Government of Maharashtra
Vasanrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences,
RBI Square, Pandit Nehru Marg, Nagpur (India)-440001

Landline No. 0712 – 2565658 **Fax No : 0712 –2523288**
Website: http://www.vngiassnagpur.org **Email:** directorvngiass@rediffmail.com

3.3.2.1 RESEARCH PAPER PUBLISHED BY TEACHERS

❖ Scanned Copies of Papers (2021-2022)

- Research Papers in Journals notified on UGC website (33)
- Research papers in International Peer Reviewed Journals (37)
- Research papers in National Level Journals (09)
- Research papers in State Level Journals (05)

Research Papers in Journals notified on UGC website (33)

Sr. No	Name of the Teacher	Department	Title of the Research Paper	Name of the Journal	Publisher
1.	Dr. Vishakha Kamble	Marathi	Dr. Babasaheb Ambedkar - Thor Bhartiya Krushi Pravartak	IDEAL- Peer Rewiewed Refereed and UGC Listed Journal	Ajanta Prakashan, Aurangabad, Maharashtra.
2.	Dr. B.R. Maske and Praful Rajurwade	History	Chandrapur Jilhyatil Ambrdekari Chalwaliche Aitihasik Adhyayan	TIPHAN- UCG Care Listed Journal	Tiphan, Shiwar, Kannad.
3.	Dr. B.R. Maske	History	Ambedkari Chalwalitil Dalitottar -Rajbahadur Sitarampant Bole	TIPHAN- UCG Care Listed Journal	Tiphan, Shiwar, Kannad.
4.	Dr. Renu Bali	Hindi	Prasad- Sahitya mein Samasyain	SAHITYA AMRUT- Magzine	New Print India Pvt. Ltd. 8/4, B -Sahibabad Industrial Area , Site IV, Gaziyabad.
5.	Dr. Vishakha Kamble and Komal Barake	Marathi	Lokshahir Vitthal Umap: Lokgeet	AJANTA -Peer Rewiewed Refereed and UGC Listed Journal	Ajanta Prakashan, Aurangabad, Maharashtra.
6.	Dr. Anil Bankar	Political Science	Dr. Babasaheb Ambedkar yanchya Deshbhakti Vishayak Rajkiy Vicharanche Vishleshan	BHASHA ANI JIWAN	Marathi Abhyas Parishad Patrika, Anandnagar, Pune.
7.	Praful Rajurwade and Dr. B.R. Maske	History	Chandrapur Jilhyatil Ambedkarottar Chalwal Aitihasik Adhyayan	BHASHA ANI JIWAN	Marathi Abhyas Parishad Patrika, Anandnagar, Pune.
8.	Chandramani Bhovate and Dr. Anil Bankar	Political Science	Bhartiya Nyaypranalit Lok Adalatinche Mahatv	BHASHA ANI JIWAN	Marathi Abhyas Parishad Patrika, Anandnagar, Pune.
9.	Dr. Sandip Masram	Geography	Jansankhya tathaa Sadak Marg ka Tulnatmak Adhyayan- Buldhana Jilla, Maharashtra Rajya.	KALA SAROVAR- Quarterly Journal Approved by UGC Care List	Kala evam Dharma Shodh Sansthan, Lok Kalyankari Trust, Varanasi.
10.	Dr. Shaikh Imran	Urdu	Masnavi Zaher Ishq:Ek Jayaza	SABQ-E- URDU- International Refereed Jounal (Monthly)	In front of Police Chowki, G.T. Road, Gopiganj, Uttar Pradesh.
11.	Dr. Sandip Masram	Geography	Study of Nutritional Elements Perspective of Soil Health	AALOCHAN DRISHTI- AN International Peer Rewiewed Refereed Research Journal of Humanities (UGC Care Listed	Srujanshree Nyaas, Azad Nagar, Janpath, Fatehpur, UP-212635.
12.	Dr. Seema Malewar	Geography	Pros and Cons of Online Submission of Social Science Research	AALOCHAN DRISHTI- AN International Peer Rewiewed Refereed Research Journal of Humanities (UGC Care Listed	Srujanshree Nyaas, Azad Nagar, Janpath, Fatehpur, UP-212635.
13.	Dr. Pramila Bhujade	Sociology	Aadivasi Gondi Boli - Bhasha ka Samajshastriya Adhyayan	AALOCHAN DRISHTI- AN International Peer Rewiewed Refreed Research Journal of Humanities (UGC Care Listed	Srujanshree Nyaas, Azad Nagar, Janpath, Fatehpur, UP-212635.
14.	Dr. Pramila Bhujade	Sociology	Swatantrata Sangram mein Janjati Krantikarion ka Yogdaan	KALA SAROVAR- Quarterly Journal Approved by UGC Care List	Kala evam Dharma Shodh Sansthan, Lok Kalyankari Trust, Varanasi.
15.	Ms. Swati Bhovate and Dr. Avinash Talmale	Geography	Nagpur Jile mein Nagariy Vikas ke Aitihasik Prishtabhumi	KALA SAROVAR- Quarterly Journal Approved by UGC Care List	Kala evam Dharma Shodh Sansthan, Lok Kalyankari Trust, Varanasi.
16.	Dr. B. R. Maske	History	Dr. Babasaheb Ambedkar and Historical Evolution of Caste Movement in India	PalArch's Journal of Archaeology of Egypt / Egyptology, SCOPUS Indexed UGC Care Group II Certified Journal	PalArch's Journal of Archaeology of Egypt / Egyptology
17.	Dr. Rahul Bavge, Dr. Aseem Khapre and Dr. Sandip Tundurwar	Political Science	A Study of the Pattern of Castwise Party Presentation in Vidhan Sabha Elections in Vidarbha (2009-2019)	PalArch's Journal of Archaeology of Egypt / Egyptology, SCOPUS Indexed UGC Care Group II Certified Journal	PalArch's Journal of Archaeology of Egypt / Egyptology
18.	Dr. Reena Bawankule	Philosophy	Jain Darshan ki Triratna Sankalpana: Ek Vivechan	KALA SAROVAR- Quarterly Journal Approved by UGC Care List	Kala evam Dharma Shodh Sansthan, Lok Kalyankari Trust, Varanasi.
19.	Abdul Shamim and Dr. Kapil Singhel	English	Interpretation of History as Fiction in Mistry's Such a Long Journey	KALA SAROVAR- Quarterly Journal Approved by UGC Care List	Kala evam Dharma Shodh Sansthan, Lok Kalyankari Trust, Varanasi.

20.	Abdul Shamim and Dr. Kapil Singhel	English	Overview on National Education Policy	SHODHSANHITA -New Research Frontiers Peer Reviewed Journal of Fundamental and Comparative Research	Kavikukguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek, Dist. Nagpur, Maharshtra.
21.	Vaibhav Padole and Dr. Kapil Singhel	English	Concept of Myth in Anita Nair's Novel- The Better Man	SHODHSANHITA -New Research Frontiers Peer Reviewed Journal of Fundamental and Comparative Research	Kavikukguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek, Dist. Nagpur, Maharshtra.
22.	Dr. Mili Baby	Psychology	Aspirational Level of Juvenile Deliquents and Non-Deliquents Boys of Nagpur City: A Case Study	JUNI KHYAT- A Peer Reviewed and Listed in UGC Care List	Nil
23.	Dr. Kapil Singel	English	Inflence of Gandhian Philosophy on Pre-Independence Indian English Fiction	Bengal, Past and Present	Journal of the Calcutta Historical Society
24.	Dr. Sambhaji PatilReq. Full Paper	Sanskrit	Ashtaadhyaaya aadhyaoaadtraysthana Paniniyasangyanaa Jaindravyaakaransth Swaroopam	PANINIYA- Quarterly Refereed and Reviewed Research Journal	Maharshipaninisanskrut evam Vaidikvishwavidyalay , Dewas Marg, Ijjain, Madhya Pradesh
25.	Dr. Rahul Bavge and Asim Khapre	Political Science	Latur Jillhaparishadetil OBC yaancha Rajkiy vikaas va Adhunikiraranache Vishleshan	SANSHODHAK- Itihasachaary V.K. Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule, Quaeterly Magzine.	Itihasachaary V.K. Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule.
26.	Praful Rajurwade and Dr. B.R. Maske	History	Chimur Talukyatil Ambedkari Chalwalitil Shiledar	AKSHAR WANGMAY- UGC Care Listed International Research Journal	Pratik Prakashan, Solapur.
27.	Dr. Satish Rathod	History	Maharashtratil Krushi Vishayak Vikasat Vasantrao Naik yaanche Yogdaan	SANSHODHAK- Itihasachaary V.K. Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule, Quaeterly Magzine.	Itihasachaary V.K. Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule.
28.	Dr. Vishakha Kamble	Marathi	Navkavi B.C. Mardhekar - Swatantyotar Kanita	SANSHODHAK- Itihasachaary V.K. Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule, Quaeterly Magzine.	Itihasachaary V.K. Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule.
29.	Dr. B. R. Maske	History	Ambedkarottar Bhumihin satyagrahat Samata Sainik Dalache Yogdan	SANSHODHAK- Itihasachaary V.K. Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule, Quaeterly Magzine.	Itihasachaary V.K. Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule.
30.	Dr. Devidas Gadekar	History	Rajshree Shahu Maharajanche Krushi Kshetratil Yogdan	SANSHODHAK- Itihasachaary V.K. Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule, Quaeterly Magzine.	Itihasachaary V.K. Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule.
31.	Dr. Pramila Bhujade	Sociology	Strivadi Paripreksyatun Strimuktit Samajsudharakanchya Chalvaliche Yogdan	SANSHODHAK- Itihasachaary V.K. Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule, Quaeterly Magzine.	Itihasachaary V.K. Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule.
32.	Dr. Shaikh Imran	Urdu	Urdu sahafak ka Bebak Naqeeb: AkhbarZamindar	URDU JOURNAL- UGC Care Listed	Department of Urdu, Patna Ubiversity, Patna.
33.	Dr. Pramila Bhujade	Sociology	Steevadi Paripreksyatun Rajshree Chhatrapati Shahu	IDEAL- Peer Rewiewed Refereed and UGC Listed Journal	Ajanta Prakashan, Aurangabad, Maharashtra.

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - IX | Issue - II | March - August - 2021

Marathi Part - III / Hindi

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47026

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.601
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asslt. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "IDEAL". Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No : 9579260877, 9822620877 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

IDEAL - ISSN 2319 - 359X - Impact Factor - 6.601 (www.sjifactor.com)

EDITORIAL BOARD

Mehryar Adibpour
Faculty of Computing London
Metropolitan University
Holloway Road, London.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Arts and Science,
Salman Bin Adbul Aziz University, KAS

Dr. Altaf Husain Pandi
Dept. of Chemistry University
of Kashmir Kashmir India

Dr. Ramdas S. Wamare
Associate Professor & Head Accounts & Applied Stat
Vidyapeeth Art's Sardar Dalip Sing Commerce
& Science College Samarth Nagar, Aurangabad (M.S.)

Dr. Prashant M. Dolia
Dept. of Computer Science and Applications,
Bhavnagar University, India

Dr. P. A. Koli
Professor & Head (Retd)
Dept. of Economics Shivaji University,
Kolhapur - (M.S.) India.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean School for Environment Science
Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar University
of Raebareily, Lucknow - India

Dr. Joyanta Barbora
Head Dept. of Sociology University of
Dibrugarh- India

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D., SNJB College of Pharmacy,
Neminagar Chandwad Nashik (M.S.) - India

Prof. P. N. Gajjar
Head, Dept. of Physics,
University School of Sciences
Gujarat University, Ahmedabad- India

Dr. Memon Ubed Mohd Yusuf
Asst. Prof. Dept. of Commerce,
Sir Sayyed College Aurangabad (M.S.) - India.

Prof. S. R. Damodar
Head of Department Political Science
Shikshan Arts, Commerce & Science College, Akola

Dr. P. R. Gawai
Head of Department Economics
Shikshan Arts, Commerce & Science College, Akola.

Dr. Kailas Wankhade
Professor, Department of Marathi,
Shikshan Arts, Commerce & Science College, Akola

EDITORIAL BOARD

Dr. D. R. Khondenao
Dept. of English.
Shivaji Arts, Commerece & Science College, Akola

Dr. S. K. Keswani
Head of Department of Hindi.
Shivaji Arts, Commerece & Science College, Akola

Prof. Bhaskar Dharne
Head of Department Marathi.
Shivaji Arts, Commerece & Science College, Akola

Dr. Ashok Sonone
Librarian S. A. College, Akola Shivaji Arts, Commerece & Science College, Akola.

Dr. B. G. Jogdand
Dept. of Political Science.
Shivaji Arts, Commerece & Science College, Akola

Dr. Sunil Gaygol
Head of Department of Sociology
Shivaji Arts, Commerece & Science College, Akola

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	डॉ. बाबासाहेब यांचे शेतीविषयक विचार आणि सद्यस्थितीतील उपयुक्तता **प्रा. डॉ. अशोक दत्तात्रय भवर**	१-५
२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार आणि सद्यस्थितीतील उपयुक्तता **डॉ. मीना फकीरा पाटील** **डॉ. बी. एम. सोनवणे**	६-१०
३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विकासातील योगदान : अर्थात राजकीय लोकशाहीची स्थापना **डॉ. सुरेखा अनिल तवंदकर**	११-१८
४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - सामाजिक व राजकीय विचार **प्रा. भागवत शंकर महाले**	१९-२६
५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या भारतीय शेतीविषयक विचारांचे वर्तमानातील महत्व **प्रा. महेंद्र रामचंद्र खंडागळे**	२७-३४
६	इ.स. १८५८ ते १९०५ या कालखंडातील ब्रिटीश संसदेचे भारतीय संस्थानिकांसंबंधी धोरण - एक दृष्टीक्षेप **प्रा. डॉ. पी. आर. चुनघरे**	३५-३९
७	ज्ञानयोगी भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **प्रा. डॉ. ए. एस. सोनोने**	४३-४२
८	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान **डॉ. शुद्धोधन एस. गायकवाड**	४३-४७
९	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व भारतीय स्वातंत्र्य **प्रा. राजेश रा. पाटील**	४८-५३
१०	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार **डॉ. संदीप बी. काळे**	५३-५४
११	स्त्री-मुक्ती चळवळीच्या दृष्टिकोनातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलातून केलेले कार्य व योगदान **Dr. Vandana Rajesh Shinde**	५५-६२

VOLUME - IX, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2021
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 6.601 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे घटना विषयक व आर्थिक विचार **डॉ. एच. व्ही. हिरे**	५३-६५
१३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाही संदर्भातील विचार **सहा. प्राध्यापक एस. एस. नायडे**	६७-७१
१४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सामाजिक सुधारणा **प्रा. डॉ. भिमराव प्रल्हाद उबाळे**	७२-७६
१५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जातीनिर्मूलन विषयक विचार **प्रा. डॉ. चंद्रकांत कांबळे**	७८-८४
१६	महिला सक्षमीकरणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन **प्रा. डॉ. निता सोपनाळे (गभने)**	८५-९०
१७	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांची उपयुक्तता **डॉ. के. जी. खाकोडे**	९१-९४
१८	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जाती निर्मूलन विषयक विचार **प्रा. सळणीकर एस. जी.**	९५-९८
१९	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता **प्रा. सुलक्षणा हरी कोळी**	९९-१०३
२०	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही संबंधी विचार : एक चिकित्सक अध्ययन **डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते**	१०४-१११
२१	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : थोर भारतीय कृषी प्रवर्तक **डॉ. विशाखा संजय कांबळे**	११२-११४

२१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : थोर भारतीय कृषी प्रवर्तक

डॉ. विशाखा संजय कांबळे
विभाग प्रमुख, मराठी विभाग, बलवंत नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था (मॉरिस कॉलेज) नागपूर.

सारांश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: थोर भारतीय कृषी प्रवर्तक विचार करताना,तत्तकालीन काळात कृषी व शेतकऱ्यांची समस्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे व्यक्तिमत्त्व हे वैविध्यपूर्ण होते. ते संघर्षशील, समाजक्रांतिकारक, व्यासंगी अभ्यासक, राजकारणी, अर्थतज्ञ, पत्रकार, समाजशास्त्रज्ञ, संशोधक, लेखक, भारतीय घटनेचे शिल्पकार, थोर जलतज्ञ, प्रबोधन परंपरेच्या ,ज्ञानियांचा अग्रणी, इत्यादी विषयांवर त्यांनी असामान्य कार्य केले. या सर्व कार्यात अखंड व्यस्त असताना ते इतर क्षेत्रात रस घेत. भारतीय कृषी जीवनाच्या समस्यांचे अध्ययन करून, उपाययोजना सूचविल्या मांडली.

बीजशब्द . कृषी, प्रवर्तक, शेतकरी, समस्या, उपाययोजना

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: थोर भारतीय कृषी प्रवर्तक .बालपणापासून त्यांच्या मनात कृषी जीवनाचे बीज रुजले होते.सातान्यात त्यांच्या घराजवळील सैनिक अधिकाऱ्यांच्या प्रांगणात माळी काम करीत व काही रोपटी फेकून देत. त्यातील काही रोपटी ते उचलून आणीत. आपल्या घरच्या अंगणात ते मोठ्या प्रेमाने लावीत.

भारत हा कृषिप्रधान देश. कपिलवस्तू येथील महाराजा "शुध्दोदन फार श्रीमंत होता. त्याच्या मालकीची भूमी विस्तृत होती व त्याचे पुष्कळ नोकर-चाकर होते.असे म्हणतात की, त्याच्या मालकीची जमीन नांगरण्यासाठी एक हजार नांगर चालत असे."[1] भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजातील उपेक्षित व वंचित घटकांना न्याय मिळवून देण्याचे क्रांतिकारक कार्य केले. ते प्रकाडपंडीत तर होते. ते चतुरस्त्र प्रतिभावंत होते. अनेकांनी त्यांचे व्यक्तिमत्त्व,कर्तृत्व व प्रतिभेच्या विविध पैलूंचे दर्शन घडविणारे साहित्यिक लेखन केले."शैलीविज्ञान हा पारंपरिक अर्थाने साहित्य सिद्धांत नव्हे शैलीविज्ञानाच्या मूलभूत तत्त्वांच्या आधारे रशियन रूपवादासारखा सिद्धांत उदयास आले."[2] ही त्यांच्या लेखनाची शैली तीच त्यांच्या कार्याची शैली होती. "Small Holding in India and Their Remedies"[3] यातील अध्ययन शेतकऱ्यांकरिता उपयुक्त ठरले. हे विचार म्हणजे या समस्यांचे मूलभूत भाष्य होय.

आनुवंशिकता हक्कांमुळे कमी होत जाणाऱ्या शेतीच्या आकारामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांना अधोरेखित केले. या समस्यांचे निवारण सुचविले.

चर्चा

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: थोर भारतीय कृषी प्रवर्तक .."आधुनिक व शास्त्रीयरीतीने कृषी व पशुसंवर्धन यांची सुसूत्र व्यवस्था लावण्यासाठी राज्य प्रयत्नशील राहील." शेतमालाच्या आधुनिकरणाबरोबर मानवी गरजा वाढत असतात. आर्थिक स्थैर्यातून त्यांची क्रयशक्ती वाढेल व शेतमालाला योग्य भाव द्यू शकेल. या अत्यावश्यक अर्थव्यवस्थेच्या क्रांतिकरिता डॉ. बाबासाहेबांनी शेती व उद्योगांचे राष्ट्रीकरण सुचविले होते. "राज्य, यथायोग्य विधीविधानाद्वारे किंवा आर्थिक सुसंघटन करून अथवा अन्य कोणत्याही मार्गाने शेतकरी, औद्योगिक अथवा अन्य प्रकारच्या सर्व कामगारांना काम, निर्वाह वेतन, समुचित जीवनमान आणि फुरसतीचा आणि सामाजिक व सांस्कृतिक संधीचा पूर्ण उपयोग याची शाश्वती देणारी अशी कामाची परिस्थिती उपलब्ध करून देण्यासाठी आणि विशेषतः ग्रामीण क्षेत्रांमध्ये वैयक्तिक किंवा सहकारी तत्त्वावर अन्य कोणत्याही मार्गाने कुटीरोद्योगांचे संवर्धन करण्यासाठी प्रयत्नशील राहील." आज आपणास दिसणारे शेतकऱ्यांचे विकट प्रश्न, बेरोजगारी व मांडवलदारी शोषणाने निर्माण झालेली प्रचंड मोठी आर्थिक दरी कदाचित त्यांच्या विचार अंमलात आला असता तर आज जसे चित्र आहे; ते दिसले नसते. कृषी उद्योगांना दर्जा देण्याबाबत ते अग्रणी होते. जमिनीच्या एकत्रीकरणाच्या दृष्टीने फ्रांस आणि इटलीत अस्तित्वात असलेली सहकारी शेती पध्दती त्यांना मान्य होती. कायदे करून जे प्राप्त होणार नाही, ते औद्योगिकरणाने साध्य होईल असे त्यांचे मत होते. त्यामुळे ते औद्योगिकरणाला दर्जा देण्याचे आग्रही मत होते.

कोकणातील शेतकरी, मजुरांची भयंकर खळवणूक व पिळवणूक करणाऱ्या शेती पध्दतीवर त्यानी टीकास्त्र सोडले होते. १३ एप्रिल १९२९ ला चिपळूण येथे शेतकरी परिषद भरली होती.याचे अध्यक्षपद डॉक्टर बाबासाहेबांनी भूषविले होते. या खोतीमुळे,खोती पध्दतीमुळे शेतकऱ्यांच्या चित्ताला शांती नाही. कायाकष्ट करून तयार केलेल्या शेतजमिनीवर धनिकांनी 'आयत्या बिळावर नागोबा' या न्यायाने हल्ला करून; त्या आपल्या ताब्यात घेतात. शेतकऱ्यांचे जीवन संकटात राहिले तरी धनिकांना व खोतांना त्याची पर्वा नसते. शेती पध्दती ही निखालस गुलामगिरी आहे. त्यामुळे श्रमजीवी शेतकऱ्यांच्या कष्टाचे मेहनतीचे फळ हे सरकारने मिळवून दिली पाहिजेत. डॉ. बाबासाहेबांनी १७ सप्टेंबर १९३९ ला होती नष्ट करणाऱ्या कायद्याचे विधेयक मुंबई विद्यापीठात मांडले होते. खोती नष्ट होऊन लोकांना जमिनीचे मालकी हक्क मिळावे. हा या विधेयकाचा मूळ हेतू होता. बाबासाहेबांनी मजूर मंत्री

असताना त्यांच्या याणाक्ष नजरेतून चहा मळ्यातील मजुरांच्या हितसंबंधाचे संरक्षण झाले पाहिजे.याकरिता ते तळले.चहा मळ्यातील कामगारांच्या हितासाठी पिण्याचे पाणी, औषध, घरे मिळावीत. तसेच इतर मजूर वर्गात ज्या कायदेशीर तरतुदीनुसार सोयी सुविधा पुरविल्या जातात; त्या तरतुदी चहाच्या मळ्यातील कामगाराना मिळाव्यात. याचा परिणाम हा झाला की, भारत सरकारने यटहुकूम काढून चहाचा मळा मालकांनी लादलेली अयोग्य बंधने रद्द केली.

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर:थोर भारतीय कृषी प्रवर्तक...त्यांचे कृतीशील कार्य याप्रकारे आढळते.

संदर्भ

१. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर-धनश्याम तळवटकर,प्राचार्य म.मि.शिटणीस, शां.शं.रेगे (अनुवादक) बुध्दा एज्युकेशन फाउंडेशन, तायवान, सहावी आवृत्ती, १९८५,पृ.क्र.४.

२. यळवंत मोयर-डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषा व लेखन शैली

३. युरो वर्ल्ड पाब्लिकेशन,मुंबई,२०१९,पृ.क्र.३४.

४. Journal of Indian Economic Society Vol.I 1918

५. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर-भारतीय संविधान,मिलिंद प्रकाशन,वर्धा,२०१०,पृ.क्र.८७.

६. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर-भारतीय संविधान,तत्रैव,पृ.क्र.८७.

ISSN 2231-573X
UGC Care Listed Journal

त्रिक्षण

वर्ष १२ वे अंक १ ला
एप्रिल, मे, जून २०२१

महामानव
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
अभिवादन विशेषांक

UGC Care Listed Journal|SSN 2231 - 573X

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विशेषांक

वर्ष १२ वे, अंक - पहिला एप्रिल ते जून २०२१

• संपादक •

डॉ. शिवाजी हुसे

• अतिथी संपादक •

प्रा. कार्तिक रा. पाटील प्रा. प्रफुल्ल एम. राजुरवाडे

• संपादक मंडळ •

डॉ. सर्जेराव जिगे	डॉ. ताहेर पठाण	डॉ. ममता इंगोले
डॉ. फुला बागूल	डॉ. वंदना महाजन	डॉ. कामन जाधव
डॉ. अनिल गर्जे	डॉ. प्रकाश खैरे	डॉ. यशवंत सोनुने
डॉ. संजय भालेराव		डॉ. रामचंद्र झाडे

मूल्य : १७५ रुपये

या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे. परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद - ४३११०३, मो. ९४०४०००३९८

26	चंद्रपूर जिल्ह्यातील आंबेडकरी चळवळीचे ऐतिहासिक अध्ययन – प्रा. प्रफुल्ल राजुरवाडे, डॉ. [illegible]	156
27	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व दलित चळवळ . – प्रा. किशोर चौरे	167
28	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – एक द्रष्टे विचारवंत डॉ. पी. एस. नाहोरे	172
29	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक कर्तृत्व – छत्रपाल लामकाने	178
30	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाविषयी भूमिका . प्रा. नरेंद्र नरसिंग सूर्यवंशी .	183
31	विदर्भ शेतीविषयक प्रश्ने आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे कृषीविषयक विचार : एक समिक्षात्मक विश्लेषण – प्रा. राजु लिपटे	188
32	महिलांचे कैवारी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – प्रा. डॉ. निवासराव अधिकराव धरेकर	194
33	भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिसुधार कार्य : ऐतिहासिक अभ्यास – डॉ. व्यास डी. पी.	197
34	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार – प्रा. जगदीश रामभाऊजी पाटमोडे	201
35	भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणासदर्भात डॉ बाबासाहेब आंबेडकाराची भूमिका – डॉ पदमाकर प्रेमदास दारोंडे	208
36	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार – डॉ. तायडा तेजराम कापगते	216
37	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्य – प्रा. डॉ. चंदू लोटन भवरे	223
38	बाबुराव बागुलांच्या वाङ्मयातील आंबेडकरी कथा – ज्ञानेश्वर गोविंदराव मुंडे	229

"चंद्रपूर जिल्ह्यातील आंबेडकरी चळवळीचे ऐतिहासिक अध्ययन"

मार्गदर्शक

डॉ. वी.आर.गहरके

संशोधक

प्रा. प्रफुल एम. राजुरवाडे

विसाव्या शतकातील सामाजिक पुनरुत्थानाच्या चळवळीत आंबेडकरी चळवळ महत्त्वाची आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या देशातील शोषित, पिडीत, दलित, बहुजन समाजाच्या उत्कर्षासाठी जो सामाजिक लढा उभारला तो आधुनिक भारताच्या इतिहासात 'न भुतो न भविष्यती' अशाच स्वरूपाचा होता. कुठलीही चळवळ ही एका विशिष्ट व्यक्तिने सुरू केलेली असली तरी तिचा आयाका, तिचे यश आणि अपयश हे तिला मिळणाऱ्या सामान्य आणि असामान्य अशा प्रकारच्या व्यक्तिंच्या कार्यकर्तृत्वावर अवलंबून असते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी उभारलेल्या मानवमुक्तीच्या लढ्याला मिळालेले यश हे अशाच सामान्य व असामान्य व्यक्तिच्या कार्यकर्तृत्वावर अवलंबून होते हे मान्य करावे लागते. राजकीय लढ्यापेक्षा सामाजिक क्रांतीचे लढे अधिक कठिण असतात. कारण समाजातील लोकांची आचार विचार, प्रथा परंपरा यांना छेद देवून वर्गविरहित नवसमाजाची निर्मीती करण्यासाठी सतत संघर्ष करावा लागतो. यासाठी सर्व पणाला लावावे लागते. आंबेडकरी चळवळीला समर्थपणे चालवणारे अनेक कुशल संघटक पुर्व विदर्भात विशेषतः चंद्रपुर जिल्ह्यात नावारूपास आले. त्यांनी आपल्या कार्याने चळवळीला नवी दिशा दिली व आंबेडकरी चळवळ अधिक गतिमान झाली.

सन 1920 नंतर श्रमजीवी उपेक्षित व दलितवर्गीय जनतेचे नेते म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना राष्ट्रीय पातळीवर मान्यता मिळाली. त्यांच्या नेतृत्वाखाली महाड येथील चवदार तळे सत्याग्रह, नाशिक येथील काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह लढा दिला. विदर्भातील दलित चळवळीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नेतृत्व सन 1930 नंतर प्रभावी होत गेले. त्यांचा अमरावती येथील अंबादेवी मंदिर सत्याग्रह, अस्पृश्य परिषदा, महिला परिषदा शेडयुल्ड कास्ट, फेडरेशन पक्ष, गोलमेज परिषदा, पुणे करार,

मजुर पक्ष व धर्मांतर घोषणा इत्यादी क्रांतीकारक चळवळींना आंदोलनासाठी पुर्व विदर्भातून विशेषतः नागपूर व चंद्रपुर जिल्ह्यातून विशेष समर्थन प्राप्त झाले.

दलित चळवळीच्या दृष्टीने मध्य प्रांतातील चळवळीचे आगळे महत्व आहे. महाराष्ट्रातील नागपूर, वर्धा, चंद्रपूर व भंडारा हे जिल्हे मध्य प्रांताचा भाग समजले जातात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरपुर्वी पुर्व विदर्भात गणेश आवजी गवई, किसन फागोजी बनसोडे, कालीचरण नंदा गवळी, संपतराव नाईक इत्यादी प्रभावी दलित सुधारक पुढाऱ्यांनी प्रांतिक चळवळ सुरु केली. त्यांच्या जोडीला सत्यशोधक समाज, क्रिस्चेन मिशन, कबीर पंथ, सतनामी पंथ इत्यादी संस्थानी दलित चळवळीला गती दिली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या नेतृत्वाचा उदय मुंबई प्रांतात होत असतांना विदर्भाला त्यांच्या व्यक्तिमत्वाचा व प्रत्यक्ष विचारांचा प्रत्यय सन 1920 साली आला. यावर्षी नागपूर येथे राजर्षि शाहू महाराज यांच्या अध्यक्षतेखाली अखिल भारतीय बहिष्कृत परिषदेचे अधिवेशन भरले असतांना त्यांनी अस्पृश्यांच्या न्याय हक्कासाठी जी तत्परता दाखविली त्यामुळे विदर्भातील जनता प्रभावित झाली. त्यांचे वक्तृत्व, कार्यशैली अस्पृश्यांच्या प्रश्नांविषयीची तळगळ यामुळे विदर्भातील दलित समाजाला योग्य दिशा व सकारात्मक गती मिळाली व चळवळीला नैतिक अधिष्ठान प्राप्त झाले.

दलितांच्या संघर्ष चळवळीत डॉ. बाबासाहेबांच्या प्रत्येक आव्हानाला विदर्भातील विशेषत चंद्रपूर जिल्ह्यातील दलित समाजाने उस्फुर्त प्रतिसाद दिला. नागपूर विभागातील दशरथ पाटील, रेवबाव कवाडे, एल.एन. हरदास, पतितपावनदास, सीताराम हडके, ॲड, बाबू आवळे हे जसे चळवळीत सक्रिय होते तसेच चंदपूर जिल्ह्यातील येसाजी खोब्रागडे, धर्मरक्षक हेमाजी शेंडे, नागोजी पांडू मेश्राम, विठोबा अर्जुत संत, चोखाजी सोनुजी वाळके, राघव कावरूजी कांबळे इत्यादिंनी आंबेडकर पुर्व दलित चळवळीत व बाबासाहेबांसोबत सक्रिय भुमिका निभावली.

आंबेडकरी चळवळ हि जगातील सर्व शोषित, पीडीत, दलित, कष्टकरी वंचितांची चळवळ होती, तसेच दलित स्त्री चळवळ ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वात निर्माण झाली. अखिल भारतीय दलित कॉंग्रेसचे प्रथम अधिवेशन ऑगस्ट 1930 रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली नागपूर येथे झाले तेव्हा या अधिवेशनात चंद्रपूर जिल्ह्यातील दलित समाजातील सौ. सुगंधाबाई शेंडे , कु. यशोदाबाई कांबळे, कु. द्रौपदीबाई खोब्रागडे, किर्तीबाई पाटील मून यांच्या समवेत सिंदेवाही येथील चळवळीचे प्रभावी नेतृत्व असणाऱ्या विरेंद्राबाई तिर्थकार या महिलांची उपस्थिती होती, एवढ्येच नव्हे तर त्यांचा सक्रिय सहभाग वऱ्हाड अस्पृश्य विद्यार्थीनी संमेलन, धर्मांतरासाठी संघटन, अखिल भारतीय रागता सैनिक दल, बौध्द महासभा, विशाखा मंडळ, अस्पृश्य निवारण समिती इत्यादी सामाजिक समतेच्या संगरात सक्रिय होत्या. पुढे ..... धर्मांतरापासून ते नामांतर चळवळ, भुमिहीन सत्याग्रहापासून ते रीडल्सच्या आंदोलनापर्यंत तसेच चंद्रपूर जिल्ह्यातील विहीरी, पाणयठे खुले व्हावे व ग्रामीण भागातील शेतीत रोजगार प्राप्त व्हावा याकरीता क्रांतीकारी भुमिका बजाविली. तसेच जिल्हा परिषद, महानगर पालिका, ग्रामपंचायतीच्या राजकारणात आपली मोठोर उमटविली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दलित वर्गातील संघटन त्यांच्या आत्मबलिदानाच्या कठोर त्यागाच्या पायावर उभारले आहे. स्वतःच्या हक्कासाठी लढा उभारणाऱ्या दलितांनी देशाच्या स्वातंत्र्यलढ्यातही आत्मबलिदान करण्यास जीवाची पर्वा केली नाही. ऑगस्ट 1942 च्या चिमूर क्रांती आंदोलनात चिमूर येथील 9 लोकांनी प्रिव्ही कौन्सीलने फाशी कायम केली होती. त्यापैकी नगपती बालाजी, पात्रु बारसु व ढगु पंकु हे दलित वर्गातील होते.

पूर्व विदर्भातील विशेषतः चंद्रपूर जिल्ह्यातील दलित चळवळ ही दलितांच्या आत्मसन्मानासाठी व सामाजिक समतेसाठी होती. या चळवळीला गतिमान करण्यासाठी दलित नेत्यांसोबतच दलितेतर नेत्यांचा सहभाग सुद्धा महत्त्वाचा आहे. सन 1927 मध्ये महात्मा गांधीनी अस्पृश्य उध्दारासाठी चंद्रपुर व वरोरा येथे सभा घेतल्या. सन 1936 मध्ये सावली येथे चरखा रोपा संमेलनाच्या अधिवेशनानिमित्त गांधीजी आले असतांना त्यांनी अस्पृश्य निवारणासाठी उच्च वर्णीय लोकांचे प्रबोधन केले. त्याच बरोबर चंद्रपुर जिल्ह्यात गुरुदेव सेवा मंडळाच्या माध्यमातून भजन, सामुदायिक प्रार्थना, ध्यान इत्यादी लोकचळवळीच्या माध्यमातून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी अस्पृश्यता निवारणाचे काम केले. तसेच विनोबा भावे, आचार्य दादा धर्माधिकारी, बाबा आमटे, रामलालजी पुगलिया, श्रीमती यशोधरा बजाज, राजे विश्वेश्वरराव महाराज, ॲड. बळवंतराव देशमुख, गो. रा. कन्नमवार इत्यादिंनी जाती, पंथ, प्रदेश या भेदाच्या पलीकडे जाउन महत्त्वाचे कार्य केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणानंतर चद्रपुर जिल्ह्यात दलित चळवळीतील शोषित, पिडीत समाजात राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात अपुर्व अशी जागीव जागृती निर्माण झाली. पुर्वाश्रमीच्या दलित समाजाने पुर्णतः बौध्द संस्कृतीचा अंगीकार केला. बौध्द महासभेने समाजात बौध्द धर्माचा प्रचार व प्रसार केला. गिगशक्ती, जयसीम, रिपब्लिकन इत्यादी मराठी साप्ताहिकांनी समाजाला प्रगावित केले.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

1. पुर्व विदर्भातील विशेषतः चंद्रपुर जिल्ह्यातील दलित समाज, त्यांचे सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व राजकीय स्थितीचे अध्ययन करणे.
2. विदर्भातील विशेषतः चंद्रपुर जिल्ह्यातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरपुर्व दलित चळवळीचे अध्ययन करणे.
3. चंद्रपुर जिल्ह्यातील सत्यशोधक समाज चळवळ, डिप्रेस्ड क्लास मिशन, खिश्चन मिशनरी, हरीजन सेवक संघ, कबीर पंथ, काँग्रेस इत्यादिंनी अस्पृश्यता निवारण्याच्या अनुषंगाने केलेल्या कार्याचे अध्ययन करणे.
4. चंद्रपुर जिल्ह्यातील स्त्री चळवळीचे दलित दलित चळवळीतील महत्त्वपुर्ण चळवळीचे अध्ययन करणे.

5. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाचा चंद्रपुर जिल्ह्यातील दलित चळवळीवर पडलेला प्रभाव याचे अध्ययन करणे.
6. चंद्रपुर जिल्ह्यातील धर्मांतराचे विस्तृत अध्ययन करणे.
7. धर्मांतरानंतर चंद्रपुर जिल्ह्यातील सामाजिक, धार्मिक, राजकीय बदलांचे अध्ययन करणे.

संशोधनाची गृहीतके :–

1. पुर्व विदर्भातील विशेषतः चंद्रपुर जिल्ह्यात पुर्वाश्रमीच्या महार जातीची संख्या मोठ्या प्रमाणात असून तो दलित, शोषक वर्ग होता.
2. ब्रिटीशांच्या आगमनामुळे चंद्रपुर जिल्ह्यात सामाजिक अभिसरणाची प्रक्रिया सुरू झाली.
3. पुर्व विदर्भात विशेषतः चंद्रपुर जिल्ह्यात सत्यशोधक समाज, ख्रिश्चन मिशनरी, डिप्रेड क्लास मिशन यांनी समाज सुधाण्याचे अविरत कार्य सुरू होते.
4. दलित चळवळ ही परंपरागत धर्म व समाज व्यवस्थेविरोधात बंड होते.
5. धर्मांतराचा प्रभाव नागपूर भागानंतर चंद्रपुर जिल्ह्यात सर्वात जास्त होता. येथील समाजाने अल्पावधीत शैक्षणिक, सांस्कृतिक, आर्थिक विकास केला आहे. त्यामुळे दलित चळवळीला गती प्राप्त झाली.
6. चंद्रपुर जिल्ह्यातील दलित चळवळी दलितेतर समाजाचे योगदान महत्त्वपुर्ण होते.
7. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणानंतर चंद्रपुर जिल्ह्यातील दलित चळवळ गतिशील होती.

संशोधन पध्दती :

1. प्राथमिक व गुळ तसेच दुय्यम साधनांची कमवार व संगतवार मांडणी करून प्रकरणाची रूपरेषा ठरविण्यात येईल.
2. उपलब्ध साधनांच्या आधारे सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक धारणांच्या संदर्भात विश्लेषण करून अनुमान पध्दतीने निष्कर्ष काढण्यात येईल.
3. उपलब्ध ऐतिहासिक पुराव्यांची छाननी करून त्यांच्या स्वीकृत घटनांची कमवारीला ठरविण्यात येईल.
4. सर्व निष्कर्ष वस्तुनिष्ठ पध्दतीने काढण्यात येईल.
5. शोधप्रबंधाची मांडणी समाजविज्ञानाच्या सिध्दातावरून करण्यात येईल.

संशोधनाचे महत्त्व :–

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा उदय ही दलित चळवळीतील महत्त्वपुर्ण घटना होती. त्यांनी दलित चळवळीला एक नवीन आयाम दिला. त्यांना चंद्रपुर जिल्ह्यात निष्णात कार्यकर्ते लाभल्यामुळे राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक चळवळ गतिमान झाली. कोणत्याही पदाची अभिलाषा न बाळगता विचारांचे सच्चे पाईक बनून आंबेडकरी चळवळीत देवाजी खोब्रागडे, धर्मरक्षक केमाजी शेडे, वोरकाजी वाळके इत्यादींनी अनेक सभा, संमेलने व विविध परिषदेच्या माध्यमातून दलित समाजात वैचारीक, सामाजिक व धार्मिक क्रांतीचा विचार पक्का रुजविला. तसेच चंदपुर जिल्ह्यातील स्त्री चळवळीने आंबेडकरी चळवळ सुसंघटीत केली. त्यांचे सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक गौरवपुर्ण कार्य आजच्या तरुण व सुशिक्षित पिढीला माहित असणे गरजेचे आहे.

या संशोधनाव्दारे समाजात एक नवीन निकोप, सकारात्मक दृष्टीकोण निर्माण होउ शकतो. बहुजन समाजातील चळवळीचे अनेक पृथक प्रभाव बाबासाहेबांच्या मुख्य वित्ता प्रवाहाला येउन मिळतात, सर्व बहुजन समाजाच्या चळवळी व विविध विचार प्रवाहाला एकत्र आणणे काळाची गरज आहे. तसेच पुन्हा गतिमान करावे लागेल त्याकरीता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रणाहित केलेला सामाजिक क्रांतीचा महाप्रवास असाच अखंडीत असावा या संशोधनामागील मुख्य हेतू आहे.

डॉ. बाबाराहेब आंबेडकरापुर्वी चंद्रपुर जिल्ह्यातील सामाजिक व दलित चळवळ

एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रात सामाजिक प्रबोधनाची दोन स्तरात चळवळ सुरु झाली. गोखले, रानडे, आगरकर या समाजसुधारकांची चळवळ केवळ ज्ञानावर व तर्कावर आधलंबुन होती. ती चळवळ सुशिक्षित वर्गाला कळत होती. पण बहुजन समाज व अस्पृश्य वर्ग या चळवळीपासून अलिप्त होता. बहुजनांसाठी महात्मा फुले, राजर्षि शाहु महाराज यांनी सामाजिक चळवळ उभी केली. महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. सत्यशोधक समाज चळवळीचा प्रभाव विदर्भात बुलढाणा, मेहकरच्या कांरजा, वाशिम, मोर्शी, अमरावती, नागपूर इत्यादी शहराप्रमाणे चंद्रपूर जिल्ह्यात सुध्दा होता. सत्यशोधक समाजाने व जिल्ह्यात अस्पृश्य समाजात जाणीव जागृती निर्माण केली. तसेच अस्पृश्यता निवारण्यासाठी महत्वपुर्ण कार्य केले. यात इतर दलितेतरांचा समावेश्य होता. चंद्रपूर जिल्ह्यातील ब्रिटीशकालीन ख्रिश्चन मिशनरीने सुध्दा अस्पृश्य समाजाला शिक्षण, वैद्यकीय सेवा, सार्वजनिक सुविध देउन मुख्य प्रवाहाशी जोडण्याचा प्रयत्न केला. तसेच ब्राम्हण समाज, प्रार्थना समाज, डिप्रेड क्लास मिशन इत्यादी सामाजिक चळवळींचा प्रभाव होता. तसेच महानुभाव पंथ, रुग्वीर पंथ, एकनामी, सतनामी इत्यादी सामाजिक संघटनेनी सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरापुर्वी चंदपूर जिल्ह्यात किसन फागोजी बनरोडे, नानासाहेब गवई, दादासाहेब खापर्डे, कालीचरण नंदागवळी, देवाजी खोब्रागडे यांनी विविध अस्पृश्य परिषदा घेउन त्यानार्फत अस्पृश्य दलित समाजात शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक जागृती आणण्याचा प्रयत्न केला. पुढे हात वारसा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीला प्राप्त झाला. परिणामी चंदपूर जिल्ह्यातील दलित समाज लवकर संघटीत झाला आणि आंबेडकरी चळवळ गतिमान केली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाचा उदय व त्यांच्या विविध आंदोलनाचा चंद्रपूर जिल्ह्यामध्ये पडलेला प्रभाव

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विदर्भातील दलित चळवळीला नेतृत्व प्राप्त झाल्याने विशेषतः पूर्व विदर्भातील दलित चळवळ गतिशील झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सन 1927 मध्ये अंबाझेरी मंदिर आंदोलनाच्या वेळी मुकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता या आपल्या वृत्तपत्रातून चळवळीच्या भुमिका विषद केल्या. महाड सत्याग्रह, काळाराम मंदिर प्रवेश, पुणे करार, शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन, धर्मांतर घोषणा ते प्रत्यक्ष धर्मांतर यास चंद्रपुर जिल्ह्यातील दलित चळवळीतील कार्यकर्त्यांनी सक्रिय पाठिंबा दिला. स्त्रियांनी सुध्दा चळवळीला पाठिंबा दिला. चंद्रपूर जिल्ह्यातील अनेक स्त्रियाडॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अनेक लढ्यात सहभागी होत्या.

सन 1932 मध्ये चंदपूर येथे मध्यप्रांतीय दलित परिषद घेण्यात आली. या परिषदेला देवाजी कपाडे (पंडीतजी) अध्यक्ष म्हणून उपस्थित होते. वीर नायक तुकाराम साखरे, धर्मरक्षक ढेमाजी शेंडे, लक्ष्मण ओगले, दशरथ पाटील, हरदास एल.एन. उपस्थित होते. या परिषदेच्या माध्यमातून बाबासाहेबांच्या नेतृत्वाला सर्वांनी एकमताने पाठिंबा दिला. या प्रसंगी देवाजी खोब्रागडे यांनी अस्पृश्य समाजातील सामाजिक, शैक्षणिक परिस्थितीचा आढावा घेतला.

राजकीय सत्तेशिवाय अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही असे विचार मांडले. या विचारावर सर्वजण एकमत झाले. या बरोबर अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती मिळावी असा ठराव पारीत करण्यात आला. फेब्रुवारी 1934 मध्ये मुलताई (मध्यप्रदेश) येथे मध्यप्रांत – वऱ्हाड या विभागाची अस्पृश्य परिषद भरविण्यात आली होती. त्या चंदपूर जिल्ह्यातील अनेक दलित नेते उपस्थित होते. 31 मे 1934 मध्ये सावली येथे चोखामेळा बांदा परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते. या अधिवेशनाचे अध्यक्ष श्री विठ्ठल शेंडे होते. स्वागताध्यक्ष गोविंद भिकचंद होते. या परिषदेत एकुण 20 ठराव पास झाले. त्यापैकी पुणे करारास पाठिंबा, स्थानिक संस्था व सरकारी नोकरीत अस्पृश्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात नोकऱ्या मिळाल्यात. सार्वजनिक विहिरी, पाणवठे खुले करण्यात यावीत. धर्मांतर घोषणेस पाठिंबा तसेच जनता साप्ताहिक पत्राचा प्रसार करणे या बाबी प्रामुख्याने होत्या.

1936 मध्ये पुणे करार स्मृती दिनानिमित्त मुल येथील गढीसुर्ला या ठिकाणी अस्पृश्य परिषद घेउन निषधणूक काढण्यात आली. या परिषदेत तुकारामजी दुर्गे, विष्णू गेडाम, चोखाजी खाळके इत्यादी कार्यकर्ते उपस्थित होते. या सभेत बाबासाहेबांच्या धर्मांतर घोषणेस पाठिंबा दिला, तसेच शंकराचार्य डॉ. कुर्तकोटी यांनी दिलेल्या धर्मांतरास पाठिंबा दिल्याबद्दल अभिनंदन प्रस्ताव पास केला.

चंद्रपूर जिल्ह्यातील तिंदेवाही येथील सिंदेताई तीर्थकार या महिला दलित फेडरेशन मध्ये सेनाप्रमुख आणि चंद्रपुर जिल्ह्यातील दलित महिला संघटक प्रमुख होत्या. त्यांनी 1933 मध्ये चंद्रपूर जिल्ह्यात बाबासाहेब आंबेडकरांची सार्वजनिकरित्या जयंती उत्सव साजरा केला. समता सैनिक दल चंद्रपूरमध्ये त्या सक्रिय होत्या. सन 1936 मध्ये नागपूर मध्य प्रांत विद्यार्थी संमेलन भरले असतांना त्यात

चंद्रपूर येथून कु. यशोदाबाई कांबळे, सौ. सुगंधाबाई शेंडे उपस्थित होत्या. मध्यप्रांतीय अस्पृश्य विद्यार्थी संमेलन सन 1935 साली नागपूर येथील यशवंत येथे संपन्न झाले. या संमेलनाचे अध्यक्ष नागपूर विद्यापीठाचे कुलगुरु डॉ. नियोगी हे होते. या संमेलनात चंद्रपूर जिल्ह्यातील जे.जी. संत, टी.जी. थिकरे, आर.पी. कामरे, के.पी. जांभुळकर हे दलित चळवळीतील विद्यार्थी वर्ग उपस्थित होता.

सन 1935 च्या कायद्यानुसार भारतातील सर्व संघटनेला निवडणुक लढविण्यासाठी पक्षाची आवश्यकता होती म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 15 ऑगस्ट 1936 ला मजूर पक्षाची स्थापना केली. मध्यप्रांत वऱ्हाड प्रांतात अस्पृश्य वर्गाकरिता एकुण तिस जागा राखीव होत्या त्यात चंद्रपूर जिल्ह्यातील ब्रम्हपूरी विभाग अस्पृश्य उमेदवाराकरिता राखिव होता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी चंद्रपूर जिल्ह्यातील दलित चळवळीतील आघाडीचे नेते देवाजी भिवाजी खोब्रागडे यांना उमेदवारी दिली हि उमेदवारी जनता सार्वत्रिक पत्रातुन सार्वत्रिक जारि केली. त्यांनी आतापर्यंत केलेल्या समाजाची सेवा लक्षात घेवून चंद्रपूर जिल्ह्यातून त्यांना निवडून यावे असे आवाहन त्यांनी केले. बाबासाहेबांच्या आवाहनाला प्रतिसाद देवुन देवाजी खोब्रागडे यांना सन 1937 मध्ये प्रांतीक मंडळावर चंद्रपूर जिल्ह्यातील जनतेनी निवडून दिले, हे फार मोठे यश मानले जाते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धर्मांतर घोषणा ते प्रत्यक्ष धर्मांतर व चंद्रपूर जिल्हा

13 ऑक्टोबर 1935 रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नाशिक जिल्ह्यातील येवला मुक्कामी झालेल्या अस्पृश्य परिषदेत हिंदू धर्माचा त्याग करण्याची कठोर प्रतिज्ञा केली. या क्रांतीकारी घोषणेचा महाराष्ट्रात तसेच संपुर्ण भारतावर दुरगामी परिणाम झाला. पुर्व विदर्भावर या घोषणेचे पडसाद सकारात्मक उमटले. धर्मांतराची घोषणा म्हणजे संपुर्ण अस्पृश्य समाजाला आशेचा किरण वाटला. महाड व काळाराम मंदिर सत्याग्रह होऊन सुध्दा स्पृश्य समाज हा अस्पृश्याला महत्व देत नव्हता. कॉंग्रेस व अनेक समांतर चळवळीतील लोकांनी या घोषणेला विरोध केला. भारतातील अनेक प्रसिध्द वृत्तपत्रातून अनुयायून व प्रतिकुल प्रतिसाद दिला. बाबासाहेबांनी धर्मांतर घोषणेनंतर शिख, मुस्लिम, ख्रिस्ती धर्माचा अभ्यास केला. पण सन 1942 पासुन त्यांचा कल बौध्द धर्माकडे झुकला होता. बुध्दाच्या समतावादी तत्वज्ञानाने ते भारावून गेले होते. ते बौध्द धर्माकडे चिंतनात्मक भुमिकेतून पाहत होते. भारतीय बौध्दजन समितीने 14 ऑक्टोबर 1956 चा नागपूर येथे धर्मांतराचा सोहळा आयोजित केला. या कार्यक्रमाचा प्रसार व्हावा. याकरीता मराठी, इंग्रजी भाषेतून हॅण्डबील काढले. समता सैनिक दलाने विशेष परीश्रम घेतले.

धर्मांतराचा कार्यक्रम राबविण्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्यात धर्मत्याग कमिटी स्थापन झाली. चंदपूर जिल्ह्यात सुध्दा धर्मत्याग कमिटीच्या माध्यमातून धर्मांतर चळवळीचा प्रसार व प्रचार केला. 1938 मध्ये वऱ्हाड मध्यप्रांत अस्पृश्यता परिषद पतितपावनदास यांच्या नेतृत्वाखाली अमरावती येथे आयोजित केली. या परिषदेला चंद्रपूर जिल्ह्यातील दलित चळवळीतील अनेक कार्यकर्ते उपस्थित होते.

चंद्रपूर शहरात 1935 ला अचलेश्वर मागास मुक्त चोख क्लबची सीताराम कवाडे यांनी स्थापना केली. या कार्यकारिणीत बल्लारपूरचे बुधाजी तोतडे, देवाजी खोब्रागडे, राधव कावरू, कांबळे मास्तर,

घुसोबुवा, बापुजी निखाडे इत्यादी कार्यकर्त्यांचा सनावेश होता. त्यांनी चंद्रपूर जिल्ह्यातील खेडोपाडी जावुन दलित समाजात धर्मांतराविषयी जाणीव जागृती केली. धर्मांतराचे महत्व पटवून दिले. धर्मांतरामुळे सामाजिक दर्जात बदल होणार आहे, हे प्रभावी दलितांच्या मनावर ठसविले. चंदपूर जिल्ह्यात स्त्री चळवळीने सुध्दा धर्मांतर कार्यकर्ती रूपरेषा महिला वर्गाला पटवून दिली. जिल्ह्यात सर्वांनी सकारात्मक पाठिंबा दिला.

14 ऑक्टोबर 1956 ला नागपूर येथे लाखो लोकांच्या समक्ष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित समाजाला दिक्षा दिली, "मी हिंदू धर्म का सोडत आहे व बौध्द धर्म का स्वीकारीत आहे" यासंबंधीचे अभ्यासपुर्ण विचार मांडले. या धर्मांतर सोहळ्यासाठी चंद्रपूर जिल्ह्यातील अस्पृश्य समाज, स्त्रिया, विद्यार्थी वर्ग मोठ्या प्रचंड प्रमाणात उपस्थित होता. लाखो अनुयायी आपल्या नेत्यासाठी जीवन ओवाळून टाकत व एका शब्दावर धर्म सोडण्याची तयारी दाखवितात. ही भारतातील नव्हे तर जगातील अनोखी घटना होती. या घटनेने अस्पृश्यांना आत्मसम्मान व आत्मविश्वास प्राप्त करून दिला.

16 ऑक्टोबर 1956 ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना चंद्रपूर जिल्ह्यातील अस्पृश्य लोकांना बौध्द धर्माची दिक्षा द्यायची होती. या कार्यक्रमास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व सौमत माईसाहेब आंबेडकर, नानकचंद रत्तु, ॲड. हरीभाउ आपले, बॅ. राजाभाउ खोब्रागडे यांच्या समवेत नागपूरहून उमरेड, भिवापूर, पुलगांव चंद्रपूरला पोहोचले. चंद्रपूरच्या विश्रामगृहात देवाजी बापु खोब्रागडे व इंदिराबाई खोब्रागडे यांनी वाजत गाजत स्वागत केले. यावेळी समता सैनिक दलाचे पुंडलिक दैय, ज.गो. संत गुरूजी उपस्थित होते.

डॉ. आंबेडकरोत्तर चंद्रपूर जिल्ह्यातील आंबेडकरी चळवळ :

दिक्षाभूमी येथील धर्मांतर सोहळ्यानंतर बौद्ध धर्माचा प्रचार व प्रसार करण्याकरीता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना पुरेसा वेळ मिळाला नाही. अतिश्रम व दगदगीमुळे अल्पावधीत ६ डिसेंबर १९५६ ला महापरिनिर्वाण झाले. पुढे नागपूर येथे दादासाहेब गायकवाड, बॅरि. राजाभाऊ खोब्रागडे, आर. एन. शिवराज व शांताबाई दाणी या प्रमुख अनुयायांनी शेडयुल कास्ट फेडरेशनच्या सभेत रिपब्लीकन पक्षाची स्थापना केली. दलित चळवळीला आपल्या राजकीय हक्काचे व्यासपीठ प्राप्त झाले. या राजकीय पक्षामुळे सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनाला गती प्राप्त होणार होती. सन १९५७ ते १९६४ पर्यंत या पक्षाचे पक्ष अध्यक्ष एन. शिवराज होते त्यांच्यानंतर दादासाहेब गायकवाड यांच्याकडे रिपब्लीकन पक्षाचे सुत्रे सोपविली. त्यांनी या पक्षाला अखिल भारतीय स्वरूप दिले. या पक्षाचे जनरल सेक्रेटरी बॅरिस्टर राजाभाऊ खोब्रागडे होते. परंतु दादासाहेब गायकवाडांच्या निधनानंतर पक्षात दोन गट निर्माण झाले. खोरिपा (खोब्रागडे रिपब्लीकन पक्ष) गारिपा (गायकवाड रिपब्लीकन पक्ष) असे दोन गट निर्माण झाले. खोरिपाचे नेतृत्व बॅरि. राजाभाऊ खोब्रागडे यांनी केले, तर गारिपाचे नेतृत्व रा. सु. गवई यांनी केले. आंबेडकर चळवळीत फुट पडली. परंतू चंद्रपूर जिल्ह्यात खोरिपा या गटाचे वर्चस्व सर्वात जास्त होते. निवडणुकी काळात एकाच पक्षाचे अनेक प्रतिस्पर्धी निर्माण झाले होते. खोरिपा गट व गारिपा गट यांना एकत्र आणण्याचे कार्य बॅरि. राजाभाऊ खोब्रागडे यांनी केले.

चंद्रपूर जिल्ह्यातील डॉ. राजाभाऊ खोब्रागडे यांना बाबासाहेबांचा जबरदस्त सहवास लाभलेला होता. बाबासाहेबांचे प्रेम संपादन करणारा तरुण अशी त्यांची ओळख होती. वयाच्या २१ व्या वर्षी शेड्युल कास्ट फेडरेशनचे सरचिटणीस होते. १९५६ नंतर राज्यसभा उपसभापती म्हणून अठरा वर्ष कार्यरत होते. त्यांच्या आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय विषयावर प्रभुत्व होते. रिपब्लीकन पक्षाच्या माध्यमातुन पक्षाला एकसंघ ठेवण्याचा प्रयत्न केला सामाजिक परिवर्तनाला चालना दिली. चंद्रपूर जिल्हयात पक्षाचे संघटन मजबूत केले. चंद्रपूर जिल्ह्यातील आंबेडकरी चळवळीला वेळोवेळी मार्गदर्शन केले.

महाराष्ट्रातील भूमीहीन सत्याग्रहात चंद्रपूरच्या आंबेडकरी चळवळीतील पुरुषांनी व स्त्रियांनी सक्रीय सहभाग घेतला होता. यावेळी चंद्रपूर जिल्ह्यातील नवरगांव येथील दमंतीबाई डोंगरे हिने महिला मंडळाला घेवुन सरकारच्या विरोधात घोषणाबाजी केली. अस्पृश्यांना पडीत जमिन मिळविण्यासाठी धरणे आंदोलन, मोर्चे काढले. त्यांना पोलीसांनी अटक केली. चंद्रपूर जिल्ह्यातील अडगांव येथे चाळीस महिलांनी लक्ष्मीबाई भोरे यांच्या नेतृत्वाखाली बिडी कामगारांसाठी, भूमीहीनासाठी मोर्चे काढले. तसेच सिंदेवाही येथील सुवर्ण समाजाने दलित समाजावर सामाजिक बहिष्कार टाकला होता. तो बहिष्कार उठविण्यासाठी स्त्रियांनी आंदोलन केले. धर्मांतरनंतर बौध्द धर्माला सामाजिक मान्यता मिळावी, बरोबरीचे स्थान मिळावे. सर्व पाणवठे खुले व्हावे. रोजगार प्राप्त व्हावा. शासनाच्या विविध योजना मिळाव्या. तसेच शिक्षकांच्या गोयीसुविधा प्राप्त व्हाव्यात. यासाठी संघर्ष केला.

दलित पँथरने चंद्रपूर जिल्ह्यातील आंबेडकरी चळवळीचे काही काळ नेतृत्व केले. चंद्रपूर जिल्ह्यातील सिंदेवाहीचे सुधाकर पेटकर दलित पँथरचे प्रमुख कार्यकर्ते होते. प्रभुदास रंगारी, दिनेश तेलंग, किशोर मोडक, गिरीश कांबळे इत्यादी दलित पँथरच्या नेत्यांनी अस्पृश्य समाजाला न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला.

चंद्रपूर जिल्ह्यातील आंबेडकरी चळवळीचे परिणाम :

पूर्व विदर्भातील विशेषतः चंद्रपूर जिल्ह्यातील आंबेडकरी चळवळीमुळे दलित समाजात सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय परिवर्तन घडुन आले. नविन हक्काची जाणीव निर्माण झाली. समाजात अस्मिता निर्माण झाली. धार्मिक अंधश्रध्दा दुर झाल्या. बाबासाहेबांचा 'शिका, संघटीत व्हा संघर्ष करा' हा मंत्र समाजानी आपलासा केला. समाजात साक्षरता झपाट्याने वाढली. नोकरी करणाऱ्याचे प्रमाण वाढले. उद्योग, व्यवसायाचा पाया घातला. समाजाने धर्मांतरानंतर बौध्द संस्कृतीचा शोध घेतला. समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व हे तत्व रुजविले. हिंदु धर्मातील धार्मिक रुढी, पुनर्जन्मकल्प इत्यादी जाचक बाबींना मुठमाती दिली. महानुभाव, कबीरपंथ सोडला. प्रत्येक खेडेगावात बौध्द विहारांची निर्मिती झाली. बौध्द विहार ज्ञान साधनांचे केंद्र बनले. गौतम बुध्द, सम्राट अशोक, शिवाजी महाराज, शाहु महाराज, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे प्रेरणादायी विचार आचरण्यात यावे म्हणून त्यांचे छायाचित्रे लावण्यात आले. बोधीचक्र, अशोकचक्र मध्यप्रदेशातील प्रसिध्द सांची स्तुपाचा आकार प्रतिके बनली. धम्मचक्र प्रवर्तन दिन, चौदा एप्रिल, बुध्दपौर्णिमा इत्यादी महत्वाचे सण दलित समाजाचे झाले. आपल्या घरांना व लहान मुलांना

बौद्ध संस्कृतीची नावे दिली. सामाजिक चळवळीतील अनेक महापुरुषांच्या जयंती उत्सव साजरा करून समकालीन प्रश्नावर चर्चा केली जाते. परिणामी सामाजिक दर्जा पुर्वीपेक्षा उंचावला आहे.

आंबेडकरी चळवळीचा राजकारणावर सकारात्मक परिणाम झाला. आंबेडकरी कार्यकर्त्यांनी सरपंच ते महानगरपालीकेपर्यंत मजल मारली. गावाच्या ग्रामसभेत विकासाच्या मुद्यावर आंबेडकरी चळवळ आपले मत मांडु शकले. गावगाड्यातील तंटे सोडविले. परंतू चंद्रपूर जिल्ह्यात आंबेडकरी विचारांची एकसूत्र पंधरा पक्ष निर्माण झाली. त्यामुळे मताची विभागणी झाली. समाज राजकीयदृष्ट्या दुभंगत चालला आहे. त्यासाठी पुन्हा चळवळ जिवंत करणे आवश्यक आहे. धर्मांतरानंतर अस्पृश्य समाज शेती क्षेत्रात नायरुपास आला. चंद्रपूर जिल्ह्यातील जगप्रसिध्द एचएमटी तांदुळाचे जणक दादाजी खोब्रागडे यांचा गावाने आहे. अनेक शैक्षणिक, सामाजिक तसेच बँकींग क्षेत्रात स्वतःच्या संस्था आहे. या माध्यमातून समाजाचा रचनात्मक विकास होत आहे.

निष्कर्ष :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित चळवळीला नैतीक अधिष्ठान प्राप्त करुन दिले. बाबासाहेबांच्या महाड सत्याग्रह, अंबादेवी मंदिर प्रवेश सत्याग्रह, गोलमेज परिषदा, पूणे करार, शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशन, मजूर पक्ष, महिला मुक्ती चळवळ व धर्मांतर घोषणा या विविध आंदोलनास व संघटनेस पूर्व विदर्भातील चंद्रपूर जिल्ह्यातील दलित जनतेनी सकारात्मक सक्रीय पाठींबा दिला व सहभागी झाले. सामाजिक समता प्रस्थापित करतांना राजकीय संघटन मजबूत झाले. चंद्रपूर जिल्ह्यात सत्यशोधक चळवळ, हरिजन सेवक संघ, सर्वोदय मंडळ, राष्ट्रीय कॉग्रेस, गुरुदेव सेवा मंडळ इत्यादी संघटना पक्षांनी मानवतावादी कार्य केले.

धर्मांतरानंतर चंद्रपूर जिल्ह्यातील लोकांनी आपले आचार विचार, प्रथा, परंपरा यांना छेद देवून नवसमाजाची निर्मिती करण्याकरीता सतत संघर्ष केला. चंद्रपुरातील आंबेडकरी चळवळीने सामाजिक, सांस्कृतिक बांधीलकीना प्रोत्साहन दिले. आजही प्रभाव कायम आहे. परिणामी चंद्रपूर जिल्ह्यातील परिवर्तनाची गती जलद होती. या गतीचे नेतृत्व बॅरि. राजाभाऊ खोब्रागडे यांनी केले होते. त्यांचे नेतृत्व राष्ट्रीय पातळीवर महत्वपूर्ण होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरामुळे चंद्रपूर जिल्ह्यातील दलित चळवळीला नये विचार, नवे आचार, नवी ऊर्जा प्राप्त झाली. त्यामुळे राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक क्षेत्रात खुप मोठी झेप घेतली. बाबासाहेबाचे ध्येय धोरणे, आदर्शवादी तत्वे चंद्रपूर जिल्ह्यात खऱ्या अर्थाने स्विकारल्या गेली. चंद्रपूर जिल्ह्यातील आंबेडकरी चळवळीचा लढा सर्वसामान्य माणसाचा होता. या क्रांतीकारी ऐतीहासिक लढ्यांचे व सहभागाचे विश्लेषण करतांना उपलब्ध मूळ व दुय्यम साधनांचा आधार घेऊन वस्तुनिष्ठ पध्दतीने निष्कर्ष काढण्यात येतील.

संदर्भ :—

1. गुप्त, चंद्रशेखर – "विदर्भ ऐतिहासिक एवं भौगोलिक पृष्ठभूमी" प्रकाशक, आर.बी. सिंह, विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर, 1996

2. सुमन डॉ. मंजु – दलित महिलाएं – सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली, 2004.
3. यवतमाळी नि.आ., आधुनिक विदर्भ का इतिहास (इ. स. 1885–1974), श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर
4. काळे या.मा., यवतमाळचा इतिहास (सन 1803 से 1902) प्रकाशक, या. मा काळे वकील, बुलढाणा, प्रथमा आवृत्ती 1924.
5. खोब्रागडे, एच.एल., विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास (स्वातंत्र्यपूर्वकाळ) नेहा प्रकाशन, नागपूर, द्वितीय आवृत्ती 2012.
6. राजुरकर अ.ज., चंद्रपूरचा इतिहास, महाकाली प्रकाशन, चंद्रपूर, द्वितीय आवृत्ती 1982.
7. खरात, शंकरराव (संपा.) – कर्मवीर भाउराव व दादासाहेब गायकवाड यांना डॉ. बाबासाहेबांची पत्रे, 1951, टोकल प्रकाशन, पुणे.
8. कोलारकर श गो., आधुनिक विदर्भाचा इतिहास (इ. स. 1885–1947), मंगेश प्रकाशन, नागपूर, 2003.
9. सिंगारे डॉ. अनिल, घुले डी. विठ्ठल – महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास (इ.स.) 1811 ते 1998) अरुण प्रकाशन, लातूर, प्रथमावृत्ती, नोव्हेंबर, 2009.
10. मस्के, वि. आर. – विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास, नभ प्रकाशन, अमरावती, प्रथमावृत्ती, 14 एप्रील, 2012.
11. मस्के वि. आर., विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास. नभ प्रकाशन, अमरावती, प्रथमावृत्ती, १४ एप्रील, २०१२

इतिहास विभाग प्रमुख,
वसंतराव नाईक कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर
इतिहास विभाग प्रमुख,
रा.तु. महाविद्यालय, चिमूर, जि. चंद्रपूर

ISSN 2277-
UGC Care Listed Journal

निकष

वर्ष १२ वे अंक १ ला
एप्रिल, मे, जून २०२२

महामानव
डा. बाबासाहेब आंबेडकर
अभिवादन विशेषांक

Scanned with CamScanner

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १२ वे, अंक - पहिला एप्रिल ते जून २०२१

UGC Care Listed Journal
ISSN 2231 - 573X

(भाग—०२)

• संपादक •
डॉ. शिवाजी हुसे
पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी,
शिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद - ४३११०३,
मो. ९४०४०००३९८.

UGC Care Listed Journal|SSN 2231 - 573X

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विशेषांक

वर्ष १२ वे, अंक - पहिला एप्रिल ते जून २०२१

• संपादक •

डॉ. शिवाजी हुसे

• अतिथी संपादक •

प्र. कार्तिक रा. पाटील प्र. प्रफुल एस. राजुरवाडे

• संपादक मंडळ •

डॉ. सर्जेराव जिगे
डॉ. फुला बागूल
डॉ. अनिल गर्जे
डॉ. संजय भालेराव
डॉ. ताहेर पठाण
डॉ. वंदना महाजन
डॉ. प्रकाश खेत्री
डॉ. ममता इंगोले
डॉ. वामन जाधव
डॉ. यशवंत सोनुने
डॉ. रामचंद्र झाडे

मूल्य : १७५ रुपये

या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे. परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेले मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद - ४३११०३, मो. ९४०४०००३९८

अनुक्रमणिका - 02

अ.क्र.	प्रकरण	
०	शुभेच्छा – प्रा. कार्तिक पाटील	04
०	शोध महात्मवाचा : संपादकीय – प्रा. प्रफुल एम राजुरवाडे	06
1	बहुजनउद्धारक – डॉ बाबासाहेब आंबेडकर – प्रा. संजय उगेमुगे	11
2	डॉ" बाबासाहेब आंबेडकर आणि .चवदार तळे सत्याग्रह" – प्रा. अजिता जाधव	15
3	संततिनियमन : दारिद्र्यनिर्मूलनापरील प्रतिबंधक उपाय–डॉ. आंबेडकर – प्रा. प्रदिप मानके	19
4	राष्ट्रपिता महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संघर्ष आणि समन्वय –प्रा.डॉ. इंगोले	25
5	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्वतंत्र मजूर पक्ष प्रा. संजय अहिरे	31
6	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे ग्रामनगर कल्याणातील योगदान प्रा दिनेश शेंगडे	42
7	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार – प्रा यमराज बिरारिस	50
8	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्त्रिशिक्षण विषयी विचारांची प्रासंगिकता – प्रा. भानुदास जामनेकर	54
9	महिला सबलीकरणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान – प्रा. घडगुजर	58
10	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सबलीकरणातील योगदान – प्रा. बादलशाहा चव्हाण	63
11	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार – प्रा. लोकेशकुमार गंदेवार	68
12	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि संत साहित्य – प्रा. एकनाथ पुटाणे	74
13	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार - एक दृष्टीक्षेप प्रा अनिता महावादीवार	83
14	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया – प्रा. हरेश गजभिये	89
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषिविषयक धोरण– एक अध्ययन – प्रा. मंगेश घनसोड	94
16	शेती, शेतकरी, आणि डॉ. आंबेडकर - प्रा. प्रफुल राजुरवाडे	99
17	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची 'मुकनायक' पाक्षिकातून निर्भीड पत्रकारिता – प्रा.शरद केलोरकर	105
18	आंबेडकरी गझलवलीत स्त्रिलोतर – रावबहादुर सीताराम पंत घोले – डॉ.बी.आर. मस्के	108
19	गौतम बुद्धाची शिकवण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा धम्म आणि आजची प्रसंगिकता –प्रा.प्रविण वर्मा	114
20	चंद्रपुर येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या धम्मदीक्षा सोहळयाच ऐतिहासीक अध्ययन – संशोधक प्रविण वाल्के	122
21	डॉबाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही विषयक विचार . – प्रा. अतुल खोसे	129
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जलसमाजवाद – डॉ. प्रफुल व्ही. नांदे	132
23	महात्मा गांधीचे विदर्भातील अस्पृश्योद्धारकार्य – प्रा. कमलकिशोर इंगोले	136

Scanned with CamScanner

अनुक्रमणिका - 02

अ.क्र.	प्रकरण	
•	शुभेच्छा – प्रा. कार्तिक पाटील	04
•	शोध महानयाचा : संपादकीय – प्रा. प्रफुल एम राजुरवाडे	05
1	राष्ट्रजनउद्धारक – डॉ बाबासाहेब आंबेडकर – प्रा. संजय उगेमुगे	11
2	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर आणि ,चवदार तळे सत्याग्रह" – प्रा. अजिता जाधव	15
3	संततिनियमन : दारिद्र्यनिर्मूलनावरील प्रतिरोधक उपाय–डॉ. आंबेडकर – प्रा. प्रदिप भानत्ते	19
4	राष्ट्रपिता महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संघर्ष आणि समन्वय –प्रा.डॉ. इंगोले	25
5	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्वतंत्र मजूर पक्ष प्रा. संजय अहिरे	31
6	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शासनाच्या कल्याणातील योगदान प्रा दिलिप धोंगडे	42
7	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार – प्रा यमराज बिरारिस	50
8	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्त्रिशिक्षण विषयी विचारांची प्रासंगिकता – प्रा. भानुदास जामनेकर	54
9	महिला सबलीकरणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान – प्रा. बडगुजर	58
10	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सबलीकरणातील योगदान – प्रा. बादलशाहा चव्हाण	63
11	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार – प्रा. लोकेशकुमार नंदेश्वर	68
12	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि संत साहित्य – प्रा. एकनाथ कुटार्णे	74
13	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार - एक दृष्टीक्षेप प्रा अनिता महावादीवार	83
14	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया – प्रा. रेखा गजभिये	89
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषिविषयक धोरण– एक अध्ययन – प्रा. मंगला बनसोड	94
16	शेती, शेतकरी, आणि डॉ. आंबेडकर - प्रा. प्रफुल राजुरवाडे	99
17	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची 'मूकनायक' पाक्षिकातून निर्भीड पत्रकारिता – प्रा.शरद बेलोरकर	105
18	आंबेडकरी चळवळीत दलितोत्तर – रावबहादुर सीतारामपंत घोले – डॉ.वी.आर. मस्के	108
19	गौतम बुद्धाचे शिष्यकल्प डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा धम्म आणि आजची प्रासंगिकता –प्रा.मनिषा बर्वा	114
20	चंद्रपुर येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या धम्मदीक्षा सोहळयाच ऐतिहासीक अध्ययन – संशोधक प्रविण घाळके	122
21	डॉबाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही विषयक विचार . – प्रा. अतुल ओसे	129
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जलसमाजवाद – डॉ. प्रफुल्ल व्ही. नांदे	132
23	महात्मा गांधीचे विदर्भातील अस्पृश्योद्धारकार्याचे कार्य – प्रा. कमलकिशोर इंगोले	136

Scanned with CamScanner

आंबेडकरी चळवळीत दलितेतर – रावबहादुर सीताराम पंत बोले

डॉ.बी.आर. सरके

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची दलित मुक्ती चळवळ ही कोणत्याही जातीविरुद्ध व धर्मविरुद्ध नव्हती बाबासाहेबांच्या दलित चळवळीत ज्याप्रमाणे दलित कार्यकर्त्यांचा मोठ्या प्रमाणात सहभाग होता त्याच प्रमाणे दलितेतर कार्यकर्ते सामील झाले होते. आंबेडकरपुर्व म. फुले, सावित्रीबाई फुले, शाहू महाराज, सयाजीराव गायकवाड, कर्मवीर वि.रा. शिंदे भाउराव पाटील व इतर कार्यकर्त्यांचे योगदान ऐतिहासिकच आहे. महाडचे चवदार तळे व नाशिक येथील काळाराम मंदिर प्रवेशात अनेक दलितेतर कार्यकर्ते सहभागी झाले होते. त्यात भुरबा नाना टिपणीस, अंतरावं निमे, बापु सहस्त्रबुध्दे, सुरेंद्र टिपणीस या महत्वाच्या कार्यकर्त्यांचा समावेश होता.

१९२९ ची साउथ बरो कमिशन पुढील डॉ. बाबासाहेबांची साक्ष आणि १९४९ भारतीय घर्मांतर या दोन ऐतिहासिक कालखंडास दलित मुक्तीचा कलशारोह असे म्हणतात. या चळवळीत दलितेतर लोकांनी नेतृत्वाच्या पातळीवर काम केले आहेत, त्यांच्या सहकार्याविषयी, कृतज्ञतेबद्दल वारंवार बोलत असे. त्यांनी मानवतेच्या दृष्टीकोणातून महत्वाचे योगदान दिले.

महाडचे चवदार तळे, पुणे करार, काळाराम मंदीर प्रवेश सत्याग्रह, संविधान निर्मिती प्रक्रिया यात दलितेतर लोक अग्रणय होते. त्यात समाजसुधारक सी.के. बोले होय.

परिचय :–

अस्पृश्य, कामगार, शेतकरी व समाजाच्या हितासाठी आपले उभे आयुष्य खर्च घालणारे त्यागी व कर्ते सुधारक सी.के. बोले यांचे मुळचे भंडारी घराणे, त्यांचा जन्म २९ जुन १८६९ रोजी झाला.

शिक्षणाशिवाय समाजाची उन्नती होउ शकत नाही हे हेरूनच त्यांनी ठिकठिकाणी शाळा संस्था स्थापून समाज उन्नतीला वाहून घेतले. रघुनाथ आत्माराम सुर्वे, हरी गंगाजी साधमारे यांच्या

...आणली 'मुंबई महार वतनदार एतद्देशीय मंडळी' या संस्थेची मुहूर्तमेढ केली. शिक्षणाची व्यवसायाभिमुखता ओळखून गांधींनी सफाल प्रबोधनाचे काम सुरू केले. गोविंद कृष्णाजी दळवी व कृष्णराम अर्जुन केळुस्कर यांच्या सहयोगाने 'मराठा सोशॉलिटिक' फंड ही संस्था स्थापन केली. १८८७ मध्ये पहिला मेळावा घेऊन सभेच्या माध्यमातून शिक्षण प्रसार केला. सुधारणा ही ब्राह्मणांपासून ते अन्त्यजांपर्यंत व्हावयाला आहे. अशी त्यांची धारणा होती. समाज व संस्कृती विकासार्थ, मुख्य म्हणजे अस्पृश्य समाजात शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी त्यांनी 'सोमवंशीय मित्र' हे मासिक सुरू केले. त्यांना टिळकांनी सामाजिक सुधारणा शिक्षणाने होतील असा सल्ला दिला. त्यांनी सोमवंशीय प्रकरणांवर टीकात्मक सुद्धा केली. प्रशासनिक शिक्षण सोपे व सुलभतेने करावे यासाठी सुधारणा केली पाहिजे असे त्यांचे ध्येय होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अभिनंदन सभारंभ अध्यक्ष :—

इ.स. १९०७ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मॅट्रीक ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. गुरुवर्य कृष्णराव केळुस्कर हे डॉ. बाबासाहेबांचे मार्गदर्शक होते. त्यांनी आपल्या सहाध्यायांना आपल्या यशाची माहिती दिली व त्यांचे जाहीर सभेत अभिनंदन करण्याचे ठरविले. तेव्हा केळुस्कर यांनी आपले सहकारी सीताराम पंत बोले यांना या अभिनंदन कार्यक्रमाचे अध्यक्ष केले. मुंबईच्या सामाजिक इतिहासात ही अभूतपूर्व घटना होती. ही अभिनंदनाची जाहीर सभा १९०८ च्या जानेवारी महिन्यात झाली. या जाहीर सभेत सी.के. बोले यांनी भाषणात सांगितले की, 'भिमराव्वांनी खिरबिद्यालयाचे शिक्षण घ्यावे, बी.ए. व्हावे व पुढील आयुष्य यशस्वी व्हावे' त्या दिवसापासून बाबासाहेबांना सीतारामपंत बोले यांच्या विषयी आदर व अभिमान वाटू लागला. परिणामी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या विद्यार्थी दशेतच नंतरे सर आयुष्यात अनेक सार्वजनिक कार्यात व चळवळीत त्यांची सदिच्छा मिळविण्यासाठी व सत्कार्य प्राप्त करण्यासाठी त्यांच्या घरी जात असत.

अस्पृश्यता निर्मूलन :—

रावसाहेब बोले हे अस्पृश्य जनतेचे कैवारी होते. त्यांनी ०८ जुलै १९१९ ला सामान्य प्रशासनाच्या आयुक्तांना मागास जातीच्या पदवीधरांना नोकरी देण्याविषयी निवेदने दिलीत. स्वतः आपण कायदे मंडळात गेल्याशिवाय ब्राम्हणेत्तर समाजाला न्याय देऊ शकत नाही याची जाणीव होताच सन १९२०ची प्रांतिक विधीमंडळाची निवडणूक लढविली व त्यात विजयही मिळवला. अस्पृश्य वर्गाची एक जाहीर सभा दिनांक २३ डिसेंबर १९२० रोजी रावबहादूर सेटलवाड यांच्या अध्यक्षतेखाली मुंबईत भरली असतांना या परिषदेत रावसाहेब बोले यांनी जे अस्पृश्यासाठी कार्य केले त्याबद्दल अभिनंदन करणारा ठराव मंजूर करण्यात आला. यावेळी त्यांने अस्पृश्य वर्गाविषयीची सहानुभूतीविषयी महत्त्व विशद केले.

मुंबई विधीमंडळात अस्पृश्यता निवारण विषयी कार्य :—

१९ व्या शतकातील सामाजिक चळवळीमध्ये बोले यांना विशेषाचा वाटा आहे. त्यांची वक्तृत्व आणारांनी अरालेली गलबले त्यातून केलेले कार्य हे दीपस्तंभाप्रमाणे स्वरूपाचे आहेत. बाबासाहेबांचे हृदयात जूने सहकारी होते. बाबासाहेबांच्या एकुणात अस्पृश्य उध्दाराचा रुकडा त्यांनी पाहिलेला होता. तसेच शेवटचे अस्पृश्यांना पाणीसत्याग्रह मंडळांनी परवानगी नाकारली होती, त्यांनी ते प्रयोगकाचर नावरे यांनी अस्पृश्यांना पाणीसत्याग्रहाचा सल्लाही दोघांनी परवानगी प्राप्त केली. (पेतर – २०१६– प्रियांका गायकवाड – बाबासाहेबांचे सामाजिक लेखन)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मुकनायक पत्राचे संपादक ज्ञानदेव घोळप यांची मुंबई सरकारने विधीमंडळात अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून नियुक्ती झाल्यावर त्यांचा सत्कार करताना पार्वे १९२१ मध्ये म्हणतात गये, "अस्पृश्य वर्गाकरिता निराळे प्रतिनिधी असावेत. सबळवळ करूनच अस्पृश्य वर्गाला हक्क मिळविता येते. कौन्सीलात घोळप हे अस्पृश्यांविषयी पुर्ण दया राहतील अशी पुरा आशा आहे." (बंदुप्रकाश, दि १४ मार्च १९२१). अस्पृश्यांना बोले यांनी विधीमंडळात असावेत स्वतंत्र प्रतिनिधीचा व प्राथमिक शिक्षणाचा आग्रह धरला होता. अस्पृश्य समाजातील लोकांना सुरक्षा पुरण्यासाठी सोय नाही, त्यासाठी सरकारने अस्पृश्य मजूर, कामगार वर्गाच्या निवाऱ्याची सोय करावी व भाडे अल्पदरात असावे. (गायकवाड रामचंद्र – पृ. १९२)

अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी विधीमंडळात असावेत यासाठी त्यांनी जातकार प्रतिनिधीत्वाचे समर्थन केले. सार्वजनिक तळी, विहिरी, पाणवठे, सरकारी शाळा, धर्मशाळा, सरकारी दवाखाने, न्यायालये, कचेऱ्या अस्पृश्यांना खुली करण्यासाठी आग्रह धरला, यशी विधायके सभागृहात मांडून ती संमत करून घेतली होती. गावच्या सार्वजनिक विहिरीवर अस्पृश्यांना पिण्याचे पाणी न मिळल्यामुळे त्यांचे कसे हाल होतात, हे त्यांनी प्रत्यक्ष पाहिले होते. व वरील सर्व कारणांचा परिणाम म्हणून त्या अस्पृश्यांच्या गाऱ्हाण्यांना आणि हालअपेष्टांना विधीमंडळात वाचा फोडण्याचे ठरविले. त्यानुसार अस्पृश्य गणलेल्या जनतेचा होणारा कोंडमारा थांबविण्यासाठी बोले यांनी विधीमंडळात दि. ४ ऑगस्ट १९२३ रोजी ठराव मांडला.

शासकीय संस्था आणि शासकीय अनुदानाने चालणाऱ्या संस्थामध्ये अस्पृश्यांचा प्रवेश बंधनकारक करणे या महत्त्वाचा ठराव होता.

चवदार तळ्याचा सत्याग्रह व रावसाहेब बोले :–

रावसाहेब सीताराम बोले यांच्या ठरावानुसार अस्पृश्यांना पाणवठे खुले करण्यात येतील असे जाहीर करण्यात आले. महाड नगर पालिकेने ५ जानेवारी १९२४ रोजी ठराव केला की, चवदार तळे अस्पृश्यांना खुले करण्याचे जाहीर केले. परंतु स्पृश्य हिंदूच्या भितीमुळे अस्पृश्य समाजाला पहाडच्या तलावाला पाण्याला स्पर्श करण्याचे धैर्य झाले नव्हते. (डाके वसंत जगन्नाथ

[पान १ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पृ.३१ लोकवाङ्मय गृह (लोकवाङ्मय प्रकाशन १९७५) प्रतिमेच्या अनुषंगाने]
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मनुस्मृतीचा जाहीर धिक्कार केल्यानंतर अस्पृश्यांनी स्वतंत्र विवाह लावायला सुरुवात केली. परंतु ब्राह्मणांच्या मध्यस्थीने अस्पृश्यांनी पुन्हा ब्राह्मणांकडून विवाह लावण्यास सुरुवात केली.

या पार्श्वभूमीवर अस्पृश्यांना निर्भेळ मनोरंजनाची व मनाचे परिवर्तनाची आवश्यकता असल्याचा विचार डोक्यात ठेवून शिवराम गवरुन्यायाधी या मराठा परिवर्तनवादी व्यक्तीच्या पुढाकाराने 'अस्पृश्योद्धारक नाना शिवरामजी गवरुन्यायाधी' यांचे स्मारक पुतळ्याच्या रूपाने उभारण्याचे ठरले. १९३१ साली पुतळ्याचे भाषांतरित कुल करून अस्पृश्यांना समाजात जागृती निर्माण केली. १९३९ साली पुणे येथे पुतळ्यास वर्गासाठी झालेल्या कार्यक्रमात सर रहीमतुल्ला महंमद यांनी त्याला 'राष्ट्रवीर' ही पदवी दिली. अस्पृश्यता हा हिंदू समाजावरील कलंक मानीत होते. अस्पृश्य समाज हा दुर्लक्षाचा कारण्यायोग्य स्थान नाही. तो समाज लोकसंख्येतला मोठा आहे. विटीला गजवाल अस्पृश्यांनी पुढे कसे झालीत असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. (गायकवाड पृ. १९३)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पळ्यवीस सक्रिय पाठिंबा :—

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दलित उद्धार कार्यास थोडे यांचा सक्रिय पाठिंबा होता. आंतरजातीय सहभोजनास स्वत: उपस्थित राहत. महार सतन निर्मुलन विधायक विधीमंडळात मांडण्यापुर्वी महार समाजात जागृती करण्यासाठी विविध सभा घेतल्या. १९२८ च्या नाशिक जिल्हयातील सिन्नर येथे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महारवतन विधेयकास पाठिंबा दिला. २९ जुन १९२९ रोजी परळ येथील दामोदर हॉल येथील थोले यांच्या अध्यक्षतेखाली अस्पृश्यांची मोठी सभा झाली, त्यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ. सोलंकी, शिवतरकर यांचा प्रामुख्याने सहभाग होता, या परिषदेत कोकण पातळीवर बहिष्कृतांच्याच्या संदर्भात काही ठराव पारीत करण्यात आले. रावसाहेब थोले यांनी ब्राम्हणशाही विधेयक गांडले. यामुळे पुरोहितांच्या लग्नविधी लावण्याचा व दक्षिणा घेण्याचा हक्क नाकारण्यात आला. त्यामुळे पुरोहितशाहीचा एकदम सैल होण्यास मदत झाली.

रावसाहेब थोले यांनी सायमन कमिशनला पाठिंबा दिला. व सायमन कमिशन समोर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची जी साक्ष होती त्या कृतीने समर्थनमुद्रा केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांविषयी म्हणतात की, उच्चवर्णीय हिंदू पार्टीयांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या गुणांची खरी पारखच झाली नव्हती. आणि ते केवळ वेळी आलेली गैरसमजामुळे त्यांच्यावर टिका करीत होते. पुढे ते म्हणतात की, "आपल्या सर्व कमिटीत स्वराज्य संगटनेचा अभ्यास झालेला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसारखा सभासद क्वचितच असेल. त्यावरुन त्यांची विद्वत्ता व स्वतंत्र विचार स्पष्टपणे निदर्शनास आले आहेत." डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना रावसाहेब थोले यांच्याविषयी

नितांत आदर होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह नाशिक अस्पृश्यांना मनःस्ताप सहन करावा लागला. तेव्हा रावबहादूर बोले यांनी आधार दिला होता.

रावबहादूर एस.के. बोले हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक चळवळीत अग्रेसर होते. त्यांच्या सत्कार्याने महार वेशीवरील राज्यागृह प्रसिद्ध करण्यास खुप चालना झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्य समाजाच्या उध्दारासाठी चालविलेल्या सहाय्य करण्याच्या हेतून कुलां येथे दि. २२ एप्रिल १९३३ ला पहिली भरती करण्यात आली. बोले यांच्या अस्पृश्य रावणाविषयी मनात पुज्यभाव वंदिता होता हे त्याचे प्रतिक होते. १९३२ च्या पुणे कराराला पाठिंबा देण्यासाठी सवर्ण समाजाची जी चळवळ चालविली होती तिचा फायदा घेउन अस्पृश्य वर्गाला मंदिर प्रवेश मिळावा म्हणून बोले यांनी दि. २५ जानेवारी १९३३ ला सरकारकडे एक ठराव पाठविला होता. त्या ठरावात असे म्हटले की, 'ज्या हिंदू मंदिरांना सरकारकडून जमीन, पैसा व अनुदान मिळते त्या मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश मिळावा म्हणजेच अस्पृश्यांना अन्यायातून मुक्तता मिळेल.

इतर कार्य :—

रावसाहेब बोले यांची सामाजिक जाणीव त्यांच्या प्रत्येक कृतीत दिसते. देशातील पहिल्या कामगार संघटक म्हणून १९०९ मध्ये रेल्वे मॅकडोनाल्ड यांच्या हस्ते सत्कार करण्यात आला. त्यांनी मुंबई विधीमंडळात सतत २५ वर्ष सामाजिक कार्य केले. देवदासी प्रथा बेकायदेशीर असल्याची घोषित करण्यासाठी या देशात पहिले गायन जर कोणी उचलले असेल तर त्यांनीच उचलले होते. हिंदोशीच्या कालखंडात १९३४ मध्ये बॉम्बे देवदासी प्रोटेक्शन अॅक्ट आणला होता. हा कायदा अंमलात आणण्याकरिता बोले यांनी प्रयत्न केला. कामगार वर्गाची पुष्कळ सेवा केली. बोले पुढे हिंदु महासभेला पेटले, त्यांच्या विचारावर टिका झाली. दुसऱ्या महायुध्दाच्या काळात भारताच्या अंतर्गत संरक्षणाच्या दृष्टीने हिंदू सभेचे नेते, हिंदू संरक्षण दल स्थापन करण्याच्या विचारात होते. तेव्हा त्या कार्यात डॉ. मुंजे, डॉ. मोपटकर सोबत रावसाहेब बोले यांचा सुध्दा सहभाग होता.

(Times of India, Dated 11-10-1939)

निष्कर्ष :

रावसाहेब बोले यांनी जवळजवळ ५० वर्ष अविरतपणे लोकसेवा केली होती. ५० वर्षाच्या काळात सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रात भरीव असे कार्य केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांशी स्नेह व सहवास वाढत गेला व तो पुढे आयुष्यभर टिकला. दलित बांधवाचा उध्दार करणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या महात्म्यास ओळखणारे रावसाहेब बोले हे पहिले महात्मा होय.

संदर्भ ग्रंथ :—

१. किर धनंजय — डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९६९, लोकहितकर्ते बाबासाहेब बोले, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई

२. कुबेर वा.ना.— डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर,लोकवाङ्मय:मराठी प्रा. लि. पुणे, पुर्नमुद्रण १९८२, पृ. २७

३. खैरमोडे चांगदेव भगवानराव — डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर खंड १ सुगावा प्रकाशन, पुणे पाचवी आवृत्ती २००२ पृ ६७

४. पूर्वोक्त पृ. ६७

५. गायकवाड, रामचंद्र— आंबेडकरी चळवळीतील दलितेतर निर्मल प्रकाशन, नांदेड २०१३, पृ. १९०

६. पूर्वोक्त पृ. १९१

७. गायकवाड, प्रियंका— बाबासाहेबांचे सामाजिक स्नेही, प्रहार २०१८

८. इंदुप्रकाश— दि. १४मार्च १९२१

९. गायकवाड, रामचंद्र— आंबेडकरी चळवळीतील दलितेतर निर्मल प्रकाशन, नांदेड २०१३, पृ.१९२

१०.पूर्वोक्त पृ.१९२

११.डहाके वंसत आयर्गी (संपा.) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लोकवाङ:मयगृह प्रकाशन,, २००७ पृ.३१

१२.पूर्वोक्त पृ.१९३

१३.पूर्वोक्त पृ.१९६

१४.आकलेकर, पालचंद्र— भंडारी समाजाचा इतिहास,—रावसाहादूर शिवराम बोले इतिहास संशोधन मंडळ,१९९९ पृ.६६

१५.गायकवाड प्रदीप— महाडचा सत्याग्रह आणि मनुस्मृती दहन,क्षितिज पब्लिकेशन, नागपूर फेब्रू.१९९९. पृ.३८

इतिहास विभाग प्रमुख

वसंतराव नाईक कला व समाजविज्ञान शासकीय

संस्था, नागपूर.

2021 - 2022
Raj. Resi. Beti
Dept. of Hindi

साहित्य अमृत

मासिक

आषाढ़-श्रावण, संवत्-२०७८ ● अगस्त २०२१

वर्ष-२७ ● अंक-१ ● पृष्ठ १०८ यू.जी.सी.-केयर लिस्ट में अनुसूचित ISSN 2455-1171

संस्थापक संपादक
पं. विद्यानिवास मिश्र

नियामक संपादक
डॉ. लक्ष्मीमल्ल सिंघवी
श्री त्रिलोकी नाथ चतुर्वेदी

संस्थापक संपादक (प्रबंध)
श्री श्यामसुंदर

प्रबंध संपादक
नीयूथ कुमार

संपादक
लक्ष्मी शंकर वाजपेयी

संयुक्त संपादक
डॉ. हेमंत कुकरेती

उप संपादक
उर्वशी उपाध्याय 'अदी'

कार्यालय
४/१९, आसफ अली रोड, नई दिल्ली-०२
फोन : ०११-२३२८९७७७
०८४४८१२२६९
ई-मेल : sahityaamrit@gmail.com

शुल्क
एक अंक—₹ ३०
वार्षिक (व्यक्तियों के लिए)—₹ ३००
वार्षिक (संस्थानों/पुस्तकालयों के लिए)—₹ ४००
विदेश में
एक अंक—चार यू.एस. डॉलर (US$4)
वार्षिक—पैंतालीस यू.एस. डॉलर (US$45)

प्रकाशक, मुद्रक तथा स्वत्वाधिकारी नीयूथ कुमार द्वारा ४/१९, आसफ अली रोड, नई दिल्ली-२ से एकादेश एवं न्यू इंडिया प्रिंट., ८/४-बी, संजीवनी इंडस्ट्रियल एरिया, सेक्टर-IV, साहिबाबाद-२०१०१० द्वारा मुद्रित।

साहित्य अमृत में प्रकाशित लेखों में व्यक्त विचार एवं दृष्टिकोण लेखकीय लेखक के हैं। संपादक अथवा प्रकाशक का उनसे सहमत होना आवश्यक नहीं है।

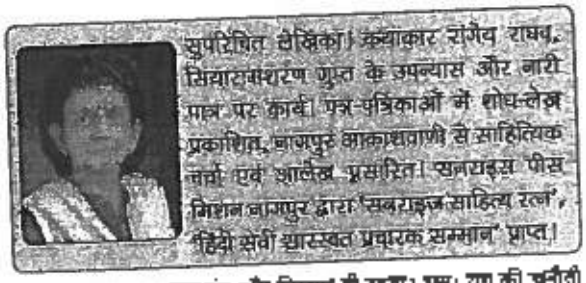
रचनाकारीय	
स्वर्णिम पर्व का गौरवशाली दिन'''	४
प्रतिस्मृति	
जुलूस/ प्रेमचंद	६
हम्य रचना	
पाँच की पंचायत/ दत्ता शंकर चतुर्वेदी	१३
कहानी	
घानकर दाजी/ सुमन चौरे	१९
दोपहरी/ वंदना चावल	४२
खरपतवार बनाम गरीब/ कर्नल पी.सी. वशिष्ठ	४८
जुगाड़िन/ तपेश भौमिक	६०
इक्केवाले/ धीरज कुमार ओक्खण्ड	७२
सुरक्षा कवच/ अर्पण दुबे	८४
घर का पता/ संजय कुमार सिंह	९०
आलेख	
प्रतिबंधित साहित्य''/ मदनलाल वर्मा 'क्रांत'	१६
भगत सिंह और भाग्य/ राजशेखर व्यास	४६
साहस और संवेदना—/ सुप्रिया पॉल	५७
प्रेमचंद : 'गुल्ली डंडा' से 'क्रिकेट मैच' तक/ कमल किशोर गोयनका	६४
सुकेत सत्याग्रह/ मदन चौहान	७०
आतंकवाद और अहिंसा/ कुसुम पटोरिया	७६
'प्रसाद'—साहित्य में समस्याएँ/ रेणु बाली	८२
स्वस्थ जीवन के लिए उपयोगी बातें/ रमेश चंद बादल	८६
समकालीन हिंदी कहानी''/ चंद्रमोहन यादव	९३
लघुकथा	
बहाद/ मदन गोपाल शर्मा 'दीपी'	१०१
कविता	
रक्षाबंधन/ रोहित प्रसाद पथिक	१८
कोरोना महामारी/ प्रभात कौशलेंद्र 'अंकन'	२९
सीमों खड़े हैं क्या/ राहुल	३७
सैनिक का संदेश/ शंकर लाल माहेश्वरी	४१
ओ नवयुग के/ संतोष कौशलेंद्र 'सम'	४७
आजाद/ मनोरमा चंद्रा 'रमा'	४९
तितली पतंग/ नंदिनी लहरिकर	५२
आँगन के पंछी/ तृप्ति मिश्रा	६३
लिख गया/ मधु शुक्ला	७१
क्रांतिकारी मित्र के नाम/ सुरेश ऋतुपर्ण	७५
हम इनका प्यारा तिरंगा/ हेमचंद्र सकलानी	८१
हमारा पर्यावरण/ प्रभात कुमार सिंघल	८९
बरसो पानी मैं/ राजेंद्र ओझा	९२
चिड़िया/ के.एल. व्यास	९५
व्यावहारिक दोहे/ सत्यशील राम त्रिपाठी	९६
फरिश्तों का रंग/ देवेश पथ सारिया	१०३
पुस्तक-अंश	
आजादी के तराने/ राजेंद्र पटोरिया	२२
मेरा आजीवन कारावास/ सावरकर	२६
अंतिम समय की बातें/ रामप्रसाद बिस्मिल	३८
व्यंग्य फटोग्राफ बैठ के	
शिकारपुर की खोज/ गोपाल चतुर्वेदी	५०
यात्रा-वृत्तांत	
निम से गंगोत्री तक/ स्वामी संगत	३२
लोक-साहित्य	
अनुपम कथा संग्रह की/ चंद्रकांत शर्मा	१००
व्यंग्य	
पी लाख और मैं/ अरुण अर्णव खरे	६८
साहित्य का भारतीय परिपार्श्व	
हमसान यात्री—/ दिनकर जोशी	७८
साहित्य का विश्व परिपार्श्व	
दो कविताएँ/ रुडयार्ड किपलिंग	८८
बाल-संसार	
हवा सुहानी, हवा सुहानी/ संजीव ठाकुर	९९
पहियों वाला पेड़/ सुमन बाजपेयी	१०२
पाठकों की प्रतिक्रियाएँ	१०४
वर्ग-पहेली	१०५
साहित्यिक गतिविधियाँ	१०६

'प्रसाद'-साहित्य में समस्याएँ

• रेणु आली

सुपरिचित लेखिका। कथाकार राघेव राघव, सियारामशरण गुप्त के उपन्यास और नारी मात्र पर कार्य। पत्र-पत्रिकाओं में शोध-लेख प्रकाशित, नागपुर आकाशवाणी से साहित्यिक वार्ता एवं आलेख प्रसारित। 'सवराइज फीस मिशन नागपुर द्वारा 'सवराइज साहित्य रत्न', 'हिंदी सेवी सारस्वत प्रचारक सम्मान' प्राप्त।

किसी को या अनिश्चितता की स्थिति को 'समस्या' कहते हैं। जीवन द्वंद्व व समस्या का नाम है। प्रत्येक युग की कोई न कोई एक गहरी समस्या होती है। कवि या साहित्यकार कृति व रचना की दृष्टि से अपने युग का आदर्श पुरुष समझा जाता है, अतः यह स्वाभाविक ही है कि समाज की विषम स्थितियों में अपना उसकी ओर देखे और वह अपने मानस कृति के बल से अपने युग की समस्या के समाधान में रचनात्मकपूर्वक आगे बढ़े। तात्पर्य यह कि समस्याओं का समाधान भी साहित्यकार का एक बड़ा दायित्व है। हाँ, वह इस दायित्व का निर्वाह चिर भले ही अपने मूल प्रकृति व कला की पद्धति व मर्यादा के साथ करे। प्रत्येक समस्या के तीन चक्र होते हैं—विज्ञान, विश्लेषण और समाधान। इन तीनों चक्रों का रूप साहित्यकार की प्रकृति व गृहीत विधा, लक्ष्य और प्रकृति के भेद से परिवर्तित होता रहता है। 'विज्ञान' तो बीज है। परिस्थितियों के सूक्ष्म निरीक्षण-परीक्षण के साथ उसकी अवतरणा प्रायः स्रष्टा के चेतन मानस में ही होती है। विश्लेषण विधा-भेद से व रचयिता की रुचि-प्रकृति भेद से बदलता है। चित्रकार, कवि, निबंधकार व उपन्यासकार एक ही समस्या का विश्लेषण विभिन्न ढंग से करने के लिए बाध्य हैं। अब रह गया समाधान! समाधान की कलात्मक प्रणाली तो यही है कि विश्लेषण की प्रक्रिया में ही कलाकार अपने समाधान को ध्वनित कर दे। यह समस्याओं को इस रूप में चित्रित करे कि चित्रण-पद्धति में ही लेखकीय समाधान का आभास मिल जाए, क्योंकि अंत में स्वतंत्र रूप से समाधान प्रस्तुत करने में प्रायः लेखक का कलाकार-रूप प्रच्छन्न हो जाता है और वह एक गुरु, नेता, उपदेशक, प्रचारक या नीतिकार का स्थूल बाना धारण कर लेता है। परिणामतः कलात्मक प्रभाव विकृत हो जाता है। यों जीवन में महानतम साहित्यकार अपने विशिष्ट व वरेण्य मूल्यों का प्रचार तो कर सकते हैं।

(क) समस्या का स्वरूप और प्रसाद द्वारा चित्रित मुख्य समस्याएँ

'प्रसाद' भारतीय सांस्कृतिक इतिहास, दीर्घकालीन राजनीतिक दासता व भयंकर सामाजिक अधोगति के युग के साहित्यकार थे। वे मूलतः एक कवि और आनंदवादी दार्शनिक थे। किंतु काल विडंबनाओं के बीच उनके इन रूपों का निर्वाह तो स्वयं एक महती विडंबना ही रहती। अब तक वे स्वयं सक्रिय रह कर ऐसी परिस्थितियाँ उत्पन्न करने में सहयोग न देते कि जो उनके महान् आनंद के स्वप्न को साकार करने का पथ प्रशस्त करतीं तब तक उनका यह रूप पंगु और निस्सार ही रहता। अतः युग की चुनौती स्वीकार करना उनके लिए अनिवार्य था। उनकी 'कंकाल', 'तितली', 'कामायनी' आदि रचनाएँ वर्तमान युग के एक महान् विचारक के रूप में हमारे सामने प्रस्तुत करती हैं। उनका आनंदवाद कोरी कल्पना नहीं है। पृथ्वी पर उस आनंद की अवतारणा के लिए मानव और समाज में जो कुछ सामाजिक व सांस्कृतिक क्रांति की आवश्यकता है, उसे लाने की प्रक्रिया में ही उनका विचारक रूप हमारे सामने प्रस्तुत होता है। व्यक्ति, समाज व विश्व को परिस्थितियों से सक्रिय-रूप से जूझे बिना आनंदवाद की कल्पना तो सस्ती पुलक मात्र ही रह जाती।

'प्रसादजी' के सामने अनेक समस्याएँ समाधान की प्रतीक्षा में अकस्मात रूप से खड़ी दिखाई पड़ती हैं, यथा—नारी समस्या, विधवा समस्या, वेश्या समस्या, विवाह संबंध-विच्छेद समस्या, शिक्षा समस्या, ग्राम-सुधार समस्या, दलित समस्या और मानव के स्वार्थों टकराव की समस्या। इन समस्याओं पर 'प्रसादजी' ने क्या और किस रूप में विचार किया है, इसे समझने के लिए हम इस प्रसंग को तीन चरणों के अंतर्गत विभाजित करना होगा—(१) विज्ञान, (२) विश्लेषण और (३) समाधान।

(ख) समस्याओं का विज्ञान

सामूहिक रूप से विचार करने पर, इन समस्याओं का मूल विज्ञान ढूँढने कहीं बहुत दूर जाने की आवश्यकता नहीं। अज्ञान, द्वेष, सर्वांतकर, मिथ्या प्रदर्शन, ऊँच-नीच भावना, स्वार्थाभिमान, रूढ़ि-प्रेम, अंध-विश्वास, शोषणवृत्ति, स्थूल या सूक्ष्म हिंसा-वृत्ति, असंयम, अकर्मण्यता, जीवन के खोखले, या स्थूल मूल्यों में विश्वास, अकारण भेद व संघर्ष की वृत्ति आदि। 'प्रेम पथिक', 'कानन-कुसुम', 'कंकाल', 'तितली', 'कामना', 'अजातशत्रु', 'ध्रुवस्वामिनी', 'कामायनी' आदि कृतियों में प्रसादजी

जीवन की विडंबनाओं के मूलों के अन्वेषण की दिशा में गहराई से जाने का अधिक अवसर पा सके हैं। समस्याओं का विश्लेषण तभी सूक्ष्म व विशद हो सकता है जबकि 'निदान' भली-भाँति किया जा सके। उक्त रचनाओं में 'प्रसादजी' ने व्यक्ति और समाज की पीड़ाओं, विषमताओं और असंगतियों-विरोधाभासों के कारण का मनोनिवेशपूर्वक अन्वेषण किया है और उसके द्वारा उनके विस्तृत जीवनाध्ययन, सूक्ष्म निरीक्षण व उच्चकोटि के हार्दिक व मानवीय गुणों का परिचय मिलता है।

(ब) समस्याओं का विश्लेषण

विश्लेषण में समस्या के पुर्जे अलग-अलग खोलकर रखने का प्रयास किया जाता है। पर इसकी प्रक्रिया दो बातों से शासित रहती है—(१) साहित्य की अपनी विधा की प्रकृति से, और (२) लेखक की व्यक्तिगत रुचि से। साहित्य की कलात्मकता व व्यंजना की माँग है, अतः उसमें विश्लेषण की प्रक्रिया भी उक्त गुणों से रक्षित होकर चलने के लिए बाध्य है—फिर चाहे वह विधा-भेद से (उदाहरणतः उपन्यास से कहानी में और कहानी से कविता या गीत में विश्लेषण का कम अवकाश मिलता है) कुछ अधिक स्वल्पायित्व से ही क्यों न हो जाए। लेखक की रुचि भी महत्त्व की वस्तु है। कुछ लेखक अधिक विस्तार में विश्लेषण चलते हैं और कुछ कम में। प्रेमचंद और प्रसाद में यह अंतर स्पष्ट दिखाई पड़ता है।

'प्रसाद' ने समस्याओं के विश्लेषण में, विशेषतः उपन्यासों में, पर्याप्त रुचि दिखाई है। नाटकों में भी पात्रों के जीवन-व्यवहारों के माध्यम से विश्लेषण का स्वरूप प्रकट हुआ है। कहानियों, गीतों और कविताओं से लाघवपूर्वक ही यह कार्य किया गया है।

(स) समस्याओं का समाधान

समस्या का तीसरा पक्ष 'समाधान' है। समाधान के संबंध में दो सैद्धांतिक दृष्टियाँ हैं—प्रथम तो यह कि लेखक को समस्या उठाकर, उसका विश्लेषण करके, उसका समाधान भी प्रस्तुत करना चाहिए, और द्वितीय यह कि साहित्यकार का कार्य, कला की पटरी से, अधिक-से-अधिक समस्या के प्रस्तुतीकरण-मात्र का हो सकता है; प्रस्तुतीकरण इस ढंग या ढाल से कि समाधान का मूल रूप या दिशा उसके विश्लेषण के बीच से ही प्रकट होती दिखाई पड़े। कलाकार का कौशल इसी में निहित है। यदि अधिक मुखर-प्रकट या स्पष्ट भाव से लेखक अनुचित उत्साह से भरकर समाधान प्रस्तुत करने लगे तो उसके कलाकार-रूप के प्रच्छन्न हो जाने का पूरा-पूरा भय है।

'प्रसाद' ने जहाँ अनेक स्थलों पर कलाकारोचित तटस्थता धारण करके अपनी कोमल विधाओं में व्यक्ति-शैली में ही समाधान को झलकने दिया है, पर अनेक रचनाओं में वे पूर्ण निस्संग नहीं रह पाए हैं—हाँ, समाधान अवश्य ही पात्रों व स्थितियों के क्रोड से ही प्रकट हुआ है।

यह तो हुई समाधान प्रस्तुत करने की शैली की बात। अब आइए देखा जाए कि 'प्रसादजी' ने समस्याओं के जो भी समाधान प्रस्तुत किए हैं वे वस्तु दृष्टि से कैसे हैं। अनेक समाधान भारतीय शाश्वत जीवन-मूल्यों से ही प्रेरित हुए हैं। नारी की समस्याओं का तो कहीं आदर्शवादी समाधान प्रस्तुत किया गया है—'पुरुष सूर्य है तो नारी चंद्र' (अजातशत्रु); 'नारी, तुम केवल श्रद्धा हो विश्वास रजत-नग पद-तल में। पीयूष-स्रोत सी बहा करो, जीवन के सुंदर समतल में (कामायनी)। बात यह है कि 'प्रसाद' नारी के मर्म रूप का चित्रण उसी अध्यात्म की भूमिका पर ही कर पाते हैं, जो उन्होंने 'कामायनी' के 'निर्वेद सर्ग' में निर्दिष्ट की है। यथार्थवादी विचारक अपने ढंग से विचार कर सकते हैं, पर जिस विचार-बिंदु से प्रसादजी ने नारी के मूल स्वरूप को देखा है वह अत्यंत ही उदात्त, रोमांचक व पापनाशी रूप है, इसमें संदेह नहीं। नारी का यह स्वरूपांकन विश्व-साहित्य की एक अनूठी विधि समझी जाएगी।

'प्रसाद' में नारी पर यथार्थवादी दृष्टि से भी विचार किया है। 'ध्रुवस्वामिनी' में नारी की मुक्ति का लेखक ने आमूल क्रांतिकारी कदम उठाया है—स्कंद गुप्त विष्णु पताकर, शास्त्र में परिवर्तन कराके ध्रुवस्वामिनी को अनीति पति से मुक्ति दिलाई गई है। 'सालवती' कहानी में वेश्याओं के विवाह का एक आदर्श समाधान कवि ने प्रस्तुत किया है, पर यह विवाह व्यवहार्य है, नहीं कहा जा सकता। 'चूड़ी वाली' कहानी में समाधान यह है कि नारी घर बसाकर सुखपूर्वक गृहस्थ-धर्म का पालन करने में ही सुख मानती है, अतः दिग्भ्रमित नारियों को समाज मर्यादित जीवन बिताने के लिए घर की ओर आने दे। 'मधुआ' कहानी में व्यसन-त्याग की समस्या का यह समाधान प्रस्तुत किया गया है कि मातृत्व स्नेह-संबंधों की प्रेरणा से मनुष्य स्वयं ही संयम पर आ सकता है, नियम-कानून से कुछ नहीं हो सकता। 'कामना' में अपनी मूल प्रकृति के केंद्र से च्युत विलासी व भोग-लिप्सु मानव को पुनः केंद्र में लाने का एकमात्र उपाय है सद्विवेक की जागृति तथा प्रकृति की ओर पुनरावर्तन। 'कामायनी' में अशांत मानव को सुखी और स्वस्थ बनाने का मार्ग बताया गया है—समरसता की साधना—इच्छा, ज्ञान और क्रिया के सामंजस्य द्वारा अखंड और सफल आनंद की प्राप्ति। इसी प्रकार 'कंकाल' और 'तितली' में संगठन, शिक्षा, सहयोग, निष्काम कर्म, मानवता के उच्च गुणों का अभ्यास आदि बातें सामाजिक और आर्थिक पुनर्निर्माण के उपाय के रूप में प्रस्तुत की गई हैं।

'प्रसादजी' के ये समाधान उच्चकोटि की साध्यसमाधा व व्यक्ति व समाज के स्वस्थ संबंधों की रक्षा व विकास की दृष्टि से प्रस्तुत किए गए हैं, किंतु अनेक विद्वानों की 'प्रसादजी' के समाधान अति-आदर्शवादी, अव्यवहारिक व अपर्याप्त भी जान पड़े हैं। उदाहरणार्थ, कविवर पंत को 'जिस अभेद सौंदर्य के श्लोक में खोकर विश्व जीवन के सुख-दुःखमय संघर्षों से मुक्त होने का संदेश 'कामायनी' में मिलता है, वह कवि को पर्याप्त नहीं लगता। उनकी दृष्टि में मनु को अधिष्ठानरूप भूमि पर कैलास शिखर के सान्निध्य में छोड़कर संतोष से जीने में विश्वजीवन की समस्याओं का समाधान नहीं दिखाई पड़ता, क्योंकि 'समस्याओं' का यह निदान तो चिर-पुरातन, चिष्टचर्वित निदान है। इसी प्रकार नारी, प्रकृति की ओर, प्रत्यावर्तन तथा ऐसी ही अन्य अनेक समस्याओं पर 'प्रसाद' के समाधान अनेक विद्वानों को विशेषतः मान्य नहीं।

डॉ. रामसजन पांडेय
सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग
एवं समन्वयक, प्रसाद पीठ
दूरभाष : ०५२७२-२७०१८

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - X Issue - IV October - December - 2021

ENGLISH / MARATHI / HINDI PART - I

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc.(Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "AJANTA". Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No - 9579260877, 9822620877, Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 6.399 (www.sjifactor.com)

EDITORIAL BOARD

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka.
Dhaka 1000, Bangladesh.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland, 4558 Australia

Dr. Ashaf Fetoh Eatu
College of Art's and Science
Salman Bin Adbul Aziz University KAS

Dr. Nicholas Ioannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor,
Faculty of Computing, North Campus,
London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road,
London, N7 8DB, UK

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU, India) Assoc. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh

Dr. Meenu Maheshwari
Asst. Prof. & Former Head Dept.
of Commerce & Management
University of Kota, Kota.

Dr. S. Saupath
Prof. of Statistics University of Madras
Chennai 600005.

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Asst. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University
Karaikal - 609605

Dr. S. K. Omanwar
Professor and Head, Physics,
Sant Gadge Baba Amravati
University, Amravati

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental
Sciences, Dr. Bhimrao Ambedkar
University Raebareli Road, Lucknow

Dr. Shekhar Gangurwar
Hindi Dept. Vasantrao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Memon Sohel Md Yusuf
Dept. of Commerece, Nizwa College
of Technology, Nizwa Oman

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head
Dept. of Psychology,
University of Madras

Prof. Joyanta Borbora
Head Dept. of Sociology,
University, Dibrugarh

Dr. Valmik Sarwade
HOD Dept. of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

Dr. Manoj Dixit
Professor and Head,
Department of Public Administration Director
Institute of Tourism Studies
Lucknow University, Lucknow

Prof. P. T. Srinivasan
Professor and Head,
Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. P. Vithal
School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramanand
Teerth Marathwada University, Nanded

EDITORIAL BOARD

Dr. Jagdish R. Baheti
H O D. S. N. J. B. College of Pharmacy.
Meminagar, A/P Tal Chandwad. Dist Nashik

Dr. Sadique Razaque
Univ. Department of Psychology.
Vinoba Bhave University.
Hazaribagh, Jharkhand.

Prof. Ram Nandan Singh
Dept. of Buddhist Studies University of Jammu.

Dr. Safiqur Rahman
Assistant Professor Dept. of Geography
Guwahati College Hatmatmandan, Guwahati.
Assam

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Existence of Mild Solution in Summation Difference Equations **Dr. G. B. Lamb**	1-6
2	Discovery for Application of Fractional Differential Equation **Jaishree N. Pawar**	7-12
3	The Importance of Learning Vocabulary as an Essential Part of Language **Abdullah Hasan Awadh Bouta** **Dr. Yashwant A. Doke**	13-17
4	The Father of the Indian Social Revolution Mahatma Jyotiba Phule **Kodase Udhav Kalu**	18-22
5	Ocimum Sanctum Removes Impurities from Water and Plays Disinfectant Role **P. B. Sirsat**	23-28
6	Antimicrobial Activity of Ethanolic Extract and Phytochemicals Screening of Citrus Sinensis on Bacterial Isolates from Wound Infection **Poonam Shuddhodhan Ingle**	29-34
7	Studies on Haemocytes of Pseudostem Weevil, *Odoiporus longicollis* (Oliv.) (Coleoptera: Curculionidae) **S. D. Disale**	35-37
8	Impact of Covid on Indian Society **Dr. Madhu Khobragade**	38-41
9	To Study Emotional Maturity among Youth **Mailare Sachinkumar Sopanrao** **Dr. Gautkant S. Gaikwad**	42-46
10	Epidemiological Situation in Nashik District **Dr. Shelar Suresh Knatik**	47-53
11	Construction of Heath Related Physical Fitness Norms for the Elderly People of North Maharashtra Region **Sachin Ichchharam Patil** **Dr. Kishor P. Pathak**	54-59

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	शिक्षणाचे ध्येय, उद्देश : "सर्वोच्च सर्वांनिम नागरिक बनविणे !" **प्रा. डॉ. ज्योत्स्ना पुसाटे**	१-४
२	विजया मेहता यांची दिग्दर्शन शैली आणि कलात्मक भाव (हयवदन नाटकाच्या संदर्भानि) **ज्योती अशोकराव काळे** **डॉ. वैशाली केशव बोयीले**	५-११
३	स्वराज्यनिर्मिती छत्रपती शिवाजी महाराजांची पत्रे **रुपाली राजू सावे**	१२-१४
४	आदीवासींचे शैक्षणिक जीवन व विकास एक शैक्षणिक अभ्यास **नामदेव रामभाऊ पेहेरे**	१५-१८
५	दलित रंगभूमी काल, आज आणि उद्या **प्रा. डॉ. गहिनिनाथ नारायण खलेकर**	१९-२२
६	लोकशाहीर विठ्ठल उमप : लोकगीत **डॉ. विशाखा संजय कांबळे** **कोमल प्रकाश वरके**	२३-२६
७	वैभवशाली अजिंठा लेणी **डॉ. भाऊसाहेब यशवंता जाधव**	२७-३०

CONTENTS OF HINDI PART - I

अ.क्र.	लेख और लेखक के नाम	पृष्ठ क्र.
१	सांप्रदायिकता का स्वरूप प्रा. शिंदे अनुराधा नामदेवराव	१-२
२	उच्चतर माध्यमिक कक्षाओं में अध्ययनरत विद्यार्थियों की पर्यावरण जागरूकता को प्रभावित करने वाले कारक डॉ. कपसेश यादव	३-८
३	देवेंद्र मेवाडी की विज्ञानकथा 'अंतीम प्रवचन' प्रा. डॉ. बी. आर. नळे	९-१२

६. लोकशाहीर विठ्ठल उमप : लोकगीत

डॉ. विशाखा संजय कांबळे
विभाग प्रमुख, मराठी विभाग, वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था (सॉरिस कॉलेज), नाईक.
कोमल प्रकाश डाके
संशोधक विद्यार्थी, नागपूर.

सारांश(Abstract)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणेतून निर्माण झालेल्या दलित शाहिरी परंपरेत स्वतःला झोकून, लोककलेच्या माध्यमातून समाज प्रबोधन करणाऱ्या लोकशाहीर विठ्ठल उमप यांनी आपली वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. लोकसाहित्यातील अनेक कलाविष्कार घडवून केवळ मनोरंजनासाठी त्यांचा उपयोग न करता, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांनी प्रेरित बहुजनवादी समाज प्रबोधनपर लिखाण त्यांनी केले. समाजप्रबोधन करण्यासाठी एका कलावंताने लोककलेचा, लोकगीतांचा उपयोग अत्यंत आत्मीयतेने केलेला आहे. लोकगीतांच्या अनेक प्रकारांत 'फोडीगीत' आणि 'भीमगीत' या दोन प्रकारांना स्थान निर्माण करून देण्याचे श्रेय त्यांना द्यावे लागेल. या सेरीज अभंग, गवळण, समूहगान, भावगीत, पोवाडा, गझल, कव्वाली, अखंड, भारुड, भक्तिगीत, गोंधळ, जानपद गीत, शायरी, पाळणा, भजन, लाट्यगीत अशा विविध लोकगीत प्रकारांत लेखन करून, ते अत्यंत देखण्या स्वरूपात रसिकांसमोर सादर केले आहे. क्रांतिकारी विचारांची मशाल मनामनात पेटवून ठेवण्याचे सामर्थ्य लोकशाहीर विठ्ठल उमप यांच्या लोकगीतांत आहे

बीजशब्द(keywords)

लोकशाहीर, लोककला, लोकगीत, लोककलावंत, भीमगीत, फोडीगीत, समाजप्रबोधन, दलित शाहीर इत्यादी.

प्रस्तावना(Introduction)

लोकशाहीर विठ्ठल उमप हे लोकगायक, कलावंत म्हणून ओळखले जात असले तरी, कव्वाल, प्रबोधनकार, कवी, अभिनेते, लोकशाहीर, म्हणून त्यांची ख्याती आहे. सुरुवातीला मुंबईच्या कामगार मेळ्यातून गायकी करता त्यांनी लोकगीतांचे सादरीकरण करण्यास सुरुवात केली. आंबेडकरी जलसांचा त्यांच्या गायन कलेवर खूप मोठा प्रभाव पडल्याने, दलित, अस्पृश्य समाजाच्या अन्यायाला, जातिव्यवस्थेच्या कर्मठ बंधनांना आपल्या लोकगीतांतून वाचा फोडण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न त्यांनी केला. आपल्या शाहिरीतून त्यांनी लोककलेच्या सर्वच प्रकारांत उत्कृष्ट लेखन, गायन, सादरीकरण करून रसिकांची मने जिंकली.

आधुनिकोचा कळस गाठलेल्या तंत्रयुगातही उगप यांनी लोककला जिवंत ठेवण्याचे कार्य केलेले आहे. महाराष्ट्रातील संतांनी ज्याप्रमाणे पंढरीच्या विठ्ठलाची उपासना केली, अगदी तेवढ्याच निष्ठेने. आत्मीयतेने विठ्ठलदादांनी 'लोककलेची' उपासना केली. अशा बहुआयामी आणि चतुरस्र व्यक्तिमत्व लाभलेल्या लोकशाहीर विठ्ठल उगप यांनी नाटक, गोंधळ, तमाशा, कथा, आत्मचरित्र, चरित्र, असे विपुल विविधांगी विस्तृत लेखन केले आहे.

हेतू

1. लोकगीतांचे जतन व जनमानसापर्यंत संप्रेषण करणे. -
2. लोकशाहीरांची अभ्यासकापर्यंत माहिती पोहचावी.
3. इतर साहित्याप्रमाणे लोकगीतांबद्दल जनमानसाची आवड निर्माण व्हावी.
4. लोकगीतांचे महत्त्व आणि स्थान विशद करणे.
5. लोकगीतकारांच्या लोकगीते सादरीकरणाची शैली अभ्यासणे.
6. लोकगीत आणि रागाजप्रबोधनाचा सहसंबंध अभ्यासणे.

लोकगीतांची व्याख्या

1. "मराठीत 'लोकसाहित्य' हा शब्द Folklore या इंग्रजी शब्दासाठी वापरला जातो. ... १९२० साली कै. राजवाडे यांनी 'लोकगीत' हा पारिभाषिक शब्द वापरला. 'लोकगीत', 'लोककथा' हे शब्द १९२८ पर्यंत तरी रूढ झाले नव्हते. १९३० साली श.गो. दाते यांचे 'लोककथा' हे पुस्तक प्रसिद्ध झाले. या पुस्तकाला लिहिलेल्या प्रस्तावनेत म.म.दत्तो वामन पोतदार यांनी इंग्रजीतील Folklore चे भाषांतर म्हणून 'लोकविद्या' हा शब्द वापरला. 'पुढे यासाठी 'लोकवाङ्मय' वापरण्यात येऊ लागला."[1]
2. 'Folklore साठी 'लोकविद्या' हा शब्द जेव्हा सुचविण्यात आला, त्याच काळात Folksong साठी 'लोकगीत' आणि Folktale साठी 'लोककथा' हे पारिभाषिक शब्द सुचविण्यात आले. त्यापैकी लोकगीते व लोककथा हे शब्द रूढ झाले."[2]
3. डॉ. प्रभाकर मांडे - "लोकसाहित्यात लोकप्रतिभेचा अविष्कार असतो, तसेच लोकांच्या पारंपरिक जीवनाचा संदर्भ दडलेला असतो, लोकसाहित्य लोकमानसाचा अविष्कार असते, त्यातून समाजमानस अभिव्यक्त होते"[3]
4. डॉ. शरद व्यवहारे - "लोकसाहित्यात लोकविश्वास, लोकश्रद्धा, लोक संस्कृती, लोकश्रम, लोकरीती, रूढी - प्रथा, लोकाचार, भौतिक संस्कृती, आणि मौखिक वाङ्मयातील लोकगीते, लोककथा, लोककथा गीते, उखाणे, म्हणी व वाक्संप्रदाय यांचा समावेश होतो, तेव्हा मौखिक लोकवाङ्मय ही संज्ञा रूढ होण्यास हरकत नाही"[4]

'विशिष्ट प्रकारच्या पारंपरिक गायन-वादन शैलीचा वापर करून, आपल्या विशिष्ट जन समूहाच्या सामाजिक-सांस्कृतिक, भावनात्मक अभिव्यक्तीला आणि स्व-जाणिवांना एकल किंवा सामूहिकरित्या प्रकट करण्यासाठी मौखिक, गेय स्वरूपात लोकभाषेतील लोकनिर्मित स्वररचना म्हणजे लोकगीत होय'

एवंदरीत लोकवाङ्मयातील अनेक कला प्रकारांतील एक मनोरंजक प्रचलित प्रकार म्हणजे लोकगीत. असे म्हणता येईल.

लोकगीतांचे स्वरूप

लोकगीतांची परंपरा फार जुनी आहे. बदलत्या काळानुरूप लोकगीतांचे स्वरूपही बदलत आलेले आहे. लोकवाङ्मयात लोकगीतांचे स्थान खूप महत्त्वाचे आहे. लोकांनी निर्माण केलेल्या मौखिक गीत परंपरेचा परिपाक म्हणजे लोकगीतांची निर्मिती आहे. मनोरंजनाच्या उद्देशाने लोकगीत गायली गेली असावी. परंतु त्याच गायन कलेचा कालानुरूप परीघ वाढत गेला असल्याने, त्याच्या स्वरूपाची वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी स्पष्टता मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृती या वेगवेगळ्या अंगाने अभ्यासले जाऊ लागले, आणि लोकसाहित्य, लोकवाङ्मय, लोककला, लोकक्रीडा, अशा अनेक संज्ञा वापरून संशोधक, अभ्यासक, तज्ञ मंडळींनी लोकवाङ्मयाचे स्वरूप विशद करण्याचा प्रयत्न केला आहे. याप्रमाणे अविभाज्य कलाप्रकार म्हणजे लोकगीत होय.'[4]

लोकगीतांचे अनेक उपप्रकार सांगता येतात. महाराष्ट्राला अखंड आणि समृद्ध अशी लोकगीतांची परंपरा लाभलेली आहे. शाहिरी वाङ्मयकारांनी या कलाप्रकारास खूप चांगल्या प्रकारे आत्मसात केलेले दिसते. लोकांच्या बदलत्या आवडीनुसार लोकगीतांची निर्मिती होत गेली. लोकगीतांना साध्या, सरळ शब्दांत आणि सोप्या स्वरातच मांडणी करून विशिष्ट ह्रस्व- दीर्घ स्वरांचा वापर करून गायलं जातं, त्यामुळे ते ऐकताना श्रोत्यांना वेगळाच आनंद देऊन जाते.

विठ्ठल उमप यांची लोकगीत

लोकशाहीर विठ्ठल उमप हे लहानपणापासूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीकडे आकर्षित झाले होते. त्यांनी वयाच्या आठव्या वर्षापासूनच कार्यक्रम सादर करण्यास सुरुवात केली. त्यांच्या विशिष्ट गायन शैलीवर लोक भारावून जायचे. त्यांच्या 'ये दादा आवर ये', 'फाटकी नोट', 'भिंगरायाचा मळा', 'भाता मीत लाही टाक्या', 'माझ्या आईचा गोंधळ', 'वारळ वारा तुफान येऊ दा', अशा लोकप्रिय गीतातून विठ्ठलदादांनी लोकांचे मनोरंजन केले. बाबासाहेबांवर भीमगीते लिहून आणि गाऊन समाजप्रबोधनाच्या कार्यातही त्यांनी आपल्या गायनेचा पूर्ण वापर केला. त्यांच्या लेखणीतून एक हजाराहून अधिक लोकगीतांची निर्मिती झालेली आहे. लोकगीतांवरोवरच 'अवघा दुबळा', 'बुद्धम् शरणम्', 'हैदोस', 'विठोचा रखुमाई', 'अरे रे संसार', 'खंडोबाचं लगीन', 'जांभूळाख्यान' असे लोकप्रिय नाट्यलेखनही त्यांनी केले. त्यांच्या 'जांभूळाख्यान' या लोकनाट्याचे पाचशेहून अधिक प्रयोग झालेले असून, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर लोकोत्सवात त्यांनी भारताचे नेतृत्व केले आहे. शासनाने त्यांना विविध पुरस्कारांनी सन्मानित केलेले आहे.'[5]

-शब्द रांगडे बोल बोबडे

गावरान मी गडी अडाणी
घेऊन आली तुमच्या साठी
माझी भाकर फक्त पटणी[7]

असे विठ्ठल उमप आपल्या 'उमाळा' या कवितासंग्रहात म्हणतात.

लोकशाहीर विठ्ठल उमप यांच्याबद्दल सांगताना डॉ.यशवंत मनोहर लिहितात, "विठ्ठल उमपांनी इतर खूप लेखन केले. त्यात मला न पटणाऱ्या अनेक गोष्टी आहेत. हे लेखन विठ्ठल उमपांनी वेगवेगळ्या कारणांसाठी केले. पण हे सर्व ओलांडून विठ्ठल उमपांची प्रतिभा भीमाचा भाट म्हणून घेण्यातही धन्यता मानले. ... म्हणूनच भावनिक आणि वैचारिक फाट्या-फुट्यांचे जंगल पार करून आंबेडकरांपाशी येणाऱ्या विठ्ठल उमपांच्या या सुंदर प्रवासाला आपण जगभीम केलाच पाहिजे[8]"

लोकशाहीर विठ्ठल उमप यांनी लोकगीतांना आधुनिक तंत्रयुगातही जिवंत ठेवून समाजमनापर्यंत आपले क्रांतिकारी विचार लोकगीतांच्या माध्यमातून प्रसारित करीत समाजप्रबोधन केले आहे.

वैशिष्ट्ये

1. लोकगीतांत साध्या, सरळ परंतु मार्मिक भाषेचा वापर.
2. कोळीगीत आणि भीमगीतांची जास्तीत जास्त निर्मिती.
3. क्रांतिकारी मार्मिक विचारांना लोकगीतांत महत्त्वाचे स्थान.
4. मराठी लोकसंस्कृतीला आंतरराष्ट्रीय पातळीवर ओळख निर्माण करून दिली.
5. लोकगीतांच्या अनेक प्रकारांत विठ्ठल उमप यांचे प्रस्तुतीकरण.

संदर्भ टीपा

1. डॉ. प्रभाकर मांडे - लोकसाहित्याचे स्वरूप, गोदावरी प्रकाशन, अहमदनगर, सहावी आवृत्ती, २०१७, पृ. १.
2. तत्रैव, पृ. २.
3. तत्रैव, पृ. २९.
4. डॉ. शरद व्यवहारे- लोकसाहित्य(संकल्पना व स्वरूप), दीप शब्द, कैलास प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, १९९९, पृ. १.
5. डॉ. प्रभाकर मांडे - लोकसाहित्याचे स्वरूप, ठलि, पृ. २२७
6. मटा ऑनलाइन वृत्त - शाहीर विठ्ठल उमप यांचे निधन, नागपूर, 26 नोव्हेंबर 2010
7. गंगाधर बाबा - आंबेडकरी चळवळ (लोककवी-गायक कलावंत), राहुल प्रकाशन, डोंबिवली, प्रथमावृत्ती, २००६, पृ. ४९.
8. तत्रैव, पृ. ५२

ISSN NO. 2231-4059 (PRINT)

UGC Care Group –1 Journal

भाषा आणि जीवन

(विशेषांक)

वर्ष– ३९ संख्या. –०४

ऑक्टोबर – डिसेंबर २०२१

Scanned with OKEN Scanner

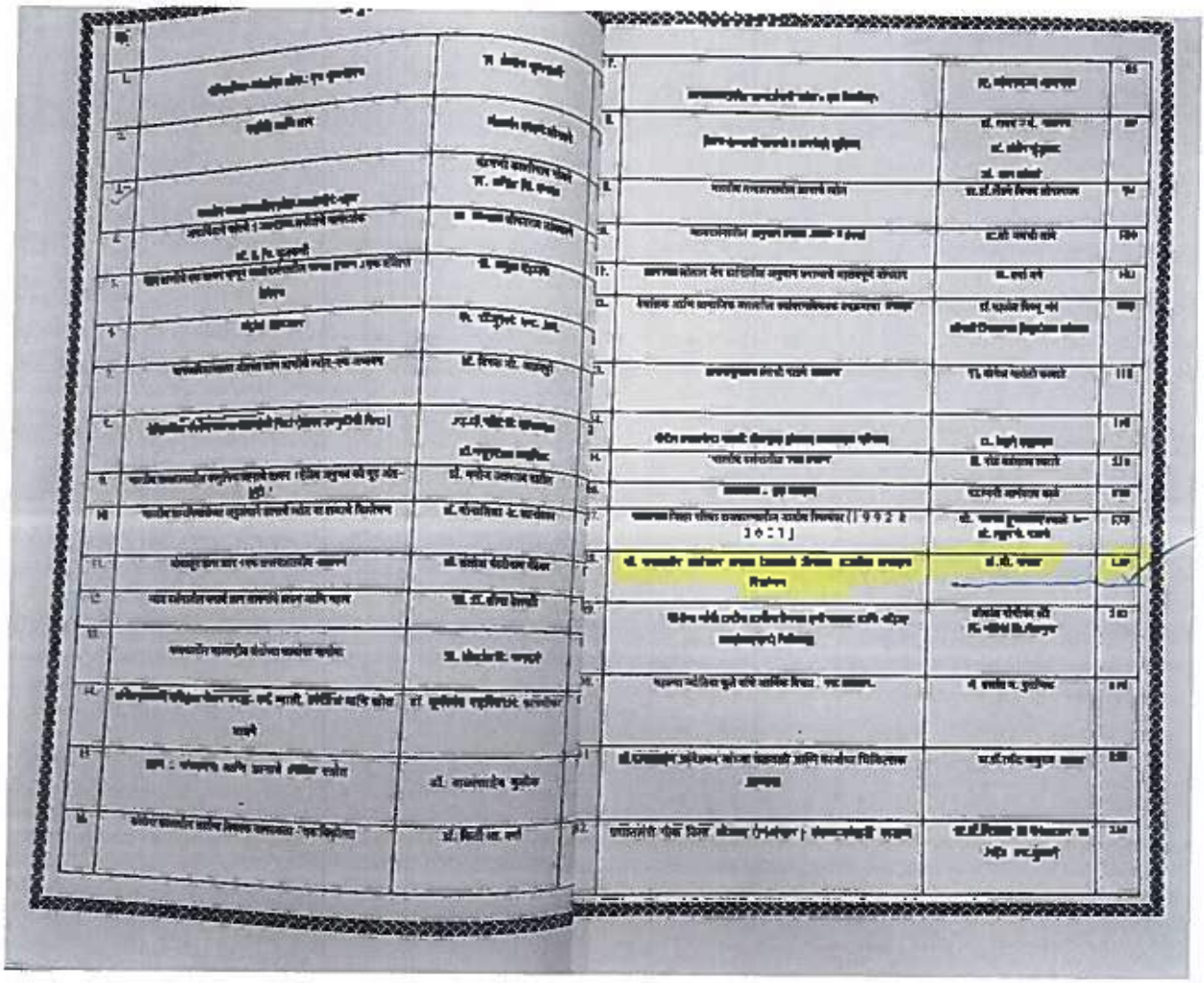
भाषा आणि जीवन

वर्ष — ३९ संख्या — ०४
ऑक्टोबर — डिसेंबर २०२१

ISSN NO. 2231- 4059 (PRINT)
(UGC Care Group-1)

मराठी अभ्यास परिषद पत्रिका
आनंदनगर, पुणे ४११०५१

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

ISSN NO : 2231-4059
(UGC Care Group - 01)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या 'देशभक्ती' विषयक राजकीय विचाराचे विश्लेषण

डॉ. अनिल सी. डनकर

सहा. प्राध्यापक ,राज्यशास्त्र विभाग वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था नागपूर.

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे 'देशभक्ती' विषयक तत्वज्ञान त्यांच्या राजकीय विचारपैकी महत्त्वाचा विचार आहे. त्यांनी आपल्या लेखनातून विचार व कार्याद्वारे तत्कालीन परिस्थितीत अत्यंत मोलाची कामगिरी पार पाडलेली आहे. " मी प्रथम भारतीय आहे. शेवटी भारतीय आहे, आणि भारतीय असण्याखेरीज अन्य कोणीही नाही' हा आदर्श प्रत्येक भारतीयाने अंगी बाणला पाहिजे, असे त्यांनी 1938 साली च सांगितले होते." त्यांची देशभक्तिची ही विचारसारणी या प्रकारे अत्यंत व्यापक अशा पायावर आधारित होती. त्यांनी विविध प्रसंगी व विषयाच्या अनुषंगाने आपल्या देशभक्तीयुक्त विचारांची सर्वांनाच जाणीव करून दिलेली दिसून येते. राष्ट्रीय एकात्मतेबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा दृष्टीकोण सर्व समावेशक, बुद्धीनिष्ठ आणि वास्तव होता." त्यांनी भारतीय समाजाच्या संदर्भात संघर्ष केला पण देशासाठी ते कदापि मागे न राहता सदैव देशहितासाठी जागृत राहिले. " जरी ते कट्टर बुद्धधर्मीय हिंदू जातीयवादाशी भांडले, परंतु आपल्या मातृभूमीच्या रक्षणासाठी जीवन समर्पित करण्यास ते कार्यरत होते." त्यांना राष्ट्रीय प्रश्नाच्या जातीयतेच्या समस्येची सोडवणूक करणे आवश्यक वाटले, कारण 'जातीयतेमुळे हिंदूमध्ये सहजीवन व संघटन अशक्य होते. जातीभेदामुळे राष्ट्रीय भावना मरून गेली होती." त्यांची जीवनातील संपूर्ण वाटचाल व कामगिरी अत्यंत देशप्रती प्रेरित होती. त्यांनी सतत देशभक्तीची शिकवण दिली आहे, मात्र तत्कालीन स्थितीत त्यांना वेळोवेळी त्यांच्या टिकाकारांना समज द्यावी लागलेली होती. त्यापैकी 8 जून 1952 ला कोलंबिया विद्यापीठाच्या पदवीदान समारंभासाठी अमेरिकेसाठी निघाले त्यापेक्षी विरोधकांनी त्यांच्या विरुद्ध संघ व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हा त्यालाही त्यांनी उत्तर देताना स्पष्टपणे म्हटले होते की, " मी अमेरिकेला जाणार आहे पण त्या लोकांना मी सांगू इच्छितो की, माझ्या देशातील आजची परिस्थिति मी परदेशात कदापि चुकीचे करून सांगणार नाही. मी कोणाही माणसाजवळ माझ्या देशाबद्दल वाईट बोलणो नाही" या पद्धतीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे 'देशभक्ती' विषयक तत्वज्ञान अत्यंत स्पष्ट असे होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे 'देशभक्ती' विषयक तत्वज्ञान मांडण्याचा प्रयत्न सदर शोध निबंधात करण्यात आलेला आहे.

देशभक्ती संकल्पनेची सैद्धांतिक मांडणी :

देशभक्ती' ही एक भावना आहे. या भावनेचे स्पष्टीकरण शब्द रूपात करणे अत्यंत कठीण आहे. तिचे वास्तविक रुप मानवी स्वभाव, कृतीतून व संघर्षातून जाणवू शकते." खरे तर राष्ट्रवाद व देशभक्तीस समान अर्थानेही वापरण्यात आले आहे. फ्रेंच राज्य क्रांतीच्या काळात नेशन हा शब्द फारच लोकप्रिय झाला आणि त्याचा उपयोग देशभक्तीच्या (patriotism) अर्थाने करण्यात आला." असे असले तरी देशभक्तीचा देशप्रेम किंवा देशभक्ती (patriotism) या अर्थ स्वतंत्रपणे स्पष्ट करणायत येतो. " देशप्रेम याचा संबंध भावनेशी आहे. त्याद्वारे आपला भूप्रदेश, आपली संस्कृती,भाषा, आपली परंपरा याबद्दल आपले प्रेम व्यक्त करणे, आपला देश अधिकाधिक बलवान, संपन्न व्हावा अशी ईच्छा व्यक्त करणे व देशासाठी त्याग करण्याची तयारी दाखविणे या गोष्टींचा समावेश होतो. या देशप्रेमातूनच देशभक्तीची भावना वाढीस लागते. परंतु देशप्रेम व राष्ट्रवाद यात फरक केला जातो. राष्ट्रवादात राष्ट्र हितसंबंधाचा दुवा महत्त्वाचा मानला जातो. राष्ट्रवाद ही आधुनिक संकल्पना आहे, मात्र देशप्रेमची भावना प्रत्येक देशाच्या इतिहासात आढळून येते. राष्ट्र उभारणीसाठी याचा उपयोग होतो." 'देशभक्त' शब्दाचे अनेक पर्यायी शब्द दिसून येतात. " देशभक्त (१) - देशाभिमानी, देशसेवक,राष्ट्रभक्त,स्वदेशाभिमानी,राष्ट्रपुरुष, मातृभूमीचे खरे पाईक,देशप्रेमी, स्वातंत्र्यवीर,लोकहितेच्छुक, लोकसेवक, समाजसेवक, क्रांतिकारी कार्यकर्ता, प्रचारक" असे विविध पर्यायवाची शब्द आहेत. "राष्ट्रीयतेने देशप्रेमाचा गुण निर्माण होताना दिसून येतो." राष्ट्रीयतेने लोकात देशप्रेमाची भावना उत्पन्न होते. राष्ट्रीयतेच्या भावनेच्या कारणाने लोक आपला जीव देऊनही राष्ट्राचे रक्षण करतात." हेजच्या मते, जर राष्ट्रवाद आणि शुद्ध देशभक्तीला एकसमान समजले गेले तर तो (राष्ट्रवाद) मानवतेसाठी कल्याणकारी सिद्ध होईल." आपणास राष्ट्रवाद व देशभक्ती याचे संमिश्रण दिसून येते. " राष्ट्रात देशभक्तीचे संमिश्रण असो, एका राष्ट्राच्या लोकात देशभक्तीचा विचार असणे आवश्यक आहे.....परंतु राष्ट्रवादात देशभक्तीची पराकाष्ठा असते.

Scanned with OKEN Scanner

ISSN NO : 2221-4070
(UGC Care Group - I)

राष्ट्रवादी लोक आपल्या आपल्या देशप्रेमात इतके आंधळे होतात की,ते आपल्या देशाच्या हितासाठी दुसऱ्या देशावर आक्रमण करण्यासदेखील तयार होतात. राष्ट्रवाद लोक आपल्या देशाला देवतेच्या स्थान मानतात. त्यासाठी आपले बलिदान देण्यास तयार होतात. इतकेच नव्हे तर राष्ट्रवादी आपल्या देशालाच राष्ट्र मानतात. भिन्न जातीचा विचार न करता सर्व जातींचे लोक मिळून एक राहतात."[11] एकंदरीत राष्ट्रवाद व देशभक्ती समान वाटतात व त्यांच्यात भेदही आहे हे स्पष्ट आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लोकांना

'देशभक्ती' विषयक विचारांची संकल्पनात्मक मांडणी :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे 'राष्ट्रवाद' व 'देशभक्ती' विषयक विचार त्यांच्या अन्य राजकीय विचारप्रणालीच महत्वपूर्ण आहेत. " राष्ट्र व राष्ट्रवाद डॉ. आंबेडकरकृत संकल्पना त्यांच्या राजकारणाचा पाया आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील त्यांच्या राजकारणाचे आकलन होण्यासाठी त्यांचे राष्ट्र व राष्ट्रविषयक विचार प्रथमत: समजून घेतले पाहिजेत."[12] डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची विविध प्रसंगांच्या संदर्भाची भूमिका समजून घेतल्यास त्यांचा स्वातंत्र्यपूर्व काळातील हेतू किती व्यापक व देशहितकारी होता हाची यात्रेवर प्रतीती येते. "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतातील कोणत्याही राष्ट्रवादी नेत्यापेक्षाकेवळ प्रखर राष्ट्रवादी व देशभक्त आहेत. सर्वप्रथम त्यांनी अस्पृश्यांच्या होणाऱ्या अन्यायातून प्रथम मुक्तता व्हावी याला प्राधान्य देण्यामागे मानवतेची भूमिका आहे. त्याचबरोबर देशाला आर्थिक प्रगतीच्या आणण्याचा उदात्त विचार आहे. कारण हिन्दी राष्ट्रास अस्पृश्यतेची लागलेली कीड जोपर्यंत नष्ट होणार नाही तोपर्यंत राष्ट्राची सामाजिक व राजकीय प्रगति फोल ठरेल व ते राष्ट्र जगातील प्रमुख राष्ट्रप्रवाहापासून बाजूला एका कोपऱ्यात कुजत पडेल."[13] यावरून आपल्या लक्षात येते की त्यांचा राष्ट्रवाद देशभक्तीची संकल्पना समाजातील सर्वच घटकांना जोडणारी व सर्वसमावेशक आहे होती. "डॉ. आंबेडकरांना अभिप्रेत असणाऱ्या भारतीय राष्ट्रवादाचे स्वरूप त्यांनी प्रवास केलेल्या भारतीय राज्यघटनेत प्रतिबिंबित झालेले आहे. त्यांच्या मते, भारतीय राष्ट्रवाद हा धर्मनिरपेक्ष स्वरूपाचा होता. दुर्दैवाने धार्मिक पायावर भारताची फाळणी होऊन भारत खंडित झाला. तसे उर्वरित भारतातही अनेक धर्म असल्याने भारतीय राज्य हे धर्मनिष्ठ न राहता, धर्मनिरपेक्ष राहील अशी डॉ. आंबेडकरांची धारणा होती."[14] राष्ट्र प्रेमाबाबत ते म्हणतात, " प्रारंभी राष्ट्रप्रेम अनुत्साहकारी होती. मात्र जेव्हापासून लोकांना त्याची जाणीव झाली. त्यांनी आपल्या योग्य शासकाच्या संरक्षणार्थ विजेत्याविरुद्ध नापसंती व्यक्त केली. ते विजेत्याच्या शासनाचे कधीच इच्छित नव्हते. मग एक काळ असा आला की, लोकांनी आपल्या विजेत्यामार्फत दंडित झाल्यावर त्यांनी बंद केले. क्रिश्चन धर्मसुधारणा झाली. त्यानंतर फ्रांसची प्रसिद्ध राज्यक्रांती झाली. त्यामुळे अनेक परिवर्तन घडले. त्यातूनच भूत आणि वर्तमान राज्यकर्त्यांच्या अनियमित जनतेच्या मनात सार्वभौमिकतेची भावना घडली गेली आणि त्यास स्वतंत्र चिंतनकर्त्यांनी सिद्धान्त असे नाव दिले."[15]

याप्रकारे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर केवळ भारतीय संदर्भच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय बाबतीतही विविध संदर्भाना ध्यानात घेऊन आपल्या विचारणा अधिकाधिक व्यापकरित्या मांडताना दिसून येतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची 'देशभक्ती' विचारांची वास्तव मांडणी:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या देशभक्ती विषयक विचारांची अत्यंत वास्तव मांडणी वा व्याख्या केलेली आहे. त्याच्या व्याख्यात्मक स्पष्टीकरण देताना ते म्हणतात, " भारत हा एक अ-हेवाईक देश आहे आणि तेथील राष्ट्रभक्त आणि देशभक्त असा आहे की, जो आपल्या देशाबाबतामात्र यापेक्षाही वाईट वागणूक मिळत असताना देखील उघड्या डोळ्यांनी पाहतो तो. परंतु त्याची मानवता त्याविरुद्ध कधीच निषेध व्यक्त करत नाही, पुरुष आणि स्त्रियांना काहीही कारण नसताना मानवी अधिकार नाकारण्यात आले आहेत. हे या देशभक्ताला माहीत असते, परंतु कृतीशील मदत करण्याच्या बाबतीने याहीची नागरी संवेदना जागृत होत नाही. लोकांचा एक मोठा वर्ग सार्वजनिक उद्योगधंद्यात येऊ दिला गेला नाही असे या देशभक्ताला खात्रीने माहिती असते. पण त्याच्या न्याय हक्कांची त्याला न्याय संधि देण्याकरिता त्याला त्याच्या कर्तव्याची जाणीव होत नाही. मानवाला आणि समाजाला हानिकारक अशा शेकडो दुष्ट रुढींची त्याला जाणीव असते. परंतु त्याला त्या उद्वेग आणणाऱ्या गोष्टींचा वीट आलेला नसतो."[16] अशाप्रकारची रोखठोक मांडणी केल्यानंतर स्वार्थी देशभक्तांबाबत ते म्हणतात की, " या देशभक्तांची त्याला व त्याच्या वर्गाकरिता अधिकार आणि अधिक अधिकार ही एकाच आरोळी असते."[17] यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वत:च्या देशभक्तीबाबत म्हणतात की, " मला आनंद होत आहे की, मी अशा देशभक्तांच्या वर्गापैकी नाही. मी अशा वर्गातील आहे की जो कोणत्याही आकारात आणि पद्धतीत असलेल्या एकाधिकार शाहीचा विध्वंसक आहे. आमचे ध्येय 'एक व्यक्ति – एक मूल्य ' या आमच्या साध्याला जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात राजकीय आर्थिक आणि सामाजिक – कृतीशील आचरणत आणायचे आहे."[18] या पद्धतीने त्यांनी तत्कालीन परिस्थितीत स्वत: देशभक्त मानणाऱ्या देशभक्तांचा समाचार घेऊन त्यांच्या असलेल्या संकुचित स्वार्थीपनाचा दृष्टीकोण लक्षात आणून देतात. त्यांनी भारतीय समाज व्यवस्थेची देशभक्तीला देखील संकुचित करण्याची मानसिकता सर्वांच्या नजरेस आणून दिले आहे. यासोबतच ते त्यांच्या देशभक्तीच्या विशाल दृष्टीकोणाचाही आवर्जून उल्लेख करतात.

Scanned with OKEN Scanner

1. कांबळे, वा. ह., – डॉ. आंबेडकरांचा वैचारिक वारसा, सुगावा प्रकाशन, 562,सदाशिव पेठ पुणे – 30, तिसरी आवृत्ती (2006), पृष्ठ क्र. 109.
2. Kshirsagar, R. K. – Political Thought of Dr. Babasaheb Ambedkar, Intellectual Publishing House, New Delhi – 02, First Edition(1992) P.P. 204
3. Bakshi, S. R. (Editors – Dr. Ambedkars Political Thought and Social Ideology – Deep and Deep Publications Pvt. Ltd. – F 159, Rajouri Garden, New Delhi – 27 (2000) P. P. 224.
4. दळवाले, म. वा., "भारतीय स्वातंत्र्य मिळविण्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा सहभाग" पी. वाघमारे प्रकाशन, भंडारा – 04, प्रथमावृत्ती(2000) पृ. क्र. 20.
5. आथव, राजा – "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्वातंत्र्य चळवळ, लक्ष्मी प्रकाशन,200,मराठा चेंबर्स स्ट्रीट,मस्करी बिल्डिंग, 1 ला मजला, फोर्ट,मुंबई, - 01. पहिली आवृत्ती (1994) पृ. क्र. 6.
6. अलोरिवम, ए. डी. तथा कृष्णाकांत मिश्र – 'राजनीति विज्ञान', एस चांद एंड क. लि., रामनगर नई दिल्ली -55. ग्यारहवा संशोधित तथा परिवर्द्धित संस्करण(1997) पृ. क्र. 701.
7. पोतदार, वी. आर. – "सामाजिक शास्त्रांतील संज्ञा सिद्धांताचा कोश राज्यशास्त्र खंड 2', श्रमसंस्कृती प्रतिष्ठान 1991,सदाशिव पेठ, कुंजर प्रसाद को. हा. सो. टिळक रोड, पुणे – 30 पृ. क्र. 1821.
8. कुलकर्ण, वि. ल. – 'अभिनव', मराठी – मराठी – इंग्रजी, पर्यायी शब्दकोश, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे. प्रथमावृत्ती जानेवारी (2000) पृ. क्र. 366.
9. जैन, पुखराज – "नागरिकशास्त्र", साहित्य भवन, हॉस्पिटल रोड, आगरा – 03. पूर्णतः संशोधित तथा परिवर्द्धित संस्करण (1992) पृ. क्र. 162.
10. शर्मा, ब्रजमोहन – "राज्यशास्त्र के मूल सिद्धान्त" श्री आर भार्गव ऑड संस, पुस्तक प्रकाशन तथा विक्रेता, चन्दौसा, (1952) संशोधित संस्करण पृ. क्र. 590.
11. तत्रैव पृ. क्र. 559
12. देशपांडे, प्रा. म. द. – 'डॉ. आंबेडकर यांचे राजकीय विचार', लोक वाङ्मय गृह, भूपेश गुप्ता भवन, 85, सयानी रोड, प्रभादेवी, मुंबई.- 25 प्रथमावृत्ती जानेवारी (१९९२) पृ. क्र. 33.
13. निकुम्भे, डॉ, सी॰ एच. - 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राष्ट्रवाद, वास्तव विपर्यास, सुगावा प्रकाशन, 562, सदाशिव पेठ, पुणे – 30. प्रथमावृत्ती (2006) पृ. क्र. 42.
14. देशपांडे, प्रा. म. द. – 'डॉ. आंबेडकर यांचे राजकीय विचार', लोक वाङ्मय गृह, भूपेश गुप्ता भवन, 85, सयानी रोड, प्रभादेवी, मुंबई.- 25 प्रथमावृत्ती जानेवारी (१९९२) पृ. क्र. 34-35.
15. आंबेडकर, बी, आर. – 'पाकिस्तान अथवा भारताची फाळणी.' अनुवादक – तुलसी परारे, सुमत प्रकाशन,780, वैशाली नगर, नागपुर.- 17 द्वितीयावृत्ती (2004) पृ. क्र.26.
16. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन व भाषणे खंड 18(1) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिति, उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, शासकीय कुर्ला ईस्ट, 18, मंत्रालयासमोर, मुंबई. – 21 प्रथमावृत्ती जानेवारी (2002) पृ. क्र. 249
17. तत्रैव पृ. क्र. 250
18. तत्रैव पृ. क्र. 250

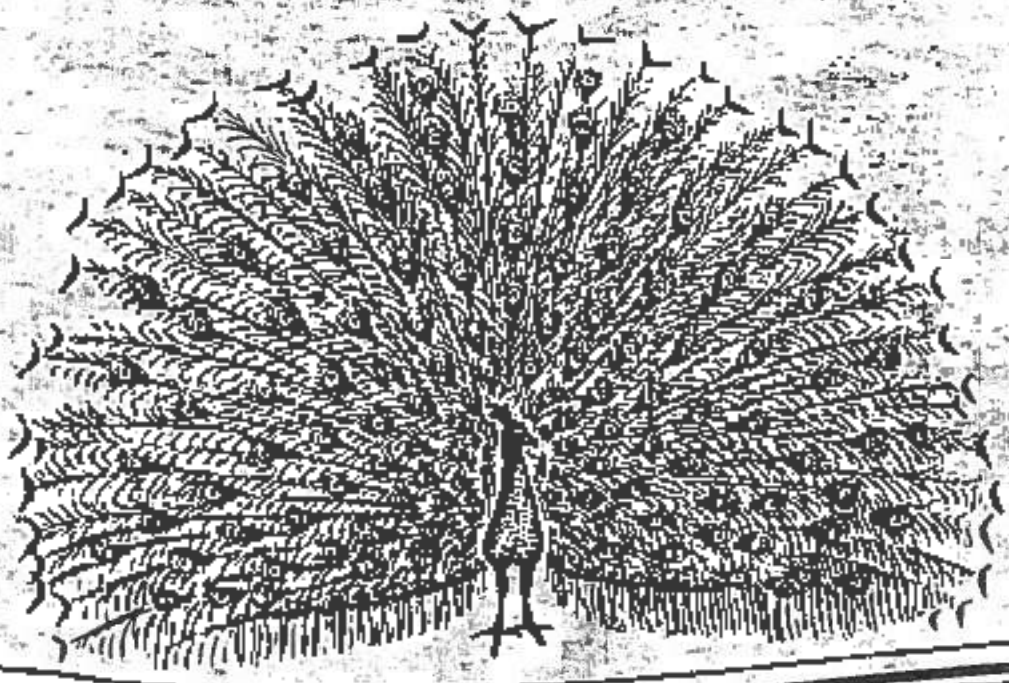
Scanned with OKEN Scanner

ISSN NO. 2231-4059 (PRINT)
UGC Care Group –1 Journal

भाषा आणि जीवन

(विशेषांक)

वर्ष– ३९ संख्या. –०४
ऑक्टोबर – डिसेंबर २०२१

Scanned with CamScanner

भाषा आणि जीवन

वर्ष — ३९ संख्या — ०४
ऑक्टोबर — डिसेंबर २०२१

ISSN NO. 2231-4059 (PRINT)

(UGC Care Group-1)

मराठी अभ्यास परिषद पत्रिका
आनंदनगर, पुणे ४११०५१

33.	गडचिरोली जिल्हा व दारूबंदी कायदा एक दृष्टिक्षेप	प्रा.डॉ.अनिता वसंत महाजनवाड़ीवार	162
34.	महिला सबलीकरणाचे सामाजिक परिणाम	प्रा. नामदेव विठोबाजी बोबडे डॉ. बी. एस. कन्नाके	169
35.	विश्वपरिक्रमावरील मराठी नाटक 'पाऊलवाटेचा जेव्हा उलगडे पैलू आनंदाचे, आव्हानाचे व विवेकाचे'	प्रा.डॉ. प्रफुल्ल गु. कलोडे	174
36.	ओबीसी महोत्सवाचे सेतीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर मूल्यमापन	डॉ. राजेन्द्र डी. रहांगडाले	182
37.	भारतीय हस्तकला आणि भारतीय हस्तोद्योग - एक दृष्टीक्षेप	प्रा. रविंद्र एस. फाये श्रीमती सुलभा अंबादे	186
38.	गोंदिया जिल्ह्यातील आंबेडकरोत्तर स्त्रीवाद एक ऐतिहासिक अध्ययन	प्रा. राजुरवाडे प्रफुल एस. डॉ. भस्के आर. बी.	193
39.	भूपेन्द्रसिंगण : व्यक्ती व कार्य	डॉ. बाबू भगवंत मुंदे	197
40.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि पत्रकारिता : एक ऐतिहासिक अध्ययन	डॉ. माधुरी प्र. पाटील	204
41.	बंधपत्र एक सामाजिक समस्या, कारणे व उपाययोजना	प्रा डॉ.राजेंद्र बैसाणे	209
42.	स्वातंत्र्योत्तरपूर्व विदर्भातील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक परिवर्तन एक ऐतिहासिक आढावा	प्रा .डॉ .संतोष बनसोड प्रा अरविंद डोके	213
43.	महाराष्ट्रातील भटक्याविमुक्त समाजाची दशा आणि दिशा – समाजशास्त्रीय अध्ययन.	प्रा. डॉ. पन्नालालकिशोर इंगोले	218
44.	स्वातंत्र्योत्तर गडचांदील शेतीवरची आदोलने ' (1947-2000 इ.स.)	प्रा.हरेंद्र नरसिंग सुर्यवंशी	227
45.	महाराष्ट्राबाहेर अन्यत्र झालेले बांध्या प्रादेशिकवादाच्या कार्याचा प्रभाव	डॉ. मिलिंद बजीरावजी भवरे श्रीमती भावखान यादवराव रामटेके	231

Scanned with CamScanner

चंद्रपूर जिल्ह्यातील आंबेडकरोत्तर चळवळ एक ऐतिहासिक अध्ययन

ISSN NO : 2231-4059
UGC Care Group -01)

डॉ. पंकज आर. वी.
असोसिएट प्रोफेसर व मार्गदर्शक
विद्या, पी.एच.डी. केंद्र, चंद्रपूर

चंद्रपूर जिल्ह्याचा दलित चळवळीचा इतिहास अत्यंत रोमहर्षक स्वरूपाचा आहे. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात व स्वातंत्र्योत्तरकाळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी या देशातील कार्यपद्धतीचा, सामाजिक विषमतेचा यांविरुद्ध जेंव्हा लढा उभारला त्यामध्ये चंद्रपूर जिल्हा ही आघाडीवर होता. भारतीय समाजात आमूलाग्र परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी डॉ. बाबासाहेबांनी धर्मांतराच्या मार्गाचा अवलंब केला. त्या बाबतीत घेऊन डॉ. बाबासाहेबांनी धर्मांतराच्या मार्गाचा अवलंब केला. त्यामुळे भारतीय समाजात मोठ्या प्रमाणात परिवर्तनाचे दरवाजे उघडले. कृतीमुळेच समाजाच्या सामाजिक नवले तेर सर्व प्रकारच्या परिवर्तनाचे दरवाजे उघडले. कृतीमुळेच समाजाच्या मानसिकतेत बदल होतो. १४ ऑक्टोबर 1956 रोजी नागपूरला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेले धर्मांतर हे सामाजिकदृष्ट्या क्रांतीचे साधन ठरले. यानंतर डॉ. बाबासाहेबांनी मोकळी फेरणी दिली 16 ऑक्टोबर 1956 रोजी जोधपूर येथे धर्मांतर शिबिराचे भव्य आयोजन चंद्रपूर जिल्ह्यातील मोठ्या संख्येने लोक उपस्थित होते. देशभक्तीबापू खोब्रागडे ते बॅरिस्टर राजाभाऊ खोब्रागडे यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रत्येक आंदोलनात सक्रिय सहभाग घेतला. चंद्रपूर जिल्हा अनेक दलित कार्यकर्त्यांनी साथ दिली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणानंतर भूमिहिन सत्याग्रहातील यशाच्या चळवळी, दलित पँथर, लोंगा मार्च, नामांतर, समता सैनिक दल असे प्रत्येक वेळी चंद्रपूर जिल्ह्यातील कार्यकर्ते अग्रेसर होते. चंद्रपूर जिल्ह्यातील दलित चळवळीने समाजकारण व राजकारण क्षेत्रात महत्वाची कामगिरी बजावली.

संशोधन केंद्रक, वाणिज्य महाविद्यालय, भूमिहिन सत्याग्रह चंद्रपूर, देवाजीबापू रु.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचाराने प्रेरित झालेली चंद्रपूर जिल्ह्यातील दलित कार्यकर्त्यांची अध्ययन करणे.
2. आंबेडकरी चळवळीचा विशेषतः चंद्रपूर जिल्ह्यासंदर्भात विविध आयामांचे अध्ययन करणे.
3. चंद्रपूर जिल्ह्यातील आंबेडकरी चळवळीची दिशा आणि दशा स्पष्ट करणे
4. आंबेडकरोत्तर चंद्रपूर जिल्ह्यातील दलित चळवळीचे सामाजिक, धार्मिक, राजकीय महत्त्वाचे अध्ययन करणे

संशोधनाची गृहितके :

1. चंद्रपूर जिल्ह्यातील आंबेडकरोत्तर चळवळीत सामान्य कार्यकर्त्यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.
2. चंद्रपूर जिल्ह्यात आंबेडकरी चळवळीला गती प्राप्त झाली.
3. चंद्रपूर जिल्ह्यात विविध संस्था, पक्ष, संघटनांचा प्रभाव येथील समाजावर होता.

संशोधन विषयाची व्याप्ती व स्वरूप :

प्रस्तुत संशोधन विषयाची, लेखाची व्याप्ती ही चंद्रपूर जिल्ह्यापुरती मर्यादित आहे. चंद्रपूर जिल्ह्य आंबेडकरोत्तर नेतृत्व आहे. आंबेडकरोत्तर दलित चळवळीतील सामान्य कार्यकर्ते, राजकीय नेतृत्व, कवीता, सामाजिक, सांस्कृतिक कार्याचे अध्ययन केले आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन ग्रंथ तयार करताना प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोतांचा उपयोग करून विश्लेषण पद्धती अवलंबली आहे. सर्व संशोधन सहाय्याने काढलेल्या अनुमानाद्वारे निष्कर्ष काढलेले आहे. तसेच ऐतिहासिक पुराव्याची तपासणी केली आहे. सर्व संशोधन पद्धतीचा वापर करून ग्रंथ मांडण्यात आलेला आहे.

संशोधन समीक्षा
वर्ष ४, अंक ७, ऑक्टोबर –डिसेंबर 2021

ISSN NO : 2231-4059
(UGC Care Group - 61)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळे चंद्रपूर जिल्ह्यातील दलित चळवळीस नवा आयाम, गती प्राप्त झाली. त्यांच्या चंद्रपूरातील निष्क्रीय कार्यकर्ते त्यामुळे राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक चळवळ गतिमान झाली. परिणामी वैचारिक, सामाजिक, धार्मिक, क्रांतीचा विचार पक्का रुजविला. वर्तमानात चंद्रपूर जिल्ह्यातील आंबेडकरी चळवळीचे त्यांच्या ऐतिहासिक पदचिन्हे आज जरी मसले तरी पुढील पिढीत जाणीव निर्माण व्हावी त्यांचा इतिहास उजागार व्हावा तसेच सामाजिक क्रांतीचा महालढा प्रबळ व्हावा.

विषयाची मांडणी

विदर्भातील दलित चळवळ व चंद्रपूर जिल्हा :

विदर्भ ही दलित चळवळीची कर्मभूमी आहे. विदर्भाच्या भूमीने दलित चळवळीला स्फूर्ती व गती दिली. विदर्भाचे हृदय हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीतील अनेक महत्वपूर्ण घटनेचे साक्षीदार आहे. 1920 ते 1930 या कालखंडात अस्पृश्यतेच्या संदर्भात विविध चळवळी झाल्या काळाराम मंदिर, अंबाझरी सत्याग्रहात विदर्भातील विशेषतः चंद्रपूर जिल्ह्यातील कार्यकर्ते उपस्थित राहणारे होते. 1920 मधील आखिल भारतीय अस्पृश्यता परिषद् यवतमाळ येथे भरण्यासाठी पंजुजी खोब्रागडे, तसेच दैवाजी खोब्रागडे यांचे सहकार्य होते. स्वतंत्र मजूरपक्ष, धर्मांतराचा प्रचार प्रसार, अस्पृश्य परिषद् इ. महत्वाच्या कार्यात गोविंद झिंगरोटे, विठ्ठल पोडे, सुकमासजी दुर्गे, विष्णू गेडाम, खोब्राजी वाळके, डॉ.जी. सहस्र, टि.जी. डिसले, आर. पी. कामरे, के. पी. आमुलकर बापूजी निखाडे, राघव खवरुजी दलित चळवळीतील कार्यकर्त्यांनी समाजात जागोजागी फेरी. अस्पृश्यांना आत्मसन्मान आणि आत्मविश्वास प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांची प्रेरणा घेऊन अनेकांनी सामाजकार्यात झोकून दिले. त्यांच्यामुळे चंद्रपूर जिल्हा दलित चळवळीचे केंद्र बिंदू बनले.

दिक्षाभूमी येथील धर्मांतर सोहळ्यानंतर बौद्ध धर्माचा प्रचार व प्रसार करण्याकरिता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना पुरेसा वेळ मिळाला नाही. अशिक्षण व दगदगीमुळे अल्पायुषीतच 06 डिसेंबर 1956 ला त्यांचे महापरिनिर्वाण झाले. निळ्या रेषेच्या अवती भवती महालढा प्रबळ व्हावा. असे शब्द हवे, तसेच लाल रेषेच्या समीप. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हेच चळवळ विदर्भात नागपूर व चंद्रपूर जिल्ह्यात पुढे होती.

भूमिहीनांचे आंदोलन व चंद्रपूर जिल्हा :

दलित चळवळीच्या इतिहासामध्ये भूमीहिनांचा सत्याग्रह हे महत्त्वाचे पर्व मानले जाते .दादासाहेब गायकवाड यांनी 1964 ते 65 मध्ये संपूर्ण देशात भूमिहिन सत्याग्रह घडवून आणला त्यात 03 लाखापेक्षा जास्त भूमीहिन शेतमजूर ,जात, धर्म, पंथ याचा विचार न करता सहभागी झाले या भूमिहिन सत्याग्रहात गवई दादासाहेब गायकवाड, बा. राजाभाऊ खोब्रागडे यांची भूमिका महत्त्वाची होती .या आंदोलनात चंद्रपूर जिल्ह्यातील नामदेव विष्णूजी नागदेवते ,पंजुजी भादव गेडाम हरिभाऊ कालूजी गेडाम ,परसराम नागदेवते ,विठोबाजी फुलेतू लाडे, विरेंद्राबाई तिर्यकार संबंधी तिमाजी नागदेवते सत्यविजय सुदाम वाळके 3 लोकांनी सक्रीय सहभाग नोंदविला. सुरवातीच्या भूमिहिन सत्याग्रही लोकांना अटक झाले. काहींनी सरकारविरोधात मोर्चा काढला चंद्रपूर जिल्ह्यातील 3,८०,००० सत्याग्रहींनी भाग घेतला.

राजकीय आंदोलनाची भूमिका व परिणाम

चंद्रपूर जिल्ह्यात बॅरिस्टर राजाभाऊ खोब्रागडे यांच्या नेतृत्वाखाली रिपब्लीकन पक्षाने शासनाकरिता आंदोलनाचे शस्त्र म्हणून वापर पददलितांच्या हिताकरिता आणि अस्पृश्यता निवा. भूमिहिनांचा सत्याग्रह महार वतनाचा बरखास्त, रोजगार हमी योजना, मंडल आयोग, मराठवाडा नामांतर आंदोलन, सैनिक दर्जा, व गुणवत्ता विषयक प्रसार, प्रसंगानुसार विधेयक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना भारतरत्न व दलित पँथर, रिपब्लीकन पक्षाच्या नेत्यांनी इ. विषयावर कार्यकर्त्यांनी मांडली.

तसेच राखीव जागेचा परत गोवारीकुल्टी आंदोलन, महाराष्ट्र राज्य निर्मितीसाठी तसेच राजकीय सैनिक, सामाजिक विषयावर लोकशाही आंदोलन करून दलित चळवळीने निवेदन सादर करणे. दलित पँथरने विदर्भ प्रांतात विशेषतः चंद्रपूर जिल्ह्यातील दलित चळवळीला नवीन क्रांतिकारी आयाम दिला. बबन मेहाणे, सुरेश पाटे, नामसेन रामटेके, देवानंद जिमटे इत्यादी सोबतीचा सहभाग असायचा. दलित पँथरनी जिल्ह्यातील दलित, बौद्ध बांधवावर होणारे अत्याचार, पाणवठ्यासंदर्भातील वाद हे प्रकार माध्यमाद्वारे मांडले. जिल्हाधिकारी कार्यालयास निवेदन, मोर्चे काढणे अथवा अनेक मार्गाचा वापर केला. पुढे मास मुव्हमेंटची स्थापना होऊन त्या संघटनेने सांस्कृतीक कार्यक्रमावर भर दिला. मुलभूत समस्या, प्राथमिक सुविधा संदर्भात असणा-या सगस्त्यांची जाणीव करणारे उपक्रम हाती घेतले

Scanned with CamScanner

ISSN NO : 2231-4059
(UGC Care Group - 01)

सामाजिक वाणीचा :

चंद्रपूर जिल्ह्यात विविध पहाती जी अस्पृश्यतेने केली तिच्या मुळाशी सामाजिकता होती. अस्पृश्यता ही [illegible] आणून नवसमाज निर्मितीचा ध्यास होता. अस्पृश्यता पाळणाऱ्यांना ठेवले शासन झाले पाहिजे या [illegible] तोडो सामाजिक संघटना मजबूत करण्यासाठी अनेक कार्यकर्त्यांनी प्रयत्न केले. संपूर्ण आंबेडकरी समाज [illegible] करण्यासाठी अनेकांनी प्रयत्न केले

डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी उभारलेल्या समता संगरात पुरुषांच्याबरोबरच अनेक स्त्रिया सक्रिय आंदोलनात सहभागी [illegible] त्यात चंद्रपूर जिल्ह्यात विरेंद्राबाई तौर्यकार ,जाईबाई धोपटे ,सयाबाई मेश्राम ,सखुबाई मेश्राम ,नागाबाईहब्बल [illegible] शिवरामजी कांबळे ,सुध्दा अधेचार होऊन चंद्रपूर जिल्ह्यातील ज. मो. मंत्र ,साहेबराव कांबळे यांनी अस्पृश्यांना [illegible] सोयी सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी विविध महाविद्यालय, शिक्षण संस्था स्थापन केल्या, चंद्रपूर [illegible] आंदोलन पेणील साखीबाई मोरे यांनी घाटीस महिलांचा गट करून विडी कारखानासाठी लढा उभारला.

चंद्रपूर जिल्ह्यातील दलित चळवळीचे विविध आयाम

दलित व दलितेतरांचे योगदान

चंद्रपूर जिल्ह्यात अनेक दलितांनी सुद्धा विविध सामाजिक संघटना व्यक्तिगत वैयक्तिक पातळीवर सामाजिक समता [illegible] दादासाहेब पाटील, बाबुराव पोटदुखे, रामलालजी पुगलिया, स्व. रा. कन्नमवार, अनुसयाबाई काळे, [illegible] यांनी आंबेडकरोत्तर चंद्रपूर जिल्ह्यात सामाजिक समता स्थापन करण्यात आली. राष्ट्रसंत तुकडोजी [illegible] आपल्या भजनातून सामुदायिक प्रार्थनेतून ग्रामगीता या ग्रंथातून सामाजिक समता प्रस्थापित केली. त्यांनी [illegible] संघ या प्रवाहाकडे जाऊन त्यांनी कार्य केले.

चंद्रपूर जिल्ह्यातील आंबेडकरी चळवळीतील सामाजिकतेच्या विकासाचा व्यापक अर्थाने दोहितांचा इन्स्टीट्यूशन तयार [illegible] प्रशासकीय पातळीवर शिवार देऊन जनजागृती केली. चंद्रपूर जिल्ह्यात आंबेडकरोत्तर चळवळीसाठी बारिस्टर [illegible] आमदार असलाना त्यांनी शोषी फाउंडेशन द्वारा "आम्ही भारतीय लोक" या सामाजिक, [illegible] राष्ट्रीय कार्यक्रमाचे यशस्वी आयोजन केले.

शैक्षणिक :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी चळवळीला गतिमान करण्यासाठी मुकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता व प्रबुद्ध भारत [illegible] प्रबोधनात्मक पातळीवर शिवार देऊन जनजागृती केली. चंद्रपूर जिल्ह्यात आंबेडकरोत्तर चळवळीसाठी बारिस्टर [illegible] आमदार असलाना त्यांनी 1969 मध्ये प्रजासत्ताक साप्ताहिक सुरु केले. परिणामी आंबेडकरी चळवळ कृतिशील झाली. हा [illegible] चळवळीचा दस्तावेज होता. आंबेडकरी चळवळीला दिशादर्शक ठरला. समाजात सामाजिक जाणीव निर्माण करण्यात [illegible] मोठे.

सांस्कृतिक योगदान

आंबेडकरोत्तर चंद्रपूर जिल्ह्यात अनेक सांस्कृतिक क्रांतीचे शिलेदार निर्माण झाले. चंद्रपूर जिल्ह्यातील झाडीपट्टी [illegible] अनेक नाटककार, कवी, वगहीर, जलसेकार, लेखक तयार झाले. जॉनी मेश्राम, अमन राजगडे, हंसादास सवके, [illegible] यांनी साहित्याचे नवे दालन उभे केले. आधार्य हीटी ब्रुल्मे, यांनी चंद्रपूर जिल्ह्यातील बौद्ध संस्कृती [illegible] इतिहास संशोधनात प्रचंड उल्लेखनीय कामगिरी केली. रोहिदास राऊत यांनी 'रिपब्लीयन युग [illegible] साधनातून कित्येकांनी समाजात सामाजिक, वैचारिक क्रांती घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. 1979 साली [illegible] यांनी चंद्रपूर जिल्ह्यातील शाधरणावास जाऊन बौद्ध संस्कृतीचा परिचय व्हावा म्हणून शिबिराचे [illegible] प्रयत्न केला.

निष्कर्ष :

चंद्रपूर जिल्ह्यातील 'आंबेडकरी चळवळीला आकार देण्यासाठी अनेक कार्यकर्त्यांनी अथक परिश्रम घेतले.

Scanned with CamScanner

ISSN NO : 2231-4059
(UGC Care Group - 01)

आंबेडकरी चळवळीतील सर्व कार्यकर्ते निस्वार्थी, होळस, क्रियाशील होते. त्यांनी ग्रामीण व शहरी भागात चळवळ गतिमान केली. या चळवळीत महिलांचे योगदान महत्वपूर्ण होते. डॉ. बाबासाहेबांच्या निर्वाणानंतर चंद्रपूर जिल्ह्यातील आंबेडकरी कार्यकर्त्यांनी मानवमुक्तीच्या लढ्याअंतर्गत अनेक सत्याग्रहात भाग घेतला. रक्तविहिन मार्गाने आपली आर्थिक व सामाजिक प्रगती केली. दलित चळवळीला नवी उर्जा, नवे विचार प्राप्त केले. चंद्रपूर जिल्ह्यातील आंबेडकरी चळवळीचा लढा सर्वसमान्याचा होता, बाबासाहेबांचे ध्येय, धोरणे, आदर्शवादी तत्वे चंद्रपूर जिल्ह्याने स्वयं अर्थाने स्विकारली. परिणामी चंद्रपूर जिल्ह्यातील आंबेडकरी चळवळीने राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक क्षेत्रात झेप घेतली.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. अडके इसादास - बॅरिस्टर राजाभाऊ खोबरागडे, आंबेडकरी चळवळ आणि विचार, युरो वर्ल्ड पब्लीकेशन मुंबई 2018 पृ. 64
2. मिश्र पं. भगवती प्रसाद - भारतीय स्वातंत्र्यसंग्राम में चंद्रपूर रमा प्रकाशन, चंद्रपूर प्र. आ1926, पृ. 107 (3)
3. मून वसंत - (संपा) बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लेखन व भाषणे, खंड- 18वा भाग-02महाराष्ट्र शासन 2002 पृ. 42
4. नागदेवते धर्मराव (संपा) शौर्यगाथा भिमसैनिकांची बॅरि राजाभाऊ खोबरागडे विचारमंच, सिंदेवाही पृ-07
5. कित्ता -08
6. अडके इसादास - बॅरिस्टर राजाभाऊ खोबरागडे, आंबेडकरी चळवळ आणि विचार, युरो वर्ल्ड पब्लीकेशन, मुंबई 2018 पृ. 249
7. खैरे वामन - आंबेडकरी चळवळीचा शक्ती संघर्ष पृ. 235
8. पूर्वोक्त पृ.235
9. नागदेवते धर्मराव (संपा) शौर्यगाथा भीमसैनिकांची बॅरि राजाभाऊ खोबरागडे विचारमंच, सिंदेवाही. पृ.119
10. पूर्वोक्त 120
11. अडके, इसादास पूर्वोक्त 362
12. पवार, श्रीराम (संपा). दिक्षा विशेषांक 2012 सकाळ प्रकाशन नागपूर
13. अहिरे गंगाधर (संपा) समता संगराची पन्नास वर्ष सन्यक प्रबोधन सभा, प्रकाशक नाशिक - 2006
14. मस्के, वि आर - विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास, नम्र प्रकाशन अमरावती 2012

ISSN NO. 2231-4059 (PRINT)

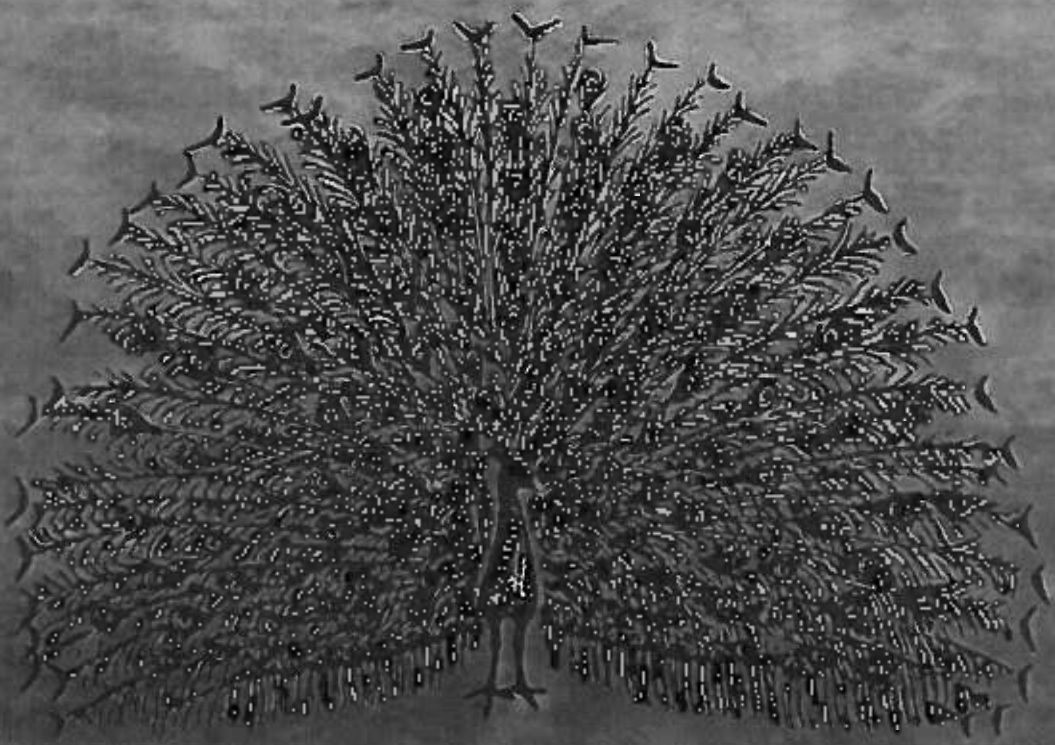
UGC Care Group –1 Journal

भाषा आणि जीवन

(विशेषांक)

वर्ष– ३९ संख्या. –०४

ऑक्टोबर – डिसेंबर २०२१

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

क्र.			
1.	ऐतिहासिक स्त्रोतांचा शोध : एक मूल्यमापन	डॉ. [illegible]	06
2.	माहिती आणि ज्ञान	[illegible]	09
3.	भारतीय न्यायप्रणालीत लोक अदालतीचे महत्व	[illegible] डॉ. [illegible]	10
4.	अपार्थिवाचे चांदणे : भौतिक समीक्षेचे मार्गदर्शक डॉ. द. भि. कुलकर्णी	प्रा. [illegible]	18
5.	ज्ञान प्राप्तीचे एक साधन म्हणून न्याय दर्शनातील प्रत्यक्ष प्रमाण : एक संक्षिप्त विवेचन	डॉ. [illegible]	23
6.	बौद्धांचे तत्त्वज्ञान	प्रा. डॉ.भुसारे एस. आर.	28
7.	मानव्यविद्याशाखा अंतर्गत ज्ञान प्राप्तीचे स्रोत-एक आढावा	डॉ. [illegible]	32
8.	ऐतिहासिक संशोधनात वस्तुनिष्ठतेसाठी निवड (साधन सामुग्रीची निवड)	प्रा.डॉ.[illegible] डॉ.[illegible]	36
9.	भारतीय राज्यघटनेतील वस्तुनिष्ठ ज्ञानाचे साधन : ऐतिहासिक अनुभव की मूढ मंत्र-दृष्टी ?	डॉ. [illegible]	42
10.	भारतीय ज्ञानमिमांसेच्या अनुसंधाने ज्ञानाचे स्रोत या शब्दाचे विश्लेषण	डॉ. [illegible]	46
11.	बौद्धातून प्राप्त ज्ञान : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ.[illegible]	51
12.	न्याय दर्शनातील यथार्थ ज्ञान साधनांचे स्वरूप आणि महत्व	प्रा. डॉ. [illegible]	56
13.	[illegible]	डॉ. श्रीकांत डी. पानपाटे	60
14.	आंबेडकरवादी इतिहास लेखन प्रवाह: अर्थ, व्याप्ती, तत्त्वज्ञान आणि स्रोत साधने	डॉ. सूर्यकांत महादेवराव कापशीकर	67
15.	ज्ञान : संकल्पना आणि ज्ञानाचे विविध स्त्रोत	डॉ. बाळासाहेब मुळीक	75
16.	कोरोना काळातील आरोग्य विषयक जागरूकता - एक चिकीत्सा	डॉ. [illegible]	80

Scanned with OKEN Scanner

ISBN NO : 2321-[illegible]
(UGC Care Group - [illegible])

भारतीय न्यायप्रणालीत लोक अदालतींचे महत्व

श्रीमती कमलीनाथ भोगले डॉ. अनिल वि. बनकर
न्यू कॉलेज महाराष्ट्र कला व समाजविज्ञान संस्था नागपूर

सारांश :–

भारतीय संविधानाने आम्हा भारतीयांना आर्थिक, सामाजिक व राजकीय न्याय प्रदान करण्याचे अभिवचन दिले. अनेक दुर्बल, निरक्षर, मागासवर्गीय, आदिवासी यांना आपल्या हक्कांची अधिकारांची माहिती नाही. त्यामुळे त्यांच्यावर सतत अन्याय होत असतो. अन्यायाविरूध्द लढण्याचे त्यांच्यात परिस्थितीनुसार बळ निर्माण करणे व त्यांना मुख्य प्रवाहात आणणे हे आपल्या सर्व नागरिकांचे कर्तव्य आहे. भारतीय राज्यघटनेनुसार सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय प्रदान करण्याचे अधिकार प्राप्त होतात. राज्यघटनेचे कलम 14 नुसार सर्व नागरिकांना समान न्यायाची संधी दिलेली आहे. त्याचप्रमाणे कलम 39 व नुसार समाजातील दुर्बल घटकांना मोफत कायदेविषयक सहाय्य देण्याची राज्यशासनाची जबाबदारी आहे. सम्पूर्ण न्यायाची संधी म्हणजे न्यायालयीन प्रक्रियेमध्ये सर्वांना सहभागाची समान संधी, जेणेकरून समाजातील कोणतीही व्यक्ती किंवा घटक न्यायापासून वंचीत राहू नये. परंतु न्यायालयात न्याय मागण्याकरीता आपल्या हक्कांची जाणीव असणे व त्याबाबत उपलब्ध असलेल्या कायद्यांची माहिती असणे आवश्यक आहे.

कायदा किंवा कोणतीही कल्याणकारी योजना असो जोपर्यंत लोकांमध्ये हक्कांसंबंधी व ते प्राप्त करण्यासाठी त्याबद्दल, उपाय योजनेबद्दल जागृती असतात तोपर्यंत अशा कायद्यांची व कल्याणकारी योजनांची अंमलबजावणी योग्य रितीने होऊ शकत नाही.

मुख्यशब्द :– संविधान, न्याय, लोक अदालत, भारतीय, जनता.

प्रस्तावना :–

भारतात ब्रिटीश शासनकाळात पाश्चिमात्य न्यायप्रणालीचा विकास झाला. सध्याच्या भारतातील प्रचलित कायदेशीर न्यायव्यवस्थेचा आधार पाश्चिमात्य न्यायव्यवस्था आहे. भारतातील अडचणी आणि सामाजिक ढोळ्यासमोर ठेवून कायदे जरी बनविण्यात आले असले तरी जी वादविवाद सोडविण्याची पध्दती निर्माण केली आहे. ती ब्रिटीश साम्राज्याची देणं आहे. ब्रिटीश साम्राज्याने वेगवेगळी न्यायालये निर्माण करून आपल्या गरजेनुसार त्यांना अधिकार देऊन मजबूत बनविले. स्वातंत्र्यानंतर आपण त्याच न्यायव्यवस्थेचा स्वीकार केला. आपण मान्य केली पाहिजे की, आपल्या देशाचा संविधान हुब्बा पाश्चिमात्य राष्ट्रांचे संविधान ढोळ्यासमोर ठेवून तयार करण्यात येऊन या व्यवस्थेनुसार कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ यांच्यात समन्वय साधून सर्वांचे कार्यक्षेत्र आणि अधिकार क्षेत्र वेगवेगळे निर्धारीत केले. संविधानाची मुख्य भावना सर्वांना निष्पक्ष न्याय मिळाला पाहिजे हिच आहे.

वर्तमान न्यायव्यवस्थेत सर्वांना न्याय हा शोध नसून ग्रामीण भागातील दूर राहणाऱ्या सामान्य, गरीब नागरीकांना न्याय मिळविणे जरेच कठीण आहे. सामाजिक, आर्थिक दृष्टीने कमजोर आणि अशिक्षित व्यक्ती न्यायालयात स्वतःला असहाय व्यक्त करीत असतो.

Scanned with OKEN Scanner

ISSN NO : 2231-4059
(UGC Care Group - 61)

पंचायत राज व्यवस्थेतील न्यायपंचायत काही प्रमाणात न्यायाची पुर्तता करीत असली तरी त्यांचे कार्यक्षेत्र अत्यंत मर्यादीत आहे. ग्रामीण भागातील सर्वसामान्य जनतेला सरकारी न्यायालयात जाण्यासाठी अनेक अडचणी असतात. उदा. पैशाचा अपव्यय, अधिक वेळ, वकील आणि त्यांची फिस, न्यायाची गुंतागुंतीची पध्दत ईत्यादी. ग्रामीण जनतेला न्यायालयात जाणेकरीता बराच त्रास सहन करावा लागतो. न्यायालयीन डावपेच, साक्ष, येरझाऱ्या जाण्याचा खर्च या सर्व बाबींमुळे त्यांना न्याय मिळविणे अतिशय कठीण वाट वाटते. न्यायव्यवस्थेतील या जटील पध्दतीमुळे सामान्य ग्रामीण जनतेला मुक्तता मिळावी याकरीता म. गांधी ह्यांनी 'ग्रामस्वराज्य' कल्पना मांडली होती. गावातील लोकांना गावपातळीवर जलद, (यशाशिघ्र) स्वस्त आणि सरळ न्याय मिळावा हा महात्मा गांधीजींचा मुख्य उद्देश होता.

विधी सेवा प्राधिकरण कायदा 1987 हा पारीत करण्यात येऊन हा कायदा भारतात 1994 पासून अमलात आला. या कायद्याने दुर्बल घटकांना, मागासवर्गीय, मुले, स्त्रिया व इतरांना पुरविण्यात येणाऱ्या विधी सेवा व लोक अदालत यांचे आयोजनास वैधानिक मान्यता देण्यात आली.

भारतीय न्यायव्यवस्थेत 'लोकअदालत' संकल्पनेचे निर्माते म्हणून न्यायमुर्ती मा. पी. एन. भगवती यांना ओळखले जाते. त्यांच्या प्रयत्नातून भारतात प्रथम लोकअदालत राजस्थानमधील कोटा जिल्हयातील गोपाल. पूर येथे सन 1976 मध्ये आयोजित करण्यात आली होती. परंतू कायदेशीररित्या लोकअदालतीची सुरूवात दि. 14 मार्च 1982 रोजी गुजराथ राज्यातील जुनागढ जिल्हयातील उना या गावी सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायधिश मा. डि. ए. देसाई यांच्या हस्ते देशातील प्रथम लोकअदालतीचे आयोजन करण्यात आले. या लोकअदालतीस मरपूर प्रतिसाद मिळून आज लोकअदालत राष्ट्रीय पातळीपासून तालुका पातळीपर्यंत कार्यरत आहे.

लोकअदालतीचे बिजारोपण 1982 मध्ये गुजराथ ईथे झाले. आज त्यांचे एका मोठया वटवृक्षामध्ये रूपांतर झाले असून त्याची पाळेमुळे व शाखा संपूर्ण भारतभर पसरल्या आहेत. लोकअदालत ही न्यायाचे विकेंद्रीकरण करणारी अनौपचारीक न्यायप्रणाली आहे. समाजातील संविधानिक न्यायप्रणालीला पूरक, मुख्यत्वे लोकांचा सहभाग असलेली, पक्षकारांना परवडणारी, कमी खर्चाची आणि सुलभ व लवकर न्याय मि. ळवून देणारी न्याययंत्रणा, समाजातील सर्व लोकांना विशेषतः दुर्बल, मागास व न्यायापासून वंचित असलेल्यांना तिचा चांगला फायदा होत आहे.

आज लोकअदालतीबद्दल भारतीय जनतेमध्ये विश्वासाची भावना निर्माण झाली आहे. लोकअदालतीमध्ये मानवी भाव-भावनांना विचारात घेऊन निष्पक्ष व नैसर्गीक न्याय दिला जातो. या दृष्टीने आधुनिक काळात लोकअदालती प्रकर्शाने विकसीत होत आहेत. भारतात लोकअदालतींचा जन्म होऊन जवळपास 40 वर्षे झाली आहेत. पण या काळात करोडो लोकांचे प्रश्न, वादविवाद सोडविले गेले आहेत. लोकअदालतीचे मुख्य ध्येय हे सर्वांना समान व जलद, भ्रष्टाचार रहित, कोणत्याही स्वरूपात वैराची भावना न बाळगता विनामुल्य न्याय मिळाला पाहिजे हा आहे.

आज भारत जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश म्हणून ओळखला जातो. लोकसंख्येच्या बाबतीतही आपला भारत जगाच्या दूसऱ्या क्रमांकावर आहे. लोकसंख्येप्रमाणेच न्यायालयातील प्रलंबीत खटल्यांची संख्या सुध्दा गंभीर समस्या बनलेली आहे. वर्ल्ड जस्टीस प्रोजेक्ट (World Justice Project) च्या 2017-2018 च्या रूल ऑफ लॉ (Rule of Law) इंडेक्सनुसार आपला देश जगात 62 व्या क्रमांकावर आहे

Scanned with OKEN Scanner

ISSN NO : 2231-4075 (UGC Care Group - I)

तर मुलभूत अधिकारांच्या अंमलबजावणीत – 75. कायदा आणि सुव्यवस्था – 98, सिव्हील जस्टीस – 97. क्रिमिनल जस्टीस – 68 व्या क्रमांकावर आहे.

सर्वोच्च न्यायालयाचे सरन्यायाधिश मा. दिपक मिश्रा यांनी 28 जुन 2018 रोजी एका कार्यक्रमामध्ये राष्ट्रीय न्यायीक डाटा ग्रिड (NJDJ) च्या हवाल्याने सांगीतले की, आज घडीला भारतात सर्वोच्च न्यायालयात – 57987 तर उच्च न्यायालयात – 43 लाख आणि जिल्हा व तालुका न्यायालयामध्ये 2 करोड 84 लाख केसेस (खटले) प्रलंबीत आहेत. उत्तरप्रदेश (81.58 लाख), महाराष्ट्र (33.22 लाख), पश्चिम बंगाल (17.59 लाख), बिहार (16.59 लाख) आणि गुजरात (16.46 लाख) या पाच राज्यात सर्वात जास्त खटले प्रलंबीत आहेत.

टाटा ट्रस्टने सेंटर फॉर सोशल जस्टीस, कॉमन कॉज, कॉमनवेल्थ हयुमन राईट्स इनिशिएटिव्ह, दे टिआयएसएस–प्रयास आणि विधी सेंटर फॉर लिगल पॉलिसी यांच्या सहयोगाने पोलीस, न्यायसंस्था, तुरूंगव्यवस्था आणि कायद्याअंतर्गत मदत या न्यायदानाच्या कामाच्या चार स्तंभाची सन 2011–12 ते 2016–16 या पाच वर्षाची सरकारी स्त्रोतांकडून माहिती मिळवून 18 महिन्याच्या काटेकोर संशोधनातून इंडिया जस्टीस रिपोर्ट–2019 ला प्रसिध्द केला. या रिपोर्टची आकडेवारी आपल्या देशाच्या न्यायव्यवस्थेबद्दल बरेच काही सांगून जाते.

ठळक मुद्दे :–

1) जिल्हा व सत्र न्यायालयात 2 करोड 80 लाख खटले प्रलंबीत आहेत.
2) 23 लाख खटले 10 वर्षापेक्षा अधिक काळापासून प्रलंबीत आहेत.
3) सध्या भारतात एकुण 18200 न्यायधिश कार्यरत असून मंजूर पदांपैकी 23% पदे रिक्त आहेत.
4) मार्च 2018 पर्यंत न्यायाधीशांच्या मंजूर संख्येच्या तुलनेत 4071 कोर्ट हॉल्स कमी आहेत.
5) तुरूंगामध्ये क्षमतेपेक्षा 114% कैदी जास्त आहेत.
6) तुरूंगामधील कैद्यांपैकी 68% कैदी अंडरट्रायल असून गुन्हयांचा तपास, चौकशी किंवा पडताळणी यासाठी त्यांची प्रकरणे प्रलंबीत आहेत. (डिसेंबर 2016 पर्यंत)
7) भारतातील 80% जनता सोफत कायदेशीर मदत मिळविण्यासाठी पात्र असून त्यासाठी होणारा दरडोई खर्च वार्षिक 75 पैसे आहे. (सन 2017–2018 मधील खर्च)

या अहवालावरून पोलीस, तुरूंगयंत्रणा, कायद्यासंदर्भात मदत आणि न्यायालये या सर्वांमध्ये देशातील सर्व राज्यांमध्ये मोठया प्रमाणावर तफावत झाल्याचे दिसून येते. इंडिया जस्टीस रिपोर्ट – 2019 च्या प्रकाशन समारंभातील भाषणात सर्वोच्च न्यायालयाचे निवृत्त न्यायाधिश मा. मदन बी. लोकूर यांनी म्हटले, या संशोधनाच्या निष्कर्षामुळे आपल्या न्यायदान व्यवस्थेतील गंभीर त्रूटी ठळकपणे दिसून येतात. याचा परिणाम समाज, प्रशासन आणि अर्थव्यवस्थेवर होत असल्यामुळे त्यावर उपाययोजना सरकारने त्वरीत करणे आवश्यक आहे.

इंडिया जस्टीस रिपोर्टच्या मुख्य संपादक श्रीमती माजा दारूवाला यांनी सांगीतले, 'प्रत्येक नागरिकाला कायदा आणि न्याय व्यवस्थेपर्यंत सहज पोहचता आले पाहिजे. हा प्रत्येक व्यक्तीचा अधिकार आहे. कायदा आणि न्याय सेवा सहपणे उपलब्ध झाल्या पाहिजेत, या सेवा निष्पक्ष असणे अत्यंत आवश्यक आहे' या माहितीवरून असे दिसून येते की, भारताच्या

Scanned with OKEN Scanner

ISSN NO : 2231-4059
(UGC Care Group - 01)

न्यायव्यवस्थेची क्षमता मागणीपेक्षा खूपच कमी आहे, ही एक गंभीर समस्या असून याकडे तातडीने लक्ष दिले जाणे गरजेचे आहे.

9 नोव्हेंबर या राष्ट्रीय विधी सेवा दिवशी संपूर्ण भारतात विविध कार्यक्रमांचे आयोजन प्रत्येक न्यायालयात केले जाते. 9 नोव्हेंबर 2015 रोजी भारताचे प्रधानमंत्री मा. नरेंद्रजी मोदी यांनी विधी सेवा दिवस कार्यक्रम प्रसंगी लोकअदालत विषयी आपले विचार प्रगट केले. त्यांच्यामते, 'सर्वसाधारणपणे न्यायाधीश, न्यायालय म्हटले की, सामान्य माणसाला असे वाटते की, हे फासावर चढवतील, जेलमध्ये टाकतील इत्यादी. पण आज हा कार्यक्रम दूरचित्रवाणीवर बघत असतील किंवा ऐकत असतील त्यांना इथे असणाऱ्या संवेदनांची जाणीव होईल. गरीबांप्रती, त्यांना न्याय मिळविण्यासाठी किती चिंतातून लोक येथे आहेत. दुर्भाग्याने आपल्या देशात या गोष्टी पुर्वी उजेडात आल्या नाहीत. मी येथे आलो नसतो तर इतक्या सुक्ष्मरितीने या बाबींविषयी मला माहिती पडले नसते, इतरांची तर गोष्टच सोडा.'

आपल्या देशातील विधीविद्यापिठांमधील विद्यार्थ्यांना एक विशेष कामगीरी देऊन त्यांना देशातील विविध भागांमध्ये होणाऱ्या लोकअदालतींवर संशोधन करून एक प्रकल्प अहवाल व सुचना सोपविण्याचे काम दिले जावे. देशातील कायद्याचे शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना लोक अदालतींविषयी माहिती असणे आवश्यक आहे. लोक अदालत व न्यायालय यामध्ये मोठे अंतर आहे. सर्वसामान्य व्यक्तीला न्यायालय, वकील, पोलीस यांच्या भानगडीत पडायचे नसते. अन्याय सहन करून होईल पण न्यायालयात जाणार नाही असा मोठा वर्ग आपल्याकडे आहे. ज्यांना कायदा हा स्वतःचा हक्क आहे पण तो न्यायालयात जाण्याची हिम्मत करीत नाही. लोकअदालतीने याच उणीवेची पूर्तता केली आहे. यामूळे लोकांमध्ये न्यायालयाकडे जाण्याचा एक विश्वास निर्माण झाला आहे. लोक न्यायालयांनी इतक्या कमी वेळेत अशी प्रतिष्ठा मिळवली की, ज्यामुळे नागरिकांचा या प्रक्रियेसोबत परिणामांवर सुध्दा विश्वास आहे. या ठिकाणी त्यांना शंभर टक्के समाधान मिळण्याची खात्री वाटते. न्यायालयात एकास न्याय मिळतो त्यामुळे दुसरा नाराज होतो. पण लोकअदालतींमध्ये न्यायासोबतच दोघांनाही समाधान मिळते. आज साडेतीन कोटी लोकांना या पर्यायाने दोन पक्ष असल्याने सुमारे सात कोटी लोकांना न्याय व समाधान मिळणे शक्य झाले आहे. ही या व्यवस्थेची एक मोठी ताकद आहे.

आज देशामध्ये डिसेंबर 2019 पर्यंत सर्वोच्च न्यायालयात 59535 तर उच्च न्यायालयामध्ये 4628079 आणि इतर न्यायालयामध्ये 31524931 इतके खटले प्रलंबीत असून त्यापैकी महाराष्ट्रातील 4507194 इतक्या खटल्यांचा समावेश आहे. सन 2001 पासून जानेवारी 2020 पर्यंत महाराष्ट्रात 69695 एवढया सर्व प्रकारच्या लोक अदालतींचे आयोजन करण्यात येऊन या लोक अदालतींमध्ये 4945690 एवढे खटले समोपचाराने सोडविण्यात येऊन त्यांचा फायदा 8235122 इतक्या लोकांना झाला. यावरून लोक अदालतीच्या जलद न्यायदान पध्दतीचे महत्व दिसून येते. कुणावरही अन्याय व करता दोन्ही पक्षकारांना मान्य होईल अशी तडजोड करून दोघांनाही कायद्याशी सुसंगत असा न्याय देणे हे लोक न्यायालयाचे मुलभूत सुत्र आहे. यामुळेच लोक अदालत या विषयावर संशोधन करण्याची उत्सुकता निर्माण होऊन लोक अदालतीचा प्रशासकीय, न्यायीक आणि सामाजिक दृष्टीकोनातून संशोधनात्मक अभ्यास करण्यासाठी 'भंडारा जिल्हयातील लोक अदालतींच्या कार्याचे चिकित्सक अध्ययन' हा विषय निवडला आहे.

Scanned with OKEN Scanner

1.2 साहित्याचा आढावा

लोक अदालतींशी संबंधीत साहित्याचा आणि लोक अदालत या विषयावर झालेल्या संशोधनाचा आढावा खालीलप्रमाणे घेण्यात आला आहे.

- डॉ. श्रध्द प्रसाद यांनी लिहिलेल्या 'लोक अदालत' या ग्रंथात प्राचिन न्याय व्यवस्थेचे विवेचन करण्यात आले आहे. तसेच लोक अदालतींची कार्यप्रणाली आणि विविध घटकांचे समग्र विश्लेषण केले आहे.
- श्री. एस. के. गर्ग यांनी लिहिलेल्या 'लोक अदालत आणि फ्री लिगल सर्व्हिस' (Lok Adalat and Free Legal service) या ग्रंथात लोकन्यायालयाच्या कार्यपध्दतीविषयी तसेच लोक अदालतीद्वारे समाजातील सर्व घटकांना जलद न्याय मिळत असल्याचे आपले मत नोंदविले आहे.
- श्रीमती ममता राव यांनी 'Public Interest Litigation Legal Aid and Lok Adalat' या ग्रंथात भारतीय न्यायव्यवस्था आणि विधीसेवा प्राधीकरण यांची सुव्यवस्थीत माहिती देऊन लोक अदालतींचे व्यवहारिक कालखंडातील महत्व अधोरेखीत केले आहे.
- लोक अदालत अभ्यासाच्या अनुषंगाने 'Lok Adalat and the Poor: A Socio Constitution study' या श्री. एम. जी. चिटकारा द्वारा लिखीत ग्रंथात हिमाचल प्रदेशातील लोक अदालतींची अभ्यासपूर्ण मांडणी केली आहे. आर्थिक, सामाजिक दृष्टीकोनातून हिमाचल प्रदेशातील न्याय व्यवस्थेतील लोक अदालतीचे योगदान यांची सविस्तर माहिती या ग्रंथात आहे.
- श्री. ओमप्रकाश तिवारी यांनी 'Lok Adalat' या ग्रंथात लोक अदालतीचे महत्व आणि कार्यप्रणालीचे विस्तृत विवेचन करून भारतातील लोक अदालतींच्या कार्यातील अडथळे व समस्यांचे विश्लेषण केले आहे.
- डॉ. पुष्कराज शेखरराव इंदूरकर यांनी 'लोक न्यायालय व न्यायालयीन गतीमानता : नांदेड परभणी जिल्ह्याचा चिकित्सक अभ्यास' या त्यांच्या शोधप्रबंधात लोक न्यायालयाचे महत्व, लोक न्यायालयातील लोकांचा सहभाग यांची सविस्तर मांडणी करून लोक अदालतींच्या कार्यातील अडथळे व समस्यांचे विश्लेषण केले आहे.
- श्री. आलोक सक्सेना यांनी लिहिलेल्या 'लोक अदालत और विधीक सहायता' या ग्रंथामध्ये भारतातील विधी – सेवा प्राधीकरण, लोक अदालत, कार्यपध्दती व आजपर्यंतच्या नियमांचे विस्तृत विवेचन करून लोक अदालतींचे महत्व अधोरेखीत केले आहे.
- ॲड. ना. स. गव्हाळे यांनी विदर्भातील लोक न्यायालयाच्या चळवळीवर 'विदर्भातील लोकन्यायालय वशस्वी चळवळ' या ग्रंथात विदर्भातील 1998 पर्यंत आयोजीत लोक न्यायालयाची सविस्तर माहिती सांगीतली असून विदर्भातील लोक न्यायालय चळवळीचा संक्षिप्त ईतिहास सात नमूद केला आहे.
- डॉ. एन. बि. परांजपे यांनी 'Public Interest Litigation Legal Aid & Service] Lok Adalat & Para Legal service' या ग्रंथात लोक अदालतविषयी लोक भावनांचे विवेचन आकडेवारीच्या साध्यमातून मुद्देसूद स्वरूपात मांडून आधूनिक काळात लोक अदालतीचे महत्व अधोरेखीत केले आहे.
- श्रीमती माजा दारूवाला द्वारा प्रकाशीत 'इंडिया जस्टीस रिपोर्ट–2019' या संशोधन रिपोर्टमध्ये भारतीय न्याय व्यवस्थेतील गंभीर त्रूटया दाखवून त्यांच्याकडे सरकारचे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न करून लोक अदालत अधिक शशक्त करण्याची काळाची गरज असल्याचे सांगीतले आहे.

Scanned with OKEN Scanner

ISBN NO : 2231-4059
(UGC Care Group - 01)

भारतीय तिसरी होता प्रायोगिक स्वरूपात 1987 अंतर्गत 1995 पासून संपूर्ण भारतात 29 राज्य व 7 केंद्र शासित प्रदेशात ही योजना कार्यरत असून भारतातील 664 जिल्हे आणि 2254 तालुक्यांच्या ठिकाणी ही सेवा कार्यरत आहे

सन 2000 पासून ते जानेवारी 2020 पर्यंत महाराष्ट्रात सर्व प्रकारच्या 59896 लोक अदालतींचे आयोजन करण्यात आले. त्यामध्ये 48455840 इतरी एकूण दाखलपूर्व व प्रलंबीत खटले सोडविण्यात आले.

वरील आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, लोक अदालतींचा प्रचार-प्रसार भारतामध्ये इतर राज्यांप्रमाणेच महाराष्ट्रात सुध्दा झाला. लोक अदालतींची उपयुक्तता वाटल्याने या योजनेचे कल्याणकारी स्वरूप जनसामान्यांच्या लक्षात आले. लोक अदालतीमुळे विनामुल्य व विना विलंब न्याय मिळतो याची जाणीव झाल्यामुळे आज लोकअदालत न्यायव्यवस्थेत महत्त्वाची ठरली आहे. लोक अदालत तालुकास्तरापासून राष्ट्रीय स्तरापर्यंत कार्यरत असून भारतात करोडो खटल्यांमध्ये तडजोड झाली हे खरे असले तरी ही व्यवस्था आजही पूर्णपणे समाजाभिमुख झाली नाही, लोकोपयोगी असून लोकांपर्यंत पोहचली नाही.

लोक अदालतींच्या कार्यपध्दतीमध्ये काही त्रुटया या मार्गात अडथळे आहेत. लोक अदालतींच्या कार्यपध्दतीमधील त्रुटया तसेच मार्गातील अडथळे दूर करण्याच्या दृष्टीने काही संशोधन लिखान झाले आहे परंतू विदर्भाच्या संदर्भात विशेषतः असे स्वतन्त्रपणे संशोधन कार्य झाले नाही. लोक अदालतीमुळे न्याय व्यवस्थेवरील ताण कमी होण्यास मदत होत असली तरी लोक अदालतीचे महत्व वाढण्यासाठी तसेच यामध्ये लोकांचा सहभाग वाढविण्यासाठी संशोधन होणे आवश्यक आहे. म्हणून या विषयावर संशोधन करण्यासाठी महाराष्ट्रातील वरा भागासलेल्या जिल्हयात समावेश असलेल्या विदर्भातील भंडारा जिल्हयाची निवड करून भंडारा जिल्हयातील लोक अदालतीच्या कार्याचे चिकित्सक अध्ययन' हा विषय निवडून सन 2010 ते 2017 हा संशोधन कार्याचा कालावधी निश्चित करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधनात लोक अदालतींच्या कार्यपध्दतीचा चिकित्सक अभ्यास करून त्यातील त्रुटी दूर करून त्यावर उपाययोजना सुचविण्यासाठी हा अभ्यास करण्यात आला. आपा स्वरूपाच्या अभ्यासाची कमतरता दूर करण्यासाठी आणि न्यायव्यवस्थेच्या अभ्यासातील पोकळी भरून काढण्यासाठी या संशोधनाचा उपयोग होईल असे वाटते.

संशोधनाची उद्दिष्टये (Objective)

प्रस्तुत संशोधनासाठी खालील उद्दिष्टये निश्चित करण्यात आली आहेत.

1) भंडारा जिल्हयातील लोक अदालतींच्या कार्यक्षमतेचा अभ्यास करणे.
2) भंडारा जिल्हयातील लोक अदालतींच्या निर्णय प्रक्रियांचा सांख्यिकीय खुलासा करणे.
3) लोक अदालतीमध्ये चालविल्या जाणाऱ्या खटल्यांच्या आधारे पक्षकारांच्या सहभागाचा अभ्यास करणे.
4) लोक अदालतीसमोर येणाऱ्या समस्यांचे अध्ययन करणे.
5) लोक अदालतींनी सोडविलेल्या खटल्यांच्या स्वरूपाचे अध्ययन करणे.
6) लोक अदालतींच्या निर्णय प्रक्रियेत उद्भवणाऱ्या अडचणींवर उपाययोजनांचा शोध घेणे.
7) लोक अदालती संबंधी विविध घटकांच्या मतांचा अभ्यास करणे.

Scanned with OKEN Scanner

संशोधन पध्दती

संशोधनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात आला. दुय्यम स्त्रोतांमध्ये ग्रंथालये आणि न्यायालयांनी प्रसिध्द केलेल्या विविध मासिकांचा आधार आणि इंटरनेटच्या माध्यमातून उपलब्ध झालेल्या वेबसाईट. प्राथमिक स्वरूपाच्या आकडेवारीसाठी लोक अदालतींशी संबंधित विविध घटकांच्या प्रश्नावलीच्या माध्यमातून माहिती गोळा करण्यात आली. या माहितीचे आकडेवारीचे पृथ:करणासाठी खालील पध्दतीचा उपयोग केला आहे.

1) वर्णनात्मक पध्दत (Descriptive Method)
2) विश्लेषणात्मक पध्दत (Analytical Method)

भारतीय न्यायव्यवस्था, ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, लोकअदालतची रचना इत्यादींसंदर्भात वर्णनात्मक पध्दतीचा उपयोग करून या करिता आवश्यक ती माहिती विविध ग्रंथालये, शासकीय अहवाल तसेच राष्ट्रीय पेपर सेवा संकेतस्थळ म्हणून प्रकाशित होणारे चर्चासत्र या वेबसाईटवरून घेतलेली आहे. तसेच लोक अदालतीचे प्रबंध, रिसर्च पेपर यांचा दुय्यम स्त्रोत म्हणून वापर करण्यात आला.

लोक अदालतींच्या प्रत्यक्ष कार्याचा अभ्यास करतांना न्यायाधीश, विधिज्ञ, पक्षकार, न्यायालय यांच्याकडून भरून घेण्यात येऊन लोक अदालतींच्या कार्यविधीची गुणात्मक चर्चा करण्यात आली तसेच त्यांचे सहभागातून केलेल्या निरीक्षणावर आधारित विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

निष्कर्ष :–

या संशोधनातून पुढील निष्कर्ष प्राप्त झाले.

1) लोक अदालतीमुळे राष्ट्रउभारणीतील अडचणींची पूर्तता होत असल्याचे दिसून येते.
2) लोक अदालतींच्या माध्यमातून जनतेला त्वरित व विनामूल्य न्याय प्राप्त होतो.
3) लोक अदालतीमुळे सामाजिक ऐक्याची निर्मिती होऊन जनतेमध्ये शांतता व सहकार्याच्या भावना वृध्दींगत होते.
4) न्यायव्यवस्थेवरील कामाचा ताण कमी होतो.
5) लोक अदालतीमुळे भारतीय लोकशाही बळकट होण्यास मदत झाली आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. Dibkar Sahu : The concept of justice, Adhatic Publishers and Distributors, Delhi 1988, P. No. 10
2. John Rawls : A Theory of Justice, Oxford University Press (1972), P. No. 11,12
3. डॉ. आर. एस. मोरखंडीकर : प्रमुख भारतीय राजनीती, पिंपळापुरे प्रकाशन औरंगाबाद, पान नं. ...
4. Bhatia, H. S. Ed : Origin and Development of Legal and Political System in India, II Vanity, New Delhi, 1976
5. Setalvad, M. C. : Common Law In India, Bombay, 1970
6. माजा दारुवाला : इंडीया जस्टीस रिपोर्ट – 2019

7. डॉ. सुरेन्द्र सिंह : प्राचीनकालीन न्याय प्रशासन, प्रथम संस्करण, दिल्ली, 1979, पृष्ठ संख्या 27

R-Virendera Singh : Judicial administration in Ancient India, Anmol Prakashan, New Delhi, 1979, P. No. 27

9. Sunil Deepta : Lokadalat in India, Deep Publication, New Delhi (1995), P. No. 35

10. Dr. A. S. Altekar : State and Government of Ancient India, Motilal Banarsidas, New Delhi, 1978, P. No. 254, 167

11. S. D. Sharma, Administration of Justice in Ancient India (1990), Harnam Publication House, New Delhi, P. No. 167

12. R. C. Majumdar, The History of Culture of the Indian People, Vol. III, P. No. 549

13. M. Ameen, Chisti : Committees and Commission in per Independent India, Mittal Publication (2001), P. No. 79

14. Law Commission of India, The Rate of Legal Profession of strongthening the system of Administration of Justice, 131st Repon, Page II, Para 1.4

15. Jay Prakash Narayan, Panchayat Raj, As the Basis of India Policy, P. No. 12

16. Jay Prakash Narayan, Panchayat Raj, As the Basis of India Policy, P. No. 97

17. N. R. Madhava Menon, Lok-Adalat People's Programme for speedy Justice, Indian Bar Review, Vol. 12(4): 1985, P. No. 416

18. Justice M. G. Chitkar, Amibility of Justice Nyayapath, Souvenir, 2000, P. No. 83

19. N. R. Madhava Menon, Lok-Adalat People's Programme for speedy Justice, Indian Bar Review, Vol. 12(4): 1986, P. No. 132

20. N. R. Madhava Menon, Lok-Adalat People's Programme for speedy Justice, Indian Bar Review, Vol. 12(4): 1986, P. No. 96

21. Justice K. Ramaswamy, Settlement of Dispute through Lok Adalat, is of the effective ADR on Statutory Basis, P. No. 98

22. Justice D. M. Dharmadhikari, Lok-Adalat, Nyayapath-Souvenir 2000, P. No. 31

23. D. K. Sampath, Mediation, (1991) NLSIUPublication P. No. 9

24. Justice M. Jagnadh Rao, Law's delays world over-need for a change in our mindset-Towards permanent Lot-Adalat, Nyayadeep-April-June 2000, P. No. 23 at 25

25. Law Commission of India, Alternative forum for Resolution of dispute of Gross-roots level, 114th Report, Para 5.6

26. 129th Law Commission report on urban litigation.

27. Justice Dr. A. S. Anand, fifth year of Indian Judiciary It's achievement and failures, Nyay-path April-June 2000, P. No. 8

28. Sunil Deshta : Lokadalt in India, Genesis and Functioning Deep and Deep Publication, New Delhi, (1995) P. No. 97

29. V. R. Krishna Iyer, A Constitution Miscellany, P. No. 179

30. Hussainara Khatoon Case AIR, 1979 SC, 1360, Khatri Case AIR, 1981, Sukhdass Case AIR 1986 SC 991, Gopalchari V. State of Kerla, AIR 1981 SC 674.

31. M. Jagannath Rao, Laws delay world over-need for change in our mindset-towards per-manent Lokadalat Nyay Path, April-June 1999, P. No. 24

Scanned with OKEN Scanner

Vol.-24 No.-3-Part-2-2021 RNI No.-46269/87 ISSN-0975-4520 IMPACT FACTOR : 4.015
(Kala Sarovar Quarterly Journal Approved by UGC Care List)

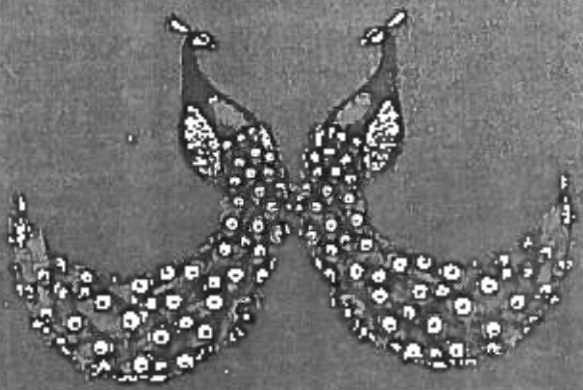
कला एवं धर्म शोध संस्थान, लोक कल्याणकारी ट्रस्ट, वाराणसी

कला सरोवर

KALA SAROVAR

(भारतीय कला एवं संस्कृति की विशिष्ट शोध पत्रिका)

प्रधान सम्पादक
डॉ0 प्रेमशंकर द्विवेदी

Vol.-24 No.-3-Part-2-2021 RNI No.-46269/87 ISSN-0975-4520 वर्ष-24-संख्या-3-भाग-2-2021

Scanned with OKEN Scanner

Dr. Sandip Masram
Paper in UGC - CARE

(Vol. 24-No. 3-I Part-2-2021) RNI No- 46269/87 ISSN-0975-4520 IMPACT FACTOR : 4.015

नागपुर जिले के अंतर्गत कामठी नगरपालिका के विकास कार्य में महिला प्रतिनिधियों का राष्ट्र निर्माण में सहभाग : एक अध्ययन *डॉ0 ममता पुनस ढेलमकर*	... ...	308-309
गांधीयुग परिषद् में महान देशभक्त डॉ0 अंबेडकर की भूमिका *डॉ0 हरिभाऊ गो0 पुलझटकर*	... ...	310-311
स्वतंत्रता संग्राम में उमाजाति क्रांतिकारियों का योगदान *डॉ0 वर्षिता हरिदास भुजाडे (वणवीर)*	... ...	312-315
डॉ0 रामचनोहर लोहिया का राष्ट्र निर्माण में योगदान *डॉ0 विवेकानंद लक्ष्मण चव्हाण*	... ...	316-320
गदर पार्टी का भारतीय स्वाधीनता आन्दोलन में योगदान : एक ऐतिहासिक अध्ययन *डॉ0 रविंद्र लोणारे*	... ...	321-324
भागपूर जिले के नगरीय विकास की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि *स्वाती रमेश नेवले, डॉ0 अविनाश गो0 तलमले*	... ...	325-328
अलका सरावगी के उपन्यास 'शेशकादम्बरी' में सबला नारी का चित्रण *डॉ0 गवाळे विनोद प्रभाकर*	... ...	329-331
डॉ0 आंबेडकर पूर्व विदर्भ प्रांत का दलित अस्पृशोद्धार आंदोलन *प्रो0 प्रफुल्ल राजुरवाडे*	... ...	332-334
भारतीय इतिहास लेखन में समाचार-पत्रों की उपयोगिता *प्रो0 कमलाकर रामाजी घुमडे*	... ...	335-338
परिषदीय प्राथमिक विद्यालय के अध्यापकों की सृजनात्मक शिक्षण के प्रति अभिवृत्ति के विभिन्न कारकों के सन्दर्भ में तुलनात्मक अध्ययन" (हरदोई जनपद के ग्रामीण विकास खण्ड के सन्दर्भ में) *डॉ0 सुनील नरवरिया, सुनील चन्द्र पाल*	... ...	339-342
"Education" a Tool for Political Socialization of the Young Female students A Study of Jiwaji University Gwalior *Mohd Tariq Mir*	... ...	343-349
Blended and Flipped Learning: An Innovative Approach *Dr. Jyoti Sengar*	... ...	350-354
Study of the financial and social problems of employees of Co-operative Credit Institutions in Gondia district *Mr. Santosh M. Chandrakapure, Dr. Jaydeo P. Deshmukh*	... ...	355-360
प्रगतिवाद विचारधारा के रूप में *डॉ0 प्रियंका दुबे*	... ...	361-364
संत साहित्य में सामाजिक चेतना का स्वरूप *डॉ0 सुनीलराव द0 डबले*	... ...	365-368
जनसंख्या तथा सड़क मार्ग का तुलनात्मक अध्ययन- गुलझाना जिला, महाराष्ट्र राज्य *डॉ0 सतीश रामभाऊजी मेश्राम*	... ...	369-371
पंडित दीनदयाल उपाध्याय जी के भारत संदर्भ में आर्थिक विचार *डॉ0 मंजा गुरव सावंडे*	... ...	372-376

Scanned with OKEN Scanner

जनसंख्या तथा सड़क मार्ग का तुलनात्मक अध्ययन-बुलडाना जिला, महाराष्ट्र राज्य

* डॉ० संदीप लक्ष्मणजी घसराम

प्रस्तावना :-

पृथ्वी के सभी प्राणियों को मनुष्य भी एक संसाधन, उपभोक्ता और उत्पादक है। मनुष्य आर्थिक विकास और उन्नति के लिए प्रयत्नशील प्राणी है। मनुष्य सुविधा के सबसे अच्छी सोच्चि खोज है। मानव स्वभाव के रूप में अधिकतम से अधिकतम पाने की आकांक्षा है। पृथ्वी की सांस्कृतिक विभिन्नताओं को जनसंख्या के साथ जोड़ा जा सकता है। क्योंकि जनसंख्या परिवर्तन और जनसंख्या के बीच घनिष्ठ संबंध है। सांस्कृतिक विभिन्नता जनसंख्या और उसकी विशेषताओं का प्रतिबिंब है। यही वह कारण है जिसके सांस्कृतिक तत्वों का विकास विषय है। प्राकृतिक संसाधनों का लाभ उठाने वाले मानव समूह को जनसंख्या के रूप में जाना जाता है। जनसंख्या को आर्थिक सही दिशा में प्रयोग किया जाए तो उस प्रदेश का विकास हो सकता है। विज्ञान के विकास के कारण मनुष्य ने प्राकृतिक वातावरण विकसित होने से विकास की गति भी बढ़ सकते हैं। यातायात व्यवस्था में सड़क मार्ग महत्वपूर्ण है। पक्की सड़क वाले आज प्रदेश की जनसंख्या को प्रगतिशील गति प्रदान करती है। इस संदर्भ में जनसंख्या तथा सड़क मार्ग का तुलनात्मक अध्ययन आवश्यक लगता है।

अध्ययन के उद्देश्य :-

प्रस्तुत लेख यातायात व्यवस्था में से सड़क मार्ग का तुलनात्मक अध्ययन करना इस संशोधन पत्र का मुख्य उद्देश्य है। मुख्य उद्देश्य लिखने की प्रक्रिया का संक्षिप्त होती है। जनसंख्या को प्रभावित उत्पन्न पूर्ण करने के लिए संघटित सेवाएं उपलब्ध करा पाती है। ये सेवाएं जन-समूह तक पहुंचाने के लिए सड़क मार्ग महत्वपूर्ण भूमिका अदा करती है। इस दृष्टिकोण से जनसंख्या एवं सड़क मार्ग का तुलनात्मक अध्ययन करना जरूरी है। इस अध्ययन के उद्देश्य निम्नलिखित है।

1. बुलडाना जिले के जनसंख्या घनत्व का अध्ययन करना।
2. बुलडाना जिले के सड़क मार्ग घनत्व का अध्ययन करना।
3. बुलडाना जिले के जनसंख्या तथा सड़क मार्ग का तुलनात्मक अध्ययन करना।

अध्ययन क्षेत्र :-

प्रस्तुत शोध पत्र के लिए महाराष्ट्र के बुलडाना जिले का चयन किया गया। जिसमें इस जिले में मुख्य नदी है जो पयनगंगा के बेसिन में स्थित है। बुलडाना जिला कपासिन जिलों का एक महत्वपूर्ण जिला है। बुलडाना जिले का अक्षांशीय विस्तार २०° ५१' उत्तर से २१° १८' उत्तरी अक्षांश और देशांतर विस्तार ७५° ५७' पूर्व से ७६° ४९' पूर्वी देशांतर के बीच है। जिले का कुल भौगोलिक क्षेत्रफल ९६८० वर्ग किमी है। बुलडाना जिले में कुल १३ तहसिल है।

आंकड़ा संकलन एवं पद्धति :-

प्रस्तुत शोध पत्र के लिए मुख्यतः आंकड़े लिए गये है। बुलडाना जिले के जनसंख्या तथा सड़क मार्ग का २००१ एवं २०११ वर्षों का अध्ययन किया गया है। मुख्यतः आंकड़े जनगणना पुस्तिका, सांख्यिकी-आर्थिक सर्वेक्षण पुस्तिकाओं, संबंधित विभाग से लिए गए है। साथ ही उपयोग करके जनसंख्या घनत्व तथा सड़क मार्ग घनत्व की गणना की गयी है। सांख्यिकीय विधि के प्रयोग से जनसंख्या तथा सड़क मार्ग का सहसंबंध विधि से तुलनात्मक अध्ययन किया गया है।

* सहायक प्राध्यापक-भूगोल विभाग, वसंतराव नाईक शासकीय कला एवं समाज विज्ञान संस्था, नागपुर।

Scanned with OKEN Scanner

निष्कर्षतः :–

जनसंख्या भूगोल में परिवहन अध्ययन भी महत्वपूर्ण है जिसका अत्यधिक विस्तार। ऐसा इसलिए है क्योंकि जनसंख्या के अनेक विशेषताओं का अध्ययन परिवहन के बिना पूर्ण नहीं हो पाता है। जनसंख्या भूगोल में जनसंख्या वितरण और घनत्व का अध्ययन आवश्यक और अनिवार्य माना जाता है। जनसंख्या की अनेक विशेषताएं इन दोनों तत्वों पर निर्भर करती है। जनसंख्या भूगोल अलग विषय और परिवहन का एक साथ अध्ययन करना है, लेकिन ये दोनों अलग-अलग आधे पढ़े जाते है। जनसंख्या वितरण के अध्ययन में बुलढाना जिले के जनसंख्या वितरण से सम्बन्धित का एक नमूना है।

बुलढाना जिले में जनसंख्या का वितरण असमान है। २००१ की आंकड़ों के अनुसार ३१% क्षेत्र पर जनसंख्या के केन्द्रीकरण अधिक मात्रा में, १५% क्षेत्र पर मध्यम और ५४% क्षेत्र पर कम मात्रा में वितरित है गया है। २०११ में ३१% क्षेत्र पर अधिक मात्रा में, ५२% क्षेत्र पर मध्यम और १५% क्षेत्र पर कम मात्रा में जनसंख्या का केन्द्रीकरण दिखाई दे रहा है।

बुलढाना जिला – सड़कों की कुल लंबाई (कि.मी.)

किसी भी क्षेत्र की परिवहन व्यवस्था वहाँ विकास सूचनी है। परिवहन दूरसंचार सेवाएं प्रदान को जानी हैं परिणाम एक मनन प्रक्रियाएं है। भौतिक कारकों में बुलढाना जिले की सड़कों का अध्ययन किया गया है।

जनसंख्या तथा यातायात व्यवस्था में से सड़क मार्ग का तुलनात्मक अध्ययन करना इस संशोधन पत्र का मुख्य उद्देश्य है। किसी विशेष प्रदेश तथा उस प्रदेश के विकास के लिये पर्याप्त मात्रा में अच्छी सड़क का होना जरूरी होता है। पक्की सड़कों का जाल प्रदेश के विकास में अत्यन्त महत्वपूर्ण योगदान देता है। जिसकी वजह से उस प्रदेश का आर्थिक तथा सामाजिक विकास का स्तर बढ़ जाता है।

स्रोत – लोक निर्माण विभाग कार्यालय, बुलढाना जिला

बुलढाना जिला जनसंख्या घनत्व तथा सड़क मार्ग के घनत्व का तौलनिक अध्ययन –

जनसंख्या घनत्व किसी क्षेत्र की कुल जनसंख्या का उसी क्षेत्र के कुल भूमि क्षेत्र से अनुपात है। जनसंख्या घनत्व का अध्ययन जनसंख्या की सघनता की मापता है। जनसंख्या के गणितीय घनत्व को गणना के लिए निम्न सूत्र का उपयोग किया जाता है।

$$\text{जनसंख्या घनत्व} = \frac{\text{तहसिल की कुल जनसंख्या}}{\text{तहसिल का कुल भौगोलिक क्षेत्र}} \times 100$$

परिवहन की सुलभता इस क्षेत्र के विकास का सूचक है। परिवहन की दृष्टि से क. उस में यातायात का घनत्व देख सकते हैं। यातायात के घनत्व की गणना क्षेत्र के क्षेत्रफल और उस क्षेत्र में कुल परिवहन मार्ग की लंबाई को मापकर की जाती है। परिवहन का घनत्व जितना अधिक होता, क्षेत्र का आर्थिक और सामाजिक विकास उतना ही तेज होगा।

इस सूत्रानुसार के क्षेत्रफल के अनुसार बुलढाना जिले के प्रत्येक तालुका में सड़कों का घनत्व ज्ञातव्य है। इसको तुलना करने के लिए हम प्रति १०० वर्ग किमी में सड़कों के घनत्व को गणना करने आए हैं। घनत्व ज्ञात करने के लिए निम्न सूत्र का प्रयोग किया जाता है।

$$\text{सड़कों का घनत्व} = \frac{\text{तहसिल में सड़कों की कुल लंबाई}}{\text{तहसिल का कुल भौगोलिक क्षेत्र}} \times 100$$

Scanned with OKEN Scanner

क्र.	तहसील	२००१			२०११		
		जनसंख्या का घनत्व (Sq.Km.)	सड़कों का घनत्व (Sq.Km.)	अनुमानित सड़कों का घनत्व (Sq.Km.)	जनसंख्या का घनत्व (Sq.Km.)	सड़कों का घनत्व (Sq.Km.)	अनुमानित सड़कों का घनत्व (Sq.Km.)
१	कुलहाम	३१३	४०.१	५३.१	३६.८	६०.८	७८.१
२	मंडला	१८१	४६.१	४३.३	३१०	६५.१	८१.७
३	नंदलाल	३४१	५५.१	५३.१	३८६	७०६	९१.३
४	रूपड़	२९६	५६.५	५०.८	३२१	७१२	९१.३
५	उमराव सागर	२४४	४२.१	५०.६	३०२	७८.०	१००.९
६	कमलपुर	२३५	६१.५	६५.०	२६१	८८.०	१३५
७	रतन	२४९	४८.६	५७.५	२७५	९०८	८१.२
८	दुधवाल	२३६	३७.८	४६.३	२५५	७८.९	९७.३
९	सिंदुली	३१०	५५.२	५१.०	३५८	७२.७	९१
१०	पुरुष	२०३	४३.६	४८.३	२३०	६१०	१०८.२
११	पिता	१८८	३५.४	४३.२	२२०	७१.६	८४.४
१२	सिंघोड़ गंज	२१०	३०.५	४३.८	२२६	९५.५	८१.९
१३	देवलपार गंज	१२७	३६.३	३९.८	२५०	५२.१	६१.८
१४	कुलहाम जिला	२३१	४५.८	४६.३	२६८	८८	९१

सारणी – स्रोत – संगणक

कुलहाम घनत्व तथा सड़क मार्ग की घनत्व के बीच सहसंबंध का वर्णन

कुलहाम जिले के जनसंख्या तथा सड़क मार्ग का तुलनात्मक अध्ययन से पता चल रहा है की, २००१ में जनसंख्या घनत्व एवं सड़क मार्ग के घनत्व के बीच ($r = 0.48$) मध्यम स्तरीय धनात्मक सहसंबंध है। इस से यह पता चल रहा है की, जिस गति से जनसंख्या बढ़ रही है उस गति से सड़कों का निर्माण नहीं हो रहा है। २०११ में जनसंख्या घनत्व तथा सड़क मार्ग के घनत्व के बीच ($r = 0.61$) प्रबल स्तरीय धनात्मक सहसंबंध है। २०११ की आंकड़ों की तुलनात्मक से यह वर्णन किया जा सकता है कि, जनसंख्या के वृद्धि के साथ सड़कों का निर्माण भी हो रहा है। सड़क निर्माण की गति मध्यम है।

प्रमुख एवं निष्कर्ष :–

जनसंख्या तथा यातायात व्यवस्था के बीच सड़क मार्ग का तुलनात्मक अध्ययन से यह ज्ञात हो रहा है की,

1. कुलहाम जिले के जनसंख्या वितरण तथा जनसंख्या घनत्व विभिन्न प्रकार से हुआ है। जनसंख्या के घनत्व में वृद्धि हो रहे है। जनसंख्या का अधिक केंद्रीकरण सड़क भौगोलिक क्षेत्र के केवल ३१% क्षेत्र में हुआ है। जनसंख्या का मध्यम केंद्रीकरण एवं निम्न केंद्रीकरण ६९% भौगोलिक क्षेत्र पर दिखाई दे रहा है।
2. कुलहाम जिले के सड़क मार्ग घनत्व के अध्ययन से कहा जा सकता है की, सड़क मार्ग घनत्व बढ़ रहा है। जिले का कुल सड़क मार्ग का घनत्व २००१ की तुलना में २०११ में लगभग दुगना हो गया है।
3. कुलहाम जिले के जनसंख्या तथा सड़क मार्ग का तुलनात्मक अध्ययन से पता चल रहा है की, जनसंख्या घनत्व एवं सड़क मार्ग के घनत्व के बीच सकारात्मक स्तरीय धनात्मक सहसंबंध है। जनसंख्या के वृद्धि के साथ सड़कों का निर्माण भी हो रहा है लेकिन सड़क निर्माण की गति मध्यम है।
4. कुलहाम जिले के प्रति एक हजार जनसंख्या के लिए सड़क का घनत्व २००१ में बेहतर स्थिति कम है। २०११ में यह गति बेहतर हो गये है। यह दर्शाता है की, कुलहाम जिले में सड़कों का विकास हो रहा है लेकिन सड़कों के विकास को और तेज करने है।

संदर्भ–सूची

1. सरकार पुस्तिका (२००१, २०११), कुलहाम जिला, सरकार गजट।
2. जिला सांख्यिकी अधिकारी सर्वेक्षण (२०११), कुलहाम जिला, सरकार गजट।
3. Chandana R.C. (2006), Geography of Population, Kalyani Publication, New Delhi
4. Saxena H.M. (2010), Transport Geography, Rawat Publication, Jaipur.
5. Pathak Lalit (1998), Population Studies, Rawat Publication, Jaipur.

Scanned with OKEN Scanner

65

Publisher – Dist. Bhadohi (U.P.)

Impact factor -X
UGC Care listed
Issue No – 08

Vol. No 06
Issue No
Nov. 2021

سبق اردو

نومبر ۲۰۲۱ء

ایڈیٹر پرنٹر پبلشر : ڈاکٹر محمد سلیم | سرپرست : عادل منصوری | جلد : ۶ | شمارہ : ۸

موبائل: 9686486386 | سرورق : دانش الٰہ آبادی | Net Banking:SABAQ -E-URDU(MONTHLY)

واٹس ایپ: 9919142411 | کمپوزنگ : دانش الٰہ آبادی، اہل قلم | IFSC BARB 0 GOPI SS A/C28240200000214

مطبع: تعلیم الظہر پریس، گوپی گنج، بھدوہی | Bank of Baroda, Branch: Gopiganj

فی شمارہ: -/100 روپے | زرتعاون خاص: -/2000 | زرتعاون عام: -/1000 | Gopiganj-221303,Dist.Bhadohi,UP,INDIA

کسی بھی تحریر سے ادارہ کا متفق ہونا ضروری نہیں ہے۔ کسی بھی معاملے کی قانونی صورت ضلع بھدوہی کی عدالت میں ہوگی۔ ادارہ

دانش الٰہ آبادی

چیف ایڈیٹر	مضمون	صفحہ
ڈاکٹر محمد توحید خان	عصمت چغتائی کی شخصیت اور فکری تشکیل	۴
پروفیسر عزیز بانو	عہد بصنیہ کی تاریخ کے فارسی ماخذ	۱۳
ڈاکٹر فیروز عالم	عصر حاضر کا کرب و اضطراب اور سلام بن رزاق کا افسانہ "گیت": ایک تجزیاتی مطالعہ	۱۴
خیر النساء	علامہ اقبال بحیثیت غزل گو	۱۹
ڈاکٹر سید عصمت جہاں	فارسی کے صوفی شعراء	۲۰
سیرت آرا	اکیسویں صدی کی خواتین افسانہ نگاروں کے ہاں تانیثیت: ایک جائزہ	۲۳
شائستہ عالم	غزل عظیم کے افسانے اور ماضی کی بازدید	۲۵
محمد ضیاء المصطفیٰ	اردو صحافت کی مختصر تاریخ	۲۷
عذرا سہیل	بنگال کا گذشتہ کل اور آج کے تناظر میں	۳۰
جلیل عظیم	نصیر الدین علمی و ادبی خدمات کے آئینے میں	۳۱
سید محمد ظفر اقبال	لکھنوی تہذیب و معاشرت کا عکاس: امراؤ جان ادا	۳۳
ڈاکٹر نصیر احمد ڈار	جنوبی کشمیر میں اردو ادب کا آغاز و ارتقا	۳۶
شازیہ پروین	بجلی علی شاہ: شخصیت اور علمی نقوش	۳۸
محمد خواجہ گی الدین	سوانح حیات مولانا محمد خواجہ شریف	۴۰
رمیش سلطان پوری	حنیف نقوی کا تحقیقی اسلوب	۴۳

Topic: Masnavi Zaher Ishq : Ek Jayza

Dr. Shaikh Imran

Dr. Shaikh Imran
Assistant Professor, Urdu
Maharashtra Education Service Class-I
Vasantrao Naik Govt. Institute of
Arts & Socio Sciences, Nagpur

محمد جلیل اقبال خاکی	مشاعرے: ماضی کے تناظر اور ہندوستانی تہذیب کے مکالمے	۴۶
ڈاکٹر امی محمد انور حسین	مظہر الزماں کی افسانہ نگاری	۴۸
ڈاکٹر جگدیش مہادوبے	اقبال بحیثیت مضمون نگار	۵۰
صوفیہ	'لالہ رخ' پر ایک نظر	۵۳
محمد موسیٰ	مولانا محمد عثمان فارقلیط کی صحافتی خدمات	۵۵
پریم پرکاش بھارتی	ایٹیٹ کا مکمل اظہاریہ: ناریدہ بہاروں کے نشان	۵۷
آسیہ یاسمین	شائستہ فاخری کے ناولوں میں نا تیشہ گر کے بدلتے شعور	۶۰
میر راشد	"نیاز فتح پوری کے افسانوں میں رومانیت اور سماجی حقیقت نگاری: ایک جائزہ"	۶۴
ڈاکٹر فہال احمد انصاری	وحشت کلکتوی۔ فن و شخصیت	۶۶
سلیمہ جان	"ہر کنارے" کا تجزیاتی مطالعہ	۷۰
صدف نفیس	صلیبیں میرے دریچے میں: ایک تنقیدی جائزہ	۷۲
ڈاکٹر جہاں گیر احمد خان	قاضی عبدالغفار کی سیاسی سرگرمیاں	۷۵
گلزار احمد ڈار	اردو میں خاکہ نگاری کے ابتدائی نقوش	۷۷
محمد محبوب	تلنگانہ ریاستی اردو اکیڈیمی کی ویب سائٹ: ایک جائزہ	۸۰
بشیر شاہین	پروفیسر گیان چند جین	۸۴
سعیدہ رخسانہ بیگم	ادب اور صحافت کا رشتہ اور ادبی صحافت	۸۷
شاہنواز عالم	"راجندر سنگھ بیدی کا افسانوی امتیاز"	۸۸
محمد یونس ٹھوکر	عمیرہ احمد کے ناولوں میں جدید مسلم معاشرے کے مسائل کی بوقلمونی	۹۱
ڈاکٹر شیخ عمران	مثنوی "زہر عشق" ایک جائزہ	۹۳
انکیر سراج	اردو میں ترقی پسند ناول نگاروں کا مجموعی جائزہ	۹۵
عبدالواجد زرگر	ڈراما "بھوکے گئن نہ سوئے کو پالا" ایک تنقیدی مطالعہ	۹۹
ڈاکٹر شکیلہ کے پی	سرسید احمد خان بحیثیت مضمون نگار	۱۰۲
ڈاکٹر سید علیم اصغر	"دور حاضر میں سید محمد کمال مسبحلی کے افکار کی اہمیت اسرار یہ کشف صوفیہ کے حوالے سے"	۱۰۴
نفیس زہرا	اردو مرثیے میں قومی یکجہتی کے عناصر	۱۰۸
ڈاکٹر سید علیم اصغر	داستان کوتاہ 'خاک' کی انفرادیت	۱۱۲
ڈاکٹر ہردے بھانو پرتاپ	داستان 'سب رس' کا تہذیبی مطالعہ	۱۱۵
علیم شکیل	عشق میرکی کا نکات	۱۱۸
مہرین شیخ	فوزیہ تسیم مغل ضیا بحیثیت شاعرہ	۱۲۱
ڈاکٹر محمد آصف ملک	جگن ناتھ آزاد کی شاعری میں تصور محبوب	۱۲۳
رضیہ عائشہ جوائز	افسانہ "کوآپریٹو سوسائٹی" اور ہمارا معاشرہ	۱۲۶
ڈاکٹر پرویز احمد	فنکار کرشن چندر	۱۲۸
ارشاد احمد	ساحر کی غزلوں کا تنقیدی جائزہ	۱۳۰
لیاقت علی	سید اقبال حیدر بحیثیت صحافی	۱۳۳
تجمل حسین	ترقی پسندی اور جدیدیت کا امین: فیض احمد فیض	۱۳۶
تنویر الدین	نفسیاتی تنقید بنیادی اصولوں کے تناظر میں	۱۳۸
ڈاکٹر سید وسیم سلطانہ	عادل شاہی سلاطین کے عہد میں فنون لطیفہ کی ترقی	۱۴۰
محمد صدر الزماں	اردو نظم کا ارتقائی سفر: بہار کی چند منتخب شاعرات	۱۴۲
عشرت رسول	ترنم ریاض اور نسیم احمد کوہر کے ناولوں میں کشمیری تہذیب و ثقافت	۱۴۵

مگر توہم کی طرح آج مسلم معاشرے میں براجمان دولت کا پجاری نظر آتا ہے۔ اس سے جہاں روحانی تنزل میں روز افزوں اضافہ ہوتا ہے وہیں مسلم کلچر کے اصل مزاج و منہاج سے دوری بھی اس کا لازمی نتیجہ ہے۔ ناول "لاحاصل" میں موصوفہ نے مریم ناجی کردار کے ذریعے ان سینکڑوں مجبوروں کی ترجمانی کی ہے جو دولت کی چمن کے آگے ناچ کر اپنا فن بیچنے کو تیار ہوتی ہیں۔ مریم ایک ایسی لڑکی جس کی تربیت صبر و صلوٰۃ کی پابند ماں کی ہو نے کوئی کمی نہیں چھوڑی تھی، لیکن وہ بھی زندگی کی ایک ڈگر پر آ کر دولت اور مال و متاع کے ہوس میں اپنے فن کو نیلام کرتی ہیں۔ آرٹ کے نام پر وہ گندگی کا کاروبار کرنے کی اور لپک جاتی ہے۔ وہ ننگی تصویریں (nude Art) بنانی شروع کرتی ہے جو بازار میں منٹے داموں بکتی تھیں۔ حالانکہ اس کا شہرۂ آفاق دوست اسے بھرموقع اعتراض بھی کرتا ہے لیکن وہ دولت کے نشے میں چور ہو کر عجیب تاویلات سے اسے کچھ بھی کہنے کو باقی نہیں چھوڑتی:

"بے ہودگی دیکھنے والی کی آنکھ میں ہوتی ہے۔ پینٹنگ میں نہیں۔ آرٹ میں کچھ بھی بیہودہ نہیں ہوتا۔ تخلیق، تخلیق ہوتی ہے..... یہ وہ آرٹ ہے جو مجھے شہرت دلا رہا ہے، میرا نام، میری ساکھ بنا رہا ہے۔ تم جانتے ہو ان میں سے کوئی بھی پینٹنگ پچاس ہزار سے کم میں نہیں بکے گی اور جس آرٹ کی تم بات کرتے ہو۔ لوگ اس کی تعریف کرتے ہیں، دیکھتے ہیں، خریدتے بھی ہیں مگر کھلوں میں۔" (۸)

من جملہ طور پر اگر دیکھا جائے تو عمیرہ احمد نے اپنی ناولوں میں جدید مسلم معاشرے کے مسائل کی ترجمانی کر کے کلچر شعوری طور پر انہیں اپنی ثقافت اور روحانی دنیا سے دوری کا احساس دیا ہے۔ مسلم کلچر کس طرح غیروں کی تہذیب و ثقافت سے مرعوب ہو کر انہیں اپنے تہذیب و ثقافت کا حصہ بنانے کی کوشش کرتے ہیں اس کی آئینہ داری بھی ان کی ناولوں میں بڑی فنی مہارت سے کی گئی ہے۔

OOO

حوالہ جات:

۱) عمیرہ احمد، پیر کامل، منشورات، پبلشرز اینڈ ڈسٹری بیوٹرز، نئی دہلی، ۲۰۱۷ء، ص ۳۹۳

۲) عمیرہ احمد، پیر کامل، منشورات، پبلشرز اینڈ ڈسٹری بیوٹرز، نئی دہلی، ۲۰۱۷ء، ص ۳۹۳

۳) عمیرہ احمد، آب حیات، فیروز سنز پرائیوٹ لمیٹڈ، لاہور، کراچی، ص ۳۵۰

۴) عمیرہ احمد، پیر کامل، منشورات، پبلشرز اینڈ ڈسٹری بیوٹرز، نئی دہلی، ۲۰۱۷ء، ص ۳۲۷

۵) عمیرہ احمد، آب حیات، فیروز سنز پرائیوٹ لمیٹڈ، لاہور، کراچی، ص ۳۹۲

۶) عمیرہ احمد، من و سلویٰ، قلم و کرن پبلشرز، ص

۷) عمیرہ احمد، لاحاصل، منشورات، پبلشرز اینڈ ڈسٹری بیوٹرز، نئی دہلی، ۲۰۱۷ء، ص ۲۰۱

۸) عمیرہ احمد، لاحاصل، منشورات، پبلشرز اینڈ ڈسٹری بیوٹرز، نئی دہلی، ۲۰۱۷ء، ص ۱۸۸

ریسرچ اسکالر شعبۂ اردو، سینٹرل یونیورسٹی آف کشمیر

مثنوی "زہر عشق" ایک جائزہ

ڈاکٹر شیخ عمران

شعری اصناف سخن میں مثنوی کو بہت زیادہ اہمیت حاصل ہے۔ اردو کے مشہور شاعر و ادیب مولانا الطاف حسین حالی نے مثنوی کو سب سے کارآمد صنف سخن قرار دیا ہے۔ مثنوی کے لیے موضوع کی کوئی قید نہیں۔ نئے نئے موضوعات پر مثنویاں لکھی جاتی ہیں مثلاً حمدیہ، نعتیہ، رزمیہ، بزمیہ، تصوف، پند و نصیحت وغیرہ۔ مثنوی کے لیے اشعار کی تعداد مقرر نہیں ہے مثنوی بے حد مختصر بھی ہو سکتی ہے اور طویل بھی۔ مثنوی اردو شاعری کی وہ صنف ہے جس کی وسعت بے مثال ہے۔ اردو میں بے شمار مثنویاں لکھی گئی مگر قبول عام کی سند صرف تین مثنویوں کو حاصل ہوئی وہ مثنوی "سحر البیان" "گلزار نسیم" اور "زہر عشق" ہے۔ مثنوی "زہر عشق" کا شمار اردو کی صف اول کی مثنویوں میں ہوتا ہے۔ اپنے اسلوب، طرز مخصوص انداز کے باعث یہ مثنوی اردو کی دیگر مثنویوں پر سبقت رکھتی ہے۔ کردار نگاری کے اعتبار سے بھی یہ مثنوی اپنی مثال آپ ہے۔ اس مثنوی کے خالق مرزا شوق ہیں۔ مرزا شوق نے غزلیں بھی کہیں اور واسوخت بھی لیکن ان کی اصل شناخت مثنوی نگار کی حیثیت سے ہے۔ "زہر عشق" مرزا شوق کی ایک شاہکار مثنوی ہے۔ اس میں کوئی دو رائے نہیں۔ یہ مرزا شوق کا وہ ادبی شاہکار ہے جس کو اردو ادب کبھی فراموش نہیں کر سکتا۔ نیاز فتح پوری لکھتے ہیں:

"جو رتبہ "زہر عشق" کو حاصل ہوا وہ کسی اور (مثنوی) کو نصیب نہیں ہوا اور اس کی پسندیدگی میں آنسوؤں کا جتنا خراج نواب مرزا شوق کو مل چکا ہے وہ قدر و قیمت میں اس سے کہیں زیادہ ہے۔"

(مثنوی زہر عشق، مرزا شوق، مرتبہ ڈاکٹر عطیہ نشاط، ۱۹۷۲ء، ص ۵)

ہر اعتبار سے "زہر عشق" سب سے اہم اور کامیاب مثنوی ہے۔ فوق الفطری عناصر سے پاک یہ مثنوی اردو ادب میں منفرد درجے کی حامل ہے۔ مرزا شوق کی یہ آخری مثنوی ہے۔ یہ مثنوی ۱۸۷۲ء میں منظر عام پر آئی۔ مرزا شوق کا یہ کمال ہے کہ آپ نے اپنے مثنوی نگاری کے شاہکار کو سلیس، محاورہ بندی، روایت لفظی زبان و بیان کی کشش سے سنوارا ہے۔ لکھنوی تہذیب کی عکاسی اس مثنوی میں موجود ہے۔ اس زمانے کے لوگوں کو مثنوی میں جو کچھ چاہیے تھا وہ سب مرزا شوق نے اپنی اس مثنوی کے ذریعے دینے کی کامیاب کوشش کی ہے۔ مولانا حالی نے شوق کی مثنویوں کی تعریف کرتے ہوئے انہیں میر حسن کی مثنویوں کے بعد سب سے زیادہ لفاظ کے قابل قرار دیا ہے بلکہ زبان و بیان اور اردو کے عام روزمرہ اور صحت الفاظ کے لحاظ سے وہ انہیں میر حسن کی مثنوی سحر البیان پر ترجیح دیتے ہیں۔ مرزا شوق نے "لذت عشق" "فریب

عشق'' ''بحرِ عشق'' ''بہارِ عشق'' مثنویاں لکھیں لیکن جو شہرت و مقبولیت ''زہرِ عشق'' مثنوی کو حاصل ہوئی وہ دوسری مثنویوں کو نصیب نہ ہو سکی۔ شوق کی مثنویوں کی سب سے بڑی خصوصیت یہ ہے کہ انہوں نے اپنی مثنویوں میں ماورائے الفطری عناصر کو جگہ نہیں دی جو مثنوی نگاری کے میدان میں پہلا قدم ہے۔'' زہرِ عشق'' سے متاثر ہو کر آل احمد سرور لکھتے ہیں:

''لکھنؤ کی بہترین مثنوی گلزارِ نسیم بتائی جاتی ہے مگر میرے خیال میں شوق کی زہرِ عشق کو یہ رتبہ دینا چاہیے۔

لکھنؤ کی ساری مثنویوں میں سب سے زیادہ روشن اور تھرتھراتی ہوئی تصویریں شوق کی مثنویوں میں ملتی ہیں۔''

(مثنوی زہرِ عشق، مرزا شوق، مرتبہ۔ ڈاکٹر عابد حسین، ص ۲۷، ۱۹۷۲ء)

(۶)

مثنوی زہرِ عشق اس وقت لکھی گئی جب لکھنؤ میں واجد علی شاہ جان عالم کی حکومت تھی۔ لکھنؤ کا سارا ماحول رنگینیوں میں ڈوبا ہوا تھا۔ میلوں تہواروں کی رونق تھی و سرور محفلوں کی رنگ رلیاں، شراب و شباب کی سرمستیاں لکھنوی تہذیب کا جزو بن چکے تھے۔ نتیجہ یہ کہ شاعری میں داخلیت پر خارجیت کا عنصر غالب آ گیا تھا۔ شاعری کی سرحد میں بازاریت اور ابتذال جھانکنے لگی لیکن اسی لکھنؤ میں اسی فضا میں مرزا شوق نے اپنی مثنوی کے ذریعے زبان و بیان کے ایسے کارنامے پیش کیے جن کی مثال لکھنؤ کی تہذیب میں ملنی مشکل ہے۔ مثنوی ''زہرِ عشق'' کی ایک خصوصیت اس کی سادہ، رواں، آسان اور عام فہم زبان ہے۔ جہاں تک ''زہرِ عشق'' کا تعلق ہے۔ اس دور کی کوئی بھی مثنوی اس پر سبقت نہیں لے جا سکتی۔

مثنوی ''زہرِ عشق'' کی ایک خاصیت یہ ہے کہ اس کا قصہ سیدھا سادہ اور فطری ہے۔ اس میں نہ تو دیو ہے، نہ جن و بھوت نہ پریاں۔ اس مثنوی میں ہمارے معاشرے کے ہی کردار ہیں یعنی انسانوں کی آپسی محبت کو مثنوی میں پیش کیا گیا ہے۔ انداز بیان اتنا فطری اور حقیقت سے قریب ہے کہ اس پر حقیقت کا دھوکا ہونے لگتا ہے۔ چند اشعار ملاحظہ:

جائے عبرت سرائے فانی ہے
مودۂ مرگ نوجوانی ہے

اونچے اونچے مکان تھے جن کے
آج وہ سنگ گور میں ہیں پڑے

کل جہاں پر شگوفہ و گل تھے
آج دیکھا تو خار بالکل تھے

جس چمن میں تھا بلبلوں کا ہجوم
آج اس جا ہے آشیانہ بوم

بات کل کی ہے نوجواں تھے جو
صاحبِ ثروت و حسیں تھے جو

آج خود ہیں نہ ہے مکاں باقی
نام کو بھی نہیں نشاں باقی (مثنوی زہرِ عشق)

مثنوی کا آغاز حمد و نعت سے ہوتا ہے۔ اس کے بعد مرزا شوق نے عشق کے قصے کو بیان کیا ہے۔ ''زہرِ عشق'' مثنوی کی ابتدا ان اشعار سے ہوتی ہے۔

جس محلہ میں تھا ہمارا گھر وہی رہتا تھا ایک سوداگر
ایک دختر تھی اس کی ماہ جبیں شادی اس کی نہیں ہوئی تھی کہیں
تالی رکھتی تھی تو وہ معصومیت میں غیرت حور تھی حقیقت میں
(مثنوی زہرِ عشق)

درج بالا اشعار میں جس مہ جبیں کا حلیہ بیان کیا گیا ہے اس پر ایک دن ہیرو کی نظر پڑ جاتی ہے۔ ہیرو دین اپنے گھر کی چھت پر اپنی سہیلوں کے ساتھ چہل قدمی کر رہی تھی اس وقت کے منظر کو مرزا شوق نے اس طرح بیان کیا ہے:

دیکھا ایک سمت جو اٹھا کر نظر سامنے تھی وہ دخترِ سوداگر
ساتھ ہمجولیاں تھی دو چار دیکھتی تھی وہ آسمان کی بہار
رہ گئی جب وہ اکیلی گل رخ گھر میں میرے کو ہوئی ہر سو
ہوئی میری جو اس کی چار نگاہ منہ سے بے ساختہ نکل گئی آہ (مثنوی زہرِ عشق)

''زہرِ عشق'' میں جو کردار ہیں ان میں ہیرو، ہیروئن (مہ جبین) کثیر، ہیرو کے ماں باپ، مہ جبین کے ماں باپ وغیرہ۔ جس کردار نے بے حد متاثر کیا وہ مثنوی کی ہیروئن مہ جبین ہے۔ پوری مثنوی میں ہیروئن کا کردار بہت فعال و متحرک نظر آتا ہے۔ ''زہرِ عشق'' مثنوی کی کہانی عام فہم مگر دردناک ہے۔ جس کو پڑھنے کے بعد دارے والوں پر بھی مثنوی کی ہیروئن کی عظمت کا سکہ بیٹھ جاتا ہے۔ اس مثنوی میں ہیروئن کا کردار اردو زبان میں لکھی جانے والی مثنویوں میں ایک لافانی کردار ہے جس کو پیش کرنے میں مرزا شوق نے پوری فنکاری کا مظاہرہ کیا ہے۔ مرزا شوق کا یہ کمال ہے کہ انہوں نے مہ جبین کے پردے میں غالباً متوسط طبقے کی ایک عورت کو پیش کیا ہے۔ جس انداز سے مرزا شوق نے ہیروئن کو پیش کیا ہے اردو ادب میں اس سے قبل کسی نے اس طرح پیش کرنے کی جرات نہیں کی۔ ہیروئن کا کردار بلند اور مضبوط ہے۔ مثنوی کا مطالعہ کرنے کے بعد یہ بات سامنے آتی ہے کہ مثنوی کی پوری فضا پر ہیروئن کا کردار چھایا ہوا ہے۔ مہ جبین ایک عائلی خاندان، شریف اور دولت مند سوداگر کی اکلوتی بیٹی، پڑھی لکھی، نہایت حسین، خوش گلو، خوش تقریر جیسی صفات کی حامل ہے۔ عطاء اللہ پالوی ہیروئن کے کردار سے متاثر ہو کر لکھتے ہیں:

''زہرِ عشق کی ہیروئن نے انسان کی فطری اساس کے مطابق محبت کی اور پھر اس کو نبھانے کے لیے اپنی عزیز ترین متاعِ حیات بھی قربان کرنے سے دریغ نہ کی۔ یہی خصوصیت اسے فراموش کرنے کے لیے کیا کم تھی کہ ظالم نے وصیت اور اس کی تجہیز و تکفین ایک ایسا بے نظیر صفحہ اپنی غیر فانی یادگار چھوڑا، جس کا جواب ادبیاتِ عالم میں نہیں ملتا۔''

(تذکرہ شوق، عطاء اللہ پالوی، ۱۹۵۶ء، لاہور، ص ۳۸۶)

مثنوی کے ہیرو کا کردار ہیروئن کے مقابلے بے جان ہے۔ اس میں قوتِ عمل بالکل بھی نہیں یہی وجہ ہے کہ پڑھنے والوں پر اس کردار کا کوئی خاص اثر نہیں ہوتا۔ وہ پوری مثنوی میں ایک مجبور اور بے عمل کردار نظر آتا ہے۔ مثنوی

میں ہیرو کا کردار نہایت سست، بھولی اور کم قوت دکھائی دیتا ہے جو ایک دفعہ اپنے بام پر سودا گر کی لڑکی کو دیکھتا ہے جو اپنی سہیلیوں اور کنیزوں کے ساتھ موسم کا لطف اٹھانے آئی ہے۔ ہیرو وہیں اس پر فریفتہ ہو جاتا ہے۔ دونوں کی نگاہیں چار ہوتی ہیں اور عشق میں دونوں گرفتار ہو جاتے ہیں۔ اجر کی حالت میں ہیرو ہیروئن سے ملنے کی یا وصل کی کوئی صورت نکالتا ہے اور نہ ہی پیغام رسانی کرتا ہے بلکہ اپنی حالت یکا ز لیخا ہے جب کہ اس کے مقابلے میں ہیروئن کا کردار زندہ جاوید نظر آتا ہے۔ ہیروئن میں وہ تمام نسوانی خوبیاں موجود ہیں جو ہونی چاہیے اس کے علاوہ جواں مردی، موقع شناسی بخت اقدام اٹھانے کی ہمت اس میں نظر آتی ہے۔ جب ہیروئن خط لکھتی ہے اس خط کا جواب ہیرو کچھ اس طرح سے دیتا ہے:

اب جو تحریر ہے آپ نے یہ تحریر
ہے یہ لازم کے کروں قدر بہ قدر

سختیاں ٹھہر کی مل جائیں دل کی سب حسرتیں نکل جائیں

مثنوی کا جائزہ لینے پر یہ نتیجہ اخذ ہوتا ہے کہ ہر معاملے میں ابتدا ہیروئن کی طرف سے ہوتی ہے۔ ہیرو کا کردار بے حد مایوس کن ہے۔ وہ کوئی ترکیب نہیں نکالتا بلکہ سستی کا مظاہرہ کرتا ہے اور اپنے آپ کو لاچار و مجبور بنا پیش کرتا ہے۔ جب کہ ہیروئن اعلیٰ تصور یت کا بہترین نمونہ ہے وہ خیالات میں مضبوط، محبت اور ایثار کے جذبے سے سرشار ہے۔

اس مثنوی کو لکھنے کے پیچھے مرزا شوق کا مقصد اس بات کی غمازی کرتا ہے کہ اس دور کے سماجی پس منظر کی غلط روایات اور غلط اختلافات کو دور کیا جائے اور سماجی معاشرے کی اصلاح ہو۔ ساتھ ہی زندگی ہمیشہ نہیں رہنے والی ہے یہ فانی ہے۔ اس دنیائے فانی میں لوگ نفس سے مجبور ہو کر طرح طرح کے گناہ کرتے ہیں اور آخرت کو بھول جاتے ہیں۔ زندگی کی لذتیں سب وقتی ہے اس بات کی طرف بھی اشارہ کیا ہے۔ انسان اپنی آسائش و آرام کے لیے کیا کچھ نہیں کرتا لیکن اس پر ایک حقیقت ہمیشہ مسلط ہوتی ہے اور وہ "موت" ہے۔ اس کے بعد کچھ باقی نہیں رہتا۔ اس طرح شوق کی یہ مثنوی اصلاح معاشرت کا ذریعہ بھی کہلائی جا سکتی ہے۔ غرض مثنوی "زہر عشق" اردو شاعری میں زبان و بیان اور سیرت نگاری کے اعتبار سے بہترین مثنوی ہے۔ اس مثنوی میں لکھنو کے زوال پذیر ماحول کی بہترین ترجمانی کی گئی ہے۔ سید سجاد نے مثنوی کے متعلق کہا ہے کہ مرزا شوق کی یہ مثنوی تاثیر، سلاست، شیرینی زبان، حقیقت نگاری اور گہری اثر کی وجہ سے باعث اردو ادب میں شاہکار کی حیثیت رکھتی ہے۔ یہ مرزا شوق کا وہ زندہ جاوید شاہکار ہے جسے اردو ادب کبھی فراموش نہیں کر سکتا۔

ASST.PROF URDU
V.N.GOVT.INST.OF ARTS AND SOCIAL SCIENCES,
NAGPUR MAHARASHTRA.440001
MOB:9921986904

اُردو میں ترقی پسند ناول نگاروں کا مجموعی جائزہ

اظہر سراج

اُردو میں ترقی پسند تحریک پہلی ایسی تحریک ہے جس نے پہلی مرتبہ شعوری طور پر سماجی، ادبی، معاشرتی، سیاسی اور تہذیبی قدر و قیمت پر زور دیا۔ یہ ایک سائنٹیفک تحریک تھی۔ اس نے ادب کو سائنسی، منطقی اور حقیقت نگاری کی طرف توجہ مبذول کرائی۔ لہٰذا ترقی پسند کے زیر اثر اشتراکی اور مارکسی خیالات اور حقیقت نگاری کے رجحان کو ادب میں جگہ ملی۔ اور شعر و ادب کا رشتہ عوام اور محنت کش طبقہ سے منظم و مرتب کیا گیا۔

اُردو ادب میں ترقی پسند تحریک وہ تحریک ہے جس نے نہ صرف ادب کو حقیقت نگاری کا جامہ پہنایا بلکہ اس کے لئے باضابطہ اصول سازی بھی کی۔ اس تحریک نے ماضی کی پرانی روایت کو نہ صرف ختم کرنے کی کوشش کی بلکہ اس تحریک نے سماجی، ادبی، سیاسی اور نفسیاتی سطح پر تبدیلی پیدا کی، اور ادب کو سماجی مساوات اور اشتراکی نظریات کا داعی اور علمبردار بنایا۔

فرسودہ روایات اور قدیم جاگیردارانہ نظام کو ختم کر کے نئے انسانی اقدار اور نئے نئے سماجی مسائل کو ادب سے آراستہ کرنے کی ایک نئی روایت راسخ بھی ڈالی۔ ترقی پسند تحریک کے وجود میں آنے سے محنت کش طبقہ میں حرکت پیدا ہوئی۔ جس سے سماج اور معاشرے میں تبدیلی پیدا ہوئی۔ اس کی سب سے بڑی وجہ یہ ہے کہ دنیا کے ہر خطے میں سب سے زیادہ استحصال، ظلم و ستم مزدور طبقے اور محنت کش طبقے کا ہوتا ہے۔ چنانچہ فنکاروں اور ادبا کا کام سماج اور معاشرے میں اور نئی تبدیلی میں حصہ لینا ہوتا ہے اور سماجی اور معاشرتی عوامل ہی ادب کی ترقی اور اس کے ارتقاء کا سبب بنتے ہیں۔

اس تحریک نے نہ صرف اردو ادب میں انقلاب پیدا کیا بلکہ ہندوستان کے دیگر مصنفین اور ماہرین کو بھی فاشزم کے خلاف آواز بلند کی اور اس طرح سبھی کو ایک مشترکہ پلیٹ فارم پر لا کھڑا کیا۔ اس تحریک سے بدلتے ہوئے سماجی و سیاسی حالات کے پیش نظر ملک کے مختلف کانفرنسوں، جلسوں اور خطبات و بیانات کے ذریعے نئے نئے منشور اور اس حوالے سے تحریکی مقاصد کو بروئے کار لانے کی ٹھوس کوشش کی بیان کیا گیا۔

یوں تو ترقی پسند تحریک نے ادب کے تمام اصناف پر اپنے انمول نقوش چھوڑے ہے جس میں ناول نگاری کے فن پر بھی اس کے اثرات دیکھنے کو ملے اور نئے نئے موضوعات اور مسائل کے تحت اُردو ادب میں شاندار ناول اور ناولٹ کا اضافہ ہوا۔ گویا کہ اس سے پہلے اردو ادب میں ناول نگاری کے فن و

UGC CARE LISTED JOURNAL

ISSN 2321-1601

RNI UPURD/2016/67444

INTERNATIONAL REFEREED JOURNAL

SABAQ E URDU (Monthly)

Infront of Police Chowki,G.T.Road,Gopiganj-221303,Dist.Bhadohi, UP,INDIA

EDITORIAL BOARD

INDIA

1.PROFESSOR KHWAJA MD. EKRAMUDDIN
JNU,DELHI
2.PROFESSOR IBNE KANWAL
DELHI UNIVERSITY,DELHI
3.PROFESSOR SHAHZAD ANJUM
JAMIA MILLIA ISLAMIA,NEW DELHI
4.PROFESSOR SHAIKH AQUIL AHMAD
DIRECTOR,NCPUL,NEW DELHI
5.PROFESSOR SHABNAM HAMEED
UNIVERSITY OF ALLAHABAD,PRAYAGRAJ
6.PROFESSOR SALEHA RASHEED
UNIVERSITY OF ALLAHABAD,PRAYAGRAJ
7.DR.ZEBA MAHMOOD
HOD,DEPT.OF URDU
G.S.P.G.COLLEGE,SULTANPUR(UP)
8.PROFESSOR ZAFAR AZMI ,PATNA
UNIVERSITY,PATNA
9.DR.AJAY MALVIYA G.C.MEMBER OF
SAHITYA AKADEMI,NEW DELHI

FOREIGN

1.DR.TAQI ABIDI,CANADA
URDU CRITIC
2.PROFESSOR NASIR ABBAS NAYYAR
FICTON WRITER &CRITIC
3.PROFESSOR SOYA MA NE,WRITER
JAPAN
4.DR MUHAYYO ABDURAHMONOVA
TASHKENT STATE UNIVERSITY OF ORIENTAL
STUDIES, TASHKENT
5.DR. MOHD IBRAHIM
DEPT. OF URDU,AL-ALAZHAR
UNIVERSITY,EGYPT
danish4@hotmail.com
6.PROFESSOR SOHAIL ABBAS
DEPT. OF URDU,UNIVERSITY OF TOKYO
abbaskhansohail@gmail.com
7.DR.ALI BYAT
DEPT.OF URDU UNIVERSITY OF TEHRAN
beyatali@ut.ac.ir

CHIEF EDITOR: DR.DANISH ALLAHABADI,EDITOR: DR.MOHD.SALEEM

Dr. Sandip Mastam
Papers in UGC-CARE.

आलोचन दृष्टि
आजाद नगर, बिनवारी, जगदेव-पोखरपुर,
8040-212635
ई-मेल : aalochan.p@gmail.com

आलोचन दृष्टि Year - 06 Volume - 25-III December, 2021 ISSN : 2455-4219

ISSN : 2455-4219
(UGC-Care Listed)

आलोचन दृष्टि

Aalochan Drishti

An International Peer Reviewed Refereed
Research Journal of Humanities

Year: 06 Volume: 25 - III December, 2021

A Special Issue

Chief-Editor
Dr. Sunil Kumar Manas

Editor
Dr. Yogesh Kumar Tiwari

Managing Editor
Shri Sudheer Kumar Tiwari

ISSN : 2455-4219
(UGC-Care Listed)

आलोचन दृष्टि

Aalochan Drishti

An International Peer Reviewed Refereed Research Journal of Humanities

A Special Issue

Year - 06 **Volume : 25-III** **December, 2021**

प्रधान-संपादक
डॉ० सुनील कुमार मानस

संपादक
डॉ० योगेश कुमार तिवारी

प्रबंध-संपादक
श्री सुधीर कुमार तिवारी

© प्रकाशक :
संपादकीय / प्रकाशकीय पता :–
सृजनश्री न्यास
आजाद नगर, चिन्दकी, जनपद–फतेहपुर,
उ०प्र०–212635
ई–मेल : aalochan.p@gmail.com

मुद्रण :– जय ग्राफिक्स एण्ड कान्सट्रक्सन,
आई०टी०आई० रोड़, फतेहपुर–212601।

सदस्यता शुल्क	एक अंक	वार्षिक	आजीवन
व्यक्तिगत	300	1200	10,000
संस्थागत	400	1500	15,000

CONTENTS

1.	**Gandhi's Views on Women : At a Glance** *Dr. Pooja Pandya*	1-2
2.	**The Impact of Corporate Social Responsibility Practices on the Community...** *Yogesh Dwivedi & Dr. Sunil Choudhary*	3-9
3.	**Forest of Enhancement the Voice of Universal Women's Inner Emotional...** *Dr. Santosh S. Chavhanwale & Mr. Anantsinha Maharajsinha Dinore*	10-12
4.	**Environment, Economic Development and Sustainability** *Dr. D. B. Solunke*	13-15
5.	**Study of Nutritional Elements Perspective of Soil Health** *Dr. Sandip Rajaram Mairan*	16-17
6.	**A Study of Area and Production of Food grain Crops in Maharashtra** *Mrs. Manisha Suresh Pawar & Dr. Rohit Dinkar Barsing*	18-21
7.	**Pros & Cons of Online Submission of Social Science Research** *Dr. Seema S. Malewar*	22-25
8.	**Tony Blair's European Policies during Brexit Era – An Analysis** *Balasubramanya P. S.*	26-28
9.	**Urbanization: Impact on Rural Life in the Poems of Jacinta Kerketta** *Sandip Tekam*	29-32
10.	**E I Practice In Football** *Mr. Satish Pandurang Desai & Dr Swapnil Shivajirao Pathare*	33-37
11	**Emotional Intelligence and Mental Health of Football and Rugby Players** *Mr. Satish Pandurang Desai & Dr. Swapnil Shivajirao Pathare*	38-44
12.	**Role of Industry Sector in Economic Development of India** *Dr. Mure A. M*	45-47
13.	**Political Economy of Health** *Abu Afzal Tauheed*	48-51
14.	**Job Resources and Employee Engagement: a grounded theory study** *Aleena Treesa Joy & Dr. Shiju K.K.*	52-54
15.	**Behavioural Revolution in Contemporary Politics** *Athokpam Marconi Singh*	55-58
16.	**Dalit Women Narrative in Literature** *Dr. Pawar*	59-62
17.	**"Sulmeeshai" in fort of Akluj - Historical view of Vijaysinha Mohite Patil** *Mr. Tanaji Hanumant Jadhav & Dr. B. K. Mane*	63-65
18.	**The Role of Nature in *Nectar in a Sieve*, a Novel written by Kamala...** *Smt. Dipali S. Suryawanshi*	66-67

19.	Racial Angst in J.M. Coetzee's *Age of Iron* *Dr. Mane Dayanand Ramrao*	68-71
20.	Growing Service Sector in India *Dr. Satish Anlimath Gaude*	72-75
21.	Relevance to Adopt Digitalization in Banking Sector during COVID-19,... *Dr. Kritika*	76-78
22.	Correlation between Physiographic Division and Disparity of Rural ... *Dr.Tanmoy Dhibar*	79-81
23.	The Language Movement in Manbhum (1912-1956) in view of Ethno-... *Manohar Kumar*	82-84
24.	Web Based Services in Academic Libraries *Mrs. Deepa D. Patil*	85-88
25.	Jesuits Missionaries in Karaikal Region: Services and Propogation *Mr .G.Victor & Dr. Hameed Basha.S.*	89-92
26.	Cyber Crime Challenges against Women in Social Networking Media,... *Dr. R. Akila*	93-100
27.	A Review of the Fundamentals of Indian Culture-Sanskrit Kavyas *Dr.Hrishikesh Mahapatra*	101-105
28.	Tourism Development in Goa: Growth, Trends and Planning *Dr. Kale P. P.*	106-112
29.	Madha Taluk's Heritage of Co-operative Movement *Dr.Gaikwad Rajendra Nagnath*	113-115
30.	Shiv Kumar's *Losing My Way*: Reflection of Indian Sensibility *Dr. Deepanjali Kanbhari Borse*	116-119
31.	A Case of Study Kisan Credit Card in Sangli District Maharashtra State *Mr.Vijay Dinkar Patil & Prof. Dr.M.S. Deshmukh*	120-124
32.	Mahatma Gandhi and Abolition of Untouchability *Prof.Dr.Digambar Shivaji Waghmare*	125-127
33.	Social Issue of Child Rag Picker *Dr. Hina Shah*	128-131
34.	Sex Ratio of Maharashtra State : A Geographical Analysis *Santosh P Mane*	132-135
35.	An Comparative Study on Achievement Motivation in Students (Rural and... *Dr. Kamal Kumar Mahato*	136-137
36.	A Geographical Study of Economics and Revenue of Biogas Plants in... *Krishna B. Patre*	138-142
37.	Teaching of English Novel through C.C.M. *Prof. Dr. Raut Suhas Baburao*	143-145

Study of Nutritional Elements Perspective of Soil Health

Dr. Sandip Rupraoji Mesram*

Introduction :- Soil is the 'biological factory' of earth. In lithosphere, Soil is the most significant aspect of land surface for biological communities. Soil is termed as 'biological reservoirs'. Soil are in fact the very heart of the biosphere because these represent a zone where in plant nutrients are produced, held maintained and are made available to plants through their roots and to the micro – organisms which live in the soil. The soil system is the product of environmental and biological processes and is interrelated with climate, vegetation, animals, underlying rocks, topography and time which also effect the biosphere. The comperhensive study of soil system in terms of it components, its classification, processes of its formation and its evolution through time is of vital significance because it is an integral part of the biogeographic system.

Soil Health :- Soil health is defined as the continued capacity of soil to function as a vital living system by recognizing that it contains biological elements that are key to ecosystem function within land use boundaries and these functions are able to sustains biological productivity of soil, maintain the quality of surrounding air and water environments, as well as promote plant, animal and human health. The first official application of the term was approved by the Soil Science Society of America ad-hoc committee on Soil quality and discussed by Karlen.

Nutritional elements with respect to soil and human health perspective :- Examples of ill health associated with the soil are caused by concentration of elements in food or water that the either deficient or toxic. Heavy metals are immobile in soil. As a result, they accumulate mainly in surface soils which are, unfortunately, the zone of prime root activity in crops. Profile analysis of soil collected from sewage and effluent-irrigated areas showed no buildup of heavy metals below 45cm depth.

Aluminum :- Aluminum is soluble in acidic soil at pH 5.5, and is readily leached so that it enters the drinking water. As a consequence, human exposure to Aluminum has increased. The long term uptake of Aluminum is implicated in the actiology of neurological disorders; It appears to be a confounding factor in Alzheimer's disease. Excess Aluminum also seems to cause osteomalacia.

Arsenic :- Arsenic is a carcinogen. In the soil Arsenic is related to rock type, industrial activity, and agricultural chemicals, pesticides and herbicides. The foods that show the highest concentration of Arsenic from the contaminated soil are cereals and vegetables, especially where the soil is sandy. Arsenic in the soil can contaminate the water supply, and it causes skin cancer, hyperkeratosis of the palms of the hand and the soles of the feet together with hyperpigmentation, vascular disorders, rashes and cancer of the internal organs.

Cadmium :- Large concentrations of Cadmium in the soil are associated with parent material, but most are manmade. Phosphatic fertilizers are the most widespread cause of Cadmium contamination of agricultural soil. Cadmium is labile and accumulates in food plants, especially cereals, often at subphyto toxic concentrations and animal fat. The amounts taken up by plants depend on the total amount of Cadmium in the soil and its availability. However, even small concentration is food can have a significant effect in the long run because Cadmium accumulates in the body.

Chromium :- Chromium toxicity is unlikely except in very acid soil which releases Chromium III cation exchange, and the most likely cause is contamination of the soil from application of sewage sludge.

Copper :- Copper concentration in crops and forages depends on its concentration in the soil, soil pH,

---

* Assistant Professor, Department of Geography, Vasantrao Naik Government Institute of Art's and Social Sciences, Nagpur.

plant species, crop management, yield and climate, but the total concentration of Copper is soil is not an accurate indication of deficiency in plants because of the variety of soil condition that influence its availability. Copper deficiency is serious, giving rise to hypocupremic anemia, neutropenia, leucopenia, altered iron metabolism, hypopigmentation of the hair and skin, neurological disease, osteoporosis, vascular deformities, steely hair and disorders of connective tissue.

Fluorine :- Irrigation by water already rich in Fluorine increases its concentration in the soil up to 10 mg. Fluorine, which in turn increases the uptake of Fluorine by the crops. Fluorine is rapidly absorbed by the body, and it exchanges with other ions, e.g. OH^-, in the teeth and bones, and permanently enters the lattice of bone crystal structure. It stimulates new bone growth and can cause bony outgrowths. The fluorine content of the soil varies widely from place to place mainly because of differences in parent material.

Lead :- Lead has been known to be toxic since the second century BC in the ancient Greece. Soil has a large capacity to immobilize lead because clay and organic matter adsorb it. Where the soil is acidic, Pb is mobile and is available for uptake by plants, but the effect of pH on Pb nervous system of small children is especially sensitive to Pb, more of which can accumulate in their brain than in order people because of the incomplete development of the barrier between blood and brain, and the children can become retarded.

Selenium :- Selenium occurs naturally in the soil in trace quantities. The concentration of Selenium in plants varies considerably and is a good indicator of the availability in the soil. Small concentrations of Selenium in food occur either because the amount in the soil is small or because Selenium is fixed and therefore unavailable. The relation between the effects of Selenium deficiency and toxicity in the soil and health are most clear in fairly isolated areas of self sufficiency in China where the Selenium concentration in crops is variable

Thallium :- Thallium pollution is man – made. Crops grown on the contaminated soil took up significant amount of Thallium, and the people living there were poisoned because of eating them. Many inhabitants suffered ill health, such as depression, insomnia and various nervous disorders

Zinc :- Zinc deficiency in soil is widespread in many countries. Its concentration in the soil depends largely on the parent material. Deficiency of Zinc in the human diet was suspected first in 1961 in some Indian males with a syndrome that includes hypogonadism, dwarfism, hepatosplenomegaly, geophagia and anemia.

Conclusions :- The food produced and consumed today contains lower concentration of minerals and other nutrients because of depletion of soils and deterioration of soil health. Consequently we have created a society which is overfed but malnourished of minerals and vitamins. These factors have contributed to the rise in human degenerative disease. Multifold increase in anthropogenic activities had led to increased production of wastes leading to pollution of soil, water and air. The buffering capacity of soils for pollutants is exceeding the limit and dangerous pollutants are entering food chain endangering human health. Half of Indian land is affected by desertification of varying degree. Several agricultural practices like poor surface soil management, poor water management, mono cropping, over tillage etc. have contributed to the generation of huge quantities of dust which are transported over long distances carrying with its pollutants, pathogens and particulate matter. Inhalation of such dust effect human health and many of the disease out breaks can be correlated with focal and regional dust events.

References :-

1. W.H.O. (1996). Elements in human nutrition and health. Geneva: W.H.O
2. W.H.O (1993). Guideline for drinking water Quality. Geneva: W.H.O
3. Mc Dowell L.R. (1992). Mineral and animal and human nutrition. San Diego : Academic press Alloway B. J. (1995), 'Cadmium', in B. J. Alloway (ed.), Heavy Metals in Soils. Glasgow : Blackie Academic and Professional, p.p. 122 – 151
4. M. Vijay Sankar Baba, Madhan Mohan and A. Pratheep Kumar Reddy (2003), 'Influence of Agricultural Practices on Soil Health And Human Health' in Land and Water p.p. 182 – 194
5. Sarvajeet Singh (2013) : Environmental Geography, Prayag Pustak Bhawan, Allahabad p.p. 494 - 498

आलोच

Aalocha

An International Peer Re
Research Journal o

Year: 06 Volume: 25 - I

A Special

Chief-Edit

Dr. Sunil Kuma

Editor

आलोचन दृष्टि Year - 06 Volume - 25-III December, 2021 ISS

Seema Mahawar.
UGC Cavelled

ISSN : 2455-4219
(UGC-Care Listed)

आलोचन दृष्टि

Aalochan Drishti

An International Peer Reviewed Refereed Research Journal of Humanities

A Special Issue

Year - 06 Volume : 25-III December, 2021

प्रधान–संपादक
डॉ० सुनील कुमार मानस

संपादक
डॉ० योगेश कुमार तिवारी

प्रबंध–संपादक
श्री सुधीर कुमार तिवारी

© प्रकाशक :
संपादकीय / प्रकाशकीय पता :–
सृजनश्री न्यास
आजाद नगर, बिन्दकी, जनपद–फतेहपुर,
उ0प्र0–212635
ई–मेल : aalochan.p@gmail.com

मुद्रण :– जय ग्राफिक्स एण्ड कान्सट्रक्सन,
आई0टी0आई0 रोड, फतेहपुर–212601।

सदस्यता शुल्क	एक अंक	वार्षिक	आजीवन
व्यक्तिगत	300	1200	10,000
संस्थागत	400	1500	15,000

EDITORIAL

The present issue focuses on the various dimensions and concerns of contemporary contemplation including research process, educational parameters, contemporary discourse, politics, social situation and co-situation, our cultural tradition and dignity, our diverse values deteriorating due to the conflict between tradition and modernity and our literary, social and cultural concerns. To comprehend the mentioned dimensions focusing the contemporary discourse, it is essential to define the notion of contemporaneity

The word 'contemporary' itself claims of a multi-faceted idea, its background being from the 1950s to the 1970s which on the one hand is influenced by the ideology of New Criticism including Victor Shklovsky, Cleanth Brooks, William Empson and John Crowe Ransom; on the other hand, the ideologies of Existentialism, Postmodernism, Structuralism, Post-Structuralism and Deconstruction (Fragmentations) have given a greater dimension to contemporary thought. Scholars such as Saussure, Tom Broch, Paul de Mann, George Lukacs, D. H. Laurence, Leonard, Buber, Durkheim, Jacques Derrida, Matthew Arnold and Thomas Stearns *Eliot* have made special contributions.

Contemporary period since 1970 is almost accepted by our intellectual society. In this way, its 50 years i.e. half century has been completed. In these 50 years, all the ideologies have come together in contemporary times under which all the equations related to our educational, socio-cultural, political, professional and family life have drastically changed.

In the above issue, 51 research papers are publishing, 38 research papers in English language and 13 research papers are published in Hindi language. All research articles presenting their academic partnership according to the subject. I would like to thank all the research authors of this issue.

In this sequence, I also express my gratitude to the 'Aalochan Drishti' family and the readers of this journal with whose cooperation and association the issue, determining its final form, is being presented.

Regards and remaining later...

December, 2021.

नोट : सभी पद अवैतनिक एवं अव्यावसायिक है। प्रकाशित शोध–लेखों एवं उसमें दिये गये उद्धरणों के बाद विवाद संबंधी किसी भी कार्यवाही का शोधकर्ता (लेखक) स्वयं जिम्मेदार होगा। इस तरह के किसी भी विवाद में संपादक, प्रकाशक एवं 'आलोचन दृष्टि' परिवार के किसी भी सदस्य की कोई जिम्मेदारी नहीं होगी और किसी भी प्रकार के विवाद का समाधान फतेहपुर न्यायालय में होगा।

CONTENTS

1.	**Gandhi's Views on Women : At a Glance** *Dr. Pooja Pandya*	1-2
2.	**The Impact of Corporate Social Responsibility Practices on the Community...** *Yogesh Dwivedi & Dr. Sunil Chaudhary*	3-9
3.	**Forest of Enhancement the Voice of Universal Women's Inner Emotional...** *Dr. Santosh S. Chaudhawale & Mr. Amarsinha Mahavirsinha Dinore*	10-12
4.	**Environment, Economic Development and Sustainability** *Dr. D. B. Solunke*	13-15
5.	**Study of Nutritional Elements Perspective of Soil Health** *Dr. Sandip Rajaraji Masram*	16-17
6.	**A Study of Area and Production of Food grain Crops in Maharashtra** *Mrs. Manisha Suresh Pawar & Dr. Rohit Dinkar Barsing*	18-21
7.	**Pros & Cons of Online Submission of Social Science Research** *Dr. Seema S. Mahawar*	22-25
8.	**Tony Blair's European Policies during Brexit Era – An Analysis** *Balasubramanya P. S.*	26-28
9.	**Urbanization: Impact on Rural Life in the Poems of Jacinta Kerketta** *Sandip Tirkey*	29-32
10.	**C I Practice In Football** *Mr. Satish Pandurang Desai & Dr.Swapnil Shivajirao Vidhate*	33-37
11.	**Emotional Intelligence and Mental Health of Football and Rugby Players** *Mr. Satish Pandurang Desai & Dr. Swapnil Shivajirao Vidhate*	38-44
12.	**Role of Industry Sector in Economic Development of India** *Dr. More A. M.*	45-47
13.	**Political Economy of Health** *Abu Afzal Tauheed*	48-51
14.	**Job Resources and Employee Engagement: a grounded theory study** *Neena Treesa Joy & Dr. Shiju K.K.*	52-54
15.	**Behavioural Revolution in Contemporary Politics** *Athokpam Marconi Singh*	55-58
16.	**Dalit Women Narrative in Literature** *Dr. Vivek*	59-62
17.	**'Shivsrushti' in furl of Akluj - Historical view of Vijaysinha Mohite Patil** *Mr. Taneja Hanmant Jadhav & Dr. B. K. More*	63-65
18.	**The Role of Nature in *Nectar in a Sieve*, a Novel written by Kamala...** *Smt. Dipali S. Suryavanshi*	66-67

Pros & Cons of Online Submission of Social Science Research

Dr. Seema S. Malewar *

Abstract :- The journey of modification of methods and techniques of sharing knowledge has been started from the time immemorial and has taken the present form and it will be really interesting to blow a light on the historical background of evolution and regeneration of different methods and techniques of already known facts. Due to new inventions in the field of information andtechnology and resultant interactions among human beings the pace of changes has been increasing exponentially. We will try to analyse both advantages and disadvantages of online submission of Social Science Research (SSR). But before touching this sphere of our interest we will try to know how the submission was carried out for a long time and find out the need for a change.

Keywords :- online, internet, network, technology, social media

Introduction :- Most of us considered the pandemic Covid-19 responsible for the existence of an online network of education. But is it really so? I think no…, not at all…. because Covid-19 there was a huge market for online education but its usage was negligible. After the emergence of the pandemic, the lockdown acted as a catalyst to give a boost to the online market of education which was already full of information with the aid of technology. But why has this happened? A very general answer to this question is that because humans are social animals and, people always try to create or find or search on a social media different way to stay connected with one another and with the whole world without coming into direct contact with each other for their personal development and growth including entertainment as well.

Why do we choose online learning instead of learning through good books and why don't we search for another solution to the problem? There is an old saying in marathi "*granth hech apulegure*" What has happened to our old beliefs and conventions regarding '*gurukul*', '*guru- shishya parampara*' and '*vidyarthibhavan*'? Is it possible for us to stop for a while and to look back into our history and search for answers to these kinds of questions? If yes then most of us will agree that the only answer to such questions is a change. The only thing which is constant inthis universe is change. Due to new inventions in the field of information and technology and resultant interactions among human beings the pace of changes has been increasing exponentially. We have started using the new word 'transformation' interchangeably with change. These transformations that we are experiencing in our day to day life are nothing but the integration of changes at a fast pace.

Perspectives of changes :- Then the obvious question that crops up is why do we need such changes or transformations? Why don't we just stick to one criterion to perform our role and duties? Our history has provided us with a list of theories related to changes or transformation In the old testament Sri bagvatgita the Bhagavan Sri Krishna has said "*Parivartan Sansar Ka Niyam Hai*" means change is the rule of the world. In 1859 Charles Darwin published his work with the name 'Evolution of Species' including proposals for the struggle for existence and survival ofthe fittest. The struggle for existence concerns the competition or battle for resources required to survive and in which only the fittest would survive. Education is also one of such resources which takes the responsibility for other resources essential for human existence. We, humans, struggle for getting better education both in quantity and quality. The 'survival of the fittest is a way of describing the mechanism of natural selection which explains how the best version of anything on this earth is ultimately preserved by the environment. Thus for that reason by trusting in the supernatural powers that we are surrounded with we should "welcome the Change"

Power of knowledge :- "Education is the most powerful weapon you can use to change the world." Nelson Mandela said it. Why does he say that? Because he was one of those who were familiar with the

*Assistant Professor, VNGIASS, Nagpur.

importance of education. And why is education important? Because education is one of the forms of knowledge. And knowledge gives us an opportunity to create a contact and interact with both biotic and abiotic components of our surroundings from the smallest microorganism to the biggest black hole for our overall development and growth. It connects us to the whole world with a genuine feeling, thought and desire to live together with a lot of happiness and a sense of responsibility that we require to have while dealing with one another. It makes us live a true dream of our existence '*Vasudev Kutumbakam*', experience and feel how each and every component in this universe work together as if the world is one family and performs a set role to grow and develop to assist and cooperate with each other. It provides us with a chance to learn new methods and techniques with the help of which we can make our standard of living much better than the present situation.

Every gadget needs power to operate, education in the form of knowledge also requires energy to demonstrate its power. Then what is this power? Power is something that makes us use our energy to make a change as well to become a change. Power is the rate at which energy is transferred or converted. What is this energy? Energy is defined as the capacity to do some work. Energy is something that asks us rather than guides us to find and to do better than whatever we have already achieved. For that reason, we always try to experiment with whatever we have so that we can give and receive better than whatever we have given and received in the past. The application of such energy and the resultant alterations that can be seen or experiencedis known as a change or a transformation. From the diversifying transformations in our day to day life, modification of the education system is one of the most crucial changes that we are experiencing since time immemorial. The evolution of our education system has also gone through a number of constructive processes and also witnessed both good and bad kinds of experiences. Each and every time whenever the rules and regulations underwent reformation there was a huge scope for friction between the convictions of old and new generations. Fortunately, our system has always tried to balance an equilibrium between the two on the basis of experiences. The best version of transformation and modification of knowledge is ultimately preserved by the environment.

Integration of knowledge and technology :- The journey of modification of methods and techniques of sharing knowledge has been started from the time immemorial and has taken the present form and it will be really interesting to blow a light on the historical background of evolution and regeneration of different methods and techniques of already known facts.

But how and why has this happened? To find the answer to this question we should first go to the depth of this subject and know what online really means? When we search the meaning of a word online on Google we find its meaning as a system controlled by or connected to a computer or to the internet. Then what is the Internet? The answer to this question is provided by the internet itself as the internet is the physical network of computers all over the globe. With this, we get to know that the internet and online are the words used interchangeably. When a person uses the internet then we can call him or her an online user or internet user. The Internet acts likea huge market where any customer can go to any shop and can stand or hangover there to buy or get information according to his or her choices. Then the next question that arises as to who really runs this market of the internet over the globe? Who has that much capacity to connect the whole world into a single network? The answer to this question is nobody because it is one of themost decentralized networks of networks. Then what is a decentralized network? It is a process by which work-related responsibilities of an institution, specifically those regarding decision making and organizing are deviated from the central authoritative location or a group up to an individual...the best example of this is a mechanism of our country's democracy. A person who really knows how democracy works in our country will also understand the mechanism of the internet. We define the internet by taking inspiration from Lincoln's definition of democracy as the internet is a system of the people for the people and by the people.

What are social sciences? It is a field of academia that involves such a branch of educational streams that touches each and every aspect of human life directly or indirectly. The scope of its study area

is increasing exponentially with each passing day with the involvement of informationand technology. And online submission of SSR (Social Science Research) is one such development. Different types of people provide their views on the online submission of their works. Each and every individual on this earth have their own magnifying glass to observe and interpret the experiences and the processes he or she is going through for the online submission of their works.

Need For a Change :- We will try to analyse both advantages and disadvantages of online submission of Social ScienceResearch (SSR). But before touching this sphere of our interest we should first try to know how the submission was carried out for a long time. Before starting the trend of online submission of SSR (Social Science Research) research papers were submitted in an offline mode. In Offline mode means research papers were submitted on paper without any help from an electronic machine or instrument like a computer. There was a long list of rules and regulations related to the documentation of concerned research papers. The researchers were required to submit multiple copies of the same research paper for the convenience of the institution. Registration fees of the researchers with a research topic and printing expenses sometimes created a financial burden on the researchers. In addition to that, self-traveling expenses for submission and presentation created an extra load. Advertisement of Demand for research papers of a particular topic has remained out of reach or remained untouched by researchers of remote places or distant places. If they somehow get to know about such kinds of conferences then because of some or other reasons related to distance or finance could not submit the research paper. For all these reasons rather shortfalls, most of the valuable knowledge remained unshared with the rest of the world. With the passage of time, the requirement to resolve such kinds of problems started increasing.

There was a strong demand from researchers for a long time to change and modify the rules and regulations regarding the submission of SSR (Social Science Research). Lockdown resulting from the pandemic created the social necessity to find different methods and techniques regarding submission of SSR rather than old and traditional ones. With the consent of the majority of researchers and related institutions the mode of online submission has been accepted which reduced most of the problems has associated with offline submissions. It will be really interesting to find out the different characteristics of online submission of SSR. There is an old saying in Marathi "pratyek nanyachya don baju asatat" (प्रत्येक नाण्याला दोन बाजू असतात) Just as there are two sides to a coin, there is good and bad in the online submission too.

Advantage of submission of SSR (Social Science Research) Includes :- The foremost advantage of online submission is that it has reduced human efforts. Researchers now can get information related to any conferences he or she is interested in on the screen with a single click and can write a paper by using their knowledge, creativity and sensibility with the help of books and different kinds of publications available on the internet without going or travelling anywhere. Provided options and choices for online filing and payment of registration fees. This has givenrelief from the necessity of travelling and getting forms for the registration and payment of registration fees. Now researchers can possibly fill the registration form with minimum payment as it has reduced travelling expenses. Online submissions and conferences have removed the necessity or compulsion of being physically present while demonstrating. Anyone can attend the conference or submit a research paper anytime and anywhere. Accordingly, researchers from remote and distant places are most benefited.

It has introduced us and provided paperless procedures and reduced workload and use of papers. This has indirectly provided us with an opportunity to save our trees, our valuable resources.

On one hand, Online submission performs the role of a global platform to showcase self- acquired-knowledge. Because of that, it can be said that it made available opportunities for scholars from remote areas to express their knowledge. On the other hand, it has provided the alternatives to grasp new and untouched aspects of knowledge for the researchers at a global level. Overall it has allowed us the chance to transform our already available diaspora ofknowledge to grow and develop together with the rest of the

world. Online submission and related rules and regulations have created a mechanism that minimizes the risk of copying the already existing valuable work. Thus it reduces the chance of plagiarism. Original and genuine knowledge gets protected and preserved from plagiarism.

The disadvantage of online submission includes :- Online submission involves the compulsion of knowledge regarding computer applications and internet handling. There are such researchers too who do not possess any training or skill related to computer operating systems. For that researchers need to learn computer applications. As we know, learning good things requires time. The learning and training of computer applications need practice and practice requires time and dedication. While doing so there is a huge scope of mishandling the knowledge of such researchers. In this way, researchers are provided with a chance to learn new skills. Online submission allows presentation in multiple languages. But at the same time due to a lack of typing skills, some researchers also face issues related to the language of the research paper. It also involves difficulties if a researcher wants to submit his or her research in their mother tongue. The researchers are provided with a choice to learn new skills like typing and acquiring knowledge related to their own language.

The Internet provides a huge library the size of an ocean of both published and unpublished literary work. Researchers or scholars try to find food for their research papers from this ocean. For that they hunt for different kinds of sources with the intention of making their research work more effective and informative. They try to search for a strong motivating and inspiring thought with the help of which they try to build a powerful base of research. But sometimes in doing so they sometimes stealth the views and ideas from such sources by knowing or unknowingly. Such things happen in such a smooth way that they do not even realize how they are losing their creativity. The Internet is a platform of creativity that has been created by creators so that someone who wants to be one of the creators can learn from them and become a creator. But with that, we should take care of our genuine and original creativity skills and learn to conserve them.

Conclusion :- The transformation of submission techniques has smoothened the procedure but while doing or following such rules and regulations there is a fear of vanishing or destroying the better original form after accepting the changes with the passage of time. Relief from this fear is provided bythe first law of thermodynamics, also known as the law of conservation of energy, which states that energy can neither be created nor destroyed – only converted from one form of energy to another. This means that a system always has the same amount of energy unless it's added from the outside. The changes will continue to happen in the methods and techniques of sharing knowledge with the passage of time. The research will continue to occur and our efforts to represent such transformations will continue with the use of medium best fit with time. But the knowledge will always be conserved by the supernatural power in our universe. Because knowledge is a form of energy. Our old conventions and beliefs regarding guru shishya parampara have not vanished or destroyed but evolved and have taken the present form of online sharing of knowledge with a goal to preserve the best for a better future.

References :-

1. Ayala, Francisco Jose. "Evolution". Encyclopaedia Britannica, 27 May. 2021, https://www.britannica.com/science/evolution-scientific-theory HYPERLINK "https://www.britannica.com/science/evolution-scientific-theory" Accessed 24 April 2021.
2. Rahman Zohuri. First Law of Thermodynamics in Physics of Cryogenics, 2018 https://www.sciencedirect.com/topics/chemistry/first-law-of-thermodynamics#:~:text=The%20first%20law%20of%20thermodynamics%20states%20that%20energy%20can%20neither,energy%20within%20the%20control%20volume.
3. Cunningham, Conal. "survival of the fittest". Encyclopedia Britannica, 11 Feb. 2020, https://www.britannica.com/science/survival-of-the-fittest. Accessed 24 April 2021
4. Lance Peterson, "Advantages & Disadvantages of the Online Application Process', Updated January 28, 2019 https://smallbusiness.chron.com/disadvantages-disadvantages-online-application-process-employers-23502.html
5. NAAC Accreditation (2021) – Apply Online, Process, Documents required, Eligibility Criteria (12 Jan 2021) https://www.eduvoy.com/blog/naac-accreditation-process-documents-required-eligibility
6. Hasbun Jan, 'All about Self-Study Report (SSR) in NAAC Accreditation' (03 Nov 2020) https://www.scedgroup.in/blog/all-about-self-study report-ssr-in-naac-accreditation/

आलोचन दृष्टि
आजाद नगर, बिन्दकी, जनपद–फतेहपुर,
उ0प्र0–212625
ई मेल : aalochan.p@gmail.com

आलोचन दृष्टि Year - 06 Volume - 25-II December, 2021 ISSN : 2455-4219

ISSN : 2455-4219
(UGC-Care Listed)

आलोचन दृष्टि

Aalochan Drishti

An International Peer Reviewed Refereed
Research Journal of Humanities

Year: 06 Volume: 25 - II December, 2021

A Special Issue

Chief-Editor
Dr. Sunil Kumar Manas

Editor
Dr. Yogesh Kumar Tiwari

Managing Editor
Shri Sudheer Kumar Tiwari

ISSN : 2455-4219
(UGC-Care Listed)

आलोचन दृष्टि

Aalochan Drishti

An International Peer Reviewed Refereed Research Journal of Humanities

A Special Issue

Year - 06 Volume - 25-II December, 2021

प्रधान-संपादक
डॉ० सुनील कुमार यादव

संपादक
डॉ० योगेश कुमार तिवारी

प्रबंध-संपादक
श्री सुधीर कुमार तिवारी

© प्रकाशक :
संपादकीय / प्रकाशकीय पता :–
सृजनश्री न्यास
आजाद नगर, बिन्दकी, जनपद–फतेहपुर,
उ०प्र०–212635
ई–मेल : aalochan.p@gmail.com

मुद्रण :– [illegible]
[illegible], फतेहपुर–212601।

सदस्यता शुल्क	एक अंक	वार्षिक	आजीवन
व्यक्तिगत	300	1200	10,000
संस्थागत	400	1500	15,000

38.	Fly Ash Impact on Agro-Environmental Features : A Case Study on Budge... *Madhuchhanda Dhole*	150-156
39.	Misconceptions and Beliefs of Rural Girls Regarding Menstruation *Dr. Chetana Vishwanathrao Dongilkar*	157-160
41	Trends in Curriculum Development and the Role of Teachers as Envisaged... *Dr. Hardik D. Mehta*	161-164
41.	आदिवासी भीली बोली-भाषा का समाजभाषावैज्ञानिक अध्ययन *डॉ. अमिता हरीदास भुजाड (गणवीर)*	165-168
42.	हिंदी उपन्यासों में लोकगीतों का औचित्य एवं *डॉ. श्रीकांत पाटील*	169-171
43.	बालपुर जिले में मजदूरीकरण की प्रवृत्ति : ऐतिहासिक अध्ययन (1961-2011) *त्यागी रमेश गोयल*	172-175
44.	नवा विहान (मिशन) के संदर्भ में स्वयंसहायक स्वयंसहायता समूह की उपादेयता महिला शिक्षा के विशेष... *ओंकार*	176-181
45.	स्वप्रवास एवं सामाजिक-आर्थिक परिवर्तन (नोएडा उपनगर के विशेष संदर्भ में) *विजय कुमार गुप्त*	182-186
46.	हिंदी उपन्यासों में पर्यावरण समस्या *डॉ. रविन्द्र श्रीराम जाधव*	187-189
47.	विद्यार्थियों की शैक्षणिक उपलब्धि पर शैक्षणिक चिन्ता के प्रभाव का अध्ययन *गौरी शंकर एवं डॉ. दिव्या विजयवर्गीय*	190-196

आदिवासी गोंडी बोली-भाषा का समाजशास्त्रीय अध्ययन

डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गभणीर)*

सारांश :– गोंडी भाषा भारत के मध्यप्रदेश मुख्यतः शहडोल अनूपपूर, बालाघाट, सिवनी, छिंदवाडा, छत्तीसगढ, महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, गुजरात, तेलंगाना आदि में बोली जानेवाली भाषा हैं। यह दक्षिण केन्द्रीय द्रविड भाषा हैं। इसके बोलनेवालों की संख्या लगभग 20 लाख है जो मुख्यतः गोंड जनजाति के हैं। प्रस्तुत लेख यह गोंडी भाषा तक ही मर्यादित हैं। जिसमें प्रजीववतत्रजीवकवसवहल पध्दती का उपयोग किया गया हैं। दुय्यम स्त्रोत का तथ्य संकलन का उपयोग किया गया हैं। यदि बताये गये उपाययोजना को कार्यान्वित किया जाये तो गोंडी भाषा का भविष्य विकासमान दिशा की ओर मार्गक्रमण करेगा।

शब्दांकन :– गोंड, गोंडी भाषा, द्रविड, बोली भाषा।

प्रस्तावना :– गोंडी भाषा गोंड आदिवासीयों की भाषा है। यह भाषा प्राचीन भाषा ही कही जाती है। जब पृथ्वी की उत्पत्ती हुई और इस पृथ्वी पर मनुष्य का जन्म हुआ तब इस भाषा का भी जन्म हुआ। गोंडी भाषा को गोंडी लिपी में बालाघाट जिले के भावसिंह मसराम ने वर्ष 1957 में प्रकाशित किया था। उक्त लिपी को व्यापक रुप से समर्थन मिल रहा हैं। गोंड भारत की प्रमुख मूलतः जातीय समुदाय की भाषा है। भारत के कटिप्रदेश विंध्यपर्वत, सिवान, सतपुडा, मठार, छत्तीसगढ, मैदान में दक्षिण तथा दक्षिण–पश्चिम में गोदावरी नदी तक फैले हुए पहाड़ो और जंगलो में रहनेवाली ऑस्ट्रोलाइड नस्ल हैं। आज के गोंदियाल गोंड ऐसे समूह है जो गोंडो की जातीय भाषा गोंडी से है जो द्रविड परिवार की है और कन्नड, तेलगू, तमिल आदि से संबंधित है। जिनकी जनसंख्या लगभग 15 लाख से भी ज्यादा है। गोंड समुदाय की गोंडी भाषा का अपना ही एक गौरवशाली इतिहास रहा है। बोली भाषा बोलनेवालो की संख्या 20 लाख लगभग है जो मुख्यतः गोंड जनजाती के है। लगभग आधे गोंडी लोग अभी भी यह भाषा बोलते है।

संशोधन के उद्देश्य :–

- यांत्रिकीकरण के कारण गोंड बोली भाषा पर होने वाले परिणामो को ज्ञात करना।
- गोंड बोली भाषा और साहित्य प्रवाह का परस्पर संबंध जानना।
- गोंड बोली भाषा लुप्त होने के कगार के कारणो का पता लगाना।

प्रस्तुत अध्ययन की प्राक्कल्पना :–

- यांत्रिकीकरण के कारण गोंड बोली भाषा का विद्रुपीकरण बढ रहा है।
- साहित्य निर्मिती प्रादेशिक भाषा में कम होने के कारण भविष्य में गोंडी भाषा विलुप्त होने के कगार पर आ पहुंची है।
- यांत्रिकीकरण, संस्कृतीकरण, आधुनिकीकरण, नागरीकरण के कारण भाषा का भविष्य अंधकार की चपेट मे आ सकता हैं।

प्रस्तुत अध्ययन की मर्यादा :– प्रस्तुत संशोधन प्रलेख केवल गोंडी बोली भाषा तक ही मर्यादित है।

अध्ययन पध्दति :– प्रस्तुत अध्ययन मानववंशशास्त्र शास्त्र की अंशिक पूर्ती करनेवाला है। इस हेतु Unomethodology इस पध्दती को प्रयुक्त किया गया है।

तथ्य संकलन :– प्रस्तुत अध्ययन हेतू प्रकाशित किताबे, आदिवासी समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र पत्रिकायें, मासिक अध्ययन में सहाय्यभूत हुए हैं।

विश्व के सभी भाषाओं मे संभवतः गोंडी भाषा सबसे प्राचीन है। भारत सरकार ने गोंडी भाषा को अन्य प्रादेशिक भाषाओं के साथ ही स्थान दिया है। वास्तव में आर्य आक्रमण के पश्चात भारत की राजनीति आर्य प्रधान संस्कृती पर आधारित हुई है। गोंडी को मातृभाषा लिखानेवाले लोगों की संख्या लगभग छः करोड के आसपास थी।

---

*सहायक प्राध्यापक, विभागप्रमुख, समाजशास्त्र विभाग वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपुर।

गोंडी भाषा बहुल क्षेत्र में भी इस भाषा को प्रादेशिक भाषा का ही दर्जा दिया गया। भारत में लगभग 1650 भाषाएँ है। इसके अलावा आदिवासियों की स्वतंत्र भाषाएँ भी है। कुछ भाषाओं की लिपी नहीं है, परंतु गोंडी भाषा की प्राचीन लिपी है जो कि आज अस्तित्व में नहीं है। इसका कारण उनके राज्य नष्ट करके आर्यो ने उनकी लिपी भी नष्ट की है। आदिवासीयो की बहुत सी भाषा प्राय. नष्ट होती जा रही है। गोंडी बोलनेवाले लोग मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, छत्तीसगढ़ आदि प्रांतो में बहुत है। आज की गोंडी भाषा का इतिहास करीब 8000 वर्ष पुराना है। मराठी भाषा छठवी शताब्दी से प्रचलित हुयी है। गोंडी भाषा से मराठी भाषा का उद्‌गम हुआ तथा गोंडी और मराठी के शब्द प्रायः मिलते जुलते है। गोंडी लोगो की मूल संस्कृति, उनकी धरोहर है। उनके रीती–रिवाज, परिवार पध्दती जो कि नैसर्गिक पध्दती पर आधारीत है। उनकी बोली और भाषा विश्व की प्राचीनतम भाषाओं में से एक है। गोंडी भाषा बोलनेवाले लोग नर्मदा से गोदावरी और सतपुड़ा में 'गोंडी भाषा' द्रविडियन भाषा है। मोहेंजोदड़ो में भी सभ्यता के अवशेष प्राप्त हुये हैं। उनमें प्राप्त लिपी को कई विद्वानों ने आदिम 'गोंडी लिपी' ही बताया। भारतीय एंथ्रोपोलॉजिकल कमिटी ढेबर कमिशन कहता है कि, गोंड नामक अनेक जनाति के लोक भारत में अस्तित्व है। राजुरकर के मतानुसार गोंड नामक 200 से अधिक जातियाँ अस्तित्व में है। गोंडी शब्द जातिवाचक न होकर लोकवाचक है। गोंडवाना नामक प्रदेश में रहनेवाले लोग और गोंडी भाषा बोलने–समझनेवाले लोग ही 'गोंड' कहलाते है।

साहित्यावलोकन :– द्रविडियन भाषातज्ञ डॉ. ग्रान्हर्ट गोंडी के बहुत सारी जड़े ऐसी है जो कि अन्य किसी भाषाओं मे नहीं पायी जाती है। इस भाषा में व्याकरण में भी कुछ ऐसी विशेषताएँ झलकती है जो कि इस बात की न्यायिक और तार्किक सच्चाई को स्पष्ट करती है कि, गोंडी भाषा एक विशिष्ट भाषा हैं।

कोल्क्वेल :– गोंडी भाषा की अपनी अस्मिता है। यह महसूस होता है कि संस्कृत भाषीक लोग आर्य जो भारत मे आये यहीं के आदिम जमात से उनकी भाषा गोंडी से शब्द लिये और अपनी भाषा की संरचना की।

भागवानसिंह :– व्यावहारिकता की दृष्टि से देखे, तो यही समझ में आता है कि, संस्कृत कृत्रिम भाषा है जिसका उद्‌गम तत्कालीन में उपस्थित आदिम भाषाओं के ही सहारे हुआ है।

डॉ. चटर्जी और जयनाथपति :– सही और स्पष्ट रुप से निरीक्षण किया जाये तो संहिता का 'धर्म' वास्तव में आर्यों का नहीं बल्कि भारत के मूलनिवासी और आदि द्रविड़ जाती 'कोई' अर्थात गोंड की ही देन है जो कि प्रमुख रुप से भारत के मूलनिवासी हैं।

तक्ता क्रमांक – 01 : गोंड भाषा जनसंख्या

साल	गोंड जनसंख्या	गोंडी भाषा बोलनेवाले लोग
1901	22,86,913	11,26,479
1911	30,00,000	15,00,000
1921	29.02,592	16,16,911
1931	36.42,373	23,22,396
1961	99.91,767	83,00,000
1971	1,78,00,000	–
1981	2,29,00,000	–
1991	2,90,00,000	–
2001	3,25,00,000	–

गवर्नमेंट के लिंग्विस्टिक सर्वे ऑफ इंडिया :– गोंडी भाषा बोलनेवाले आज भारत के सभी प्रांतो में फैले हुए है। लेकिन यह मुख्यत: मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, छत्तीसगढ़, आंध्रप्रदेश में है। इन चारों प्रांतो में फैले हुए और बसे हुए गोंड जाती की यह विशेषत: है कि महाराष्ट्र के गोंड लोग मराठी भी उतनी कुशलता से बोल लेते है जितनी सहजता से आन्ध्रप्रदेश के गोंड लोग तेलुगु बोलने में पारंगत होते है। इसके अलावा बिहार, बंगाल, झारखंड में भी कई लोग ऐसे बसे है कि, जिन्हे भोजपुरी, हिन्दी, मैथिली, बंगला बोलचाल और लिखना आता है।

गोंडी भाषा की विशेषताएँ :– गोंडी भाषा में नैसर्गिक मिठास होती है। बोली में अपनापन, शांत, स्वभाव, कर्णप्रियता झलकती है। अर्चना का अवसर हो या सामाजिक कार्यक्रम अथवा रोजमर्रा की जिन्दगी, जब गोंडी भाषा के लोग एकत्रित आते है तो बोलचाल में आपसी स्नेह झलकता है। उनकी भाषा में सौहार्दता का परिचय मिलता है। सहिष्णुता, भाईचारा, महाकवी पालित जैसे विद्वान गोंडी साहित्यकार हुये है। 6 वीं शताब्दी तक गोंडी कवि पूर्व विद्वानो ने गोंडी भाषा का खूप प्रचार एवं प्रसार किया। फ्रो. स्टिफन हिस्लोप अंग्रेज ने 1848 मे गोदावरी की घाटी मे

त्र्यंबकेश्वर के गोंड लोगों के साथ रहकर गोंडी भाषा सीखी उनकी संस्कृती को जाना और सन 1866 में गोंडी लिपी और गोंडी संस्कृती पर निबंध लिखा।

गोंडी एक दक्षिण–मध्य द्रविड भाषा है। यह भाषा आज मुख्यतः मध्यप्रदेश, गुजरात, महाराष्ट्र, तेलंगाना, छत्तीसगड, आंध्रप्रदेश और आसपास के दो लाख लोक गोंडी भाषा बोलते है। यह गोंड लोगो की भाषा होकर गोंड लोगो के 1/5 लोक यह भाषा बोल सकते है। जिसके कारण यह लुप्त होने के कगार पर है। गोंड लोगो की अधिकांश बोली भाषा आज भी अंशतः वर्णित की गयी है। डोरला, कोया, माडिया, मुरिया, राजगोंड यह महत्वपूर्ण बोली भाषा है। कुछ मूलभूत विशेषताएँ है।

संशोधन का महत्व :– सिनेमा, नाटक, सभा संमेलन इत्यादी स्थलो में गोंडी बोली भाषा को प्रादेशिक भाषा समझकर, उस क्षेत्र में प्रयुक्त प्रयोग की जाती है। रसिकगण, श्रोतागण के मन व हृदय को छूनेवाली मनोरंजनार्थ रूप में, समाज उद्बोधन के लिए उपयोजनात्मक स्वरुप से इसे बोला जाता हैं।

- अध्ययनो में गोंडी बोली भाषा पूर्णतः दुर्लक्षित है यदि भाषा शास्त्र के साथ गोंडी भाषा साहित्य का समन्वय हो तो भाषा की दूरी कम हो सकती है।
- गोंडी भाषा गोंड लोगों के हृदय के करीब की भाषा है, इसमें श्रेष्ट गनिष्ठता यह न होकर सहज भाव होता है। प्रमाण भाषा अपनी जगह ठीक है तो गोंडी भाषा अपने स्थान पर अनन्य महत्व रखती है। इस बात को ध्यान में रखते हुये प्रस्तुत अध्ययन का महत्व उत्तरोत्तर बढ़ेगा है।

यांत्रिकीकरण, नागरीकरण, संस्कृतीकरण प्रक्रिया और गोंडी बोली भाषा :– आज समाजशास्त्र में साहित्य का समाजशास्त्र उदयान्वित हुआ है। साहित्य निर्मिती भी यंत्र, संगणक, दूरध्वनध्वनी के द्वारा की जा रही है। भाषा अपभ्रंशता का प्रमाण, संदेश माध्यमों द्वारा संकेतीकरण का उपयोग इससे भी गोंडी भाषा का अस्तित्व लुप्त हो रहा है। आज गोंड लोगो के जो पारंपारिक व्यवसाय थे, उसे स्थानिक श्रमबाजार प्राप्त नहीं हो रहा है. कुटीर साहित्य–कला, संस्कृती से संबंधीत क्षेत्रों की भी मांग कम होती जा रही है। नगर की विषमतावादी संस्कृती, फॅशन के नाम पर शब्दो का प्रयोग किया जाना, उसी भाँती अपने से प्रमाण मानी जाने वाली भाषा के अनुकरण के कारण गोंड लोगो की रोजमर्रा के जीवन में गोंडी शब्द कम और यांत्रिकीकरण, संस्कृतीकरण, पश्चात प्रयुक्त होनेवाले शब्दो को उपयोग में लाया जा रहा हैं। परंपरागत व्यवसाय लोग छोडकर, नगरो में गोंड लोक रोजी–रोटी की तलाश में आते है और वही पर छुग्गी झोपडी बाँधकर बस जाते है। परिणामतः उस प्रादेशिक क्षेत्र का प्रभाव उनकी संस्कृती, भाषा पर होता हैं। आज जिस प्रमाण में संस्कृत साहित्य निर्मिती होती है, उस प्रमाण में गोंडी भाषा साहित्य की निर्मिती नहीं हो रही है. उसका प्रत्यक्ष व परोक्ष परीणाम उनकी बोली भाषा पर भी हो रहा है। भविष्य में वह विलुप्त होगी क्या ? इस संभावना को नकारा नहीं जा सकता।

विकास की पुरोगामी दिशा :– स्वातंत्र्योत्तर कालखंड के शिक्षा का प्रचार व प्रसार जोर–शोर से हो रहा है। अभी तो (NEP) National Education Policy में प्रादेशिक भाषा को महत्व दिया जानेवाला है। अगत समझे जाने वाले आदिवासी भी प्रगती साध्य करने का प्रयास कर रहे हैं। परिणामतः परंपरागत जीवन के परीघ से बाहर निकाल पुरोगामी कार्यो की दिशा में मार्गक्रमण हो रहा हैं। संपर्क भाषा, प्रादेशिक भाषा, पडोसी भाषा इत्यादी अनुकरणीय, संस्कृतीकरण के कारण प्रादेशिक बोल भाषा पर प्रभाव पड़ रहा हैं। आज संपर्क भाषा की परिणामकारकता है कि, बोली में संमिश्र भाषा आ गयी है। आज गोंडी बोली बोलना पिछड़ेपन का लक्षण माना जाता हैं। उसके कारण बोली भाषा पिछड़ रही है।

उपाययोजना :–

- आज भारत में आदिवासीयों की भाषाएँ खत्म हो रही है जबकी गोंडी भाषा उनकी अस्मिता से जुडी हुयी है। इनकी 800 भाषा में से 90 में साहित्य लिखा जा रहा है। मात्र यह कम है।
- आदिवासीयों की विभिन्न भाषाओं को बचाने का एकमात्र तरीका बच्चों की प्राथमिक शिक्षा मातृभाषा में दी जाए।
- दुनियाभर में बढ़ रहे आर्थिक और बौद्धिक साम्राज्यवाद के चलते अंग्रेजी वर्चस्व वाली भाषाएँ तेजी से विकास कर रही है, जो भाषाएँ सीधे तौर पर आर्थिक रुप से जुडी है और शासन सत्ता को प्रभावित करती हैं। वहाँ पर आदिवासीयों की भाषायें पलायन करके उस भाषा का दामन थाम रही है, जिनमे रोजगार की सुरक्षा मिलती हैं। इससे बोली भाषा विलुप्त हो रही हैं।

- भाषा सामाजिक संपत्ती एवं सामूहिक विरासत है। इसलिए किसी भाषा का अंत एक जाती, स इतिहास, सांस्कृतिक मूल्य, सौंदर्य चेतना का अंत है, जिसके निर्माण में सदियाँ बीत जाती है, उसे रक्षना सभी का कर्तव्य हैं।
- वर्तमान परिस्थिती में कुल गोंड लोगो को गोंडी ना आती है न वे अपने बच्चों को या अभी नई पीढ़ी प्रेरित करते है की वह गोंडी भाषा को सीखें बोले। गोंडी भाषा बोलने और लिखने से गर्व होना चाहि यह एक ऐसा मापदंड है जो प्रकृती के स्वरो से मापा जाता है, उसकी गुणवत्ता उच्च हैं।
- गोंडी बोली भाषा में भाषिक परिवर्तन की प्रक्रिया बाह्य संस्कृती संपर्क के कारण शुरु हुयी है। हिंदी, अंग्रेजी शब्दो का उपयोग गोंड लोग अपने दैनंदिन व्यवहार में कर रहा है। शिक्षा, व्य उद्योगधंदा व्यवसाय के कारण गोंडी बोली भाषा परिवर्तीत हो रही है।
- इस गोंड समाज में साधारणतः आज आधुनिकता, यांत्रिकीकरण के कारण प्रगती की आकांक्षा, विका आशा, परिवर्तन के अनुरुप स्वयं मे परिवर्तन करने की भावना निहीत हो रही है याने बौध्दिक तार्किक माध्यम से सामाजिक प्रगती साध्य करने का प्रयत्न किया जा रहा है. जिससे भाषा में द्वंद निर्माण हो है।
- गोंडी समाज मे विकास की प्रक्रिया वेग ले रही हैं । शिक्षा के प्रति जागरुकता, बदलती अर्थव्य उनकी बढ़नेवाली असिमीत आवश्यकतायें, आधुनिक समाज के साथ समायोजन घारणा का जो विकास है, उसके कारण गोंडी भाषा लुप्त होने के कगार पर है।
- आज गोंड लोग जिस क्षेत्र में निवास कर रहे है, वही भूमी का प्रकार, पाणी प्रदुर, अपूर्ण ज्ञान, अ गरिबी, शिक्षा का अभाव : इसके कारण गोंड लोक सैन्य, पोलिस, कारागार, निजी कंपनी में कार्य ले है, जिससे उनकी भाषा पर वहाँ के संस्कृती, भाषा का प्रभाव दिखाई दे रहा हैं।
- संस्कृतीकरण, यांत्रिकीकरण, आधुनिकीकरण की प्रक्रिया से गोंड लोगो का विचार किया जाये तो परंपरागत स्वरुप से संयुक्त परिवार मे जीवन व्यापन करना पसंत करते थे लेकिन नागर औद्योगिकीकरण, भूमण्डलीकरण इस प्रक्रियाः के परिघ में गोंड जमाती के लोग आ गये है।
- शिक्षा जीवनाभिमुख होने पर गोंड लोक स्थानिक स्थान पर ही स्वावलंबी हो जायेंगे।
- शिक्षा के कारण नियोजित सामाजिक परिवर्तन की प्रक्रिया के साथ भाषा विकास को भी गती प्राप्त होग
- अनेक निजी संस्थायें जो साहित्य निर्मिती करती है इन्होने इनकी सांकेतिक भाषा, बोली भाषा को करके साहित्य निर्मित किया तो हो सकता है इनकी भाषा को विलुप्त होने से बचाया जायेगा।

संदर्भ-सूची :-

1. गोंडी संस्कृतीचे दर्शन – व्यंकटेश आत्राम।
2. गोंड जनजाती के सांस्कृतिक परिवर्तन डॉ. राजेश कुमारसिंह।
3. देवगढ का गोंड राज्य – डॉ. सुरेश निकम।
4. आदिवासी गोंडी अक्षरमाला – वी आत्राम – मूल निवासी बहुजन प्रकाशन, नागपुर।
5. गोंडवेल का इतिहास एवं संस्कृती – मंसाराम कुमरे विश्वभारती प्रकाशन सीताबर्डी, नागपुर।
6. Economic Survey of Maharashtra 2014-15 अभिगमन तिथि 25 Feb., 2017.
7. https://vikhyatkosh.maeeb.gov.in
8. https://samata.shiksha.
9. https://www.nsa.ac.in
10. https://cdn.s3waas.gov.in
11. https://bestsyllabusinformation214blogspot.com
12. आदिवासी दर्शन और साहित्य – संपादन – उदय टेटे
13. राय सेवा विशेषांक – मंसाराम कुमरे – 7 फरवरी 2004
14. सुरेन्द्रसिंह तायल – गोंडवाना दर्शन, मई 1996

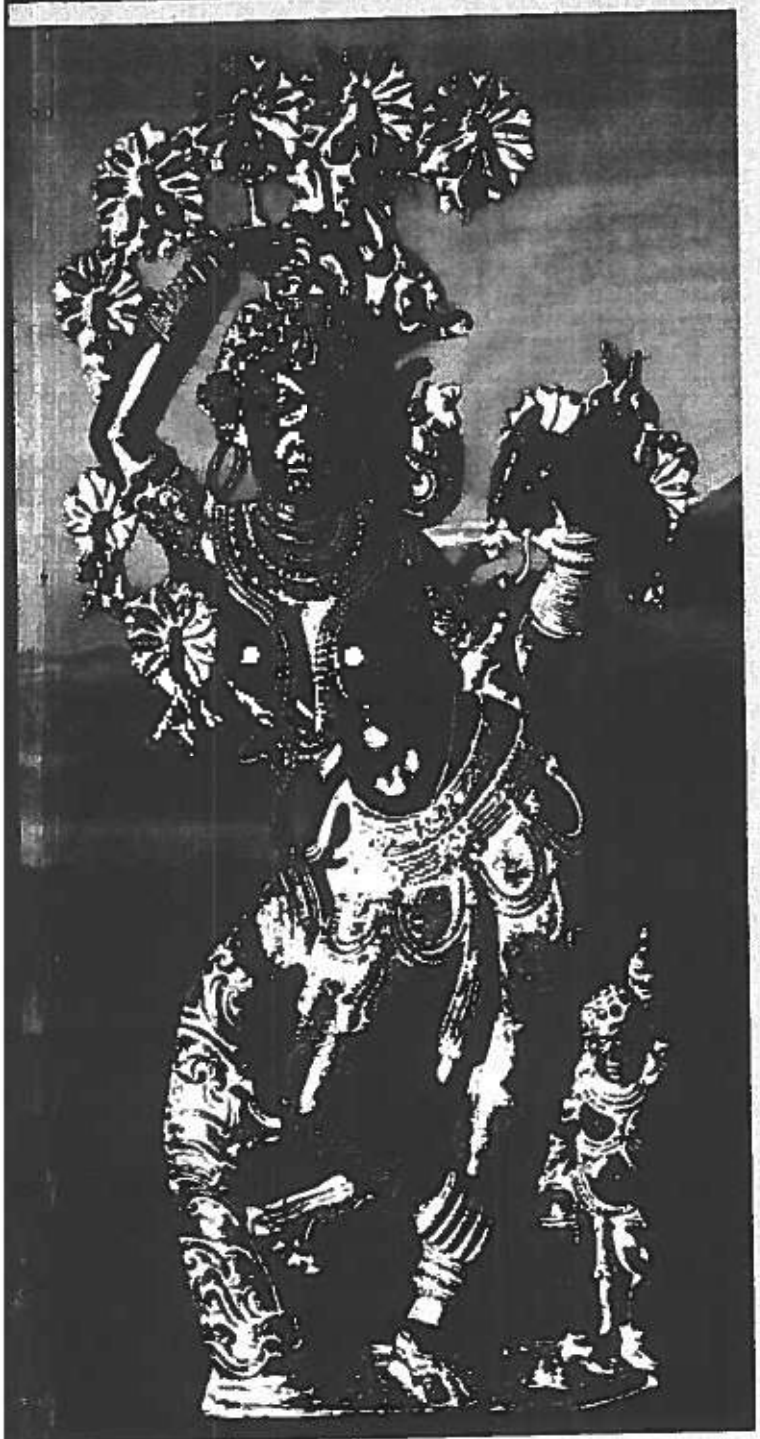
Vol.- 24 No.- 3-Part-2-2021 RNI No. -46269/87 ISSN-0975-4520 IMPACT FACTOR : 4.015

(Kala Sarovar Quarterly Journal Approved by UGC Care List)

कला एवं धर्म शोध संस्थान, लोक कल्याणकारी ट्रस्ट, वाराणसी

कला सरोवर

IMPACT FACTOR : 4.015

KALA SAROVAR

(भारतीय कला एवं संस्कृति की विशिष्ट शोध पत्रिका)

प्रधान सम्पादक

डॉ0 प्रेमशंकर द्विवेदी

Vol.- 24 No.- 3-Part-2-2021 RNI No. -46269/87 ISSN-0975-4520 वर्ष- 24- संख्या- 3- भाग- 2- 2021

नागपुर जिले के अंतर्गत कामठी नगरपालिका के विकास कार्य में महिला प्रतिनिधियों का राष्ट्र निर्माण में सहभाग : एक अध्ययन *डॉ0 ममता पुनम हेलमकर*	... ...	308-309
गोलमेज परिषद् में महान देशभक्त डॉ0 अंबेडकर की भूमिका *डॉ0 हरिभाऊ म0 पुनवटकर*	... ...	310-311
स्वतंत्रता संग्राम में जनजाति क्रांतिकारियों का योगदान *डॉ0 प्रमिला रविन्द्रनाथ मुंजाडे (गणवीर)*	... ...	312-315
डॉ0 राममनोहर लोहिया का राष्ट्र निर्माण में योगदान *डॉ0 विवेकानंद लक्ष्मण भंडाणे*	... ...	316-320
गदर पार्टी का भारतीय स्वाधीनता आन्दोलन में योगदान : एक ऐतिहासिक अध्ययन *डॉ0 दीपक लोणारे*	... ...	321-324
नागपुर जिले के नगरीय विकास की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि *स्वाती रमेश भोंवते, डॉ0 अविनाश म0 ताजणे*	... ...	325-328
अलका सरावगी के उपन्यास 'शेषकादम्बरी' में सबला नारी का चित्रण *डॉ0 पवार्ले विनोद प्रभाकर*	... ...	329-331
डॉ0 आंबेडकर पूर्व विदर्भ प्रांत का दलित अस्पृश्योद्धार आंदोलन *प्रो0 प्रफुल्ल राजुरवाडे*	... ...	332-334
भारतीय इतिहास लेखन में समाचार-पत्रों की उपयोगिता *डॉ0 गजानन रामाजी घुमडे*	... ...	335-338
परिषदीय प्राथमिक विद्यालय के अध्यापकों की सृजनात्मक शिक्षण के प्रति अभिवृत्ति के विभिन्न कारकों के सन्दर्भ में तुलनात्मक अध्ययन" (हमीरपुर जनपद के परिषदीय विद्यालय खण्ड के सन्दर्भ में) *डॉ0 सुनील नटवानर, सुभाष चन्द्र पाल*	... ...	339-342
"Education" a Tool for Political Socialization of the Young Female students. A Study of Jiwaji University Gwalior *Mohd Tariq Mir*	... ...	343-349
Blended and Flipped Learning: An Innovative Approach *Dr Jyoti Sengar*	... ...	350-354
Study of the financial and social problems of employees of Co-operative Credit Institutions in Gondia district *Mr Santosh M. Chandrakapure, Dr Jayden P. Deshmukh*	... ...	355-360
प्रगतिवाद विचारधारा के रूप में *डॉ0 शिवंका दुबे*	... ...	361-364
संत साहित्य में सामाजिक चेतना का स्वरूप *डॉ0 सुगंधरी म0 इवर्ती*	... ...	365-368
जनसंख्या तथा सड़क मार्ग का तुलनात्मक अध्ययन-बुलडाना जिला, महाराष्ट्र राज्य *डॉ0 संदीप त्र्यंबकजी मसराम*	... ...	369-371
पंडित दीनदयाल उपाध्याय जी के भारत संदर्भ में आर्थिक विचार *डॉ0 भक्ता एस0 पाखंडे*	... ...	372-376

स्वतंत्रता संग्राम में जनजाति क्रांतिकारियों का योगदान

★ डॉ० प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)

सारांश :

भारत एक जगद्गुरु देश है, जिसने अनेक प्रकार के आंदोलन हुये जैसे धार्मिक आंदोलन, सामाजिक आंदोलन, समाज परिवर्तन के आंदोलन, किसान आंदोलन, दलित आंदोलन, जनजातीय आंदोलन, श्रमिक आंदोलन, महिला आंदोलन, पर्यावरण आंदोलन, पर्यावरण आंदोलन, महिला आंदोलन, राष्ट्रभक्ति आंदोलन इत्यादी । इस भारत देश के अलग अलग से आंदोलन चलाये गये, जिसने से कुछ आंदोलनकारियों ने किया है और कुछ अंदोलनकारियों के बलिदान हुये । अंतिमतो सबसे ही स्वतंत्रता और स्वतंत्रतासेनानी वीर क्रांतिकारियों द्वारा आंदोलनकारी से किसान, आन्दोलन, स्वतंत्रतासेनानी प्रेरणा से किसी आन्दोलन भी योगदान रहा है, इसने क्रांतिकारियों ने किये हुये कार्यों को उजागर करना प्रस्तुत शोधात्मकलेख का ध्येय है

शब्दांकन : जनजाती, क्रांतीकारी, आंदोलन, राष्ट्रभक्ति विकास के परिपेक्ष

प्रस्तावना :

अंग्रेजों के शासन काल में शोषणकारी नीतियां जनजातीयों पर एक बोझ बन के सामने खड़ी थी। उनसे मुक्त होने संघर्ष करने लगे। परंतु, अंग्रेजों के खिलाफ सशस्त्र क्रांतिकारी आंदोलन शासकों के खिलाफ ही किया है और अंग्रेज सरकार, साहूकारों, जमींदारों और व्यापारियों ने अंग्रेजों की मुक्त होने के लिए आंदोलनों का डटे रहे के संघर्ष किया। जिसमें ही सबसे अधिक आदिवासी क्रांतिकारियों ने आंदोलन करने की प्रेरणा दे रही थी। इन सामाजिक और राजनीतिक संघर्ष के लोगों ने आन्दोलन रही थी। वे एक ऐसे अवसर के तलाश में थे की एकजुट होकर अंग्रेज, जमींदार, साहूकारों के शोषण खिलाफ अपनी आवाज बुलन्द करें। इसके अन्यायों के खिलाफ आंदोलन छेड़े। क्रांतीकारियों की सेनाओं में सभी समुदायों तथा वर्ग शामिल थे। अपने सपनों को पूरा करने लिए, संगठन, आर्थिक मामले के केंद्रित। ब्रिटिश का उद्देश्य, विशेषकर आदिवासीयों को। आदिवासी विद्रोह के सुरेन्द्रसाई उपरा क्रान्तिकारियों ने स्वतन्त्रता संग्राम में जो योगदान दिया, उसके बारीकता अध्ययन किया गया है, साथ ही उनके बलिदान को भी याद किया जाता है। इस लेख उनके योगदान को उजागर करना उद्देश्य को लेकर प्रस्तुत किया गया है।

इस अध्ययन के लिए द्वितीय स्रोतों का उपयोग किया गया है कि विभिन्न आंदोलन, सामाजिक व राजनीतिक परिस्थितियों के विभिन्न प्रकार के क्रांतिकारियों द्वारा आंदोलनों का उपयोग हुआ। वे कौन से परिवर्तन लाये थे, जिसमें क्रांतिकारी आंदोलनकारियों ने अंग्रेजी शक्तियों के विरोध करने की प्रेरणा दी। वे कौनसे स्वतंत्रता सेनियों के महापुरुष थे जिन्होंने हुये थे, जिन्होंने अंग्रेजी शक्ति, कुर्ग और सोनुल का बल था वह संघर्ष अन्यायपूर्ण अंग्रेजों के चहुंओर थे। इस जनजातीय आंदोलनों ने सामाजिक परिवर्तन को दिशा दी। विभिन्न आदिवासीयों को एकजुट करने वालोंने, उपनिवेश और अंग्रेजों ने संघर्ष करने की प्रेरणा दी, वे संगठन और अनुशासन के विकास हुए खड़े हुए। आन्दोलनों का मुख्य उद्देश्यों पर ध्यान रहा। उनकी कई मांगें सही थी। सरल और शांतिपूर्ण तरीके से भी रख सकते थे। ये आंदोलन होने हुए भी कुछ के परिणाम थे। इसके प्रभाव बड़े सीमित था अधिक- भाग को यह शिक्षा का नहीं थी। उनकेन था केवल, कानून और अपनी सामूहिक संवेदना के आदिवासीयों को आन्दोलन और अन्याय के विरुद्ध एकजुट होने की प्रेरणा दी। कभीकभी भूमि, उत्पीड़न जनजाती को वास्तविक मुद्दा का आधार ही नहीं था बल्कि पुर्तगाली ने एक नये धर्म का एक प्रयास करना भी था। इसी के साथ क्रांतिकारियों का स्वतन्त्र संग्राम में योगदान अध्ययन हेतु महत्वपूर्ण होना है।

संशोधन के उद्देश्य :–

अ) जनजाती क्रांतीकारियों का योगदान ज्ञात करना।

ब) जनजाती क्रांतिकारियों के कार्यों को परिप्रेक्ष्यात्मक से समझना होना।

क) क्रांतीकारक जनजाती विकास के परिणामों को खोज करना।

संशोधन पार्श्वभूमी :–

अ) जनजाती भूमिज आंदोलनों में क्रांतिकारियों का योगदान महत्वपूर्ण/प्रेरणा मिल रहा।

ब) क्रांतिकारियों के कार्यों द्वारा जनजातीयों में आत्मविश्वास जागृत हुआ।

क) जनजाती विकास का मुद्दा केवल से लेकर आगे खड़े हुए रहा है।

संशोधन का महत्व : ब्रिटिश कालखंड में आदिवासीयों की स्थिती अत्यंत ही दयनीय थी। आदिवासीयों का शोषण प्रारंभ होना था जमींदार साहूकार, औद्योगिक विकास के कारण से आदिवासी के स्वयं की पारंपरिक व्यवस्थाओं से एक झटका लग गये। आदिवासी

★ विभाग प्रमुख, सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपुर।

विशेषताओं वाले हैं जो इनकी संस्कृति में अनूठे तत्वों के समावेश देखे जा सकते हैं, भारत के विभिन्न क्षेत्रों में भिन्न प्रकार की पहचानें पायी जाती हैं। सभी को अनुवर्तित प्रणालियों के अंतर्गत रखा गया है।

अन्तर्वस्तु विधि : आदिवासियों के जीवन, विशेषकर महिलाओं की दुनिया का सच्चे स्वरूपकरण, आत्मनिर्भर, आत्मसम्मान प्राप्त करने आदिवासी क्रांतिकारियों ने स्वतंत्रता संग्राम में महत्वपूर्ण लेकर आदिवासी मुक्ति आन्दोलन किये। इसकी विशेषता है कि अनेक महिलायें जनजातीय हुये हैं। इन सब के भी उत्तम अन्वेषण का महत्व समकालीन महत्व जरूरी।

संशोधन पद्धतीशास्त्र : उत्तम अन्वेषण हेतु पूर्वी एवं आदिवासी साहित्यशास्त्र को अधिक पूर्वी करना है, विश्लेषणात्मक एप्रोचेज को प्रयुक्त किया गया है।

तथ्य संकलन : उत्तम अन्वेषण हेतु गुणात्मक शोध का उपयोग किया गया है, जिसमें DC, किताब–जर्नल, समकीय, जर्नल, इंटरनेट सामग्रियों जैसा स्रोत संकलित किये गये हैं।

तथ्य विश्लेषण : जो तथ्य प्राप्त हुये, उन सबको संकलित हुये इसमें केवल आदिवासी क्रांतिकारियों पर आदिवासियों के लिए ही उपयोगी समझा गया इसको ही संपादन कर अध्ययन किया गया है.

आशय विश्लेषण : आदिवासी विशेष, इसमें उपस्थित समस्या विश्लेषण के लिए जिन क्रांतिकारियों ने उल्लेखनीय प्रयास किये हैं, इनका विवेचन विश्लेषण है।

महाराष्ट्र के आदिवासी क्रांतीकारी :

(अ) **आदिवासी स्त्री क्रांतीकारी :** सन १९४० में महादेवकोळी और मल्हार कोळी के पंचायतों को एकत्रित इकट्ठा करके सभा चुन किया। सरकारने की भीषण नाकाबंदी के बाद यह कार्यकर्ताओं गयी दुनियाँ। उनके को गये। यहां कार्य अनेकों ने उपस्थित हुये। १९४२ के अखिलभारत आंदोलन में राष्ट्रीय सेविका दल आंदोलन में भाग। यातायातने गयी ७१ दिन्तु उनमें व्यवस्थापूर्ण में महत्वपूर्ण योगदान किया। गणा गावडेबाई, देवाबाई रघुवंशी और महाराष्ट्र में सभी कार्यकर्ता, गणी आंगे, गणी शंकरी, गणा वर्तक, पांचघरे धारणे, गोवारी पंचलेकर का योगदान महत्वपूर्ण पाया हुआ।

(ब) **गोविंद गुरु** जिन्हें हमारे के लोगों का महादेवकोळी के माध्यम से इकट्ठा करके धार्मिक संगठन के साथ सामाजिक सुधार एवम् शिक्षाप्रसार के लिये के लोगों को चालू करने के। इसीसे १ दिसंबर १९०८ को गुजरात और कापाट गोधा धेर के सहयोग एवं एक साथ जिन्हें लोगों का भगत आंदोलन के साथ ही लोगों को इकट्ठा किया, वहां उन्होंने अनेकों को गद्दारोंने और सिंहोल पोलिस प्रशासन के लिये से आकार रखने। उस दिशेश शासन को यह बात समझ में आयी, वह दिहोश से सभी अन्य के लोग चलाने लिखने इस धेर के आंदोलन पोला। १९०८ आंदोलनों हाथ गये। क्योंकि आन्दोलनकर्ता यह थी की जो आदिवासियोंने साथ सम्बन्धराष्ट्र से भी बहुतसा सम्बन्ध भी साथ है सम्बन्धित के कार्यों लिये से गोविंदगुरु को जेलों में लिखा हो गये। इसके बाद भी आदिवासियों ने पार्सिंग गुरु, एक बहार कार्यकर्ता छोने को चलना चलन किये।

(क) **तोमा** १९०३ के मुलशीमा सत्याग्रह के लिये में जानी कार्यकर्ता कार्यकलाप करके इसमें महान है। इसीसे मुला पार्सिंग के महत्वपूर्ण जोड़ने सम्बन्ध के कार्यकर्ताओं को एकत्रित करके मुलशीमा के विरुद्ध आंदोलन किया। इसका मुलशीमा के विरुद्ध आंदोलन टाटा कंपनी बनाकर लोगों इलेक्ट्रिसिटी के लिये से बांध बनाने और वहां पानी इकट्ठा किया। इस सत्याग्रह में लोग शामिल हुये।

(ड) **बाबा महादू कातकरी** इन्होंने आदिवासी दल का गठन किया। इसने १९३० के कालखंड कार्यकर्ता के अंग्रेजों के खिलाफ एवं कानून भंग आंदोलन पेण्डा और एवं सत्याग्रह में हिस्सेदार के साथ अंग्रेजों के खिलाफ लोगों को भी भाग लेने हुए पकाना गांधीजी का अन्दोलनमें लिया। इस आंदोलन पोलिस ने लाठीचार्ज गोलिया चलाकर लोगों को भगा दिये अनेक कार्यकर्ता आंदोलनों में गये। इस में ३२ लोग के थे, इस समय में जेल गये। इन्हें हुये में पकड़ा होने पर भी केवल नाम अधिक लम्बा एकत्रित कार्यकर्ता होने के कारण के छोड़ दिये गये।

(इ) **इमेड बसावा** इन्होंने सह्याद्रिपर्वत खंड के ठाणेजिल्ले जिले में आदिवासी कार्यकर्ता का आंदोलन चलाया। १९४२ में जिल्ले का मुख्य आंदोलन भिवंडी तालुका में महाराष्ट्र के सरकार तथा किसान नेतृत्व इन्होंने किया। यहां अंग्रेज सैनिकों को सशस्त्र आर्मी जिल्ले करके अंग्रेजों का विरोध किया। इस सशस्त्र भिवंडी जेल के सैनिक भेजकर अंग्रेजों ने सख्ती भूमिका लेने का प्रस्ताव भेजकर पूरी जिल्ला करने का इलाका गया। सशस्त्र किस्म लोगों का संख्या मान्य करने हुये अन्दर पुलिसकर अधिकार मान्य किया गया। ये ८० वर्ष तक कार्यरत रहे, ऐसी जेलिकें टोली की आवश्यकता का ध्यान रखकर गोलीबार करने से किया गया। सभी भीषण हिंसात्मक आंदोलन, बातचीतों किया, अन्दोलन के लोग प्रोत्साहन करने का कार्य समाज के किया और आदिवासियों को सरकार के साथ रहने का अधिकार दिलवाया।

(ई) **पांडु नायक :** अंग्रेजों के विरोधी आंदोलनों में, भूमिगत के साथ, भिवंडी सरकार को पूरक साथ के है आंदोलन करने सक्रिय बनाया। संगठनकर्ता कोंकणी जिलों के साथ सम्बन्धों के लिया गहरे, लेकिन इसके पालन, सरकार के साथ कोंकणी

[illegible] [illegible] [illegible] [

- आज स्वतंत्रतेचे हे सामाजिक, राजकीय वातावरण का निर्माण झाले आहे, त्याचे कारणांचे जे खोल अर्थाने संशोधन झाले पाहिजे ते झाले नाही. त्यामुळे मूळ समस्या तशाच शिल्लक राहिल्या आहेत.
- आज सरकार जी विविध व्यवस्थांची उभारणी करीत आहे, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक दृष्टीने ही हानिकारक ठरणार आहे.
- PESA हा कायदा अस्तित्वात आला असला तरी त्याची अंमलबजावणी करण्याची जी यंत्रणा आहे, ती अत्यंत कुचकामी आहे.
- आज आपण आदिवासींच्या विकासाचे जे प्रकल्प विकास योजनांचे राबवत आहोत ते त्यांच्या मूलभूत आर्थिक, सामाजिक गरजांशी सुसंगत नाहीत.
- आदिवासींचे असे आहे की आदिवासींचा जो खरा प्रश्न आहे तो म्हणजे, त्यांच्या हक्कांचा प्रश्न आहे, त्याकडे आपण दुर्लक्ष करीत आहोत.
- आदिवासींचे जी आर्थिक स्थिती आणि आदिवासींचा जो पिढ्या पिढ्या चालत आलेला जो शोषणाचा प्रकार आहे, त्यामध्ये काही फरक पडलेला नाही. आदिवासी दृष्टीने जे विकास प्रकल्प आपण राबवत आहोत, त्यामध्ये आदिवासींचे शोषण थांबलेले नाही.
- आदिवासी समाज हा प्रामुख्याने जंगलावर अवलंबून असलेला समाज आहे. त्यामुळे जंगलाचे संवर्धन करण्याच्या दृष्टीने जे कायदे आहेत, त्यामध्ये आदिवासींचे हक्क अबाधित राहतील, अशा प्रकारची तरतूद करणे आवश्यक आहे.
- आदिवासींचे जे पारंपारिक ज्ञान आहे, त्याचा उपयोग करून घेण्याच्या दृष्टीने आपण काही प्रयत्न केले पाहिजेत.
- आदिवासी समाजातील जे सुशिक्षित आदिवासी आहेत, त्यांनी आपल्या समाजाचे नेतृत्व करण्याची जबाबदारी स्वीकारली पाहिजे.
- आदिवासींचे जे प्रश्न आहेत, त्यांचे स्वरूप हे आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाचे आहे. त्यामुळे त्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.
- आदिवासींचे जे प्रश्न आहेत, त्यांचे स्वरूप हे आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाचे आहे. त्यामुळे त्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.
- आदिवासींचे जे प्रश्न आहेत, त्यांचे स्वरूप हे आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाचे आहे. त्यामुळे त्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ–सूची

- Tribal Bulletin – Vol. XXX.
- भारत के सामाजिक आंदोलन – बी.एस. मिश्रा, सर्वोदय साहित्य, गांधी भवन, पटना विश्वविद्यालय, पटना, 2012.
- महाराष्ट्रातील आदिवासी संघटना आणि नेतृत्व : डॉ. देविदास सोटेवाड, विठ्ठल बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, औरंगाबाद, 2012.
- डॉ. गोविंद गारे – आदिवासी आणि लोकशाही, सुगावा प्रकाशन, पुणे, तृतीय आवृत्ती, जानेवारी, 2003.
- वामनराव चव्हाण : व्यक्ति आणि वाङ्मय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, 1999.
- मराठी विश्वकोश, खंड, पंधरा, खंड – 2000, महाराष्ट्र राज्य मराठी विकास संस्था
- सकाळ, खंड ५८/अंक १–३/मार्च–एप्रिल 2004, पान
- www.maharashtra.gov.net.
- डॉ. वसंत शिंदे, आदिवासी संस्कृतीचे अभ्यासक, विश्वकोशाचे सल्लागार, पत्रकारांच्या संघाचे अध्यक्ष, 12 ऑक्टोबर 2013
- डॉ. गोरख कुलकर्णी, महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे–2000.
- Singh, K.S., The freedom movement and the Tribal Sub. movements in B.R. Nanda (Ed.) Oxford University Press, New Delhi.
- Sharma, Audhesh Swatantram, Prakashan Sansthan, New Delhi.
- Barman B.K. Ray, Social Movement in India. M.S.A. Rao Ed. Manohar Publication, New Delhi.

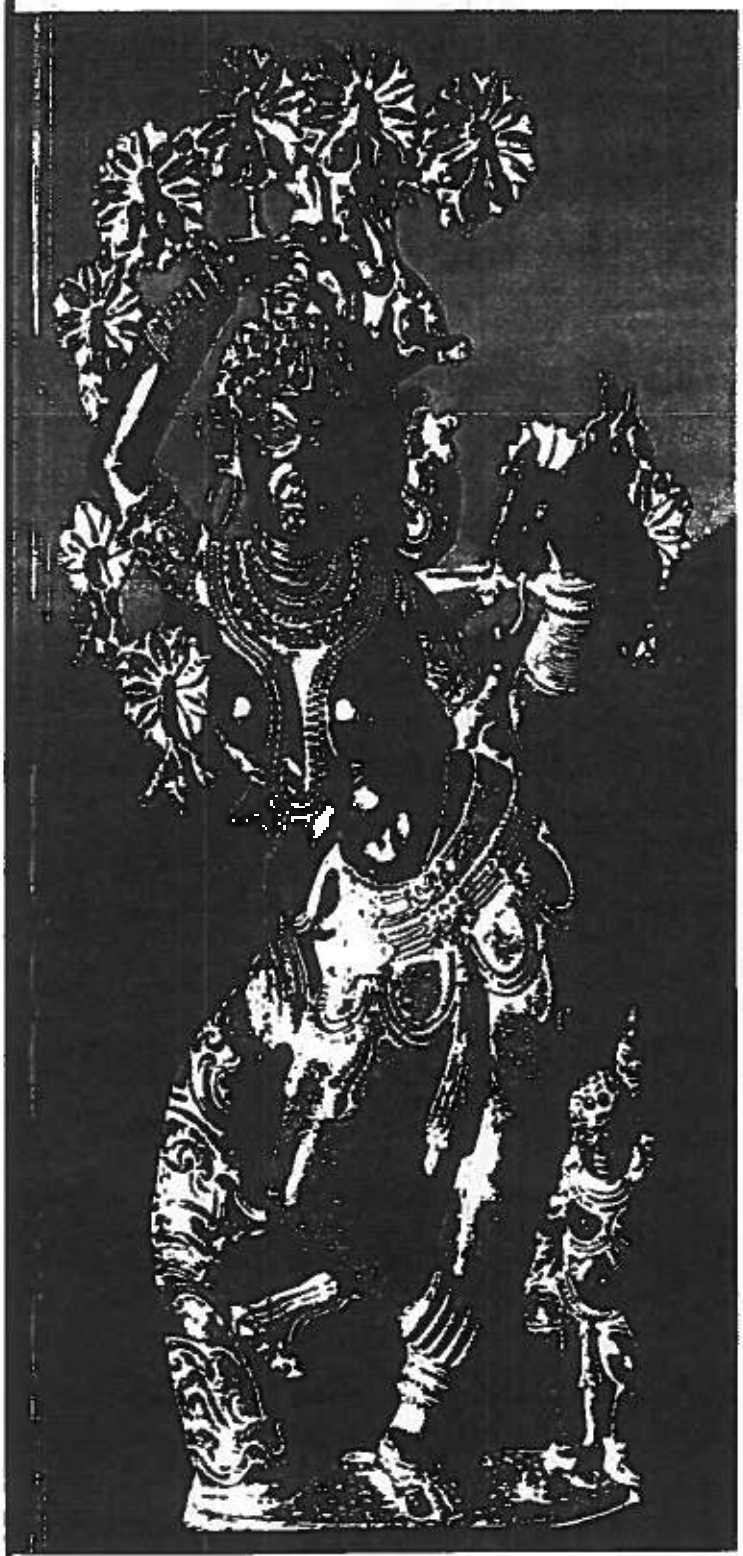
Vol.-24 No.-3-Part-2-2021 RNI No. -46269/87 ISSN-0975-4520 IMPACT FACTOR : 4. 015

(Kala Sarovar Quarterly Journal Approved by UGC Care List)

कला एवं धर्म शोध संस्थान, लोक कल्याणकारी ट्रस्ट, वाराणसी

IMPACT FACTOR : 4.015

कला सरोवर

KALA SAROVAR

(भारतीय कला एवं संस्कृति की विशिष्ट शोध पत्रिका)

प्रधान सम्पादक

डॉ0 प्रेमशंकर द्विवेदी

Vol.-24 No.-3-Part-2-2021 RNI No. -46269/87 ISSN-0975-4520 वर्ष-24-संख्या-3-भाग-2-2021

नागपूर जिले के अंतर्गत कामठी नगरपालिका के विकास कार्य में महिला प्रतिनिधियों का राष्ट्र निर्माण में सहभाग : एक अध्ययन *डॉ0 ममता पूनम ईलमकर*	... ...	308-309
गोलमेज परिषद् में महान देशभक्त डॉ0 अंबेडकर की भूमिका *डॉ0 हरिभाऊ म0 पुनवटकर*	... ...	310-311
स्वतंत्रता संग्राम में जनजाति क्रांतिकारियों का योगदान *डॉ0 प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)*	... ...	312-315
डॉ0 राममनोहर लोहिया का राष्ट्र निर्माण में योगदान *डॉ0 विवेकानंद लक्ष्मण चव्हाण*	... ...	316-320
गदर पार्टी का भारतीय स्वाधीनता आन्दोलन में योगदान : एक ऐतिहासिक अध्ययन *डॉ0 रविंद्र तोणारे*	... ...	321-324
नागपूर जिले के नगरीय विकास की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि *स्वाती रमेश भोवते, डॉ0 अविनाश म0 तलमले*	... ...	325-328
अलका सरावगी के उपन्यास 'शेष कादम्बरी' में सांस्कृतिक चेतना का विश्लेषण *डॉ0 चव्हाळे विनोद प्रभाकर*	... ...	329-331
डॉ0 आंबेडकर पूर्व विदर्भ प्रांत का संगठित अस्पृश्योद्धार आंदोलन *प्रो0 प्रफुल्ल राजुरकर*	... ...	332-334
भारतीय इतिहास लेखन में समाचार-पत्रों की उपयोगिता *प्रो0 गजानन रामाजी घुमडे*	... ...	335-338
परिषदीय प्राथमिक विद्यालय के अध्यापकों की मुक्तात्मक शिक्षण के प्रति अभिवृत्ति के विभिन्न कारकों के सन्दर्भ में तुलनात्मक अध्यन ([illegible] के सन्दर्भ में) *डॉ0 सुनीत भटनागर, सुमन पाल*	... ...	339-342
"Education" a Tool for Political Socialization of the Young Female students. A Study of Jiwaji University Gwalior *Mohd Tariq Mir*	... ...	343-349
Blended and Flipped Learning: An Innovative Approach *Dr. Jyoti Sengar*	... ...	350-354
Study of the financial and social problems of employees of Co-operative Credit Institutions in Gondia district *Mr. Santosh M. Chandrakapure, Dr. Jayako P. Deshmukh*	... ...	355-358
प्रगतिवाद विचारधारा के रूप में *डॉ0 शिवंका दुबे*	... ...	361-364
संत साहित्य में सामाजिक चेतना का स्वरूप *डॉ0 धुलेश्वरी म0 डबगो*	... ...	365-368
जनसंख्या तथा सड़क मार्ग का तुलनात्मक अध्ययन-बुलडाना जिला, महाराष्ट्र राज्य *डॉ0 संदीप रूपरावजी मसराम*	... ...	369-371
पंडित दीनदयाल उपाध्याय जी के भारत संदर्भ में आर्थिक विचार *डॉ0 श्रद्धा एस0 पांडे*	... ...	372-376

नागपूर जिले के नगरीय विकास की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

★ स्वाती रमेश भोवते ★★डॉ0 अविनाश ग0 तल्मले

सारांश:

किसी क्षेत्र के विकास को समझने के लिए इतिहास का परिदृश्य देखना आवश्यक होता है। इतिहास के पन्नों में, शासकों ने बनाए हुये व बदले परिवेश में काफ़ी उस क्षेत्र का विकास प्रभावित दिखाई देता है।नागपुर जिले में भी बदले परिवेश के साथ कुछ नगर विकसित हुए तथा कुछ नगरों का लोप हो गया। प्रस्तुत शोधपत्र जिले में नगरों के विकास पर बदले परिवेशों के साथ आये परिवर्तन को बताने के लिये है।

मुख्य शब्द: नागरीय विकास, बदले परिवेश, नागपूर जिला

प्रस्तावना:

"We are not makers of history. We are made by history." - Martin Luther King, Jr.

वर्तमान स्थिती यह इतिहास का परिदृश्य है। किसी भी प्रदेश वर्तमान स्थिती कि कारणमीमांसा करने के लिए इतिहास की चर्चा व अध्ययन करना आवश्यक होता है, क्योंकि इतिहास वर्तमान का आधार प्रस्तुत करता है। भारत में प्रथम नागरीकरण की बात करे तो सिंधु घाटी सभ्यता की हड़प्पा मोहनजोदड़ो का नाम सामने आता है, जो नगर नियोजन का एक स्पष्ट दृश्य प्रस्तुत करते है। आर्य संस्कृती के दक्षिण में प्रचार प्रसार का महत्व पद्धति विदर्भ का(गुप्त, १९९६) भारत एक ऐसा देश है जहा विभिन्न शासकों ने शासन किया। किसी का कार्यकाल छोटा था तो किसी का बहुत बड़ा था। अर्वाचीन काल में ब्रिटिश काल नागरीकरण पर शासकों के शासनारूढ होने व सत्ता परिवर्तन का प्रभाव दिखाई देता है। अंग्रेजी मुद्रिका अनुसार शासकों ने नगर बसाए व राजधानीया स्थिरीकृत की व इसके साथ ही बंदरों का महत्व भी बढ़ता रहा। अधिकतर नगर पहले राजनीतिक केंद्रों के रूप में विद्यमान थे बाद में धीरे–धीरे वह व्यवसायिक, धार्मिक व पर्यटन आदि प्रकार का महत्व प्राप्त कर अपना विस्तार करने लगे। नगरीकरण के अध्ययन के लिए उसकी उत्पत्ती के सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक कारणों का अध्ययन भी आवश्यक होता है। प्रत्येक नगर अपनी नवनीकरण की प्रक्रिया से होकर गुजरता है जिसके लिए विभिन्न कारण उत्तरदायी हो सकते है, जिसका अध्ययन हम इस अध्याय में करेंगे।

१. नागपूर जिले में नगरीय विकास का इतिहास

इतिहास की चर्चा हमेशा कालिक रूप से की जाती है। कई विद्वानों ने हमारे इतिहास को अध्ययन के दृष्टिकोण से परिपूर्ण करने के लिए कालक्रम का प्रस्तुत किया है। नागपूर जिला यह विभिन्न शासकों का गढ रहा है जिस कारण जिले के नगरीय विकासके इतिहास को स्पष्टरूप करना कठिन कार्य है। सुविधा करिता को सहायता से यह कार्य करने का प्रयास किया गया है। हमारे अध्ययन में नगरीय विकासयह मुख्य घटक होने के कारण नगरीय विकासके इतिहास को निम्न प्रकार से वर्गीकरण किया गया है।

१. प्रागैतिहासिक पृष्ठभूमि
२. प्राचीन काल में नगर विकास
३ मध्ययुगीन काल में नगर विकास
४. आधुनिक काल में नगर विकास

१.१ प्रागैतिहासिक पृष्ठभूमि

विदर्भ में कई स्थानों पाअतिप्राचीन की अवशेषों के प्रमाण मिले हैकालमें पाषाणिक प्राचीन युग के बृहदाश्मिय इकाईयों से लेकर मध्य युग के सुक्ष्म उपकरण प्राप्त हुए है। इस काल की वस्तिया नारसाहरमोल मौजा, जिला नागपुर) कुलजापुर जिला अमरावती में पाई गई है। इस काल में एक समुदाय में लोग बड़ी–बड़ी पत्थरों की सहायता से विभिन्न स्मारकों में मृतकों को दफनाते थे। बड़ी चट्टानों से बनाई गई मंजूषा तथा पत्थरों से रचित परिधि वाले वृत्त की प्रमुखता इस काल की थी। गंजूषा एडम (तहसील कुही जिला नागपुर) तथा चंद्रपुर जिले के कई स्थानों से प्राप्त हुई है। वृहदाश्मिय अवशेषआमगाव, सर्वा, भंडारा, चंद्रपुर तथा गढ़चिरोली जिले में बड़ी संख्या में उपलब्ध है। भागीयाहनी (तहसील साकोली जिला भंडारा) खापरी–हिरला नागपुर के प्रस्तर स्थित के प्रदर्शनों में से कुछ के मध्य भाग में चक्रवेष्ट बनाए गए है। बोरगांव (तहसील सावनेर) के वृहदाश्मिय वृत्त में एक पत्थर में इसकाशी कि गई ओजनाकार पेंटिंग का प्राप्त हुई है जिसका चक्रवर्त्त दीक्षा पारंपरिक के कुछ स्थानों में था इस प्रकार नागपुर का प्रागैतिहासिक इतिहास भी महत्वपूर्ण है (गुप्त, १९९६)

१.२ प्राचीन काल में नगर विकास

पौर्व सातवाहन के संस्थापक सिंमुक पौर्व का राज्यविस्तार कहाँ तक था, यह मतभेद का विषय है। विदर्भ जनपद इसके साम्राज्य में समाविष्ट थी इसके पुरातात्विक प्रमाण उपलब्ध हैं। इसके यहां उत्खनन में मृद्भांड व मणि के आगंतुक जल भवन व

★ संशोधक मार्गदर्शक, वसंतराव नाईक शासकीय कला व वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपुर, समाजविज्ञान, संस्था, नागपुर।

★★ एम0ए0–नेट- भूगोल, सहायक प्राध्यापक, भूगोल, वसंतराव नाईक शासकीय कला व वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपुर, समाजविज्ञान, संस्था, नागपुर।

निकालने के लिए ईंटों से बनाई गई नालियों के अवशेष प्राप्त हुए हैं (गुप्त, १९९६) अर्थात नगर निर्माण योजना चौथी से ही शुरू थी ऐसा प्रतीत होता है।

नागपुर से लगभग ५५ किलोमीटर दक्षिण दिशा में पद्मावती नाम के जंगल में सातवाहन काल की पेयजल की व्यवस्था (पाणपोई) के अवशेष मिले हैं। यह पद्मावती नगरपुर से वर्धा/यवतमाल जाने वाले एक व्यापारी मार्ग पर थी। व्यापारियों के सुविधा के लिए यह पाणपोई बनाई गयी होगी। जिसके अवशेष सातवाहन काल के मिले हैं। अर्थात पर्यावरण व्यवस्थापन का भी सुचारू रूप से प्रबंधन यहां प्राचीन काल से ही-होते रहा है. (Gazetteer of Nagpur District, 2005)

१.२.१ एडव

सातवाहन कालिन सिक्के नागपुर जिले के एडम से प्राप्त हुए है, जिन पर राजा ऑक्सस्य कावस ऑक्टोपियस कैपियस ऑगस्टस तथा सोटर टिबेरियस क्लाडियस निरो ऑक्टस, इन रोमन राजाओं के नाम अंकीत है। (संशोधनानंतर वि. ल्हेकर, पेजनपवगाए २००५)यह सिक्के रोमन साम्राज्य से होने वाले व्यापार का साक्ष्य प्रस्तुत करते है। एडव यह सातवाहन पूर्व से सातवाहन काल का बहुत बड़ा नगर था। यह पण्य पत्तन का एक प्रमुख व्यापारिक केंद्र था। रोमन साम्राज्य से होने वाले व्यापार के कारण सातवाहन साम्राज्य समृद्धि थे, इस कारण यातायात के लिए अनेक व्यापारी मार्ग निर्माण कराए गए।

१.२.२ नंदीवर्धन (वर्तमान नगरधन)

वाकाटकों कि के प्रमुख शासक नंदीवर्धन व वाकाटक्य का उल्लेख इतिहास में किया गया है। नागपुर के लिए यह नंदीवर्धन सबसे महत्वपूर्ण है। नंदीवर्धन कि राजधानी नंदीवर्धन (वर्तमान नगरधन) थी। इनका कितने आज भी नगरधन किले के नाम से प्रसिद्ध है। रामटेक यह इस कालखण्ड धार्मिक स्थान था। रामटेक परिसर में स्थित नगरधन, नंदपुर, हसलपुरी, नन्दीपुरी, वाकाटक्य, वाकेश इ. गावों में वाकाटक कालीन शिल्प अवशेष प्राप्त हुये है। फोटो यह एक समृद्ध तथा आर्थिक वाकाटक कालीन नगर था. इस सातवाहन काल से ही बस्ती बस चुकी थी। पक्की ईंटों के कई सुंदर मंदिर बने, जिसमें वैष्णव तथा शैव्यो देव मूर्तियाएं स्थापित थीं। रामटेक का नगर है जहां प्रागैतिहासिक काल से लेकर मध्यकाल तक के अवशेष मिलते है तथा आज भी अपनी लोकसंस्कृति और धार्मिकता के लिए प्रसिद्ध है।नंदीवर्धन का उल्लेख गढ़चिरोली नृपतिनृपोयकृष्णके शके ८९२ इ.स. ९४० के देवली ताम्र जिल्हा-भाषण में मिलता है। (Gazetteer of Nagpur District, 2005) इसमें प्रशासकीय विभागों में कुछ भूमि दान हेतु नागपुर-नंदीवर्धन विषय का उल्लेख किया गया है। अर्थात नागपुर क्षेत्र यह प्रशासकीय दृष्टि से ईसवी सन के दसवे शतक के पूर्वार्ध में सम्पन्न आया है। नंदी वर्धन को पहले से ही राजधानी का क्षेत्र था उसे नागपुर क्षेत्र में जोड़ा गया व एक प्रशासकीय विभाग बनाया गया।

१.२.३ रामटेक

रामटेक नागपुर जिले का एक महत्वपूर्ण पुरातात्विक तथा एक प्रसिद्ध तीर्थ स्थान है, रामटेक अनगढ़ पर्वत श्रेणी की ३०० मीटर ऊंची एक टेकड़ी पर बसा है। इस टेकड़ी को प्राचीन काल में गजगिरी नाम से तथा मध्यकाल में सिंहगिरी, नरसिंगिरी आदि नामों से संबोधित किया जाता था। उत्तर मध्य काल से यह रामटेक के नाम से प्रसिद्ध हुआ। वाकाटक नरेश की एक शाखा रामटेक में ११ किलोमीटर दूर नंदी वर्धन (वर्तमान नगरधन) के नाम से ही राज्य करती थी। राजधानी के अन्यत्र स्थापित होने तथा धार्मिक दृष्टि से महत्वपूर्ण होने के कारण मध्यकालीन साहित्यों में प्रसिद्ध हुआ। रामटेक के सातवाहन कालीन, वाकाटक कालीन, गोंड कालीन व भोसले कालीन मंदिर व स्थापत्य आज भी लोगों को आकर्षित कर रहे हैं। पर्यटन की दृष्टि से रामटेक अत्यंत महत्वपूर्ण सिद्ध हो रहा है। अतः रामटेक यह नगर धार्मिक पर्यटन के नगर के रूप में विकसित हुआ है और इसे विशेष व्यवस्थापन द्वारा और भी विकसित किये जाने पर प्लान केंद्रित किया जाना चाहिए।

१.२.४ हसलपुरी

नंदी वर्धन राजधानी का नगर था, सर्वोपरि यह हसलपुरी तक उसका विस्तार रहा होगा। वहां के प्राप्त वाकाटक कालीन अवशेष इस अनुमान की पुष्टि करते है। हसलापुरी गाव का नाम हसल, हसलपुरी का ही अपभ्रंश रूप प्रतीत होता है। नंदी वर्धन से जुड़ा होने के कारण हसलपुरी अथवा हसलपुरी मध्य भाग रही थी। ऐसे कई उदाहरण प्राचीन काल से वर्तमान काल तक देखे जा सकते है, जहां मुख्य स्थान से कुछ दूरी पर स्थित गाव तक सीमा विस्तार को जाती थी अथवा मुख्य स्थान के समीप ही बस्ती बसाई जाती थी, जो उसके विस्तार अथवा उपनगर के रूप में जाना जाता था। इस प्रकार हसलपुरी को नंदीवर्धन नगर का ही एक उपनगर के रूप में विस्तारित किया गया था। (गुप्त, १९९६)

१.३ मध्ययुगीन काल में नागपुर विकास

मध्ययुगीन काल में नागपुर जिले व आस-पास के क्षेत्रों में मुख्यतः गोंड राजाओं व भोसले राजाओं का अधिपत्य था। इस काल में प्रशासकीय विभाजन कि स्थिति भिन्न प्रकार से थी।

१.३.१ गोंड वंशावली

नागपुर पश्चिम भाग व गोंड राजाओं का भौगोलिक संलग्नता के कारण स्पष्ट संबंध दिखाई देता है। नागपुर शहर को स्थापित, विकसित व विस्तारित गोंड शासनकाल अर्थात राजा, बख्तबुलंदशाह और चांद सुल्तान इन तीनों राजा के गोंड राजाओं के काल में

हुआ। यद्यपि वे नागपुर का स्थान राजनैतिक दृष्टि से विशेष महत्वपूर्ण नहीं थे किंतु नागपुर पर कोकशाह के काल में कुछ परिवर्तन हुआ। उसने देवगढ़ व नागपुर गोंड राज्यों को मिलाकर इलताए व नागपुर का सूबेदार बनाया गया। नागपुर का किला इन्हीं के कार्यकाल में बना। ऐसे मान्यता है कि २८ बस्तियों को एकत्र कर अकबरबुलंदशाह ने नागपुर नगर की स्थापना की। एम. जुल्फेकार ने भी अपने लेखों के संग्रह "नागपुरचा सांस्कृतिक इतिहास" में किया गया है। परंतु अकबरबुलंदशाह के पहले से ही नागपुर एक व्यापारिक व कोकशाह का समय था। गोंड राजाओं ने अपने साम्राज्य का विस्तार कर मुगलों का सानिध्य प्राप्तकर किया, जिस कारण उन्हें अच्छे प्रतिष्ठानों का ज्ञान नहीं था। इसलिए अब गोंड शासक अपनी पहाड़ियों, जंगलों व झाड़ियों में स्थित राजधानी को छोड़कर खुले मैदान में शासन करने के इच्छुक हुए व अपनी राजधानी नागपुर परिवर्तित की। अब एक राजधानी के तौर पर नागपुर का विस्तार किया गया, उपेक्षणीयों को विशेष सुविधाएं देकर बाहर बसाया गया।बाजार, तालाबों आदि आवश्यक सुविधाएं दी गई। गोंड कार्यकाल में ही नागपुर ने विशेष महत्व प्राप्त कर लिया। शुक्रवारी तलावाजवळील गांधी सागर) गोंडकालीन तालाब का पानी पहले पीने के काम आता था। शुरुआत कुछ सालों के लिए की शासिका (होळकर)ने इसका पानी दिल्ली के शासकों में बहुतायता जान पड़ा अर्थात एक नियोजित नगर योजना के तहत ही यह व्यवस्था की गई होगी।

२.२.२ भोंसले काल

गोंड राजा बख्तबुलन्द शाह के पुत्र दार्द सुल्तान की मृत्यु के पश्चात उत्तराधिकार के लिए उनकी पत्नी व बच्चे पुत्रों में विवाद होने लगे। विपत्ता रानी ने रघुजी प्रथम को आमंत्रित कर नागपुर पर शासन सूत्र के योग सौंपे। रघुजी प्रथम ने इस अवसर का लाभ उठाया और नागपुर क्षेत्र पर अपना अधिकार स्थापित कर लिया। भोंसले राजाओं ने नागपुर में कई इमारतें, बाग, मंदिर, तालाब, कुएं, बावड़ी आदि बनवाए। शहर के पश्चिमी व यादव काल के मंदिरों का जीर्णोद्धार, शनिवारवाड़ा जैसे मंदिरों का निर्माण का गणेशोत्सव को सार्वजनिक पर्वोत्सव केंद्र बनाया। मराठा शासकों ने १७८० से १८५३ तक नागपुर को अपनी राजधानी के रूप में सजाया, बढ़ाया और महत्व प्रदान किया। साथ ही नागपुर को गोंड शहर से महाराष्ट्रीयन शहर तथा संस्कृति का केंद्र बन गया। (गुप्त, १९९६) रघुजी प्रथम के समय को कुलवाम्बाओं पर मोहल्ले बनाए जाने है, जो सैनिकों एवं अधिकारियों की व्यवस्था के लिए थे उनमें इतवारी, सक्करदरा और सीताबर्डी थे। सीताबर्डी में शेष अधिकारियों को व्यवस्था की जाती थी। भोंसलों को दूरदर्शिता नागपुर को हमेशा प्रतिष्ठा की ओर ले गई, परंतु आपसी वैमनस्य व विश्वासघात के चलते १८५३ की संधि के बाद नागपुरकर भोंसलों का गौरवशाली इतिहास सदैव अन्धकार में खो गया।(Sinha, 1967)

२.२.३ आधुनिक काल में नगर विकास

भोंसला राज्य की समाप्ति के बाद नागपुर शहर विशेषकर नागपुर जिले का इतिहास एक नए युग में प्रवेश करता है। अब नागपुर यह ब्रिटिशों के अधिपत्य में था। ३ नवंबर १८६१ में तत्कालीन भारत शासन ने एक प्रस्ताव पास करके एक नए प्रांत का निर्माण किया जिसमें अंग्रेजों ने सेंट्रल प्रोविंस (Central Provinces) कहा गया, जो मध्य प्रांत के नाम से पुकारा जाता था। इसमें नागपुर प्रांत व सागर नर्मदा क्षेत्र को मिलाकर मध्य प्रांत बनाया गया। नागपुर एक बहुत बड़े क्षेत्र की राजधानी बना गया, जो शहर के विकास का एक महत्वपूर्ण कारण था। सार्वजनिक निर्माण विभाग, कृषि एवं वन विभाग, शिक्षा विभाग, सार्वजनिक स्वास्थ्य विभाग इन सब के मुख्यालय नागपुर में खुले। अंग्रेजों को बसियां बसने लगी जिसे सिविल लाइन कहा गया। अनेक स्कूल खुले जैसे विक्टोरिया मेमोरियल और सेंट फ्रांसिस डी सेल्स। १९०३ में बरार का प्रशासकीय कार्यालय भी नागपुर आ गया।अमरावती नागपुर मध्य प्रांत व बरार की राजधानी बनाया। रेलवे का मुख्यालय नागपुर के लिए गौरव की बात की।व्यवस्था।

नागपुर नगर के विकास और सुचारू व्यवस्था के लिए १८६३ में नागपुर स्थानीय समिति (लोकल कमेटी) की स्थापना की गई, उसके अधिकांश सदस्य अंग्रेज अधिकारी थे। १८५० में ब्रिटिश सरकार द्वारा म्युनिसिपल ऑफ इंडिया एक्ट पास किया गया, जिसके अनुसार नगरपालिका स्थापन करने के लिए स्थानिक स्वराज्य संकल्पना का आरंभ किया गया। २४ सितम्बर १८६८ में एक विशेष सूचना के द्वारा नागपुर में भारत सरकार द्वारा नगरपालिका की स्थापना की गयी। इसी अधिसूचना के अंतर्गत इमामवाडा, गणेशपेठ, मस्कासेठ, सक्कारदरा, कळमेश्वर व सीताबर्डी में नगरपालिका स्थापित की गयी। अब जिला अत्याधुनिक शिक्षा केंद्र बन गया था। इन्हीं सभी के अंतर्गत नागपुर में दो महाविद्यालय मॉरिस और हिस्लाप उच्च शिक्षा का प्रसार कर रहे थे। नागपुर में प्रशासकीय परिवर्तन, स्वास्थ्य व्यवस्था व सार्वजनिक शिक्षा के विकास से जिले के आधुनिकीकरण को बढ़ावा मिला। इस प्रकार ब्रिटिश काल में नागपुर नगर व नागपुर जिले के विकास कार्य में तत्कालीन ब्रिटिश सरकार का महत्वपूर्ण योगदान रहा है।

नगरपालिकाओं की स्थापना

१८५० में ब्रिटिश सरकार द्वारा म्युनिसिपल ऑफ इंडिया एक्ट पास किया गया, जिसके अनुसार नगरपालिका स्थापन करने के लिए स्थानिक स्वराज्य संकल्पना का आरंभ किया गया। १९०८ के पहले जिले में ६ नगरपालिकाएं थीं। इमामवाड़ा, गणेशपेठ, सक्कारदरा, सीताबर्डी, कळमेश्वर व पांचगांव। नागपुर शहर व नागपुर क्षेत्र (Civil Station) की स्थापना नगर पालिका थी। कामठी छावनी का प्रबंधन कंटोनमेंट कमेटी (छावनी क्षेत्र) के हाथों में था। 'मध्य प्रांत वर्हाड़ नगरपालिका अधिनियम १९२२ के अनुसार' १९४८ में सदरबाड़ा नगर पालिका की स्थापना की गई। १९२६ वर्ष में राज्य सरकार ने छोटे शहरों के विकास करने के लिए २६ जुलाई १९२७ को सदरबाड़ा शहर व छावनी क्षेत्र का विभाजन किया तथा मध्य प्रांत नगरपालिका अधिनियम १९३३ अंतर्गत सदरबाड़ा नगरपालिका का कार्य का कार्यकाल

प्रारंभ किया गया। कंटोन्मेंट नगर पालिका १५ जनवरी १९१६ में गठित हो गयी। इस समय यह प्रांत म्युनिसिपल एक्ट १९०३ अनुसार कार्यरत थी। (Gazetteer of Nagpur District, 2005)

नागपुर महानगर पालिका

नागपुर नगरपालिका परिषद की स्थापना सन १८६८ में हुई उस समय इस नगर पालिका का भौगोलिक क्षेत्रफल ५५ वर्ग कि. मी. था। १८६८ में नगर पालिका की स्थापना के साथ ही प्राथमिक साफ सफाई, दिया बत्ती, बाजार, प्राथमिक शिक्षण व इसके लिए शासकीय अनुदान से नवीन सुविधाएं उपलब्ध कराई जाने थी। नागपुर शहर स्वच्छ विकास के लिए १९३६ में नगर सुधार प्रन्यास (इंप्रूवमेंट ट्रस्ट) बनाया गया। १९२२ में नागपुर नगर पालिका के लिए मध्यप्रांत व बरार नगरपालिका अधिनियम १९२२ लागू किया गया। बाद नागपुर शहर के लिए "नागपुर शहर महानगर पालिका अधिनियम, १९४८" लागू किया गया जो केवल नागपुर शहर के लिए था। नगर पालिका की स्थापना के ८७ वर्षों के बाद १ मार्च १९५१ को नगरपालिका का महानगरपालिका में रूपांतरण हुआ।

५ निष्कर्ष

नागपुर जिले में नगर विकास का इतिहास बहुत पुराना प्रतीत होता है, और इस पर मुख्य रूप से शासकों के धर्मावलंबी व सत्ता परिवर्तन के प्रभाव दिखाई देते है। जो पहले राजधानी थेर या विशेष नगर थे, उनका सत्ता परिवर्तन के बाद अपना महत्व होता गया तथा कुछ ने सत्ता परिवर्तन के बाद विशेष महत्व प्राप्त किया। नगरीय केंद्र, धार्मिक केंद्र, पर्यटन केंद्र, प्रशासकीय केंद्र के में अपना विकास करते गए व आज इस स्थिति में पहुंच गए कि हम किसी नगर को उसकी विशेषता जैसे गणटेक धार्मिक नगर, नागपुर प्रशासकीय नगर, नरखेड़ व्यवसायिक कृषि, उपरोक्त कृषि केंद्र आदि के संदर्भ में पहचानने लगे। ब्रिटिश काल नागपुर के सबसे अच्छा काल सिद्ध हुआ। इस काल में विभिन्न विभागों के मुख्यालय नागपुर स्थानांतरित किए गए व नए मुख्यालय भी खोले गए। ब्रिटिश काल में पूर्व पश्चिम व दक्षिणोत्तर जाने वाले चार मार्ग नवीन लोहमार्ग से जोड़े जाने के कारण इस शहर प्रशासनिक, आर्थिक व सांस्कृतिक दृष्टि से महत्व का रहा। इस प्रकार ब्रिटिश काल में नागपुर का विकास अपनी चरम सीमा पर भारतीय संघ राज्य के बाद नागपुर को उपराजधानी का स्थान सम्मान कर उसे महाराष्ट्र की उपराजधानी बनाया गया व नागपुर का थोड़ा कम हुआ परंतु उसकी भौगोलिक स्थिति ने उसका महत्व हमेशा ही बनाए रखा है।

संदर्भ–सूची

- Chandra, K. (2018). Some Historic Sites in Nagpur District. *Artavia, VII*(2). (1961-2011). *District Census Handbook Nagpur.* Census of India.
- *Gazetteer of Nagpur District.* (2005). Mumbai: Govt. of Maharastra.
- kumar, A. (2018). मुगलकालीन भारत में नगरीकरण. (2009-2017). *Nagpur Socio-Economic Review.* Director of Statistic and Economics Department.
- Sinha, R. (1967). *Bhosalas of Nagpur.* New Delhi: S. Chand & Co.
- *The City of Nagpur Corporation Act, 1948.* (2006). Mumbai: Maharastra government, mumbai.
- Vahia, M. (2013). ASPECTS OF GOND ASTRONOMY. *Journal of Astronomical History and Heritage*, 29–44.
- बन्दोपाध्याय गुप्ता. (1996). विदर्भ : ऐतिहासिक एवं सांस्कृतिक पृष्ठभूमि. नागपुर: विश्वभारती.
- चान्दना, ह.ओ. (2012). जनसंख्या भूगोल. नई दिल्ली : कल्याणी पब्लिशर्स.
- व्यास, न.ब. (N.D.) नागपुर नगर एवम स्वतन्त्रता आन्दोलन. नागपुर.

PALARCH International Journal in Palaeontology and Egyptology

www.palarch.nl/index.php ISSN NO: 1567-214X

UGC CARE GROUP- II CERTIFIED JOURNAL

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to Certify the Paper entitled

Dr. Babasaheb Ambedkar And Historical Evolution of Caste Movement in India

Authored By:

Dr. B.R. Maske

From

Asso. Professor & HOD History Dept., VNGIASS, Nagpur (India).

Has been published in Palarch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology, Volume -18, Issue - 10, 2021

Scopus

Palarch's Journal of Archaeology of Egypt / Egyptology

"Dr. Babasaheb Ambedkar And Historical Evolution of Caste Movement in India"

Dr. B.R. Maske
Asso. Professor & HOD History Dept., VNGIASS, Nagpur (India).

Dr. B.R. Maske, Dr. Babasaheb Ambedkar And Historical Evolution of Caste Movement in India, – Palarch's Journal Of Archaeology Of Egypt/Egyptology 18(10), 998-1003. ISSN 1567-214x

Abstract
Therefore to deal with caste movement is further become complex issue. But two main writers and social reformist are done commendable work. They are, Dr Babasahab Ambedkar and Jotirao Phule. Both rationally use caste movement to remove suffering of thousands of years of 'broken men'. The question of 'caste system and its emergence' is puzzled to everyone, from art to science Not only Indian but also foreign writers are dealt extensively the question of caste system. The references books and historical materials they used to deal with caste were varied and depend upon result.

Introduction:
Buddha period, charwaq Caste movement in India can be traced back, to Buddha could be rationally considers as first who raise a revolt against caste oppression. He directly challenges 'ritual' and sacrificed in the name of religion. Brahminical religion used to scarified and consider themselves as 'middlemen of god'. They consider themselves pure and have exclusively reserved right for themselves to 'learn VEDAS'. They prohibited to Sudra and outcaste to do business and study the Vedas. Babasahab Ambedkar gives more emphasizm that Caste movement could be clearly seen in the context of Buddha. Historian has ignored 'Battle between Buddhism and Brahmanism. He wrote, History of India is nothing but the battle between Buddhism and Brahmanism. Sanskirt as god language to frightened common people. Buddha challenges Brahmins ideology by showing them right path, that 'killing animal never give you salvation', until you concentrate on your mind. which is based on inequality. Dr Ambedkar in his book, who were the Shudra and how they become untouchable narrated that 'Todays Untouchable were never untouchable' they become untouchable due to social tricks of Brahmins. Actually untouchable were a warrior clan. They were the first person to adopt Buddha path.

Objective:
1. Understand caste and contemporary caste movements

2. Study impact of conversion and Dr Babasahab Ambedkars movement

Methodology:
Using secondary data in recent development of caste movement and its oppression creates qualitative interpretation.

Buddha and his Buddhism:
Buddha's counter to Brahmanism led to forcefully adopt to change their 'rituals'. They were so weak to conspire against Buddha that they had to adjust with Buddhism. Many of them either converted into Buddhism or adopt Buddha's method to counter Buddhism. Religion actually was a bread and butter issue for Brahmanism. They wanted to bear the shock of Buddha has given them by adopting 'cow as sacred animal' and they adopt 'Ahimsa' to singled public that they are having similar kind of ideology to counter Buddhism. But it has created tension and conflict between Brahmin and Non Brahmin since Brahmin adopted VEG and Non Brahmins continued to eat it. This led to create 'COW eater and COW non eater issue' in public. Brahmin religion has used this issue to propagate their ideology to mobiles mob. Earlier to this, Brahmins were killed cow for their daily ritual that becomes very problematic to cultivator or farmer caste. Thus, they do not like Brahmin's ritual and when they found Buddha's teaching that to achieve 'MOKSHA", there is no need to perform 'ritual'. They began attracted toward Buddhas. But to counter Buddha, Brahmins used 'COW" as their weapon. But they failed to divide people. There after thousand of year Buddha's survived and become great man. His teaching also motivates people to use rational path. Brahmin use trick and they stop 'Upanaya' which is considered important sanskar in Brahmanism. Thus, without this Sanskar, one cannot become a warrior clan. Thus, it led to creation of 'outcaste' From there on ward, thousand battles were fought against caste system. We will discuss here, in next chapter details about 'caste movement'.
There was constant counter by Brahmanism to Buddhism. Brahminism adopts various techniques to counter Buddhism. Even they changed frequently to counter Buddhism Buddha had allowed all caste and woman to enter into Buddhism and provide them equal opportunity to salvation. Buddhism was against of Vedas and rebirth; they even criticized Brahmanism and their four varna system.
Movement is 'word' derived to 'move on' which is sort of river or a flow of change. It also means that it has rapidly change human thought to cultivate mind or civilized mind. Today's behaviors of people are a work of thousands of people. The way people are behaving today could be traced in the history. Caste movement is very wide topic. To just introduce this topic, we can able to write a book on this topic. The deepest of this topic is like a sea. Thousands of people have given strong shock to caste system which becomes cause of emergence of caste movement. Therefore, I will discuss and confine to 'a big movement of caste' But I truly cannot also ignored 'small but historical contribution by various well know personalities in the caste movement.
The practices of caste system are common in 1500 BCE, Rigveda confirmations of caste genesis. Hindu's sacred book strengthens the traditions and rituals, 'the Bhagavad Gita' and Manu Smriti, it legitimized caste system in the 3rd century.

The practices of 'Untouchablity' noted by a famous Chinese Buddhist Fi xian and discussed 'Chandalas segregation from the mainstream population.' It suggests that a stretched history of socio-economic discrimination of SCs. (Ambedkar, 1987).The caste system is highly unequal entitlement of rights. The perpetuation of historical injustice and inhuman treatment has denial of equality and justice. Scheduled castes are linked with a notion of impurity therefore suffers from socio-economic exclusion made them dependent on so-called higher caste for their survival. In villages have been a tradition-bound notion and attitudes are being observed in nomenclature of caste. Those who are at a top enjoying most rights coupled with least duties and those at a bottom performing most duties coupled with no rights (Thorat, Sadana and 2009). A theory of Karma which propagated in Hinduism is actually perpetuated caste system "If you born a Dalit, it was because of your previous birth Karma. In this life, here you cannot do anything to change your karma. You have to bound with rules and ritual of Brahmins Dharma". This propagation has appeared in the form of 'religion text by Brahmins has led 'destruction' of aspiration to come out from caste misery. However, Brahmins may be cunning or cruel, he should be given respect. Manushrit has ruled of undermined dignity of women and Dalit. "Teno Loki Brahmin shratra" In three world Brahmin is great" Text of Manushrimit gives upper hand to Brahmins. There is different provision for Brahmin if he committed any crime. They denied education to women and dalits.

Buddha's period and caste movement:

Buddha was a rational philosopher. He realized in his early age that people are ignorant about their act. Brahmins were misusing this ignorance of people for their own benefit. It was the time of emergence of various schools and thought of studies. Many new ideologies emerge and propounded by various Rishies. There had their own ashrams. In this time although society was divided into four varnas. But 'caste' is invisible and not rigid. But presence of hierarchy is evident and clearly seen in the ritual of Brahmins. They consider themselves superior. They had privileged over other three varna. Inequality and social injustice was present in various forms. Society is based on class and division of varna has given rise to caste and subcaste based division. Buddha propagates the path of Karuna, Maitre and Sheel. He considers and emphasize on "how human interact with each other" and what kind of society should be. He gives more emphasize on 'cultivation of mind'. He has given five sheeal, (Pancha sheel) Speak to truth, No violence, not to drink alcohol and eight noble fold path. He has no relation with 'heavenly' things, what will happen after death has nothing to do with his Dhamma. He uses vernacular language and never paid any attention to ritual for salvation. 'Atas deep Bhava' it means become an own light, do not depend upon other. If you understand teaching of Buddhism, we can easily understand that most of his teaching is rational and countering 'Brahaminism'. In Brahamanism more attention is paid to 'Karmakand' and ritual', they do not consider equality and depend upon after birth. Buddha negated all this.

Dr Babasahab Ambedkar, and caste movement:

Dr Babasahab is unopposed leader of caste movement in India. His contribution in mass mobilization in caste movement is remarkable. He himself belongs to "untouchable" caste. He was a Mahar by caste. He bears caste oppression early in his life. He earned highest and high education. His personal life is a movement of nation building. He worked relentlessly and opposed caste based inequality. He is unparalleled. His life is motivation to worldwide.

He mobilizes Dalit masses. He established various organization, such as Bahiskrit Bharat, Bahistrit hitkarni Sabha and led various movement, Kala Ram satayagrah, Chawadar Tank Satagrah. He also publically burn 'Manusmirti'. He started various newspapers to convey his views to masses. Through this he propagated that 'Untouchable' are treated badly. He propounded grievance before British and Indian masses. He also wrote many books that deal with issue of caste system. He took an oath that 'I was borne a Hindu, but solely assured that I will not die a Hindu' in 1936 at Yewala. He tried hard to pursue mind of Hindu's people. Gandhi and Ambedkar had tussle in the issue of separate electorate given by British government after roundtable conference. Gandhi opposed Dr Babasahab on the issue of representation of Dalit. Punna pact sign and in the place of separate electorate, some seats were reserved in the assembly. But Dr Babasahab had signed this pact in 'forceful circumstance to save the life Gandhi'. He has done various works in development of India. He was a labour minister; he worked on various development schemes. Even his role of contribution ofa India's highest bank, RBI is commendable.

His most acclaimed work in drafting of Indian constitution and Hindu code bill. In the case of Hindu code bill opposed vehemently by caste Hindu. Even the bill was addressing issue of 'Hindu women'. Because of caste system, caste Hindu considers this act to ruin their religion.

Annihilation of cast:

He wrote a book, named 'annihilation of caste' and riddles in Hinduism, which talk about caste, issue and give idea of how to eradicate caste system. His tussle between Gandhi is well known. Gandhi wants to eradicate 'Untouchability' but want varna system to be continued. He does not find any wrong in hierarchial division of Varna. Varna system divides society into four class, Brahmin works in teaching and religion work, Shatriya, a warrior works to defend from enemy, Vasiya do business activities and Shudra works for other three varna. There is also another class, which is 'outcaste' or untouchable. They lived in outskirt of village. They were considered as 'impure'. Purity and impurity notion of caste is deeply rooted.

Gandhi and Harijan savak sangh:

Gandhi finds this practice non objectionable. He also mentioned that eradication of this practice would destroy basis structure of Hinduism. Gandhi does not able to pay due attention to problem of untouchablity and its association with Varna system. He undermines the issue of caste and varna. Gandhi uses 'Harijan savak sangh' platform for this political activities. For Gandhi, eradication of caste system is platform, not a program. Babasaab criticized Gandhi in many occasion due his views on caste system. However, Babasahab views on caste system are based on practical experiance and he knows how to deal with caste. Gandhi considers

'considering Dr Ambedkar method to problem of caste will create lots of issues' Babasahb also criticized fervently on Congress, he wrote a book, which deals extensively on how Congress and Gandhi misuse Dalit and does not actually consider the issue of Dalit oppression as national importance Congress was an upper caste organization. Their views that 'Once we get freedom from Britishers' then we can easily abolish caste based oppression, but Babasahab has doubt on Hindu mentality, that is true, even after 72 years of India Independence 'caste based atrocities are still continued.

Dr. Ambedkar and conversion to Buddhism:

Can Buddhism answer to caste system? Babasahab works tremendously to find a way to come out of Brahminical system of caste. He knows that 'Waiting to change mindset of Hindu's people, will not work out" They are not going to change their mindset. He observed this in various occasion. He studies caste system carefully and knows that 'caste is sanctioned by Hindu religion or religion text such as Manushritri, Bagawat Gita, Shorites, Rigveda etc. All most all material written by Brahmin has sense of castesism. These texts propagate castes in a mind of people. It has only method to review all text of Hinduism; this is kind of proposing new religion That will require more time. A good home cannot stand on garbage; thus, it is necessary to find out alternative. After reading so much on different religion, he comes to point that 'Only Buddhism' can answer social disharmony and give equality, justice and liberty to human.

In 14thOctober 1956, Dr Babasahab and his follower converted into Buddhism in Nagpur. It was historical and epitome of all movement in the caste movement. It is culmination of all struggle of 'untouchable caste' till date. This conversion has changed Dalit's life entirely. Babasahab calls it ' a new birth'. In waiting for Visa, This small autobiographical evidence of Babasahab life reflects in all his life work. He once mentioned to Gandhi that ' we do not have homeland". Nobody is going to call a homeland where discrimination and humiliation is persisted. Where a touch of Dalit prohibited? Denied in education, water, dignity and freedom, how can one proudly call it land? If in the future, we would not faithful to this land, then, it will not our fault, it will be fault of this entire country.

Summary:

Dr. Babasahab warn to all Indian. We are waiting for Visa. We are waiting for homeland. Conversion to Buddhism is actually greatest contribution of Babasahab on India. Undoubtly, conversion is a milestone of caste movement. In the history, there were many attempts to eradicate caste system. In Bhakti (period) Movement, in which various saint among Shudra and untouchable castes tried to find out alternative to Brahmins god. They preach 'one god, Nirvikar, Nirmankarta etc but could not able to actually change the life of Dalits in India. 'Many saint come and go but Dalit remains Dalit' These saints only work in surface Babasahab gives example of Dhaynashare, a Marathi Brahmin saint; his own caste people ostracized him. He able to see "god is everywhere' but never comes and settle in the Dalit hemlets These so called saint and Mahata never saw "untouchable" as human.

Babasahab and his follower have converted into Buddhism in the year of 14thOctober 1956 in Nagpur. It is greatest religion conversion in the history of India.

This conversion has changed history.

References:

- *Ali, Syed. "Collective and Elective Ethnicity: Caste among Urban Muslims in India," Sociological Forum, vol. 17, no. 4, December 2002. pp. 593-620.*
- *Chandra, Ramesh. Identity and Genesis of Caste System in India Gyan Books, 2005.*
- *Ghurye, G.S. Caste and Race in India. Popular Prakashan, 1996.*
- *Perez, Rosa Maria. Kings and Untouchables: A Study of the Caste System in Western India. Orient Blackswan, 2004.*
- *Reddy, Deepa S. "The Ethnicity of Caste," Anthropological Quarterly, vol. 78, no. 3, Summer 2005. pp. 543-584*

(20)

www.palarch.nl/index.php
Certificate No. 0352

ISSN NO: 1567-214X

SCOPUS INDEXED UGC CARE GROUP-II CERTIFIED JOURNAL

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to Certify the Paper entitled

" A STUDY OF THE PATTERN OF CASTEWISE PARTY REPRESENTATION IN VIDHAN SABHA ELECTIONS IN VIDARBHA - 2009-2019"

Authored By:

[1]Dr.Rahul Bavge, [2]Dr.Aseem Khapre, [3]Dr.Sandip Tundurwar.
From

[1]Associate Professor & HOD , Political Science VNGIASS, Nagpur (India)
[2]Associate Professor & HOD , Political Sci, Watsalabai Naik Women's , College, Pusad
[3]Associate Professor & HOD , Sheri Bhuzani City College , Nagpur

Has been published in Palarch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology, Volume -18, Issue - 4, 2021

RAHUL M. BAVGE
Head & Associate Professor
Dept. of Political Science
Vasantrao Naik Govt. Institute of Arts & Social Sciences, Nagpur

Indexed in Scopus

PalArch's Journal of Archaeology of Egypt / Egyptology

"A STUDY OF THE PATTERN OF CASTEWISE PARTY REPRESENTATION IN VIDHAN SABHA ELECTIONS IN VIDARBHA - 2009-2019"

[1]Dr.Rahul Bavge, [2]Dr.Aseem Khapre, [3]Dr.Sandip Tundurwar
[1]Associate Professor & HOD , Political Science VNGIASS, Nagpur (India)
rbavge.vngiass@gmail.com
[2]Associate Professor & HOD , Political Sci, Watsalabai Naik Women's , College, Pusad
[3]Associate Professor & HOD , Sheri Binzani City College , Nagpur
sntundurwar@yasoo.in

Dr.Rahul Bavge, Dr.Aseem Khapre, Dr.Sandip Tundurwar, A STUDY OF THE PATTERN OF CASTEWISE PARTY REPRESENTATION IN VIDHAN SABHA ELECTIONS IN VIDARBHA - 2009-2019– Palarch's Journal Of Archaeology Of Egypt/Egyptology 18(4). ISSN 1567-214x

Keywords: Representation, Caste-Category, Political Parties, Social democracy,

ABSTRACT

Caste is an undeniable reality in Indian Social-Political Life. Various factors such as political process, voting, candidature, composition of council of Ministers are compulsorily and irrevocably affected by caste. Castewise reservation was given in post-independence era for the transformation of political democracy into social democracy.

All political parties claim to be all inclusive. They try to get support of all castes and relgions in order to get elected and to continue the acquired power. The present paper has tried to shed light on social representation of various political parties in last three Vidhan Sabha Elections in Vidarbha Region of Maharashtra State in India. It also tries to understand social mass basis of political parties and different communities' priority of political parties.

Need of study: The social mass base of political parties need to be strong in order to win elections and preserve the acquired power in Indian democracy. During last nine Vidhan Sabha elections in Maharashtra from 1990 to 2019, no single political party has got majority. As such political parties have been forced to make alliances to form government. Whether somebody wishes to do so or not, following the obligation of alliance-government has become political need in Maharashtra. The public voted for change of power in the 1995, 1999, 2014 and 2019 elections. The changing social mass base and representation of political parties is responsible to a large extent for these frequent changes in power. Thus study is necessary to understand this phenomenon.

Significance of Study: The success and failure and strength in elections of political parties in

democracy depends on what social group they represent. In democracy representation of various social groups should reflect through political power. Hence study of social representation of political parties is important

Objectives: Following are the objectives of this research paper.

(1) To find out exactly which social group do the political parties represent.
(2) To understand which social group choose which political parties for representation.
(3) To inspect which social group gets how much representation or not.

Research Question:

(1) The question whether political parties represent all social groups as per their claim is important in any democratic society?
(2) Whether all social groups get appropriate and legitimate opportunity of representation in Vidhan Sabha in Vidarbha?

Scope and Limitations:

The study in this research paper is confined to the 186 MLA's elelctled from Vidarbha in Vidhan Sabha Elections of 2009, 2014 and 2019.

Research Method:

The information gathered during surveys made in 2009, 2014 and 2019 election of Vidhan Sabha in Vidarbha has been used in these study. Newspaper filings and statistics of Election results published by Election Commission have also been used.

Hypothesis:

(1) As general category is mostly represented by the two national political parties BJP and Congress, these two parties have maximum support of general category.
(2) Though BJP has got support of other castes and categories, it is mostly a party of upper caste people.
(3) OBC category is mostly represented by BJP.
(4) As most OBC MLA's are getting elected from general category even without reservation, their political empowerment is happenings.
(5) BJP is the most powerful party which represents SC's one-sided.
(6) BJP has got maximum support from SC's by using the experiment of social engineering.
(7) Though BJP is the biggest party in ST category, but Congress is still in the race
(8) Among the ST's Congress has retained its mass base to a large extent.
(9) BJP has forcibly entered into the traditional Congress mass basis by using social engineering.
(10) The State Level party have not got much success in increasing their social mass base.
(11) There is one dominant caste in every category such as Brahmin in general, Kunbi in OBC, Mahar in SC and Gond in ST and because of this other social communities do not get proper representation and share in power.

Introduction:

There is an immense variety in Indian democracy various social groups and political parties give preferences to each other and some social groups avoid supporting certain parties. As a result the society recognizes certain parties as being parties of certain social groups. The political future of a party depends on its categorywise social representation and the success it gets in this. The pattern of caste-categorywise representation of political parties in Vidhan Sabha Elections of 2009, 2014 and 2019 is displayed in Table No.1 as follows -

TABLE NO 1

TABLE SHOWING NO.OF MLAs CATEGORYWISE OF DIFFERENT POLITICAL PARTIES IN LEGISLATIVE ASSEMBLY ELECTIONS FROM 2009 TO 2019 IN VIDARBHA

Sr. No.	CASTE (Category)	BJP	SHIV SENA	CONG.	N.C.P	IND.	OTHER	TOTAL
1	OPEN	24 (12-90)	03 (1.61)	13 (6.98)	02 (1.07)	01 (1.04)	0.00	43 (23.11)
2	OBC	41 (22.04)	08 (4.30)	21 (11.29)	07 (3.76)	09 (4.83)	03 (1.61)	89 (47.48)
3	S.C.	17 (09.13)	05 (2.68)	05 (2.68)	01 (0.53)	02 (1.07)	0.00	30 (16-12)
4	S.T.	11 (11.29)	00	07 (3.86)	01 (0.53)	01 (0.53)	03 (1.61)	21 (11-29)
5	Unknown	0	0	3 (1.61)	0	0	0	3 (1.61)
6	TOTAL	93 (50.00)	16 (8.60)	49 (26.34)	11 (11.91)	13 (6.98)	04 (2.91)	186 (100 00)

Source - (1) DATA collected through survey

(2) Election Commission Report % on the basis of total MLAs of Vidarbha 186.

Graph No. 1 Showing number of MLA's Category wise different political parties inVidhansabha Election from 2009 to 2019 in Vidarbha

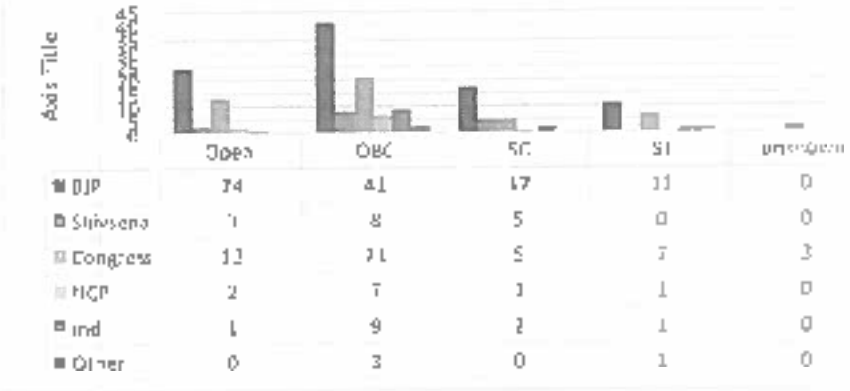

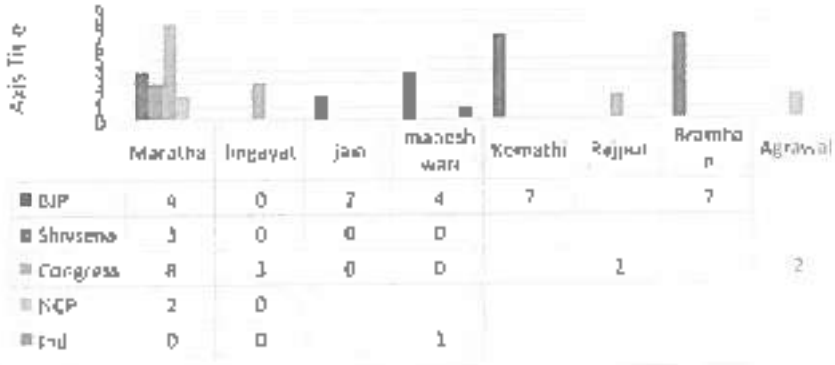
TABLE NO. 2

TABLE SHOWING NO.OF GENERAL CATEGORY ELECTED MLAs CAST WISE AND PARTIWISE IN LEGISLATIVE ASSEMBLY ELECTIONS FROM 2009 TO 2019 IN VIDARBHA

Sr. No.	CASTE Category	BJP	SHIV SENA	CONG.	N.C.P	IND.	TOTAL
1	MARATHA	04 (2.15)	03 (1.61)	08 (4.30)	02 (1.07)	00	15 (8.8)
2	LINGAYAT	00	00	03 (1.61)	00	00	3 (1.61)
3	JAIN	02 (1.07)	00	00	00	00	2 (1.07)
4	MAHESHWARI	04 (2.15)	00	00	00	01 (0.53)	5 (2.68)
5	KOMATI	07 (3.86)	00	00	00	00	7 (3.86)
6	BRAHMIN	07 (3.86)	00	00	00	00	6 (3.86)
7	RAJPUT	00	00	02 (1.07)	00	00	2 (1.07)
8	AGRAWAL	00	00	02 (1.07)	00	00	2 (1.07)
9	GRAND TOTAL	24 (12.90)	03 (1.61)	15 (6.98)	02 (1.07)	01 (0.53)	43 (23.11

Source - (1) DATA collected through survey
(3) Election Commission Report , % on the basis of total MLAs of Vidarbha 186.

Graph No. 2 of showing number of Genral Categary MLA's Caste & Parrty wise in Vidhansabha Election in Vidarbha From 2009 to 2019

Out of the total 186 MLA's in last three Vidhan Sabha Elections of 2009, 2014, 2019 and BJP 93 (50.00), Congress 49 (26.34), Shivsena 16 (8.07), Independent 13 (6.98) NCP 11 (7.91) and other 4 (2.51), candidates got elected.

On the basis of this data it is clear that BJP is number 1 and Congress No.2 party in Vidarbha. Thus the competition in Vidarbha is mainly between the two national parties, BJP and Congress. Shivsena is at third place, NCP at 5th place, Independents at 4th place and other parties are at 6th place.

Out of 186 elected MLAs in Vidarbha 43 (23.11) MLA's of general category got elected, out of 43 general category MLA's, the highest 24 (12.90) got elected from BJP after that Congress 13 (6.58), Shivsena 3(1.61), NCP 2 (1.07) Independents 1 (1.04), MLA's got elected. From this data following things become clear -

(1) In last 3 Vidhan Sabha Elections in Vidarbha, voters in general category have given first preference to BJP (12.90%)

(2) The second preference of general category voters has gone to Congress (6.98%)

(3) The national parties like BJP and Congress have got most success in general category in Vidhan Sabha Elections in Vidarbha. Out of 43 general category MLAs, 19.89% MLA's of these two parties got elected.

(4) The State level parties like Shivsena and NCP have collectively got only 5 seats in general category. Their performance is not very good. It proves that state level parties are not preferred by voters in general category.

(5) The miserable conditions of Republican Party, BSP and Left parties can be seen from the fact that they don't got even a single seat.

In general category, BJP gets the highest chances because of the issue of Hindutva. As top leaders of BJP and Congress are from general or OBC categories. Naturally the support of general category voters goes to these two parties. That is why these two national parties have got success in general category seats. They also get benefit because Republican Party and BSP has not concentrated on these voters Support and representation of various communities in general category castewise to political parties.

To understand social mass base of political parties, we need to analyse the caste-wise support to them.

Caste wise Representation and support base of Political Parties in General Category -

(1) **Maratha -**

Though 23.11% MLAs from general category have been elected from general category seats, most of them are from Maratha-Brahmin communities. In last three Vidhan Sabha Elections, out of general category 43 MLAs, 15 (8.08) are from Maratha Community. The Maratha Community uhas got 34.88% representation on general category seats. Out of 15 Maratha MLAs highest 8 are from Congress, 4 from BJP , 3 from Shivsena and 2 from NCP. Thus shows that Congress and Maratha community have given performance to each other in these elections. With respect to Maratha MLA's BJP is 2nd, Shivsena 3rd and NCP 4th number party in representation.

(2) **Brahmin -**

From general category after Maratha community, Brahmin and Konti MLAs are highest in number. This success in election is achieved by the candidates of those communities. Whose voters are less in number but who get support from other

communities also. Out of 43 general category MLA's, 7 MLA's from Brahmin community are elected. They have got 16.27% representation in general category. All 7 MLAs are from BJP. Thus it is clear that Brahmins and BJP are each other's alternatives. The leadership of Devendra Phadanavis and Nitin Gadkari is benefiting BJP.

(3) **Komti** -

Komti and Brahmin castes are at 2nd spot collectively in general category MLAs. Komti is a traderers community spread in Chandrapur, Yavatmal districts. The former Ministers like Sudhir Mungantiwar and Madan Yerawar are BJP leaders of Komti caste. This caste is considered as economically advanced. Out of 43 general category MLAs, all 7 MLAs have been elected from BJP in Chandrapur and Yavatmal District. The trader communities are traditionally regarded as BJP supporters. Komti caste has got important place in MLAs as well as Council of Ministers. Along with Brahmins, Komti Caste is at 2nd Number in number of MLAs in general category.

(4) *Maheshwari* -

The Maheshwari Caste has got third number representation among MLA's from general category Out of 43 general category. MLAs, 5 are from this caste. After Komti, Maheshwari Caste is a trader community which is close to BJP. Out of these 5 MLAs, 4 are from BJP and 1 was independent. It shows their closeness with BJP

(5) **Lingayat** -

Out of 43 general category MLAs , 3 are from Lingayat Caste These 3 MLAs have got elected from Congress in Yavatmal, Buldhana District. Other parties have not shown interest in giving candidature to Lingayat. Its benefits has gone to Congress. This caste is mainly present in Yavatmal, Amravati and Akola District and is spread in Nagpur, Gadchiroli and Chandrapur District. Lingayat which is a Shudra Caste has got 1.61% representation among total 186 MLAs and 6.67% as compared to general category. But no Lingayat MLA was made a Minister.

(6) **Jain** -

Two MLAs of Jain religion have been elected from BJP from Buldhana District. After trader communities like Komti, Maheshwari. Jain also a trader caste has got MLAs elected from BJP. It shows the pattern of closeness between trader castes and BJP.

(7) **Rajput** -

Two MLAs of Rajput community have got elected from Buldhana and Amravati District on Congress's candidature. In Vidarbha the Kshatriya castes like Rajput and Maratha seem to be inclined towards Congress.

(8) **Agrawal** -

Two MLA's of this community have got elected from Gondia district on behalf of Congress. It shows that Agrawal Caste from the trader Community is inclined towards Congress but others are being represented mostly by BJP.

On the basis of above data and analysis, following facts and inferences are found -

(1) In general category voters have given 1st and 2nd performance to National Parties such as BJP and Congress respectively, hence it can be inferred that the highest representation of general category is done by BJP and Congress.

(2) The State Level Parties such as Shivsena and NCP are BJP and Congress' younger brothers so far as the representation of general category is concerned.

(3) In general category the political parties and leaders other than BJP-Shivsena and Congress have an insignificant position.
(4) Though BJP has got support of other communities but mainly it is a party of Shetji-Bhatji. (Upper caste).

(5) This proves that farming castes such as Maratha and Lingayat are inclined towards Congress.
(6) The non-Marathi trader castes such as Komti, Maheshwari and Jain are inclined towards BJP.

From above statistics and analysis. **Hypothesis No.1 As general category is mostly represented by BJP and Congress, these 2nd National Parties have maximum support of general category is proved. The Hypothesis No. 2 Though BJP has support of other castes, it is mostly a party of upper caste people** is also proved.

Partywise representation of OBC MLAs -

Out of total 186 elected MLA's in Vidhan Sabha Elections of 2005, 2014 and 2019 from Vidarbha, 89 (47.84) OBC MLA's have got elected. From East Vidarbha 51 and from West Vidarbha 28 OBC MLA's have been elected.

Out of total 89 elected OBC MLAs , BJP's 41, Congress 21, Independent 9, Shivsena's 8, NCP's 7 and other political parties 3 MLAs have been elected. BJP had started working in non-Brahmin communities through social engineering from the 1980 decade. Pandurang Fundkar and other OBC Leader represented the OBC category in BJP. BJP increased its acceptability among the OBC's through them. They are getting its benefit BJP has got most OBC MLA's elected in last 3 Vidhan Sabha Elections from Vidarbha BJP has maintained its No.1 position in the OBC category.

The mass base of Congress among OBC's has gone on decreasing gradually after 1990 Still Congress has got 21 OBC MLA's, second only to BJP. It shows that there is a group among the OBCs and general category which supports Congress.

When a powerful leader is refused candidature by a political party then also people have elected such leader as MLA. At the 3rd number after BJP and Congress, 9 OBC candidates have got elected as MLAs, as independent contestants. Some important leaders among them are Ravi Rana and Bachhu Kadu.

As far as OBC MLA's are concerned Shivsena is at 4th place with 8 MLAs and NCP at 5th place with 7 MLAs. Other parties have got 3 OBC MLAs elected. They are at the 6th and the last place in OBC MLAs representation.

From above data and analysis following things come to light -

(1) As BJP and Congress are at 1st and 2nd position in the beginning OBC MLAs elected. The National Party like BJP and MLA are big brothers of state level party like Shivsena and NCP in OBC representation.

(2) Shivsena and NCP are inferior to BJP and Congress in representation of OBCs

(3) OBC category has the heightest capacity to get elected as independent MLAs. It is because among 13 independents, 9 are OBC, 2 are SC's, 1 ST and 1 General category MLA.

Caste and party wise representation and share in power of OBC MLAs.

An analysis of caste-wise representation and share in power of particular caste is essential to understand whether that group is socially - politically empowered and whether it has got sufficient political representation or not.

In Vidhan Sabha Elections of 2009, 2014 and 2019 in Vidarbha, out of total 186 seats, 89 (47.48) OBC MLA's got elected on general category seats. Out of these 89 OBC MLAs, BJP contributed 41, Congress 21, Independent 9, Shivsena 8, NCP 7 and other parties 3 OBC MLAs. In last three Vidadhan Sabha Elections 13 OBC castes got elected and represented from different political parties. We have to understand the caste and partywise representation of these OBC MLAs to understand their Social-Political hierarchy. OBC MLAs castewise representation is as follows -

1. **Kunbi** -

Out of 189 MLAs in Vidarbha, 89 were OBCs and 52 (27.41) of them were from Kunbi Caste. Out of 89 OBC (MLA), 53.30% are from this community. So Kunbi is the dominant caste among OBC.

Out of 51 Kunbi MLAs, 24 (47.05) were from BJP, 15 from Congress, 5 Independence, 3 Shivsena and others 1. From this, it is clear that BJP has focused on Kunbi Community and got their highest MLAs elected. They have destroyed Congress's mass base among Kunbis. Hence Congress has been reduced to secondary position in last three Vidhan Sabha Elections. Out of 51 Kunbi MLAs, 15 (29.41) are from Congress's Kunbi MLAs are 9 less than BJP collectively. BJP and Congress have got 39 (76.47) MLAs out of total 51 MLAs. Thus Kunbi community is supporting these national parties. It also means that BJP and congress have given them first preference to Kunbi community. All political parties are endeavoring for the support of OBC and specially of Kunbis to become successful in Vidarbha Politics.

From the number of independence Kunbi MLA's, it is clear that they give preference to state level parties if they are unable to get candidature from national parties. Out of 51 Kunbi MLAs, 5 are independents. They are as 3rd place after BJP and Congress.

From State Level Political Party like Shivsena and NCP, 3 Kunbi MLA's each have got elected. After the independents, they are of the 4th place collectively. Other parties have got only 1 Kunbi MLA. Devendra Bhuyar of Swabhimani Shetkari Sanghatana got elected defeating Agriculture Minister Dr.Anil Bonde.

There is approximately 30% Maratha-Kunbi community in Vidarbha. In Vidarbha, Kunbi community is advanced in the field of educational institutions, co-operative societies, land ownership, contractorship, so their chances of getting elected are more. So they can get elected from any political party on even as independents. So non Kunbi castes don't have much say in electoral politics. This data and analysis shows that Kunbi is the dominant caste in Vidarbha Politics.

From non-Kunbi castes, 12 OBC castes have got elected from various political parties. These caste and party-wise details are as follows

(1) Teli -

In east Vidarbha Teli community is in majority after Kunbi Caste in numbers. Specially this caste is dominant in Nagpur, Bhandara and Wardha district. This caste's main occupation is agriculture and they have some educational institutions in their control. In recent times they have getting active in the field of jobs through reservations. There are sub-castes such as Ekl-Baili, Don-Baili, Sahu, Lingayat in Teli caste but they are united politically to counter the dominance of Congress, Maratha, Kunbi supremacy, this caste is supporting BJP since 1990. Its reflection

can be seen in the number of Teli MLAs in Vidhan Sabha elections of 2009, 2014 and 2019

In last 3 Vidhan Sabha Elections, out of 89 OBC MLAs in Vidarbha, 9 (10.11). Teli MLAs got elected from various parties. Out of these 9 Teli MLAs, BJP has 7 (7.86), Congress 1 (1.12) and NCP 1(1.12) elected MLAs Chandrashekhar Bavankule is the main representative of Teli in BJP in Vidarbha. He was given an important place in BJP's Council of Ministers and was Nagpur's Guardian Minister. In Non-BJP parties there is no strong Teli Leadership. Thus data and analysis shows that BJP has successfully brought Teli Caste into its support by giving it preference. The Kunbis are seems to be inclined towards Congress.

(2) **Banjara** -

After Kunbi and Teli Castes, the OBC minority Banjara Community has got highest representation and share in power from Vidarbha. This caste is advanced in agriculture, land ownership, educational institutions, jobs and cooperative field too. It is dominant caste in Yavatmal District. Especially in Pusad and Digras Vidhan Sabha Constituencies, other castes candidates find it very tough to defeat Banjara Candidate as they get maximum votes of Banjaras. And otherhand non-Banjara castes are not united and they are scattered. Last 3 Vidhan Sabha Elections have demonstrated this fact. The leaders from Banjara Caste like Vasantrao Naik, Sudhakarrao Naik, Manohar Naik, Indranil Naik have represented Congress and NCP from Pusad Constituency and Sanjay Rathod as Minister and MLA from Digras constituency. Pusad and Digras Constituencies are an example of Congress, BJP and Shivsena having given preference to a minority caste at their candidate is getting elected repeatedly from a specific plea.

After Kunbi-Teli-Banjara castes, 3 MLAs each of Halba, Beldar and Gandhali castes have ben elected in last three elections. Their analysis is as follows -

(4) **Halba** -

Halba caste is politically important community in Nagpur city. Their role in Nagpur Municipal Corporation Elections is specially important. BJP has adopted the policy of attracting non-Maratha-Kunbi castes towards it from the beginning Halba Caste has been asking for its inclusion among the S.T.'s from a long time. As BJP has promised to fulfil their demand, this caste has been supporting it. The post of Mayor was given to this caste by BJP. But as BJP could not keep its promise, this caste is somewhat annoyed with it. Vikas Kumbhare of Halba Caste has been elected thrice from BJP as MLA.

(3) **Beldar** -

This is a minority OBC community specially from Amravati and Yavatmal district. Out of 89 OBC MLA's, 2 Beldar MLAs were elected from BJP and one from Congress.

(4) **Gandli** –

This caste resides in the borderlines districts of Chandrapur and Gadchiroli in east Vidarbha. Vijay Wadettiwar from Congress has been elected continuously more than 3 times.

(7) **Kalal** -

Ashish Jaiswal was elected in 2009 from Shivsena and as Shivsena's rebellious candidate from Ramtek Constituency in 2019. He has been the Shivsenas OBC face in Nagpur District.

(8) **Mali** -

Baliram Siraskar of Mali Caste has been elected every time as a candidate of Congress and RPI (Ambekar Group)

(9) **Powar** –

This caste mostly resides in Gondia-Bhandara district. It is present mainly in education, professions and jobs. Ravi Rana, an independent, has been getting elected every time from Badnera constituency in Amravati District. He gets elected every time as he has an image of always doing works of the public though belonging to minority. His wife Navneet Rana is M.P. from Amaravati. BJP has got power caste's candidate elected thrice continuously was Tiroda constituency in Bhandara District. Moreover, Ravi Rana seems to be inclined toward BJP. Powar caste is at 3rd place collectively with Banjara Caste having got 6 of its MLAs elected. This seems to suggest that the Hindi siders, power caste is inclined towards BJP.

Other OBC minorities have got one MLA elected every time. Their details are as follows -

(10) **Kohli** -

This caste lives in Chandrapur, Bhandara and Gondia districts in East Vidarbha. It is connected with BJP through the medium of RSS. One candidate of this caste has been elected as MLA from BJP.

(11) **Yelam Reddy** –

Mallikarjun Reddy, a social worker from Yelam/Reddy caste was elected in 2014 from Ramtek constituency in Nagpur during the Modi wave.

(12) **Dangar** -

The candidate of this community has been elected once in Akola district from candidature of RPI according to Akola pattern in politics.

(13) **Gurav** -

One Gurav candidate got elected from Shivsena. By giving candidature to minority caste, Shivsena got its candidates elected.

Following things become clear from above statistics and analysis -

(1) As Kunbi caste among the OBC's has got highest representation, it is the dominant caste in Vidarbha (27.06%)

(2) Amount non-kunbi OBC's, minority castes like Teli and Banjara get the highest representation.

(3) The OBC castes which are not concentrated in any specific constituency get very less representation as MLA and many times don't get representation. Only 13

OBC castes have got representation as MLA in Vidarbh. Only 3 of them got the chance to work as Minister, CM or Governor. Others did not get the chance.

(4) All political parties have given candidature and representation as MLA To Kunbi, Teli and Banajara castes among the OBCs.

(5) As a result the minority OBC castes are neglected by all political parties and don't get much chance of representation.

(6) Though Kunbi case has got highest representation from BJP, the non-BJP parties like Congress, NCP, Shivsena and independent have also given preference to Kunbis.

(7) The Teli caste gets highest representation from BJP and the first choice of opposition is Kunbi caste.

(8) BJP has given preference to candidates of Powar, Kohali, Hulba, Yelam-Reddy communities whereas Congress has preferred Gandli caste candidates

(9) RPI Bahujan Mahasabha has given preference to Non-kunbi castes like Mali, Dhangar through the medium of Akola pattern politics.

From above statistics and analysis, Hypothesis no.3 (OBC category's highest representation is done by BJP) and Hypothesis No.4 (Most OBC MLA's are getting elected from general category even without representation, so they are becoming political empowered) are proved.

TABLE NO III

TABLE SHOWING NO.OF OBC MLAs IN DIFFERENT POLITICAL PARTIES CASTEWISE IN LEGISLATIVE ASSEMBLY ELECTIONS FROM 2009 TO 2019 IN VIDARBHA

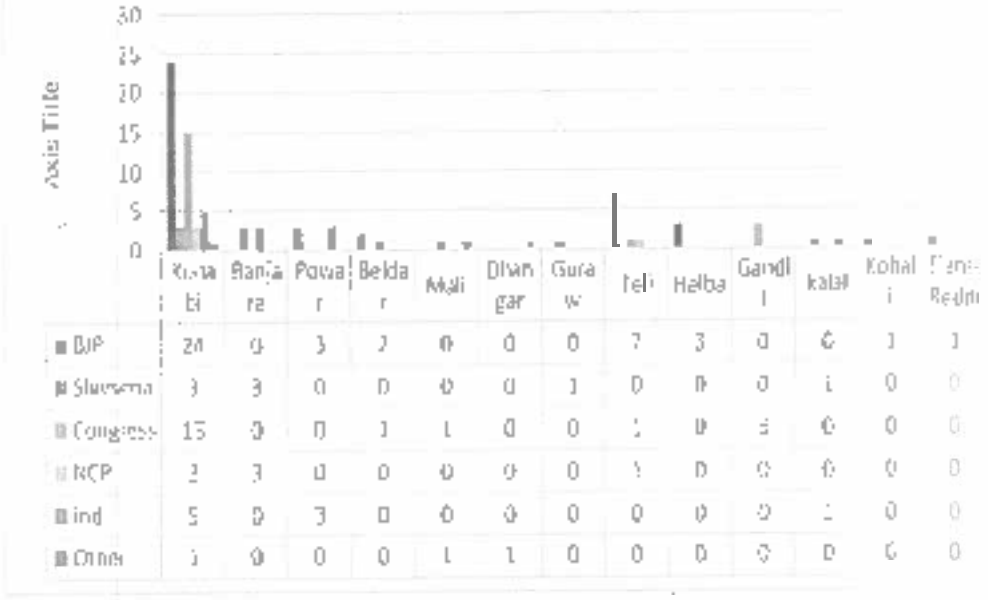
Sr. No.	CASTE Category	BJP	SHIV SENA	CONG.	N.C.P	IND.	OTHER	TOTAL
1	Kunbi	24 (12.90)	03 (1.61)	15 (8.06)	3 (1.61)	05 (2.68)	1 (053)	51 (27.41)
2	Banjara	00	03 (1.61)	00	3 (1.61)	00	00	06 (3.22)
3	Powar	3 (1.61)	00	00	00	00	00	06 (3.22)
4	Beldar	2 (1.07)	00	1 (0.53)	00	00	00	03 (1.61)
5	Mali	00	00	1 (0.53)	00	00	1 (0.53)	2 (1.07)
6	Dhangar	00	00	00	00	00	1 (0.53)	01 (0.53)
7	Gurav	00	1 (0.53)	00	00	00	00	01 (0.53)
8	Teli	07 (3.76)	00	1 (0.53)	1 (0.53)	00	00	09 (4.83)
9	Halba	03 (1.61)	00	00	00	00	00	03 (1.61)
10	Gandali	00	00	03	00	00	00	03.

				(1.61)				(1.61)
11	Kalal	00	1 (0.53)	00	00	1 (0.53)	00	2 (1.07)
12	Kohali	01 (0.53)	00	00	00	00	00	01 (0.53)
13	Yelam Reudj	01 (0.53)	00	00	00	00	00	01 (0.53)
Grand Total		41 (22.04)	08 (4.30)	21 (11.29)	7 (3.76)	9 (4.83)	03 (1.61)	89 (47.84)

Source - (1) DATA collected through survey

(2) Election Commission Report % on the basis of total MLAs of Vidarbha 186.

Graph No. 3 Showing number different political parties OBC's MLA in Vidhansabha Election in Vidarbha from 2009 to 2019

Representation and share in power of scheduled castes -

Out of 186 elected MLAs in Vidarbha in 2009, 2014, 2019 elections, 30 SC MLAs were elected from reserved seats. Out of these 30, BJP has 17, Congress 5 and Shivsena 5, Independent 2 and NCP 1 MLA's. As far as getting SC MLAs elected is concerned, BJP is at 1st place, Shivsena and Congress jointly at 2nd place, Independent at 3rd place and NCP at 4th and last place. BJP's experiment of social engineering has succeed in case of SC's following things become clear from above data.

(1) BJP has destroyed Congress's traditional mass base among SC 's and made its social engineering experiment successful in this catetory
(2) The condition of Congress has weakened in reserved constituencies for SCs.
(3) As Shivsena and Congress are jointly at 2nd place in SC category. Their equal representation in this category becomes clear.

Nature of castewise representation among the SCs -

The main competition is between Navboudh and Hindu Dalits in constituencies reserved for SC's. Out of 30 SC MLA's 12 are Bouddha, 12 Hindu and 1 Lingayat Dalits. There castewise details are as follows –

1. **Mahar (Navbouddha) -**

The number of SC's and their place in politics is quite important in Vidarbha's social success Amount SC's, Mahar community is the big brother. It is dominant and advanced in the field of educational institutions, jobs, land ownership and politics. Specially in East Vidarbha, Mahar is a dominant caste. So both BJP-Shivsena and Congress have to give preference to Mahar caste. All the political parties are inclined in their favour due to their capability to get elected.

In Vidhan Sabha Election of 2009, 2014 and 2019 in Vidarbha, out of 186 MLAs, 30 were SC's. Out of 30, 12 Mahar MLAs got elected from various parties Out of 12 Mahar MLAs, BJP's 6 (50.00), Congress 4 and 1 each of Independent and NCP got elected. It is clear that BJP has given highest representation to Mahar caste. Congress has given second number representation to them. After this NCP and independent are placed. From this it is seen that Mahar-Naubuddha caste candidates have chosen BJP as 1st choice in the changed circumstances and also BJP has accepted this. After Mandal Politics of 1990s Mahar caste has turned towards BJP and this is an important event in Vidarbha's politics. It is a political social transformation which is going to help socialization of democracy a lot.

The main competition is between Buddha and Hindu Dalits in politics of SC's in Vidarbha. The castewise representation of Hindu Dalits is as follows.

Hindu Dalits -

(2) **Charmakar** - Out of 30 SC MLAs, 15 are Hindu-Dalits. As these Hindu Dali candidates get more votes from OBC and general category, their chances of setting elected increase. Taking note of this BJP-Sena and sometimes after parties too have given preference to Hindu candidates.

From 2009 to 2019 out of 30 SC MLA's. 6 are of Charmakar caste. After Mahar, the Charmakar get highest representation among the SC's from east and west Vidarbha, 3 Charmakar candidates each have been elected out of those 6, 3 are from BJP, 2 from Shivsena and 1 from Independence. It shows that Charmakar caste is inclined towards BJP-Shivsena As BJP-Shivsena has beween given preference to Hindu Dalit from 1990s, this is its natural results.

(3) **Sutar - Balai** - Shivsena's Raymulkar has got three times continuously elected from Mehkar Constituency in Buldhana District Though there was controversy about his Sutar-Balai caste certificate, he won the legal battle.

(4) **Mehtar** - BJP's Lakhan Malik has got elected 3 times continuously from

Washim constituency as Mehtar candidates.

(5) **Khatik** - From east Vidarbha, Khatik MLA has got elected 3 times From Umrer constituency in Nagpur District BJP's Sudhir Parve got elected in 2009 and 2014. In 2019 Congress Rajiv Parve got elected defeating him.

Out of 15 elected Hindu Dalit MLAs, BJP has 8, Shivsena 5, Congress 1, Independent 1 MLA. Out of those 15, 6 MLAs are Charmakar, 3 Balai, 3 Mehetar and 3 Khatik. In local self-Govt. institutions elections, Mahar-Navbuddha caste has been getting highest representation but this picture has become more competitive in Vidhan Sabha Elections. Thus data and analysis shows that Hindu Dalits are inclined towards BJP and BJP is also inclined towards Hindu Dalits. But BJP has given attention to Bouddha and Lingayat Dalits also, which becomes clear from election results.

(6) **Lingayat Dalit** -

Lingayat Burud Caste's Harish Marotieppa Pimpale has got elected 3 times from Murtizapur Constituency in Akola District on BJP's candidature.

From above statistics and analysis , following facts become clear :

(1) Mahar - Navbuddha caste candidate have got elected most times in SC category, so they set highest representation (12 out of 30)

(2) The Competition for SC category seats is mainly between Buddha and Hindu Dalits Other Dalits don't have any place (Bouddha 12, Hindu 15, Lingayat 3)

(3) Out of 30 SC MLAs, BJP has 17, Shivsena 5, Congress 5, Independent 2 and NCP 1 MLA party wise. It proves that BJP's social engineering policy is succeeding. BJP is no. 1 party in SC's representation and support.

(4) As far as support and representation of SC's is concerned, Congress and other opposition parties need to regain their lost traditional social mass base

TABLE NO IV

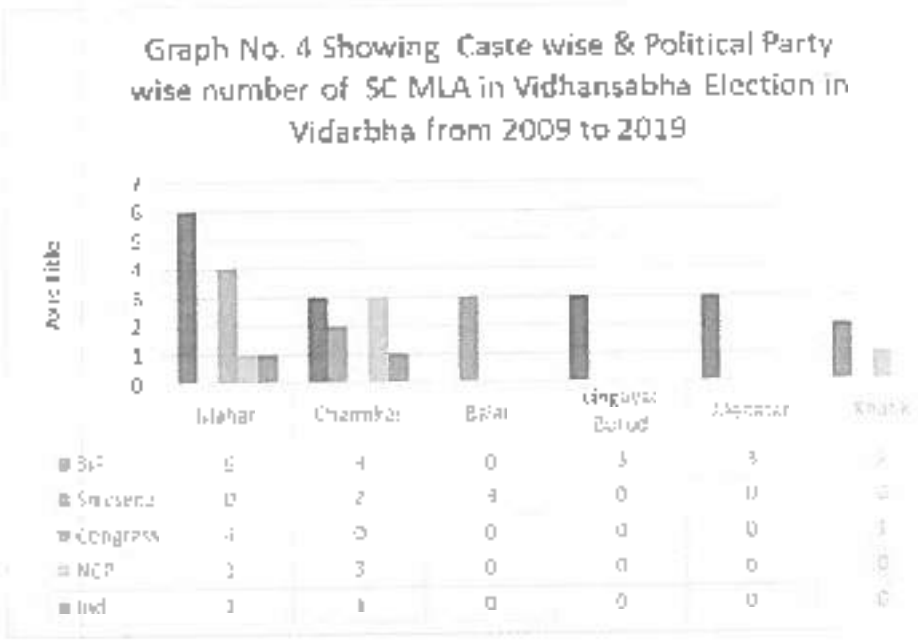
TABLE SHOWING NO.OF CASTESWISE AND PARTYWISE NOs. OF SCHEDULED CASTE MLAs IN LEGISLATIVE ASSEMBLY ELECTIONS FROM 2019 TO 2019 IN VIDARBHA

Sr. No.	CASTE Category	BJP	SHIV SENA	CONG.	N.C.P	IND.	TOTAL
1	MAHAR	06 (3.22)	00	04 (2.15)	01 (0.53)	1 (0.53)	12 (6.451
2	CHARM A KAR	03 (1.61)	02 (0.07)	00	00	1 (0.53)	06 (3.22)
3	SUTAR BALAI	00	03 (1.61)	00	00	00	03 (1.611
4	LINGAY AT BURUD	03 (1.61)	00	00	00	00	03 (1.611
5	MEHET AR	03 (1.61)	00	00	00	00	03 (1.611
6	KHATIK	02 (1.07)	00	01 (0.53)	00	00	03 (1.611

GRAND TOTAL	17 (09.13)	05 (2.68)	5 (2.68)	1 (0.53)	02 (1.07)	30 (16.12)

Source – (1) DATA collected through survey

(2) Election Commission Report % on the basis of total MLAs of Vidarbha 186.

On the basis of above statistics and analysis **Hypothesis No. 6 - BJP has now become the strongest parts to singlehandly represent SC's and Hypothesis no. 7 - in SC Category BJP has succeeded in using social engineering experiment and got highest support,** are proved to be true.

Political representation and share in power of Scheduled Tribes and Political Parties -

In last 3 Vidhan Sabha elections out of 186 MLAs, 21 (11.29) ST MLAs got elected. Out of 21, BJP has 11 (5.51), Congress 7 (3.86), NCP 1 (0.53), others 3 (1.61) and Independents have 1 (0.51) MLAs . In the support and representation of ST category, BJP is at 1st, Congress 2nd and NCP and other jointly at 3rd position. Though BJP is at 1st place in ST category, Congress has kept its challenge alive. So like general category, OBC's and SC's, BJP's experiment of social engineering has not succeeded in case of ST category.

The castewise political representation and support in ST category is as shown in Table No.6.

The caste wise political representation and support -

(1) **Gond** - Out of 21 ST MLAs, the highest 15 MLAs are from Gond caste. Out of 15, BJP has 7, Congress 4, NCP 1, Independents 1 and others 3 MLAs partywise. In support and representation of Gond MLAs, BJP is at 1st and Congress at 2nd position. Other parties are jointly at 3rd position. Gond caste has got place in council of ministers from NCP and BJP.

In ST category, there is political competition between Gonds and non-Gond castes. The non-Gonds are falling behind in it. Their castewise representation is analysed as follows -

(2) **Korku** - Out of 2 Korku MLAs, one is from BJP and other is from other parties.

(3) **Andh** - One MLA of this caste was elected from Congress and got a place in council of ministers.

(4) **Pardhan** - One MLA of this caste got elected. (BJP).

(5) **Mana** : Two MLAs of this caste got elected from BJP, however, they could not get a place in council of Ministers.

From these statistics and analysis, following things are clear -
(1) Out of 47 Adivasi Caste, only 5 got representation in Vidhan Sabha.
(2) Out of 5 castes which got represented in Vidhan Sabha, 4 were from BJP. Congress has represented 2, NCP 1, Others 1 and independents 1 caste in Vidhan Sabha. It shows that BJP has created its place among the non-Gond castes also.
(3) Though BJP is No.1 in ST category, Congress is not far behind. Thus the experiment of social engineering of BJP has not succeeded in ST category as much as it has in other categories. This is a truth.

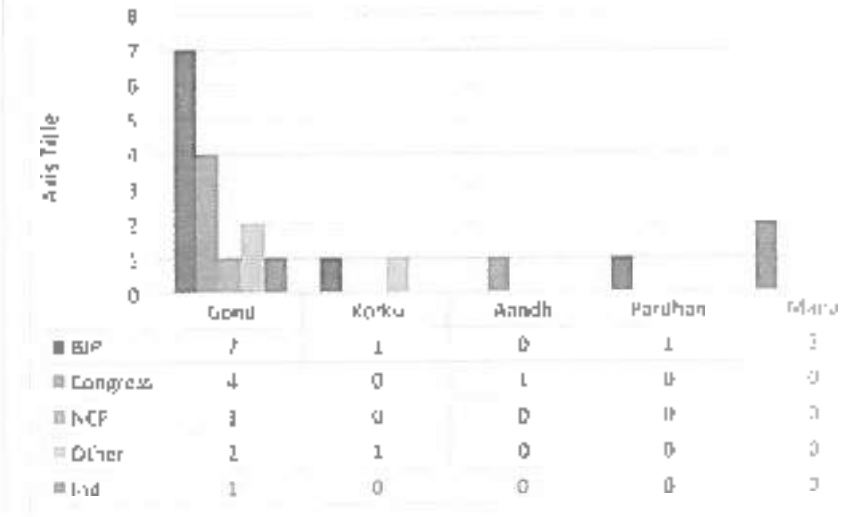
From above analysis, **Hypothesis no. 7 - though BJP is the biggest party in ST" category, congress is not far behind and Hypothesis No.8 - Congress has preserved its mass base in ST category to a large extend, are found to be true.**

TABLE NO V
TABLE SHOWING CASTEWISE AND PARTYWISE NO. OF SCHEDULED TRIBES MLAs IN LEGISLATIVE ASSEMBLY ELECTIONS FROM 2009 TO 2019 IN VIDARBHA

Sr. No.	CASTE Category	BJP	CONG	N.C.P	OTHERS	IND.	TOTAL
1	GOND	07 (3.86)	04 (2.15)	1 (0.53)	02 (1.07)	1 (0.53)	15 (8.06)
2	KORKU	01 (00.53)	00	00	01 (0.53)	00	02 (1.07)
3	ANDHA	00	1 (0.53)	00	00	00	01 (0.53)
4	PARDHAN	01 (0.53	00	00	00	00	01 (0.53)
5	MANA	02 (1.07)	00	00	00	00	02 (1.07)
GRAND TOTAL		11 (5.91)	07 (3.86)	1 (0.53)	03 (1.61)	1 (0.53)	21 (11.29)

Source - (1) DATA collected through survey
(2) Election Commission Report % on the basis of total MLAs of Vidarbha 186.

Graph No. 5 Showing Caste wise & Political Party wise number of ST MLA in Vidhansabha Election in Vidarbha from 2009 to 2019

After analyzing and consolidating the castewise representation and support of general category, OBCs, SCs and STs by political parties, Hypothesis no. 9 - BJP has forcibly entered into the traditional Congress mass base by using social engineering, Hypothesis no 10 - That the state level political party have not succeeded much in increasing their social mass base, and Hypothesis no. 11 - there is one dominant caste in every category such as Brahmin in general, Kunbi in OBCs, Mahar in SC and Gond in ST and hence other social communities don't get proper representation and share in power, are proved.

In last 3 Vidhan Sabha Elections in Vidarbha, 8 castes from general category, 13 out of 404 in OBC category, 6 out of 59 in SC category, and 5 out of 47 in ST category, could get representation in Vidhan Sabha. As far as Ministership as CM's post is concerned - from general category, 4 from OBC, 1 from SC and 2 from ST categories, got place in council of ministers. Even among them the candidates from dominant castes have remained ministers of important departments for longer time.

From this it can be easily understood whom the political parties represent. It also makes clear that the social need for political reservation exists even today. But no caste has benefited from this in the last 70 years. Following recommendations are made for giving the benefits of reservation to common people.

(1) Census and survey of all castes should be done and reservation should be given

by taking needs of each caste into account based on the facts found during the surveys.

(2) General category should be given reservation in proportion to their population. It should be divided into four categories - Brahmin, Kshatriya, Vaishya, Shudra and they should be given political, educational, and Employment reservation in proportion to their population.

(3) OBCs should be given reservation in proportion to their population. Among OBCs (1) Farmer OBC and Artisan OBC, these two categories should be made.

(4) The reservation given to SCs in proportion to their population should be continued. They should be divided into 3 categories - (1) Bouddha Dalit/Nav-Buddhist (2) Hindu Dalit and (3) Lingayat Dalit and each of them should be given reservation in proportion to their population.

(5) The reservation given to STs in proportion to their population should be continued. They should be divided into two categories - Gonds and non-Gonds.

(6) It should be clearly declared that one person would get the benefit of reservation only once.

(7) The political reservation given to castes should be for only next 10 years.

If reservation is given in such manner, then it would facilitate conversion of political democracy into social democracy. It will lessen the conflict and tensions among different castes and we will march towards social compatibility and social democracy will be strengthened. For this to happen, all social group need to come forward. The quality of democracy in our country will depend on how the various political party, leaders and social group show such political will.

Glossary

(1) Caste and Indian Politics -

Castes in India is a social system one borns with. One can change one's own religion by will but one cannot change castes even today besides an individual's status and reputation. In India, castes play a major role in deciding the political carrier of people. Even political parties seriously consider caste factor while representing their manifesto. Hence in this research paper, castes politics has been considered as an integral social system. Its interrelations with political system has also been discussed with length.

(2) SC - Scheduled Caste -

(3) ST - Schedule Tribes

(4) OBC - Other Backward Castes -

(5) Open/General - who are not SC/ST/OBC they are general.

Reference

1. Bavge Rahul, Khapre Assem, "A study of Representation by Political Parties of Various Castes in General Category in Legislative Assembly Election in Vidarbha Region of Maharashtra State in India, 2009 to 2019", Sustainable Humanosphere, February 2020, Vol.16, Issue.1, Kyoto University, Japan, pp.758 to 766.

2. Bavge Rahul, Khapre Assem, "Social Pattern by Political Representation of OBC MLA's in Vidarbha Region Legislative Assembly of Maharashtra in India, 2009 to 2019", Sustainable Humanosphere, March 2020, Vol.16, Issue.1, Kyoto University, Japan, pp..999 to 1005.

3. Bavge Rahul, Khapre Assem, "Analytical Study of Representation and Powersharing of Scheduled Castes in State Legislative Assembly in Vidarbha Region of Maharashtra in India (Special reference to State Legislative Assembly Elections, 2009, 2014, 2019"), Parishodh Journal, March 2020. Vol. IX, Issue.3. pp..3115 to 3121.
4. Bavge Rahul, Khapre Assem, "Analytical Study of Schedule Tribes' Representation and Proportion in State Legislative Assembly in Vidarbha Region of Maharashtra in India, Studies in Indian Place Names, Vol.XXXIX, Issue XXXIX. March, 2020.
5. Jadhav Tukaram, Ghotale Vivek (ed.) Maharashtra Varshikli (Yearbook). Pune. The Unique Academy. 2014-15
6. Jadhav Tukaram, Ghotale Vivek (Ed.), 2015, Maharashtra Politics on New Turning Point. .7 Pune, The Unique Academy, pp. 328&352
7. Kardekar Anil, 2014. Maharashtra: Elections and Results (In Marathi language) Nagpur. Vidya Publications
8. Palsikar, Suhas. Deshpande Rajeshwari, 2015, Changing social basis of political parties in India: Case study of Maharashtra, CSSH-HUPE Project, Savitribai Fule Pune University.
9. Palsikar Suhas, Kulkarni Suhas, 2010, Political Power Struggle in Maharashtra (in Marathi Language) Pune Samakalin Publication
10. Field Work and Survey.
11. News Paper Files - Lokmat, Loksatta.

Vol-21 No-4 2021 RNI No.-46269/87 ISSN-0975-1920

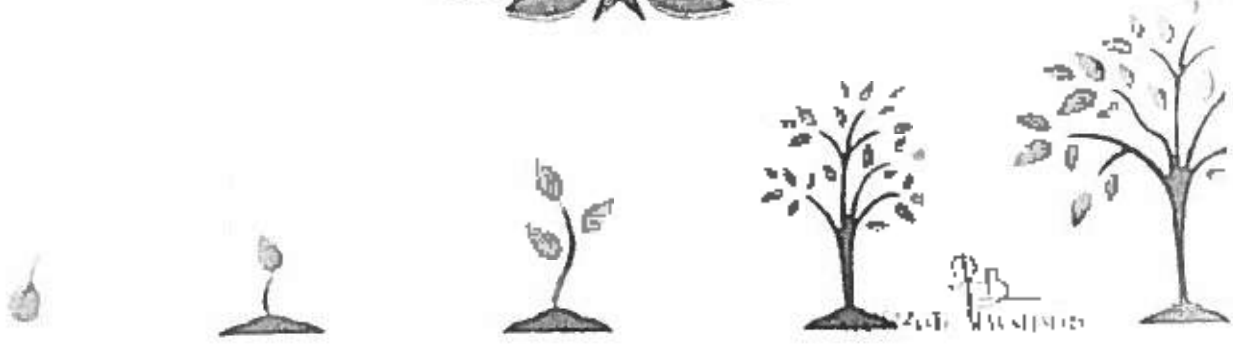
Kala Sarovar Quarterly Journal Approved by UGC Care Li

कला सरोवर

KALA SAROVAR

(भारतीय कला एवं संस्कृति की विशिष्ट शोध पत्रिका

Vol-21 No-4 2021 RNI No.-46269/87 ISSN-0975-1920

	[illegible] Maharashtra Unaided [illegible]	Dr. Yogesh M. Sarode	[illegible]
	[illegible]	[illegible] Dr. Avinash Ashare	[illegible]
30	A STUDY OF THE ONLINE EDUCATION IN RURAL AREA	Dr. Mahesh Sakhia Rathore Prof Dr. Anil Mahanand Jumble	167
31	TESTIMONIOLOGICAL DUETS AND HEADING STYLES OF SOCIAL SCIENCES HEADERS IN INDIA	- Dr. U.M. Ashtankar	170
32	Ethical Suggestion About Plagiarism	- Dr. Ramesh Lenpure	178
33	"Online child sexual exploitation and analysis of emerging cybercrime and issues"	-Dr.Jadhav Namadev Dipankar	180
34	ज्ञान अर्थव्यवस्था का स्वरूप : एक विवेचन	- डॉ. दर्शना सोनकुसरे	185
35	कोविड–19 से स्वास्थ्य पर्यटन पेशे पर पड़ने वाले प्रभाव	- Dr. Dipak G. Anjapure	189
36	बौद्ध तत्त्वज्ञान : एक विवेचन	-डॉ. अतुल ग. गवांदळ	193
37	प्रधानमंत्री इंदिरा गांधी का अमेरिकन दौरा : (1971 के भारत–पाकिस्तान युद्ध के विशेष संदर्भ में)	– प्रा. डॉ. कैलाश फुलमाली	197
38	महिलाओं के खिलाफ घरेलू हिंसा और परामर्श की भूमिका	डॉ. संतोष पी. गेडेकर,	200
39	जैन दर्शन कि 'निश्चय' संकल्पना : एक विवेचन	डॉ. रीना ना. बनसोडे	205
40	इच्छा–मृत्यु :– नैतिक विश्लेषण	डॉ. मोनालिसा अ. शानीवाले	211

[illegible]

जैन दर्शन के 'निश्रेयस' संकल्पना : एक विवेचन

[illegible]

प्रस्तावना :

भारतीय दार्शनिक चिंतन एक प्राचीन चिंतन है। जिसका प्रारंभ [illegible] आस्तिक और नास्तिक दार्शनिक परंपराओं में विभाजित किया जाता है। सामान्य नास्तिक का अर्थ है जो ईश्वर को नहीं स्वीकारते अर्थात जो ईश्वर के अस्तित्व [illegible] आस्तिक अर्थात जो ईश्वर का अस्तित्व स्वीकारते हैं। लेकीन दार्शनिक दृष्टि से [illegible] यह अर्थ नहीं लिया जाता। दार्शनिक अर्थ में नास्तिक अर्थात वह जो वेदों को [illegible] आस्तिक वेदों को जो वेदों को प्रमाण मानते हैं। इस दृष्टी से चार्वाक, जैन और बौद्ध [illegible] जो वेद प्रमाण नहीं मानते और न्याय–वैशेषिक, सांख्य–योग, मिमांसा–वेदांत यह आस्तिक [illegible]

प्राचीन काल से ही भारतीय परंपरा में सत्य, ज्ञान, नीती, धर्म, अध्यात्म जैसे [illegible] गया है। मानवी जीवन के सभी पहलुओं में यहां चिंतन दिखाई देता है। चार्वाक [illegible] दर्शनोंने जीवन के अंतिम लक्ष की चर्चा की है। सभी दर्शन का मुख्य उद्देश दुःख से छुटकारा पाना है। अर्थात मोक्ष प्राप्ती जीवन का अंतिम लक्ष है यह सभी ने स्वीकार [illegible] मार्ग भी बताया है, जो सभी दर्शन में अलग अलग है। अन्य भारतीय दर्शन के जैसे [illegible] का अभीष्ट लक्ष मोक्ष प्राप्ती ही है। इस लक्ष को प्राप्त करने के लिए जैन दर्शन ने [illegible] निश्रेयस कहा जाता है। इस संशोधन लेख में हम जैन दर्शन में मोक्ष प्राप्ती को [illegible] निश्रेयस' का विवेचन करते हुए आजकी परिप्रेक्षा में इसका क्या महत्व है इसकी [illegible] जैन धर्म की ऐतिहासिक पार्श्वभूमी का संक्षेप में विवेचन करेंगे।

जैन दर्शन की ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

भारतीय प्राचीन प्रमुख धर्म में से एक जैन धर्म है। 'जैन' शब्द की उत्पत्ती [illegible] जिसका अर्थ है 'जेता' या 'जितने वाला'। अर्थात, वह व्यक्ती जिसने अपनी इंद्रियों पर [illegible] प्राप्त कर लिया हो। जैन दर्शन में ऐसे पुरुषों की एक प्राचीन परंपरा है जिन्होंने [illegible] स्थापना की है, जिसे 'जिन' या 'तिर्थंकर' कहा जाता है। जो भवसागर में डुबते हुए [illegible] है, ऐसा माना जाता है। जैन धर्म के अनुसार कुल 24 तिर्थंकर माने जाते है – जिसमें से [illegible] तिर्थंकर और भगवान महावीर को 24 वे अर्थात अंतिम तिर्थंकर के रूप में स्वीकार किया [illegible] महावीर का कालखंड इ. स. पूर्व 599 से 527 माना जाता है। जैन दर्शन में भगवान [illegible] तिर्थंकर भगवान पार्श्वनाथ का महत्वपूर्ण स्थान है। इन दोनो ने जैन दर्शन संबंधी नुस्त [illegible] करने में विशेष योगदान दिया है।

जैन दर्शन में मनुष्य के सदाचरण को अधिक महत्व दिया है। जैन दर्शन [illegible] व्यावहारिक उपदेशों में पायी जाती है। उनका साधनामार्ग आत्मविश्लेषण और तपाचरण [illegible] दर्शन में जितनी अत्याधिक कठोरता की बात की है। जो साधना करने के लिए यह गलत [illegible] है। केवल सन्यासी के लिए ही नहीं तो गृहस्थ के लिए भी यह साधना करणीय [illegible] खास दिखाई देती है।

[illegible] सहायक प्राध्यापक, तत्वज्ञान विभाग परांतरना नाईक शासकीय [illegible]

सहायक प्राध्यापक शासकीय [illegible]
रामगोपीचैतान [illegible], जयपुर-3

'त्रिरत्न' सिद्धांत :

जैन धर्म के अनुसार, कर्म रूप दुःख का कारण है। मनुष्य जीवों के लिए कर्म चक्र से मुक्ति अत्यावश्यक है। उसके जीवन का वास्तविक ज्ञान प्राप्त करना और अज्ञानता का नाश करना यही मनुष्य के जीवन का वास्तविक सत्य है। उसके अनुसार, मनुष्य के लिए मोक्ष का मार्ग अत्यन्त कठिन है। इस मार्ग का अनुसरण करने के लिए शुद्ध आचरण, स्वानुभव जीवन, पूर्ण ज्ञान तथा सच्चा विश्वास की आवश्यकता है। जिसके लिए जैन दर्शन में तीन साधन बताए है, जो जैनधर्म के तीन महत्वपूर्ण सिद्धान्त है जो त्रिरत्न के नाम से जाने जाते है – सम्यक दर्शन, सम्यक ज्ञान तथा सम्यक चरित्र। जैन दर्शन में इन तीन सिद्धान्त को समान महत्व दिया गया है। इसका विस्तृत विवेचन निम्नलिखित है –

1) सम्यक दर्शन :–

जैन दर्शन में मोक्ष साधना का प्रथम सोपान दर्शन से होता है। उसके बिना ज्ञान है परन्तु किन्तु वहा 'दर्शन' शब्द का 'श्रद्धा' या 'आस्था' के अर्थ अभिप्रेत है। सम्यक दर्शन अर्थात सच्चा दर्शन जिसे श्रद्धा जैन शास्त्रों और उसके उपदेशों में पूर्ण विश्वास रखना ही सम्यक दर्शन है। [illegible] दृष्टी से सम्यक दर्शन का लक्षण दो प्रकार से प्रकट होता है' – 1) देव–गुरु धर्म के प्रति दृढ़ श्रद्धान तथा सांसारिक सुखदुःख पुरस्कार तथा तिरस्कार करने वाले तत्व नष्ट होने चाहिए। – उत्तराध्ययन सूत्र 2 जैन धर्म में देव, सांसारिक सुखदुःख पुरस्कार तथा तिरस्कार करने वाले तत्व नष्ट होने चाहिए। – तत्वों का श्रद्धान। तिहिंसा से भावना तत्वार्थ सूत्रकार सर्वज्ञ तत्वोपदेशक आप्त में विश्वास। – तत्वार्थाधिगम सूत्र, 28/16) अर्थात, तिर्थंकर या जिन वह सर्वज्ञ होते है, जीव चलते हुए कहा हुए तक है। उनमें विश्वास रखना और उन्होंने बताए हुए सात प्रकार की तत्वों में विश्वास स्थापन करना ही सम्यक दर्शन है। वह सात तत्व है – 1) जीव 2) अजीव 3) पाप 4)पुण्य 5) आस्रव 6) बन्धन 7) संवर 8) निर्जरा 9) मोक्ष। किन्तु तत्वार्थ सूत्र में सात है तत्व माने है, पुण्य–पाप को स्वतंत्र तत्व न मानने की वजह से नव तत्व माने है तथा वह क्रम से निम्न है – 1) जीव 2) अजीव 3) आस्रव 4) बंध 5) संवर 6) निर्जरा 7) मोक्ष (जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्वम्। – तत्वार्थ सूत्र1/4)[1] 'तत्वों में 7 और 9 की मान्यता प्रचलित मात्र है, इससे मतभेद चिंतन में कोई अंतर नहीं आता। सभी तत्वार्थ सूत्रकार ने भी आस्रव के दो भेद पुण्य और पाप माने है। वे किन सिर्फ आस्रव के भेद पुण्य–पाप मान लेने से काम नहीं चलता क्योंकि पुण्य और पाप का बंध भी होता है तथा इसका फल भी जीव को भोगना पड़ता है। किंतु तत्वज्ञान की दृष्टि से पाप आस्रव की अपेक्षा भी पुण्य–पाप का महत्व अधिक है तथा इनका विशिष्ट स्थान है, क्योंकि पुण्य तत्वज्ञान की दृष्टिकोण से शुभ – नैतिक शुभ है और पाप नैतिक अशुभ है। अतः नौ तत्वों की मान्यता ही अधिक उचित है।[2] इन तत्वों पर श्रद्धा करने से जीव को सम्यक दर्शन की उपलब्धी होती है।

सम्यक दर्शन के आठ अंग

सम्यक दर्शन के आठ प्रमुख अंग होते है, जिसे आचार भी कहा जाता है। जो दर्शनाचार के रूप में वर्णित किये गए है। वह है –

सहायक प्राध्यापक
[illegible]
दत्तात्रय नवरंग महाविद्यालय उमरी
समाजशास्त्र संस्था, नागपुर–1

3. [illegible]

4. [illegible]

5. [illegible]

6. [illegible]

7. [illegible]

8. [illegible]

9. [illegible]

10. [illegible]

3) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

2. सत्य : 'सच्चाओ मुत्तावागाओ वेरमणं' अर्थात सत्य, लोग, वचा अथवा [illegible] तीन योग से, किसी भी प्रकार झूठ न बोलना दूसरा महाव्रत है! असत्य [illegible] के साथ ही दूसरों को कष्ट न दो, जो प्रिय हो ऐसे वचनों को सदा [illegible] सत्यवचन का पालन हितकारी होना चाहिए! अतः सामान्य अर्थ सत्य का यही लिया [illegible]
3. अचौर्य : चौर्य वृत्ती का कठोर अस्वीकार है! जो वस्तु अपनी नहीं है उसका स्वीकार नहीं [illegible] चाहिए! जैन दर्शन परद्रव्य ग्रहण को भी जीव हिंसा मानता है!
4. ब्रह्मचर्य : वासनाओं का परित्याग ही ब्रह्मचर्य है! जैन दर्शन के अनुसार, सभी प्रकार के वासनाओं का त्याग करना ब्रह्मचर्य है! अर्थात, इंद्रियसुख के साथ सभी प्रकार के इच्छाओं को, कामनाओं का दमन करना ही ब्रह्मचर्य है! वाचा, काया, और मन से ब्रह्मचर्य का पालन [illegible]
5. अपरिग्रह : विषयासक्ती का त्याग ही अपरिग्रह है! शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध इन [illegible] करना चाहिए!

निष्कर्ष :

जैन दर्शन 'त्रिरत्न' अर्थात सम्यक दर्शन, सम्यक ज्ञान, सम्यक चारित्र को जीवन के [illegible] सिद्धांत के रूप में मानता है, जो अंतिम लक्ष मोक्ष तक पहुचाने में सहायक होता है! इसके लिए इन [illegible] सयुक्त अवस्था आवश्यक है, इनको अलग नही किया जा सकता! सम्यक दर्शन से ही सम्यक [illegible] सकता है और इन दोनो के बिना सम्यक चरित्र संभव होही नही सकता! यहा "हृदय, मस्तिष्क [illegible] के ऐक्य और सहयोगपर जोर दिया गया है!" यह एक महत्वपूर्ण बात है! आधुनिक मानव की [illegible] केवल बुद्धि अर्थात ज्ञान को ही महत्व देता है, जिसकारण उसे बाकी का विस्मरण होता है! इसकारण [illegible] ना कही नैतिक मुल्यो का लय होते हुए दिखाई देता है! पंचव्रत के पालन से आचरण शुद्ध होता [illegible] की शुद्धता यह त्रिरत्न का महत्वपूर्ण अंग है! आचरण की शुद्धता हमारे जीवन के अनेक [illegible] निर्धारण कर सकती है! अर्थात, सामाजिक, आर्थिक, नैतिक, राजनैतिक आदि क्षेत्र की समस्याओं [illegible] इनके पालन से प्राप्त हो सकता है!

दुसरी ओर, सम्यक दर्शन, सम्यक ज्ञान तथा सम्यक चरित्र से मनुष्य को वास्तविक [illegible] होती है! ऐसा व्यक्ती जिसे जीवन का सही ज्ञान हुआ है वह मानव के, समाज के कल्याण के लिए [illegible] होता है! खुद के अनुभव से दुसरो को सही मार्ग का अनुभव देना यहा महत्वपूर्ण है! जो आधुनिक [illegible] बहोत ही आवश्यक है, ऐसा प्रतित होता है!

संदर्भ :

1. आचार्य देवेंद्र मुनी, नीतिशास्त्र (जैन धर्म के संदर्भ में), खंड–2, जैन नीति के विभिन्न आधार [illegible] 184, युनिवर्सिटी पब्लिकेशन पी–137, कार्म्पुरा, नई दिल्ली 110015, संस्करण–2000
2. आचार्य देवेंद्र मुनी, नीतिशास्त्र (जैन धर्म के संदर्भ में), खंड–2, जैन नीति के विभिन्न आधार [illegible] 185–186, युनिवर्सिटी पब्लिकेशन पी–137, कार्म्पुरा, नई दिल्ली 110015, संस्करण–2000
3. पूज्य श्री. अमोलक ऋषि जी महाराज, जैन तत्व प्रकाश, पृ. 113, श्री. अमोलक ऋषि जी [illegible]

[illegible]
वरिष्ठ व्याख्याता [illegible]
समाजशास्त्र विभाग, नागपूर–१

424001

4. पूज्य श्री. अमरसिंह ऋषि जी महाराज, जैन तत्व प्रकाश, पृ. 110, श्री. अमोल जैन ज्ञानालय, धुले – 424001
5. डॉ. प्रतिभा जैन, जैन नीतिशास्त्र (एक तुलनात्मक विवेचन) पृ. 81, पार्श्वनाथ विद्यापीठ, वाराणसी
6. डॉ. प्रतिभा जैन, जैन नीतिशास्त्र (एक तुलनात्मक विवेचन) पृ. 81, पार्श्वनाथ विद्यापीठ, वाराणसी
7. रांपा प्रा नागोराव कुंभार, विचारशलाका, पृ 100–101 जैन तत्वज्ञान विशेषांक.
8. पूज्य श्री. अमरसिंह ऋषि जी महाराज, जैन तत्व प्रकाश, पृ 106, श्री. अमोल जैन ज्ञानालय, धुले – 424001
9. सुमेरचंद दिवाकर, जैन शासन (भूमिका), पृ 23, भारतीय ज्ञानपीठ काशी.

सहाय्यक प्राध्यापक
[illegible]
तत्वज्ञानतीर्थ
यशवंतराव चव्हाण शासकीय कला व
समाजविज्ञान संस्था, नागपूर – १

Vol.- 24 No.- 4-2021 RNI No.-46269/87 ISSN- 0975-4520 वर्ष - 24 - संख्या

Kala Sarovar Quarterly Journal Approved by UGC Care List

कला सरोवर

KALA SAROVAR

(भारतीय कला एवं संस्कृती की विशिष्ट शोध पत्रिका)

Vol.- 24 No.- 4-2021 RNI No.-46269/87 ISSN- 0975-4520 वर्ष - 24 - संख्या - 4

Scanned with Oken Scanner

कला सरोवर

कला एवं धर्म शोध संस्थान, वाराणसी द्वारा संचलित

कला सरोवर (त्रैमासिक)

भारतीय कला एवं संस्कृती की विशिष्ट शोध पत्रिका

(Referred, Peer Reviewed Quarterly Journal Approved by UGC Care)

प्रधान सम्पादक :

डॉ. प्रेमशंकर त्रिपाठी – (निदेशक) कला एवं धर्म शोध संस्थान – वाराणसी।

सम्पादक :

प्रो. अरुण सिंह – हिंदी विभाग, मगध विश्वविद्यालय, बोधगया, बिहार।

प्रो. प्रेमचंद विश्वकर्मा – सेवानिवृत्त – पूर्व विभागाध्यक्ष, ललित कला, महात्मा गांधी काशी विद्यापीठ, वाराणसी – 2 (उ.प्र.)।

डॉ. बिन्दू दूबे – उपनिदेशक, कला एवं धर्म शोध संस्थान, वाराणसी।

प्रो. उमापति दीक्षित – डी. लिट्, केंद्रीय हिंदी संस्थान (शिक्षा मंत्रालय, भारत सरकार) आगरा – 282005।

प्रो. सोनू त्रिपाठी 'शिवानी' – फैकल्टी ऑफ विजुअल आर्ट्स, कुमायूँ विश्वविद्यालय, अल्मोड़ा।

डॉ. जयंत कुमार शुक्ल – (शोध अधिकारी) कला एवं धर्म शोध संस्थान, वाराणसी।

डॉ. मनीष कुमार त्रिपाठी – (शोध अधिकारी) कला एवं धर्म शोध संस्थान, वाराणसी।

सम्पादकीय सलाहकार मंडल :

प्रो. ईश्वर चरण विश्वकर्मा – प्राचीन भारतीय इतिहास, संस्कृति एवं पुरातत्व विभाग, गोरखपुर, विश्वविद्यालय, गोरखपुर।

प्रो. जगपति शर्मा त्रिपाठी – आचार्य निवास सं. 8, श्यामाश्याम, लक्ष्मेश्वरसिंह दरभंगा संस्कृत विश्वविद्यालय, दरभंगा (बिहार)।

प्रो. दीनबंधु पाण्डेय – सेवा निवृत्त, पूर्व विभागाध्यक्ष, कला इतिहास विभाग, काशी हिंदू विश्वविद्यालय, वाराणसी – 5

डॉ. शिवकुमार शर्मा – सेवा निवृत्त, पूर्व निदेशक, इलाहाबाद संग्रहालय, इलाहाबाद।

डॉ. अवधकुमार शुक्ल – विभागाध्यक्ष, कृषि प्रसार विभाग, पी.जी. कॉलेज, गाजीपुर, उत्तर प्रदेश।

डॉ. प्रिया मुखर्जी – एसोसिएट प्रोफेसर, संगीत विभाग, श्रीजगसेन महिला महाविद्यालय, आगरा (उ.प्र.), पिन – 276001

Scanned with Oken Scanner

कला सरोवर

कला एवं धर्म शोध संस्थान, वाराणसी द्वारा संचलित

कला सरोवर (त्रैमासिक)

भारतीय कला एवं संस्कृती की विशिष्ट शोध पत्रिका

(Referred, Peer Reviewed Quarterly Journal Approved by UGC Care)

प्रकाशक : कला एवं धर्म शोध संस्थान

बी. 33/33 ए – 1, न्यू साकेत कॉलोनी,

बी.एच.यू, वाराणसी – 221005

Scanned with Oken Scanner

INDEX

Sr. No.			
1.	DEVELOPING SKILLS FOR 21ST CENTURY	- Dr. Renu Rayaskar	1
2.	The theory of Cosmology in Indian Puranic Literature	- JAYASHREE SAHA	10
3.	Gangadeva-Pasasthi: A philosophical Discourse	- Dr. Rina Avinash Phale Puradkar	21
4.	National Education Policy - Pre-Primary Education	- Dr. Tikshya M. Shyamkul	31
5.	"Intuition" as a source of Atma Gyan	- Ku. Dhanshree Patrikar	37
6.	Women Entrepreneurship Problem during Covid19	-Dr.Rosalin Mishra	41
7.	PORTRAYAL OF REALISM IN THE SELECT NOVELS OF CHETAN BHAGAT	-Mangesh BhouraoShemkure	47
8.	Interpretation of History as Fiction in Mistry's *Such A Long Journey*	-Asst.Prof.Abdul Shamim - Dr. Kapil Singhel	5[illegible]
9.	AGRICULTURE LANDUSE AND IRRIGATION FACILITIES OF TELGAON VILLAGE IN SOUTH SOLAPUR TAHSIL: A CASE STUDY	-Dr. H. L. JADHAV	5[illegible]
10.	Revisiting Martin Buber's Theory of Knowledge	-Dr. Amita Valmiki	62
11.	IMPORTANCE OF HUMANITIES IN ELEMENTARY EDUCATION	-Dr. Naresh Bhoyar	67
12.	"KNOWLEDGE"	-DR. PRAVIN GOPALRAO PATIL	71
13.	SOURCES OF KNOWLEDGE IN HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES	-Dr. Mohammed Ajaz Sheikh	76
14.	HISTORY, POLITICS, FACTS AND FICTION IN SALMAN RUSHDIES SELECT NOVELS	-ABDUL SAJID KAZI -DR.DEEPIKA DHAND	80

Scanned with Oken Scanner

Interpretation of History as Fiction in Mistry's *Such A Long Journey*

Asst.Prof.Abdul Shamim
Dr. Kapil Singhel

Abstract: History is presumed as the record of the past .It is the investigation or interpretation of the events of the past. The historians have to reconstruct and make interpretation of the events of the past so as to create the moving images of the past. They have to make the narration to continue the process of the historicity. They keep on interpreting and analysing the facts and the events of the past to narrate the historical facts .It is found in the process of interpreting and analysing some of the significant facts and events are omitted or interpolated/distorted .The writers of the fiction take the role of the historian through their narrative fiction to appropriate the historical facts which have been distorted under the influence of the power. In the present research paper the endeavours have been made to surface those historical facts that have been distorted or misinterpreted by the historians and present those historical facts through fictitious characters and events by the fictive writer in fiction.

Keywords: History, interpretation , appropriate, facts, narration, omitted, fictive and

Introduction: History is generally taken as the record of the past .It has its origin from 'histons' which means inquiry or investigation. Aron sintes "History in the narrow sense, is the science of the human past. In the wider sense, it studies the development of the earth, of the heavens and of species as well as of civilization" (1938:15).The origin of history went back to 'Eolithic 'or ''Paleulithic' but the art of historiography come into existence when human beings had developed the skill of writing .The contents of the history at the beginning were kings and their chivalry in the warfare. The historians of the ancient time were preoccupied in the panegyric of the kings. Hence the history of the earliest time was reduced to dynasty.

The modern historian have challenged the conventional method of history discarded earliest forms of recording the history such as annals and chronicles because they were of the views that they did not provide complete information because annals only tell about the important dates and the events that have happened without any narration. The chronicle has narration but in the form of unfished story. White observes "While annals represent historical events as if real events did not display the form of story, the chronicler represents it as if real events appeared to the human consciousness in the form of unfinished story"(1987: 5).So it has become certitude for the modern historians that they need the medium of narration to record history which will be engaging for the readers and also give them the space for interpretation because " the historical records are incomplete" stated by Droysen (qtd in Shah 1998:97).There lies a peril in interpretation as they can omit the most vital events which can be trivial for their narrative purpose but those events can be significant for others therefore Ezra Pound affirms "our knowledge of the past is marred by 'omission' of the most vital facts " (Ibid, 96).The writers of the fiction takes the responsibility of inserting the omitted facts of the history in their fictive works that have been omitted by the historians as they are significant for them by virtue of their community associated with the those events .The writers of the fiction think that they can put the voice of their community and place them in the proper perspective so as to unearth the reality before the readers.

Dept. of English Renuka College,Besa,Nagpur
H.O.D., V.N.S.K.S. Nagpur

Scanned with Oken Scanner

The historical records indicate "'what happened' but they cannot always say, on the basis of the record "why" it happened "(Ibid.97).Therefore the fictitious writers in the works through the fictive characters and background attempt to portray why it has happened. The importance of fictive writers as far as historical writings are concerned can be understood by from the bold statement of Macaulay:

> A truly great historian would reclaim those materials which the novelist have appropriated .The history of the government and the history of the people ,would be exhibited in that mode in which alone they can be exhibited justly ,an inseparable conjunction and intermixture (Humphrey 1990:114).

Rohinton Mistry is a writer of India origin and has migrated to Canada who in his literary works capture the significant events in the history of India after Independence. All of his three novels right from *Such a Long Journey*, to *A Fine Balance*, and Family *Matters* have the narration that runs at the foreground and history at the background and they both do not disturb the story line but complement each other. Mistry in ***Such A Long Journey (SLJ)*** has portrayed the three major wars which India fought with China in 1962 and two with Pakistan in 1965 and 1971 respectively. The involvement of the member of his Parsi in Nagarwala incident that has compelled him to appropriate those events that have been omitted by the historian under the influence of the powerful politician. Shah points out "Mistry feels the story 'waiting to be told 'by the side of historiographical account which might have been just peripheral or must have excluded it deliberately to please the centre of power, and centralizes it in his narrative" (1998; 98).

The main character in the novel is Gustad Noble who resides in Khodadad Building and is perturbed due to the sudden disappearance of his fast friend Major Jimmy Bilimoria. He happens to receive the letter of Bilimoria in which he is requested to receive the parcel which later turns out to be a packed of notes containing ten lakh rupees and he is entreated to deposit the money in his bank. Bilimoria promises Gustad that soon he will tell him the reality about the money. But before he could meet and disclosed the reality, he was caught by police and was in imprisonment and his health was so deteriorated that he was confined to the bed. So he sends the message through his friend Ghulam Mohammed to come along with him to Delhi to meet him. Gustad after a lot of hiccups got ready to meet him. When he reaches at the hospital to meet him, he is shocked to see the condition of Bilimoria as he has become a skeletal figure not able to speak distinctly.

Gustad was in utter dismay to know the reality through his narration of the whole incident how he has been framed. He informed him that he was the member of Research and Analysis Wing (RAW) and he was called to Delhi by the then Prime Mrs Indira Gandhi and " She put me in charge .Training and supplying the Mukti Bahini..... Tough fighters, Bengalis. Learned quickly .Factories sabotaged ... .bridges toppled.....railway tracks" (2003:271).There was upheaval in Pakistan particularly in East Pakistan when Mujibur Rehman won the election which was not accepted to General Yayoha Khan and Zulfikar Ali Bhutto so the general sent the army when the people of the East Pakistan began civil disobedience and "Soldiers slaughtered thousands of demonstrators .Refugees came.....My superior told me our government will help guerrilla movement. Right away I said I was interested" (2003:270). This was the devastating situation in the East Pakistan and exodus of refugees from the East Pakistan migrated to India and the Government imposed refugee tax on its

Scanned with Oken Scanner

own citizen. Mrs Indira Gandhi was under pressure to deal with the difficult situation so she made the decision to help the people of East Pakistan through guerrillas group and helping the Mukti Bahini before the full fledges war with Pakistan in 1971 and the formation of Bangladesh.

Bilimoria added that the operation was going on well but suddenly they felt the shortage of fund so he intimated Mrs Indira Gandhi that they needed money. She asked him to go and get the money from the chief cashier of State Bank the next day. "She said....don't tell chief cashier name or RAW identity .Only Bangladeshi Babu.....come for sixty lakh (2003:272). Again she called him to her office where she cleared her plan that she wanted to help Mukti Bhini and had arranged the money but "She said. I have enemies .....everywhere. If they find out about the money, they will use the information against me "(2003:277).So she convinced him to write on the blank paper that he had imitated her voice to get the cash and he wrote his confession .But after some days he came to know that the money he was disbursing " for supplies ..... intercepted. By Prime Minister's office. Recouted. To a private account "(2003:278).Hence Bilimoria decided to keep ten lakh rupees for them but when she came to know about the ten lakh she carried out her plan and made him arrest on the basis of his confession. Gustad questioned him why he didn't tell the investigation agency, reporters and courts .He retorted "But I thought, everything is controlled by her. RAW, the courts, broadcasting.....everything is in her pocket, all will be covered up....." (Ibid, 278).

The historian has to interpret his material "to construct the moving pattern of images in which the form of the historical process is to be mirrored" (qtd in White 1972:281).The historians in the process sometimes misinterpret the facts to please those in power and those facts are appropriated by the writer of the historical fiction .So here Mistry strives to reinterpret the facts to appropriate the factual history .Wadhawan states " Based on an actual incident of the 1970s,Bilimoria is the fictional equivalent of the Nagarwala case that rendered the Zoroastrian community aflutter" (2014:66).Mistry has tried to free the fact form the history that he presumed must be written under the political influence .Mukherjee states " Misty's vision[of the story] like many other versions ..... finds Mrs. Gandhi guilty. He tells the tale from the perspective of Nagarwala whom he casts as Major Bilimoria. It places him in the community in Bombay and weaves a tale is both history and fabulation " (qtd in Wadhawan 2014:67).The history which has been recorded by the historians goes like that a Parsi named Sohrab Rustom Nagarwala – a RAW agent who imitated the voice of Indira Gandhi phoned the cashier of State Bank of India and instructed to hand over the sum of sixty lakh rupees to a certain Bengali Babu.The cashier did as he was told when he went to collect the receipt from the Prime Minister's residence .To his utter surprise he came to know that she simply did not call .The cashier lodged the complaint and Nagarwala was arrested immediately who confessed his guilt and he was awarded four years of imprisonment .However the police could not produce any concrete evidence that could prove that he imitated the voice of Indira Gandhi. There were several loopholes in the investigation which the layman could understand that Nagarwala was fabricated. In within weeks he died in mysterious circumstance that raised so many questions which were left unanswered .So Mistry throws

Scanned with Oken Scanner

fictionalization of the fact made an attempt to throw light on the unexplored areas of investigation "that [have] consigned to the annals of history the he unearths to question the gaps in the official truth disseminated by those in power "(qtd in Wadahawan 2014:67).

Conclusion: Mistry has portrayed the historical event in the tenure of Mrs. Indira Gandhi which has tarnished the image of his Parsi community. As the writer of the fiction, he has tried to give the alternative account of the Nagarwala incident and pointed out how important facts are omitted and misinterpreted due to the influence of the external factors or sometimes the power of the politicians. Mistry has taken the efforts to present the Nagarwala incident in the proper perspective according to his interpretation as the writer of the fiction that sometimes presents the factual records in fictitious form in order to appropriate the account of history through fiction.

Work Cited

Aron, Raymond. *Introduction to the Philosophy of History* . London: Weidenfield and Nicolson, 1938

Humphrey, Richard. "The Napoleonic Wars in the Historical Fiction :Fontane and his Contempories in European Perspective." Mac Hardy, Gilseal Brude Pirnau and J Karlh. *Fact and Fiction: Germany History and Literature* . Fraike Verlag, 1990. 111-123.

Mistry, Robinton. *Such A Long Journey*. London: Faber and Faber Limited, 2003.

Shah, Nila. "Novels as History:A Study of Such a Long Journey and A Fine Balance." Dodiya, Jaydipsinh. *The Fiction of Rohinton Mistry: Critical Studies* New Delhi: Prestige Books, 1998. 96-102.

White, Hayden. *Interpretation in History:New Literary History Vol IV*. 1972.

—. *The Content of the Form*. London: The John Hopkins Universky Press, 1987.

Scanned with Oken Scanner

Vol. IX - Issue I (Jan. - 2022)
ISSN - 2277-7067

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

Kavikulaguru
Kalidas Sanskrit University
Ramtek, Dist. Nagpur, Maharashtra

Peer Reviewed

Journal of Fundamental & Comparative Research

UGC CARE Listed Journal

शोधसंहिता
New Research Frontiers

January 2022

Volume - IX Issue I

Research Journal
ISSN No. 2277-7067

Journal of Fundamental & Comparative Research

शोधसंहिता

A Peer reviewed Bi-annual Interdisciplinary Research Journal of the University

UGC CARE Listed Journal

- Chief Editor -
Prof. Madhusudan Penna
Hon'ble Vice Chancellor (I/C)

- Editors -
Dr. Deepak Kapade
Librarian

Dr. Renuka Bokare
Deputy Director, Research & Publication

KAVIKULAGURU KALIDAS SANSKRIT UNIVERSITY
RAMTEK

A Bi-annual Interdisciplinary Research Journal of KKSU
Peer Reviewed Journal of Fundamental & Comparative Research

शोधसंहिता

ISSN No. 2277-7067

Volume IX Issue I (January - 2022)
UGC CARE Listed Journal

Chief Editor : **Prof. Madhusudan Penna**
Hon'ble Vice Chancellor (T/C)

Editors : **Dr. Deepak Kapade**
Librarian, KKSU

Dr. Renuka Bokare
Deputy Director, Research & Publication, KKSU

Editorial Board :

Dr. Kishor N. Wasurke, Gadchiroli. (Maharashtra)
Dr. Ramanik Lengure, Nagpur (Maharashtra)
Dr. Mahesh G.T., Mysuru. (Karnataka)
Prof. Ajit Faras, Dharbandora - Goa

Peer Review Committee :

Dr. Kishor N. Wasurke, Gadchiroli. (Maharashtra)
Dr. **M. Mani**, Chennai (Tamilnadu)
Dr. **Jayamma KV**, Bengaluru (Karnataka)
Prof. Ajit Faras, Dharbandora - Goa
Prof. Shushma Gaude, Goa
Dr **Mahesh G T**, Karnataka
Prof. Nilkhanthan, Hyderabad
Prof. Ravindra Muley, Pune (Maharashtra)
Prof. P.C Muraleemadhavan, Kerala
Dr. Gauri Mahulikar, Kerala
Prof. Brajbhushan Oza, Varanasi

Published by : Registrar, KKSU, Ramtek

© KKSU, Ramtek

KAVIKULAGURU KALIDAS SANSKRIT UNIVERSITY
RAMTEK

Content

Sr.No.	Title	Pg.No.
1	**Overview on National Education Policy 2020** Abdul Shamim Dr. Kapil R. Singhel	1
2	**राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चा शैक्षणिक ग्रंथालयावर परिणाम** सौ. आशा चंद्रशोक जिरगे	9
3	**राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ आणि नवीन शिक्षण धोरण २०२० : एक तुलनात्मक अध्ययन** डॉ. कैलास फुलमाली	19
4	**Innovative Practises in Libraries** Mrs. Minal S. Bhoyar	25
5	**Concept of Myth in Anita Nair's novel The Better Man** Vaibhav Prabhakar Padole Dr. Kapil R. Singhel	32
6	**Role of Digital Library in Higher Education System: Special Reference NEP-2020** Dr Dipak Kapade Dr. Pragati Dhope	42
7	**भारत की शिक्षा व्यवस्था** डॉ. प्रमोद मनोहर बोधाने	51
8	**ग्रामीण महाविद्यालये : डिजिटल ग्रंथालय आणि रिमोट ॲक्सेस** पुरुषोत्तम प्रल्हाद कावळे डॉ. संजय शामराव भूतमवार	55

1. Overview on National Education Policy 2020

Abdul Shamim
Dr. Kapil R. Singhel

Abstract:

Education is always considered the path of development for the progress of any nation. It gives direction to the youth of the nation and channelizes their energy and intellectuality for the progress of the human resource which is believed to be the biggest asset of the nation. Therefore, the government of any nation is careful about its education policy and from time to time is reviews and revises its education policy to keep abreast with the changes according to the advancement at the global level keeping an eye on the local scenario so that that they both can synchronise and bring productive result in the ensuing years. The present research paper is an attempt to overview the changes made in Higher Education in the National Education Policy 2020 (NEP 2020).

Keywords: Higher Education, multidisciplinary institution. NEP 2020 and Research.

Introduction:

The National Education Policy 2020 talks about Higher Education in which it gives the broader idea about the higher educational institutions which will be established in the ensuing years which will be altogether different from the existing higher

educational institutions. The National Education Policy 2020 focusses on multidisciplinary universities and clusters of colleges It will be a paradigm shift in higher education. Higher education institutions are broadly divided into three categories the first is Research intensive universities that will give equal emphasis on research and teaching "those that place equal emphasis on teaching and research intensive universities" (NEP :34). Teaching intensive universities that will give importance to teaching but it will also carry out research. The third will be an Autonomous degree granting college. The Existing education system gives less importance to research, It doesn't provide space for research whereas in the National Education Policy 2020 gives special attention to research therefore it has come up with the idea of establishing research intensive universities that will provide ideal space and resources for carrying out multidisciplinary research. Research is always considered as the backbone of any nation, the progression of any nation can be measured with its research related activities Research directly contributes to the economy of the nation and brings changes in the life of the citizens of the nation. Multidisciplinary is a pivotal word in the new education policy 2020. The target has been set in the new education policy 2020 that all the higher education institutions will be converted into multidisciplinary institutions by 2030. Plan is afoot that by 2030 every district should have one large multi-disciplinary

institution that would cater to the needs of the rural population because the majority of Indian lives in villages. It aims to give access to HEI to every citizen of India irrespective of region. The medium of instruction will be local or Indian language. The rationale behind is to increase the gross enrolment ratio which was 26.3 percent in 2018. The efforts would be taken to take it to 50% by 2035. Therefore, Open distance learning and online programs will be given preference so that the student can pursue their diploma or degrees on ODL mode. Quality online courses will be designed and developed and will be integrated into the curricula of Higher Education institutions so that quality online courses could be offered to a large number of students. The reason behind integrating online courses into the curricula of Higher Education institutions is to give preference to a blended mode of learning that could be percolated in the learning arena. Online learning can be offered to the students so that it can be blended with the regular teaching

The NEP 2020 will abolish single stream colleges over a period of time and merge them into the multidisciplinary clusters that will offer interdisciplinary and cross disciplinary courses and with the passage of time they will be encouraged to go for Autonomy "affiliated colleges' over a period of fifteen years through a system of graded autonomy, and to be carried out in a challenge mode" (NEP 2020:36). The parent university is assigned the responsibility to

mentor the affiliating colleges to properly guide them to become multidisciplinary in its approach and gradually move towards an Autonomous degree granting college.

The compartmentalization of professional courses, vocational courses and other such courses will be dismantled and become integrated or multidisciplinary. The focus is on the multidisciplinary university rather than deemed university, affiliating university, technical university and unitary university. These will be the talk of yesteryears.

The overall revamp in the education system is to make the education system multidisciplinary as it has been recorded in the NEP 2020 that Banabhatta's Kadambari describes a sound education as the knowledge of 64 arts. The need of the 21st century is to give a wide range of courses to the students as it is not new to the traditional Indian Education system. It was in the practice in Nalanda and Takshashila where the students from all over the world would come to pursue education. The aim is to restore the old indigenous education system where as many as 64 Kalas/arts were taught to the students. It ranges from music, mathematics, carpentry, chemistry, engineering, medicine and soft skills. Now in today's world it is known as liberal arts. NEP 2020 marks the distinction between the present education system which is general in nature whereas the multidisciplinary education system proposed by NEP 2020 is

integrated and synthesising. NEP 2020 envisages providing holistic and multidisciplinary education to the students of the 21st century which needs to be in concurrent with the 4 industrial revolution. The students of engineering will learn arts and humanities and the students of arts will come to know more about science and engineering.

The remarkable quality of NEP 2020 is to make the students lifelong learner through the holistic and multidisciplinary approach and therefore they have given the option of multiple level of entry and exit to the students through the process of Academic Bank of Credit (ABC) in which the students will earn the credits that will be stored in the digital locker and s/he will be awarded certificate, diploma, degree and Bachelor's degree with Research on the basis credits earned by her or him .He can pursue bachelor's degree either in a 3 year or in a 4 year programme choice is at his disposal .Research has become the core part of higher education either it will be offered in the fourth year in a 4 year bachelor's degree programme . If he completes one year after 12th he will be offered certificate, in second year - diploma, in third –degree and in fourth -bachelor's degree with Research. The fourth year will be devoted to research if he is desirous to complete his bachelor's in a four year programme. then his master's will be of one year. Research has been emphasised if he completes his graduation in a 3 year, his master's will be of 2 years,

and he will devote his second year of his master's entirely for research. The integrated Bachelor's or Master's programme is for 5 years. Those who want to pursue doctorate will have to complete master's or a four-year Bachelor's programme with research. The National Research Foundation will be set up to boost research in the field of education.

The NEP 2020 focuses on giving autonomy to the institution in order to make strategy to work towards quality enhancement. MERU (Multidisciplinary Education and Research Universities) is also the concept which has been incorporated in NEP 2020 which will take efforts to set up multidisciplinary universities with the standard of IIMs and IITs. More focus will be given on making linkages between research and innovation and therefore start-up, incubation and technology development centres will be established. The need of the socially and economically disadvantaged group of students are taken into consideration thus the plan is to develop support centres in order to help these students .Professional counselling and counsellors will be readily available at the centres to take care of personal ,physical ,psychological and emotional well -being of the students .This is the need of the hour as the emotional need of each student varies from person to person so only professionals can only resolve the complicated problems of the students at the superficial level all the problems of the students appear to be alike.

The NEP 2020 underlines to cater to the problems of providing quality education to a large number of students a quality ODL (Open Distance Learning) will be developed having the standard of highest quality in order to provide accessibility to the masses as India constitutes a highest number of young population that will be accommodated with the help of integrated learning mode platform such as in class mode, online and ODL mode. Internationalization of Indian education system is envisaged in the NEP 2020 as India has the old tradition of being recognised as Vishwa Guru therefore in order to restore its old identity, endeavours have been made to set premium institutions in India. The mobility of the foreign students will be increased by setting up International Students Office that will be taken care by the HEI in order to resolve the problems of the foreign students. Students exchange and faculty exchange will be run in collaboration with the foreign universities and top universities of the world will be allowed to set up their campuses in India and vice versa. Credit based system will be made such that the students who earned credits from foreign universities can continue their studies in Indian Institutions and get their degrees from Indian universities. This is to internationalize the Indian education system.

Conclusion:

The NEP 2020 is quite futuristic and it certainly appears to

resolve the problems of higher education as it focuses on multidisciplinary educational institutions to teach interdisciplinary courses. The compartmentalization of the education system will be dismantled and the multidisciplinary and holistic education is given prime importance in the NEP 2020.Research Intensive University, National Research Foundation, Clusters Hub and Autonomous Degree Granting Colleges are the revolutionary steps that will change the face and future of higher educational institutions in India. But there are many riddles in the NEP 2020 which are difficult to understand as there is no clear cut structured mechanism given in the policy document as how these policies are translated into reality.

References

1. Ministry of Human Resource Development (2020), National Education Policy 2020 Government of India. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
2. Renuka College. (2021, July 11). Inaugural Session of National Level 8 Day Quality Improvement Program | Video]. https://www.youtube.com/watch?v=a_5vC1CWjNM
3. Renuka College. (2021, July 12). 3rd Plenary Session of National Level 8 Day Quality Improvement Program (QIP). Video]. https://www.youtube.com/watch?v=IAmYMNOIE0k
4. Renuka College. (2021, July 13). 4th Plenary Session of National Level 8 Day Quality Improvement Program (QIP)(Video]. https://www.youtube.com/watch?v=NC3Xnvpdkgk
5. Renuka College. (2021, July 14). 8th Plenary and Valedictory session of National Level 8 Day Quality Improvement Program (QIP)| Video]. https://www.youtube.com/watch?v=wdrE_5uQAA0
6. Renuka College. (2021, July 15). 7th Plenary session of National Level 8 Day Quality Improvement Program (QIP)) Video]. https://www.youtube.com/watch?v=4-Dhi4Tvqkk
7. Renuka College. (2021, July 16). 6th Plenary Session of National Level 8 Day Quality Improvement Program (QIP)(Video]. https://www.youtube.com/watch?v=YMB7XFBauvw
8. Renuka College. (2021, July 17). 2nd Plenary Session of the Quality Improvement Program(QIP)| Video] https://www.youtube.com/watch?v=aV19C2E7Ih-s&ab_channel=3619s
9. Renuka College. (2021, July 18). 5th Plenary Session of the National Level 8 Day Quality Improvement Program[Video]. https://www.youtube.com/watch?v=gGiPAVB0f_hU

Vol. IX - Issue I (Jan.- 2022)
ISSN - 2277-7067

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

Kavikulaguru
Kalidas Sanskrit University
Ramtek, Dist. Nagpur, Maharashtra

Peer Reviewed

Journal of Fundamental & Comparative Research

UGC CARE Listed Journal

शोधसंहिता
New Research Frontiers

January 2022 Volume - IX Issue I

Research Journal
ISSN No. 2277-7067

Journal of Fundamental & Comparative Research

शोधसंहिता

A Peer reviewed Bi-annual Interdisciplinary Research Journal of the University

UGC CARE Listed Journal

- Chief Editor -
Prof. Madhusudan Penna
Hon'ble Vice Chancellor (I/C)

- Editors -
Dr. Deepak Kapade
Librarian

Dr. Renuka Bokare
Deputy Director, Research & Publication

KAVIKULAGURU KALIDAS SANSKRIT UNIVERSITY
RAMTEK

A Bi-annual Interdisciplinary Research Journal of KKSU
Peer Reviewed Journal of Fundamental & Comparative Research

शोधसंहिता

ISSN No. 2277-7067

Volume IX Issue I (January - 2022)
UGC CARE Listed Journal

Chief Editor : **Prof. Madhusudan Penna**
Hon'ble Vice Chancellor (I/C)

Editors : **Dr. Deepak Kapade**
Librarian, KKSU

Dr. Renuka Bokare
Deputy Director, Research & Publication, KKSU

Editorial Board :

Dr. Kishor N. Wasurke, Gadchiroli (Maharashtra)
Dr. Ramanik Lengure, Nagpur (Maharashtra)
Dr. Mahesh G.T., Mysore, (Karnataka)
Prof. Ajit Faras, Dharbandora - Goa

Peer Review Committee :

Dr. Kishor N. Wasurke, Gadchiroli (Maharashtra)
Dr. M. Mani, Chenna- (Tamilnadu)
Dr. Jayamma KV, Bengaluru (Karnataka)
Prof. Ajit Faras, Dharbandora - Goa
Prof. Shushma Gaude, Goa
Dr Mahesh G T, Karnataka
Prof. Nilkanthan, Hyderabad
Prof. Ravindra Muley, Pune (Maharashtra)
Prof. P.C Muraleemadhavan, Kerala
Dr. Gauri Mahulikar, Kerala
Prof. Brajbhushan Oza, Varanasi

Published by : Registrar, KKSU, Ramtek

© KKSU, Ramtek

KAVIKULAGURU KALIDAS SANSKRIT UNIVERSITY
RAMTEK

Content

Sr.No.	Title	Pg.No.
1	**Overview on National Education Policy 2020** Abdul Shamim Dr. Kapil R. Singhel	1
2	**राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० चा शैक्षणिक ग्रंथालयावर परिणाम** सौ. आशा चंद्रशेक जिरगे	9
3	**राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ आणि नविन शिक्षण धोरण २०२० : एक तुलनात्मक अध्ययन** डॉ. कैलास फुलमाळी	19
4	**Innovative Practises in Libraries** Mrs. Minal S. Bhoyar	25
5	**Concept of Myth in Anita Nair's novel The Better Man** Vaibhav Prabhakar Padole Dr. Kapil R. Singhel	32
6	**Role of Digital Library in Higher Education System: Special Reference NEP-2020** Dr. Dipak Kapade Dr. Pragati Dhepe	42
7	**भारत की शिक्षा व्यवस्था** डॉ. प्रमोद मनोहर बोधाने	51
8	**ग्रामीण महाविद्यालये : डिजिटल ग्रंथालय आणि रिमोट ऍक्सेस** पुरुषोत्तम प्रल्हाद कायळे डॉ. संजय शामराव भूतेश्वार	59

Concept of Myth in Anita Nair's novel The Better Man

Vaibhav Prabhakar Padole
Dr. Kapil R. Singhel

Abstract:

The most common definition of myth is an ancient, mystical, or mythical story. Today, myth is regarded as a work of fiction. We would dismiss the accounts of Gods assisting humans, spirits murdering people, and demon events if we come across them; by referring to them as a myth. Since we live in the era of science and reason, a myth could be based on a historical event. The human mind, on the other hand, was unable to comprehend the situation and misconstrued it as a mystical or paranormal incident. This occurrence was forgotten in later years, and the story that emerged became a myth. This article investigates how myth is used in Anita Nair's novel The Better Man. The first section of the paper will attempt to decipher the meaning of myth. The researcher will look at how various components of it are utilized in the novel The Better Man in the second part. Conclusions will be provided in the final and closing section based on the prior sections' discussions.

Keywords : Myth, Gandharva, Odiyan, Anita Nair, The Better Man etc.

Introduction:

Numerous writers have employed the concept of myth in their works, not just in English as well as in other languages. They've focused on different facets of myth, such as how Nigerian playwright Wole Soyinka employs myth in his plays Death and the King's Horseman and A Dance of the Forest. In these two plays, Soyinka

used myth to study a phenomenon, based on the belief that the dead are never truly dead and always come into contact with live beings. For example, we may notice a preoccupation with scenarios in which Gods are central roles in both plays. Mythic aspects such as the function of the gods and the value of the ancestors can be observed in Wole Soyinka's matchmaking.

When it comes to western literature, W.B. Yeats and T.S. Eliot have both utilized myth. W.B. Yeats revived Irish mythology and folk etymology in his poems and dramas as an Irish nationalist. Church theology and the British-controlled school system have suppressed Irish myth and folklore. He re-educated the Irishmen on their history and cultivated Irish nationalism. The Waste Land, a modernist poem by T.S. Eliot, is a mythic treasure trove. He mentions the Tiresias tale throughout the poem, while the poem's epigraph includes the Sybil myth. The poem focuses on the Fisher King myth. Notable myth writers in Indian literature include Girish Karnad, Devdutta Patnaik, and Ashvin Sanghi. These writers have based their plots on a certain myth in their writings. In his Hayavadana, Girish Karnad combines the myth from Kathasaritsagara with the tale from Thomas Mann's Transposed Heads. Yayati by Karnad is based on the Mahabharata story. The Ramayana and Mahabharata are the subjects of Ashvin Sanghi's artwork.

Anita Nair employs myth in her novels as well, but in a different way. Her novels are not based on a specific myth like those of the other authors mentioned above, but she does use myth to convey the characters' reasoning for their behaviours. To describe their ideas and emotions, she relates the characters in her stories to mythic creatures. For a more in-depth explanation, it's helpful to understand what myth is and how it and its many components

function in Anita Nair's work.

Meaning of Myth:

While examining myths and legends, it is important to consider the development of the term and how, using the word as it was originally understood, it is critical to making remarks on the present idea of Myth. The word 'myth' comes from the Greek word 'mythos.' In his *A Glossary of Literary Terms*, M. H. Abrams pointed out that the word "mythos" means "tale" in ancient Greek. It could be an actual or imagined incident. In essence, a myth is a story within mythology. The creation of the world is described in mythology with magical entities. Social rituals are associated with myths and are linked to the story. However, if the protagonist is a human rather than a supernatural figure, the story is a legend rather than a myth. A folktale is a traditional story that features a hero who is a supernatural entity but not a God. In M.H. Abrams words,

> "In Classical Greek, 'mythos' signified any story or plot, whether true or invented. In its central modern significance, however, a myth is one story in mythology- a system of hereditary stories of ancient origin which were once believed to be true by a particular cultural group, and which served to explain (in terms of the intentions and actions of deities and other supernatural beings) why the world is as it is and things happen as they do, to provide a rationale for social customs and observances, and

> to establish the sanctions for the rules by which people conduct their lives." (Abrams 230)

However, according to J.A. Cuddon, the word "myth" comes from the Greek word "muthos," which means "anything spoken." The Myth's interpretation and history are both complicated. For storytelling or discourse, Homer used the word 'muthos,' but not for fiction. The Greek term 'muthos' was coined after Homer to describe fiction. Plato uses the term 'muthoi' to describe something that is partly true but mostly false. When the Romans took power, they embraced Greek literature. In Latin, the word 'muthikos' was renamed 'mythicus.' In recent years, the term myth has been understood to refer to a work of fiction that transmits a psychological truth. J.A.Cuddon in his *Dictionary of Literary Terms and Literary Theory* says;

> "In general a myth is a story which is not 'true' and which involves (as a rule) supernatural beings or at any rate supra-human beings. Myth is always concerned with the creation and explains how something came to exist. Myth embodies feeling and concept, hence the Promethean or Herculean figure, the idea of Diana, or the story of Orpheus and Eurydice. Many myths or quasi-myths are primitive explanations of the natural order and cosmic forces." (Cuddon 453)

As a result of the above explanation, myth is regarded as a heavenly disclosure that governs the destiny of natural occurrences. It explains the origins of humans, demise, the universe, and other occurrences, whether they are related to human existence or natural phenomena. Myth is a story that has a deeper significance than it is recounted for its reason. It exemplifies manly behaviour.

In her novel The Better Man, Anita Nair deftly employs myth She used myth to direct the mental processes of the characters and to rationalize their acts. In the novel *The Better Man*, for example, we may see the myth of the Odiyans and Gandharvas. She demonstrates the positive and negative aspects of a character by employing these myths. The focus of this article will be on the usage of myth in the novel named *The Better Man*. The examination of myth is designed to deepen our knowledge of myth in Anita Nair's novel *The Better Man*.

Myth In The Better Man:

Anita Nair doesn't utilize myth in her stories just for the sake of it, it has a deeper significance than isn't immediately apparent. The mention of the Odiyans and the Gandharvas in her work *The Better Man* traces her use of myth. The Odiyan and the Gandharva are myths in Kerala. Gandharvas are magical creatures who lure people, especially women, entice them, and then abandon them, having left them powerless. The Gandharvas aren't very malevolent, but the Odiyans, on the other hand, are. The Odiyans are a dangerous race with magical abilities. At nightfall, Odiyans are much more deadly. Dr. T.D. Beena (Assistant Professor, Dept. of Sanskrit, Maharaja's College, Ernakulam) writes in her journal article "Mythological representations in the tradition of Kerala,"

> "In some temples, Gandharva is being worshipped like Yakshi. Gandharva is

> also given the status of sub deity in certain temples. Connected with these myths there is a belief that Yakshi, Gandharva, Odiyan etc. enter the bodies of weak-minded people especially women. To remove these spirits, form human bodies different kinds of rites related to black magic are performed....."(Deena ,13)

Mukundan is the protagonist of the story *The Better Man*. After he arrives at his hometown of 'Kaikurussi,' he moves back into his ancestral home. He does, however, have frequent hallucinations. In his home, he sees spirit beings, particularly those of his deceased mother. He defends himself by claiming that he is to blame for his mother's death and that she's still haunting him. He imagines his mother scolding him, saying, "Where were you when I needed you? You had the opportunity to save me, but you decided not to." Mukundan claims that his father, Achutan Nair, murdered his mother to live with his mistress using Odiyan magic. His mother had requested him to accompany her with him before he died, but he had declined. As a result, Mukundan believes he is to blame for his mother's death, and now she is tormenting him.

The Odiyan myth is highly common in Kerala's Palakkad district. Odiyans are those who perform Odividya, which is considered the most terrible form of black magic. Odiyan is a Faustian character who has struck a secret agreement with the demon and earned magical abilities as a result. Shapeshifting, extraordinary strength, climbing a tree at breakneck speed, and other magical feats are among the supernatural abilities. The Odiayan would utilize these

abilities to assassinate his or his benefactor's adversaries by sucking the soul of the target without any of the victim's knowledge. The reason for death would appear to be insignificant, similar to Mukundan's mother's death from a tumble down the steps.

A postmaster named Kamban makes another utilisation of Odiyan magic. He is of Odiyan heritage, but he is powerless. His uncle Chathu possesses Odiyan abilities and assists his nephew with them. Kamban works as a postmaster form the Dalit community. He was just reassigned to Kaikurussi, which he enjoys. He is from a lower caste, so he does not socialize with the other residents of the area. People don't bother him since he has Odiayan lineage, despite the fact that he is from the lower strata. Kamban performs his duties diligently, but his newly moved supervisor Philipose verbally abuses and disrespects him for no apparent reason. When Philipose goes too far and publicly degrades Kamban's pride. Kamban intends to avenge himself and get rid of him.

The apartment next to the post office has been rented by Philipose. Chethu, Kamban's uncle, dispatches his cat or himself to Philipose's house, frightening him with his shape-shifting abilities. Philipose is terrified and flees the village after Cat haunted him in a strange way. This story, as well as Philipose's motive for leaving the Kaikurussi, is recounted by Philipose, in the following words to Mukundan;

> "He didn't know how it crept into the room. The cat seemed to find its way in through closed doors and windows. It would pad close to him, staring into his eyes, and mew mockingly. The more Philipose looked at the cat, the

more familiar it seemed."(Nair , 166)

In the novel *The Better Man*, there is another mythical reference to Gandharva. There is a Valsala incident in the novel. Valsala is a lonesome woman who believes her spouse has abandoned her. Because of his telephone trouble, Mukundan, the novel's central protagonist, learns about her. When he is approached via phone, the call is forwarded to Valsala's residence. As a result, when the matter is handled, Mukundan learns from Bhasi about Valsala's spouse has abandoned her. Mukundan already had lost his mother as a result of his father's abandonment. As a result, he believes Valsala really shouldn't end up the same way, and he begs the police inspector to investigate. He was attempting to rescue Valsala, but he unwittingly assists in the discovery of Valsala's crime of murdering her husband with the cooperation of her boyfriend, Sridharan.

This is significant because Valsala is warned to be wary of Gandharva prior to her wedding. If she escapes on the night when the Pala tree blooms, Gandharva will appear, seduce her, and then abandon her to suffer. When Valsala ventures to venture outdoors on one of these nights, her mother warns her with the following words:

> "Tie up your hair and stay inside. When the pala tree's fragrance fills the night sky, the Gandharvas come prowling, looking for virgins to seduce. Once Gandharva has spotted you, there is no escape. He'll make you his slave with his soft voice, gentle caresses, and sensual magic. No mortal man will ever be able to satisfy

you then."(128)

This tale developed in Kerala to educate new maidens about the dangers of premarital affairs. We agonize when we desire things that are beyond our control rather than acquiring them.

In Kerala, Gandharvas are regarded considerably different than in other regions of India. They are Apsaras' counterparts in other regions of India, and their role is to dance and sing in the presence of Indra, the monarch of heaven and Gods. They also use dance to commemorate events like the birth and marriage of Gods, as well as other happy occasions. They are seducers of ladies in Kerala, not dancers. They morph into the most handsome and attractive man, seducing and destroying women sexually. In Kerala, it has spawned a superstition that advises never sleeping without underwear. Yakshis, who are different from Apsaras, are Gandharvas' female counterparts. Yakshis are men's seducers.

Conclusion:

Mythology has been written about by a number of English poets and novelists. Mythological literature is now becoming a new genre throughout this period. In comparison to other authors, Anita Nair incorporated myth in her stories in a unique way. She doesn't build her stories on a single myth, but rather uses them to illustrate a point. Anita Nair, in the style of a regional novelist, draws forth the Odiyan and Gandharva myth, which is unique to the Kerala region. Anita Nair, an Indian writer in English, goes to considerable lengths in her novels to explain Indian mythology in a way that fits her fiction.

References :

1. Abrams, M. H. Glossary of Literary Terms. Delhi: Cengage Learning India Private Limited Delhi, 2012.
2. Beena, T. D. & quota;Mythological representations in the tradition of Kerala. &quota; National Journal of Sanskrit and Hindi Research

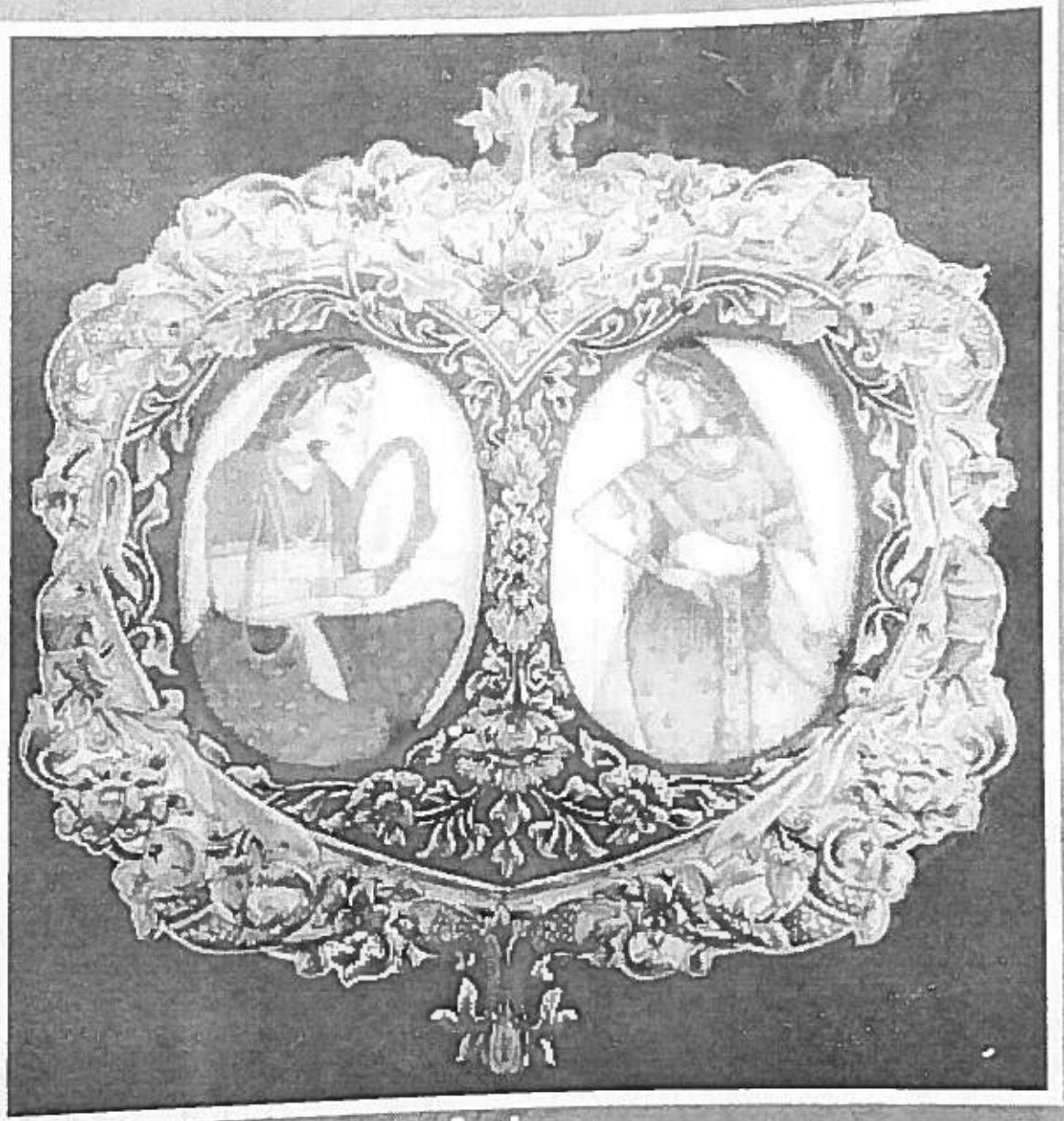
2021-22

ISSN : 2278-4632

JUNI KHYAT
जूनी ख्यात

इतिहास, कला एवं संस्कृति की शोध पत्रिका

A Peer-Reviewed and Listed in UGC Care List

Juni Khyat
(UGC Care Group I Listed Journal)
ISSN: 2278-4632
Vol-12 Issue-01 No.01 January 2022

ASPIRATION LEVEL OF JUVENILE DELINQUENTS AND NON-DELIQUENT BOYS OF NAGPUR CITY : A CASE STUDY

Dr. Milli Baby, Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur; milli.baby.1977@gmail.com.
Ms. Amrit Walia, Research scholar (amritwalia74@gmail.com

Abstract:
For the present study 41 non-delinquent boys of age 13 to 16 years and 26 juvenile delinquent boys of the same age were administered "Level of Aspiration" scale by Shah and Bhargava (1983). Subjects in both the groups were coming from more or less similar socio- economic background. In present study it was hypothesized that delinquent boys and non-delinquent boys do not differ significantly from each other in Level of Aspiration. 't' test results showed that non-delinquent subjects had shown significantly more Goal Discrepancy score than the Delinquent subjects, even Attainment Discrepancy score of non-delinquent subjects was higher. Number of Times the Goal Reached Score was more or less similar among the two groups.
Keywords: Level of Aspiration, juvenile delinquents and non-delinquents

The transition from adolescence to adulthood poses many problems of adjustment for boys in our society. Although the adolescent is barred from immediate access to adult roles, every effort is made to ensure that he does not relinquish his aspirations for eventual adult status. Even though he is formally deprived of the major rewards of adult status, money, personal autonomy, sexual relations, and at the same time imbued with the belief that these are rewards worth having. He is thus led to orient himself towards ends which are not immediately available to him by socially approved means. Despite his aspirations and physical and emotional readiness, he is forced to remain in a state of social, economic, and legal dependency.

Juvenile delinquency, also known as "juvenile offending", is participation in illegal behavior by minors (juveniles, i.e. individuals younger than the statutory age of minority). Most legal systems prescribe specific procedures for dealing with juveniles, such as juvenile detention centers and courts. A juvenile delinquent is a person who is under the age of 17 and commits an act that would have been charged as a crime if they were an adult.

India is a home to millions of needy children. Many if not all of them are often illiterate, sick and malnourished live in neglected with disrupted families who cannot take care of children. There is no single profile or adequate characterization of the diverse group of youth who commit crimes as juvenile delinquent in early adulthood, and most who come to juvenile court never return on a new referral. However, a small group of juvenile is prone to continue offending could their individual aspiration give any explanation to their persistence in wrongdoing.

"Aspiration" may be defined in two ways firstly how high does the individual aspire irrespective of his present position, secondly how high does he aspire in relation to his present position. Cloward and Ohlin (1966) in their book Delinquency and Opportunity (1966) suggest that each individual in society occupies a position in both legitimate and illegitimate opportunity structure. They suggest that delinquent behavior is related to the disparity between one's level of aspiration and his life chances in the opportunity structure. As investigated by Erdman B. Palmore and Philip Hammond (1984) Social scientists' understanding of delinquency is reasonably advanced in two respects. First, they have identified with fair accuracy the social structures that contain high rates of juvenile crime. And second, they have developed a number of theories regarding the social psychological processes that lead youth to delinquency. The literature attests to the importance on the one hand of age, sex, race, social rank and neighborhood, and, on the other hand, to alienation, guilt, frustration, and aspiration as factors in explaining juvenile delinquency.

Merton states that juvenile delinquency results in part from the disparity existent in our culture between a culturally prescribed and emphasized common "success" goal for the population at large and restrictions for a large part of the population in obtaining access to this goal. Merton asserts that

Copyright @ 2022 Author

ISSN: 2278-4632
Vol-12 Issue-01 No.01 January 2022

"the greatest pressure towards deviation is exerted upon the lower strata." The specific conditions which produce a strain towards deviant behavior according to this theory are: High aspirations for success held by individual in all strata of society, limited access to the legitimate means of attaining success goals for some members of society and a heavy emphasis upon obtaining success goals without a corresponding emphasis upon legitimate means of attaining these goals.

Statement of the Problem

The study is trying to find the 'Level of Aspiration' and among juvenile delinquents and non-delinquents.

Hypotheses

There will be no significant difference in 'Level of Aspiration' among juvenile delinquents and non-delinquents.

Sample

The sample consisted of 26 juvenile delinquent boys and 41 non-delinquent boys from Nagpur between the age 13-16. In the time span of 6 months 49 juvenile delinquent boys from Nagpur juvenile detention, and Wardha juvenile detention center could be interviewed. Out of 49 interviewed, tests could be administered only on 26 juvenile delinquents, due to age limitation, language barrier and 4 of them denied to take the test.

In the course of data collection and test administration on Juvenile Delinquents it was observed that most of them were not formally educated and were doing petty jobs like cleaning utensils or were rag pickers. Only 30 out of 49 interviewed could read and understand the task given to them. Another factor found was 45 out of 49 delinquents interviewed were addicted to some or other form of substance abuse.

Non delinquent sample was collected from cities Hadas High School Nagpur. Forty Five boys of Class VIII and IX (age 13-16) were administered 'Level of Aspiration' test. Precautions were taken to keep control on Socio-economic status of delinquents and non-delinquents.

This study focused only on boy juvenile delinquents and non-delinquents. Girls were not included.

Tool used

Researcher used the Level of Aspiration measurement tool, prepared by Dr. Mahesh Bhargava and Prof M.A. Shah relevant to her research.

This test provides three types of scores for measure of aspiration level of individuals

1) Goal Discrepancy Score (GDS)
2) Attainment Discrepancy Score (ADS)
3) Number of Times the Goal Reach Score (NTRS)

Statistical Analysis:

Means and Standard Deviations were computed and 't' ratio was also calculated.

Results and Discussion

Table:1. Shows Goal Discrepancy Score (GDS) there means, standard deviations and 't' ratio for non-delinquent and delinquent

Groups	N	Mean	SD	't'
Non Delinquent	41	22.5	3.13	22.02**
Delinquent	26	7.2	2.90	

** Significant on .01 level at 65 df

In table no. 1 the Goal Discrepancy Scores (GDS) has an obtained 't' ratio of 22.02 which is significant at 0.01 level for 65 df. Hence null hypothesis is rejected. This indicates that Non Delinquents have Higher Goal Discrepancy Scores and a positive Goal Discrepancy suggests that one's goal is higher in relation to one's performance.

Second comparison was for Attainment Discrepancy Scores (ADS) means, standard deviations of non-delinquents and delinquents, which are shown in the following Table no. 2

Copyright @ 2022 Author

ISSN: 2278-4632
Vol-12 Issue-01 No.01 January 2022

Table -2 shows means, standard deviations and 't' ratio of non-delinquent and delinquent on Attainment Discrepancy Scores (ADS)

Groups	N	Mean	SD	't'
Non Delinquent	41	51.8	2.73	
Delinquent	26	22.5	2.67	43.73**

** Significant on .01 level at 65 df

Table 2 indicates obtained 't' value as 43.73 significant at 0.01 level. Which rejects our null hypothesis. And shows that non-delinquents have Higher Attainment Discrepancy Scores. The size of the discrepancy shows the extent to which one surpasses or fails to reach goal.

The possible reasons for significant low scores of delinquents may be family background and parental influence although the socio economic status is same for both the groups. Conducive family environment, parental interaction and motivational support may be lacking in delinquent group. It was observed during data collection also that most of the delinquents had a broken family or were living in foster homes. Involvement in drugs was another important difference among both the groups. These factors may have an influence on the results.

Comparison was also done on Number of Times the Goal Reach Score(NTRS) table 3. shows their obtained values.

Table :4 shows means, standard deviations and 't' ratio of non-delinquent and delinquent on Number of Times the Goal Reach Score(NTRS)

Group	N	Mean	SD	't'
Non Delinquent	41	7.15	2.36	
Delinquent	26	7.69	2.02	1.01

Not significant at 0.05 level

Table 3 indicates that there is no difference in the mean scores of delinquents and non-delinquent on the Number of Times the Goal Reached Scores (NTRS) (that is 7.15 and 7.69 respectively). On this sub variable (NTRS) of Level Of Aspiration the null hypothesis is proved. Which states that there was no difference in Level Of Aspiration among Juvenile Delinquents and Non Delinquents on the Number of Times the Goal Reached Scores (NTRS)

Conclusion and Interpretation

A Significant difference in the aspiration levels between the two groups was found and level of aspiration among non-delinquent was found to be higher than the delinquents.

Books

Anastasi A (1968) : *Psychological testing*. London Macmillan Company
Cloward, Richard A: Ohlin, L. E (1960) *Delinquency and Opportunity* . The Free Press
Merton, Robert K..(1957) : *Social structure and Anomie* . New York
Rosenberg, Bernard, and Harry Silverstein(1969) *The Varieties of Delinquent Experience*: Waltham; Mass., Xerox College Publishers. 1969.
Singh A.K. (1988): Tests *Measurements and Research Methods in Behavioral Sciences*: Delhi, Publisher Bharti Bhawan

References

Barnes, S.W.(2006). Street Youth, Strain Theory, and Crime. *Journal of Criminal Justice*. 34.209-223.
Fredericks, Marcel A., and Martin Meehan. "Relative Occupational Anticipations and Aspirations of Delinquents and Non Delinquents," *Journal of Research and Crime and Delinquency*. VI (January, 1969), 1-7
Ghosh, M. (2011). Psychological Correlates of Aggression among Adolescents. *Journal of The Indian Academy of Applied Psychology, Vol 38 ,102-108*
R. Hayman (1998) ; The Lower Class Value Stretch. *Oxford Journals*: (1998) ;Vol 42, Issues 2, 205-216
Philip, W. Harris. (2011). Measuring Recidivism in Juvenile Corrections, *Journal of Juvenile Justice*, Vol 1, issue1. Fall 2011 1-18
Webber, C.(2008). Revaluating relative deprivation theory. *Theoretical criminology*,11(1):97-120.
Winslow, Robert W., "Anomie and its Alternatives: A Self –Report study of Delinquents, *Sociological Quarterly*, VII (Autumn, 1967), 468-480

Copyright @ 2022 Author

BENGAL, PAST & PRESENT

Journal of the Calcutta Historical Society.

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that the article entitled

INFLUENCE OF GANDHIAN PHILOSOPHY ON PRE-INDEPENDENCE INDIAN ENGLISH FICTION

Authored By

Dr'Kapil Singhel

Associate Professor and Head, Department of English, Vasantrao Naik Government Institute of Arts and social Sciences, Nagpur.

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UGC

University Grants Commission

Published in Vol. 118, Issue: I (I) January– March 2022

Bengal, Past and Present with ISSN : 0005-8807

UGC-CARE List Group I

Impact Factor: 5.70

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UGC

University Grants Commission

BENGAL PAST AND PRESENT

Bengal, Past and Present

UGC Care Group I Journal
ISSN . 0005-8807

INFLUENCE OF GANDHIAN PHILOSOPHY ON PRE-INDEPENDENCE INDIAN ENGLISH FICTION

Dr Kapil Singhel
Associate Professor and Head, Department of English, Vasantrao Naik Government Institute of Arts and social Sciences, Nagpur

Abstract
The Gandhian impact on contemporary literature is intimately purposive and variegated as Gandhiji was not only sagacious politician organizing the Indian masses through his creative writing into political activism but also an influential writer who endeavored to reach the masses through his creative writing. Gandhiji felt that this two-pronged approach would enable him to mix religion with politics. Gandhiji ideology gate crashed into different genres of literature and the most significant among them was the English fiction being written in English. The themes of pre-independence fiction invariable carried the Gandhian impact in so far as they harked back upon the much-cherished values of Gandhi's nationalism, his advocacy of non-violence and his search for truth that became the subject matter of the whole corpus of Indian English fiction.
Keywords: freedom, movement, Indian, fiction, English.

Gandhian themes were attempted by most of the fictionists of pre-independence era. Gandhi for them was not a mere political activist but a presence who guided their emotional and spiritual life. In most of the fiction written under the benevolent influence of the Gandhian ideology, one can find the recognizably functional aspect of Gandhiji's philosophy and his political activism. So pervasive was Gandhian influence that the fiction writers felt that it was a sacred duty to carry the spiritual and religious resonances of Gandhian ideology into their fiction. The most of the fiction writers of the 1920s and 1930s were fired by the nationalistic ideology, and were invariably Gandhians in one way or the other. Gandhian theme with its perceptible ethical leanings, formed sub-structure of most of the fictional experimentations before Indian Independence.

Writing about the essential predicament of the 20th century Indian novelists, Meenakshi Mukherjee observes:

And the nationalist movement itself was not a single movement but a combination of many forces sometimes working together and sometimes in contrary directions. The Gandhian ideology may have been the prime mover... The Gandhian way, itself had different implications for different kinds of people. For some it was a philosophy of life; for others expedient strategy in achieving freedom. Some people turned Gandhiji into a saint and his teachings into quasi-religious dogma. (Mukherjee 35)

The turbulent years of the freedom struggle witnessed various forces of chaos and uncertainty, confusion and perplexity. The novelists dealing with such a period had, by necessity, "to impose an order upon the splendid chaos and thus discern a pattern in it, to illuminate the human situation."

Indian fiction in English was perhaps the last to emerge as a distinctive genre and was heavily oriented to historical romance. The struggle for independence, which almost rocked the country for nearly thirty years, brought the creative writer to a point of self-reference., impelling him to search for a viable tradition and a 'usable' past. The Indian novelist writing in English, seemed to have absorbed the fervancy of the tumultuous political activity and attempted to reflect the national concerns with a remarkable fidelity and passionate indulgence. The 1930's, more particularly, witnessed a rich corpus of historical novels drawing inspiration from Gandhian ideology and endorsing the traditional and cultural values. As Guha Thakurta observes:

The political events that preceded the Swadeshi movement have been wholly inefficient to bring about the nationalistic consciousness if they had not been reinforced by a growing tendency towards the literary expression of patriotic ideas and sentiments. (Bengali drama 148)

K. S. Venkataramani was perhaps the first novelist who came under the preponderant influence of Gandhism. He has written his two novels—Murugan, the Tiller (1927) and Kandan, the Patriot (1934) which are obviously fired by the Gandhian ideology and national concerns through and through. These novels seek

to mark out the essentials of Gandhism even as they attempt to record the tumultuous political activity of the pre-Independence era. While Murugan, the Tiller is mainly concerned with the economic implications of Gandhism, Kandan, the Patriot elaborately deals with the Satyagraha movement, which is verily the bedrock of the Gandhian ideology. Thus, these novels are basically extended explorations into the quint essentials of Gandhism, with the cumulous of the details of the freedom struggle, implicated as they are in the character and situation Thus, Gandhiji was a living myth in both the novels. As C. D. Narasimhaiah rightly points out : 'Gandhian myth unites our age with the mythical and legendary past of India.' (Writer's Gandhi 28)

K. S. Venkataramani's novels are replete with political implications and the intimate projection of the Indian Weltanschauung. The novelist almost anticipates the direction and thematic ambience of the future Indo-English novel. Though structurally flawed, and thin in story-lines. K. S. Venkataramani's novels anticipate the pre-occupations of the Indian English novel. His first novel, *Murugan, the Tiller* (1927), has stabilized Venkataramani's reputation as a novelist. As in the typical twenty's novels, the action shifts from the 'Village' to the 'city', and back again from city to village, encompassing the significance and the unadorned simplicity of village life and brilliantly recapturing through and through the fervor of the freedom struggle. The principal characters are cast in the mold of symbols, and the whole action is seen through the point of view of the protagonist who, for the edification of others, records the agonies and traumas which the whole village has undergone in its headlong plunge into the struggle for freedom. The novel records the villagers' undergoing redemptive failures, their death-in-life predicament, though their spiritual values by and large remain the same. The central characters Kedari and Ramu, are witnesses to the gyrating processes of change and mutation until they find repose and contentment in the purity and self-sufficiency of their political action. The whole action seems to have been apportioned between Kedari and Ramu, who obviously represent two modes of living and two valuations of Gandhian ideology. While Kedari is pessimistic about her achieving the goal, Ramu envisions a better future for India.

Although, Kandan is a moral force in the novel the novelist did not seem to have restrained from idealizing his character. All the exigencies of the Gandhian politics and the application of nonviolence in all fields of activity, as envisaged by Gandhiji himself, are sought to be recorded by the novelist with utmost scrupulously and artistic concinnity. Venkataraman dedicates his novel *Kandan, the Patriot* (1932) to unknown volunteer in India's fight for freedom. In the words of K. R. S. Iyengar the novel depicts:
The excitement of modern heroic age with Gandhiji making men out of clay and heroes out of common humanity. (IWE 282)

The novel centres round Kandan, who gives up his I. C. S studies because of his disappointment in love as his fiance, Rajeshwari, wants to marry Rangan. He returns to his village where his father had left him a house and a beautiful orchard. He comes under the influence of his father Nallapan who is a true follower of Mahatma Gandhi, and the very man who played quite an important role in moulding his political perception. As the novelist says
Nallapan's record of humble and devoted work in the passive resistance movement in Natal under the leadership of Mahatma Gandhi is the record of work of all unknown volunteers in the struggle for Justice and freedom. It is rarely chronicled in the books of men but has always In the first place in the scroll of the recording angel. (38-39)

Due to his avowed perceptions of Gandhi, he leads an ascetic's life and dedicates himself to the upliftment of the down odden and the under privilege. As a true exponent of Gandhian an ideology, Kandan believes that the only way to conquer violence is through non-violence. Like Gandhiji, he advocates 'Brahmacharya' for he believes that-
Brahmacharya alone can lead us on to victory in the cause to which we are wedded. (254)

Anand's novels are concerned with all forms of social discrimination, and he attempts to telescope the Indian milieu its ambient structure. *Untouchable* is a recordation of the epic sufferings of an untouchable who is regarded as the scum of the Indian society and who is denied the opportunity of social betterment, and who is victimized and thoroughly dehumanized

Anand was reported to have told the scheme of the novel to Gandhiji who latter approved of it with certain emendations. Anand was advised by Gandhiji to write to his mother-tongue Punjabi, but Anand expressed that he, would write only in English in order to reach the wider audiences. Such was the fervancy of the dreams of novelist before he ventured the most unconventional novel. Anand had undergone this

UGC Care Group I Journal
ISSN : 0005-8807

redemptive experience at Gandhiji's Sabarmati Ashram at Ahmadabad. "Untouchable is the most artistically satisfying novel of Anand" (IWE 336). It deals with the story of an adolescent boy, Bakha, the son of Lakha, the Jamadar of the sweepers of the town and the cantonment. He is forced into the profession of a scavenger and had to clean a row of latrines in the morning. A wayward boy as he is, he has some independent thoughts. Though physically strong and is forced into doing the dirty job, Bakha hates his predicament as a scavenger. Threatened by a merciless father and impelled into performing the gruelling tasks of cleaning the latrines, he feels that the whole society has turned inimical towards him.

Anand's trilogy, comprising *The Village*, *Across the Black Waters*, and *The Sword and the Sickle*, is his most ambitious work and marks the turning point in his career as a novelist. These novels were written during the height of India's struggle for freedom, the turbulence and Uncertainty that characterized the whole epoch of the 1930's. Patterned on the picuresque tradition of the novel, the trilogy endeavors to trace the eventful initiation of the protagonist, Lal Singh into the seething whirlpool of life. The Village deals with Lalu's formative years, of boyhood in Punjab; while Anand's next novel, Across the Black Waters, gives an intimate account of the protagonist's career as a missionary soldier, undergoing all the gyrating processes of chance and mutation. In the sequential novel of the trilogy, *The Sword and the Sickle*, which is perforce the most important of the three, Anand attempts to record Lalu's headlong plunge into the Indian struggle for freedom.

The events of the novel filter through Lal Singh's consciousness and the whole novel is replete with the suggestion of apathy and boredom. Lalu meets different kinds of people workers, communalists and political leaders in his endeavours to find solutions to the perplexing problems besetting him and the people. He also meets Gandhiji who explains to him the relevance of non-violence and pacifism; though Lalu does not see eye to eye with ideology. Finally, Lalu decides to take a plunge into the maelstrom of politics only to reap the direr consequences. Thus, the three novels present a cross-section of the contemporary Indian life through Lalu's ideological odyssey. But the ideological force of Gandhism seems to have been lost in the breezy similitudes of Anand's sociological predilections.

Raja Rao's *Kanthapura* not only an intimate story of an Indian village which organizes passive resistance in line with the Gandhiji call for struggle. Kanthapura is the name of a village with its ever fleeting, life and politics, its extreme orthodoxy and conservatism. The action dates back to the 1930's, when the Gandhian ideas aroused the popular emotion and sentiment and paved the way for a non-violent destruction of the British rule in India. The whole village heroically undergoes the ordeal of the terroristic orgy let loose by the Red man's Government, and in the end there is nothing left.

The people take considerable time to understand the value of the Gandhian movement and once the fog of ignorance clears up, the villagers begin to support Moorthy, their leader spontaneously though. Finally, Range Gowda, Rangamma and the Young Ratna lend their helping hand to him. The Satyagrahis realise that the sure way to win the hearts of the common people is through religion and redeeming rituals like Bhajans, 'Harikathas.' Accordingly, Jaya Ramachar, the Harikatha man mixes up politics with religion, which brings people closer to the Gandhian ideology.

There are times when the movement seems to fail, causing consternation in the hearts of the people. The seemingly outward failure is highly deceptive and it is no failure at all. On the contrary, such a scenario begins to revitalize the spiritual springs within the community, causing fresh hopes and new beginnings. For instance, the Gandhi-Irwin pact, with which the novel ends, is one such fresh beginning extending the local into the national provenance. Gandhiji's attending the Second-Round Table Conference is invested with 'Puranic dignity' and with the naturalness, ease and spontaneity of a folk-tale.

"They say the Mahatma will go to the Red-man's country and he will get us 'Swaraj.' He will bring us 'Swaraj,' the Mahatma: And we shall all be happy. And Rama will come back from exile, and Sita will be with him, for Ravana will be slain and Sita freed, and he will come back with Sita on his right in a chariot of the air." (Kanthapura 257)

Thus, Mahatma Gandhi is prince Rama, resisting the demoniac rule of Ravana, the 'Red man.' He is again, the divine Krishna in human incarnation, "engaged in killing Kaliya, the serpent of the foreign rule." As soon as he came forth, the four wide walls began to shine like the kingdom of the sun, and hardly was he in the cradle than he began to lisp the language of wisdom. The Mahatma is an oblique but ubiquitous 'avataric' presence in the novel. The goddess Kenchamma, like the river Hiravathy, is a tangible embodiment of eternity guiding the course of the collective consciousness in time.

UGC Care Group I Journal
ISSN : 0005-8807

Waiting for the Mahatma (1945) is one more political novel in the typical Narayan style. Most of the contemporary novelists like Mulk Raj Anand, Raja Rao, K. Nagarajan wrote the best of their novels like Untouchable, Kanthapura and The Chronicles of Kedaram respectively, with Gandhian ideology at the backdrop, and Narayan's novel is no exception.

A brief analysis of the novel would make the seriousness of Narayan's intentions clear. The plot seems to have been woven around the change ushered in by the extraneous forces into the life of the protagonist. He turns curious to see Mahatma and hear him speak on sands of Sarayu. He intently listens to what Gandhiji speaks about truth and non-violence, and when questioned by Gandhiji about his future plans, he is simply flummoxed. For the real meaning of Gandhian ideals are still incomprehensible to him. During one of his visits back home, his granny pokes fun at Sriram's earnestness, "Oh! He is your God, is he?" "Yes, he is and won't hear anyone speak lightly of him." "..... How should I know about that man Gandhi " "He is not a man, he is a Mahatma?" cried Sriram. "What do you know about any Mahatma anyway?" (Waiting for Mahatama 56). This is in reminiscent of the incident in Raja Rao's novel Kanthapura, where the protagonist undergoes a ritual initiation into Gandhism, but is befuddled when he is offered food in an untouchable's house. Though not as politically self-aware as Moorthy in Kanthapura, Sriram shows a robust sincerity and an unquestioning faith in Gandhian ideology and tries to live up to the precepts

In the second part of the novel, Sriram becomes an accredited member of the group and retakes himself to the task of educating the inarticulate Indian masses on the necessity of throwing the British imperialists out to get India freed, thus contributing to the main story in his Gandhian campaign.

When Gandhi leaves Malgudi in the train at Kappal station, the thought of having to live a mundane existence without Mahatmaji appalled him. Not even the proximity of, Bharti, seemed to mitigate his misery, even though Gandhiji is physically absent, Sriram feels as if his movements are directed by Gandhiji himself. He opts out for a hermit's life on the slopes of Hampi Hills to receive messages from Gandhiji, through Bharati. The time is the Quit India Movement of 1942 when the Satyagrahis are all set to make the movement a success. Narayan describes the momentous struggle, thus:

The Mahatma had in his famous resolution of August 1942 said: British must quit India; and the phrase had the potency of a magic formula..... After the Mahatma uttered the phrase he was put in prison, but the phrase took life and flourished, and did ultimately produce enough power to send the British Out. (Waiting 62)

The job of educating Indian masses about the intricacies of the Quit India Movement takes Sriram into the interior parts of the Indian villages. He meets a vast conglomeration of people and enthuses them into political action. If Moorthy in Raja Rao's Kanthapura' is the local Mahatma at whose request the people plunged into the political movement, Sriram is an uninitiated youth who turns out to be a mere purveyor of Gandhiji's ideology.

The Gandhian influence on Indo-English novel, in the earlier phase of its development was total, integral, subsumptive as most of the novelists adopted Gandhism to their creative afflatus, with a passion that almost borders in religious faith. The novelists, just discussed above, were not only the creative writers but also zealous and enthusiastic patriots engaged in translating Gandhian ideology into action and "committing" it into writing, which resulted in the fruitful coalescence of 'politics and religion,' exactly in the manner Gandhiji did. All this resulted in the fictionalisation of the eventful life and the philosophical precepts of Gandhiji. Gandhism not only became a thematic, burden but also assumed the piquancy of archetypal symbolism It is significant to note that most of the novels, written, before independence, gave importance to the philosophical content of Gandhism, and most of the stories were imbued with the spirit of Gandhism, both as a moral force and symbolic matrix. Mulk Raj Anand, R. K. Narayan, and Raja Rao gave Gandhism both gravitas and ambience and adopted it to the Indo-English novel. Mulk Raj Anand explored the social ramifications of Gandhian ideology by seeking to locate it in the lives of the common men and women and of their endeavour to acquire social dignity. Mulk Raj Anand's creative afflatus was chiefly directed in the propagation of social equability, and he was a social evangelist "committed" to bring evangelist I ring amelioration into the lives of the 'have-nots.' R. K. Narayan, on the other hand, dealt with Gandhism on the deeper level, though he was totally engrossed in snapping the ironies and incongruities in the life of individuals. In his novel Waiting for the Mahatma, Gandhi is almost a character guiding the lives of the individuals who are caught in the maelstrom of the freedom struggle. Raja Rao brought into fiction his metaphysical propensities to make his novel Kanthapura essentially a Gandhian myth so that the freedom struggle gets the lineaments of a spiritual struggle in which the good and evil are interlocked, and Gandhi:

UGC Care Group I Journal
ISSN : 0005-8807

the political leader was an 'avatar' guiding the people and activating them into political action. Raja Rao thus extended the purely historic struggle into an archetypal myth, which acquired the notations of another "transposed" reality on whose coordinates are to be located in the timeless myth. Myth and legend, reality and its transposition, politics and religion, are so beautifully blended into a perfectly honed fictional art that his novel stands in a class by itself. That was the intensity and the moral exemplum with which the fiction in the pre-independence era was written.

Works cited

Anand, Mulk Raj. *Untouchable*. Orient Paper Books, New Delhi, 1970
Iyengar K.R.S. *Indian Writing in English*, Asia Publishing House, Bombay, 1962
Mukherjee, Meenakshi. *The Twice Born Fiction*, Heinemann. New Delhi. 1971
Narasimhaiah, C.D. *The Writer's Gandhi*., Punjab University Press, Patiala, 1969
Narayana R.K. *The Waiting for the Mahatma*, Allied Publishers, Bombay, 1958
Rao, Raja. *Kanthapura*, Hind Pocket Books, Delhi, 1938
Thakurta, Guha. *The Bengali Drama*, Kegan Paul, London, 1930
Venkatramani, K.S. *Kadan The Parriar*, Heinemann. London, 1927

UGC - CARE Listed

Vol. XXXI, Year IX
ISSN-2321-7626
फरवरी-अप्रैल, 2022

पाणिनीया

PĀṆINĪYĀ

त्रैमासिक-सान्दर्भिक-पुनरीक्षितशोधपत्रिका
(Quarterly Refereed and Reviewed Research Journal)

महर्षिपाणिनिसंस्कृत-एवं-वैदिकविश्वविद्यालयः
देवासमार्गः, उज्जयिनी, मध्यप्रदेशः, भारतम्
अणुसङ्केतः (E-mail) - mpsvv.paniniya@gmail.com
अन्तर्जालपुटम् - (Website) - www.mpsvv.ac.in

अनुक्रमणिका

संस्कृत-प्रभागः

1. रघुनाथभट्टाचार्याभिमताख्यातार्थविचारः 1
   – नीरजकुमारभार्गवः
2. अष्टाध्याय्याः आद्यपादत्रयस्थानां पाणिनीयसंज्ञानां जैनेन्द्रव्याकरणस्थं स्वरूपम् 7
   – डॉ. सम्भाजिः बिट्ठलः पाटीलः
3. अव्ययीभावस्थपञ्चमीविभक्तिविमर्शः 16
   – कृष्णदेवशुक्लः
4. संस्कृतशिक्षणाधिगमप्रक्रियायां लिखितकौशलयोः सम्प्रत्ययः 22
   – डॉ. रमणमिश्रः
5. वाङ्माध्यापिके पातञ्जलीयः योगविभागः 28
   – किरण आर्या
6. वैदिककालीनऋषिकाः मन्त्रसाक्षात्कारः च 35
   – तरुणा अवस्थी

हिन्दी-प्रभागः

7. अष्टाङ्गहृदय के आलोक में आदर्श दिनचर्या 43
   – डॉ. ललितकुमार पटेल, डॉ. जिगर भट्ट
8. उज्जयिनी का सौन्दर्य 53
   – डॉ. अखिलेश कुमार द्विवेदी
9. वेदों में वर्णित ईश्वरत्व एवं सृष्टि प्रवर्धन 58
   – डॉ. अंकित शाण्डिल्य
10. महाकवि कालिदास की कृतियों में वसन्त-वर्णन 64
    – डॉ. विशाल भारद्वाज
11. व्यञ्जना की लक्षणा से भिन्नता 71
    – श्री शिवानन्द मिश्र

आंग्ल-प्रभागः

12. Śrīrāmavarmavijayam'-A historical Mahākāvyam of Kochi 78
    – Dr. Remadevi V.
13. A Review of Vata Dosha with respect to Low Back Pain and its Management According to Yoga, Ayurveda and Traditional Thai Medicine. 83
    – Keshavamurthy, Dr. Amit Singh, Dr. Vitsarut Buttagut

UGC - CARE Listed

Vol. XXXI, Year IX
ISSN-2321-7626
फरवरी-अप्रैल, 2022

अष्टाध्याय्याः आद्यपादत्रयस्थानां पाणिनीयसंज्ञानां जैनेन्द्रव्याकरणस्थं स्वरूपम्

डॉ. सम्भाजि विट्ठलः पाटीलः*

शोधसारांशः

अष्टसु सुविख्यातेषु व्याकरणेषु जैनेन्द्रं नाम जिनेन्द्रेण प्रोक्तमिति । वन्दनीयस्य आचार्यदेवनन्देः अपरं नाम जिनेन्द्रः इत्यासीत् । पञ्चमशताब्देः उत्तरार्धे संजातेनानेन आचार्येण पाणिनीयव्याकरणमाधारीकृत्य नूतनं व्याकरणमरच्यत । अष्टाध्याय्याः गभीरमध्ययनं कृत्वा पञ्चाध्यायाः प्रणयनं तेनाक्रियत । जैनेन्द्रं पाणिनीयमिव पञ्चाङ्गं व्याकरणमासीत् । अष्टाध्यायी, वार्तिकग्रन्थः, महाभाष्यं च इत्येतेषां परममर्मज्ञ. आसीदयमाचार्यः । अत एव तेन अष्टाध्याय्याः 'शब्दावतारन्यास' इति न्यासग्रन्थोऽरच्यत । स्वीयपञ्चाध्याय्याः अपि कश्चन न्यासः तेन विदुषा व्यरच्यत । तस्य पाण्डित्यस्य प्रत्ययः पदे पदे तद्ग्रन्थे दृश्यते । जैनेन्द्रसूत्रग्रन्थमाधारीकृत्य आचार्येणाभयनन्दिनापि द्वादशसहस्रश्लोकात्मिका काचित्प्रामाणिकी महावृत्तिः व्यलिख्यत । एतद् जैनेन्द्रव्याकरणम् ऐतिहासिकदृष्ट्यातीव प्रामाणिकं महत्त्वभूतं च वर्तते ।

कूटशब्दाः – पाणिनीयं व्याकरणम् - जैनेन्द्रं व्याकरणम् - आचार्यः देवनन्दिः - गुणवृद्धयादयः संज्ञाः - सवर्णानुनासिकादयः संज्ञाः – सर्वनामादयः संज्ञाः - उदात्तानुदात्तादयः संज्ञाः – प्रातिपदिकादयः संज्ञाः – उपसंहारः ।

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् ।
पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते ॥[1]

अपवर्गप्राप्ते साधनभूतानां समेषां शास्त्राणामध्ययनाय द्वारभूतं भवतीदं व्याकरणशास्त्रम् वाक्यज्ञानं प्रति शब्दज्ञानस्य कारणत्वात् । शब्दं हि स एव बोद्धुं पारयति यश्च प्रकृति–प्रत्ययविभागपुरस्सरं तदर्थमपि ज्ञातुं पारयति । नावैय्याकरणः शक्नोति शब्दमर्थम् तयोः सम्बन्धं वा विज्ञातुम् । अत एवाचार्येण भर्तृहरिणा वाङ्मलनिवारकं शास्त्रमिदं

*सहायकप्राध्यापकः, वसन्तरावनाईक शा. कला-एवं-सामाजिकविज्ञानसंस्था, नागपुरम् (महाराष्ट्रम्)

सर्वविद्याप्रकाशकं पवित्रतमश्चोच्यते । पाणिनिमन्तरापि कानिचन व्याकरणशास्त्राणीह ग्रथितयशांस्यासन्। तत्रोच्यते –

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नः पिशली शाकटायनः।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः॥

श्लोकेस्मिन्नष्टानां वैयाकरणानां नामानि दृश्यन्ते। तत्र वैयाकरणानां कोटिद्वयं दृश्यते। आचार्यपाणिनेः पूर्ववर्तिनः उत्तरवर्तिनश्चेति। इन्द्रः, काशकृत्स्नः, आपिशलिः, शाकटायन-इत्येते आचार्याः पाणिनेः पूर्ववर्तिनः, किञ्च अमरः, चन्द्रः, जैनेन्द्रश्चेत्येते आचार्याः पाणिन्युत्तरवर्तिनः।

जैनेन्द्रं व्याकरणम्

अष्टसु सुविख्यातेषु व्याकरणेषु जैनेन्द्रं नाम जिनेन्द्रेण प्रोक्तमिति। वन्दनीयस्य आचार्यदेवनन्देः अपरं नाम जिनेन्द्रः इत्यासीत्। पञ्चमशताब्देः उत्तरार्धे संजातेनानेन आचार्येण पाणिनीयव्याकरणमाधारीकृत्य नूतनं व्याकरणमरच्यत। अष्टाध्याय्या. गभीरमध्ययनं कृत्वा पञ्चाध्यायाः प्रणयनं तेनाक्रियत। जैनेन्द्रं पाणिनीयमिव पञ्चाङ्गं व्याकरणमासीत्। अष्टाध्यायी, वार्तिकग्रन्थः, महाभाष्यं च इत्येतेषां परममर्मज्ञः आसीदयमाचार्यः। अत एव तेन अष्टाध्याय्याः 'शब्दावतारन्यास' इति न्यासग्रन्थोऽरच्यत। स्वीयपञ्चाध्याय्याः अपि कश्चन न्यासः तेन विदुषा व्यरच्यत। तस्य पाण्डित्यस्य प्रत्ययः पदे पदे तद्ग्रन्थे दृश्यते। जैनेन्द्रसूत्रग्रन्थमाधारीकृत्य आचार्येणाभयनन्दिनापि द्वादशसहस्रश्लोकात्मिका काचित्प्रामाणिकी महावृत्तिः व्यलिख्यत। एतद् जैनेन्द्रव्याकरणम् ऐतिहासिकदृष्ट्यातीव प्रामाणिकं गौरवभूतं च वर्तते।

कूटशब्दाः – पाणिनीयं व्याकरणम् - जैनेन्द्रं व्याकरणम् - आचार्यः देवनन्दिः - गुणवृद्ध्यादयः संज्ञाः - सवर्णानुनासिकादयः संज्ञाः - सर्वनामादयः संज्ञाः - उदात्तानुदात्तादयः संज्ञाः - प्रातिपदिकादयः संज्ञाः - उपसंहारः।

अष्टाध्याय्याः आद्यपादत्रये पाणिनिना 36 व्याकरणसंज्ञाः कथिताः सन्ति। यथा गुणवृद्धिसंयोगादयः। एतासां षट्त्रिंशतः पाणिनीयव्याकरणस्थसंज्ञानां जैनेन्द्रव्याकरणे कीदृशं स्वरूपं वर्तते, कतरस्मिन् पक्षे लाघवं वर्तते, तच्च कीदृशमिति, व्याकरणद्वयस्य संज्ञानां साम्यं, वैधर्म्यं, तत्रत्यानि वैशिष्ट्यानि च इत्येतान् विषयान् आदाय पत्रेऽस्मिन् चर्चा क्रियते। अष्टाध्याय्याः सूत्रक्रमानुगुणमेव पादत्रयस्थाः 36 पाणिनीयसंज्ञाः पूर्वं प्रतिपाद्यन्ते ततः जैनेन्द्रसंज्ञाविंशः क्रियते।

व्याकरणसंज्ञा

1. **वृद्धिः** - अष्टायायां 'वृद्धिरादैच्'' इति आद्येन सूत्रेण आकारस्य ऐकारस्य औकारस्य च वर्णस्य वृद्धिसंज्ञा विहिता वर्तते। जैनेन्द्रव्याकरणे एतेषां त्रयाणां वर्णानाम् 'आदैगैप्'' इति सूत्रेण ऐप् संज्ञा विधीयते। ऐबिति संज्ञा वृद्धिसंज्ञापेक्षया लघ्वी।

2. **गुणः** - अष्टाध्यायाम् 'अदेङ्गुणः'[14] इति सूत्रेण अकार-एकार-ओकाराणां च गुण इति संज्ञा विहिता। 'अदेङ्गुणेषु'[15] इति सूत्रेणैतेषां वर्णानामेषु इति संज्ञा विहिता वर्तते। एवमिति सङ्केतं गुणसंज्ञापेक्षया लघीयसी वर्तते।

3. **संयोगः** - भगवता पाणिनिना संयोगसंज्ञाविधायकं सूत्रं प्रणीतं 'हलोनन्तराः संयोगः'[16] इति। भिन्नजातीयैः अज्भिः अव्यवहितानां श्लिष्टोच्चारितानां हलां संयोगसंज्ञा उच्यते। जैनेन्द्रव्याकरणे आचार्येण देवनन्दिना संयोग इति संज्ञायाः स्थाने पाणिनिसूत्रस्य सारं गृहीत्वा 'हलोनन्तराः स्फः'[17] इति सूत्रेण स्फसंज्ञायाः प्रणयनं कृतं वर्तते। इयं संज्ञा संयोगसंज्ञायाः उदाहरणभूता तत्संज्ञापेक्षया लघ्वी च।

4. **अनुनासिकः** - आचार्यपाणिनिना अष्टाध्याय्यां मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणस्य वर्णनस्य 'मुखनासिकावचनोनुनासिकः'[18] इति सूत्रेण अनुनासिकः इति संज्ञोच्यते। एतत्स्थाने जैनेन्द्रव्याकरणे 'नासिक्यो ङः'[19] इति सूत्रेण नासिक्कायां भवस्य वर्णस्य ङ इति संज्ञा विहिता। जैनेन्द्रव्याकरणे साक्षात् नासिकायां भवस्य वर्णस्यैव एतत्संज्ञां विधाय लाघवं साधितं वर्तते। किन्तु यत्र ङ्पदघटितं सूत्रं वर्तते तत्र ङकारः ङसंज्ञा च इत्यनयोः मध्ये सम्भ्रमः भवितुं शक्नोति।

5. **सवर्णम्** - पाणिनीये शास्त्रे 'तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्'[20] इति सूत्रेण सवर्णसंज्ञा उच्यते। ताल्वादिस्थानम् आभ्यन्तरप्रयत्नः च इत्येतद् द्वयं यस्य येन तुल्यं तयोः मिथः सवर्णसंज्ञा भवति। अस्याः पाणिनीयायाः सवर्णसंज्ञाः स्थाने जैनेन्द्रव्याकरणे 'सस्थानक्रिय स्वमितिः'[21] सूत्रेण स्व इति संज्ञा विधीयते या तदपेक्षया च लघ्वी।

6. **प्रगृह्यम्** – आचार्येण पाणिनिना 'ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्'[12] 'अदसो मात्'[13] 'शे'[14] 'निपात एकाजनाङ्'[15] 'ओत्'[16] 'संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे'[17] 'उञः'[18] 'ऊँ'[19] ईदूतौ च सप्तम्यर्थे'[20] इत्येतैः सूत्रैः प्रगृह्यसंज्ञायाः विधानं क्रियते। जैनेन्द्रव्याकरणे प्रगृह्यसंज्ञायाः स्थाने दिरिति संज्ञाविधानं क्रियते। 'ईदूदेद्विर्दिः'[22] 'यः'[23] 'निरेकाजनाङ्'[24] 'ओत्'[25] 'को वेतौ'[26] 'उञः'[27] 'ऊम्'[28] इत्येतैः सूत्रैः दिसंज्ञाविधानं कृतं वर्तते। दिरिति संज्ञापि प्रगृह्यसंज्ञापेक्षया लघ्व्येव।

7. **घु** – अष्टाध्याय्यां पाणिनिना दाप्दैपौ वर्जयित्वा दारूपाणां धारूपाणां च धातूनां 'दाधाघ्वदाप्'[29] इति सूत्रेण घुरिति संज्ञा विहिता वर्तते। घुसंज्ञायाः स्थाने आचार्येण देवनन्दिना 'दाधाध्वपित्'[7] इति सूत्रेण भुरिति सज्ञायाः विधानं कृतं वर्तते।

8. **घ** – पाणिनिना तरप् तमप् च इत्येतयोः प्रत्ययोः घ इति संज्ञा 'तरप्तमपौ घः'[30] इति सूत्रेण विहितास्ति। आचार्यदेवनन्दिनाः 'तादी ञः'[31] इति सूत्रेण अतिशायने अर्थे विहितयोः एतयोः प्रत्ययोः ञ इति संज्ञा विधीयते।

9. संख्या – पाणिनिना 'बहुगणवतुडति संख्या'[10] इति सूत्रेण बहुगणशब्दयोः वतुडतिप्रत्ययोः च संख्यासंज्ञा विहिता वर्तते। पाणिनिना संज्ञा चेयमन्वर्था–संख्यायते अनया इति संख्या। एतस्याः संख्यासंज्ञायाः एव आचार्यदेवनन्दिना स्वीये ग्रन्थे स्वीकारः कृतः वर्तते। 'कतिः संख्या'[11] इति सूत्रेण कतिशब्दस्य संख्यासंज्ञा तेन विधीयते। आचार्यदेवनन्दिना संख्यासंज्ञाविधायकसूत्रे बहुगणशब्दयोः वत्वन्तस्य च उल्लेखो न कृतः किन्तु प्रकारान्तरेण तेषामपि संख्यासंज्ञा संपादिता वर्तते।

10. षट् – पाणिनिना 'ष्णान्ता षट्'[12] इति सूत्रेण षकारान्तानां नकारान्तानां च संख्यानां षट् संज्ञा कृताऽस्ति। 'डति च'[13] इति अपरेण सूत्रेण डत्यन्तसंख्यायाः षट् संज्ञा भवति। देवनन्दिना 'ष्णान्तेलु'[14] इति सूत्रेण षट्संज्ञायाः स्थाने इलिति संज्ञाकरणं कृतं वर्तते तथैकेनैव सूत्रेण षकारनकारान्तानां संख्यानां कतिशब्दस्य च इलु संज्ञा विहिता। देवनन्द्याचार्येण सूत्रकृतं वर्णकृतं चल लाघवं साधितं वर्ततेत्र।

11. निष्ठा – पाणिनीये 'क्तक्तवतू निष्ठा'[15] इति सूत्रेण क्तवक्तवतोः प्रत्ययोः निष्ठेति संज्ञा विहिता वर्तते। एतत्स्थाने जैनेन्द्रव्याकरणे 'क्तक्तवतू त·'[16] इति सूत्रेण तेति संज्ञा विहिता वर्तते। जैनेन्द्रव्याकरणे निष्ठासंज्ञायाः स्थाने तेति रूपसंज्ञा विधाय लाघवम् साधितं वर्तते।

12. सर्वनाम – पाणिनीये व्याकरणे 'सर्वादीनि सर्वनामानि'[17] इति सूत्रेण सर्वादिगणपठितानां शब्दानां सर्वनामेति संज्ञा विधीयते। किञ्च 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ'[18] 'विभाषा जसि'[19] 'प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपय नेमाश्च'[20] 'पूर्वपरावरदक्षिणोत्तराधराणि व्यवस्थायांसंज्ञायाम्'[21] 'स्वमज्ञाति धनाख्यायाम्'[22] 'अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः'[23] इत्येतै सूत्रैः अपि सर्वनामसंज्ञायाः स्वीकारः कृतो दृश्यते। 'सर्वादिः सर्वनाम'[24] 'वा दिक्समे'[25] 'वा जसि'[26] 'प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाः'[27] 'पूर्वादयो नव'[28] 'ङिङस्स्योरतः'[29] 'तीयस्य ङिति'[30] इत्येतैः सूत्रैः सर्वनामसंज्ञायाः विधानं जैनेन्द्रे क्रियते।

53. अव्ययम् – अष्टाध्यायां पाणिनिना स्वरादिशब्दरूपाणां निपातानां च 'स्वरादिनिपातमव्ययम्'[31] इति सूत्रेण अव्ययम् इति संज्ञा विहिता वर्तते। तत्स्थाने जैनेन्द्रव्याकरणे 'असंख्यं ङिः'[32] इति सूत्रेण एकत्वादिका संख्या यस्य न विद्यते तस्य असंख्यस्य स्वरादेः शब्दसमुदायस्य निंसज्ञकानां च ङिरिति संज्ञा विहिता वर्तते। पाणिनीया अव्ययम् इतिं सज्ञा अन्वर्था वर्तते। यथा –

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्॥

किन्तु जैनेन्द्रव्याकरणे एतस्थाने प्रयुक्तायाः ङिसंज्ञायाः लाघवे सत्यपि व्याख्यानापेक्षा तु वर्तते एव।

14. **सर्वनामस्थानम्** – आचार्यपाणिनिना 'शि सर्वनामस्थानम्'[53] 'सुडनपुंसकस्य'[54] इति सूत्रद्वयेन सर्वनामस्थानसंज्ञायाः विधानं कृतमस्ति । सर्वनामस्थानसंज्ञायाः स्थाने जैनेन्द्रव्याकरणे 'शि धम्'[55] 'सुडनपः'[56] इति सूत्रद्वयेन धेति लघीयसी संज्ञा विधीयते।

15. **विभाषा** – आचार्यपाणिनिना 'न वेति विभाषा'[57] इति सूत्रेण निषेधविकल्पार्थकयोः विभाषा संज्ञा विधीयते । तत्राम विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधविकल्पौ उपतिष्ठेते इत्यर्थः। आचार्यदेवनन्दिना विभाषासंज्ञायाः विधानं सूत्रं प्रणीय तु न कृतम् किन्तु बहुषु सूत्रेण विकल्पार्थे एव क्वचित् विभाषापदस्य क्वचिच्च वेति पदस्य प्रयोगः कृतः इति दृश्यते।

16. **सम्प्रसारणम्** – अष्टाध्याय्यां पाणिनिना 'इग्यणः सम्प्रसारणम्'[58] इति सूत्रेण यणः स्थाने प्रवृज्यमानस्य इकः संप्रसारणसंज्ञा विधीयते। तत्स्थाने जैनेन्द्रव्याकरणे 'इग्यणो जिः'[59] इति सूत्रेण यणः स्थाने भूतेस्य भाविन. वा इकः जिरिति संज्ञा विधीयते। सम्प्रसारणमिति संज्ञायाः अपेक्षया जिरिति संज्ञा लघीयसी वर्तते।

17. **लोपः** – अष्टाध्याय्याम् 'आदर्शनं लोपः'[60] इति सूत्रेण प्रसक्तस्यादर्शनस्य लोपसंज्ञा विहितास्ति। जैनेन्द्रव्याकरणे तु 'नाशः खम्'[61] इति सूत्रेण प्रसक्तस्य नाशस्य खेति लघ्वी संज्ञा विहितास्ति। कदाचित् तेन शून्यार्थकस्य खेति पदस्य प्रयोगः कृतः स्यात् अदर्शनार्थे।

18. **लुक्** 19. **श्लु** 20. **लुप्** – आचार्यपाणिनिना 'प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः'[62] इति सूत्रेण प्रत्ययस्यादर्शनस्य लुक् श्लु लुप् इत्येताः संज्ञाः विहिताः वर्तन्ते। आचार्यदेवनन्दिना एतत्स्थाने 'उबुजुस्'[63] इति सूत्रेण उप् उच् उस् इत्येताः लघ्व्यः संज्ञाः विहिताः।

21. **टिः** – पाणिनीये व्याकरणे 'अचोन्त्यादि टिः'[64] इति सूत्रेण अचां मध्ये यो अन्त्यः स आदिर्यस्य तस्य टिरिति संज्ञा विधीयते। जैनेन्द्राचार्यैरप्येतत्स्थाने 'अन्त्याद्यचष्टिः'[65] इति सूत्रेण टिरित्येव संज्ञा विधीयते।

22. **उपधा** – अष्टाध्याय्याम् 'अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा'[66] इति सूत्रेण अन्त्यादलः पूर्ववर्णस्योपधासंज्ञा विहिता वर्तते । आचार्यदेवनन्दिना 'उपान्त्यालुङ्'[67] इति सूत्रेण अन्त्यादलः पूर्ववर्णस्य उडिति संज्ञाकरणं कृतं वर्तते। अत्रापि जैनाचार्यैः लाघवम् साधितं वर्तते।

23. **प्रत्याहारः** – पाणिनिना आचार्येण 'अन्त्येन इत्सञ्ज्ञकेन सह आदिमः वर्णः मध्यगतानां किञ्च स्वस्यापि संज्ञा भवति' इत्यर्थकम् 'आदिरन्त्येन सहेता'[68] इति सूत्रं प्रणीतम् । प्रत्याहियन्ते वर्णाः अस्मिन् इत्यर्थमयी प्रत्याहारेति संज्ञान्वर्था । आचार्यदेवनन्दिनापि 'अन्त्येनेतादिः'[69] इति सूत्रं प्रणीय एतत्संज्ञायाः स्वीकारः कृतो दृश्यते।

24. **वृद्धम्** – पाणिनीये व्याकरणे 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्'[70] इति सूत्रेण यस्य समुदायस्य अचां मध्ये आदिवृद्धिः तस्य शब्दस्वरूपस्य वृद्धसंज्ञा उच्यते। जैनेन्द्रव्याकरणे

एतत्संज्ञास्थाने 'अक्ष्वाद्यैब्दुः'[74] इति सूत्रेण दुरिति संज्ञा उच्यते। जैनेन्द्रे अत्रापि संज्ञाकृतं लाघवम् सम्पादितं वर्तते।

25. ह्रस्वः 26. दीर्घः 27. प्लुतः – आचार्यपाणिनिना 'ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः'[75] इति सूत्रेण एकमात्रिकस्य अचः ह्रस्व इति, द्विमात्रिकस्य अचः दीर्घः इति, त्रिमात्रिकस्य अचः प्लुत इति स संज्ञा विहिता। लोकोऽपि एताः संज्ञाः प्रसिद्धाः सन्ति। आचार्यदेवनन्दिना 'आकात्तोऽच् प्रदीपः'[76] इति सूत्रं प्रणीय एकमात्रिकस्याचः प्रसंज्ञा द्विमात्रिकस्याचः दीर्घसंज्ञा किञ्च त्रिमात्रिकस्याचः पसंज्ञा विहिता वर्तते। जैनेन्द्रव्याकरणस्थासु प्र-दी-प-इत्येतासु संज्ञासु वर्णकृतं लाघवं तु दृश्यते। किन्तु पाणिनीयासु ह्रस्व-दीर्घ-प्लुत-संज्ञासु लोकप्रसिद्धत्वात् अर्थकृतं लाघवं वर्तते यच्च जैनेन्द्रस्थं वर्णकृतलाघवम् अतिशेते। जैनेन्द्रकृतसंज्ञासु व्याख्यानापेक्षत्वात् अर्थकृतं गौरवं वर्तते।

28. उदात्तः 29. अनुदात्तः च – भगवता पाणिनिना 'उच्चैरुदात्तः'[77] इति सूत्रेण तालवादिषु सभागेषु स्थानेषु ऊर्ध्वभागे निष्पन्नस्य अचः उदात्तः इति संज्ञा विधीयते किञ्च 'नीचैरनुदात्तः'[78] इति सूत्रेण तालवादिषु सभागेषु स्थानेषु अधोभागे निष्पन्नस्य अचः अनुदात्तः इति संज्ञा विधीयते। आचार्येण देवनन्दिनापि एतयोरेव उदात्तानुदात्तयोः संज्ञयोः पाणिन्युक्तार्थे एव स्वीये व्याकरणे स्वीकारः कृतः अस्ति। 'उच्चनीचावुदात्तानुदात्तौ'[79] इति एकेनैव सूत्रेण उदात्तः अनुदात्तः च इति संज्ञायाः विधानं जैनेन्द्रे व्याकरणे कृतं दृश्यते।

30. स्वरितः – आचार्यपाणिनिना 'समाहारः स्वरितः'[80] इति सूत्रेण यस्मिन् अचि उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाहियते तस्य अचः स्वरितेति संज्ञा विधीयते। आचार्येण देवनन्दिनापि स्वीये शास्त्रे शास्त्रे 'व्यामिश्रः स्वरित'[81] इति सूत्रेण स्वरितः इत्यस्याः एव पाणिनीयसंज्ञायाः स्वीकरणं कृतं वर्तते।

31. अपृक्तः – आचार्येण पाणिनिना 'अपृक्त एकाल्प्रत्ययः'[82] इति सूत्रेण एकालः प्रत्ययस्य अपृक्तसंज्ञा उच्यते। आचार्यदेवनन्दिना स्वीये ग्रन्थे कापि अस्याः संज्ञायाः प्रयोगः उत एतदर्थकस्य संज्ञान्तरस्य प्रयोगः न कृतः इति विशेषः।

32. कर्मधारयः – पाणिनीये 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः'[83] इति सूत्रेण समानाधिकरणस्य तत्पुरुषस्य कर्मधारयेति संज्ञा विहिता दृश्यते। कर्मधारयसंज्ञायाः स्थाने जैनेन्द्रव्याकरणे 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलं यश्चैकाश्रये'[84] इति सूत्रेण यसंज्ञायाः विधानं क्रियते। कर्मधारयेति महत्याः पाणिनीयसंज्ञायाः अपेक्षया येतिसंज्ञां विधाय जैनेन्द्राचार्येण लाघवं सम्पादितं वर्तते।

33. उपसर्जनम् – आचार्यपाणिनिना 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्'[85] इति 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते'[86] इति सूत्रेण च उपसर्जनसंज्ञायाः विधानं कृतमस्ति। उपसर्जनसंज्ञेयमन्वर्थाप्रधानमित्यर्थः। एतत्संज्ञायाः स्थाने जैनेन्द्रव्याकरणे 'वोक्तं स्यक्'[87] इति

'एकविभक्ति'[47] इति सूत्रद्वयेन न्यगिति संज्ञा विधीयते । न्यक् इतीयं संज्ञान्वर्थेत्यपि तत्र व्याख्याते । नीचैः अञ्चतीति न्यगप्रधानमित्यर्थः । उपसर्जनसंज्ञायाः स्थाने न्यगिति संज्ञां विधाय जैनेन्द्रे महल्लाघवम् सम्पादितं वर्तते।

34. **प्रातिपदिकम्** – अष्टाध्याय्यां धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा अर्थवतः शब्दस्वरूपस्य 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्'[48] इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा किञ्च कृत्प्रत्ययान्तानां तद्धितप्रत्ययान्तानां समासस्य च 'कृत्तद्धितसमासाश्च'[49] इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते । जैनेन्द्रव्याकरणे एतत्संज्ञायाः स्थाने 'अधु मृत्'[50] तथा 'कृन्द्धुत्साः'[51] इति सूत्रेण च मृदिति संज्ञायाः विधानं क्रियते । संज्ञेयं मृदिति प्रातिपदिकसंज्ञापेक्षया अतीव लघ्वी।

35. **धातुः** – आचार्यपाणिनिना 'भूवादयो धातवः'[52] इति 'सनाद्यन्ताः धातवः'[53] इति सूत्रेण च धातुसंज्ञायाः विधानं कृतमस्ति। क्रियावाचिनः भूवादृशाः धातुपाठे पठिताः शब्दाः धातुसंज्ञकाः भवन्ति । पाणिनीयधातुसंज्ञायाः स्थाने जैनेन्द्रव्याकरणे 'भूवादयो धुः'[54] इति सूत्रेण धुरिति लघीयसी संज्ञा विधीयते।

36. **इत्** – पाणिनिनेत्संज्ञाविधायकानि षट् सूत्राणि उक्तानि । तत्र 'उपदेशेजनुनासिक इत्'[55] 'हलन्त्यम्'[56] 'आदिर्ञिटुडवः'[57] 'षः प्रत्ययस्य'[58] 'चुटू'[59] 'लशकतद्धिते'[60] इत्येतानि सूत्राण्युक्तानि तथा 'न विभक्तौ तुस्माः'[61] इति इत्संज्ञानिषेधकमपि सूत्रं प्रोक्तम् । इत्संज्ञावतां वर्णानां लोपार्थं 'तस्य लोपः'[62] इति सूत्रमपि उपदिष्टम् । किन्त्वाचार्यदेवनन्दिनैतेषां सर्वेषां सूत्राणां सारभूतमेकमेव सूत्रमुक्तम् पञ्चाध्याय्याम् – 'कार्यार्थोप्रयोगोत्'[63] इति। शास्त्रे अन्यस्य कार्यार्थमाश्रीयते प्रयोगे च न श्रूयते यः सः इत्संज्ञो भवतीति सूत्रार्थः उच्यते तत्र । एकैनैवैतेन सूत्रेणाइउणः णकारस्य, त्रिभिदेत्यस्य त्रिसङ्घातस्य, टुनदीत्यस्य टुसङ्घातस्य, डुकृञित्यस्य डुसंघातस्य, ङेङसीत्यादिषु ङकारस्य च इत्संज्ञा संपाद्यते। इत्संज्ञायाः अन्वर्थत्वात् एति गच्छति इति अर्थलाभेन 'तस्य लोप' इति लोपसंज्ञाविधायकं सूत्रमपि न वक्तव्यं भवति। किन्तु केवलस्यैकस्य सूत्रस्य प्रणयनेन सर्वत्र कार्यविधानं क्रियते इति महल्लाघवं तु वर्तत एव किन्तु प्रतिपत्तिगौरवमपि वर्तते । सर्वत्र व्याख्यानं करणीयमापतति । कः वर्णः कार्यार्थः कश्च अप्रयोगीति सर्वत्र वक्तव्यं भवतीति क्लेशः वर्तते।

उपसंहारः

व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोजनेषु लघ्विति प्रयोजनं वर्तते । व्याकरणशास्त्रस्य लघुनोपायेन अवगमनाय बहुत्र प्रयासः कृतः दृश्यते । अत एव उच्यते 'अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः' इति। शास्त्रे लाघवम् द्विविधं भवति - शब्दकृतम् अर्थकृतं च। बहुत्र पाणिनीयव्याकरणे याः संज्ञाः उच्यन्ते तत्र यद्यपि टि घु भ इत्यादयः लघ्व्यः अपि काश्चन संज्ञाः सन्ति, तथापि महत्यः संज्ञाः अपि दृश्यन्ते संज्ञया उपसर्जनमित्यादयः । तत्र भगवता

भाष्यकृतोच्यते - 'संख्या इति महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत् ? लघ्वर्थं हि संख्यायते अनया इति संख्या।' पाणिनीये शास्त्रे एवम्प्रकारेण हेतुपुरस्सरं महत्संज्ञाकरणम् कृतं दृश्ये। येन शास्त्रे सरलतया अवगमः स्यात्। किन्तु जैनेन्द्रे कांश्चन अपवादान् विहाय सर्वत्र लघुसंज्ञाकरणं कृतं दृश्यते।

पाणिनीयायां संज्ञानां जैनेन्द्रव्याकरणस्थं स्वरूपं दृष्ट्वा साम्यवैषम्ययोः चिन्तनं कृत्वा उपसंहाररूपेण एवं वक्तुं शक्यते।

आचार्येण देवनन्दिना लघुसंज्ञाकरणं कृत्वा महल्लाघवं साधितं वर्तते। यथा प्रातिपदिकसंज्ञायाः स्थाने मृत्संज्ञा, धातुसंज्ञायाः स्थाने धुरिति संज्ञा, आत्मनेपदसंज्ञायाः स्थाने द इति संज्ञा इति। किन्तु शब्दकृतलाघवस्य अपेक्षया अर्थकृतं हि लाघवं महत्त्वपूर्णं भवति। पाणिनिना महत्यः संज्ञाः यद्यपि कृताः, किन्तु तत्र अन्वर्थता वर्तते। अतः व्याख्यानानपेक्षत्वात् अर्थकृतं लाघवं तु तत्र वर्तते एव।

क्वचित् पाणिनीयसंज्ञाः यथा सन्ति तथैव तासां स्वीकरणमपि जैनेन्द्रव्याकरणे कृतं दृश्यते। यथा - उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितः, इत् इत्यादयः संज्ञाः।

आचार्येण देवनन्दिना सर्वत्र वर्णकृतलाघवपक्ष एव आश्रित इति दृश्यते। संज्ञानाम् अन्वर्थतापक्षे दृष्टिः स्थाप्यते चेत् वर्णकृतगौरवं भवति इति तेषां मतं स्यादिति भाति। तथापि क्वचित् अन्वर्थसंज्ञा अपि तैरुच्यते इति दृश्यते। यथा न्यक् इति संज्ञा। किन्तु अन्वर्थसंज्ञापक्षेति तेषां वर्णकृतलाघवाग्रहस्तु वर्तत एव।

आचार्यदेवनन्दिना संज्ञाकरणसमये प्रायः बहुत्र अन्वर्थपक्षम् अनादृत्य शब्दकृतलाघवस्यैव पक्षः आश्रितः वर्तते। अतः सर्वत्र व्याख्यानापेक्षत्वात्तत्पक्षे महद्गौरवं क्लिष्टत्वं च वर्तते। अतः यद्यपि पाणिनीयस्यापेक्षया जैनेन्द्रं व्याकरणम् अर्वाचीनम् पाणिनीयाधारितं च तथापि पाणिनीयव्याकरणस्य तुलनया तत् प्रसिद्धं नाभवत्। लोकविज्ञातानामन्वर्थकानां च संज्ञानां स्वीकरणेन पाणिनीयं व्याकरणम् अर्थकृतलाघवेन संपन्नं सत्प्रसिद्धमभूत्।

सन्दर्भाः

1	वाक्यपदीयम्	2.	अष्टा. 1.1.1	3.	जैनेन्द्र. 1.1.5
4.	अष्टा. 1.1.2	5.	जैनेन्द्र. 1.1.16	6.	अष्टा. 1.1.7
7.	जैनेन्द्र. 1.1.3	8.	अष्टा. 1.1.8	9.	जैनेन्द्र. 1.1.4
10.	अष्टा. 1.1.9	11.	अष्टा. 1.1.2	12.	अष्टा. 1.1.11
13.	अष्टा. 1.1.12	14.	अष्टा. 1.1.13	15.	अष्टा. 1.1.14
16.	अष्टा. 1.1.15	17.	अष्टा 1.1.16	18.	अष्टा. 1.1.17
19.	अष्टा. 1.1.18	20.	अष्टा. 1.1.19	21.	जैनेन्द्र. 1.1.20
22.	जैनेन्द्र. 1.1.21	23.	जैनेन्द्र. 1.1.22	24.	जैनेन्द्र. 1.1.23
25.	जैनेन्द्र. 1.1.24	26	जैनेन्द्र. 1.1.25	27.	जैनेन्द्र. 1.1.26
28.	अष्टा. 1.1.20	29.	जैनेन्द्र. 1.1.27	30.	अष्टा. 1.1.22

31.	जैनेन्द्र. 1.1.117	32.	अष्टा. 1.1.23	33.	अष्टा. 1.1.33
34.	अष्टा. 1.1.24	35.	अष्टा. 1.1.25	36.	जैनेन्द्र. 1.1.34
37.	अष्टा. 1.1.26	38.	जैनेन्द्र. 1.1.28	39.	अष्टा. 1.4.47
40.	अष्टा. 1.4.48	41.	अष्टा. 1.4.49	42.	अष्टा. 1.4.50
43.	अष्टा. 1.4.51	44.	अष्टा. 1.4.52	45.	अष्टा. 1.4.53
46.	जैनेन्द्र. 1.1.35	47.	जैनेन्द्र. 1.1.36	48.	जैनेन्द्र. 1.1.40
49.	जैनेन्द्र. 1.1.41	50.	जैनेन्द्र. 1.1.42	51.	जैनेन्द्र. 1.1.43
52.	जैनेन्द्र. 1.1.44	53.	अष्टा. 1.1.37	54.	जैनेन्द्र. 1.1.74
55.	अष्टा. 1.1.42	56.	अष्टा. 1.1.43	57.	जैनेन्द्र. 1.1.31
58.	जैनेन्द्र. 1.1.32	59.	अष्टा. 1.1.44	60.	अष्टा. 1.1.45
61.	जैनेन्द्र. 1.1.45	62.	अष्टा. 1.1.60	63.	जैनेन्द्र. 1.1.61
64.	अष्टा. 1.1.61	65.	जैनेन्द्र. 1.1.62	66.	अष्टा. 1.1.64
67.	जैनेन्द्र. 1.1.65	68.	अष्टा. 1.1.65	69.	जैनेन्द्र. 1.1.66
70.	अष्टा. 1.1.71	71.	जैनेन्द्र. 1.1.73	72.	अष्टा. 1.1.73
73.	जैनेन्द्र. 1.1.68	74.	अष्टा 1.2.27	75.	जैनेन्द्र. 1.1.11
76.	अष्टा. 1.2.29	77.	अष्टा. 1.2.30	78.	जैनेन्द्र. 1.1.13
79.	अष्टा. 1.2.31	80.	जैनेन्द्र. 1.1.14	81.	अष्टा. 1.2.41
82.	अष्टा. 1.2.42	83.	जैनेन्द्र. 1.3.44	84.	अष्टा. 1.2.43
85.	अष्टा. 1.2.44	86.	जैनेन्द्र. 1.3.82	87.	जैनेन्द्र. 1.3.83
88.	अष्टा. 1 2.45	89.	अष्टा. 1.2.46	90.	जैनेन्द्र. 1.1.5
91.	जैनेन्द्र. 1.1.6	92.	अष्टा. 1.3.1	93.	अष्टा. 3.1.32
94.	जैनेन्द्र. 1.2 1	95.	अष्टा. 1.3.2	96.	अष्टा. 1.3.8
97.	अष्टा. 1.3.10	98.	अष्टा. 1.3.11	99	अष्टा. 1.3.12
100.	अष्टा. 1.3.13	101.	अष्टा. 1.3.9	102.	अष्टा. 1.3.14
103.	जैनेन्द्र. 1.2.3	104.	जैनेन्द्र. 1.3.5		

सन्दर्भग्रन्थाः

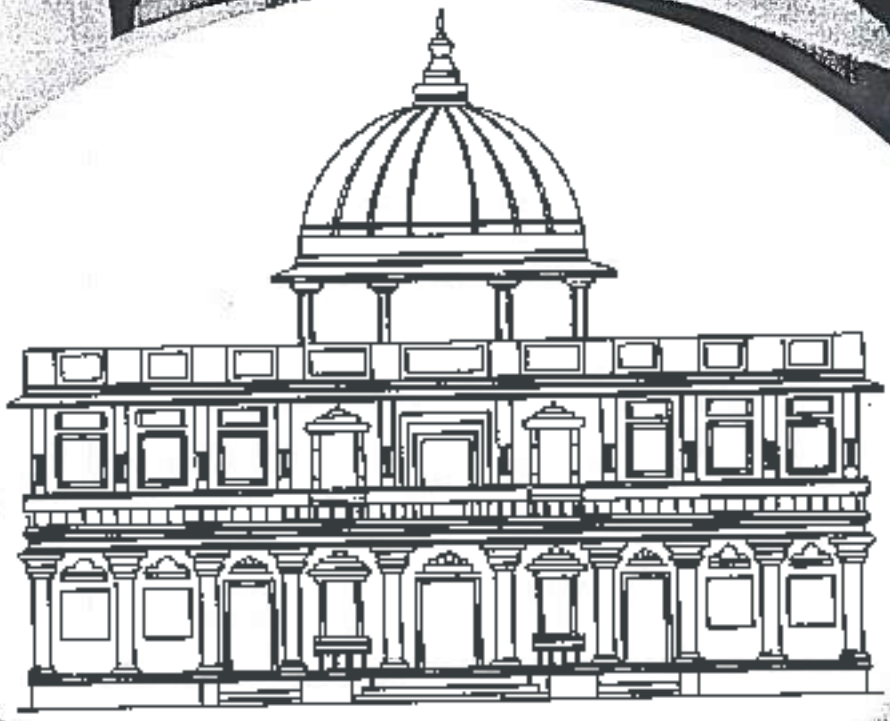
1. अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, दीक्षितपुष्पाकृत प्रक्रियानिर्देशसमन्वितः, संस्कृतभारती, नवदेहली, 2010
2. जैनेन्द्रव्याकरणम् अभयनन्दिकृत, महावृत्तिसहितम् सम्पा. शम्भुनाथ त्रिपाठी, भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, 1956
3. पहाभाष्यम् पतञ्जलिकृत, भीमसिंह भेदालङ्कार, विद्यानिधी हिन्दीव्याख्या सहित, विद्यानिधि शोधसंस्थान, कुरुक्षेत्र, 2006
4. वाक्यपदीयम् भर्तृहरिकृत, पं. रामप्रसाद त्रिपाठी, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, 2001
5. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, श्रीवरमुखोल्लासिनी हिन्दीव्याख्यासमन्विता, व्या- श्रीगोविन्दाचार्य, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, दिल्ली, 2019
6. संस्कृतव्याकरणशास्त्र का इतिहास, प्रथम भाग, पं. युधिष्ठिर मीमांसक-रामलाल कपूर ट्रस्ट, पञ्चम संस्करण, 1994

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष :९० • मार्च २०२२ • पुरवणी विशेषांक ०९

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक – मार्च २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणीअंक : ९

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद भांडेकर

अतिथी संपादक

● प्रा.डॉ.बी.आर.मस्के ● प्रा.डॉ.दिपाली भावे ● प्रा.प्रफुल्ल राजुरवाडे

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदड्रा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, आनंधन, पुणे 21.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक – मार्च २०२२ (त्रैमासिक)

• शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणीअंक : ९

संपादक मंडळ
• प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे • प्रा.डॉ.मृदुला शर्मा • प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक
• प्रा.डॉ.बी.आर.मस्के • प्रा.डॉ.दिपाली मावे • प्रा.प्रफुल राजुरवाडे

* प्रकाशक *
श्री. संजय मुंदडा
कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ
सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-
वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे 21.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

४१ स्वातंत्र्योत्तर काळातील साहित्यिक प्रगती
– डॉ.प्रवीणा नागपूरकर, नागपूर ---------- १७३

४२ नागपूर जिल्हापरिषदेतील ओबीसींचा राजकीय विकास व आधुनिकीकरणाचे विश्लेषण (१९९२–२०१२)
– १) डॉ. राहुल बावगे, नागपूर, २) डॉ.असीम खापरे, पुसद ---------- १७६

४३ भारतीय स्वातंत्र्य चळवळी संदर्भात जातीच्या प्रश्नाची डॉ.आंबेडकर कृत चिकित्सा
– डॉ.राहुल गोंगे, नारायणगाव, जि.पुणे ---------- १७९

४४ कोरोना विषाणूचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम
– डॉ.राजेश बहुरूपी, भिवापूर ---------- १८२

४५ आदिवासी जमातींचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान – डॉ.राजू पवार, शिरपूर, जि.धुळे. – १८५

४६ भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रीयांचे योगदान – डॉ. राजू जाधवर, कळंबोली, नवी मुंबई---- १८८

४७ भारतीय संविधान निर्मिती आणि विकास – १)डॉ.रामन महाजन, नागपूर, २) डॉ.संदीप तुंडूरवार, नागपूर, ३) डॉ.शरद सांघारे, नागपूर, ४) डॉ.राहुल खुटे, पुरमाडी ---------- १९०

४८ हरितक्रांती व त्याचे भारतीय कृषी क्षेत्रावर झालेले परिणाम
– १)डॉ. सचिन भोरोकर, नागपूर, २) डॉ.नितीन कायरकर, नागपूर. ---------- १९४

४९ आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान
– डॉ. संजय ढवळे, मोहपा, जि.नागपूर ---------- १९८

५० ग्रामीण क्षेत्रात नागरी आधारभूत सुविधांची तरतूद योजनेचा सविस्तर अभ्यास
– डॉ.एस.बी.महाजन, कळंबोली, ता.पनवेल, जि.रायगड, ---------- २०२

५१ भारतीय कुंभ उद्योगाची कामगिरी
– डॉ.एस.बी.महाजन, कळंबोली, ता.पनवेल, जि.रायगड ---------- २०७

५२ महाराष्ट्रातील कृषी विषयक विकासात वसंतराव नाईक यांचे योगदान
– डॉ.सतिश राठोड, नागपूर. ---------- २१४

५३ क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या काव्यांमधून दिसणारी समाज सुधारणाविषयक भूमिका : एक चिंतन
– डॉ.शिल्पा शेटे, पाबळ, ता.शिरूर, जि.पुणे ---------- २१७

५४ १९४२ ची चले जाव चळवळ व पहिल्या ध्वजाचे बंधन – डॉ.श्रीकांत सोनटक्के, नागपूर, ------ २२४

५५ राष्ट्रीय काँग्रेसच्या आरंभीच्या राजकारणात न्या. म. गो. रानडे यांची भूमिका
– डॉ. श्रीनिवास सातभाई, अमरावती. ---------- २२८

५६ भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचे योगदान
– १)डॉ.सोनिया डावरे, औरंगाबाद २)डॉ.शीला स्वामी, उस्मानाबाद ---------- २३३

५७ नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तन – डॉ.सोनू लांडे, पनवेल, जि.रायगड ---------- २३७

५८ वैश्विक स्त्रीवादाचे स्वरूप, भूमिका व वाटचाल – डॉ. सुधाकर चौधरी, शिरपूर, जि.धुळे. --- २४१

५९ छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे जलव्यवस्थापन
– १)डॉ.सुजाता गौरखेडे, नागपूर, २)डॉ.सचिन बन्सोड, नागपूर ---------- २४४

६० बहिष्कृत हितकारिणी सभा : अस्पृश्य समाजाला मुख्य राष्ट्रीय प्रवाहात आणणारी संस्था
– डॉ.सूर्यकांत कापशीकर, नागपूर ---------- २५०

लातूर जिल्हापरिषदेतील ओबीसींचा राजकीय विकास व आधुनिकीकरणाचे विशलेषण (१९९२-२०१२)

१) डॉ. राहुल वाकोे
प्राध्यापक व विभाग प्रमुख, वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर
२) डॉ.असीम खापरे
सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख, यशवंतराव नाईक महिला महाविद्यालय, पुसद

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्योत्तर काळात आधुनिक भारताच्या निर्मितीत व जडणघडणीत लोकांचा सहभाग तसेच भागीदारी हा कळीचा प्रश्न राहात आला आहे. सामान्य लोकांची राजकीय प्रक्रियेतील, निर्णय प्रक्रियेतील भागिदारी वाढवून ओबीसींचा राजकीय विकास व राजकीय आधुनिकता निश्चित करण्याच्या उद्देशाने १९९३ साली ७३वी संविधान दुरूस्ती करण्यात आली. त्यानंतरच्या काळात महाराष्ट्रात जिल्हा परिषदांच्या एकूण पाच निवडणुका पार पडल्या. प्रस्तुत शोधनिबंधात लातूर जिल्हा परिषदेत १९९२ ते २०१७ या कालखंडात झालेल्या एकूण ५ निवडणूक निकालांच्या आधारे ओबीसींचा राजकीय सहभाग व भागिदारी यावर प्रकाश टाकत त्यांचे जिल्हा पातळीवरील राजकीय विकास व आधुनिकीकरणातील स्थान शोधण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. ओबीसींचे काहीते संख्यात्मक प्रतिनिधित्व व भागिदारी ही जमेची बाजू असली तरी त्यातून ओबीसींचे नेतृत्व अद्याप विकसनील अवस्थेतच आहे याचा वेध घेण्यात आला आहे.

कळीचे शब्द :

राजकीय विकास, राजकीय आधुनिकीकरण, ओबीसी, ७३वी संविधान दुरूस्ती, महिला सक्षमीकरण.

विषयाची गरज :

अलिकडेच सर्वोच्च न्यायालयाने जिल्हा परिषदेतील ओबीसी आरक्षणाला दिलेल्या स्थगितीच्या पार्श्वभूमीवर ओबीसींची जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागातील प्रतिनिधित्व व भागिदारीसंबंधी तथ्यात्मक-इंपिरिकल डेटा शोधण्याची गरज आहे.

अभ्यासाचे महत्त्व :

७३व्या संविधान दुरूस्तीच्या काळात महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागातील जिल्हास्तरीय नेतृत्वाचे स्वरूप कसे आहे हे पाहण्याच्या दृष्टीने हा अभ्यास महत्त्वपूर्ण ठरतो.

उद्देश :

७३व्या संविधान दुरूस्तीनंतरच्या काळातील ओबीसींच्या बदलत्या नेतृत्त्वाचे स्वरूप लक्षात घेणे.

गृहितक :

(१) महाराष्ट्राच्या जिल्हास्तरीय राजकारणात ओबीसींचे प्रतिनिधित्व व संख्यात्मक भागीदारी वाढली.

(२) जिल्हा परिषदेतील आरक्षणाच्या माध्यमातून इतर मागासवर्गीयांचे नेतृत्व विकसित झाले नाही.

संशोधनाचा प्रश्न :

निवडून आलेल्या इतर मागासवर्गीयांचे पुढील निवडणुकीत राजकीय भवितव्य काय होते?

व्याप्ती :

या संशोधनाची व्याप्ती १९९२ ते २०१२ या कालखंडात झालेल्या लातूर जिल्हापरिषदेच्या ५ निवडणुकांपुरतीच सीमित ठेवण्यात आलेली आहे. निर्वाचित सदस्यांपैकी केवळ ओबीसी सदस्यांचे अध्ययन केले गेले आहे. जिल्हा परिषद निवडणूक निकालांचे आधारे ओबीसींचे राजकीय आधुनिकीकरण व विकास याचा अभ्यास केला आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रश्नावलीच्या सहाय्याने जिल्हा परिषद सदस्यांची सामाजिक-आर्थिक माहिती संकलीत केली गेली आहे. याशिवाय निवडणूक आयोगाने वेळोवेळी प्रसिद्ध केलेले अहवाल, वर्तमानपत्रांच्या फाईल्स्, जिल्हा परिषद व जिल्हाधिकारी कार्यालयातील निवडणूक विभागातील उपलब्ध माहितीचा उपयोग करण्यात आला आहे. ७३व्या संविधान दुरूस्तीचा मुख्य उद्देश इतर मागासवर्गीयांना सत्तेच्या परिघात आणणे हा होता. त्या दृष्टीने प्रथमच १९९३ साली इतर मागासवर्गीयांना आरक्षण दिले गेले. महाराष्ट्रात ७३ संविधान दुरूस्तीपूर्वी झालेल्या १९९२च्या निवडणुकीत ओबीसी व महिलांना आरक्षण देण्यात आले होते. महाराष्ट्रात ७३व्या संविधान दुरूस्तीनंतर पहिली जिल्हा परिषद निवडणूक १९९७ साली झाली. त्यानंतर २००२, २००७, २०१२, २०१७ अशा एकूण ६ निवडणुका झाल्या पण येथे विश्लेषणासाठी १९९२ ते २०१२ पर्यंतचाच कालखंडाचा विचार करण्यात

ISSN No. 2394-5990

आला आहे.

लातूर जिल्ह्यात ओबीसी जातींना स्थानिक शासनात आरक्षण मिळाल्यानंतर ज्या गावात ओबीसी संख्येने अधिक आहेत त्या ओबीसी जाती पुढे येताना दिसतात. ओबीसींमधून प्रामुख्याने येलम-रेड्डी, वंजारी आणि धनगर या शेतकरी जाती आहेत. ओबीसी आरक्षणामुळे जिल्हा परिषदेच्या राजकारणात ह्या जातींनी लोकसंख्येच्या आधारे एक तर मराठा जातीबरोबर सहकार्याचे राजकारण केले किंवा स्पर्धात्मक जाती म्हणून पुढे आल्या.[१]

१९९२ साली ४ वंजारी व २ बंजारा असे एकुण ६ ओबीसी सदस्य लातूर जिल्हापरिषदेत होते. येलम समाजाचा समावेश १९९७ पासून ओबीसींमध्ये झाला. मात्र १९९७, २००२, २००७ व २०१२ साली त्यांची जिल्हा परिषदेतील सदस्य संख्या क्रमश: अपवादासह वाढत गेल्याचे दिसते. १९९२ ते २०१२ या कालखंडातील ५ जिल्हा परिषद निवडणुकांतील एकूण २८९ जिल्हा परिषद सदस्यांपैकी १४३ (४९.४८ टक्के), ८९ (३०.६८ टक्के) ओबीसी, ५४ (१८.६८ टक्के), अनुसूचित जाती, ४ (१.३८ टक्के) अनुसूचित जमातीचे सदस्य होते. १९९२ ते २०१२ या कालखंडात एकूण १८ ओबीसी जातींना लातूर जिल्हा परिषदेत प्रतिनिधित्व करण्याची संधी प्राप्त झाली. (कृपया तक्ता पाहावा) त्यात अल्पसंख्यांक जातीही होत्या. ओबीसी प्रवर्गातून लिंगायत, जैन, मुस्लिम जातींनाही प्रतिनिधित्व करण्याची संधी केवळ आरक्षणामुळेच प्राप्त होऊ शकली, ही ७३व्या संविधान दुरूस्तीची उपलब्धी मानावयास हवी. ओबीसी जातींचे सक्षमीकरण या आरक्षणाच्या माध्यमातून काही प्रमाणात होताना दिसते. त्याची प्रामुख्याने ५ कारणे व तर्क देता येतील[२] :

(१) ओबीसी प्रथमच मोठ्या संख्येने निवडून आले.
(२) सर्वसाधारण जागांवरूनही ओबीसी निवडून आले.
(३) अल्प प्रमाणात का असेना ओबीसी दुसऱ्यांदा किंवा तिसऱ्यांदा निवडून आले.
(४) त्यापैकी काही ओबीसी सदस्य हे पुढे जिल्हा परिषदेत सभापती किंवा अध्यक्षही झाले.
(५) त्यापैकी २ सदस्य हे आमदारही बनले.

उपरोक्त विश्लेषणातून हे स्पष्ट होते की, ७३व्या संविधान दुरूस्तीमुळे व त्याचा परिणाम म्हणून ग्रामीण महाराष्ट्राच्या जिल्हास्तरीय राजकारणात ओबीसींचे प्रतिनिधित्व व संख्यात्मक भागीदारी वाढली. करिता महाराष्ट्राच्या जिल्हास्तरीय राजकारणात ओबीसींचे प्रतिनिधित्व व संख्यात्मक भागीदारी वाढली हे गृहितक क्रमांक १ची पुष्टी होते.

ओबीसींची जिल्हास्तरीय राजकारणातील भागीदारी व प्रतिनिधित्व वाढले असले तरी घाईघाईने ओबीसींचे नेतृत्व विकसित झाले आहे असा निष्कर्ष काढणे तर्कसंगत किंवा वस्तुस्थितीला धरून होणार नाही. त्याची कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत :

ओबीसी जिल्हा परिषद सदस्यांपैकी गोविंद केंद्रे (वंजारी) व बब्रुवान खंदारे (येलम) हे दोघे आमदार झालेत; परंतु ते दुसऱ्या वेळी आमदार म्हणून निवडून येऊ शकले नाहीत किंवा मंत्रीही बनू शकले नाहीत तसेच ते जिल्ह्याच्या राजकारणात स्वत:चा दबदबाही निर्माण करू शकले नाहीत. त्यांना प्रस्थापितांवरच अवलंबून राहावे लागले. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेता राखीव जागांमुळे ओबीसींचे स्वतंत्र नेतृत्व विकसित होऊ शकले नाही त्यामुळे जिल्हा परिषदेतील आरक्षणाच्या माध्यमातून इतर मागासवर्गीयांचे नेतृत्व विकसित झाले नाही हे गृहितक क्रमांक २ सिद्ध होते. लातूर जिल्ह्यात ओबीसींच्या राजकीय विकास व आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेने वेग धरला असल्याचे दिसत असले तरी ती प्रक्रिया अद्याप पूर्णत्वाला जाण्याच्या दिशेने अग्रेसर आहे असेच म्हणता येईल.

ओबीसी महिला राजकारण :

लातूर जिल्हा परिषदेत एकुण १९९२ ते २०१२ या कालखंडात एकूण २९ ओबीसी महिला निवडून आल्या. त्यापैकी धनगर ८ (२.७६ टक्के), येलम ७ (२.४२ टक्के), वंजारी, गवंडी, बंजारा, माळी, न्हावी प्रत्येकी २ (०.६९ टक्के), परिट, तेली, मुस्लिम, कुणबी, गुरव प्रत्येकी १ (०.३४ टक्के) अशा विविध जातींच्या ओबीसी महिलांना जिल्हा परिषदेत स्थान मिळाले; परंतु ओबीसी प्रवर्गातील येलम व धनगर समाजाला सर्वाधिक प्रतिनिधित्व मिळताना दिसते. मात्र त्याच वेळी जिल्ह्यातील अल्पसंख्यांक ओबीसी जातींना कमी प्रतिनिधित्व वाट्यास येते म्हणून लातूर जिल्हा परिषदेत ओबीसी प्रवर्गात येलम, धनगर व वंजारी या जाती प्रबळ ठरतात तर माळी, तेली व इतर ओबीसी जाती दुय्यम ठरतात. २५० ओबीसी जातींपैकी केवळ १२ जातींच्या महिलांना प्रतिनिधित्व मिळू शकले. इतर जाती संधीच्या प्रतिक्षेत आहेत.[३]

१९९२ ते २०१२ या कालखंडात एकूण १०४ निर्वाचित महिलांपैकी १३ (१२.५० टक्के) महिलांना सभापती होण्याची संधी मिळाली असती तरी त्यापैकी केवळ २

ओबीसी महिला होत्या. निर्वाचित महिला सदस्यांपैकी २ खुल्या प्रवर्गातील महिलांना जिल्हा परिषदेचे अध्यक्षपद मिळाले पण त्या पदासाठी ओबीसी महिलांचा विचार झाला नाही. याशिवाय एकूण निर्वाचित १०४ महिलांपैकी एकीनेही पुढे विधानसभा किंवा लोकसभा निवडणूक लढविली नाही किंवा राजकीय पक्षांकडे उमेदवारीची मागणीही केली नाही. यावरून पुरूषांच्या तुलनेत महिलांचा राजकीय विकास व आधुनिकरणाची प्रक्रिया अतिशय संथ आहे हे सिद्ध होते. महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण होण्याच्या प्रक्रियेने गती धरली असली तरी त्यासाठी आणखी काही काळ प्रतिक्षा करावी लागेल असेच चित्र पुढे येताना दिसते.

निष्कर्ष :

उपरोक्त आकडेवारी व विश्लेषणातून हे स्पष्ट होते की, ७३व्या संविधान दुरूस्तीनंतर जिल्हा परिषद निवडणुकांच्या माध्यमांतून ओबीसींच्या राजकीय सहभागाचा विस्तार होऊन राजकीय विकास साधला जात आहे. भारतासारख्या विकसनशील समाजामध्ये पंचायती राज्याच्या माध्यमातून ओबीसींमध्ये राजकीयदृष्ट्या प्रगत व प्रगल्भ बनण्याची प्रक्रिया ७३ संविधान दुरूस्तीने होऊ घातली आहे. मंडल आयोगाच्या स्वीकारानंतर १९९०च्या दशकांत ओबीसी मध्ये राजकीय जागृकता-जाणीव विकसित होण्याच्या प्रक्रियेने वेग धरला हे वरील आकडेवारी व विश्लेषणातून सिद्ध होते. मात्र त्यामुळे ओबीसींचे पूर्णत: राजकीय आधुनिकीकरण, राजकीय विकास झाला असे विधान करणे धाडसाचे व अपरिपक्व ठरेल. ओबीसींमध्ये राजकीय विकासाला सुरूवात होऊन आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेने वेग धरला आहे हे मात्र खरे आहे.

शिफारस/उपाययोजना :

(१) ओबीसींचे राजकीय आधुनिकीकरण व राजकीय विकास होण्याच्या दृष्टीने त्यांना लोकसंख्येच्या प्रमाणात आरक्षण देणे गरजेचे व महत्त्वपूर्ण ठरेल.

(२) ओबीसींचा वस्तुस्थितीदर्शक ईंपिरिकल डेटा प्राप्त करण्यासाठी भारतातील सर्व प्रवर्गातील सर्व जातींची जनगणना करण्यात यावी.

संदर्भ :

१. घोटाळे विवेक, २०१४, लातूर जिल्ह्याची राजकीय प्रक्रिया, पुणे, द युनिक अॅकॅडमी, पृ.४१

२. बावगे राहूल, २०१८, महाराष्ट्राच्या जिल्हा परिषद निवडणुकांचे बदलते राजकारण : लातूर व नागपूर जिल्ह्यांचा अभ्यास (१९९२-२०१२), सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे, अप्रकाशित पीएच. डी. शोधप्रबंध, पृष्ठ क्रमांक १८८.

३. बावगे राहूल, २०१८, महाराष्ट्राच्या जिल्हा परिषद निवडणुकांचे बदलते राजकारण : लातूर व नागपूर जिल्हयांचा अभ्यास (१९९२-२०१२), सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे, अप्रकाशित पीएच. डी. शोधप्रबंध, पृष्ठ क्रमांक १९५.

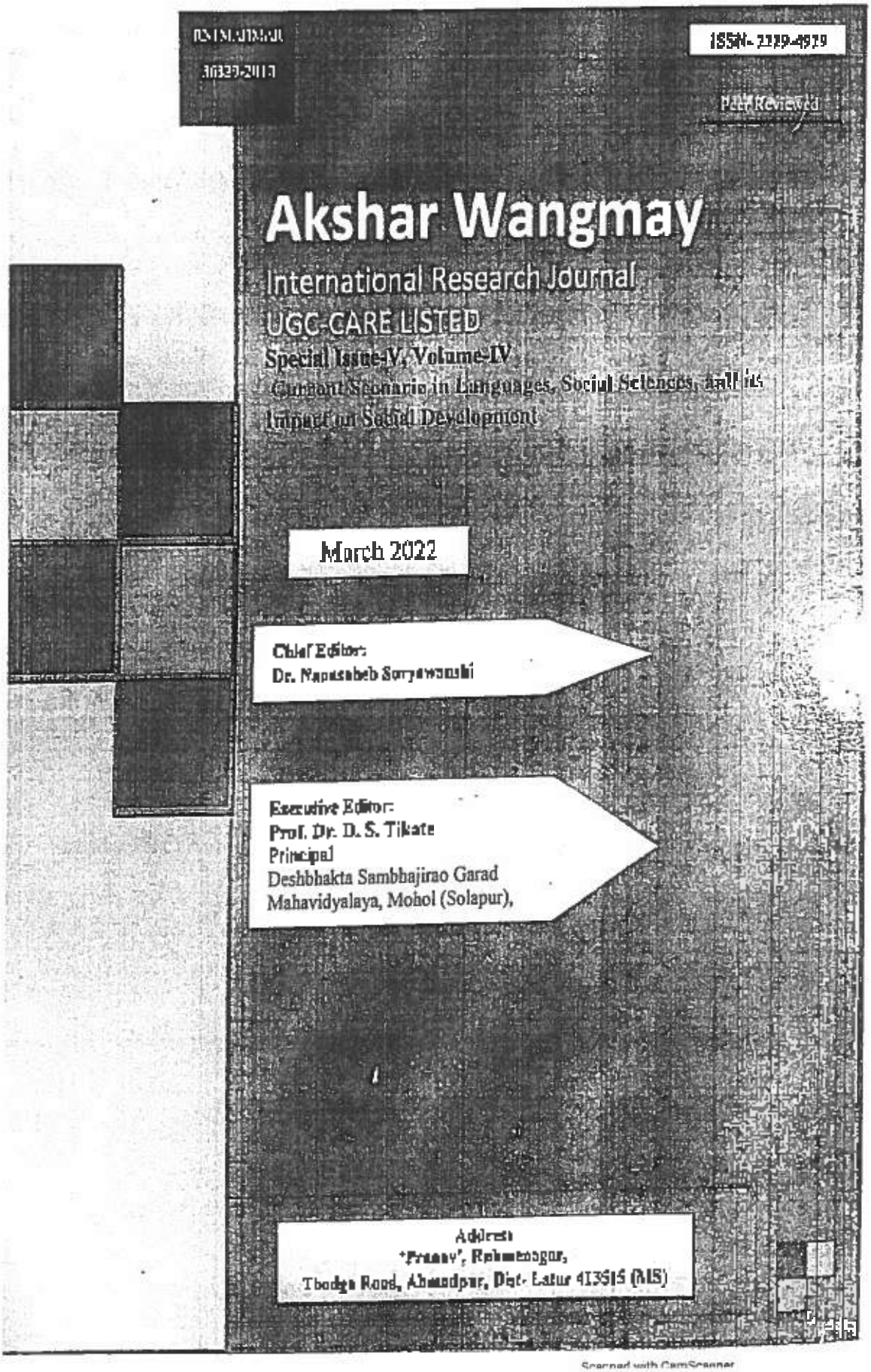
४. State Election Commission, Maharashtra Report, 1994-2003, 2004-2009, 2009-2013.

५. राज्य निवडणुक आयोगाने प्रसिद्ध केलेले आरक्षणाचे व निर्वाचित जिल्हा परिषद सदस्यांचे राजपत्र १९९२-२०१२.

६. पळशीकर सुहास, वीरमल नितीन व प्रकाश पवार, २००७ महाराष्ट्राचे राजकारण, राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक संदर्भ, पुणे, प्रतिमा प्रकाशन.

७. Palsikar Suhas, Deshpande Rajeswari, 1999, Electoral Competition & Structure of Domination in Maharashtra Elections, Economic & Political Weekly, Vol.XXXIV No. 34/35 (August 21, Sept.3).

८. ठोरा राजेन्द्र, पळशीकर सुहास संपादित राज्यशास्त्र शब्दकोश, दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९८७, पृ. २३२, २३३, २४३.

Scanned with CamScanner

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

March- 2022

Special Issue-V, Volume-IV

On

Current Scenario in Languages, Social Sciences, and its Impact on Social Development

Chief Editor
Dr. Nanasaheb Suryawanshi
Pratik Prakashan, 'Pranav', Rukmanagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, 413515, Maharashtra

Executive Editor
Prof. Dr. D. S. Tikute
Principal
Deshbhakta Sambhajirao Garad Mahavidyalaya, Mohol (Solapur), Maharashtra

Co-Editor
Prof. Dr. S. M. Mulani
Prof. Dr. N. J. Patil
Dr. D. G. Shinde
Shri. A. B. Banate
Dr. V. R. Pawar

Published by- Pratik Prakashan

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors Price: Rs.1000/-

37	आदिवासी लोकनृत्य: आदिवासी लोकसंस्कृतीचा एक जिवंत आविष्कार (विशेष संदर्भ: ठाणे जिल्हा पालघर जिल्हा) डी. अशोक धेंडू चोरघे	146-154
38	शिंदे राजवटीतील आरोग्यसेवा व्यवस्थेतील विरोधाभास प्रा. प्रकाश पंढरीनाथ गायकवाड, डॉ. पी. आर. भवरे	155-157
39	महिला सक्षमीकरण: सरकारची भूमिका डॉ. सुवर्णा साहेबराव पाटील, डॉ. अनीषा भगवानराव वाघुले	158-162
40	महिलां पिढीचे उद्योजक -संकल्पना व्याप्ति स्वरूप पोपटराव मंजुषा बनसोड	163-165
41	१८व्या शतकातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि वाङ्मयीन पार्श्वभूमी प्रा. डॉ. बापूराव महादेव मंगळीकर	166-168
42	मधु कांकरिया के कथा साहित्य में पारिवारिक यथार्थ प्रा. सुभाष जाधव, प्रा. एजाज शेख	169-171
43	मधु कांकरिया के कथा साहित्य में पारिवारिक यथार्थ प्रा. सुभाष जाधव, प्रा. एजाज शेख	172-174
44	भारतीय ग्रामीण विकासामध्ये कृषी-आधारित उद्योगांची भूमिका महानंद संजय बाबुराव	175-180
45	प्रतिपादनशीलता : एक प्रभावी घटक संतोष भास्कर कोळी, प्रा. डॉ. पंकजकुमार शांताराम नगरे	181-187

Multidisciplinary Global Level International Research Journal, ISSN: 2395-4019, Special Issue-V, Volume-IV
"Current Scenario in Environment, Social Sciences and its Impact on Social Development"

विधूर तालुक्यातील आंबेडकरी चळवळीतील शिलेदार

प्रा. प्रफुल्ल एस. राजुरवाडे[1] श्री. डी. आर. गव्हाणे[2]
[1]संशोधक विद्यार्थी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाविद्यालय,विधूर, जि.बीड
[2]मार्गदर्शक प्राध्यापक तथा समीक्षक विभाग प्रमुख मराठी अभ्यासकेंद्र व मा.सा.कन्नमवार
महाविद्यालय, लातूर

प्रस्तावना :-
बीडपूर जिल्ह्याचा दक्षिण भागातील शिरूर, कांतीवाडी व शिरसाळवी असे तिन्ही तालुक्यातील आंबेडकरी चळवळीला आकार देण्यासाठी अनेक समाजधुरीणांनी अमूल्य परिश्रम घेतले. शहरीकरणाच्या जवळ राहणे पक्षांच्यादृष्टीने जोखमीचे. कार्यकर्त्यांची गिरफ्तारी, छळवाद, हिंसाचार, प्राणघातक व प्राणांतिक हल्ले असेल तर चळवळ अधिक जोमाने पोसण्याचे. बीडपूर जिल्ह्यातील रेवाजी सोनवणे, डॉ. लोकांत सुरवसे, पुरुषोत्तम सातपुते, नारायण शिंदे, सदोबाजी कांबळे, हरिभाऊ साळवे इ. कार्यकर्त्यांनी तालुके, ग्रामीण भागातील लोकांनी या चळवळीला अधिक गतीमान केले.

बीडपूर जिल्ह्यातील शिरूर तालुक्यात रामजीपंत सोनाजी तिमाजी वाघमारेंनी, हरिदास तुकाराम जांभुळकर, लक्ष्मणजी शाहूजी यमदेवे, यशवंत जाणू यमदेवे, रंगनाथ बाजीराव नायकवाड, डोंगरगाव शिरूर कोहलमधे इत्यादी तरुण कार्यकर्त्यांचा समावेश होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्य जनतेच्या मनात स्वाभिमान जागृत केला. 'छळवाद तिथला हेही होऊन जाण्यासाठी एक दिवस बाबासाहेब जगा' या क्रांतीकारी संदेश देऊन अस्पृश्यांच्या मनात प्रचंड ऊर्जा निर्माण केली. या क्रांतीकारी विचारांनी प्रेरीत झालेली पिढी छळवादमुक्त शोषणाधारित आंबेडकर चळवळ संगठन चुकली हे विशेष.

शब्दसंज्ञा :- बीडपूर, रेवाजी सोनवणे, शिरूर, डॉ. आंबेडकर, संदेश 5.

उद्दिष्टे :-
1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी उभारलेल्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या समतासंगरात बीडपूर जिल्ह्यातील आंबेडकरी चळवळीतील कार्यकर्त्यांचा अभ्यास करणे.
2. बीडपूर जिल्ह्यातील विशेषतः शिरूर तालुक्यातील भिमसैनिकांच्या कार्याचा शोध घेणे.
3. शिरूर तालुक्यातील आंबेडकरी चळवळीतील कार्यकर्त्यांनी आंबेडकरोत्तर चळवळ पुढे नेली त्याची चिकित्सा करणे.

गृहितके :-
1. आंबेडकरी चळवळीतून शिरूर तालुक्यातील सामाजिक कार्यकर्ते अधोरेखित होते.
2. आंबेडकरोत्तर भूमिहीन सत्याग्रह, समता सैनिकदल, नामांतर आंदोलन इ. सामाजिक चळवळीत शिरूर तालुका प्रमुख होता.
3. डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रेरित झालेली ही पिढी उभारल्यानंतर डॉ. आंबेडकरांचे स्वप्न साकार करण्यासाठी झटत होती.

विवेचनाचे :-
गरजमाजत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी उपेक्षितवर्गातील गरजवंतांचे आधार अनुभवला होता. मनुस्मृतीने अस्पृश्यांचे पशुपेक्षाही हीन जीवन जगण्याचे आदेश होते. स्वतःचा स्वतंत्र मनुष्यसारखी माणसे असूनही पशुपेक्षाही हीन जीवन जगण्याचे आदेश होते. स्वतःचा स्वतंत्र देऊन डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांचे उद्धारक झाले. या संघर्षात अस्पृश्य समाजाला सवर्णांच्या सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व राजकीय गुलामगिरीतून मुक्त करायचे होते. समाजात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्यायहक्क निर्माण व्हायचे होते. मनुष्याला मनुष्यासारखी जगण्याचे करून देऊन स्वातंत्र्याचे स्वातंत्र्यासाठी स्फुल्लिंग पुरवायचे होते. यासाठी आंबेडकरांनी चळवळ उभारली.

१९ व्या शतकाच्या प्रारंभी सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय व सांस्कृतिक परिस्थिती दयनीय असल्याच्या संदर्भात अनुकूल असली. जातीयता, विषमता, अन्यायाचा राग उभा असलेला होता. परंतु बीडपूर जिल्ह्यातील अनेक आंबेडकरी कार्यकर्त्यांनी या राग्याची जागर केला. समाजाला जाग

आयाम प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न केला, पंढरपूर शिवक्षेत्रातील आंबेडकरी राजकारण याप्रकाशात्मिक रूपरेषाचे वर्णन अनेक कार्यकर्त्यांनी केले

शिवूर वाङ्मयातील विचारधिकाली बोलीच्या लक्षाचे अभिप्रायाचा भाग असावे म्हणी पुढील पिढीला त्याची जाण निर्माण व्हावी, त्यांनी वाचनाला प्रवृत्त व्हावे, त्यांचे वाचन उजावर यावयाचा प्रयत्न या संशोधन लेखात लाक्षणिकपणे केला आहे.

आंबेडकरी चळवळीत शिवूर वाङ्मयाचे महत्त्व :-

पंढरपूर जिल्ह्यात शिवूर वाङ्मयाचा इतिहास अत्यंत रोमहर्षक, त्यागाचा व संघर्षाचा आहे. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर सामाजिक विषमता मोडीस काढण्यासाठी जे लोक सामाजिक कार्यकर्त्यांनी जोड देणे आवश्यक आहे.

१) सांस्कृतिक तिसरी लाल्देवाने :-

आंबेडकरी चळवळीत शिवूर वाङ्मयाचे जेरी देशील संताजी सावळकर लक्ष्मीबाई यांनी अस्पृश्य समाजात सुधारणा करण्यासाठी गाव-गल्ल-ठाकाने स्थापना केली. काशी लक्ष्मण ठमो, लक्ष्मण तुकाराम पोवरे, देवजी पेंडसे, यशवंत गुरुजीले, लक्ष्मण ठमो, परसराम शंकरले, पिल्लेयाल इत्यादी लेखकांनी संघटीत लक्ष्मण 'मुक्तनायक' वृत्तपत्रातील विचारांना समाजाभिमुख जोपासण्याचे काम केले. आवश्यकतेनुसार वर्गणीतले पैसे देऊन अस्पृश्य लोकांना व्यापार करण्यासाठी प्रोत्साहीत केले. ब्रिटीश सरकारची परवानगी घेऊन महार सनदजातीच्या आलवती बाजार भरविला, पहिल्यांदी मंडळी, कपडा, फळे, विक्रेणा, जनावरे इत्यादी व्यापार करू लागले, आजतागायत ते व्यवसाय सुरू आहेत. तरुणांना त्यांनी प्रशिक्षण दिले, भजनोपदेशक, गोटमार, शिल्पकार, दोहकार अशी शिक्षणा दिली.

नाशिकच्या काळाराम मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जेवणाच्यावेळी ०२ मार्च १९३० रोजी करण्यात आला. त्यांची वार्ता ठोरीत पोहचली, जेरी येथील देमाडपंथी मंदिर अस्पृश्यांना खुले व्हावे यासाठी सत्याग्रह केला. जेरी परिसरात तिकतिकाणी पाण्याचा सत्याग्रह केला.

सांवजी लक्ष्मणेवाले १९३९ ते १९३६ मध्ये जेरी ग्राम पंचायतीचे सरपंच व सर्वोच्च पोर्टलीचा सभासद शिक्षणाचे महत्त्व होते, जगातील गोविंद संत गुरुजी शेडयुल कास्ट फेडरेशनचे पंढरपूर जिल्ह्याचे अध्यक्ष होते. त्यांनी जेरी परिसराची जबाबदारी सांवजी लक्ष्मणेवाले यांचे दिली होती. सांवजी लक्ष्मणेवाले यांनी रात्रदिवस राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे जेरीत किर्तन ठेवून रात दिवसाचा सप्ताह आयोजीत केला. सर्व समाजाचा एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला, त्यातेवरी सर्व समाज राखून आहेत असा संदेश दिला होता.

२) हरिदास खुशाबी जांबुलकर :-

हरिदास जांबुलकर यांनी जेरी परिसरात विहिरी, पाणवठे, मंदिरे, दुकाने, हॉटेल इत्यादी ठिकाणी अस्पृश्य जातीच्या समाज शिरण्यास देण्याकरीता पुढाकार घेतला. प्रत्येक व्यवसाय जातीला जातजातीचीय संदिक्ष देत असत, हरिदास जांबुलकरांनी १९४३ ते १९६० पर्यंत भारतीय सैन्यास सेवा दिली. सैन्यात महिलांकरिता मनपूर्वक काम केले. त्यांनी जेरी परिसरात लक्ष्मण संघाची स्थापना केली. आंबेडकरी चळवळ यशस्वी करण्याकरीता प्रत्येक तरुणास लाठीचे प्रशिक्षण दिले पाहिजे असे त्यांचे मत होते. समाज सैनिक दलाचा लाठी-काठीचे प्रशिक्षण देत असत. महिलांना सुद्धा प्रशिक्षण दिले. शिवूर वाङ्मयात एक आदर्श कार्यकर्ता म्हणून त्यांच्याकडे पाहीले जाते.

३) लक्ष्मणी खंडूजी रामटेके :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महाडच्या सत्याग्रहाचे प्रभावीत होऊन लक्ष्मणी खंडूजी रामटेके यांनी शिवूर, जेरी परिसरातील अनेक विहीरी पाणी पिण्यासाठी खुल्या करण्यासाठी सत्याग्रह केला. मोठ्या पाण्याच्या विहीरीवरी जाण खुणाच्या आजची गावकीची वास्तुस ती सरकारी मालमत्तेची आहे. अशी सांगत व प्रचार-प्रसार करीत असत, जिवनांदरम्यान स्वच्छाये पाणी मिळविण्यासाठी महिलांना सुध्दा संघटीत केले, त्यांना सिताबाबाई रामटेके, डोंबळाबाई रामटेके, कमलाबाई शेडे, यंयबाई रामटेके, डोंबळाबाई मेश्राम यांचे सहकार्य लाभले.

४) कचरू जासू रामटेके :-

पंढरपूर जिल्ह्यातील शेडयुल्ड कास्ट फेडरेशनचा प्रसार-प्रचार करण्यात फार मोठा वाटा त्यांचा आहे. अस्पृश्य समाजात अस्तिकत्व विकास करण्याचे कार्य केले परंपरेने चालत आलेल्या रूढीचा लोकर

व्यवस्थेस समजाला सांगितले. जातीयतेच्या रूढी बंद पाडण्यात बाबूजी राजेंचे यांनी विशेष सहभाग घेतला. चिमूर परिसरात लोखंडा, वेडी येथील समाज सांघटनांना संघटीत पाडण्यात मदत केले.

५) राजकारण सामाजिक कार्यकर्ता :-

शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन चिमूर सभेतले अध्यक्ष संताजी निमाजी जागडेते व जिल्हा अध्यक्ष जा.मो.संत गुरुजी यांच्या आग्रहा खातर राजाराम जगन्नाथ उपस्थित राहत असत. त्यांनी चिमूर तालुक्यातील शेतमजूर या जातीत पंचकमिटी तयार केली. मुलांमुलींना शिक्षण द्यावे, समाजात पसरीले वाहयात रूढ्यादी दूर करण पंचकमिटीने मंजूर केले. त्यांनी शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनच्या कार्यकर्त्यांची सभा शेकापूरला घेतल्याचा उल्लेख आढळतो. आंबेडकरोत्तर १९६४ च्या भूमिहीन सत्याग्रहात महत्त्वाचा सहभाग होता, त्यांनी १९५७ ते १९८२ पर्यंत सलग पंचायत सदस्य होते. पंचायत समिती व जिल्हा परिषद सिंदेवाहीचे सदस्य होते. त्यांनी पालकीवर वाहासाहेबांचा संदेश शेवटच्या माणसापर्यंत पोहचविण्याचे कार्य त्यांनी केले.

६) बुलकंठी बाजीराव पोलमोडे :-

बुलकंठी पोलमोडेचा चिमूर परिसरात बहुजन असे सहभाग. त्यांनी या परिसरात धार्मिक, सामाजिक, शैक्षणिक कार्य केले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रेरणा घेऊन तेही, गोवारीला परिसरात शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. बुलकंठी महाराज अंधश्रद्धेवर प्रहार करीत होते. त्यांना कर्मवीरांचे कार्यपद्धती ज्ञात लोकांपर्यंत पोहचविले असे. दलितवर्गासाठी त्यांनी विविध स्थळी सभा घेऊन जनजागृती केली. १९६४ भूमिहीन सत्याग्रहात मोलाचा सहभाग होता. सत्याग्रहींच्या सहभागी होण्यासाठी जनजागृती केली. नागपूर व जाशिवच्या तुरुंगात ठेवण्यात आले.

७) संपतराव सखाराम खोब्रागडे :-

गांधीवादी पार्श्वभूमीला पाहून येण्यारे सामाजिक कार्यकर्ते संपतराव खोब्रागडे यांचा जन्म १९३२ साली खुटाळा येथे झाला, १९४१ पासून ते शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनचे कार्य करू लागले. १९४७ साली त्यांनी गोवामुक्ती आंदोलनात सहभाग घेतला होता. १९६४ च्या भूमिहीन सत्याग्रहात त्यांनी भाग घेतला व नेतृत्व केले, रिपब्लीकन पक्षाचे कार्य केले १९७८ साली रमाबाई आंबेडकर सार्वजनिक वाचनालयाची स्थापना खुटाळा येथे केली. संपतराव खोब्रागडे जाणी संघी, निर्भीड स्वभावाने समाजकार्य केले.

वरील सामाजिक कार्यकर्त्यांव्यतिरिक्त हरिश्चंद्र बोरे, तुळशिदास भणपतराव पोगडे, सोमाजी विठू खोब्रागडे, डॉ. जयंत पांडुरंग पखाटे यांनी आंबेडकरी चळवळ चिमूर तालुक्याच्या खेड्यापर्यंत नेली.

निष्कर्ष :-

चंद्रपूर जिल्ह्यातील आंबेडकरी चळवळीत सामाजिक कार्य करीत असतांना कार्यकर्त्यांनी पद, पैसा, प्रसिद्धीची हाव न ठेवता निःस्वार्थ बुद्धीने कार्य केले, ग्रामपातळीवर या कार्यकर्त्यांनी खेड्यात्या माणसापर्यंत बाबासाहेबांची विचारधारा पोहचवली. परंतु त्यांच्या कार्याची नोंद मुळेही झाली नाही. आणी इतिहास त्यांच्या सामाजिक कार्याची दखल निश्चितच घेईल.

संदर्भ ग्रंथ :-

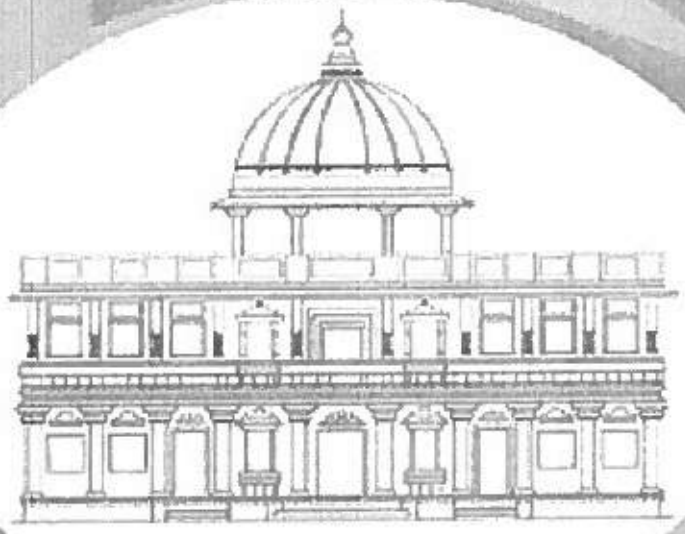
1. जागडेवते धर्मराव (संपा) -शौर्यगाथा शिवाजीनिवर्णी,बॅरिस्टर राजाराम खोब्रागडे विद्यालंय,सिंदेवाही चंद्रपूर २०१२
2. खोब्रागडे पुरुषोत्तम (संपा) -चंद्रपूर जिल्हा आंबेडकरी चळवळ विशेषांक सार्वभौम प्रबुद्ध जेष्ठ नागरिक संघ, चंद्रपूर २०१५
3. बनके इसमदास -बॅरिस्टर राजाराम खोब्रागडे, आंबेडकरी चळवळ आणि विचार, सुगो पब्लि पब्लिकेशन्स, मुंबई,२०१८
4. कांबळे बी. आर. -साप्ताहिक प्रजासत्ताक चंद्रपूर ०६ ऑक्टो. १९७१
5. मोटघरे के. के. (संपादक) - बॅरिस्टर राजाराम खोब्रागडे अमृत महोत्सव स्मरणिका, विद्यार्थी हायस्कूल २०००
6. रूपवते दा. ग. (संपादक)-प्रबुद्ध भारत (साप्ताहिक) मुंबई १९७७

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-6970

संशोधक

● वर्ष : १०० ● मार्च २०२२ ● पुरवणी विशेषांक ०९

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5494

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक – मार्च २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणीअंक : ९

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● प्रा डॉ.बी.आर मस्के ● प्रा.डॉ.दिपाली भावे ● प्रा.प्रफुल राजुरवाडे

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बालधन, पुणे 21.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

४१ स्वातंत्र्योत्तर काळातील साहित्यिक प्रगती
– डॉ.प्रवीणा नागपूरकर, नागपूर ---------- १७३

४२ लातूर जिल्हापरिषदेतील ओबीसींचा राजकीय विकास व आधुनिकीकरणाचे विश्लेषण (१९९२–२०१२)
– १) डॉ. राहुल बावगे, नागपूर, २) डॉ.असीम खापरे, पुसद ---------- १७६

४३ भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या संदर्भात जातीच्या प्रश्नाची डॉ.आंबेडकर कृत चिकित्सा
– डॉ.राहुल गोंगे, नारायणगाव, जि.पुणे ---------- १७९

४४ कोरोना विषाणूचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम
– डॉ.राजेश वहुरूपी, भिवापूर ---------- १८२

४५ आदिवासी जमातींचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान – डॉ.राजू पवार, शिरपूर, जि.धुळे. – १८५

४६ भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रीयांचे योगदान - डॉ. राजू जाधवर, कळंबोली, नवी मुंबई ---- १८८

४७ भारतीय संविधान निर्मिती आणि विकास – १)डॉ.रायन महाजन, नागपूर, २) डॉ.संदीप तुंडूरवार, नागपूर, ३) डॉ.शरद सांबारे, नागपूर, ४) डॉ.राहुल चुटे, मुरमाडी ---------- १९०

४८ हरितक्रांती व त्याचे भारतीय कृषी क्षेत्रावर झालेले परिणाम
– १)डॉ. सचिन भोगेकर, नागपूर, २) डॉ.नितीन कायरकर, नागपूर. ---------- १९४

४९ आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान
– डॉ. संजय ढवळे, मोहपा, जि.नागपूर ---------- १९८

५० ग्रामीण क्षेत्रात नागरी आधारभूत सुविधांची तरतूद योजनेचा सविस्तर आढावा
– डॉ.एस.बी.महाजन, कळंबोली, ता.पनवेल, जि.रायगड, ---------- २०२

५१ भारतीय दुग्ध उद्योगाची कामगिरी
– डॉ.एस.बी.महाजन, कळंबोली, ता.पनवेल, जि.रायगड ---------- २०५

५२ महाराष्ट्रातील कृषी विषयक विकासात वसंतराव नाईक यांचे योगदान
– डॉ.सतिश राठोड, नागपूर. ---------- २१४

५३ क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या काव्यांमधून दिसणारी समाज सुधारणाविषयक भूमिका : एक चिंतन
– डॉ.शिल्पा शेटे, पाबळ, ता.शिरूर, जि.पुणे ---------- २१७

५४ १९४२ ची चले जाव चळवळ व पहिला झेंडा वंदन - डॉ.श्रीकांत सोनटक्के, नागपूर. ---------- २२४

५५ राष्ट्रीय काँग्रेसच्या आरंभीच्या राजकारणात न्या. म. गो. रानडे यांची भूमिका
– डॉ. श्रीनिवास सातभाई, अमरावती. ---------- २२८

५६ भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचे योगदान
– १)डॉ.सोनिया डावरे, औरंगाबाद २)डॉ.शीला स्वामी, उस्मानाबाद ---------- २३३

५७ नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तन – डॉ.सोनू लांडे, पनवेल, जि.रायगड ---------- २३७

५८ वैश्विक स्त्रीवादाचे स्वरूप, भूमिका व वाटचाल – डॉ. सुधाकर चौधरी, शिरपूर, जि.धुळे. --- २४१

५९ छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे जलव्यवस्थापन
– १)डॉ.सुजाता गोरखेडे, नागपूर, २)डॉ.सचिन बन्सोड, नागपूर ---------- २४४

६० बहिष्कृत हितकारिणी सभा : अस्पृश्य समाजाला मुख्य राष्ट्रीय प्रवाहात आणणारी संस्था
– डॉ.सूर्यकांत कापसीकर, नागपूर ---------- २५०

महाराष्ट्रातील कृषी विषयक विकासात वसंतराव नाईक यांचे योगदान

प्रा.सतीश बं. राठोड
सहायक प्राध्यापक – इतिहास विभाग,
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर
मो.९१३०००४७२५

गोषवारा :

महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री म्हणून जवळजवळ एक तप सलग या पदावर असणारे वसंतराव नाईक महाराष्ट्रातील लोकप्रिय मुख्यमंत्र्यांपैकी एक मुख्यमंत्री आहेत. त्यांच्या लोकप्रियतेत सिंहाचा वाटा कोणता असेल तर ग्रामीण महाराष्ट्र, तेथील समस्या खासकरून शेतकरी व शेतीविषयक समस्या सोडविण्यासाठी त्यांनी केलेले कार्य ज्याची दखल आजही देशपातळीवर घेतली जाते. एक कल्पक-कार्यक्षम मुख्यमंत्री म्हणून कार्य करत असताना शेती व शेतकरी हा त्यांच्या कार्याचा केंद्रबिंदू होता. शेतीचा विकास म्हणजे शेतकऱ्यांचा समग्र जिवनाचा विकास असे त्याचे मत होते. आपल्या संपूर्ण कार्यकाळात त्यांनी शेती, शेतकरी, शेतमजूर, कामगार यांच्या सर्वांगीण विकासाकरिता सरकारचे लक्ष केंद्रित केले. अनेक नव्या सृजनक्षम योजना कृतीत आणल्या ज्याचे इष्ट परिणाम आजही शेतकरी, कष्टकरी वर्गावर दिसून येते. त्यांनी योजलेल्या योजना व त्यासंबंधी त्यांचे विचार हे कृषीविषयक त्यांचा सूक्ष्म अभ्यास व कृषक समाजाविषयी असलेली त्यांची संवेदनक्षम भावना याची प्रचिती देतात.

सूचक शब्द - नाईक, कृषी, शेती, शेतकरी, दुकाळ, अन्नधान्य, रोजगार.

उद्देश :

१) वसंतराव नाईक यांचे शेतीविषयक विचार जाणून घेणे.
२) महाराष्ट्रातील कृषीविषयक समस्यांच्या इतिहासाचा आढावा घेणे.
३) वसंतराव नाईकांचा शेती-शेतकरीविषयक दृष्टीकोन समजून घेणे.
४) कृषीविषयक योजनांचा अभ्यास करणे.
५) महाराष्ट्र घडविण्यात वसंतराव नाईकांच्या योगदानाचा आढावा घेणे.

गृहीतक :

महाराष्ट्रातील कृषीविषयक सुधारणामध्ये वसंतराव नाईक यांची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा उपयोग केला असून प्रस्तुत शोधनिबंध प्राथमिक व दुय्यम साधनावर आधारित आहे.

प्रास्ताविक :

भारत हा प्राचीन काळापासूनच कृषीप्रधान देश राहिलेला आहे. आजही देशातील बहुसंख्य लोकांचे जीवन कृषीवर अवलंबीत आहे. येथील समाज संस्कृतीवर कृषी आणि कृषीजिवनाचा प्रभाव आहे. परंतु असे असले तरी आजही शेतकऱ्यांचे जीवन सहज सुकर झाले आहे असे मुळीच नाही. आजही अधिकतर शेती नैसर्गिक पर्जन्यावर अवलंबून आहे. स्वातंत्र्यानंतर खरोच कृषीमध्ये परिवर्तन घडून आले नक्कीच. ज्याकाही सिंचनाच्या व्यवस्था व्हायच्या होत्या त्यालाही पुढील काही दशके लागली. अन् आजही त्या पुरेशा नाहीत. संपूर्ण देशाची ही अवस्था आहे त्याला महाराष्ट्र ही अपवाद नव्हता. महाराष्ट्रातील शेती ही प्रादेशिक भिन्नतेनुसार जमीन, पिक आदीबाबतीत विभागलेली आहे. प्रदेशपरत्वे काही समस्या स्थान तर काहीत भिन्नता आहे. महाराष्ट्रच्या सुदैवाने सुरुवातीलाच महाराष्ट्राला अभ्यासू, कल्पक अन् कार्यक्षम नेतृत्व लाभले. यशवंतराव चव्हाणांची महाराष्ट्रातील कारकिर्द कमी असली तर प्रारंभिक धोरणांवर त्यांचा प्रभाव होताच. त्यानंतर वसंतराव नाईकांकडे नेतृत्व आले. त्यांच्याकडे प्रबळ इच्छाशक्ती, धोरणक्षमतेची कल्पकता, जनसामान्यांप्रती असलेला संवेदनक्षम स्वभाव होता. महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्री पदावर प्रदीर्घकाळ राहण्याची संधी येथील जनतेने त्यांना दिली, ती त्यांच्या नेतृत्वगुणाला मिळालेली पावतीच होती. धोरण ठरवताना येथील बहुसंख्याक शेतकरी कष्टकरीवर्ग हा त्यांचा कायमचा केंद्रबिंदू राहिला आहे.

वसंतराव फुलसिंग नाईक दि.५ डिसेंबर १९६३ ते दि.२० फेब्रुवारी १९७५ इतका प्रदिर्घकाळ ते महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्री पदी होते. त्यांच्या राजकीय मुत्सद्दीपणाचे यश तर होतेच परंतु; कोणत्याही मोठ्या समाजगटाचा पाठींबा नसताना सुद्धा येथील जनसामान्यांसाठी जी योजना त्यांनी उभी केली, आपल्या कार्यकर्तृत्वाने जी प्रतिभा निर्माण केली त्यापुळे अनेक संकटातही ते ताठपणे उभे राहू शकले.

येथील बहुसंख्याक शेतकरी, कष्टकरी समाजाच्या हितासाठी शासनस्तरावर उत्तमोत्तम धोरणे आखून ती कृतीत उतरविली. अन्नधान्याबाबतीतील त्यांची प्रतिज्ञा असो किंवा दुष्काळ निवारणाचे कार्य, रोजगार हमी योजना, सिंचन, संकरीत बियाणे अशा सर्व प्रसंगी कृषी व शेतकऱ्यासंबंधी असलेली त्यांची संवेदना संपूर्ण महाराष्ट्रात पदोपदी जाणवते. ''महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्रीपदाच्या खुर्चीवर मी बसलेलो असलो तरी देखील मी शेतीच्या बांधावर बसलो आहे'' असे ते म्हणायचे. 'मूठभर उद्योगधंदे महाराष्ट्राचे खरे स्वरूप नाहीत तर शेतकरी हा या राज्याचा कणा आहे' ही त्यांची भूमिका होती. ही त्यांची शेतीविषयक धोरणे व भूमिका आजही अर्थपूर्ण आहेत.

नाईक प्रतिज्ञा आणि अन्नधान्याच्या बाबतीतील स्वयंपूर्णता:

१९४७ साली भारत ब्रिटीशांच्या पाशातून सुटल्यानंतर स्वतंत्र भारतासमोर अनेक समस्या उभ्या होत्या. अन्नधान्याची कमतरता ही त्यापैकी एक समस्या होती. उत्तरोत्तर या समस्येची तीव्रता वाढली लोकसंख्येनुसार उत्पन्नातील वाढ नगण्यच होती. त्यामागे पर्जन्यमान, शेतीची पारंपरिक पद्धत आधुनिक बी-बीयाणांचा अभाव अशी अनेक कारणे होती. त्यामुळे विदेशी पद्धतीवर अवलंबून राहण्याशिवाय मार्ग नव्हता. या संदर्भात १९६५ मध्ये पुण्याच्या सभेत अमेरिकेच्या असहकार्यासंबंधी लालबहादूर शास्त्री यांनी वैताग व्यक्त केला होता. तेव्हा वसंतराव नाईक यांनी, ''अमेरिकेचे धान्य आल्याशिवाय आपण जगू शकत नाही. अशी परिस्थिती असेल आणि ज्या मूल्यांना आपण जिवापलीकडे जपतो तो मूल्ये आम्ही सोडावी, अशी दडपण जर अमेरिका आणत असेल तर धिक्कार असो त्या आमच्या जिवनाचा'' अशी आपल्या मनातील खदखद त्यांनी व्यक्त केली. यावेळी शनिवार वाड्यावर नाईकांनी जाहीर सभा घेतली आणि याच सभेत प्रतिज्ञा केली की, ''येत्या दोन वर्षात महाराष्ट्राला अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण करतो, अन्यथा मला जाहीरपणे फाशी द्या.'' देशाच्या इतिहासात एखाद्या मुख्यमंत्र्याने अशी जाहीर प्रतिज्ञा करण्याचे हे एकमेव उदाहरण आहे. राजकिचदृष्ट्या ही प्रतिज्ञा प्रचंड धाडसाची होती. परंतु स्वत:च्या कार्यक्षमतेबद्दल असलेला दुर्दम्य आत्मविश्वास, शेतीविषयक असलेला त्यांचा सूक्ष्म अभ्यास या प्रतिज्ञेच्या मुळाशी होता.

धान्योत्पादन वाढविण्यासाठी महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना धान्याच्या सुधारीत संकरित बियाणे वापरण्यासाठी शासनस्तरावरून अनेक सवलती देऊन प्रोत्साहित करण्यात आले. कर्जपुरवठ्याची सोय करण्यात आली. 'महाबीज'ची स्थापना करून डाळी, ज्वारी आदींच्या संकरित वाणांवरील संशोधनाला बळकटी देण्यात आली.

कापूस एकाधिकार :

कापूस हे नगदी पीक खासकरून विदर्भात बहुसंख्य शेतकरी हे पिक घेतात. कीटक व अनियमीत पर्जन्य वा सर्वांचा धोका बघता हे पीक घेताना अनेक धोके असतात व पिकाच्या संगोपनासाठी शेतकऱ्यांवर बराच आर्थिक ताण पडतो. परंतु पीक आल्यानंतर शेतकऱ्याला जो मोबदला मिळायला हवा तो मिळत नव्हता. दलाल मध्यस्थांमुळे आर्थिक विवंचनेतील शेतकऱ्याला कापूस कवडीमोल भावात विकावा लागे. ते केल्याशिवाय शेतकऱ्याला घरगाडा चालविणे शक्य नव्हते. वसंतराव नाईक स्वत: कापूस उत्पादक शेतकरी होते. कापूस उत्पादक शेतकऱ्याच्या अडचणीची त्यांना पूर्ण जाणीव होती. १९७० पर्यंत कापूस उत्पादक शेतकरी दलालांकडून विकले जात होते. त्यांच्या पाशातून मुक्तता करण्यासाठी १९७१ साली कापूस एकाधिकार योजना हाती घेऊन लाखो शेतकऱ्यांना दलालांच्या विळख्यातून मुक्त करण्याचे महाकार्य वसंतराव नाईक यांनी केले. कापूस एकाधिकार योजनेमुळे महाराष्ट्रातील कापूस उत्पादक शेतकरी थेट आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेशी जोडले गेले. आपले उत्पादन आंतरराष्ट्रीय बाजारात पाठविणेही त्यांना शक्य झाले.

कृषी विद्यापीठाची स्थापना :

लहरी पर्जन्यमान त्यात पुन्हा शेतीची पारंपरिक पद्धत यामुळे कृषी विकासाला बऱ्याच मर्यादा आहेत. हे जाणून कृषीचे नवीन तंत्रज्ञान शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचावे, शेती आधुनिक व्हावी यासाठी नाईक साहेबांनी कृषी विद्यापीठ स्थापन करण्याला समर्थन दिले. आधुनिक कृषीचे तंत्रज्ञान, त्यासंबंधीचे शिक्षण-संशोधन याचा विस्तार व्हावा अशी नाईकांची मनोमन इच्छा होती. यासाठी तशा संस्था उभ्या राहणे गरजेचे होते. महाराष्ट्रात कृषी विद्यापीठ स्थापन करावे अशी शिफारस एका तज्ञ समितीने १९६५ ला महाराष्ट्र शासनास केली. त्यावर प्रदीर्घ चर्चा झाली, आंदोलन झालीत, अनेक आरोपही झालेत. नाईकांनी सर्व आरोप व शंकाचे निरसन केले आणि चार कृषी विद्यापीठांची महाराष्ट्रात स्थापना झाली. १) महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ, राहुरी, अहमदनगर, १९६८; २) पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठ, अकोला, १९६९; ३) मराठवाडा कृषी विद्यापीठ, परभणी, १९७२; ४) बाळासाहेब सावंत कोकण कृषी विद्यापीठ,

दापोली, रत्नागिरी, १९७२. ई.सन २०१३ मध्ये नाईकांच्या कृषी कार्याबद्दल शासनाने मराठवाडा कृषी विद्यापीठाचे 'वसंतराव नाईक मराठवाडा कृषी विद्यापीठ' असे नामकरण केले. पारंपरिक शेती करणाऱ्या महाराष्ट्रातील शेतकऱ्याच्या हातात नवीन तंत्रज्ञान देण्याअगोदर ते तंत्रज्ञान स्वीकारण्यास त्याचे मन तयार होणे अगत्याचे होते. स्वत: शेतकरी असलेल्या नाईकांनी कृषी विद्यापीठाची स्थापना करून शेतीत परिवर्तन घडवून आणणारा एक कृती कार्यक्रम तयार केला. त्याचा फायदा महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना नक्के तर एका कृषीप्रधान राष्ट्राला संपन्न करण्यासाठीचे ते एक पाऊल होते.

दुकाळ निवारणाचे कार्य :

१९७०-७२ या काळात महाराष्ट्रात भिषण दुष्काळ पडला. या नैसर्गिक संकटाने संपूर्ण महाराष्ट्रात विकट परिस्थिती निर्माण झाली. अशा परिस्थितीच्या काळात वसंतराव नाईक अविचल कणखर उभे राहीले. शासनस्तरावरून संपूर्ण यंत्रणा त्यांनी गतिशिलतेने कार्यान्वित केली. त्याकरिता एक समिती गठीत केली, ज्याचे अध्यक्ष ते स्वत: होते शासन स्तरावरून शक्य ते सर्व पूर्ण ताकदीने दुष्काळ निवारण कार्यासाठी करण्यात आले. बिन सरकारी मदतीलाही प्रोत्साहन देण्यात आले. श्रीमंत, व्यापारी, अधिकारी, कारकून यांनी जमेल तो हातभार दिला. प्राथमिकतेने मोफत औषधी, पाण्याची सोय, लोकांना सकस अन्न मिळावे यांची व्यवस्था हे कार्य तत्परतेने करण्यात आले. शासनाच्या या कार्यानी दुष्काळाचे दु:ख नाहीसे झाले नाही परंतु; त्याची तीव्रता नक्कीच कमी झाली. लोकांची उमेद कायम राहीली.

रोजगार हमी योजना :

नेतृत्त्वाची परीक्षा संकटकाळात होते, नाईकांच्या काळात अनेक समस्या, संकटे आलीत परंतु कार्यमुलभ, कल्पक व अविचल स्वभावाने त्यांनी अनेक संकटांशी दोन हात केले. त्यामुळेच उत्तरोत्तर त्यांचे नेतृत्त्व निखरत गेले. नाईकांच्या काळात १९६५ ते १९७३ पर्यंत पाचेक दुष्काळ महाराष्ट्रात पडले. हे दुष्काळ म्हणजे जशी लोकांची कारणेही होती तशीच मुख्यमंत्री या नात्याने नाईकांची अग्निपरिक्षाच होती. दुष्काळानुळे महाराष्ट्रात संकटे उभी राहिली. अशा परिस्थितीत राज्याचे आर्थिक नुकसानच नाही तर मानवी मूल्ये सुद्धा धोक्यात येतात. लोकांसमोर जगण्याचा प्रश्न निर्माण होतो. खासकरून कष्टकरी मोलमजुरी करणारा वर्ग जटक्यात सर्वस्व हरवतो. अशा वातावरणात राज्य त्याच्या सामाजिक मूल्यासहीत जपून ठेवण्याचे कार्य नाईकांनी आपल्या नेतृत्वाने दाखवून दिले.

दुष्काळात माणसांना जगवणे, उमेद देणे फार महत्त्वाचे होते. त्यांच्यासाठी पाण्याची व्यवस्था, चालीव प्राण्यांसाठी चारा पुरवठा, अन्न-गरज आदी कार्य तर सुरूच होती. परंतु शेतकरी, कष्टकरी वर्गाला रोजगार देणे फार महत्त्वाचे होते. दुष्काळामुळे दैनंदिन रोजगार ठप्प झाले होते. महाराष्ट्रावर बेरोजगारीचे संकट उभे राहीले, अशा विषमस्क परिस्थितीत सामाजिक आरोग्य धोक्यात येणार होते. अशा परिस्थितीत शेतकरी, भूमिहीन मजूर यांना रोजगार पुरविण्याच्या योजना अमलात आणल्या गेल्या. रिकाम्या हाताना काम देण्याचा संकल्प नाईकांनी केला. 'मागेल त्याला काम आणि त्याच्या हाताला दाम' देण्यासाठी रोजगार हमी योजना तयार करण्यात आली. ही योजना राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्त्वानुसार तयार करण्यात आली. नागपूरच्या विधिमंडळ अधिवेशनात ती एकमताने मंजूर झाली. नाईकांच्या संकट-काळातील ही कल्पक सृजनक्षम योजनेला पंतप्रधान इंदिरा गांधीनी सुद्धा दाद दिली. रोजगार हमी योजना कष्टकऱ्यांचे पोट भरण्यापुरती सीमीत नव्हती; तर संकट काळात अराजकतेपासून समाजाचे रक्षण व्हावे. सामाजिक, सांस्कृतिक आरोग्य अबाधित राहावे हा उदात्त दृष्टीकोन योजनेच्या मुळाशी होता.

संदर्भसूची :

१) आडे निसर्ग, पश्चिम विदर्भातील बंजारा समाजाचे ऐतिहासिक अध्ययन, पृ. २९४.
२) किल्ला
३) जगताप बापुराव, हिरवी क्रांतीचे, पृ. ९७
४) राठोड रवी, हरित क्रांतीचे प्रणेते, श्री वसंतराव नाईक, गोर प्रकाशन, नांदेड, पृ. १८.
५) किल्ला
६) किल्ला पृ. ३९
७) राठोड प्रकाश, हरितक्रांतीचा सुर्योदय, पृ. ३२
८) किल्ला, पृ. ३३
९) किल्ला, पृ. ३५
१०) चतुरस्त्र, वसंतराव नाईक हरितक्रांतीचे प्रणेते महाराष्ट्र विधानमंडळ, पृ. १७.
११) राठोड प्रकाश, पृ. ३५
१२) गठडे सोपान, महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक, अविष्कार प्रकाशन पुणे पृ. ३३
१३) चतुरस्त्र, पृ. ९३.
१४) भाले मधुकर, यशवंतराव ते विलासराव, पृ. ८९.

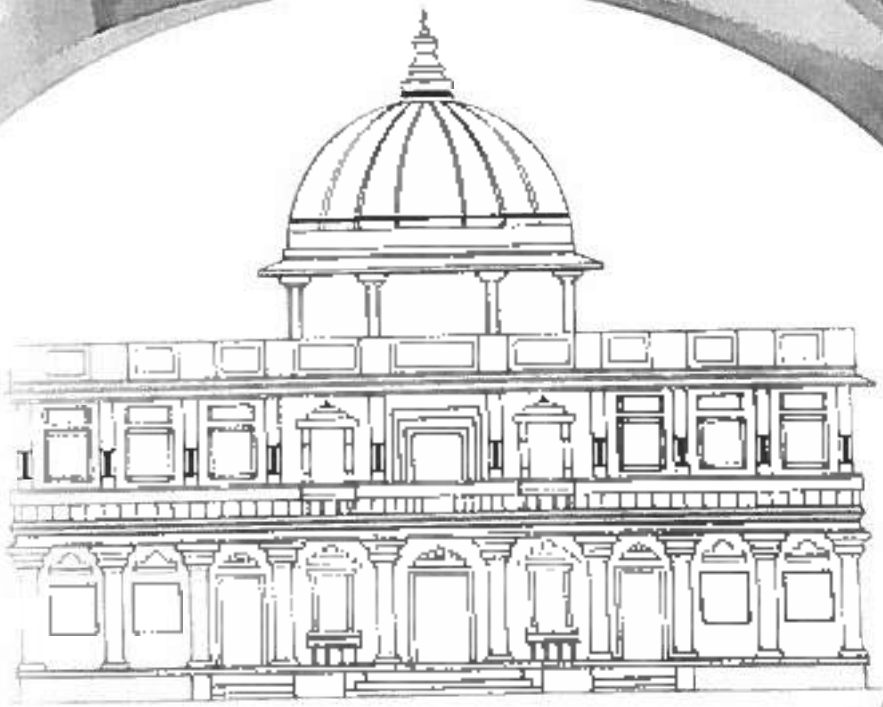
2021-22 PU

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष :९० • मार्च २०२२ • पुरवणी विशेषांक ०९

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

विद्यमान पदाधिकारी व कार्यकारी मंडळ

• मा. श्री. मदनलाल मिश्रा	अध्यक्ष
• श्री. आनंद राजवाडे	प्रमुख मार्गदर्शक
• मा. दलूभाऊ जैन	उपाध्यक्ष
• श्री. संजय मुंदडा	कार्याध्यक्ष
• श्री. लखनजी भतवाल	कार्योपाध्यक्ष
• श्री. प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे	मुख्य चिटणीस
• श्री. व्यंकटेश दाबके	खजिनदार
• श्री. प्रा. सुनिल मुंदडा	वस्तु संग्रहालय चिटणीस
• प्रा.डॉ. सौ. मृदुला वर्मा	संशोधक त्रैमासिक चिटणीस
• श्रीमती जयश्री शहा	ग्रंथालय चिटणीस
• प्रा.डॉ. सौ. उज्वला नेहते	संशोधन व प्रकल्प चिटणीस
• प्राचार्या डॉ. सुनंदा अहिरे	संशोधन अधिकारी
• सौ. लता आगीवाल	कार्यकारी सदस्य
• प्रा.श्री. श्रीपाद नांदेडकर	क्युरेटर (पदसिद्ध)

UGC CARE LISTED
ISSN No 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक – मार्च २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणीअंक : १

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नरिंडकर

अतिथी संपादक

● प्रा.डॉ.वी.आर.मस्के ● प्रा.डॉ.दिपाली भावे ● प्रा.प्रफुल्ल राजुरवाडे

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे २१.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

ISSN No. 2394-5990

६१ ओ.बी.सी समाजाची आरक्षण धोरणाबाबत राजकीय अनभिज्ञता
- डॉ.सुशांत चिमणकर, नागपूर ---------- २५६

६२ आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत स्त्रीवादी साहित्याचे योगदान
- डॉ.सुशिला लाखे, उपरेड, जि.नागपूर . ---------- २६३

६३ ब्रिटिशकालीन भारतीय रेल्वे आणि तिचे दुष्परिणाम (इ.स.१८५३-१९१४)
- डॉ.यु.ए.पठारे, नारायणगाव, जि.पुणे ---------- २६८

६४ माहिती तंत्रज्ञान युगात मूल्याधिष्ठीत समाज व मानवी संसाधन निर्मितीमध्ये माहितीची आवश्यकता : एक दृष्टीक्षेप - डॉ.विजय बर्फे, शहादा, जि.नंदुरबार, ---------- २७३

६५ स्वातंत्र्यलढ्यात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे नेतृत्व आणि लोकसहभाग
- डॉ.विजय राऊत, नारखेड, जि.नागपूर . ---------- २७६

६६ आधुनिक भारताच्या निर्मितीत राजा राममोहन रॉय यांचे योगदान - डॉ.विमल राठोड, नागपूर -- २८०

६७ नवकवी वा.सी.मर्ढेकर- स्वातंत्र्योत्तर कविता - डॉ.विशाखा कांबळे, नागपूर ---------- २८३

६८ सेनापती बापट यांचे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील विविध क्षेत्रांतील योगदान
- डॉ. व्ही.आर.गवारी, अहमदनगर. ---------- २८६

६९ कोण म्हणतं टक्का दिला (नाटक) - डॉ.रमेश भलाभीम जाधवर, कळंबोली, नवीमुंबई ------ २९१

७० डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचा 'भारत कृषी समाज' : एक आर्थिक अभ्यास
- डॉ.बालाजी अण्णासाहेब सुरवसे, फोंडाघाट, ता.कणकवली, जि.सिंधुदुर्ग ---------- २९५

७१ महात्मा गांधी यांचे नेतृत्व आणि चळवळ - डॉ. रेखा जाधव, नागपूर ---------- ३००

♦ ♦ ♦

ISSN No. 2394-4990

नवकवी बा.सी.मर्ढेकर- स्वातंत्र्योत्तर कविता

डॉ.विशाखा संजय कांबळे
सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख-मराठी विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था (मॉरिस कॉलेज) नागपूर-१.
मोबाइल नं.९८५०१५०८६१

सारांश :

नवकवी बा.सी.मर्ढेकर- स्वातंत्र्योत्तर कविता या अनुषंगाने विचार करताना, काव्याची संत-पंत-तंत अशी दीर्घ परंपरा दिसते. दि. १ जानेवारी १८१८ नंतर महाराष्ट्रात पेशवाई संपुष्टात आली. भीमा कोरेगावच्या लढाईनंतर इंग्रजी सत्ता प्रस्थापित झाली. या स्थित्यंतराचे पडसाद साहजिकच मराठी साहित्यावर उमटले. महात्मा ज्योतिबा फुले-क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यानंतर कवी केशवसुत यांची मानवतावादी कविता निर्मित झाली. इसवी सन १९१४ ते १९१८ हा कोळ पहिल्या जागतिक महायुध्दाच्या होता. त्यानंतर काही वर्षातच इसवी सन १९३९ ते १९४५ या काळात दुसरे भयंकर प्रलयकारी युध्द झाले. साम्राज्य विस्तार हा या दोन्ही महायुध्दाचा हेतू वा उद्देश होता. वित्तहानी तर झालीच. मनुष्यहानी प्रचंड प्रमाणात झाली. अन्न-वस्त्र-निवारा या मानवाच्या मूलभूत गरजा. या गरजा सर्वसामान्य माणसाच्या पूर्ण होऊ शकत नव्हत्या. मानवीमूल्ये,जीवनमूल्ये व नैतिकमूल्ये यांचा ऱ्हास झाला.याच पार्श्वभूमीवर बा.सी. मर्ढेकर यांची कविता आली. त्याचेळी भारतात स्वातंत्र्य आंदोलन चळवळ सुरू होती. जग पेटले होते. त्याचा वणवा जागतिक स्तरावर पसरला होता. या पार्श्वभूमीवर मर्ढेकरांची कविता ही महत्त्वपूर्ण ठरली.

शिशिरर्तुच्या पुनरागमें
एकेक पान गळावया
कां लागतां पद्म येत असे
न कळे उगाच रडावया

- (शिशिरागम पृ.४)

कवीने यातून उदासीनतेचे भावबंध व्यक्त केले आहे.

बीजशब्द - युध्द, नवीनता, नवकाव्य, स्वातंत्र्योत्तर, संज्ञाप्रवाह चर्चा-

प्रस्तावना :

बा.सी.मर्ढेकर यांची कविता महायुध्दाच्या पार्श्वभूमीवर आली. त्यांची कविता ही परंपरेला कलाटणी देणारी होती.

पानांत जी निजली इथे
इवली सुकोमल पाखरे,
जातील सांग अता कुठे ?
निष्पर्ण झाडित कांपरे !

- (शिशिरागम पृ.४)

ही उदासीनता कां निर्माण व्हावी? त्यांची कविता संवेदनशील पातळीवर प्रवाहीत होताना दिसते. मानव-माणुसकी-मानवता हा दृष्टिकोन ठेऊन त्यांनी काव्यलेखन केलंय. आपल्या काव्यलेखनातून यंत्र युगीन वास्तवाची जाणीव करून दिली. त्यामुळेच त्यांना नवकाव्याचे जनक म्हणतात. काव्याचे अंतरंग व बाह्यरंग बदलविले. 'शिशिरागमा' पासून पाहिले तरी मर्ढेकरांच्या रचनेमध्ये शब्दांचे रूप, वाक्यांची मांडणी, विरामचिन्हाचा वापर, ओळींची रचना यांच्या बाबतीत आशिवाशी संवादी असा वैशिष्ट्यपूर्ण व काटेकोर साक्षेप बाळगण्याचा प्रयत्न आढळतो.[1]

वास्तविकतेचे भेदक चित्रण -

कुणि मारावें, कुणी मरावें
कुणी जगावें खाऊनी दगड;
वितळवून कुणिं आयुष्यांना
ओतावे अन् सोन्याचे घड

(आणखी कांही कविता पृ.७७)

महायुध्दोत्तर, स्वातंत्र्योत्तर काळातील परीस्थिती कवीने अधोरेखित केली आहे.

तिंबून झाली कणीक काळी
भऊ,मोकळी ह्या रस्त्याची;
उष्ट्या अन्नामध्ये थबकली
चोच कोरडी बघ घारीची

(आणखी कांही कविता पृ.७६)

या काळात माणूस भुकेने तळपत होता. अन्न ही मानवाची पहिली मुलभूत गरज. ती तत्कालीन काळात पूर्ण होऊ शकली नाही. अनेक शिशिर आले नि गेले झाडाखाली पानांच्या पाचोळ्याचा जमलेला ढाट थर बराचसा मातीत मिळून गेला. अनेक असहाय्य पानें उत्तरवाऱ्याबरोबर उडत, गिरक्या खात, दिगंताला गेली[2] अशी परिस्थिती निर्माण झाली.

अन्य गुल्यांची कविता :- बा.सी.मर्ढेकर म्हणतात, शब्दांवर थोडा दुरूपत आली आणि लय तोंडवळणी पडली म्हणजे कविता लिहिणं फारसं कठीण नसतं. त्यापलीकडे कांही पुढील लिखाणात आहे किंवा नाही हे वाचकच ठरविणार त्यांचं मत अनुकूल पडलं नाही तरी लेखकानं योग्य तो बोध घ्यावा.'

दणकट देह स्नायू जैसे
लोखंडाचे वळसे नाग
कमिन्न काळया मांड्या जैसा
पोलादाचा चिवटा सूर

(कांही कविता पृ.५८)

बा.सी. मर्ढेकर यांनी स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय लोकांच्या विविध संघटनांचे आंदोलनाच्या संदर्भात कवितेतून खूप सुरेखशैल्या मांडणी केली आहे. लयाची उन्नत अवस्था म्हणजे ज्या लयात घाट अर्थात केंद्र व परीघ प्राप्त होणे ही आहे; आणि या घाटाची उन्नत अवस्था म्हणजे त्यातील घटकांमध्ये संख्यादृष्ट्या विपुल व गुणधर्मदृष्ट्या मौलिक असा संपूर्क लयाविष्कार होणे.'

फलाटदादा, फलाटदादा,
येते गाडी, जाते गाडी;
फलाटदादा, आली ती –
पण
शिरली पडला, गेली गाडी !

'मी एक मुंगी, हा एक मुंगी' या कवितेमध्ये कामगारांच्या भयानात्मक धोक्याचे त्यांनी चित्रण मांडले. मुंग्यांचे प्रतिकात्मक काव्य व्यक्तीत करून त्यांनी श्रमिकांच्या एकजिनसीपणाचे आणि जीवनमूल्यांचे विचार व्यक्त केले आहेत. या कवितेतून मर्ढेकरांनी भारतीय लढ्यांचे आणि आंदोलनांचे आयाम व्यक्त केले. त्यांच्या कवितेने केवळ स्वप्न पाहिले नाही तर समाजाचे वास्तव मांडण्याचे व शेवटच्या माणसापर्यंत मानवी मूल्यांचे जतन करून; त्यांची कविता जनसंवाद करते. उदा. 'गणपत वाणी' या कवितेत गणपत वाणी याच्या जीवनशैलीचे मर्म मांडले आहे. गणपत वाणी हा अत्यंत स्वप्नाळू, जीवनाकडे अत्यंत उत्साहाने पाहणारा व्यक्ती. त्यांनी आपल्या कवितेत शब्दबद्ध केला आहे.

मानवी जीवनाचे भेदक चित्रण त्यांनी आपल्या कवितेत केले –

पिपात मेले ओल्या उंदिर;
माना पडल्या, मुरगळल्याविण;
ओठांवरती ओठ मिळाले;
माना पडल्या, आसक्तीविण.
गरीब बिचारे विळात मगले,
गिगंत मेले उचकी देऊन;
– (कांही कविता पृ.४१)

निसर्ग आणि प्रेमाचे समन्वय :

मर्ढेकरांच्या कवितेत अतिशय गाजलेल्या कवितेपैकी 'शिशिरागम' ही कविता आहे. या कवितेत मर्ढेकर शिशिर ऋतुच्या आगमनाचे स्वागत करीत असताना त्याचे सुंदर वर्णन प्रस्तुत कवितेत करत करीत आहेत. निसर्ग आणि प्रेम यांचं नातं ही अलौकिक आहे. स्थाने पाखरांच्या आणि निष्पर्ण झाडांचं चिंतन येथे मांडले आहे. शिशीराचे आगमन जणू काही प्रेमाचं आगमन होते की काय? असाही संदर्भ कवितेत प्रगट करतात. या कवितेत निसर्ग आणि प्रेमाचे प्रकटीकरण भाव व्यक्त केला आहे. शिशिरागम या आरंभीच्या कवितासंग्रहात मरणाचा संदर्भ देणारी अतिशय सुंदर कविता त्यांनी लिहिली आहे. आकार किंवा आकृती हे शब्द व्यवहारात दृक्प्रत्ययाशी निगडित झालेले असल्यामुळे मर्ढेकर कलाकृतीतील आकृतीसंबंधी बोलतात तेव्हा कलाकृतीचा दिक् न्यायाने विचार करीत आहे, असे वाटते.'

पुसतों सुहास, स्मरनिया
तुज आसवें, जरि लागते
एकेक पान गळावया
शिशिरर्तुच्या पुनरागमें
– (शिशिरागम पृ.४)

मर्ढेकरांच्या काव्यकर्तृत्वाला निर्विवाद मान्यता मिळाली सौ १९६० नंतर. या काळात त्यांची कविता विवाद्य मानली जात होती. तिच्या विरुध्द टीकेचा गदारोळ उडाला होता. पण अनेक नवे कवी नवकाव्याच्या वळणानेच निर्मिती करू लागले होते.''

'उदाहरणात थंडीच्या चंद्र किरणांना प्रश्न विचारला...'

'तुम्हाला एवढी थंडी का वाजते? म्हणून मी माझे मरण लांबविले' असे कवितेमध्ये भाष्य केले आहे. काही कवितेत जीवनभाष्याच्या तत्त्वज्ञानाचे विवेचन त्यांनी केले आहे. सौंदर्य आणि मानवी जीवनाचे मूल्य मांडणारी काही कवितांमध्ये मर्ढेकर जीवनभाष्य मांडतात. त्यांनी सर्वसामान्य माणसांचे उदाहरण देऊन कवितेच्या माध्यमातून संदेश दिला आहे. आणखी काही कवितांमध्ये अभंगाच्या शैलीतून

ISSN No. 2394-5990

माणसाचे मूल्य ठरू लेखले आहे. १९४६ च्या आसपास एकूण मराठी साहित्यातच परिवर्तन झालेले दिसते. नवकविता, नवकथा असे शब्दप्रयोग त्यांची व्यवच्छेदक लक्षणे मांडण्यात येऊ लागली. मर्ढेकरांनी नवकविता आणि एकूणच साहित्याच्या स्वरूपासंबंधीचा विचार मांडला.[१] भारतीय समाज स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये विविध पातळ्यांवर संक्रमावस्थेत सापडला होता. म्हणून संतांनी, पंडितांनी आपल्या अभंगातून पांडित्य काव्यातून विचारधन पेरले आहे. अभंगाच्या शैलीत मर्ढेकर मांडणी करतात. तेव्हा काव्यातून हृदयसंवाद होताना दिसतो. अज्ञानी जन सज्ञानपासून ते मानव कल्याणकारी त्यांच्या कविता आहेत. भावनांच्या संवेदनांच्या कसोट्यांवर जीवनाला जिंकता येत नाही त्यासाठी अनुभवाची परिपक्वता, त्याची मांडणी आवश्यक असते. असे विचार त्यांनी मांडले.

जगायची सक्ती आहे।
मरायची पण सक्ती आहे।।

निष्कर्ष :

१. बा.सी.मर्ढेकर आणि सर्वसामान्य माणसांच्या आयुष्याचे, जगण्याचे, मरण्याचे जीवन तत्वज्ञान मांडतात.
२. त्यांची कविता यंत्रयुगीन वास्तवाची जाणीव करून देते.
३. नवकाव्याचे जनक म्हणतात कारण त्यांनी काव्याचे अंतरंग व बाह्यरंग बदलविले.
४. कवितेचा आशय विषय संकल्पना नव्या प्रतिमा, नव्या कल्पना, मांडल्या.
५. सर्वप्रथम संतप्रवाह आणला. माणसाच्या सुप्त आणि अर्धसुप्त मनाचे भान आपल्या कवितेद्वारे आणले.
६. त्यांनी माणुसकीचे विडंबन करणाऱ्यावर प्रखर वास्तवाचे भान तर दिलेच सोबतच एकूण जीवनाचे भांडवल आकलन करून देणारी तीव्र संवेदनशीलता मराठी वाङ्मयाला दिली.
७. त्यांच्या कवितेतून निराशा, वैफल्य प्रगट होते.
८. पंतू दे कांक्रिन्य माझे ही कविता म्हणजे विनम्रता, नम्रता, त्यागमयता.
९. बा. सी. मर्ढेकर हे भाषाप्रभू होते.
१०. कवितेतील संवेदनशीलता बदलली की आपोआप तसे काव्य दुर्बोध वाटू लागते.
११. एक यंत्रयुगीन कवी.

संदर्भ :

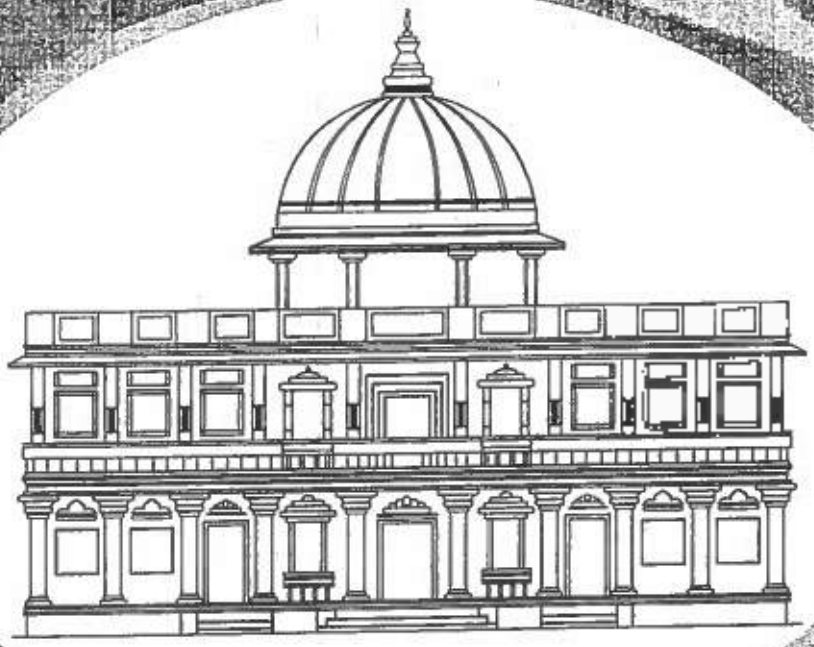
१. बाळ सीताराम मर्ढेकर - मर्ढेकरांची कविता, श्री. पु. भा. भावे प्रकाशन गृह, मुंबई, पुनर्मुद्रण, १९२१, पृ.५.
२. बाळ सीताराम मर्ढेकर – मर्ढेकरांची कविता, श्रीधर बाळकृष्ण रानडे, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, पुनर्मुद्रण, १९९१, पृ. ११९
३. बाळ सीताराम मर्ढेकर - मर्ढेकरांची कविता, बा.सी मर्ढेकर, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, पुनर्मुद्रण, १९९१, पृ. ११९.
४. द. भि. कुलकर्णी – मर्ढेकरांचे सौंदर्यशास्त्र पुनःस्थापना, अमेय प्रकाशन, नागपूर, १२८२, पृ. १६२
५. द. भि. कुलकर्णी – मर्ढेकरांचे सौंदर्यशास्त्र पुनःस्थापना. अमेय प्रकाशन, नागपूर, १२८२, पृ.१२४.
६. प्रदक्षिणा–खंड, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पुनर्मुद्रण, २००४, पृ.१६–१७.
७. शरणकुमार लिंबाळे – साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह, दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि. पुणे, २००७, पृ.७७.

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष :१० • मार्च २०२२ • पुरवणी विशेषांक ०९

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक – मार्च २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणीअंक : १

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद कोंडेकर

अतिथी संपादक

● प्रा.डॉ.वी.आर.मस्के ● प्रा.डॉ.दिपाली भावे ● प्रा.प्रफुल राजुरवाडे

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५४३०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, वाघधन, पुणे 21.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१ पं. जवाहरलाल नेहरू : स्वातंत्र्योत्तर भारतातील शैक्षणिक क्रांतीचे शिल्पकार
– डॉ.सौ.अभिलाषा राऊत, नागपूर ---------- ८

२ भारत देशाच्या कृषी क्षेत्रातील विकासात वसंतराव नाईक यांचे योगदान – डॉ.अफरोज शेख, नागपूर १३

३ आधुनिक भारताच्या इतिहासात बाबू हरदास एल. एन. यांचे सामाजिक व राजकीय योगदान
– डॉ.आनंद सूर्यवंशी, नागपूर ---------- १६

४ अर्वाचीन योगसाहित्य: एक विमर्श – डॉ.अरुण पवार, नागपूर ---------- २१

५ स्वातंत्र्य संग्रामातील वीरांगना – पंडिता रमाबाई
– डॉ.अरुणा वाघोले, आळे, ता.जुन्नर, जि.पुणे. ---------- २५

६ १९२० ते १९४७ या काळातील स्वातंत्र्यचळवळीतील महिलांचे योगदान कस्तुरबा गांधी व सहकारी महिला – डॉ.अरुणा वाघोले, आळे, ता.जुन्नर, जि.पुणे ---------- २९

७ राष्ट्र उभारणीमध्ये स्त्रीया, दलित आणि आदिवासी यांचे योगदान
– डॉ.अशोक शहाणे, उमरेड, जि.नागपूर ---------- ३७

आंबेडकरोत्तर भूमिहीन सत्याग्रहात समता सैनिक दलाचे योगदान
– डॉ.बी. आर. मस्के, नागपूर ---------- ३८

९ ई. व्ही. रामास्वामी पेरियार यांच्या कार्याचा भारतीय समाजव्यवस्थेवरील प्रभाव
– डॉ. भास्कर वाघाळे, नागपूर ---------- ४२

१० वर्षावास, भिक्खु संघ व दानादि कर्म
– १)डॉ.भीमदेवी डांगे, २) डॉ.स्निग्धा राजेश कांबळे, ब्रह्मपुरी ---------- ४६

११ १९४६ नागपूर येथील सत्याग्रह आणि ॲड. हरिदास बाबू आवळे यांची भूमिका
– डॉ.चंद्रशेखर पाटील, नागपूर ---------- ५१

१२ आधुनिक भारताचे निर्माते महात्मा जोतिराव फुले यांची शेतकरी चळवळ
– डॉ.दत्ता हिंगमिरे, उरण, जि.रायगड ---------- ५५

१३ राजश्री शाहु महाराजांचे कृषी क्षेत्रातील योगदान – डॉ. देविदास गाडेकर, नागपूर ---------- ६१

१४ महात्मा जोतिराव फुले आणि सामाजिक न्याय – डॉ.धर्मवीर क्षीरसागर, गडहिंग्लज, जि.कोल्हापूर ६६

१५ ज्ञानोदय व मिशन मिशनरींचे सामाजिक कार्य – डॉ.दिगंबर सोनवणे, नेवासा, जि.अहमदनगर --- ६९

१६ अहमदनगर जिल्ह्यातील कम्युनिस्ट पक्षाचे राष्ट्रीय चळवळीतील कार्य
– डॉ. दिगंबर सोनवणे, नेवासा, जि.अहमदनगर ---------- ७

१७ आधुनिक समाजव्यवस्था जडणघडणीत संत साहित्याचे योगदान – डॉ. डि. ए. पाटील, शिरपूर, जि.धुळे

१८ भारतातील स्त्रियांच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विकासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योग
– डॉ.दीक्षा पाटील, कळंबोली, नवी मुंबई ----------

१९ प्रज्ञासूर्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – डॉ.दिपाली भावे, नागपूर ----------

२० नटसम्राट : वास्तव साहित्याला अपेक्षित वास्तव आणि स्थानीय सुख दुःखांचा काव्यात्मक आलेख
– डॉ.जे. एस. बोरसदार, उंडे, ता.जुन्नर, जि.पुणे ----------

आंबेडकरोत्तर भूमिहीन सत्याग्रहात समता सैनिक दलाचे योगदान

डॉ. बि. आर. मस्के
प्राध्यापक आणि इतिहास विभाग प्रमुख
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था नागपूर

प्रस्तावना :

दलित चळवळीच्या इतिहासामध्ये 'भूमीहिनाचा सत्याग्रह' हे एक महत्वाचे पर्व मानले जाते. आपल्या कृषीप्रधान देशात जमिनीच्या मालकी हक्काला आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक दृष्टीने महत्व आहे. जमीन व जात यांचे पारंपारिक नाते तोडुन भूदास वर्गाला भूस्वामी बनविल्या शिवाय दलितोद्धार साधला जाऊ शकत नाही याची जाणीव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना होती. या जाणिवेतून डॉ. आंबेडकरांनी श्रमजीवी भूमीहिनासंबधी पूर्वीच्या काळात विचार व्यक्त करून भूमीहिन शेतकऱ्याच्या संदर्भात कार्य केले. महापरिनिर्वाणानंतर त्यांच्या अनुयायांनी जमिनीच्या मालकी हक्कावरून देशभर भूमिहिनांच्या सत्याग्रह १९६४-६५ साली घडवून आणला. हा सत्याग्रह जगाच्या इतिहासात ऐतिहासिक मानल्या गेला आहे. या सत्याग्रहात ३ लाखापेक्षा जास्त भूमीहिन शेतकरी जात, धर्म, पंथ, यांचा विचार न करता सहभागी झाले.

डॉ. बाबासाहेबांनी समता सैनिक दलाची मूर्हुतमेढ मुंबई येथे १९२६ साली रोवली. १९२७ च्या महाड चवदार तळे सत्याग्रहामध्ये समता सैनिक दलाची आवश्यकता व महत्व स्पष्ट झाले. महाडच्या चवदार तळे सत्याग्रहाचे कार्य निश्चितपणे आणि यशस्वी रित्या पार पाडण्यासाठी अशा प्रभावी संघटन दलाची फार आवश्यकता होती. स्पृश्य सनातनी हिंदू बांधवाकडून अस्पृश्य समाज बांधवावर अन्याय, जोर जुलूम करीत. तसेच विषमतेची शिकवण व चातुर्वर्णक वगैरे घातक प्रकाराला आळा घालविण्याकरीता या दलाची स्थापना करण्यात आली. सामाजिक समतेचे पक्षित कार्य करण्यासाठी या दलाची स्थापना झाली आहे असे डॉ. आंबेडकर म्हणत.

समता सैनिक दलाचा विकास क्रमाक्रमाने आवश्यकतेनुसार झाल्याचे दिसते. प्रथम ही संघटना हिंदू समाजामध्ये दलित वर्गाला समतेचे स्थान मिळावे म्हणून स्थापन झाली होती. पुढे ही संघटना हिंदूपासून पूर्णतः विभक्त होवून हिंदूच्या बरोबरीने सामाजिक समता हस्तगत करण्यासाठी प्रयत्नशील झाली. महाड सत्याग्रह, मंदिर प्रवेश आंदोलने, गोलमेज परिषदा, दलित फेडरेशन, स्वतंत्र मजूर पक्ष आणि शेड्यूल्ड कास्ट फेडरेशनच्या राजकीय भूमिकेला खंबीर पाठबळ देण्यासाठी समता सैनिक दलाची आवश्यकता भासू लागली, क्रमाक्रमाने समता सैनिक दलाचा विकास होऊ लागला.

भूमिहीनांचा सत्याग्रह आणि समता सैनिक दल :

आंबेडकरवादी चळवळीतील अत्यंत मैलाचा दगड म्हणून 'भूमिहीनांचा सत्याग्रह या आंदोलनाचा उल्लेख केला जातो. राष्ट्रीय स्तरावरील भूमिहीनांच्या सत्याग्रहापूर्वी देशात छोटे-मोठे सत्याग्रह घडून आलेले होते. या आंदोलनाचे पहिले एणगिंग डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या उपस्थितीत १९५३-५४ ला मराठवाड्यात फुंकले गेले. एकदा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर सोहनलाल शास्त्रीसोबत दिल्लीवरून आग्रा या शहराकडे प्रवास करीत असतांना आग्रा शहराच्या पलिकडे पसरलेली हजारो एकर रिकामी जमीन बघितली. त्यावेळीते सोहनलाल शास्त्रींना म्हणाले की, प्रधानमंत्री जवाहरलाल नेहरू म्हणतात की, देशात भूमिहीन, दलित, आदिवासींना वाटप करण्यासाठी जमीन शिल्लक नाही. मी त्यांना खात्रीलायक पद्धतीने आग्रहाने सांगेन की, मी स्वतः रिकामी शिक असलेली हजारो एकर जमीन पाहून आलो आहे. तो जमीन दलित, गरीब, आदिवासी नाना वाटून द्या आणि माझा शब्द जर नेहरूंनी पाळला नाही, तर या सरकारी जमिनीवर जबरदस्तीने कब्जा करण्याचा सल्ला मी माझ्या देशबांधवांना हिंमतीने देणार. १९५५ साली रामलीला मैदानावर भरलेल्या प्रचंड सभेत भाषण करतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शेतकऱ्यांना आवाहन करतांना म्हणाले की, 'भूमिहीनांनी सरकारी पडीक जमिनीचे पशागतीसाठी कब्जे घ्यावेत, पुढे काय होईल ते पाहिले जाईल.' त्याचा परिणाम असा झाला की, ठिकठिकाणी भूमिहीनांचे छोटेमोठे आंदोलन बाबासाहेबांच्या हयातीतच सुरू झाले. परंतु सरकारने या पडीत जमिनी भूमिहीनांना देण्याऐवजी काही ठराविक ग्रामपंचायतींना देण्याचा सपाटा सुरू केला. परिणामी दलित नेतृत्व पेटून उठले व भूमिहीनांचे आंदोलन तीव्र करण्यात आले. ही आंदोलने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या हयातीपासून तर त्यांच्या महापरिनिर्वाणानंतरही तत्कालीन अध्यक्ष एन. शिवराज व त्यानंतर दादासाहेब गायकवाडांच्या

ISSN No. 2394-5990

नेतृत्वात फार मोठ्या प्रमाणात चालविल्या गेले. असेच एक आंदोलन अहमदनगर जिल्ह्यात करण्यात आले होते. यावेळी पडीत जमिनी व भूमिहिनांचा सत्याग्रह सुरू करण्यासाठी दा. ता. रुपवते यांनी आवाहन केले. अशावेळी निवडने करीत लोकजागृतीचे कार्य हाती घेताच लोकांसोबत समस्त सैनिक दलानेही यात उडी घेत सत्याग्रहात सहभाग घेण्याची तयारी दर्शविली. दुसरीकडे विधानसभा व लोकसभेतही त्याविषयी चर्चा करवून घेण्यात रिपब्लिकन पक्षाचे आमदार व खासदार यशस्वी होत होते. विधीमंडळात आवळेवाचू, एस. एल. कांबळे या इतर चर्चा घडवून आणत होते. तर दुसरीकडे समता सैनिक दलाचे नेते लोकजागृती करून दबावगट निर्माण करीत होते. अहमदनगर जिल्ह्यात सत्याग्रह सुरू होताच समता सैनिक दलासहीत अनेक स्त्री-पुरुषांनी या सत्याग्रहात भाग घेतला. या सत्याग्रह प्रसंगी ६०० जणांना कारावासाची शिक्षा ठोठावण्यात आली. ही शिक्षा ४ ते ३० दिवसांपर्यंतची होती. तरीही सत्याग्रह सुरूच ठेवण्याचे जाहीर करण्यात आले. हे आंदोलन दिवसेंदिवस चाहतच गेलेले दिसून येते. इकडे आंदोलन सुरू असतांनाच दलाची भूमिका काही राहील? शिस्त, संघटन व शांतता या प्रश्नांसंबंधी चर्चा करण्यासाठी बृहन्मुंबई समता सैनिक दलाच्या सर्व शाखांची तातडीची सभा २१ सप्टेंबर १९५९ रोजी बी. आर. माळकनकर स्टॉफ ऑफिसर हेडक्वॉर्टर बृहन्मुंबई समता सैनिक दल यांनी घेण्याचे जाहीर केले.

सावंतर एस. शिवराज व दादासाहेब गायकवाड यांच्या नेतृत्वात संपूर्ण राष्ट्रीय स्तरावर भूमिहीनांच्या सत्याग्रह करण्यात आला. या आंदोलनात सहभागी होण्यासाठी अनेक सत्याग्रहींच्या नोंदणी केली. आपले नाव सत्याग्रहिंच्या यादीत नोंदवाचे असकारणः लोकांच्या रांगा लागलेल्या असायच्या. या सत्याग्रहाची व्याप्ती पुढे चाहत जाऊन अखिल देशपातळीवर हे आंदोलन छेडल्या गेले. १ ऑक्टोबर १९६४ रोजी दिल्लीला लोकसभेवर प्रचंड मोर्चाचे आयोजन करण्यात आले होते. यात एकूण ७ मागण्या होत्या. या मोर्चासाठी फार मोठ्या प्रमाणात जनजागृती व तयारी अखिल भारतीय स्तरावर करण्यात आली होती. या कार्यात सामान्य नागरिकांपासून तर समता सैनिक दलाचे सैनिक, कार्यकर्ते व स्वयंसेवकांनी कुठेही कमी पडू न देता आपले योगदान दिले. कारण एवढ्या मोठ्या प्रमाणात मोर्चा काढायचा व तो यशस्वी करायचा असेल, तर प्रत्येकांनी त्यात आपले योगदान दिले पाहिजे, ही भावना मनामध्ये निर्माण झाली होती. ही माहिती गल्लीबोळ्यांतील लोकांपर्यंत पोहचविण्याची फार मोठी जबाबदारी समता सैनिक दलाचे स्वयंसेवक करीत होते. या आंदोलनाचे प्रचंड ताणतणावामुळे एस. शिवराज यांचे मंगळवार दि. २९ सप्टेंबर १९६४ रोजी पहाटे ५ वा. हृदयविकाराच्या तीव्र झटक्याने दिल्लीतच निधन झाले. त्यांच्या निधनाची ही वार्ता सकाळी ९ वा. आकाशवाणीवरून कानी पडताच सारा सत्याग्रहीवर्ग हादरून गेला. जो तो आपापसात चर्चा करू लागला. आपला नेता गेला, आता आपल्या सत्याग्रहाचे काय होईल, याच विवंचनेत जो तो होता. परंतु त्यावेळचे रिपब्लिकन नेतृत्व या प्रसंगामुळे खचून जाणारे नव्हते. त्यांनी सत्याग्रहींना हिंमत दिली. काही झाले तरी मोर्चा ठरलेल्या वेळीच होईल! केवढा हा दुर्दम्य विश्वास! लोकांच्या दर्शनानंतर त्याच दिवशी रात्री साडे सात वाजता एका विशेष विमानाने त्यांचे पार्थिव शरीर दिल्लीवरून नागपूर मार्गे मद्रासला नेण्यात आले. लगेच म्हणजे ३० सप्टेंबर १९६४ ला दुपारी त्यांच्या पार्थिव शरीराला अग्नि दिल्यानंतर सगळे नेते दिल्लीला रवाना झाले.

बाबासाहेब गायकवाडांचे नेतृत्व :

शिवराजांच्या आदेशानुसार 'दिल्लीच्या संसदेला घेराव' हा एकच ध्यास रिपब्लिकन जनतेने घेतला व पुढील आंदोलन दादासाहेब गायकवाड यांच्या नेतृत्वात सुरू केले. त्यांच्या नेतृत्वात हा प्रचंड मोर्चा दि. १ ऑक्टोबर १९६४ ला काढून अपेक्षेपेक्षाही जास्त यशस्वी केला. हा एवढा प्रचंड मोर्चा पाहूनही सरकारला जाग आली नाही. त्यांनी मोर्चेकऱ्यांच्या मागण्यांकडे दुर्लक्ष केले. तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणदिनी दि. ६ डिसेंबर १९६४ पासून पुन्हा सत्याग्रहाचे हत्यार उपसण्यात आले व आंदोलन अखिल देशपातळीवर अधिकच तीव्र करण्यात आले. दि. ६ डिसेंबर ते ३१ डिसेंबर १९६४ पर्यंत जवळपास दीड लाख सत्याग्रहींनी या चळवळीत खुशीने व हिरीरीने भाग घेतला. यात लहान लहान मुले आणि तरुणांपासून आणि तरुण मुलींपासून तर ८० वर्षांच्या म्हाताऱ्या स्त्रियांपर्यंत अनेकांनी यात भाग घेतला. या सत्याग्रहात अनेक लोकांना तुरुंगात जावे लागले. जेव्हा जेलची संख्या अपुरी पडू लागली, तेव्हा त्यांना सरकारी शाळांमध्ये ठेवण्यात येऊ लागले.

समता सैनिक दलांचे योगदान :

या आंदोलनाचे संदर्भात समता सैनिक दलाचे ज्येष्ठ सेनानी व १९६४ च्या भूमिहीनांच्या सत्याग्रहात सहभागी होऊन तुरुंगवास भोगून आलेले, एस. आर. वाली आपल्या एका लेखात लिहितात की, १९६४ च्या रिपब्लिकनच्या अखिल भारतीय भूमिहीनांच्या सत्याग्रहाचे आंदोलनात

जवळपास १० लाख सत्याग्रहींनी भाग घेतला. त्यातील २ लाख ७० हजार सत्याग्रहींची नावे तुरुंगातील रजिस्टरमध्ये नोंदणी केल्या गेलेली आहेत. ५० जणांना नागपूरच्या तुरुंगात एकाच ठिकाणी कोंबल्याने संभाजी वासनिक व सुरडकर यांचा मृत्यू झाला. तर कडक थंडीमुळे आईजवळील ६ महिन्याचे मूल दगावले. या आंदोलनाचा फायदा पुढील काळात मजूर येऊन अनेकांना जमिनीचे पट्टे मिळालेत. या एवढ्या मोठ्या देशव्यापी आंदोलनात नगरापासून तर खेड्यांपर्यंतच्या समता सैनिक दलातील सैनिकांनी फार महत्त्वाची भूमिका बजावूनही आंबेडकरवादी साहित्यामध्ये त्यांचा कुठे फारसा गौरव केलेला वा त्याला म्हणावे तसे स्थान मिळालेले दिसून येत नाही. अर्थातच निःस्वार्थ सेवेने कार्य करणाऱ्यांचा उल्लेख कुठे दिसून येत नसला तरी, आजही या सत्याग्रहात भाग घेणारे व सध्या जीवंत असलेले अनेक कार्यकर्ते, सैनिक वा स्वयंसेवक भरभरून बोलत असतात. समाज त्यांच्याप्रती नेहमीच उपकृत राहील.

आंबेडकरी चळवळ गतिशील केली :

दि. १२, १३, १४ एप्रिल १९६४ रोजी अखिल भारतीय रिपब्लिकन पक्षातर्फे नागपूर येथे भव्य परिषद भरविण्यात आली. ही परिषद अखिल भारतीय रिपब्लिकन पक्षाचे अध्यक्ष अर्जु. हरिदास बाबू आवळे यांनी आयोजित केलेली होती. ही परिषद यशस्वी करण्यासाठी समता सैनिक दलाने महत्त्वाची भूमिका बजावलेली दिसून येते. दि.१३, १४, १५ ऑक्टोबर १९६४ रोजी अखिल भारतीय रिपब्लिकन पक्षातर्फे नागपूर येथे भव्य धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाचा आठवा वर्धापन दिन सोहळा आयोजित करण्यात आला. या सोहळ्याचे नियोजन, नियंत्रण व संरक्षण करण्याचे कार्य समता सैनिक दलाने पार पाडले होते. १९५७-५८ पासून भारतीय रिपब्लिकन पक्षामध्ये फूट पडलेली असली तरी, १९६६ पर्यंतच्या ९-१० वर्षांत आंबेडकरवादी जनता अत्यंत संघर्षशील असलेली दिसून येते. परंतु १९६४-६५ च्या भूमिहीनांच्या आंदोलनानंतर ही धग कमी कमी होत गेली आणि समता सैनिक दलाचे वर्चस्वही कमी कमी होत गेले.

१९५६ नंतरच्या आंबेडकरोत्तर कालखंडामध्ये आंबेडकरवादी विचार आणि चळवळ जनमाणसांपर्यंत पोहचवून, त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराला वाचा फोडत, त्यांना संरक्षण देत देत आंबेडकरवादी कार्याची धुरा आपल्या खांद्यावर वाहण्याची फार महत्त्वाची भूमिका समता सैनिक दलाने निभावलेली होती. यात काहींनी तुरुंगवास भोगला; काही शहीद झालेत तर काहींचे संसार उद्ध्वस्त झाले; तरीही न थकता ते आपले कार्य करीतच राहिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समतेचा लढा लढण्याकरीता आणि पददलितांना त्यांचे निसर्गदत्त अधिकार मिळवून देण्याकरीता 'समता सैनिक दल' या संघर्षशील संघटनेची स्थापना केली होती. दलाने बाबासाहेबांच्या या अपेक्षांना खरे उतरत त्यांच्या महापरिनिर्वाणानंतरही आपल्या नेतृत्त्वाखाली व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांवर ठाम विश्वास ठेवत, त्यांच्या कार्याचा वसा पुढे नेण्याचे युगकार्य ते करीतच राहिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणानंतर धम्म प्रसाराचे कार्य हे अग्रक्रमाणे घ्यावे लागेल. या कार्यात समता सैनिक दलाने झोकून देत कार्य केले. सुरुवातीला 'ऑल इंडिया शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन' व नंतर 'अखिल भारतीय रिपब्लिकन' नेतृत्त्वांसोबत अनेक ठिकाणी दीक्षा समारोहाचे कार्य घडवून आणले. भारतात बुद्ध धम्माची वाढ करण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांशिवाय झालेल्या १९५७ च्या निवडणुकीमध्ये 'ऑल इंडिया शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन च्या नेत्यांना समता सैनिक दलाशिवाय ही निवडणूक जिंकता आली नसती. या निवडणुकीचा शिस्तबद्ध प्रचार करणे, निवडणुकीचे दिवशी मतदारास मदत करुन मतदानास प्रवृत्त करणे, मतदानाचे वेळी त्यांना मतदान केंद्रापर्यंत सुरक्षितपणे पोहचविणे इत्यादी कार्य समता सैनिक दलाने केले.

भूमिहीनांच्या सत्याग्रहात समता सैनिक दलाने महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावत आपले कार्य केले. त्यासाठी प्रसंगी तुरुंगवास पत्करला. १९६८ च्या नागपूर येथील हिंदू-मुस्लिम दंगलीचे वेळी समाजाला संरक्षण देत त्यांची आब्रू वाचविली. नामांतराच्या लढ्यात समता सैनिक दलाने मोर्चा, सभा-समेलने घडवून आणत, समाजाला संरक्षण देत देत प्रत्यक्ष रणांगणावर उतरून आंदोलन यशस्वी करण्यात आपले योगदान दिलेले आहे. 'रिडल्स' प्रकरणाचे वेळीसुद्धा मागे न हटता, इतरांना संरक्षण देण्याची आपली भूमिका पार पाडत प्रत्यक्ष मैदानात उतरून आपल्या हक्कांसाठी लढाई दिली. या आंदोलनामध्येही समता सैनिक दलाने आपले योगदान दिलेले आहे. हा लढा यशस्वी करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचार स्वातंत्र्यासाठी आपली भूमिका ठामपणे बिमावली. अनेक वर्षांपासून रुढीपरंपरांच्या जोखडात असलेल्या खेड्या-पाड्यातील समाजाला जुन्या रुढींतून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न केला. नव्यानेच दीक्षा घेतलेल्या व येत असलेल्या समाजाला संरक्षण देण्याचे, त्यांच्यात बुद्ध धम्माचे विचार रुजविण्यात आचरणात आणण्यास मदत करणे

कार्य समता सैनिक दलाने करण्याचा प्रयत्न केला.

निष्कर्ष :

समता सैनिक दलामुळे दलित, शोषित बौद्ध समाजातील तरुणांना समाज सेवेची एक नवी संधी प्राप्त झालेली होती. या संधीचे सोने करीत त्यांनी दलित शोषित-पिडितांना हिंमतगिरी आणि अंधश्रद्धेतून बाहेर काढत आपले कर्तव्य चोख पाडले. दलितांच्या प्रश्नांना वाचा फोडणे आणि पिडितांवरील अन्याय दूर करणे, हे दलाचे अंगिकृत कर्तव्य होते, ते त्यांनी अत्यंत जबाबदारीने पार पाडले. समता सैनिक दल हा समाजावर अन्याय-अत्याचार करणाऱ्यांचा कर्दनकाळ होता; तर दलित-शोषित पिडितांचा तारणहार होता.

अशाप्रकारे आंबेडकरोत्तर कालखंडातील दीशाहीन समाजाला दीशा देण्याचे महत्त्वाचे युगकार्य पार पाडण्यात समता सैनिक दलाने अत्यंत महत्त्वपूर्ण योगदान दिलेले आहे असे दिसून येते.

संदर्भग्रंथ :

१. चिमनकर, ॲड. विमलसूर्य (संपा.), 'दी पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी भूमिहिन आंदोलन विशेषांक २०१४, समता संगर प्रकाशन, नागपूर, वर्ष २४, आक्टो. २०१४, पृ. २५.

२. वरील, पृ. ३४. (डॉ. अयिनाश फुलझेले यांचा 'भूमिहिनांचा सत्याग्रह' हा लेख.)

३. 'रिपब्लिकन साप्ताहिक,' ता. १७ सप्टेंबर १९५९, वर्ष १ ले, अंक २२, पृ. ८.

४. वरील.

५. चिमनकर, ॲड. विमलसूर्य (संपा.), 'दी पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी भूमिहिन आंदोलन विशेषांक २०१४,' पृ. ३५.

६. समता सैनिक दलाचे सैनिक श्री. उद्धवजी कुडवे (पल्लसगांव जाट, जि. चंद्रपूर) यांची मुलाखत दि. ११/४/२०१६

७. चिमनकर, ॲड. विमलसूर्य (संपा.), 'दी पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी भूमिहिन आंदोलन विशेषांक २०१४, पृ. ३५ ते ३९.

८. समता सैनिक दलाचे सैनिक श्री. उद्धवजी कुडवे (पल्लसगांव जाट, जि. चंद्रपूर) यांची मुलाखत दि. ११/४/२०१६.

९. हॅंडबील, समता सैनिक दलाचे कार्यालय, उंटखाना, नागपूर, वेथील संग्रह.

१०. मून, वसंत (संपा)- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिखाण व भाषणे खंड १८ वा भाग २, पृ. २४३,२४४.

११. फोसाडे, एच.एल.-पूर्वोक्त, पृ. ४२६

१२. लोखंडे भाऊ-डॉ. आंबेडकरी सैनिकाची गौरव गाथा, पृ. १३९

१३. वरील, पृ. १३९

१४. वरील, पृ. १४०

१५. लोखंडे भाऊ-डॉ. आंबेडकरी सैनिकाची गौरव गाथा, पृ. १४३

१६. जनता दि. १७ फेब्रुवारी १९३४

१७. कांबळे, वामन (संपा)- दैनिक सम्राट, २० फेब्रुवारी २००७, उधृत गायकवाड, आर. डी. आंबेडकरी चळवळीच्या आठवणी

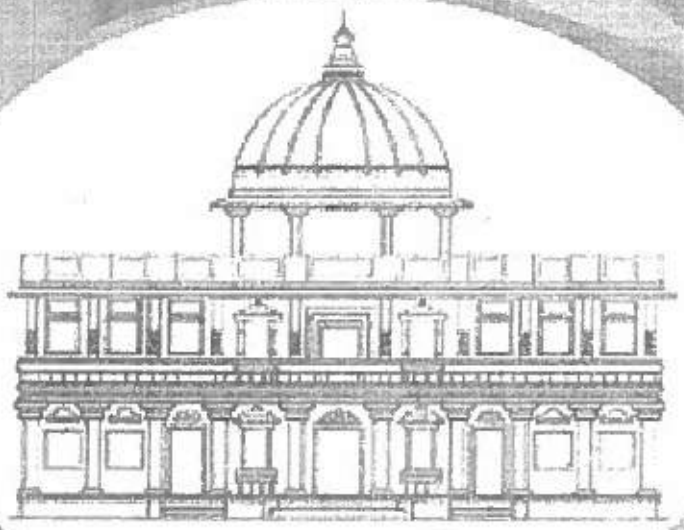
१८. मून, वसंत (संपा)- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिखाण व भाषणे खंड १८ चा भाग २ २४४.

ISSN No 2394-5974

संशोधक

वर्ष : ९० मार्च २०२२ पुरस्कणी विशेषांक ०९

इतिहससंशोधक वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-1944

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक – मार्च २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणीअंक : ९

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला बर्वा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● प्रा.डॉ.बी.आर.मस्के ● प्रा.डॉ.दिपाली भावे ● प्रा.प्रकुल राजुरवाडे

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाली ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, चावरेन, पुणे 21.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१ पं. जवाहरलाल नेहरू : स्वातंत्र्योत्तर भारतातील शैक्षणिक धोरणाचे शिल्पकार
– डॉ.सौ.अभिलाषा राऊत, नागपूर ---------- ८

२ भारत देशाच्या कृषी क्षेत्रातील विकासात वसंतराव नाईक यांचे योगदान – डॉ.अफरोज शेख, नागपूर १३

३ आधुनिक भारताच्या इतिहासात बाबू हरदास एल. एन. यांचे सामाजिक व राजकीय योगदान
– डॉ.आनंद सूर्यवंशी, नागपूर ---------- १६

४ अर्वाचीन योगसाहित्य: ध्यान विमर्श – डॉ.अरूण पवार, नागपूर ---------- २१

५ स्वातंत्र्य संग्रामातील वीरांगना – मॅडम कामा
– डॉ.अरुणा वाघोले, आळे, ता.जुन्नर, जि.पुणे. ---------- २५

६ १९२० ते १९४७ या काळातील स्वातंत्र्यचळवळीतील महिलांचे योगदान कस्तुरबा गांधी व सहकारी महिला – डॉ.अरुणा वाघोले, आळे, ता.जुन्नर, जि.पुणे ---------- २९

७ राष्ट्र बांधणीमध्ये स्त्रीया, दलित आणि आदिवासी यांचे योगदान
– डॉ.अशोक शहाणे, उमरेड, जि.नागपूर ---------- ३३

८ आंबेडकरोत्तर भूमिहीन सत्याग्रहात समता सैनिक दलाचे योगदान
– डॉ.बी. आर. मस्के, नागपूर ---------- ३८

९ ई. व्ही. रामास्वामी पेरियार यांच्या कार्याचा भारतीय समाजव्यवस्थेवरील प्रभाव
– डॉ. भास्कर वघाळे, नागपूर ---------- ४२

१० वर्षावास, भिक्षु संघ व दानादि कर्म
– १)डॉ.भीमदेवी डांगे, २) डॉ.स्निग्धा राजेश कांबळे, ब्रह्मपुरी ---------- ४६

११ १९४६ नागपूर येथील सत्याग्रह आणि ॲड. हरिदास बाबू आवळे यांची भूमिका
– डॉ.चंद्रशेखर पाटील, नागपूर ---------- ५२

१२ आधुनिक भारताचे निर्माते महात्मा जोतिराव फुले यांची शेतकरी चळवळ
– डॉ.दत्ता हिंगमिरे, उरण, जि.रायगड . ---------- ५६

१३ राजश्री शाहू महाराजांचे कृषी क्षेत्रातील योगदान – डॉ. देविदास गाडेकर, नागपूर ---------- ६०

१४ महात्मा जोतिराव फुले आणि सामाजिक न्याय - डॉ.धर्मवीर भीरसागर, गडहिंग्लज, जि.कोल्हापूर ६३

१५ ज्ञानोदय व ख्रिश्चन मिशनरींचे सामाजिक कार्य – डॉ.दिगंबर सोनवणे, नेवासा, जि.अहमदनगर --- ६७

१६ अहमदनगर जिल्ह्यातील कम्युनिस्ट पक्षाचे राष्ट्रीय चळवळीतील कार्य
- डॉ. दिगंबर सोनवणे, नेवासा, जि अहमदनगर ---------- ७०

१७ आधुनिक समाजाच्या जडणघडणीत संत साहित्याचे योगदान - डॉ. डि. ए. पाटील, शिरपूर, जि.धुळे७३

१८ भारतातील स्त्रियांच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विकासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान
- डॉ.दीपा पाटील, कळंबोली, नवी मुंबई ---------- ७६

१९ प्रखर राष्ट्रवादी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – डॉ.दिपाली भावे, नागपूर ---------- ८०

२० नटसम्राट : जीवनात वाट्याला आलेले वास्तव आणि त्यातील सुख दु:खांचा काव्यात्मक आलेख
- डॉ.जी. एस. क्षीरसागर, आळे, ता.जुन्नर, जि.पुणे ---------- ८४

राजश्री शाहु महाराजांचे कृषी क्षेत्रातील योगदान

प्रा. डॉ. तेथिदास ग्यानोजी गाडेकर
सहाय्यक प्राध्यापक (इतिहास विभाग)
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर

सारांश :

छत्रपती शाहु महाराजांनी सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केलेले आहे. तसेच समकालीन समस्यांची जाणिव ठेवून लोकोपयोगी, लाभदायक आणि चिरकाल टरणार अशा योजना त्यांनी आपल्या संस्थानांत राबविल्या होत्या त्याचा परिणाम म्हणुन समाजात बंधुभाव, समता, दलित आणि उपेक्षित बांधवाच्या उद्धार, शिक्षण, शेती, उद्योगधंदा, कला, क्रिडा व आरोग्य विषयक कार्य केलेले टिसुन येते. या त्यांच्या कार्यामुळे त्यांनी स्वराज्याची ओळख महराष्ट्रपुरतीच नव्हे तर संपूर्ण भारतराला करून दिली. प्रस्तुत संशोधन निबंधात त्यांनी कृषी क्षेत्र समृध्द करण्यासाठी केलेले बहुमुल्य कार्य विशेषत: राधानगरी धरणाची निर्मिती करून कृषी क्षेत्र विकसीत केले.

बिजशब्द : दुष्काळ निवारण, राधानगरी धरण, शाहु महाराज

प्रस्तावना :

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य निर्माण केले. या स्वराज्याच्या माध्यमातुन शिवाजी महाराजांनी पाण्याचा प्रश्न सोडविण्याकरीता सहयाद्रीच्या शिखर माथ्यावर पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सोडविला. त्यांच्यामते खडक फोडून तळी उभारावीत त्यातील पाणी खर्च होऊ नये म्हणुन कामगाराजवळ हत्यारे तयार असो द्यावी. शिवाजी महाराजांनी रायगडावर सर्वप्रथम दगडात बनविलेले पर्जन्यमापक यंत्र कुशावर्त तलावाजवळ मंदिराच्या मागे बांधून घेतले. कौटिल्यने दोन हजार चारशे वर्षांपूर्वी पर्जन्यमापकाचा उपयोग शेती आणि धरणे बांधण्यासाठी केला. या पर्जन्यमापकाचा उपयोग वर्षाला सरासरी किती पाऊस पडतो हे समजून येते. छत्रपतींचाच वारसा राजश्री शाहु महाराजांनी चालविला हे म्हणणे योग्यच ठरले.

प्रजाहितदक्ष राजा म्हणजे राजश्री शाहु महाराज यांचे कार्य अलौकीक होते म्हणूनच त्यांचे व्यक्तिमत्व केवळ कोल्हापूर, महाराष्ट्र पूरतेच नव्हते तर भारतातही लोकप्रिय झाले. सामाजिक व राजकीय सुधारणेबरोबरच शेतीला पाणी पुरवठा करण्यासाठी निश्चित अशा स्वरूपाची जलव्यवस्थापनाचे धोरण आखुन दुष्काळ व नैसर्गिक संकटावर मात करता येईल. अशी लोकोपयोगी कार्य त्यांनी केले व लोकांचे जिवनमान कसे उंचावेल याकडे लक्ष दिले. प्रस्तुत शोध निबंधातून छत्रपती शाहु महाराजांच्या जलव्यवस्थापन विषयक विचारांचा व कार्याचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्देश :

१) छत्रपती शाहु महाराजांचे कृषी विषयक योगदानाचे अध्ययन करणे

२) छत्रपती शाहु महाराजांचा कृषी संबधी जलसिंचन धोरणचा अभ्यास करणे.

३) दुष्काळजन्य परिस्थीतीत छत्रपती शाहुंनी केलेल्या उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.

४) छत्रपती शाहु महाराजांच्या शेतीविषयक विविध प्रयोगांची माहिती जाणून घेणे.

राजश्री शाहु महाराजांचे जलव्यवस्थापनाच्या कार्यामुळे पडीक जमिन व कोरडवाहु जमिनीचे बागायतीत शेतीत रूपांतर झाले व शेतकरी समृद्ध बनला. कोल्हापूर संस्थानात सहकार चळवळ व्यापक बनली. गरीबी दूर करण्यासाठी महाराजांनी शेती सशोधन फळबाग, लागवडीचे विविध प्रयोग, भांडवल शेतीविषयक प्रदर्शन, शेतीचे अधुनिकिकरण, जोड उद्योग इत्यादिंवर भर दिला. दुष्काळ व अनिश्चित पर्जन्यवृष्टीमुळे कोल्हापूर संस्थानातील शेती मध्ये अनिश्चितता होती ती दुर करण्यासाठी शेतीला जलसिंचनाच्या सोयी उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. त्यामुळे त्यांनी जुनीतलाव दुरूस्ती केली व नवनविन तलाव बांधली व जलसिंचन उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला.

राजश्री छत्रपती शाहु महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानाची सत्तासुत्रे हाती घेऊन राज्यकारभाराला सुरूवात केली. परंतु आज महाराष्ट्रात ज्याप्रमाणे दुष्काळी परिस्थीती निर्माण होते तशी परिस्थीतीत त्या काळात कोल्हापूर संस्थानात होती. १८९६-९७, १८९९-१९००, १९०१-०२, १९०५-०६, १९१८-१९ असे भयंकर स्वरूपाचे दुष्काळ पडले. ही सर्व परिस्थीती शाहु महाराजांनी बघीतली अनुभवली त्यांनी दुष्काळी विभाग स्थापन करून आपुलकतपदी भास्करराव जाधव यांची नेमणूक केली रोजगार पुरविणे. अन्न बालगृहे चालविणे, गुरांसाठी चारा पुरविणे, वृद्धांसाठी

ISSN No. 2394-5990

वृद्धाश्रम चालविणे असे कितीतरी कामे महाराजांनी संस्थानात केलीत. महाराजांनी कमी वयात एवढी भव्य दिव्य काम केलले दिसुन येते. म्हणूनच तर महाराजांना प्रजाहितदक्ष राजा म्हटले जाते.

राजश्री शाहु महाराजांचे दुष्काळ निवारण कार्य :-

भारतातील मान्सुन हा लहरी असल्याने तो कोणत्या प्रदेशात बरसेल हे सांगणे कठीण आहे. १८९६ ते ९७ दरम्यान जेव्हा संपूर्ण भारतात दुष्काळ पडला त्यामध्ये जवळजवळ १०,००००० (दहा लाख) लोक मृत्युमुखी पडले होते. अपवाद कोल्हापूर संस्थानामध्ये एकही मनुष्य मृत्युमुखी पडला नव्हता. याचाच अर्थ असा होतो की, तेथील प्रशासन दुष्काळावर मात करण्यासाठी सक्षम होते. महाराजांनी संस्थानाच्या दुष्काळी भागाचा दौरा करून लोकांच्या अडचणी आणि दुष्काळाची तीव्रता जाणून घेऊन लोकांना मानसिक आधार देवून त्यांचे मनोधैर्य वाढविणे. दुष्काळी विभाग त्यांनी स्थापन करून लोकांना रोजगार पुरविणे, कर्ज देणे, बाजवी किमतीत अन्न, धान्य पुरवणे, गुरांसाठी चारा पुरवणे, छावणीगृह चालविणे, वृद्धासाठी आश्रम चालविणे इत्यादी त्यांनी कामे केली. या सर्व कार्यावरून असे समजते की छत्रपती शाहु महाराजांनी हरीत क्रांतीचा पाया घातला म्हणून त्यांना हरीत क्रांतीचे आद्यजनक ही मानन्यात येते.[६]

नव्या-जुन्या विहिरींची संख्या, छोटे-मोठे तलाव, लहान-मोठे बंधारे यांचा सर्व्हे केला. विहिरी, तलाव, बंधारे यांची दुरुस्ती केली. तलावातील गाळ उपसून साठवण क्षमता वाढवण्याच्या कामाला सुरुवात केली. शेतीला जास्तीही पाणी पुरवठा करता यावा म्हणून पाटबंधाऱ्याच्या आधारे लहान-मोठ्या योजनांची सुरुवात केली. १९५०-५० मध्ये संस्थानातील विहिरींची संख्या ११५०० वरून १९२०-२१ मध्ये १२८०० इतकी झाली. शेतकऱ्यांना कर्जमुक्तता करण्यात येवू लागला. चडगाव, शिरोळ, शहापूर, रुकडी रामवाग यालिकाणी नविन तलाव बांधण्यात आले. १९९५ च्या अहवालावरून असे दिसुन येते की, नदीच्या पाण्यापासून ३९७८३ एकर, विहिरीच्या पाण्यापासून ३९८८५ एकर आणि साठवण तलावाच्या पाण्यापासून ९३२ एकार अशी एकुण ७९८६० जमिन ओलीताखाली आली. याचाच अर्थ शेतीसाठी मुबलक प्रमाणात पाणीसाठा उपलब्ध करून दिला.[७]

राधानगरी धरण योजना :-

दुधगंगा, तुळशी, कुंभी, कासार भोगावती, हरण्येकेशी, लहान-मोठ्या नद्यांचा प्रवाह शेती फुलवित होता, परंतु यास सर्व नद्यांचे पाणी मोठ्या प्रमाणावर वाया जात होते. त्यामुळे या अमुल्य जलसंपत्तीचा योग्य वापर झाला पाहीजे व म्हणुन एखाद्यातरी नदीवर प्रकल्प बांधला पाहीजे असा विचार राजश्री शाहु महाराजांच्या मनात होता. त्यांनी जागतिक कितींचे अभियंते सर विश्वेश्वर यांचा सल्ला घेतला.[८] भुदरगड तालुक्यातील फजिंडे या गावाच्या हद्दीत जागा निश्चित करण्यात आली व भोगावती नदीवर एकुण तीन स्थापत्यशास्त्रज्ञ आणि भूगर्भतज्ञांच्या सल्ल्यानुसार तिसऱ्या जागी धरण बांधण्याचे निश्चित केले. या धरणाच्या कामासाठी ३०० लाख रुपये खर्च करून २६००० फुट लांबीचे व १८० फुट उंचीचे धरण या ठिकाणी बांधले जाणार होत. या धरणाखाली २०० हजार एकरहून अधिक जमिन पाण्याखाली येणार होती. या जमीनीतून मिळणारे वार्षिक उत्पन्न सुमारे अडीच लाख ते तीन लाख मिळणार होते.[९]

इ.स.न. १९०९ मध्ये प्रत्यक्ष धरणाच्या बांधकामास सुरुवात झाली. या विशाल धरणाचे उद्घाटन महाराणी लक्ष्मीबाई यांच्या हस्ते करण्यात आले व या धरणास त्यांचेच नाव देण्यात आले हे बांधकाम काही प्रमाणात स्वतः देऊन व काही प्रमाणात राजश्री शाहु महाराजांचे बंधु बापूसाहेबांच्या देखरेखेखाली केले. तलावाचे संचालक म्हणून कोल्हापूर दरबाराने बापूसाहेबांची नेमणूक केली त्याच मदतीस अभियंता गुप्ते आणि पर्यवेक्षक श्रीयुत मित्तल होते. जवळ जवळ ३००० मजूर गवंडी व इतर कामगार काम करीत होते. १९११ पर्यंत या धरणासाठी लागलेला खर्च ६८,००० हजारापेक्षाही जास्त होता.[१०]

राधानगरी धरणाची योजना त्यांच्या महत्वाकांक्षी आणि दुरदृष्टीपणाची प्रतिक होती. सत्ता, साधनसामग्री, पैसा, कल्पकता ब्रिटिशांशी असलेले चांगले संबंध यांचा पुरेपूर वापर करून घेतला.

मुंबई प्रांताचे गव्हर्नर, गव्हर्नरचे सल्लागार मंडळ, मुंबई प्रांताचे सार्वजनिक बांधकाम खाते व त्यांचे इंजिनियर्स यांचा सल्ला घेतला. राजश्री शाहु महाराजांच्या अथक प्रयत्नांची पराकाष्टा म्हणजे राधानगरी धरण होय.

दरम्यानच्या काळात मुंबई सरकारचे बांधकाम खात्याचे इंजिनिअर व सेक्रेटरी मि. हिल यांनी धरणाच्या कामाला भेट दिली. त्यांनी बांधकामाबद्दल समाधान व्यक्त केले. मात्र महाराजांनी श्रीयुत दलाल आणि गोडेखोले या दोन तज्ञांचा सल्ला विचारला असता त्यांच्याकडून भिन्न प्रतिक्रिया मिळाल्यामुळे महाराजांना मोठ्या प्रमाणात मनस्ताप झाला.

व म्हणून महाराजानी स्वतः १९१२-१३ पासून या कामाकडे लक्ष देण्यास सुरूवात केली. या वर्षात ४,१०,५७७ घनफुट बांधकाम पूर्ण झाले वर्षाच्या शेवटी ४,८६,१०७ रू. खर्च झाला. सुरुवातीपासूनचे बांधकाम १५,४१,६१२ घनफुट झाले. महाराजांनी मुंबई सरकारचे गव्हर्नर लार्ड सिडनॅहम यांना प्रकल्पाला कर्ज मंजुर करण्याची विनंती केली आणि ती त्यांनी मान्य पण केली. १९१४-१५ मध्ये मुंबई प्रातांचे गव्हर्नर यांनी धरणकामास भेट दिली असता पहिल्या महायुद्धाच्या प्रारम्भास बांधकामास अडचणी निर्माण झाल्या व काम बंद पडले.

ते पुन्हा महाराजांच्या हयातीत पूर्ण होवू शकले नाही. त्यानंतर महाराजांचे सुपुत्र राजाराम महाराज यांनी धरणाच्या बांधकामाची जबाबदारी घेतली आणि १९५७ मध्ये धरणाचे काम पूर्ण झाले.[९]

धरणाची वैशिष्टये :

१) धरणाची उंची १०० फुट
२) विद्युत निर्मिती केंद्र
३) कोल्हापूर शहरासाठी पिण्याच्या पाण्याची सोय
४) धरणाची पाणी साठवण क्षमता ८४५० मिलियन घनफुट
५) धरणाची लांबी ३७५० फुट (उपधरणासह)
६) धरणाचे लाभक्षेत्र ४२.५ चौ मैले.

निष्कर्ष :

छत्रपती शाहु महाराजांनी सामाजिक, राजकिय, आर्थिक व शैक्षणिक प्रगती बरोबरच त्यांची महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांसाठी जलव्यवस्थापनाची कार्य केले. ती आजही आधुनिक भारतात फलदाई ठरत आहे.

संदर्भ ग्रंथ/सुची :

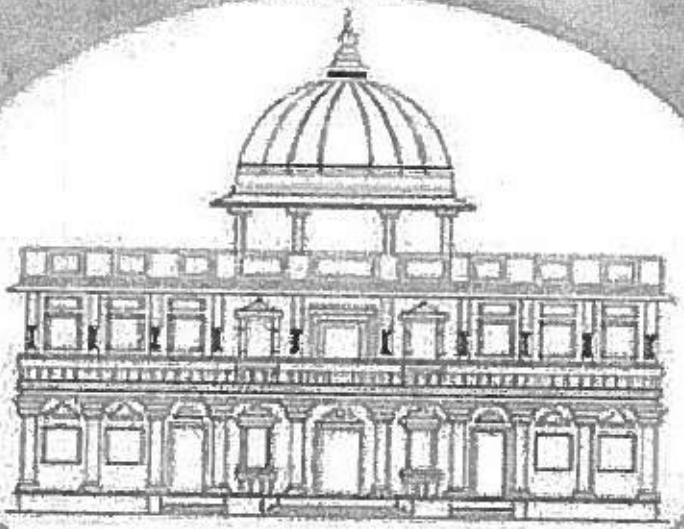
१) शाहुंचा आठवणी - ग्रा. नानासाहेब साळुंखे, पृष्ठ क्र. २७८ ते २०९.
२) करपे आर.एन. (संपादक) राजश्री शाहु महाराज आणि वर्तमानातील संदर्भ चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद २६ जुन २०१२, पृष्ठ क्र. २१०८.
३) जाधव रमेश, लोकराजा शाहु छत्रपती, सुरेश एजन्सी, ६ वी. आवृत्ती, पूणे ऑगस्ट २०१५, पृष्ठ क्र. ३१२२.
४) किर्तना. पृष्ठ क्र. ३१३३
५) राठोड आर.डी. (संपा) राजश्री शाहू महाराज सामाजिक सुधारणा व सद्यस्थिती, अरूणा प्रकाशन, लातुर, प्रथमावृत्ती, ७ मार्च २०१७, पृष्ठ क्र. १८९
६) कोल्हापुर संस्थान सर्वसाधारण प्रशासन अहवाल, १९०९ ते १९१७-१९१८.

ISSN No.2394-8093

संशोधक

वर्ष : ९७ ● मार्च २०२२ ● पुरवणी विशेषांक ७५

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LIST-I
ISSN No. 2394-6849

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक – जून २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणीअंक : १

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● प्रा.डॉ.प्रफुल्ल सबुरबाडे ● प्रा.डॉ. ● प्रा.डॉ.

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

आद्याक्षरजुळणी : अनिल साठये, वावधन, पुणे 21.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

२१ ईस्ट इंडिया कंपनी कालीन कायदे - चिकित्सक आढावा (इसवी सन १७५७ ते १८५८)
- डॉ. गोवर्धन दिकोंडा, माडा, जि.सोलापूर ---------- ८६

२२ सामाजिक इतिहासाचे महत्व व समाजशास्त्रीय विचारांचा इतिहास
- डॉ.हरिदास जाधव, शिरूर, जि.पुणे ---------- ९०

२३ बार्डोली सत्याग्रहातील वल्लभभाई पटेल यांची भूमिका
- डॉ.जयंत रामटेके, सडक अर्जुनी, जि.गोंदिया ---------- ९३

२४ स्वातंत्र्योत्तर काळातील कृषी विकासाच्या प्रगतीच्या प्रवृत्तीचा अभ्यास
- डॉ. के.पी.देशमुख, महागाव, ता.गडहिंग्लज, जि.कोल्हापूर ---------- ९९

२५ राष्ट्रउभारणीत (विकास) कृषी आणि उद्योग क्षेत्राचे योगदान - डॉ.के.जी.ढोबळे, अमरावती -- १०४

२६ आधुनिक भारताचे राष्ट्रनिर्माते : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - डॉ.के.बी.वासनिक, गोंदिया ---- ११०

२७ १८५७ च्या उठावतील आदिवासी क्रांतिकारक राणी अवन्तीबाईचे योगदान
- डॉ.लक्ष्मण गोरे, २) प्रदीप चव्हाण, ?? ---------- ११४

२८ आधुनिक भारताचे निर्माते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
- १) डॉ. एस. एच.नंदेश्वर, २) डॉ.आर.एम. मेश्राम, ब्रह्मपुरी, जि. चंद्रपूर. ---------- ११९

२९ दलित चळवळींचा राष्ट्र उभारणीमधील सहभाग
- डॉ. माधुरी देवतळे, नागपूर ---------- १२४

३० राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेतील मुलतत्त्वे आणि बौद्ध विचार
- डॉ.महेंद्र गायकवाड, नागपूर ---------- १३०

३१ आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत नागपूर जिल्ह्यातील कामठी नगर पालिकेच्या कार्याचे योगदान
- डॉ.ममता इलमकर, ?? ---------- १३३

३२ राजसत्तेच्या पटीतून होळकर या मराठे सरदार घराण्यातील तुळसाबाई होळकर
- डॉ.मंगला गोरे, नागपूर ---------- १३६

३३ दलित स्त्री चळवळीच्या शिलेदार श्रीमती शांताबाई सरोदे
- डॉ.मंजुषा धापूडकर, अमरावती ---------- १३९

३४ वर्तमान शैक्षणिक व वैज्ञानिक विकास : मानवाच्या आर्थिक स्थैर्यास घातक
- डॉ.मंजुषा ठाकरे, नागपूर ---------- १४१

३५ डॉ. बी. आर. आंबेडकरांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान : (जल नियोजनाच्या विशेष संदर्भात)
- डॉ. निशांत सोंडे, नंदुरबार. ---------- १४६

३६ स्वातंत्र्य सैनिक राजकुमार भोगीलाल गुजर यांचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान
- डॉ.प्रभाकर गोरे, शिरूर, जि.पुणे ---------- १४९

३७ भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील क्रांतिकारी स्त्रियांचे योगदान : वुलक्षित महिलांच्या संदर्भात
- डॉ.प्रज्ञा कामडी, मोवाड, ता.नरखेड, जि.नागपूर ---------- १५२

३८ स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून स्त्रीमुक्तीत समाजसुधारकांच्या चळवळीचे योगदान
- डॉ. प्रमिला मुजाडे, नागपूर. ---------- १५७

३९ कम्युनल ट्रेंड्स इन इंडिया - डॉ. पी. ए. ओलेकर, आष्टा, ता.वाळवा, जि.सांगली ---------- १६२

४० आधुनिक भारताचे निर्माते - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
- डॉ.प्रतिभा गाडवे, नागपूर ---------- १६८

स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून स्त्रीमुक्तीत समाजसुधारकांच्या चळवळीचे योगदान

डॉ. प्रमिला हरीदास भुगाडे (गगराणी)
विभागप्रमुख, सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर
दूरध्वनी : ७५०७८२४३९८, ९८५०१५७७२५, ८९७५१४५८२०

गोषवारा :

आधुनिकीकरण, जागतिकीकरण, वाढता जागतिकवाद व हिंसाचार असंतुलित विकास या सर्व प्रक्रियांच्या संदर्भात स्त्री-पुरुष विषमतेच्या सर्व चळवळींचा सापेक्षतेने विचार करण्याची गरज आहे. भारतातील स्त्री चळवळीचा मागोवा स्वातंत्र्यपूर्वकाळ व स्वातंत्र्योत्तर काळ अशा दोन टप्प्यांत स्वतंत्रपणे घ्यावा लागतो. त्यातही चळवळीत असणारे सातत्य आणि समान सूत्र देखील लक्षात घेणे आवश्यक आहे. अनेकविध असमानतेच्या आधारांवर उभारलेला सत्ता अधिकाराच्या संरचनेत समानता तत्त्वासाठी प्रश्न स्त्री चळवळीत तीव्रतेने जाणवू लागली आणि अशा लिंगभावावर असमानतेचा प्रश्न हा विचार, ज्ञान प्रत्यक्ष कृतीच्या विविध पातळ्यांवर प्रकर्षाने पुढे येत आहे. भारतीय स्त्री चळवळीला हे समान सूत्र बलस्थान आहे. विविधतेमधून चळवळीला सामर्थ्य प्राप्त होत गेले. भारतीय स्त्रीमुक्तीची चळवळ जी समाजसुधारकांद्वारा चालविली गेली लिंगभावाधारित विषमतेची जाणीव आहे.

शब्दांकन : स्त्रीमुक्ती, आंदोलन, चळवळ, संरचना, लिंगभावाधारिता.

संशोधनाचे उद्देश्य :-

अ) स्त्रीमुक्ती चळवळीत समाजसुधारकांचे योगदान ज्ञात करणे.

ब) समाजसुधारकांच्या कार्याच्या परिणामांची मीमांसा करणे.

क) चळवळ आणि स्त्रिवर्गाचा विकासाचे परिमाण शोधणे.

संशोधनाचे गृहितके :-

अ) स्त्री मुक्ती चळवळीमध्ये स्त्री समाजसुधारकांचे योगदान मोलाचे ठरले.

ब) समाजसुधारकांच्या कार्यामुळे स्त्रीवर्गात जाणीव-जागृतता निर्माण झाली.

३) स्त्रिवर्गाच्या विकासाचा परिघ वाढतच जात आहे.

संशोधन महत्व :

तात्कालीन परिस्थिती मध्ये स्त्रीवर्गाच्या विवंचना, प्रश्न आणि समस्या वाढतच जात आहे. तथाकथित पुरोगामी समजल्या जाणाऱ्या भारतात बालविवाह, विधवा, सती, स्त्री भ्रूण हत्या, केशवपन प्रथा, अंधश्रद्धा, अनिष्ट चालीरीती, अनाचार सर्वत्र वाढलेला होता. अशा परिस्थितीमध्ये बोलके नव्हे तर कर्ते समाजसुधारकांनी आपल्या कार्याच्या शंखनादातून स्त्रियांना स्वत:च्या अस्तित्वाची जाणीव करुन दिली. समाजाच्या प्रवाहाच्या विरुध्द जाऊन समाजसुधारकांच्या स्त्रीवर्गाकरीता सुधारणा केल्या त्यातून स्त्रीच्या प्रगतीचे परिक्षेत्र वाढतच गेले. आज असे कोणतेही क्षेत्र नाही की जिथे स्त्रीयांनी पदार्पण केले नाही. प्रस्तुत संशोधनातून स्त्री प्रगतीच्या दिशा, मार्ग, विकास, वृध्दि, गुणात्मक विकास, क्रियाशील विकासबद्दल भविष्यातील जे भाकित केले आहे. त्यामुळे या संशोधनाचे महत्त्व वाढत आहे.

संशोधन पध्दतीशास्त्र :

प्रस्तुत संशोधनाकरीता 'वर्णनात्मक' संशोधन पध्दती 'स्त्रीवादी संशोधन पध्दतीशास्त्र' प्रयुक्त केले आहे.

तथ्य संकलन :

प्रस्तुत संशोधनाकरीता इंटरनेट, गुगल, फ्रोम ब्लाग, प्रकाशित पुस्तक, ग्रंथ, जर्नल, मासिक, संशोधन पत्रिका द्वारा तथ्य/सत्य/माहिती संकलीत केली गेली.

तथ्यांचे वर्गीकरण, विलेषण :

प्रस्तुत संशोधनात धार्मिक, सांस्कृतिक, जातीनिहाय सुधारणावादी चळवळीचा विचार न करता फक्त स्त्रीमुक्ती चळवळीत समाजसुधारकांचे योगदान यांचाच अभ्यास केला गेला आहे.

आशय विश्लेषण :

स्त्रीविवंचनेला वाचा फोडण्याकरीता काही कर्ते समाजसुधारक पुढे आले त्यात खालील महत्त्वपूर्ण आहेत.

(अ) पंडिता रमाबाई : महाराष्ट्रात अनेक सुधारक होऊन गेले त्यात पंडिता रमाबाई थोर विदूषी म्हणून संस्कृत भाषेवरील प्रभुत्व, ज्यांना पंडित सरस्वती ही पदवी प्राप्त झाली आहे. त्यांनी ख्रिश्चन धर्माची दीक्षा घेतली आणि त्यातूनच मानवतावादी शिकवणुकीकडे आकर्षित झाल्या. त्यांनी मुलींच्या शिक्षणासाठी 'शारदासदन' नावाची संस्था सुरु करुन उच्च वर्गीय असो किंवा अस्पृश्य त्यांच्या शिक्षण,

स्वावलंबन, पालनपोषणाची जबाबदारी पूर्ण केली. त्यांनी 'कृपासदन' सारख्यांना स्त्रियांकरीता आणि शिक्षणाकरीता शिक्षणाचे क्रांतीकारी पाऊल उचलले.

(ब) रमाबाई रानडे : समाजसुधारणेचे कार्य करण्याकरीता आर्य महिला सभेचे अध्यक्ष स्थान भूषवित 'हिंदू सोशल अँड लिटररी क्लब' ची स्थापना करून केला, भाषा, विज्ञानाचे वर्ग स्त्रीयांसाठी सुरु केले. 'सेवासदन' संस्थाकडून रुग्णपरिचारिका, वैद्यकिय प्रशिक्षण दिले, स्त्रियांना मतदानाचा हक्क मिळविण्याकरीता आंदोलने केली. त्यातून स्त्रियांना स्वावलंबनाचे धडे गिरवीले.

(क) सावित्रीबाई फूले : १८४८ भिडेवाड्यात पहिली जी मुलींची शाळा काढली त्यात सावित्रीबाई पहिल्या शिक्षीका, पहिल्या मुख्याध्यापक होत्या त्यांनी शिक्षणातून समाजपरिवर्तनाचे निष्ठेने कार्य केले. ह्यांनी जिद्दीने, धैर्याने मुलींपर्यंत शिक्षणाचे धडे गिरवीले. असे करताना त्यांना परंपराधीन लोकांचा कडवा विरोधही आला. त्या विरोधाला न जुमानता धैर्याने, ध्येयाने धुंद होऊन स्त्री शिक्षणाच्या प्रसाराच्या कामी, प्रचाराच्या कार्यात आपले संपूर्ण आयुष्य वाहिले.

(ड) डॉ. ॲनी बेझंट : स्त्री-शिक्षणाविषयीचे लोण पसरत असताना तात्कालीन समाजात ज्या तऱ्हेने विरोधास तोंड द्यावे लागले त्यामध्ये डॉ. ॲनी बेझंट या स्त्रीशिक्षण विषयी किती जागरूक होत्या, देशातील मुलींची जडणघडण जशी ज्ञान मंदिरात होते तशी ती आईच्या, मातेच्या मांडीवर होते. आईकडून मुले पहिला पाठ गिरवीत असतात. म्हणून सुशिक्षित, सुसंस्कारीत, सद्गुणी आणि सदाचारी माताच बालमनावर चांगला परिणाम करु शकेल असे त्यांचे मत होते. भारतीय संस्कृतीत घर हेच विद्यापीठ आणि आई प्रथम गुरु, पाठशाला असते. आई शिकलेली असेल तर बालमनावर सुसंस्कारच उमटतील हा विचार मनी धारण करुन १८९८ मध्ये काशीत मुलींचे हायस्कूल व कॉलेज स्थापन केले. स्त्रीशिक्षण संस्थामधून विशाल मानवता धर्म, सहिष्णुता, विश्वबंधुत्व या गुणांची जोपासना करण्याचा त्यांना मनापासून प्रयत्न केला. आपल्या देशाच्या सामाजिक, शैक्षणिक विकासासाठी केलेली कामगिरी गौरवास्पद आहे.

(इ) ताराबाई मोडक : पूर्व प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रवर्तक, कर्तव्य कठोर, खंबीर, धुंजार, ध्येयवादी, बुद्धिवादी, विवेकवादी, प्रयोगशील, विज्ञाननिष्ठ होत्या. भारतातील ग्राम बालशिक्षण केंद्र, ग्रामीण बालवाडी, ग्राम बालिका अध्यापन मंदीर, कुरणशाळा, 'शिक्षणपत्रिका' यांसारख्या त्यांनी स्थापित त्या त्यांच्या स्वायत्तेचा अर्थ प्राप्त करुन दिला. ताराबाई यांच्या कार्यातून इतरांना प्रेरणा व ऊर्जा प्राप्त व्हावी, विशेष कार्य करण्याच्या बाल शिक्षण संघातर्फे दीपस्तंभाचे कार्य केले भारतीय पहिल्या अंगणवाडीच्या जनक, पहिल्या बालशिक्षणतज्ञ गुलाबी व स्त्रीयांकरीता, आदिवासी मुलांकरीता ज्ञानरचनावादी शिक्षण पध्दतीचा आग्रह स्वातंत्र्यपूर्व काळात ताराबाई मोडक यांनी केले.

(ई) राजमाता जिजाबाई : शिवरायांना मार्गदर्शन करत व घडवत असताना राज्यकारभारात ही त्या दक्ष होत्या. प्रजेच्या अडचणीला स्वत: धावून निवारण करायच्या. स्वत:च्या बुद्धिला पटेल अशा गोष्टी आचरणात आणायला त्या कधीच कचरत नव्हत्या. जिजाबाईचे धाडसी पाऊल म्हणजे समाजाला रोष ओढवून घरातील मुलगी त्या गृहस्थाला देवून विवाह लावणे होय, ज्याला कोणी हिंदू मानायला तयार नव्हते त्यामुळे समाजावर त्याचा मोठा परिणाम झाला. कर्तव्याची फुंकर घालून त्यांचा अभिमान चेतविला होता. दुष्टांचे निर्दालन करून स्वराज्याची स्थापना करणारा धैर्यवान, शौर्यवान, नीतिवान, महापराक्रमी पुत्र त्यांनी जन्माला घातला. त्यांच्या विचारांच्या एकरुपतेमुळे स्वराज्याचा महावृक्ष फोफावू शकला. जिजाबाईंनी समाजापुढे एक आदर्श जो उभा केला त्यांचे धैर्य अतुलनीय असेच होत. त्यावरुन त्यांची समाजाविषयीची कळकळ, आस्था, प्रामाणिकपणाची होती हेच दिसून येते.

राजसत्तेचा पाया खोलवर रुजविण्यासाठी समाज संघटीत करून, त्याचे बळ, ताकद राजाच्या मागे उभे करणे जरुरीचे असे, त्यामुळे प्रजेला ते राज्य आपलेसे वाटायचे. अत्यंत प्रतिकूल काळातही आपल्या कृतीने, विचाराने, धर्मसुधारणेचे, समाज सुधारणेचे उदाहरण समाजापुढे उभे केले.

(उ) अहिल्याबाई होळकर : फुलांचा सुगंध जसा सगळीकडे दरवळत जातो तसाच अहिल्या बाईंच्या कार्याचा आणि राज्यकारभाराचा सुगंध सगळीकडे पसरला होता. प्रजा हीच माझी लेकरे मानून प्रजेच्या कल्याणासाठी झिजू लागल्या. तहानलेल्यांची तहान, भुकेल्याची भूक, जनतेचा पैसा जनतेच्या कल्याणासाठी खर्च केला. अपार दानधर्म करुन राजाला न्याय, सर्वांना समानतेने वागविले. परोपकारामुळे त्यांचा डंका सर्वत्र गाजू लागला. त्या एक आदर्श प्रशासक होत्या. दुष्टांना शासन करण्यात, अनाथांना मदत देण्यात त्या कधी मागे राहिल्या नाहीत. प्रजेसाठी

त्यांनी अनाथांच्या मुलांचा... शिक्षण, शाळा, मंदिरे बांधली. दानधर्माची व्यवस्था केली. सर्व लोकांना त्यांनी संपूर्ण स्वातंत्र्य दिले होते. मदत मागण्यासाठी आलेल्या कोणालाही त्यांनी कधी परत पाठविले नाही. त्या काळातील त्या दानशूर वृत्तीच्या होत्या. दगाळूपणा, प्रजेविषयी कळवळा, परधर्मीविषयी प्रेम, औदार्य, राज्यकारभारातील कौशल्य, चोख राज्यकारभार, प्रजेचे कल्याण हे अहिल्याबाईचे असामान्य कर्तृत्व होते.

(ऊ) ताराबाई शिंदे : महाराष्ट्रातील पहिल्या बंडखोर विचारवंत होत्या. त्यांनी १८८२ ला स्त्री-पुरुष तुलना हा स्त्री पुरुष नात्यांची व स्त्री जातीवर होणाऱ्या अखंड अन्याय-अत्याचाराची पूलगामी चर्चा करणारा ग्रंथ लिहिला. त्यांच्या अत्यंत परखड व तर्कशुद्ध विचारप्रणालीचे स्वत: महात्मा फुलेंनी कौतुक केले. अतिशय कणखर भाषेत त्यांनी स्त्रीजातीवर पुरुष वर्गाकडून होणाऱ्या अन्यायाची हजेरी लावली. स्त्री-पुरुष समानतेचा, स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार एवढ्या परखड व रोखठोक भाषेत ताराबाई शिंदे यांनी प्रतिकूल परिस्थितीत केले.

उच्चवर्णीय स्त्रियाही ज्या काळात अनेक प्रकारच्या मर्यादांनी, श्रध्दा समजुतीच्या बंधनांनी आणि पुरुषसत्ताक व्यवस्थेच्या दांभिक राजकारणाने जखडलेल्या होत्या, त्या बंधनाची जाणीव स्त्रियांना नव्हती. मग त्या बंधनाचे अर्थ समजणे, त्यातली विसंगती, दुटप्पीपणा ध्यानात घेणे आणि त्यामागे असलेले पुरुषांचे सत्ताकांक्षी डाव लक्षात घेणे या गोष्टी दूरच. स्त्रियांच्या बाबतीतले पुरुषांचे, पुरुषनिर्मिती व्यवस्थेचे आणि धर्मप्रणित नैतिकतेचे राजकारण उघड केले. विधवांची समाजाने केलेली असह्य कोंडी, विवाहित स्त्रीच्या वाट्याला येणारे अधिकार, प्रतिष्ठाशून्य, दु:खद जीवन, पुरुषांचे दंभयुक्त, बेमुर्वतखोर, बंधनरहीत वर्तनाच्या अनुषंगाने स्त्रियांची दुरावस्था, तिला कारण असणारी पुरुषप्रधान व्यवस्था यावर प्रकाश टाकला. स्त्री जातीवर अन्याय करणाऱ्या, स्त्रियांचे सातत्याने शोषण करणाऱ्या दांभिक पुरुषांच्या विचारवर्तनातल्या विसंगतीवर, लबाडीवर, कौर्यावर प्रथमच बाहात: सत्यशील दिसणारे मुखवटे फाडून टाकले. स्त्री-पुरुषांचा संबंध सनातन आणि स्वाभाविक असला तरी एक सामाजिक रुचित म्हणून त्या संबंधामध्ये जी असमानता स्त्रियांच्या वाट्याला येते त्या अन्यायाचे, अत्याचारांचे, शोषणाचे संचित याचा विचार ताराबाईंनी स्वच्छपणे केला. स्त्रियांची दुरावस्था ही नैसर्गिक दुर्बलतेचा परिणाम नसून पुरुषप्रधान सामाजिक व्यवस्थेमुळे झाली आहे, असे त्यांनी प्रतिपादन केले. स्त्रियांच्या दैन्य-दुरवस्थेची चिकित्सा प्रथमच ताराबाईंनी केले. ताराबाईचे कार्य सामाजिक स्थित्यंतराच्या संदर्भात घेतल्यास ठाम ठरेल असे कार्य केले. 'एकोणिसाव्या शतकातील एक महत्त्वाचा दस्तऐवज' म्हणजे ताराबाईंचा स्त्री-पुरुष तुलना ग्रंथ होय.

(फ) मदर तेरेसा : जगात कुठेही मानवजात संकटात सापडली की धावून जायचे हा मदर तेरेसांचा सहजभाव, आपल्या सिस्टर्सना बरोबर घेऊन त्या जायच्या. अमर्याद प्रेम, मनोधैर्य, उंचावणारे अध्यात्म मग तो बांगला देशातला महापूर असो की ग्वाटेमालातला भूकंप किंवा इथिओपियातला दुष्काळ १९६० नंतर त्यांचा कामाचा व्याप वाढला. मिशनरीज ऑफ चॅरिटीला रोमची अधिकृत मान्यता मिळाली. कलकत्त्यासह दिल्लीत 'होप फॉर डाइंग डेस्टिट्यूट' सुरु झाले. शिशुभवनासह रिटायरचे लेपर्स सेंटर सुरु झाले. अनाथ मुला-मुलींना परदेशात पालक मिळवून देण्याचा प्रयत्न मदरनी केला. जिथं जिथं गरज पडेल, तिथं तिथं धाव घेणं हा मदर तेरेसांचा स्वभाव, त्यांची निवड असायची. त्वरीत कृती करण्यावर त्यांचा भर आहे, आधी त्यांना गरज दिसते ती दूर करण्यासाठी लगेच त्यांची कृती सुरु व्हायची. गरजेतूनच मोतीझीलमधली शाळा, दवाखाना सुरु झाला. शाळा आणि शाळा संपल्यावर त्याचे रुपांतर वर्गात व्हायचं. गरीबांच्या जीवनाचा संघर्ष अनेक पातळ्यांवर होतो. म्हणून प्रत्येक पातळीवर त्यांनी एकेक कार्य उभे केले. झोपडपट्टीतल्या मुलांना शिक्षण, दुखण्याकरीता दवाखाना सुरु केला. नको असलेली, रोगट मुली जी गटारीत, कचरा कुंडीत टाकून दिली जात होती त्यांना आसरा आणि जीवन देण्यासाठी शिशुभवन सुरु केले. इतकेच नाही तर कुमारीका मुलांना या पवित्र कार्याकरीता मानसिकरित्या सिस्टर म्हणून मनोबल दिले.

(ग) डॉ. गेल ऑम्वेट : त्यांनी आपलं संपूर्ण जगणं हे मानवतावादी मूल्यांची रुजवणूक करण्यात खर्ची घातली. चळवळ, मोर्चे, आंदोलने यासारख्या रस्त्यांवरच्या लढाई लढण्याबरोबरच, लेखणीच्या माध्यमातून वैचारिक लढाई देखील तितक्याच ताकदीने त्यांनी लढली. 'इंडियन वुमन इन स्ट्रगल', 'दलित अॅन्ड डेमोक्रटिक रिव्होल्यूशन', 'रिव्होल्युशन : इंडियाज न्यू सोशल मूव्हमेंट', 'सॉंग ऑफ तुकाराम', 'वसाहतिक समाजातील सांस्कृतिक बंड' या ग्रंथाचे लिखाण केले. १९७५ मध्ये भारतातील आणीबाणीच्या काळात श्रमिक मुक्ती दलाच्या माध्यमातून महिलांना उभं

करण्यासाठी सामाजिक सुधारकांचे काम करणाऱ्या, स्त्रीमुक्तीसाठी लढणाऱ्या विचारवंत, सुधारक होय. वर्गीय, जातीय, लैंगिक शोषणाचा अंत करून नवा समतावादी समाज निर्माण करण्यासाठी कष्टकऱ्यांच्या चळवळीत झोकून देऊन काम करणाऱ्या होत्या.

त्या नवऱ्यानं सोडलेल्या, एकट्या राहणाऱ्या स्त्रियांना त्यांनी संघटित केले, त्यांना आत्मभान दिले. त्यांच्या हक्काची जाणीव करुन दिली. लढण्याची जिद्द त्यांच्यात निर्माण केली आणि परित्यक्तर्त्यांच्या हक्काचा ऐतिहासिक लढा यशस्वी करून दाखविला. समाजशास्त्राबरोबर साहित्य, कला आणि संस्कृतीच्या क्षेत्रातील त्यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. दलित, आदिवासी, ग्रामीण साहित्य सभा असो किंवा विद्रोही सांस्कृतिक चळवळ असो त्यांची भूमिका महत्त्वपूर्ण होती. विशेषत: जातिव्यवस्था आणि स्त्रियांचे शोषण हा त्यांच्या जिव्हाळ्याचा विषय. त्यामुळे या देशातील जातीव्यवस्था आणि तिच्या अंतासाठी केला गेलेला संघर्ष महत्त्वपूर्ण होता. भारतातील नवी सामाजिक चळवळ, दलित आणि लोकशाही क्रांती, जातिविरोधी चळवळ, भारतीय संस्कृती-दलीत दृष्टिकोण, भारतीय स्त्रीयांचा संघर्ष स्त्रीमुक्ती करीता महत्त्वाचा ठरतो. आज स्त्रीयांना नव्या शोषणमुक्त समाजाकडे जाण्याचा मार्ग दिसू लागला आहे. कोणत्याही विचारधारेच्या अंधभक्त न बनता तर्कनिष्ठतेवर तपासण्याची सवय स्त्रीयांमध्ये दिसून येत आहे.

निष्कर्ष :

* आज समाजसुधारकांनी विधवा, परित्यागता, कुमारीमाता यांच्याकरीता ज्या कार्याची सुरुवात केली, आणि संविधानाने त्यांना जे अधिकार दिले त्यामुळे समाजात विधवा पुर्नविवाह मोठ्या प्रमाणात होऊ लागले.
* परित्यक्त्या स्त्रियांही 'एकल पालक' या संकल्पनेत स्वाभिमानाने, स्वावलंबी जीवन जगत आहे.
* स्त्री-पुरुष विषमता जी लिंगाधिष्ठित होती, आज स्त्री-पुरुष समानता आढळून येत आहे. आज अर्थार्जनाचे असे कोणतेही क्षेत्र अपवाद म्हणून दाखविता येणार नाही की जिथे स्त्रियांनी पदार्पण केले नाही.
* ज्या काळात मुलींना, स्त्रीयांना 'चूल आणि मूल' असे चाकोरीबद्ध जीवन होते तेथे ताराबाई मोडक यांनी मुली, स्त्री करीता कुरणाळा सारख्या प्रयोगातून, प्राथमिक शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोखली. आज आदिवासी क्षेत्रापासून ग्रामीण भागात मुली शिक्षण घेताना दिसत आहेत.
* सावित्रीबाई फुलेंनी प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये जे शिक्षणाचे लोण समाजात आणले त्यामुळे सद्यस्थितीच्या आकडेवारी वरुन असे लक्षात येते की, मुलांपेक्षा मुली जास्त गुणवत्तापूर्ण शिक्षण घेत आहेत.
* आज विधानसभा, लोकसभा, राज्यसभा, विधानपरिषदेत, अनेक महिला उत्तम प्रशासक म्हणून मानाचा तुरा रोवताना दिसत आहे. अनेक प्रशासकीय पदावर प्रशासक, राज्यकर्त्या प्रशासनव्यवस्था चालवताना दृष्टिगोचर होत आहे.
* पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे, सावित्रीबाई फूले, डॉ.ॲनी बेझंट, ताराबाई मोडक, राजमाता जिजाबाई, अहिल्याबाई होळकर, मदर तेरेसा, ताराबाई शिंदे अशा स्त्री समाजसुधारकांमुळे समाजात स्त्री व महिलांच्या प्रगतीच्या नवनवीन वाटा, दिशा व त्यांचे नवीन आयाम दिसून येतात.
* परंपरागत परीघाला केंद्र देऊन आधुनिकतेने, तर्कशुध्द विचार करण्याची प्रेरणा या समाजसुधारकांच्या कार्यातून स्त्रीला प्राप्त झाली.
* आज तर्कनिष्ठता, वस्तुनिष्ठता, प्रत्यक्षवाद, वैज्ञानिकवाद दृष्टिकोण स्त्रीमध्ये निर्माण झाला आहे. स्वअस्तित्वाची जाणीव आणि त्या जाणीवेतून प्रगतीच्या नवीन पाऊलखुणा स्त्रीयांना खुणवत आहे त्यातून महिलांची प्रगती होत आहे. विकासाचे नवनवीन दालन सुरु होत आहे. त्या दालनात पदार्पण केलेला एक घटक म्हणजे स्त्री होय.
* शहरातील सुविधा व वाढत्या ज्ञानप्रसाराच्या शिक्षणाची सोय होणे होय. आजचे स्त्री शिक्षण दिवसेंदिवस वाढत जात असून आधुनिक जगातदेखील स्त्री ही शिक्षणाअभावी चार भिंतीआड आजतागायत खुऱ्या रुढी, परंपरा यांच्या बेड्यांतून मुक्त करण्याविषयीची खऱ्या अर्थाने जाणीव होत असल्याचे आजचे स्त्री-शिक्षण अर्थात स्त्री शिक्षणाची वाटचाल स्त्रियांच्या विस्तारीत जीवनवृक्षाला समानतेचे, खऱ्या जीवनाचे स्वातंत्र्य देत आहे, देणार आहे.
* स्त्री समाजसुधारकांनी स्त्री शिक्षणाचा जोरदार पुरस्कार केला. स्त्री जीवनाच्या दृष्टीने परंपरागत जाचक रुढी कायद्याने बंद करण्यात आल्या. स्वातंत्र्याच्या लढ्यात स्त्रिया घराबाहेर पडून राजकीय क्षेत्रात वावरु लागल्या. त्यामुळे स्त्री शिक्षणाला जोराची चालना मिळाली. स्त्री शिक्षण ही खास सरकारनी जबाबदारी स्वीकारली.

ISSN No.

* स्त्री शिक्षणातील विलंबता, अनास्थी व्यवहारातील निष्ठा, कमालीचे दारिद्र्य, शिक्षणाच्या अपुऱ्या सोयी या अजूनही स्त्री शिक्षणाच्या आड येत आहेत. याशिवाय ऑद्योगिक व विरोध पालकांचे दारिद्र्य, सहशिक्षणाविषयी प्रतिकूल दृष्टिकोण, प्रशिक्षित शिक्षकांची रूपांतरता, अध्यापनाचा असमाधानकारक दर्जा यामुळे स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण अजूनही कमी आहे. संथ गतीने वाढत आहे.
* परंपरागत पुराणमतवादी शिक्षण पध्दतीत बदल घडवून आणले आहे. अंधश्रध्दा, रुढी, परंपरा यांचे शिक्षण जे एका पीढीकडून दुसऱ्या पीढीकडे संक्रमीत होत होते पण आज स्त्रीयांनी विवेकी, वैज्ञानिक शिक्षण पध्दतीचा स्विकार केला.
* समाज परिवर्तनाच्या चळवळींना मार्गदर्शक ठरेल, असा डॉ. गेलचा वैचारीक पाया बांधत गेला. भारतातील सांस्कृतिक प्रवाहाबद्दल त्यांचे संशोधन, आकलन भारतातील बहुजनवादी, सांस्कृतिक चळवळीसाठी दिशादर्शक आहे. जातीच्या प्रश्नांबद्दलचे त्यांचे लिखाण स्त्रीयांना प्रत्यक्षवादी दृष्टि दाखविते. त्यांनी केलेले कार्य स्त्री मुक्ति चळवळीला एक बहुजनवादी नवीन दृष्टी देत आहे.
* डॉ. गेलचे सर्व कार्य आंतरीक प्रेरणेतून होते. माणसांविषयी त्यांच्या हृदयात प्रेमाचा जो ओलावा होता. माणसांशिवाय जगणे जे त्यांना शून्य वाटत होत. त्यामुळे मानवतावादी मूल्यांची रुजवण संपूर्ण समाजात विशेषत्वाने स्त्रीवर्गात केली.

संदर्भ सूची :

* महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, गोखले पब्लिकेशन लिमिटेड, नागपूर २०१७.
* मूलभूत समाजशास्त्रीय विचार पाश्चात्य आणि भारतीय - श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०१७.
* भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास - डॉ.जयसिंगराव पवार, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१८.
* मदर तेरेसा - आशा वर्देळे, राजहंस प्रकाशन प्रा.लि. २०१३.
* पुण्य श्लोक अहिल्याबाई होळकर, अमोल प्रकाशन, पुणे, २०१७.
* आदर्शमाता राजमाता जिजाबाई, अमोल प्रकाशन, पूणा, २०१९.
* सावित्रीबाई फूले : विचार आणि कार्य - प्रा. सुनीता बिडवे, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१०.
* सावित्रीबाई फूले - जी.पी. उगले, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, २०११.
* स्त्रियांच्या चळवळी आणि संघटना - अनघा तांबे, पुणे विद्यापीठ.
* स्त्री शिक्षणाची वाटचाल - प्राचार्य डॉ. नाझरे मिस्कीटा लोकवाङ्मय गृह २०१४.

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

UGC CARE Listed Research Journal

اُردو جرنل ۱۳

۲۰۲۲

یو۔جی۔سی سے منظور شدہ شعبۂ اردو، پٹنہ یونیورسٹی کا علمی و تحقیقی مجلہ

Impact factor - X

Journal No. - 13

UGC Care listed

خصوصی مطالعہ
اردو صحافت

مدیر

ڈاکٹر شہاب ظفر اعظمی

فہرست

اپنی بات	شہاب ظفر اعظمی	۵

اردو صحافت

اردو اخبارات کا دو سو سالہ سفر: ایک نظر میں	ڈاکٹر عبدالباسط حمیدی	۱۳
قومی آواز پٹنا ایڈیشن: چند باتیں، چند یادیں	ڈاکٹر ریحان غنی	۱۶
اردو صحافت: نقش و نکس	ڈاکٹر منصور خوشتر	۱۹
صحافت کا آغاز اور اردو صحافت کی دو صدیاں	محمد علیم الدین شاہ	۳۱
اردو صحافت: تعارف، مسائل اور امکانات	ڈاکٹر نہال احمد انصاری	۵۰
رسالہ شاعر کے اداریے: ایک جائزہ	ڈاکٹر عبہ الحئی	۵۷
پرویز شاہدی کی ادبی صحافت: جدید اردو کی روشنی میں	ڈاکٹر امتیاز احمد	۶۷
آسمان صحافت کے شمس و قمر	ڈاکٹر محمد افضال قاسمی	۷۶
مولانا ظفر علی خان: ایک صاحب طرز صحافی	ڈاکٹر مشکور معینی	۸۲
ہریانہ میں اردو صحافت	ڈاکٹر محمد مستمر	۸۹
۱۹۴۷ سے قبل بہار میں اردو رسائل	ڈاکٹر صوفیہ پروین	۹۷
بہار کا مزاحیہ اخبار الیچ	احمد ضیاء المصطفیٰ	۱۰۱
ماہنامہ 'سب رس': ایک اجمالی جائزہ	سرتاج احمد میر	۱۰۸
اردو صحافت کا بے باک نقیب: زمیندار	ڈاکٹر شیخ عمران	۱۱۳
اردو صحافت کی بدلتی صورت: ماضی تا حال	ڈاکٹر نعمت شمع	۱۱۸
بہار میں اردو صحافت اور قومی یکجہتی	ڈاکٹر احسان عالم	۱۲۶
بہار کے چار اردو تحقیقی رسائل: ایک جائزہ	حذیفہ شکیل	۱۳۱
وقار ملک پوری کے صحافتی کارنامے	ڈاکٹر محمد مجاہد حسین	۱۳۹

تنقید و تحقیق

پروفیسر حمید اللہ خاں عرشی	ڈاکٹر معین الدین شاہین	۱۵۰

اردو ناولوں میں وبا بطور استعارہ	مقصود دانش	۱۵۹
غالب کی شاعری میں انسانی سروکار	ڈاکٹر درخشاں زریں	۱۶۵
ترقی پسند تحریک اور محمد حسن عسکری	ڈاکٹر ندیم احمد	۱۷۳
جمیل مظہری کی نظم نگاری: ایک محاکمہ	ڈاکٹر جمشید احمد	۱۸۵
تقسیم ہند اور اردو افسانے کے بدلتے نشانات	ڈاکٹر ضیاء اللہ انور	۱۹۱
ترقی پسند تحریک اور حنفی مساوات کا تصور	ڈاکٹر محمد طیب علی	۱۹۶
سب کے امیر امیر خسرو	ڈاکٹر سورج دیو سنگھ	۲۰۹
اردو ناول کے امکانات: غضنفر کے ناولوں کی روشنی میں	شفا فاطمہ	۲۱۸
ہجویات سودا کا سماجی و سیاسی مطالعہ ۔۔۔۔۔۔۔	ڈاکٹر محمد سہیل انور	۲۲۳
اردو خودنوشت کی تاریخی اہمیت اور چند اہم خودنوشتیں	ڈاکٹر محمد ظہیر رضا	۲۳۱
پریم چند کی افسانہ نگاری: ایک جائزہ	ڈاکٹر افسانہ احمد	۲۳۰
اردو ناول کی تنقیدی تاریخ اور احسن فاروقی	شاہد وسیم	۲۳۳

آزادی کا امرت مہوتسو

تحریک آزادی اور اردو ادب	ڈاکٹر شہاب ظفر اعظمی	۲۵۲
تحریک آزادی میں اردو صحافت کا حصہ	ڈاکٹر محمد ذہبی انصاری	۲۵۸
کفاح العلامہ فضل حق الخیر آبادی فی استقلال الہند (عربی)	الدکتور محمد ہاشم رضا	۲۶۸
پراچین سنسکرت گرنتھوں میں راشٹر واد (سنسکرت)	ڈاکٹر مراری شرن مانگلک	۲۷۳
آریہ کاویہ میں راشٹریہ چیتنا (سنسکرت)	ڈاکٹر جیو چھ رام	۲۸۰

URDU JOURNAL: A UGC CARE Listed Research Journal (ISSN-2249-7854) 2023, P:113-117
Dr Shaikh Imran, Urdu Sahafat Ka Bebak Naqeeb: Akhbar 'Zamindar'

ڈاکٹر شیخ عمران

اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ اردو دستت راؤ نایک گورنمنٹ انسٹی ٹیوٹ آف آرٹس اینڈ سوشل سائنسز، ناگپور مہاراشٹر

اردو صحافت کا بے باک نقیب: اخبار 'زمیندار'

سرزمین سیالکوٹ کو یہ امتیازی شان حاصل ہے کہ اسے اردو ادب کا گہوارہ کہا گیا ہے۔ اس کی گود میں بے شمار اردو شعراء، ادبا و صحافی پروان چڑھے۔ اردو کے عظیم شاعر، فلسفی و مفکر ڈاکٹر سر محمد علامہ اقبال کا تعلق بھی اسی سرزمین سے ہے۔ اقبال نے نہ صرف ہندو پاک بلکہ پوری دنیا میں اپنی شناخت قائم کی۔ اردو شاعری میں اقبال پہلے تا آخری عظیم شاعر رہے ہیں اس میں دو رائے نہیں۔ ادب کے فروغ کے ساتھ ساتھ صحافت کے معاملے میں بھی یہ شہر پیش پیش رہا ہے۔ صحافت کی تاریخ میں ایسے کردار بہت مشکل سے ملتے ہیں جنہوں نے کئی برسوں تک اپنے جگر کے لہو سے اس گلشن کی آبیاری کی ہو۔ ان میں ایک نمایاں اور قدآور نام مولانا ظفر علی خان کا ہے۔ برصغیر ہندو پاک کی تاریخ میں مولانا ظفر علی خان کو ایک جید صحافی، ادیب اور تحریر و تقریر کی آزادی کے لیے جدوجہد کرنے والے ایک قلم کار کی حیثیت سے یاد کیا جاتا ہے۔ اردو شاعری میں جو مقام اقبال کا ہے وہی اردو صحافت میں مولانا ظفر علی خان کا اگر ایسا کہا جائے تو غلط نہ ہوگا۔ ظفر علی خان ایک ہمہ گیر شخصیت کے مالک تھے۔ وہ شاعر، ادیب، مترجم، سیاست داں اور اس سے بھی بڑھ کر ایک بے باک و نڈر صحافی جیسی غیر معمولی خصوصیات کے حامل تھے۔ ظفر علی خان کی معرکہ آرائیاں سرگرمیوں اور جدوجہد کا دائرہ کافی وسیع تھا۔ آپ جنگ آزادی میں عملی طور پر سرگرم رہے۔ ایسی بات بھی نہیں کہ ظفر علی خان اپنی نوعیت کے پہلے صحافی تھے ان کے بعد کئی صحافی آئے لیکن صحافت کا جو معیار ظفر علی خان نے قائم کیا اس کی نظیر ملنا مشکل ہے۔ ظفر علی خان کی سیاسی زندگی ان کے غیر معمولی سیاسی شعور، حق گوئی اور اپنے نظریات اور اصولوں پر عزم و استقلال کے ساتھ قائم رہنے کے شدید جذبات سے عبارت تھی۔ ظفر علی خان نے صحافت کو انقلاب کا وسیلہ بنایا۔ انہیں یا بانی صحافت ایسے ہی نہیں کہا جاتا۔ اردو صحافت کو جیسی آن بان اور شان انہوں نے دی اور کسی نے نہیں دی۔ بقول نظیر حسن زیدی:

> "ہندوستان کے اخبارات میں زمیندار نے قوم و ملک کی راہ میں جن شدائد و مصائب کا مقابلہ کیا اور جس حیرت انگیز استقامت اور استقلال کا ثبوت دیا وہ ہر شخص جانتا ہے۔"

(مولانا ظفر علی خان بہ حیثیت صحافی، ڈاکٹر نظیر حسن زیدی، کراچی ۱۹۸۵ء ص ۲۳۵)

اس بات سے انکار ممکن نہیں کہ تحریک آزادی میں ایک نمایاں رول اردو صحافت کا رہا ہے۔ خصوصی طور

پر اردو اخبارات نے ہندوستانی عوام کو ایک پلیٹ فارم پر لانے، انہیں غلامی کی زنجیروں سے نجات دلانے میں راہ ہموار کی، جس کا نتیجہ ہم آج دیکھ سکتے ہیں۔ ہندوستان کی آزادی میں جن خاص اردو اخبارات کا رول رہا ان میں 'زمیندار' کو منفرد مقام حاصل ہے۔ صاف گوئی اور بغاوت کی اعلیٰ مثال 'زمیندار' اخبار تھا۔ انقلابی جذبات کو ابھارنے اور عوام کو ہر خبر سے باخبر رکھنے کا اہم کارنامہ 'زمیندار' نے بڑی کامیابی اور لیاقت کے ساتھ انجام دیا۔

ظفر علی خان کی پیدائش سن ۱۸۷۳ میں سیالکوٹ میں ہوئی۔ ان کے والد سراج الدین احمد کا شمار اردو کے بڑے صحافیوں میں ہوتا تھا۔ انہوں نے ظفر علی خان کا نام 'خداداد' رکھا لیکن دادا کے دیے ہوئے نام ظفر علی خان سے ہی وہ مشہور ہوئے۔ تعلیم کی ابتدا گھر پر ہوئی، اعلیٰ تعلیم کی غرض سے علی گڑھ کا رخ کیا جہاں ان کی صلاحیتوں کو مزید تقویت حاصل ہوئی۔ ظفر علی خان کی یہ خوش قسمتی رہی کہ انہیں اس دور کی باوقار شخصیات مولانا شبلی، مولانا شوکت علی، مولانا محمد علی جوہر کی صحبتیں حاصل ہوئیں جس کے باعث ان کی شخصیت میں اور نکھار پیدا ہوا۔ ظفر علی خان نے ابتدا میں شاعری میں دلچسپی لی چند نظمیں اور قصائد اس کی نشاندہی کرتے ہیں لیکن اللہ تعالیٰ نے انہیں کسی اور ہی مقصد کے تحت اس دنیا میں بھیجا تھا اور وہ مقصد ہندوستانی عوام کو انگریزی حکومت کے ظلم و ستم سے آزادی دلانا تھا۔ ملازمت کے سلسلے میں انہوں نے ممبئی کا رخ کیا کچھ عرصہ ملازمت کے بعد ممبئی کو خیر آباد کہا اور اردو کے شہر حیدرآباد چلے گئے۔ ظفر علی خان کی صلاحیتوں کے پیش نظر انہیں دارالترجمہ میں ملازمت مل گئی بہ حیثیت مترجم ظفر علی خان نے اپنی ملازمت کا آغاز کیا۔ ترجمہ اصل میں ایک مشکل فن ہے لیکن ظفر علی خان نے اس میں نہ صرف مہارت حاصل کی بلکہ ایک اعلیٰ درجے کے مترجم بن کر سامنے آئے۔ آپ کی خداداد صلاحیتوں سے متاثر ہو کر حکومت نے مجلس مقننہ میں رجسٹرار کے عہدے پر فائز کیا اور کچھ عرصہ ہی میں معاون ہوم سیکریٹری بن گئے۔ شہر حیدرآباد کی فضا ظفر علی خان کو راس آئی۔ حیدرآباد میں رہ کر انہوں نے ایک بڑا کارنامہ لارڈ کرزن کی کتاب Gardens of Persia کا 'خیابان فارس' کے نام سے ترجمہ کیا۔ لارڈ کرزن نے ظفر علی خان کی بہت حوصلہ افزائی کی۔ یہی سے ان کی زندگی میں ایک تغیر رونما ہوا اور بہ حیثیت صحافی انہوں نے صحافت کے میدان میں قدم رکھا۔ شاعر مشرق علامہ اقبال لکھتے ہیں:

> ''میرے نزدیک مولانا ظفر علی خان ایک غیر معمولی دل و دماغ کے آدمی ہیں۔ ان کی ہمت بلند ہے اور ان کا قلم اپنی روانی میں بڑے بڑے مجاہدین کی تلوار سے کم نہیں۔ یوں تو سارا ہندوستان ان سے متاثر ہوا لیکن پنجاب کے مسلمانوں پر ان کا خصوصیت سے احسان ہے کیونکہ مذہبی، ادبی، اور سیاسی اعتبار سے انہوں نے اس صوبے کی بڑی خدمت انجام دی ہے۔''
>
> (پیام اقبال، روزنامہ احسان، لاہور، ظفر علی خان نمبر جنوری ۱۹۳۶)

رسالہ 'دکن ریویو' ظفر علی خان کی صحافت کا ایک اہم باب تھا۔ حیدرآباد شہر سے 'دکن ریویو' جاری

کیا۔ 'دکن ریویو' اس دور کے اہم رسالوں میں شمار ہوتا تھا۔ ظفر علی خان اردو کے دیگر صحافیوں سے مختلف ہی نہیں بہت مختلف تھے۔ وہ برطانوی حکمرانوں سے براہ راست ٹکراؤ میں یقین رکھتے تھے۔ بے خوفی و بے غرضی ظفر علی خان کی صحافت کا طرۂ امتیاز تھا۔ اپنے رسالے 'دکن ریویو' میں انگریزی حکومت کے خلاف بڑی دلیری اور جرأت مندی کے ساتھ لکھا اور بار بار لکھا جس کا نتیجہ یہ ہوا کہ اشاعت کے ایک سال میں ہی 'دکن ریویو' پر پابندی عائد کردی گئی۔ ظفر علی خان کی انقلابی سرگرمیوں کی وجہ سے کئی مرتبہ انہیں جیل جانا پڑا، ان پر جرمانہ عائد کیا گیا لیکن باوجود اس کے انہوں نے ہمت نہیں ہاری اور لڑتے رہے۔ 'دکن ریویو' دوبارہ شروع ہوا۔ سیاست کے ساتھ ساتھ ادب کا خاصہ مواد اس رسالے میں دیکھنے کو ملتا تھا۔ ادب کے بڑے نام بھی اس رسالے سے وابستہ تھے۔

ظفر علی خان کی زندگی میں کئی اہم موڑ آئے۔ ان کی بے باک تحریروں نے انہیں حیدرآباد چھوڑنے پر مجبور کیا۔ 'دکن ریویو' رسالہ بند ہوگیا پھر وہ حیدرآباد سے لاہور آگئے۔ لاہور سے مولوی سراج الدین نے ۱۹۰۳ میں ایک ہفت روزہ اخبار جاری کیا تھا جس کا نام 'زمیندار' تھا۔ سن ۱۹۰۹ میں ان کے انتقال کے بعد جب اس اخبار کی ادارت ظفر علی خان کو سونپی گئی تو انہوں نے اس ذمہ داری کو بہ حسن خوبی قبول کرلیا۔ مولوی سراج الدین نے اپنے انتقال سے قبل اپنے بیٹے سے وصیت کی کہ بیٹا! جو پودا میں نے اپنے خون جگر سے سینچا ہے وہ میرے بعد مرنے نہ پائے' اپنے والد کے اثاثہ کو ظفر علی خان نے اچھے سے سنبھال کر رکھا۔ جس وقت وہ حیدرآباد میں تھے [illegible] صحافت کا اچھا تجربہ انہیں حاصل تھا۔ ظفر علی خان کی ادارت میں 'زمیندار' اخبار نئے باب کا آغاز ہوا۔ 'زمیندار' کی نوعیت دیگر اردو اخبارات سے الگ تھی۔ اس اخبار نے مشہور خبر رساں ایجنسی رائٹر سے خبریں حاصل کرنے کا انتظام کیا۔ ظفر علی خان نے 'زمیندار' کو ہفت روزہ سے روزنامہ کردیا۔ عوام میں اس اخبار کو غیر معمولی شہرت حاصل ہوئی۔ 'زمیندار' کے تعلق سے یہ بات عام [illegible] جو اردو [illegible] ظفر [illegible] دے کر یہ اخبار خریدتے تھے اور ایک آنا دے کر اخبار دوسروں [illegible] ہم عصر اردو [illegible] پر تنقیدی مضامین کا خوبصورت مجموعہ

یہ پرچہ اس [illegible] ترقی کو پہنچا کہ ایک ایسے شخص نے اس کی ادارت سنبھالی جو نہایت قابل ہے۔ علی گڑھ کا گریجویٹ ہے۔ ہندوستان کے ایک سے زیادہ صوبوں میں نظم و نسق کا تجربہ رکھتا ہے۔ [illegible] سے آگاہ ہے۔ انگریزی کی اعلیٰ قابلیت کا حامل ہے۔ اردو نثر میں ایک درخشاں اسلوب کا مالک ہے اور شعر و شاعری پر اسے کامل عبور ہے۔ اب [illegible] اخبار پڑھنے اور سبھی مزہ ہوتے ہیں۔"

(کامریڈ اخبار، مولانا محمد علی جوہر، ۲۲ مارچ ۱۹۱۲ء)

کسی بھی اخبار میں اداریہ اخبار کی جان ہوتا ہے۔ اداریہ کا مقصد کسی خاص اور اہم موضوع پر اخبار کا

نقطۂ نظر واضح کرنا، اپنے قارئین کو سمجھانا، اضافی معلومات فراہم کرنا اور انہیں اپنا ہم خیال بنانا ہوتا ہے اس مقصد کو پورا کرنے کے لیے سنجیدہ متین اور مدلل گفتگو ہی حصول مقصد کی تکمیل کا ذریعہ ہوتی ہے۔ اس امر میں ظفر علی خان کامیاب نظر آتے ہیں۔ انہوں نے کبھی اپنے اخبار کی شہرت کے لیے اداریے نہیں لکھے بلکہ انگریزی حکومت کی چالاکیوں کو منظر عام پر لانا، ہندوستانی عوام کو انصاف دلانا ان کے مقاصد خاص تھے۔ 'زمیندار' کے بے باک سیاسی اداریے بہت مشہور ہوئے جو ہندوستان کو انگریزوں کی غلامی سے نجات دلانے کی غرض سے لکھے گئے۔ مولانا ظفر علی خان نے اپنے قلم سے تلوار کا کام لے کر 'زمیندار' کے اداریے اور مضامین کے ذریعہ عوام میں ایسا جوش و ولولہ پیدا کر دیا کہ مجاہدین آزادی اپنی جان کی پرواہ کیے بغیر انگریزوں کی توپوں اور بندوقوں کے سامنے سینہ سپر ہو گئے۔ مولانا ظفر علی خان اپنی ذات میں ایک مکمل ادارہ تھے۔ موجودہ دور میں اگر کوئی دیکھنا چاہتا ہو کہ اداریہ کیسے لکھا جاتا ہے وہ ظفر علی خان کو پڑھ لے۔ انہوں نے ایسے اداریے بھی تحریر کیے جن کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ وہ صحافت کے ہر پہلو پر گہری نظر رکھتے تھے۔ 'زمیندار' اخبار کو نامور اہل قلم کا تعاون بھی حاصل رہا۔ علامہ اقبال کا مضمون بھی اس اخبار کا حصہ رہا۔ 'زمیندار' کی تحریروں میں جوشیلا اور غضبانہ انداز تھا جو اس کی شہرت کا باعث بنا۔ اس دور کے دیگر اردو اخبارات برطانوی حکومت کے مظالم برداشت نہ کر سکے اور وقتی وقفے سے بند ہو گئے۔ مولانا ظفر علی خان اور روزنامہ 'زمیندار' کے خلاف جتنے مقدمات درج ہوئے جتنی تعزیرات پاس ہوئیں تاریخ گواہ ہے وہ کسی اور ایڈیٹر کے نصیب میں نہیں آئی۔ لیکن 'زمیندار' ان مظالم کے خلاف کھڑا رہا۔

مولانا ظفر علی خان کی صحافت کا ایک نمایاں پہلو یہ بھی تھا کہ انہوں نے ہمیشہ سچ کا ساتھ دیا، اپنا قلم سچائی دوسروں کی بھلائی اور قوم کو بیدار کرنے کے لیے اٹھایا۔ وہ ایک دور اندیش سیاسی لیڈر تھے۔ نامساعد بلکہ مخالف حالات میں اپنی صلاحیتوں کو بروئے کار لا کر گوناگوں کارہائے نما ظفر علی خان نے انجام دی۔ محمود الٰہی 'انتخاب زمیندار' کے پیش لفظ میں لکھتے ہیں:

> ''حریت کامل کے باب میں زمیندار لاہور نے ایک طویل مدت تک ملک و قوم کی رہنمائی کی، اس کے اداریے، اس کے مضامین اور اس کی خبریں کچھ اس طرح مرتب کی جاتی تھیں کہ وطن کے جاں نثاروں کو ایک نیا حوصلہ ملتا تھا اور ایسا معلوم ہوتا تھا کہ اب آزادی کی منزل کچھ اور قریب آ گئی ہے۔ یہ نکلتا تو تھا لاہور سے لیکن اس میں ملک کے ہر گوشہ کی خبریں شائع ہوتی تھیں۔ اگر کوئی چھوٹے چھوٹے قصبوں اور گمنام علاقوں کی آزادی کی تاریخ مرتب کرے تو اس کے لیے زمیندار کی فائلوں کا مطالعہ ناگزیر ہوگا۔''
>
> (انتخاب زمیندار، پروفیسر عتیق احمد صدیقی، لکھنو ۱۹۸۸ء ص ۵)

'زمیندار' کی اہمیت و افادیت پر روشنی ڈالتے ہوئے مولانا محمد علی جوہر کامریڈ میں لکھتے ہیں:

"ان کی فضیلت کا پایہ اس سے بھی اونچا ہے اور تھا، جتنا ہم سمجھے ہوئے تھے۔ اس اخبار کا ہر صفحہ اصابت رائے اور حسن انشا کا مرقع ہے۔ ہر سطر میں ان کے قلم جادو رقم نے ادب کے موتی پرو دیے ہیں۔ کوئی مقام ایسا نہیں جو حشو و زوائد سمجھا جا سکے۔ اگر اس کا نمبر اسی آب و تاب سے نکلتا رہا اور اس کے صفحوں پر فاضل مفتدر ایڈیٹر کا گوہر بار قلم معنی کے موتی یونہی برساتا رہا تو وہ دن دور نہیں کہ ہندوستان میں یہ اخبار اپنی نظیر آپ ہوگا۔"

(کامریڈ اخبار، مولانا محمد علی جوہر، ۱۳ جنوری ۱۹۱۱)

ظفر علی خان کی صحافت اور کاوشوں کا ہی ثمرہ تھا کہ آزادی کے متوالوں کو اپنے مقاصد میں کامیابی ملی اور انگریزوں کو شکست فاش کا سامنا کرنا پڑا۔ اردو کا ایک بے باک، غیر جانبدار اصولی صحافت کا ایک عظیم کردار ۸۴ برس کی عمر میں اس دنیا سے کوچ کر گیا۔ آج ظفر علی خان کو گزرے کئی برس ہو گئے لیکن آج بھی ان کی ہمدردی، ان کی حمیت دینی، ان کی علمی بصیرت اور ان کی قوت تحریر کا اعتراف سبھی کرتے ہیں۔ برصغیر کے مسلمانوں نے ان کی بے لوث خدمات کو بھلایا نہیں ہے۔ بابائے اردو صحافت کے لقب سے ظفر علی خان کو یاد کیا جاتا ہے۔ 'زمیندار' کو صرف اخبار کہہ کر موسوم کرنا غلط ہے یہ اخبار نہیں ایک تحریک کی مانند اردو صحافت میں نمودار ہوا۔ اپنے اسلوب، سنجیدگی، متانت سے اردو صحافت کو آفاقیت بخشی اور اس کا معیار بلند کیا۔ آج جب ہم مولانا کی صحافت کو مدنظر رکھتے ہوئے ان کی خدمات کا تجزیہ کرتے ہیں تو ہمیں اندازہ ہوتا ہے کہ ظفر علی خان نے اپنی صحافت کے وسیلے سے قوم و ملت اور اس سے بھی بڑھ کر ملک کی بہتری کے لیے بڑا کام کیا۔ جس کے لیے وہ ہمیشہ یاد رکھیں جائیں گے۔ اردو صحافت کی تاریخ ظفر علی خان کے ذکر کے بغیر نامکمل رہے گی۔ مولانا الطاف حسین حالی نے ایسے مرد صحافت کے تعلق سے کہا تھا:

اے دیں کے امتحان میں جانباز　　اے نصرت حق بلند تیغ عریاں
اے صدق و صفا کی زندہ تصویر　　اے شیر دل اے ظفر علی خان

❁❁❁

حوالہ جات:

۱۔ مولانا ظفر علی خان بہ حیثیت صحافی، ڈاکٹر نظیر حسن زیدی، کراچی ۱۹۸۵ء، ص ۲۳۵

۲۔ پیام اقبال، روزنامہ احسان، لاہور، ظفر علی خان نمبر جنوری ۱۹۳۶

۳۔ کامریڈ اخبار، مولانا محمد علی جوہر، ۲۲ مارچ ۱۹۱۲

۴۔ انتخاب زمیندار، پروفیسر عتیق احمد صدیقی، لکھنو ۱۹۸۸ء، ص ۵

۵۔ کامریڈ اخبار، مولانا محمد علی جوہر، ۱۳ جنوری ۱۹۱۱

Contents

Editorial	*Dr. Shahab Zafar Azmi*	*5*
Urdu Sahafat:		
Urdu Akhbarat ka Do Sau Sala....	*Dr. Abdul Basit Hamidi*	*12*
Qaumi Awaz Patna Edition:.....	*Dr Raihan Ghani*	*16*
Urdu Sahafat: Naqsh-o-Aks	*Dr Mansoor Khushtar*	*19*
Sahafat Ka Aaghaz Aur Urdu....	*Md. Alimuddin Shah*	*31*
Urdu Sahafat: Taarif, Masail...	*Dr. Nehal Ahmad Ansari*	*50*
Resalu Shayer Ke Idareye:	*Dr Abdul Hai*	*57*
Parwez Shahidi Ki Adabi Sahafat	*Dr. Imtiyaz Ahmad*	*67*
Asman-e-Sahafat Ke Shams-o-....	*Dr. Md. Afzal Qasmi*	*76*
Maulana Zafar Ali Khan	*Dr. Mashkoor Moini*	*82*
Haryana Mein Urdu Sahafat	*Dr. Md. Mostamir*	*89*
1947 Se Qabal Bihar Mein Urdu...	*Dr. Sofia parveen*	*97*
Bihar Ka Mazahia Akhbar	*Md. Ziyaul Mustafa*	*101*
Mahnama Sab Ras Ek Ijmali	*Sartaj Ahmad meer*	*108*
Urdu Sahafat Ka Bebak Naqeeb. ..	*Dr. Shaikh Imran*	*113*
Urdu Sahafat Ki Badalti Tasveer...	*Dr. Nemat Shama*	*118*
Bihar Mein Urdu Sahafat Aur	*Dr. Ehsan Alam*	*126*
Wafa Malik Puri Ki Sahafati	*Dr. Md. Mujahid Hussain*	*139*
Tanqeed-o-Tahqeeque:		
Prof Hamidullah Khan Arshi	*Dr. Moinuddin Shaheen*	*150*
Urdu Novelon Me Waba Bataure....	*Maqsood Danish*	*159*
Ghalib Ki Shayeri Mein Insani.....	*Dr. Darakhshan Zareen*	*165*
Taraqqi Pasand Tahrik Aur	*Dr. Nadim Ahmad*	*172*

URDU JOURNAL

(ISSUE-13, YEAR 2022)

A UGC CARE Listed Research Journal
(ISSN-2249-7854)

Patron

Prof. Girish Kumar Chaudhary
Vice-Chancellor
Patna Univeristy, Patna

Editor

Dr. Shahab Zafar Azmi
Head of the Department

Published by

DEPARTMENT OF URDU
PATNA UNIVERISTY, PATNA-800005
urdujournalpatna@gmail.com

PRICE-300/-

URDU JOURNAL 13 (2022)
A UGC CARE Listed Research Journal
Department of Urdu,
Patna University, Patna-5
ISSN: 2249-7854

NO BRANCH Ph.: 2303206

سونے اور چاندی کے گارنٹی شدہ زیورات

خزانہ
جوئیلرس
مرادپور، پٹنہ-۴

Khazana
JEWELLERS
MURADPUR, PATNA - 4

عمدہ زیورات
ہر قسم کے سونے اور چاندی کے خوشنما ڈیزائن کے فیشن ایبل زیورات ہر وقت تیار ملیں گے۔ آرڈر دینے پر طے شدہ نمونہ مقررہ وقت پر دیئے جائیں گے۔

مشورہ
استعمال شدہ زیورات فروخت کرتے وقت ایک بار ہم سے ضرور رابطہ کریں امید کہ بازار سے زائد قیمت پر خرید لے جائیں گے۔

گارنٹی شدہ
سونے اور چاندی کے زیورات گارنٹی کے ساتھ دیئے جائیں گے جس کی گارنٹی ہوگی اور خریدا ہوا مال پسند نہ ہونے پر بلا معاوضہ بدلا جاسکتا ہے۔

پروپرائٹر: محمد صابر و محمد یٰسین

Designed by Shahid Wasi # 9006331029

An International Multidisciplinary
Half Yearly Research Journal

IDEAL

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

ISO 9001:2015 QMS
ISBN / ISSN

ISSN - 2319 - 359X
Volume - X, Issue - II, March - August - 2022

Impact Factor 2019 - 6.601 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

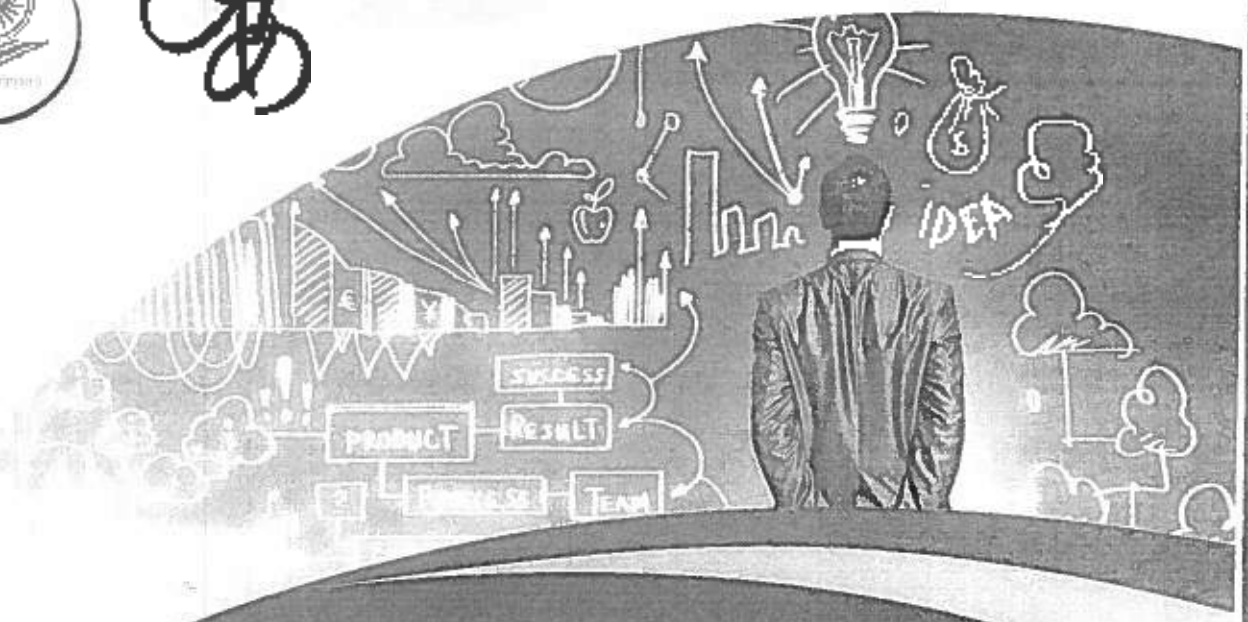
डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)

In Recognition of the Publication of the Paper Titled

स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून राजर्षी छत्रपती शाहू

Ajanta Prakashan,
Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877 Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Editor : Vinay S. Hatole

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal
(Journal No. 47026)

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - X, Issue - II,
March - August - 2022
English / Marathi

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.601
www.sjifactor.com

Ajanta
Prakashan

VOLUME - X, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2022
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 6.601 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भारतीय समाजाची संकल्पना **डॉ. जी. एम. कऱ्हाडे**	१-९
२	महात्मा फुले यांचे शेतकऱ्यांची आर्थिक, शैक्षणिक व सामाजिक स्थितीविषयीचे विचार - एक अभ्यास **डॉ. अमितकुमार शंकरराव गागरे**	१०-१४
३	भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आजन्म विद्यार्थी असलेला महामानव **डॉ. आयवळ अंकुश नाथा**	१५-१७
४	भारतातील ग्रामीण समुदाय : स्वरूप, प्राचीनता, इतिहास व बदल **Dr. Deoman Shrikrushna Umbarkar**	१८-२५
५	दुर्बल घटकात न्याय, स्वातंत्र्य व समतेची पेरणी करणारे डॉ. आंबेडकर **प्रा. धर्मदास वि. घोडेस्वार**	२६-३०
६	ग्रामीण असंघटित क्षेत्रातील कष्टकरी महिलांच्या समस्या **प्रा. सोनवले गोविंद नागनाथराव**	३१-३३
७	गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींच्या अर्थव्यवस्थेचा समाजशास्त्रीय अभ्यास **श्री. खुशाल जिवन सातपुते** **प्रा. डॉ. रविंद्र वि. विखार**	३४-३८
८	स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून राजर्षी छत्रपती शाहू **डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)**	३९-४६
९	फुले-शाहू-आंबेडकर यांचे समतावादी विचार : एक चिकित्सक अध्ययन **डॉ. मिथुन भाऊराव राऊत**	४७-५३
१०	ग्रामीण समुदायाच्या विघटनातील समस्या एक चिंतन **मनोहर भी. येरकलवार**	५४-५९
११	दुर्बल घटकातील न्याय, स्वतंत्र, समतेची पेरणी करणारे फुले, शाहू, आंबेडकर **प्रा. प्रियंका राजेंद्र आठे**	६०-६८

VOLUME - X, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2022
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 6.601 (www.sjifactor.com) CC - 6

८. स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून राजर्षी छत्रपती शाहू

डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)
सहयोगी प्राध्यापक, विभागप्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर.

गोषवारा

विसाव्या शतकाच्या पहिल्या पंचवीस वर्षात महाराष्ट्राचे सामाजिक जीवन ढवळून काढणारी, सामाजिक स्त्री संघटनेची प्रतिष्ठापना करण्यासाठी अविश्रांत परिश्रम करणारी, स्त्रीच्या उद्धारासाठी तळमळणारी व मार्गदर्शन व स्त्रीचेतना करणारी लोकोत्तर व्यक्ती म्हणून राजर्षी शाहू महाराज होत. ते कोल्हापूर संस्थानाचे अधिपती जरी असले तरी त्यांचे मन स्त्रीहितवादी होते. बहुजन स्त्रीसंघटनेच्या पुरस्कर्त्यांची होती. स्त्रीवर्गाची अस्मिता जागृत करण्याचे, त्यांच्या सर्वांगीण उद्धाराचे कार्य त्यांनी सुरु केले व त्याद्वारा सर्वधर्म, जातीतील महिलांसाठी महाराष्ट्राच्या सामाजिक परिघात स्त्री समानता, स्वाभिमान, आत्मनिर्भरता, स्वजागीव, उत्थान, विकास, आर्थिक स्वावलंबन, अनेक प्रचलित अनिष्ट रूढी, प्रथा, परंपरा विरुध्द प्रस्थापित समाज व्यवस्थेत कायदे, बदलकून करुन स्त्री उद्धार केला. त्याचा मागोवा म्हणून प्रस्तुत संशोधन लेख.

शब्दांकन : अनिष्ट प्रथा, पुरोगामी, समानता तत्व, पुरुष प्रधान व्यवस्था.

प्रस्तावना

भारतीय समाज विविधतेने नटलेला आहे. हा समाज पुरुषप्रधान संस्कृतीचा प्रतिनिधी, समर्थक आहे. जाती, वर्ण, धर्म, वंश, प्रांत अशा विविधतेतून समाजात विषमता निर्माण होत असते. समाजात स्त्री– पुरुष लिंगोत्तराचे प्रमाण सुध्दा विषम आहे. अनेक प्रतिगामी संस्थान कार्यरत आहेत. कधी आत्मसन्मानसाठी तर कधी साधन म्हणून तर कधी हुंड्यासाठी, कधी अहंभावनेसाठी, कधी धर्माच्या नावावर अशा विविध आयामाच्या परिवमय बाबींतून स्त्री उपेक्षित, वंचित, दुय्यम लेखली गेली. प्रतिगामी तत्वप्रणाली नुसार राजस्त्रीला नंतर स्त्री तिचे कोणतेही वय असो स्त्रीला विवाह बंधनात अडकवलेच पाहिजे, या करीता बालविवाहाचे प्रयोजन त्यातून स्त्रीमृत्यू प्रमाण परिणामत: तिच्या स्वातंत्र्याची, अधिकाराची, समानतेची कवाल होय. आंतरजातीय विवाहाचे परिघ उल्लंघन नंतर तर जातीव्यवस्था बहिष्कृत करुन टाकायची. जोडीदार निवडण्याचे तर स्वातंत्र्य दूरच. त्यातही एखादी स्त्री विजोड विवाहामुळे विधवा झाली तर पुर्नविवाह ला मज्जाव करण्यात येत असे. कुटुंबात तर त्या उपेक्षित होत्याच सोबतच समाजात ही त्यांची मुस्कटणा, शोषण अत्याचार असायचे. अशा प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांनी स्त्रीमुक्ती करीता जी मुक्ती समाज व्यवस्थेच्या पाशातून स्त्रीला मुरफुटणारी होती. अशा विविध अनिष्ट प्रथा, परंपरा, अंधश्रध्दा, सनातनी विचार सरणी धर्माच्या पगडा यातून स्त्रीदास्यत्व संपविण्याकरीता उचललेले पाऊल म्हणजे समाजासाठी दिपस्तंभ होय.

संशोधनाचे उद्देश

अ. राजर्षी शाहू महाराजाने स्त्रीविषयक केलेल्या कार्याचा ज्ञात करणे.

ब. स्त्रीविषयक कार्याची परिणामकारकता माहिती करणे.

संशोधन पध्दती

विश्लेषणात्मक पध्दतीचा तसेच स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्य या पध्दतीचा वापर केला आहे.

तथ्य संकलन

प्रस्तुत संशोधन लेखाकरीता दुय्यम स्त्रोत वापर केला ज्यात प्रकाशित पुस्तक आणि गझेटियर मधून जी माहिती मिळाली ती विषयानुरुप संकलीत केली गेली.

संशोधनाचे महत्त्व

आज स्त्रीयांना समाजात वावरतांना जे स्वातंत्र्य प्राप्त झाले आहे ते कर्ते समाजसुधारक राजर्षी शाहू महाराजांनी प्रस्थापित समाजव्यवस्थेत जे परिवर्तन केले त्यामुळे झाले आहे. त्यामुळे त्यांनी केलेल्या कार्याचा मागोवा घेण्याकरीता प्रस्तुत संशोधनाचे महत्त्व वाढीस लागले. आज विविध क्षेत्रात स्त्रीयांना हक्क प्राप्त झाले ते यांच्या सुधारणामुळे प्राप्त झाले आहे.

संशोधनाची मर्यादा

शाहू महाराजांच्या कार्याचा परिघ व्यापक, विशालकाय आहे, त्या कार्याला नमन/त्यांचे शिक्षणविषयक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, मुस्लिम समाज, चळवळ, राष्ट्रनिर्माण, नाटयप्रेमी, मल्लविद्या तज्ञ, मुत्सद्दी, शेतीचा जाणकार अशा नानाविध कार्याची व्यापकता आहे.

प्राप्त या संशोधन लेखात फक्त महिलाविषयी त्यांनी जे कार्य केले त्याचाच आढावा घेण्यात आला आहे. शाहू महाराजांनी असे कोणतेच अपवाद म्हणून क्षेत्र दाखविता येणार नाही की ज्या क्षेत्रात महिलांसाठी, वंचितांसाठी कार्य केले नाही. मात्र येथे महिलांशी संबंधीत कार्याचा ऊहापोह करण्यात येत आहे.

पूर्वी पुर्नविवाहाला समाजमान्यता नव्हती. आदिवासी समाजात तर नायक, प्रमुख, भगत, जाती जमात पंचायती जो निर्णय देतील तो स्त्रीला मान्य करावा लागत असे. ग्रामीण भागात तर पेशायत, ग्रुपग्रामपंचायत जो निर्णय देत होते तो स्त्रीला मान्य करणे बंधनकारक होता. शहरात तर विचारुन नका धर्मसंस्था, पुरुषी कुटुंबव्यवस्था, सांस्कृतिक संस्थान या माध्यमाने स्त्रीवर जरी अत्याचार झाला असेल तर तोने वाचा फोडायची नाही, अन्यायाचा प्रतिकार करायचा नाही. कुठे ही 'ब्र' शब्द काढायचा नाही, व्यक्त व्हायचे नाही असे अनेक निर्बंध होती. अशी धर्मनिहाय वेगवेगळ्या धर्मात वेगवेगळे बंधने आढळून येतात. मुस्लिम भगिनी तर पुरुषांनी तीनदा तलाक संबोधिले तर तिचे इच्छा असो व नसो तिचा परित्याग होत असे. अशा सर्व परिस्थितीमध्ये जर का पुरुष नपुंसक, विजोड, अपंग, कुरुप असेल तरीही स्त्री त्याला त्याज्य करु शकत नव्हती, समाजाने जे परिघात्मक रेषा आखून दिली होती ती, ओलांडू शकता नव्हती. पुरुष विकारी, विकृत, अवहेलना करणारा असेल तर आयुष्यभर खुटयाला बांधलेल्या गायी सारखी तिची अवस्था होती अशा अतिरिक्त व्यवस्थाचे बंध तोडण्याचा, परिघाला लांघण्याचा प्रयत्न शाहू महाराजांनी केला.

देवाच्या नावाने वाटेल ते आपल्या महाराष्ट्रातच नव्हे तर पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण सर्वत्र मुलींना देवाला अर्पण, वाहाण्याची व्यवस्था, परंपरा प्रतिगामी समाजाने करून ठेवली आहे. देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले, ब्रिटीशांच्या पारतंत्र्यातून भारत स्वतंत्र झाला. मात्र आपल्या देशातल्या अनिष्ट रुढी, प्रथा, अंधश्रद्धा देवाच्या नावाने वाटेल ते सुरुच आहे. अशा वाहलेल्या मुली, यांचा भोग्यावस्तूच्या पलीकडे काहीच विचारले जात नव्हते. सिची भावनात्मक कुचंबना व्हायची, धार्मिक अंधश्रद्धांनी बरबटलेले लोकमन संविधानात्मक तरतूदी, कायदे याकडे दुर्लक्ष करत होते. शर्माच्या, 'देवाच्या नावाने सोंगधल' म्हणून समाज धार्मिक दंभाने बरबटलेला होता. देवाकरीता त्या स्त्रीला धार्मिक स्थळाला सोडले जायचे तीची स्थिती अत्यंत हलाखीची, विकट उल्लेखित न करण्यासारखी होती, तारुण्य अवस्थेत त्या देहव्यापार 'without money investment occupation' म्हणून करायच्या तर शरीर जर्जर होवू लागल्यावर समाजाला कलंक मात्र दलालांना पोषक असणारी, समाजाला शाप असणारी कुप्रथा 'वेश्याव्यवसाय' सुरु होत असे. देवदासी, मुरळ्या द्वारा जी प्रजोत्पादन प्रक्रिया होत असे अशा अनौरस संततीला नाव देण्याकरीता जन्मदात्याचे नाव मिळत नसे. त्यांच्या पालन पोषण, त्यांच्या व्यक्तिमत्वाची जळणघडण असे विविध प्रश्न उग्र स्वरुप धारण करुन होते. अशा मुली—स्त्रीयांना समाजात प्रतिष्ठा सम्मान नव्हता आमुष्यभर समाजात त्यांना उपेक्षा, निंदा, भर्त्सना, हेटाळणी होत असे. आजचा वारसा हक्क तर सोडा तो दूरच होता.

जातीव्यवस्थेच्या विषमतेवर आधारलेली, पुरुषी मानसिकतेनी बरबटलेली पुरुषप्रधान सुनियोजित पध्दती जी तयार केली. महिलांना दुय्यम दर्जा देण्याकरीता अशा समाजात महिलांची प्रतिष्ठा नसतेच, ती छळ, उपेक्षा, भर्त्सना, टिंगल टवाळणीचा मुक्त विषय बनते. पूर्वी आदिवासी मध्ये एखादया गुणिया, नायकाचा अपमान करावयाचा असल्यास त्याची संपदा म्हणून स्त्री कडे बघितला जात होते. त्या नायकाला पराजीत करण्याकरीता, शरणागती पत्करण्याकरीता त्यांच्या बहिण, मुली, बायको यांचे अपहरण केले जायचे. कधी भोगण्याच्या लक्ष्यातून, कधी मनोरंजनातून कधी हेटाळणी, कधी विटंबना, कधी उपेक्षा कधी तीचा अहंकार चुरीस मिळवणे म्हणून तीला अग्नीष्टीत, शिव्या, विभत्स वर्तन, अर्वाच्य शिव्या, अकारण शिव्या दिल्या जात होत्या.

कर्नाटकात ओकळी आटा (आपल्याकडे रंग पंचमी — रंगाचा खेळ) नावाचा जो सण असतो. या सणाच्या दिवशी तरुण देवदासींच्या अंगावर पारदर्शक कपडे घातले जातात. तिच्यावर रंग उडवला जातो. तिची विटंबना केली जाते. महिलेची अप्रतिष्ठा करणारा हा खेळ आजही काही खेडयात खेळला जातो.

शाहू महाराजांनी बालविवाहास प्रतिबंध केला होता. आंतरजातीय विवाह जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता कमी करण्यास हातभार लावेल असे महाराजांना माहित होते तोच वारसा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पुढे चालविला इतकेच नव्हे तर कायद्यांना कृतीत आणण्यासाठी स्वत: पुढाकारही घेतला होता. कायदा यशस्वी व्हावा अशी त्यांची मनोमन इच्छा होती. प्रबळ इच्छेवर कायद्याचे भवितव्य अवलंबून असते, असे त्यांना वाटत होते.

शिक्षण नसल्याने व्यक्ति आपले स्वत्व विसरु शकते, असे होऊ नये म्हणून ते लोकांना समजावून सांगत होते. या करीता कोल्हापूरात वसतीगृहांचे जाळे निर्माण केले, शिक्षण सक्तीचे केले, कृषी व तंत्र शिक्षणाला चालना दिली, पालकांना जे शिक्षणाची सक्ती मोडत होते त्यांना दंड केले, शिक्षणात यांनी स्त्री–पुरुष विषमता, भेदभाव नष्ट केला, महाराजांचा काळातील मुलींच्या शिक्षणाचा वेग वरुन टाकणारा होता. आपल्या संस्थानाच नव्हे तर इतर संस्थानात मुलींना शिक्षण मिळावे म्हणून त्यांनी हजारो रुपयांच्या देणग्या दिल्या. संपूर्ण समाजातील मुली शहाण्या व्हाव्यात, शिकाव्यात, आणि व्यवस्थात्मक गुलामीतून मुक्त व्हाव्या ही त्यांची प्रांजळ भावना होती. मुलींची राजाराम कॉलेजातील फीस माफ केली, मात्र पालक त्याकाळात मुलींना शिकविण्यास तैयार होत नव्हते, याकरीता महाराजांनी मुलींसाठी शिक्षणात रुची निर्माण व्हावी याकरीता नव नवीन युक्त्या केल्या

जनतेच्या सेवेसाठी वाहून घेतलेल्या महाराजांना आपला सर्वांगिने उन्नत करायचा होता. स्त्रीला सक्षम बनविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. स्त्री, तीचे शिक्षण, तिचा विवाह, तिची प्रकृती, तिला पुनर्विवाहाचे आणि फारकतीचे स्वातंत्र्य अनिष्ट प्रथांपासून तिची सुटका, तिचे स्वायत्तत्व इत्यादी पातळ्यांवर जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले. स्त्रियांना क्षुल्लकाने वागविणेच नाहीसे करावे किंवा त्यास प्रतिबंध करावा म्हणून १९१९ ला त्याने नियम केले,

तेव्हा आणि आजही महिलांमध्ये त्या प्रमाणात पाहिजे शिक्षणाचे प्रमाण आज ही कमी आहे. कारण केलेले सर्वच कायदे त्यांच्यापर्यंत पोहोचतात असे नाही, सध्या हुंडाबळीचा, बालविवाह प्रतिबंधक कायदा आहे. पण बालविवाह मोठ्या प्रमाणात होतांना दिसत आहे. कायद्याचा वचक नसल्याने, कायदा राबविणारी यंत्रणा बेजबाबदारीने वागत असल्याने कायदा निष्प्रभावी बनतो. तो कायद्याची परिणाम शून्य ठरते. वेगवेगळ्या गर्भात तर महिलांचे कार्यक्षेत्र कुटुंबापर्यंतच मर्यादित केले आहे. कुटुंबामध्ये बैलासारखे राबूनही अत्याचार सहनही करुनही स्त्रीला प्रतिष्ठा नसते. अनेक महिलांना विविध सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक अत्याचाराला पुढे जावे लागते असे होतांना तिने कोणाकडे तक्रार करु नये, नाही तर कुटुंबाची प्रतिष्ठा चव्हाट्यावर येते असे सामाजीकरणाच्या माध्यमातून तिच्या मानस पटलावर अनेक गोष्टी बिंबविल्या जातात. ज्या महिलांना अत्याचार सहन होत नाही त्या विविध प्रकारे आत्महत्या करतात. म्हणजे स्वतःच्या जीवनाचा शेवट करतात. चार भिंतीच्या परिघात चालणाऱ्याचा घटना / प्रकार समाजाला दिसत नाही, दिसले तरी तो खाजगी बाब समजून दुर्लक्ष करतात. कित्येक महिला जीवंत असतांनाच मरण यातना सोसतात. महाराजांनी कुटुंब व्यवस्था / संस्था आणि त्यातून निर्माण होणारे ताण–तणाव यांची कल्पना होती, या ताण–तणावाला, छळाला प्रतिबंध म्हणून महाराजांनी पाऊल उचलले.

स्त्रीयांना पशुतुल्य समजले गेले, तिला गुलाम, पशुतुल्य, ढोर समजून वागविले जायचे. तिचा जन्मच सेवा करण्यासाठी आणि अपमानाचे सर्व द्रव्य प्राशन करण्यासाठी झाला आणि स्त्रीला शुद्रातीशुद्र राहावले जायचे. तिला स्वतःचे काहीही आत्मसन्मान नाही, तिला स्वतःचे स्वातंत्र्य, स्वतःचे विचार, भावना नाही, तिचे जणू काही अस्तित्वच नाही. तिला फक्त 'चूल आणि मूल' सांभाळावे याकरीताच तिचा जन्म झाला आहे,

तीला तिचा स्वाभिमानच नाही. बालविवाह आणि विधवा, सती प्रथा याविषयी तिने आवाज 'ब' काढला नाही पाहिजे हे सर्व महाराजांनी बघितले आणि त्यावर पाऊल उचलले.

मुस्लिम महिला ज्या पडद्यात राहतात. त्यामुळे त्यांच्या शूरवीरतां गुणांचा नाश होतो. शूरवीरतांचे कार्य पडद्यात राहून शक्य नाही, असेही महाराजांना वाटले. स्त्रीला स्वातंत्र्य दिले तरच तीचे कर्तृत्व फुलते, पल्लवीत होते. कुटुंबापासून रणांगणापर्यंत ती शौर्य गाजवू शकते अशी धारणा स्त्री शिक्षा देणाऱ्या स्वातंत्र्याच्या मागची होती. शाहू महाराजांनी मुस्लिम पडदा पध्दती, घुंघट प्रथाचे निषेध तर केलेच शिवाय या पध्दतीमे तोटे ही सांगितले.

स्त्रियांबद्दल राजर्षी शाहू अधिक जागृत असत त्यांना शिक्षण, नोकरीस ते प्रोत्साहन देत होते. त्यांच्या संस्थानतर्फे चालविण्यात येणाऱ्या दवाखान्यात श्रीमती साईक्स या मेट्रनचे कार्य करीत होत्या. मिस लिटल तर शिक्षण खात्यात अधिक्षक पदावर कार्यरत होत्या. देशी स्त्रियांना हा पाठ शिकवावा असे त्यांना नेहमीच वाटत असे, आपल्या सूनबाईला उदार मनाने परंपरा तोडून पुढे जाण्याचा पुढाकार महाराजांनी घेतला. १८९५ मध्ये कोळवकर रमाबाईला अधीक्षक म्हणून नेमले त्यांना आपला पूर्ण सेवाकाळ पूर्ण करुन सेवानिवृत्त झाल्या. यावरुनही राजर्षी शाहू महाराजांची स्त्रियांकडे, त्यांच्या आर्थिक स्वावलंबन, विकासाकडे कसे व्यक्तिगत लक्ष असायचे हे दिसून येते.

त्यांना माणसांची ओढ होती. निरनिराळ्या स्तरावर माणसांशी त्यांचा संपर्क येत असे. अमेरिकन मिशनरीच्या कार्यकर्त्यांपासून तर नीलगिरीच्या पर्वतराजीत राहणाऱ्या आणि राजर्षीच्या संपर्कात आलेल्या तोडा आदिवासी स्त्रियांपर्यंत त्यांच्या स्नेहसंबंधाचा विस्तार होता. स्त्रीवादी दृष्टि ने बघता असे वाटते की राजर्षी जगले असते तर याही पेक्षा अधिक विस्तारलेली त्यांच्या कर्तृत्वाची क्षितिजे आपल्याला दिसली असती. स्त्रीच्या सामर्थ्याचे आणि गुणसंपदेचे एक विलोभनीय झळझळते रुप आपल्याला आणखी विशाल पार्श्वभूमीवर पाहायला मिळाले असते.

निष्कर्ष

- जातीव्यवस्थेवर आधारित शोषण, अनाचार, अत्याचार कमी करण्यासाठी महाराजांनी कौशल्यपूर्ण मार्गाचा अंगीकार केला. महाराजांनी जातीअंतासाठी चळवळ मराठा घनगर विवाह मोठया प्रमाणात, प्रयत्नपूर्वक, जाणीवपूर्वक घडवून आणले.
- आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन म्हणून कृतीशील मार्गाचा अंगीकार केला. क्रांतीकारी गोष्टीचा प्रारंभ स्वत:पासून झाला की त्यास लवकर मान्यता मिळते आणि विचारांचा प्रसारही चांगला होतो. महाराजांनी आंतरजातीय विवाहासाठी केवळ प्रजेलाच प्रोत्साहन दिले नाही तर आपल्या चुलत बहिणीचा विवाह इंदुरच्या यशवंतराव होळकर सोबत जुळवून आणला.
- महाराजांना वाटले बालविवाहाचे प्रयोजनच मुळात स्त्रीचे स्वातंत्र्य मारण्यासाठी असते. जर स्त्री चाकोरीबद्ध जीवनाच्या श्रृंखला तोडून स्वजाणीवेतून बाहेर लागली तर प्रतिगामी व्यवस्था कोडमडेल की काय ? अशा भितीतून स्त्री शहाणी होण्या आधी प्रतिगामी व्यवस्था तीला 'चूल आणि मूल'

यात गुरफटून ठेवते. याकरीता महाराजांनी विवाहाचे, जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य हा निर्णय तात्कालीन परिस्थितीत क्रांतीकारी ठरला. ज्या काळात त्यांना निर्णय घेतला तो स्त्रीविरोधी तत्वप्रणालीचा समाज होता अशा स्थितीत महाराजांनी घेतलेला निर्णय महत्वपूर्ण ठरतो. बालविवाह प्रतिबंध करुनच न थांबता त्यांनी आंतरजातीय विवाहाला मान्यता देवून जी प्रतिष्ठा कुटुंबात आणि समाजात, बाहेर नव्हती ती मिळवून देण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. पूर्वी तर विधवा स्त्री कोणत्याही कार्यक्रमात भाग घेऊ शकत नव्हती, पतीच्या निधनानंतर तिची अवस्था पशु सारखी व्हायची. कधी कधी तर पत्नीलाच पतीच्या मृत्यूस जबाबदार घटक समजण्यात येई. पांढऱ्या पायाची, काळ्या नजरेची, घेटकीण, खाऊन टाकले असे संबोधित करुन तिला छळले जायचे तीच्या या अंधकारमय परिघातून बाहेर काढण्याकरीता, तिचे आरोग्य व्यवस्थीत रहावे, तिला पूर्ण जीवन जगता यावे, या करती, विधवा पुर्नविवाह सारखे कायदे निर्णय अस्तित्वात आले.

विधवा विवाहास बंदी घातल्यामुळे होणारे सामाजिक दुष्परिणाम त्यांनी समाजाला सांगितले. विधवा विवाह कसा आवश्यक आहे हे इयांनी प्रस्थापित पुरोगामी तत्वप्रणालीच्या लोकांना प्रबोधन, सभा, समिती, संस्थानात ही सांगितले आणि संस्थानाबाहेर तिथे कुठे त्यांना संधी मिळाली तिथे या सर्व गोष्टींना ऊहापोह केला.

- शाहू महाराजांनी देवदासीपासून जन्माला आलेल्या अनौरस संततीचा सखोल अभ्यास केला. ज्यांच्यापासून ती अनौरस संतती जन्माला येईल त्यांच्या संपतीचा वाटा त्या संतती मग ती मुलगी असो किंवा मुलगा त्यांना देण्याचा कायदा त्यांनी केला. देवदासी, जोगतिणी, मुरळी, मुलांसाठी जो कायदा पुर्नविवाहासाठीचा होता, तो यांना लागू केला. वर्षानुवर्ष अंधश्रध्दा धर्माचा जोखंड श्रृंखलेत बांधलेल्या, भरडल्या, दुर्लक्षित, उपेक्षित स्त्रीया पर्यंत शाहू महाराज जाऊन पोहोचले.

आता या कायदयाची परिणामकारकता म्हणजे ज्या महिलांचा उपयोग झाला, देवदासीच्या ज्या संतती होत्या, त्या संततीला या कायद्याचा लाभ झाला. कारण एक सुसंस्कृत समाज निर्माण होण्याचे स्वप्न या कायद्यामुळे निर्माण होणार होते. कायदा थोडा कठोरच केला होता त्यामुळे त्याचा या प्रथावर परिणाम होणे हे निश्चितच होते.

- एखादी अनिष्ट प्रथा उच्चाटण करण्यासाठी शाहू महाराज प्रबोधनाचा मार्ग स्विकारायचे. पण जर यांची परिणामकारकता त्यांना दृष्टिगोचर झाली नाही तर समाजासमोर कायदा करुन स्त्रीला सम्मान देण्याचे कार्य करायचे.
- शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानातील अलुता—बलुता प्रथा बंद करण्याचा विचार केला, तरीही लोक बलुतेदारी जबरण मागायचे ५ जुलै १९१९ ला महाराजांना एक हुकूम दिला, सरकारी कामगारांनी अगर इतरांनी कोणाकडे जुलूम केल्यास संबंधित व्यक्ति शिक्षेस पात्र होईल, असा तो हुकूम होता. अनौरस संतती व जोगतिणी करीता १७ जानेवारी, १९२० ला कायदा केला.

- शाहू महाराजांनी कर्नाटकातील रंगाचा खेळ ही प्रथा बंद व्हावी, समाजात महिलांना प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी या करीता, निकोप, निरोगी समाजासाठी अशा प्रथांविरुध्द कायद्याचे हत्यार उगारलेले होते.
- मुलींना शिक्षण मिळावे म्हणून त्यांनी अनेक समित्या स्थापन केल्या. त्यांच्या राहण्या-जेवण्याची निःशुल्क सोय करण्यात आली होतकरु मुलींसाठी पुस्तक पेढी योजना सुरु करण्यात आली. मुलीने शिकावे म्हणून गर्भश्रीमंत लोकांवर कर बसविण्यात आले. त्याचे उदा. म्हणजे त्यांची इच्छा असून जी कमी दयान विधवा झाली होती, तिला शिक्षण देण्याचा निर्णय घेतला. प्रतिकूल परिस्थिती आणि कुटुंबातूनच विरोध होत असतांना सुनेला शिक्षण दिले गेले.
- स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराला आळा बसावा म्हणून कूरपणाचा वर्तनास प्रतिबंध करणारा कायदा करण्यात आला. त्या कायद्यातील शिक्षा समाजाला कडक वाटतील पण कायद्याची भिती बसविण्यासाठी, सुधारणा घडविण्यासाठी ते आवश्यक आहे. स्त्रियांबरोबर क्रूर वागण्याचे असे कितीतरी व्यवहार आहेत की ते इंडियन पिनल कोडखाली येऊ शकत नाहीत. म्हणून इतका वाईट असतो की स्त्रियांना स्वतःच्याच अन्यायिकयी वाईट वाटू लागले, स्त्रीला क्रूरपणे वागविणाऱ्यांना सहा महिन्यांचा कारावास व २०० रुपयेपर्यंत दंडाची शिक्षा देण्याची तरतूद या कायद्यात केली.

संदर्भ सूची

- राजर्षी शाहू, कर्मवीर भाऊराव पाटील आणि प्रबोधनकार ठाकरे, डॉ. जयसिंगराव पवार, मेहता पब्लिशींग हाऊस.
- राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ — संपादक डॉ. रमेश जाधव
- शाहू — श्री राम ग. पानिंद्रे
- राजर्षी शाहू छत्रपतींचे जाहीरनामे व हुकुमनामे संपादक डॉ. जयसिंगराव पवार, मेहता पब्लिशींग हाऊस.
- राजर्षी शाहू छत्रपती — धनंजय कीर
- छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज — तु. वा. नाईक
- समाजक्रांतीकारक — राजर्षी शाहू छत्रपती, डॉ. जयसिंगराव पवार, मेहता पब्लिशींग हाऊस.
- राजर्षी शाहू छत्रपती एक अभ्यास — वसुधा पवार, मेहता पब्लिशींग हाऊस.
- लोकराजा शाहू महाराज व्यक्तित्व आणि विचार — धनंजय कीर
- राजर्षी शाहू एक दृष्टिक्षेप — डॉ. जयसिंगराव पवार
- छत्रपती श्री राजर्षी शाहू महाराज — डॉ. शशीकला कर्डिले, वैशाली प्रकाशन, पूणे
- छत्रपती शाहू महाराज — प्रा. रघुनाथ कदम
- फूले, शाहू आंबेडकर मिशन और आजादी आंदोलन लेखक पी.आर. गौतम

- https://www.bookganga.com
- https://www.flipkart.com
- https://www.amazon.in
- https://www.mehtapublishinghouse.com
- https://www.akshardhara.com
- https://gatnacognition.com
- https://havayan.com

No. of Research papers in International Peer Reviewed Journals

Sr. No	Name of the Teacher	Dept.	Title of the research Paper	Name of the Journal	Publisher	Year
1	Dr. Vishakha Kamble	Marathi	Jhadiya Jamat: Aarambh v Vikas Prakriya	SANSKRUTI- International Multidisciplinary Research Journal	Editor in Chief - Sanjay Bongale	Apr.-May-Jun.-2021
2	Dr. Somnath Barure	English	Ecological Concerns in Poetry of Niranjan Mohanty: A Reading of Select Poems from House of Rains	Scholarly Research Journal for Humanities, Science and English Language- An International Peer Reviewed and Refereed Journal	Dept. of English, Lokmanya Mahavidyalay, Warora,Maharshtra	Apr. - Jun. 2021
3	Mr. Shekhar Vispute	English	A Woman in 'Burkhah'	International Journal of Creative Research Thoughts- An International Open Access, Peer-rewiewed, Refreed Journal	IJCRT.org	Jul. 2021
4	Mr. Shekhar Vispute	English	The Problems of Differently -Abled Persons of India and Remedies	International journal of Multidisciplinary Educational Research	Digital Certificate of publication:http:/ijmer.in/pdf/e-Certificate20%of20%Publication IJMER.pdf	Jul. 2021
5	Dr. Vishakha Kamble	Marathi	Mahapashan Dafan Sanskruti-Mahurjhari	AKSHARA-Peer Rewiewed & Refereed Multidisciplinary International Journal	Akshara Publication, Plot No. 143, Professors' Colony, Bhusawal, Dis.- Jalgaon, Maharashtra.	Jul. 2021
6	Dr. Sanjay Kaninde	Political Science	Leadership Skill Development	International Journal of Creative Research Thoughts- An International Open Access, Peer-rewiewed, Refreed Journal	IJCRT.org	Jul. 2021
7	Dr. Uttareshwar Surwase	Marathi	P.L.Deshpande yanche Vyaktilekhan Chitran	VIDYAWARTA- Peer Rewiewed International Journal	Harshardhan Publication PVT.LTD.,At.Post.Lambaganesh Tq. Dist. Beed	Jul.-Sept. 2021
8	Dr. Vishakha Kamble	Marathi	Preshitanche Bet: Kamgarvishayak Janiv	AKSHARA-Peer Rewiewed & Refereed Multidisciplinary International Journal	Akshara Publication, Plot No. 143, Professors' Colony, Bhusawal, Dis.- Jalgaon, Maharashtra.	Jul.-Sept. 2021
9	Dr. Vishakha Kamble and Dr. Sanjay Kamble	Marathi	Jurassic Yugatil Jiwanshyam - Waddham: Sanshodhanaatmak Vedh	SANSKRUTI- International Multidisciplinary Research Journal	Editor- in- Chief- Santosh Bongale	Jul. - Aug.-Sept. 2021
10	Dr. Anil Bankar	Political Science	Udarikaran v Samjik Ghatak: Ek Adhyayan	RESEARCH JOURNEY-International Peer Rewiewed, Refreed and Indexed E- Research Journal (Udaarikarananantar cha Bharat 1991-2021)	Swatidhan International Publications	Aug. 2021
11	Dr. Vishakha Kamble	Marathi	Dr. Babasaheb Ambedkar Wandmayeen Lekhanshaily	AKSHARA-Peer Rewiewed & Refereed Multidisciplinary International Journal on 'Dr. Ambedkar in the Global Context'	Akshara Publication, Plot No. 143, Professors' Colony, Bhusawal, Dis.- Jalgaon, Maharashtra.	Aug. 2021
12	Dr. Sanjay Kaninde	Political Science	Effective Decision Making	International Journal of Creative Research Thoughts- An International Open Access, Peer-rewiewed, Refreed Journal	IJCRT.org	Aug. 2021
13	Dr. Sanjay Kaninde	Political Science	Effective Communication in Administration	International Journal of Creative Research Thoughts- An International Open Access, Peer-rewiewed, Refreed Journal	IJCRT.org	Aug. 2021
14	Dr. Pramila Bhujade	Sociology	A Sociological Study of Single Parent Problem	B-AADHAR- Peer Rewiewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Journal (The Contribution of Indian Women in Family, Society and National Development in Post Indepence Era)	Aadhar Publication, Amrawati, Maharashtra State.	Oct. 2021
15	Dr. Pramila Bhujade	Sociology	Sonkoli Samajacha Samajshastriy Abhyas	COSMOS- Recognized Multidisciplinary International Peer Rewied E-Journal		Oct. 2021
16	Dr. Sanjay Kaninde	Political Science	Iconic Buddhist Sites in Nagpur City of Maharashtra; Developing as a Tourist and Cultural Hub	International Journal of Creative Research Thoughts- An International Open Access, Peer-rewiewed, Refreed, Multidisciplinary, Indexed Journal	NIL	Oct. 2021
17	Dr. Vishakha Kamble and Mandar Kautkar	Marathi	Zaddipattitil Pramuk Loknatya: Dandar	VIDYAWARTA- Peer Rewiewed International Journal	Harshardhan Publication PVT.LTD.,At.Post.Lambaganesh Tq. Dist. Beed	Oct.-Dec. 2021
18	Dr. Vishakha Kamble	Marathi	Pracheen Vihir- Kayar v Katakner: Vaishishtpurna Sannskruti	AKSHARA-Peer Rewiewed & Refereed Multidisciplinary International Journal	Akshara Publication, Plot No. 143, Professors' Colony, Bhusawal, Dis.- Jalgaon, Maharashtra.	Oct.-Dec. 2021

19	Dr. Vishakha Kamble	Marathi	Pracheen Dafan Sanskruti: Kuhi	VIDYAWARTA- Peer Rewiewed International Journal	Harshardhan Publication PVT.LTD.,At.Post.Lambaganesh Tq. Dist. Beed	Oct.-Dec. 2021
20	Dr. Sanjay Kaninde	Political Science	Removal of Jammu and Kashmir's Special Status (Article 370) and Reorganization in Union Territories	VIDYAWARTA- Peer Rewiewed International Multiligual Journal	Harshardhan Publication PVT.LTD.,At.Post.Lambaganesh Tq. Dist. Beed	Oct.-Dec. 2021
21	Dr. Pramila Bhujade	Sociology	Gramin Nagpurchya Prathamik Shikshanatil Galati Samasyanche Vishleshnatmak Adhyayan	VIDYAWARTA- Peer Rewiewed International Multiligual Journal	Harshardhan Publication PVT.LTD.,At.Post.Lambaganesh Tq. Dist. Beed	Oct.-Dec. 2021
22	Dr. Megha Sawarkar	Geography	Importance of Computer in Research	RESEARCH JOURNEY-International Peer Rewiewed, Refreed and Indexed E- Research Journal	Swatidhan International Publications	Nov. 2021
23	Dr. Sudhir More	Marathi	Gramin Kadambari: Swarup ani Aashay	B-AADHAR- Peer Rewiewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Journal	Aadhar Publication, Amrawati, Maharashtra State.	Dec.2021
24	Dr. Vishakha Kamble and Varsha Patil	Marathi	Balwant Bhoyar- Preshitanche Bet: Samajik Janivechya Kavita	PRINTING AREA- Peer Rewiewed International Multilingual Journal	Harshardhan Publication PVT.LTD.,At.Post.Lambaganesh Tq. Dist. Beed	Dec.2021
25	Dr. Vishakha Kamble and Jyotsana Gajbhiye	Marathi	Vartaman Saatbara: Ek Visfotak Kavyasangrah	PRINTING AREA- Peer Rewiewed International Multilingual Journal	Harshardhan Publication PVT.LTD.,At.Post.Lambaganesh Tq. Dist. Beed	Dec.2021
26	Mr. Mukesh Kharkar and Dr. Sushama Damodare	Geography	Maharashtra Rajya v Nagpur Jilhayatil Ling Gunnotarache tulnatmak adhyayan	Journal of Research and Development- A Multidisciplinary International Level Refreed and Peer Rewiewed Journal- Resource Management- Challenges, Opportunitiesand Sustainability		Dec. 2021
27	Dr. Megha Sawarkar and Amit Ghodmare	Geography	Population Growth, Urbanization and its Effects on Cities	B-AADHAR- Peer Rewiewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Journal	Aadhar Publication, Amrawati, Maharashtra State.	Dec. 2021
28	Mr. Shekhar Vispute and Dr. Bhupendra Kesur	English	Sudha Murthy's House of Cards: A Critique of the Patriarchal Hagemony	Research Journal of English Language and Literatur - A peer Rewiewed (Refreed) International Journal -Special Issue on" Post Colonial Writings: New and EmergingConcerns"		2021
29	Dr. Somnath Barure	English	Shramsanskruti in the Post colonial World (Art and Literature): A Reality Check	Research Journal of English Language and Literatur - A peer Rewiewed (Refreed) International Journal -Special Issue on" Post Colonial Writings: New and Emerging Concerns"		2021
30	Dr. Mili Baby and Amrit Walia	Psychology	A Study of Etiological Factors in Property Crime	B-AADHAR- Peer Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Journal	Aadhar Publication, Amrawati, Maharashtra State.	Jan. 2022
31	Dr. Bhupendra Kesur and Shekhar Vispute	English	Sudha Murty's Select Fiction: A Literary Panorama of the Global Humanitarian Perspective	Asian Research Journal of Arts and Social Sciences	Nil	Jan. 2022
32	Dr. Pramila Bhujade	Sociology	Human Rights and Status of Child Abuse in India	B-AADHAR- Peer Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Journal	Aadhar Publication, Amrawati, Maharashtra State.	Jan. 2022
33	Dr. Sudhir More	Marathi	Jagatikaran ani Gramin Kadambari	B-AADHAR- Peer Rewiewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Journal	Aadhar Publication, Amrawati, Maharashtra State.	Feb. 2022
34	Dr. Uttareshwar Surwase	Marathi	Pasaydaan- Ek Vaishvik Prarthana	VIDYAWARTA- Peer Rewiewed International Journal	Harshardhan Publication PVT.LTD.,At.Post.Lambaganesh Tq. Dist. Beed	Mar. 2022
35	Dr. Pramila Bhujade	Sociology	Woman Human Right and Police	B-AADHAR- Peer Rewiewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Journal	B-AADHAR- Peer Rewiewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Journal	Mar. 2022
36	Dr. Vishakha Kamble	Marathi	Sharir: Nisargopchar Padhati	AKSHARA-Peer Reviewed & Refereed Multidisciplinary International Journal	Akshara Publication, Plot No. 143, Professors' Colony, Bhusawal, Dis.- Jalgaon, Maharashtra.	May.22
37	Prerana Ratnaparkhi and Dr. Sandhya Deole	Home Economics	Awareness of Sustainable Articles made from Leftover Denim Material	SPECIALUSIS UGDYMAS- Baltic Journal of Special Education	Baltic Journal of Special Education	2022

E ISSN: 2455-1511

Sanskruti International Multidisciplinary Research Journal

INDEXED, PEER-REVIEWED INTERNATIONAL JOURNAL

Volume VI Issue IV Apr-May-Jun 2021

URL:www.simrj.org.in Journal UOI:1.01/simrj

IFSIJ IMPACT FACTOR: 5.565

Editor-in-Chief
SANTOSH BONGALE

Board

Editor-In-Chief

Prof. Santosh Bongale
President,
Sanskruti Multidisciplinary Research And development Training Institute,
At/post- Pimpalkhunte Tal-Madha Dist- Solapur, Maharashtra, India
Email id: editorsimrj@gmail.com / mr_bongale@rediffmail.com

Member Of Editorial Board

Dr. Alireza Heidari
Address : Faculty of Chemistry, California South University (CSU), Irvine, California, USA
Email id : Scholar.Researcher.Scientist@gmail.com

Dr. Arvind Prasad Dwivedi
Address : Dept. of Chemistry, Govt. Sanjay Gandhi Smarati College, Sidhi M.P., (India)
Email id : adarvindchitrakoot@gmail.com

Dr. Bhabagrahi Pradhan
Address : Dept. of Education, Jain Vishva Bharati Institute (Deemed University),Ladnun, Rajasthan, (India)
Email id : bpjvbu@gmail.com

Rohit Kumar Verma
Address : Researcher & Writer, Institute of law Jiwaji University, Thatipur, Morar Gwalior M.P. (India)
Email id : rohitklaw@gmail.com

Dr. Sunitha Kandpalam
Address : Asst. Prof. of Law, Sri Padmavati mahila visvavidyalayam, Tirupati. AP(India)
Email id : drksn1@ymail.com

Dr. Sumit Yadav
Address : Balasaheb Desai College, Patan Dist- Satara, Maharashtra (India)
Email id : sumit361283@gmail.com

Dr. R. Diane Joseph
Address : Principal, National college of education, Hayveli, Tamil Nadu (India)
Email id : diane_josep@yahoo.co.in

Dr.Christo Ananth
Address : Department of ECE, Francis Xavier Engineering College, Tirunelveli, Tamilnadu (India)
Email id : ping2christo@yahoo.com

Prof. Prakash Kamble
Address : K N. Bhise Arts And Commerce College, Kurduwadi Dist- Solapur, Maharashtra (India)
Email id :

Dr. Jaysing Patil
Address : Yashwantrao Chavan College of Science, Karad Dist- Satara, Maharashtra (India)
Email id : jaysingp53@gmail.com

Dr.Bhukya Ramesh
Address : Sr. Research Associate, Clinical & Medical Affairs Division, New Delhi (India)
Email id : dr.rameshbhukya99@gmail.com

Prof. Padmakar Wankhade
Address : Navjabai Hitkarini College, Brahmpuri, Dist- Chandrapur, Maharashtra (India)
Email Id : padmakarvishu@gmail.com

Prof. Vijay Shinde
Address : Shrimant Babasaheb Deshmukh Mahavidyalaya, Atpadi Dist- Sangli, Maharashtra (India)
Email Id : vijayshindeaca@gmail.com

Prof. Shiraj Shaikh
Address : Savitribai Phule Pune University Pune, Dist- Pune Maharashtra (India)
Email Id : shiraj.shaikh14@gmail.com

Dr. Balasaheb Das
Address : Vitthalrao Shinde Arts College, Tembhurni, Dist- Solapur, Maharashtra (India)
Email Id : drbvdas@gmail.com

Dr. Santosh Kolekar
Address : Kisan Veer Mahavidhyalaya, Wai, Dist- Satara, Maharashtra (India)
Email Id : kolekarsantosh2011@rediffmail.com

Prof. Vinod Bhore
Address : Solapur University, Solapur Dist- Solapur, Maharashtra (India)
Email Id : bhorevinod@gmail.com

Prof. Dipak Chavan
Address : Sant Rawool Maharaj Mahavidyalaya, Kudal, Tal- Kudal, Dist- Sindhudurg, Maharashtra (India)-416520
Email Id : dipeco100@gmail.com

Dr. Ajit Bhore
Address : Manorama Hospital & Advance Skin Center, Manorama arcade, Near Bharti Vidyapith, Kanark Nagar, Jule Solapur, Maharashtra (India)
Email Id : bhoreajit1005@gmail.com

Advisory Board :

Dr. Raghunath Kengar
Address : Venutai Chavan College, Karad Dist- Satara Maharashtra (India)
Email Id: drrakengar26@gmail.com

Dr. Suryakant Kengar
Address : Principal, Yashwantrao Chavan College of science, Karad, Dist-Satara Maharashtra (India)
Email Id: suryakant7889@gmail.com

Dr. Randhir Shinde
Address : Department of Marathi, Shivaji University, Kolhapur, Dist-Kolhapur, Maharashtra (India)
Email Id: randhirshinde@gmail.com

Dr. Mhendra Kadam-Patil
Address : Venutai Chavan College, Karad Dist- Satara Maharashtra (India)
Email Id: kadampatilmahendra@gmail.com

Vol VI / Issue IV / Apr-May-June 2021

Sr.No.	Article Name	Author Name	Downloads
1	Cover Page	-	Download
2	Zadiva Jamat Aarambh Va Vikas Prakriya	Dr. Vishakha S. Kambale	Download
3	Shiksha Snatak Star Ke Vidgyan Evam Maanviki Samuh Prashikshnaarthi Ki Hindi Bhasha Adhigam Ki Trutiyon ka Tulnatmak Adhyan	Dr. Sudha Dwivedi	Download
4	High school Star Par Vidhyalayin Shiksha Ke Sath Balikaon Ko Aatmraksha Ki Shiksha Uplabdh Karane me Vidhyalayin Pracharyon Va Abhibavkiy Maton Ka Adhyayan	Dr. Shweta Pandey	Download
5	Raigad Jilhyatil Aadiwashi Aashramshalanmadhil Sharirik Shikshan Abhyaskram Rabvinyasathi Aavashyak asnarya Krida Suvidhancha Sarvekshnatmak Abhyas	Dr. Swpnil Vidhati, Kumudini Dumbre	Download
6	Aadiwashi Sahityati Jeshtha Kavyitri Ushakiran Aatram Yanchya Kavitetil Bhavvishwa	Prof. Dr. Prakash Watti	Download
7	Discourse on Dalit Women's Literature in Social movements	Milind Abhimanyu Pathade	Download
8	Dr. Babasaheb Ambedkaranche Aarthik Vichar	Prof. Dr. Rekha Meshram	Download
9	MATHEMATICS AND SOCIOLOGY: EVALUATION	Varsha D. Chapke	Download
10	Mahatma Jyotiba Phule Yancha Eaitihasik Drushtikon Aani Aarthik Vichar Va Karyacha Chikitsak Abhyas	Dr. Suresh Bhadarge	Download

SANSKRUTI INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL
Journal homepage: http://www.simrj.org.in Journal UOI: 1.01/simrj

झाडिया जमात: आरंभ व विकास प्रक्रिया

डॉ. विशाखा संजय कांबळे

विभाग प्रमुख-मराठी विभाग, वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था (मॉरिस कॉलेज), नागपूर-१

मोबाइल नं.९८५०१५०८६१

सारांश:

झाडिया जमात आरंभ व विकास प्रक्रिया याबाबत विचार करताना, गडचिरोली- चंद्रपूर व छत्तीसगड प्रांतातील घनदाट जंगलात वस्ती करणारी झाडिया जमात. या जमातीला झाडिया, झाडया, झाडे, झारे, झोरिया, जाडी, झाडी, झारेया अशा विविधप्रकारे संबोधल्या जाते. या जमातीचा कोणत्याही शासकीय दस्तऐवजात नोंद नाही. या जमातीला वन्यजमातीत समाविष्ट करण्यात न आल्याने सरकारी ध्येय धोरणापासून पूर्णतः वंचित आहे.

झाडिया ही जमात प्राचीन आहे. त्यांची प्रकृती, संस्कृती, रूढी, रीती, परंपरा, गोत्रकुल-वंशकुल, आडनावे, गोंदण, साजशृंगार, लोकनृत्ये- लोकनाट्ये, जादूटोणा, वनोपज, शिकार, मासे धरणे, शेती पद्धती, वस्त्र पद्धती, कुटुंब पद्धती, मातृसत्ताक पद्धती, जन्मसंस्कार-मृत्युसंस्कार, इत्यादी वेगळ्या प्रकाराने आढळतात. गडचिरोली जिल्ह्यातील घनदाट जंगलात राहणारा समुदाय, कधी द-याखो-यातून भटकती करीत,तर कधी स्थायी होऊन आपले जीवन व्यतीत करीत आहे. यावर आजतागायत संशोधन झाले नाही. गेल्या काही वर्षापासून प्रस्तुत संशोधक या जमातीवर संशोधन करीत आहे. या जमातीची समाजाला ओळख व्हावी, सरकारने दखल घ्यावी व त्यांना न्याय मिळावा या दृष्टीने घेतलेला संशोधनात्मक वेध.

बीजशब्द: *झाडिया, वन्यजमाती, गडचिरोली, प्रकृती, नैसर्गिकता.*

प्रस्तावना :

झाडिया जमात ही अतिशय प्राचीन असून नुकताच या जमातीचा शोध लागला भारताच्या (जंबुद्वीप) भूगोलामध्ये यापूर्वी या जमातीचा उल्लेख आढळत नाही. या जमातीचे सांस्कृतिकीकरण, आर्थिकीकरण, सामाजिकता तसेच धार्मिक परंपरा व संस्कृती संदर्भात वेध घेताना; या जमातीचे भौगोलिक पर्यावरण व त्यांचे झाडीमधील वसतिस्थान कशाप्रकारचे आहे, या अनुषंगाने विचार करता येईल

चर्चा

व्याख्या-

१. "झाडी-(स्त्री) १.जंगली झाडाझुडपांनी व्यापलेला प्रदेश, राई झाडांचा समुदाय

२.झाडोरा, झाडाझुडपांनी व्याप्त अशी अवस्था, निबिडता

३.झाडीपट्टी वाट (स्त्री), झाडी, जंगलातून जाणारी वाट."[१]

२. "झाडी-(स्त्री)- झाडांचा दाट समूह, जंगल Athicket दे. प्रा. झाडी (मुबलक), झाड (लता गट नग) ता. व झाडी मंडळ झाफळा = दाट झाडी"[२]

३. "झाडी-(स्त्री) १.जंगली झाडाझुडपांनी व्यापलेला प्रदेश,

२.राई, झाडोरा-वृक्षांनी व्यापलेला,

3.चांदा व भंडारा हे महाराष्ट्रील जिल्हे."[३]

४. "झाडी-(thari) मराठी की बोली व-हाडी (दे.)का उत्तरी- दक्षिणी चाँदामें प्रमुख एक अन्य नाम."[४]

५. "झाड -(पु.) कांबळ्याचा एक पट्टा, दोन्ही पट्टया एकत्र जोडून कांबळे होते."[५]

'झाडिया' ही जमात अतिप्राचीन किंवा आदिमानवाच्या काळातील आहे. हे त्यांच्या भौगोलिक पर्यावरणावरुन सम्मजुन येते. भौगोलिकतेचा त्याच्या जीवनमानावर जास्तीत जास्त परिणाम झाला. निसर्ग हा त्यांचा जीवनाधार आहे.त्यामुळे झाडिया व झाड यांचा निकटचा संबंध आहे.

"पारंपरितिहासिकलेत झाडिया जमातीचे अनेक रहस्य दडलेले आहेत. मानवाची कैलेली उत्क्रांती, या विकसनशील प्रक्रियेत या जमातीचे स्थान आहे. पुरातत्त्वाच्या दृष्टीने बघितले टार ही जमात आपल्याला प्राचीन आढळते."[६] ही जमात प्राचीन काळात निसर्गात (झाडित) होती. आजही याच भागात आपले जीवन व्यतीत करीत आहे.

झाडिया जमातीचा प्रांत दंडकारण्य, नाग व मोर हे या वंशाचे प्रतिक आहे. घोडा हा प्राणी त्यांच्या शूरवीरतेचे प्रतिक आहे, त्यामुळे प्रत्येक गावाच्या वेशीवर घोडयाची मूर्ती आढळते. या

जमातीत ४ देव, ५ देव, ६ देव, ७ देव, व १२ देव मानल्या जातात. यामध्ये ७ देवाला महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. देव म्हणजे काय? तर गावाच्या वेशीवर ठेवण्यात येणारे दगड. या दगडांना कोणताही आकार नाही अथवा त्यावर अन्य काही लावले नसते. यावरून हे लक्षात येते की, ही संस्कृती पाषाणयुगीन असावी. या जमातीत 'मातृसत्ताक पद्धती' रूढ आहे. गावातील मुखिया अथवा मुखियानी असते. सिंधू संस्कृतीच्या कालखंडात नागवंशीयामध्ये 'मातृसत्ताक पद्धती' अस्तित्वात होती नागवंशीयाची एक शाखा द्रविड. या द्रविडांनी भ्रमणतीच्या काळात दडकारण्यात वस्ती केली.

झाडिया जमातीचा मुख्य प्रश्न, "आम्ही या समाजाचा घटक आहोत का?"[७] भारतातील एखादी जमात स्वतंत्र भारताचा एक भाग होऊ नये. ही या जमातीची मुख्य समस्या आहे. ते नागवंशीय असून भारताचे 'नाग'रिक आहेत.

संदर्भ-

1. प्र. न. जोशी- आदर्श मराठी शब्दकोश, विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी, पुणे, तृतीयावृत्ती, १९९२, पृ.३८५.
2. कृ. पा. कुळकर्णी- मराठी व्युत्पत्तीकोश, शुभदा सारस्वत प्रकाशन, पुणे, तृतीयावृत्ती, १९९३, पृ ३५५.
3. द. ह. अग्निहोत्री- अभिनव मराठी शब्दकोश, व्हिनस प्रकाशन, पुणे, भाग दुसरा, १९८५, पृ.५१७.
4. भोलानाथ तिवारी- भाषा विज्ञान कोश, ज्ञान मंडल लिमिटेड, वाराणसी, माघ संवत, २०२०, पृ.२३४.
5. दादे, कर्वे- भाषा इतिहास आणि भूगोल, १९६४, पृ.९१.
6. विशाखा संजय कांबळे- झाडिया जमात, साहित्य प्रसार केंद्र नागपूर, २०२१, पृ.२८.
7. विशाखा संजय कांबळे- झाडिया जमात, तत्रैव, पृ. ७१.

1/21/22, 5:11 PM

Special Issue of Department of English,
Lokmanya Mahavidyalaya, Warora,
RECENT TRENDS IN CREATIVE WRITING
fiction
literature
novel
Chief Editor
Editor

IMPACT FACTOR (SJIF) 2019 = 6.251 ISSN 2349-9684

An International Peer Reviewed & Refereed Journal

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR HUMANITY SCIENCE & ENGLISH LANGUAGE

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-52

Index

SR. NO.	TITLE & AUTHOR NAME	PAGE NO.
1	AN EXPLORATION OF POST-MODERN URBAN PSYCHE THROUGH BLACK FARCE IN MAHESH ELKUNCHWAR'S *REFLECTION* *Dr. Tajmamad R. Mane*	1-3
2	ECOLOGICAL CONCERNS IN THE POETRY OF NIRANJAN MOHANTY: A READING OF SELECT POEMS FROM *A HOUSE OF RAINS* *Dr. Somnath Burute*	4-10
3	MAHESH ELKUNCHWAR'S EXPERIMENTS IN *AN ACTOR EXITS* *Shrikant Niranjan Pori*	11-14
4	EPISTEMOLOGY REVERSED: AN INTERROGATION INTO THE IDEA OF CREATING CONTEMPORARY COMMERCIALS AND THEIR POST TRUTH IMPLICATIONS *Nipun Naik*	15-23
5	APPLICATION OF ECO CRITICISM TO 'THE TEMPLE OF MY FAMILIAR' *Dr. Baviraju O. Hajare*	24-28
6	ECO-CRITICAL CONCERN IN THE RIVER OF SMOKE OF AMITAV GHOSH AND IN THE COFFER DAM OF KAMALA MARKANDAYA *Mr. Vinod Manoharrao Kolade*	29-33

ECOLOGICAL CONCERNS IN THE POETRY OF NIRANJAN MOHANTY: A READING OF SELECT POEMS FROM *A HOUSE OF RAINS*

Dr. Somnath Barure
VNGIASS, Nagpur

Abstract

All living beings, irrespective of their differences are seen very closely connected with the ecosystem of their placeforce. Usually, the relationship between the physical things like land, soil, water, air and living things like plants, animals, and birds is the area of ecology or its study based on scientific method is done in this discipline. The ardent need of interdisciplinary approach of study in all disciplines of knowledge has already been highlighted in our time. So, one cannot afford excluding such topics from the study of humanities and literature as well. Poetry and literature of all ages could be read and studied as an embodiment of ecological expressions on the part of the poet or from the viewpoint of some place or issue in the natural world. Niranjan Mohanty like many other post-modern poets is very sensitive and attached with the land of his birth. Its environmental conditions, effects on the life of people (both good as well as bad), history, traditions and customs are the core issues of his poetic enquiry. Through his poetry, we often see his sublime expressions about the natural way of living, oneness that his ancestors shared with the 'Mother Nature' throughout their lives and most pathetic: the loss of environment that the poet sees at various fronts frequently posing serious concerns for his readers. This paper attempts to read select poems of Mohanty from his latest collection of poems A House of Rains (2008) from ecological perspective.

Keywords: Ecology/Environment/Eco-friendly, rootedness, belongingness and communion with nature

Niranjan Mohanty

Niranjan Mohanty was a post-modern poet-critic and Professor at the famous Visva-Bharti, Santiniketan, till his sad demise in 2008. He made a valuable contribution to the body of Indian English Poetry. Born in a lower middle class family, but having culturally and traditionally rich surrounding, he never disowned the psychic residues of culture in general and agrarian culture in particular. The issues like mythology, history, traditions, relationships, and belongingness in various shades shape his poetic fabric. As a devoted teacher and an established poet, he has published eight volumes of poems. *Silencing the Words* (1977), *Oh This Bloody Game!* (1988), *Prayers to Lord Jagannath* (1994), *Life Lines* (1999), *On Touching You and Other Poems* (1999), *Krishna* (2003), *A House of Rains* (2008) and his last *Tiger and Other Poems* (2008) are his significant poetic works. Mohanty's poems have been translated in Hindi, Spanish, Portuguese and Urdu. Besides this, he translated poetry of eminent poets from Bengali and Oriya in to English.

Poetry of Niranjan Mohanty

Niranjan Mohanty to a large extent is a poet of nativity and belongingness. Rootedness in one's own culture through and through is the major theme in many of his poems from beginning to the end. So, no poem of Mohanty could be read in absence of the issues of his land in one way or the other. Every poet has this aspect, in more or less proportion in his poetry. His family,

relations, landscape, Lord Jagannath, beliefs and everything that comprises his being as an Orissan first and an Indian in succession, forms the basis of his poetic imagination.

Niranjan Mohanty in the foreword written to his own volume of poems entitled, *A House of Rains* (2008) perhaps, suggests the same thing. He writes, "I don't know why I have been disposed towards believing that poetry-whether writing it or reading it-brings one closer to life, closer to whatever constitutes life and whatever makes life meaningful" (Mohanty). In this volume of poems, he embodies a striking variety of themes and attitudes towards the changing patterns of life trapped in the flux of time. Meaning by that, poems in this volume deal with the innumerable things related to life, where life stands in between the different voices.

The title of this volume is appropriate, as it houses different voices of rain. 'Rain' no longer here is a word; it transforms into a symbol and acquires different and deeper meanings. Like his other volumes of poems, *A House of Rains* also follows the unity of relationship; relationship with people, landscape, nature, blood and bones and everything that makes the man in Mohanty breathe. After all, he is a people's poet. In his poem, "Rains in Iowa" he begins with the words- "Tears of the eyes /or the skies, change nowhere" (R3). In short, he is a great humanitarian, and a sensitive man. All his poems are the replica of his personality exploring almost all fields of life. Going further in this article we shall concentrate and discuss only ecological concerns the poet has shown in his poems.

Ecological Spaces in the Poetry of Mohanty

Literature of all ages offers ample space for contemporary issues, rather, that is the religion of an author to record his own time through words. Modern literature across the globe forcefully brought the principle of reality or truth that resulted into making contemporary issues dominant in the poetry and other works of art in our time. Sudhir K. Arora a scholar and critic in this context puts his observation quoting Ray in support:

Modernity and Contemporaneity, though apparently are similarly dressed, differ in tone. Contemporaneity is the quality of being current or of the present. It is the quality of belonging to the same period of time. Modernity is a "matter of sensibility" and "everything that is contemporary is not necessarily modern. To be modern is to be aware of the contemporary scenario as changed by the growth of knowledge; a sensitive perception of the world in the present state of knowledge. The perennial stuff of literature is reality. But the concept of reality is an ongoing process; it keeps on changing with the development of knowledge" (Ray). (Arora, "A Postmodernist..." 77)

Basically, both the terms represent a reaction against the idealized and romantic approach of the pre-independence poetry, so far as modern Indian English Poetry is concerned. In an age of dissatisfaction and broken dreams, Indians found themselves cheated at the hands of their own leaders. This anger could be seen throughout sixties onwards in literature and in cinema. The famous 'Angry Young Man' of the seventies, both in cinema and literature, is the true example of portraying the contemporary mind in its reality.

Indian English Poetry has always justified the cause of time by providing space and voicing countless contemporary issues in all its ages since its inception. In the modern period,

Indian psyche witnessed a sort of alienation from its surrounding, so did the poetry declaring a break to the tradition. In the post-modern period, again poets came back to the tradition and their being a part of one very old Indian mythical presence. We have poets like Jayant Mahapatra, Arun Kolatkar, A. K. Ramanujan and the recent one like Niranjan Mohanty giving much importance to the contemporary burning issues in their poetry.

Niranjan Mohanty in his poetic world of imagination, purposefully places issues of poverty, hunger (both of loin and belly), suicides, corruption, immorality, faith, religious belief, deity, rituals, politics, murder and most prominently personal and family life in communion with nature. The environmental issues born out of human greed in our time have been a painful source of inspiration for the poet. He goes into his past at times to remind the eco-friendly lifestyle our ancestors. All these are the recent trends of writing in the poetry of Niranjan Mohanty. Let's enquire how the poet keeps pace with changing contours of environmental change and its effects through various examples in and around him, and incorporates same into his poetry.

Mohanty through his late published poems appears more mature while dealing with burning ecological issues. His volume of poems entitled *A House of Rains* (2008) appears with a poem entitled "Digging". As the title suggests, he digs deep into his own memories about the surrounding, the natural atmosphere and over all simplicity of life in the past. The entire poem speaks about his family's past and at the same time it speaks about very important environmental issues around in India. It voices the issue of denuding trees in the name of development, encroaching water reservoirs for erecting administrative buildings and complexes. His introspection regarding the loss of natural atmosphere around makes him think and appear as an environmentalist through his poetic expression. He artistically begins with the remarks by the villagers on his grandfather's sad demise:

Digging a pit, large or small, was an art
with him, that's exactly what they said,
when my banyan-tree like grandfather passed away, last winter. (01)

The poet reminds of his skilled grandfather in digging pits to plant saplings. The poet addresses him as, "my banyan-tree like grandfather". The banyan tree is worshiped in Indian culture. It is an embodiment of nourishment through its shade and huge branches. It symbolises the father figure in a family; the one takes care of all needs and problems in a family. This comparison also gestures the deeply rooted tradition of relating to the objects of nature around us very respectfully. These pits his grandfather used to plant coconut saplings. The first half of the poem he goes on describing the nature friendly deeds of his ancestors and natural life they enjoyed. The rest of the half deals with changed state of affairs. The poet voices this disgust in his heart through the words:

The trees have been cut to give a plainer, cleaner
view of things around, and even to make
the compound glitter with signs of sanitation
and hygiene, and good health. This change
opens for me a door so uncertain and closes

another that matters to me even in this hour. (02)

The poet here mocks at the new policies; facilitating in an opposite way at the cost of natural life in search of comfort. The poet also brings to the notice of the reader, the environmental change in the form of natural calamities. Cyclones have become frequent visitors these days. Every year these cyclones keep hitting the sea-shores causing destruction of natural and human habitats. The poet in this same poem refers to the destruction caused due to cyclone in the lines:

The last year's super cyclone had uprooted
seven of our bright-eyed coconut trees. (02)

These cyclones and other natural calamities are the results of excessive human interference in the natural environment. In the end, with almost nervousness he wishes to become a bird and join the 'sacrosanct whiteness' of his ancestors. The poet is keen regarding the environmental loss during his time. The poem reminds the changing picture of villages and rapid urbanization at the cost of nature and natural life.

In one another poem entitled "Grief, once again" poet grieves the loss of garden which was cool, still, shady, full of fragrance. The honey-suckling tiny pretty bees, songs of nameless birds slowly disappeared from this garden state and the area gets transformed into a landscape unknown to the poet. The poet records changes in the atmosphere in the words.

This landscape darkens and deepens
Like night's unknowable shapes
In jungles, along river-banks
Swollen with solemnities of solitude;
its heaviness oppressing bones' strength,
the mortal frame's awed breath.
Birds of absences, whispers
of weathering leaves, groans of trees
uprooted by the recent cyclones,
the scooped out stare of tanned earth
in the well in a sizzling summer's
wild shimmer.
The garden in memory sheds
its clairvoyance. (04)

The poet through these lines, of course, highlights his mental state of solitude taking him deep into the mysterious atmosphere but, to express his mental state, he employs physical imagery of environmental loss relating it to the changed atmosphere around. The cyclone uprooting trees and their groaning is symbolic of dying countryside. The scooped out stare of tanned earth in the well during summer reminds the rise in temperature of the earth in our time often resulting in lowering water level of the earth. The poet ultimately declares that the garden is no more a garden both physically and most importantly in emotions and sentiments.

"Mosquito" is one more poem in this same anthology by Niranjan Mohanty. The poet hates mosquitoes and curses them for their bumpy buzz breaking sleep. He also blames

mosquitoes for disrobing him of his dreams but, still the poet avoids killing the mosquitoes by clap or slapping. The poet discloses the reason behind in the words:

Long ago, my granny, holding
a palm-leaf fan, and fanning,
preachingly told me not to kill
animals or insects, for that would
amount to sinning. Like an echo
of distant temple bells, her words
echo in me, whirl back to me
like faces, once very dear...
Lifting the edges of the net
I let the mosquito go by.
A flower of my granny's fulfilment
swaying gently by the breeze of inheritance. (21)

Thus, the tradition of respecting life breathing, large or small of animals, birds, insects and of all living beings is the famous principle of "live and let live" is deeply rooted in Indian culture. Religions philosophies like that of Hinduism amounts it to sinning. Hence, the poet remembers the words of his granny and avoids killing the mosquito that had sucked his blood. This example directly-indirectly relates to the religious principle of "ahimsa parmo dharma" resulting in creation of ecological balance.

Mohanty's warmth and benevolence could be experienced even for very small birds and creatures around him. One such poem expresses his guilt and inabilities to facilitate these tiny creatures build their nest in his bathroom. The poem, "Once again, the unspeakable grief" grieves his helplessness in the words:

Unaware, they delighted
in making my cute little bathroom
menacingly clumsy, untidy, unhygienic.
At the behest of my tidy wife,
our servant boy rose upto the skylight
to shut it with a thin plate of gutted wire
to disallow the zealous entry
of those dream-drunk birds.
These days, my mornings go unnoticed,
until by the lightnings of their songs.
On the rough rock of my breath
their absence sculpts
shapes of unspeakable grief and loneliness. (24-25)

The poet very honestly expresses how we humans forbid our friends and fellow living beings settling in our homes. It's pathetic for the poet that he could not help them and allow them to build their nest in his bathroom. The poet restates that the chirpings of these birds work

metaphorically in make believe in the eternity of time and its passing. We learn to celebrate every moment of mortal life looking at them says the poet. Thus, caring and sharing in ecosystem flows through his poetic corpus failing which he grieves honestly we see in this poem. His famous poem "Kalahandi" speaks of a district in Orissa famous for its poverty, grief, droughts, hunger (both of loin and body) and prostitution. Mohanty while describing Kalahandi says:

Cattle chew paper scraps and linen,
butterflies flounder about black stones.
Rivers do not flow here. The pools
and wells never glow with the bliss of water.
No vegetation, no fruition
only the bones' hunger seeks an ascension. (31)

The poet goes to the root cause of hunger and absence of eatables with beauty and things necessary to sustain in life. Absence of rain and frequent droughts in this region has posed a serious danger to the lives of people. Hunger has a menacing face in the form of prostitution in this region; the poet in an early part of this same poem has made it a point through his poetic inquiry. Cattles chewing paper scraps a normal picture these days in cities symbolises pollution in other places but Kalahandi symbolises hunger in full circle. No rainfall no water in rivers, pools and wells; so no agriculture and no enough food for people in the land having more than two thousand years' history of civilization and of agriculture. Mohanty's fellow poet from the same land, Jayant Mahapatra also reveals the pathetic condition and approach of people towards the place in the poem "Possessions" Mahapatra makes his readers encounter with the stark reality of the place:

Tonight, the politician will turn
on the country with his power.
His face will be well under control
and tomorrow, sixty thousand children will go hungry
again.
Poets will sip their tea in stupid-looking cafes,
or dangle in unknown fields
like embarrassed scarecrows. (*Shadow Space* 24-25)

Does it not awake the soul of the reader? The poet through the issue of hunger reaches the root cause in the form of change in nature, in human behaviour, activities and intervention resulting in crisis in this and in many other poems by him.

Conclusion: Niranjan Mohanty throughout his poetic contributions appears keen about the current situation around whether about his family, society, about small creatures and of course the environment. Being conscious about the changed environmental scenario, the poet sensibly deals with the issues and it's after effects; so as to alarm his readers to awake and get prepared for such unprecedented dangers at least emotionally. Much of his concerns regarding droughts, loss of trees, ponds, dried rivers, encroachment of traditional resources of water and agriculture

at the cost of urbanisation is for some positive change to suggest to the responsible in power. Poetry in all ages keeps raising its voice against such neglected issues of common interest.

References

Arora, Sudhir, K. "A Postmodernist Reading of Niranjan Mohanty's Prayers to Lord Jagannath". A Great Orissan Pilgrim: A Study of Niranjan Mohanty's Works. Ed. Jaydeep Sarangi. New Delhi: Sarup Book Publishers Pvt. Ltd., 2009.

Mahapatra, Jayanta (1997). Shadow Space. Kottayam: D.C. Books, 1997. Print

Mohanty, Niranjan. A House of Rains. Kolkata: Cambridge, 2008. Print.

IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

A WOMAN IN '*BURKHAH*'

Shekhar Bhagwan Vispute
Assistant Professor, Dept. of English,
Vasantrao Naik Government Institute of Arts & Social Sciences,
Nagpur. (Maharashtra).

Mumbai, a dream city of millions of people was sleeping in the starry night of bitter cold. There wasn't any rush of vehicles and crowd for which Mumbai is best known. The silence was spread on the roads. Mumbai was shining in the lights of electric poles on the roads and lighting on the skyscrapers. In the midnight of 26th December 1995, an ambulance with its typical horn entered in Mumbai carrying a little boy, Anmol who had met a massive accident in which his right leg was crushed by a truck. Anmol was only ten years old. There were four people including his parents in the ambulance with him. They had never seen Mumbai before. The driver was well known to Mumbai and the hospitals in it. The ambulance stopped at JJ Hospital which was one of the most famous and biggest hospitals in Mumbai. Anmol was immediately admitted in the accident ward. His physical condition was getting much critical. He had also got injury to the stomach which was too severe.

After completing the procedure of admission, Anmol was moved to the operation theatre. His parents and relatives were crying over his declining condition. Anmol was residing at Hansapur which was 350km away from Mumbai. After the accident, he was admitted in the civil hospital of Hansapur. But looking his critical condition, the doctor advised his parents to take Anmol to Mumbai's JJ Hospital. Therefore Anmol was brought to Mumbai. Everybody was praying to God to save Anmol's life. During the journey in the ambulance, much blood of his leg and stomach was flown. The doctors in Hansapur's civil hospital had warned Anmol's parents not to let him sleep in any condition. The locality where Anmol was residing was almost like a slum. But the people were so kind and cooperative. Anmol's father was a poor labor in the vegetable market. He had one sister who was married. His parents and relatives were very

anxious of Anmol's operation. They were standing out of the operation theatre without speaking with one another. The operation was over after 2 hours. Anmol was shifted to the bed in accident ward. Anmol's father said to the doctor with sad tone, how is my son? Don't worry, he will be alright', the doctor replied. One of the relatives of Anmol clearly asked the doctor about the amputation of Anmol's leg. The doctor had to speak truth with them all. The doctor said, 'We operated him to save his right leg. It's completely crushed. If something happens in coming two days, we will have no option except cutting his right half leg to save his life'. Anmol's parents began crying after listening doctor's views. The doctor advised them to think positively and not to worry.

Anmol got conscious after one hour. He was suffering from searing pains that he could not bear. He was continuously crying for relief of pains. The doctor came and injected him for getting bit of relief from the pain. After two days, dirty smell started coming from his operated leg. Anmol's parents got worried about it. They told the doctor about his severe condition. Then the doctor told them that they would have to operate Anmol for amputating his right half leg. His first operation got failed. Because there got gangrene. If it spread, there would be danger to his life. Anmol's parents and relatives gave their consent to amputate Anmol's leg for saving his life. It was really a horrible moment for Anmol's father to sign on the paper for the amputation of his son to save him.

Anmol was again moved to the operation theatre. His parents and relatives were sitting outside the operation theatre and thinking what would be the future of Anmol after being disabled creature in the world. He will be labeled as disable fellow. The operation got successful. He was shifted to the ward no. 13. Anmol's mother was anxious that what would happen to him when he came to know that his right is amputated. After some time, Anmol got conscious gradually. He opened his eyes and saw around him. He found his parents and relatives who were staring at him. His mother was sitting on the bed beside him. Anmol looked at his right leg and got shocked that it is amputated. He began crying and said mother, 'Where is my leg? How will I walk now and play with my friend?' His mother had no words to answer his questions. She hugged and calmed him saying that they would be with him forever.

Anmol used to suffer from his amputated leg a lot. He would cry many times. It was his parents who would try to distract his mind to some other things so that he would feel relieved from his pains. There were many nurses to look after the patients in the hospital. One day, a new nurse came and made dressing of Anmol's amputated leg; Anmol could not tolerate the searing pains and started crying loudly. His parents were trying to calm him, but failed.

Suddenly a woman in *Burkhah* appeared there. Her face was covered so no one could see her. She stood near Anmol's bed. She saw him crying due to the searing pains. She said to his parents, 'What happened to him. Why is he crying loudly? Anmol's father replied her with sad tone. 'His right leg is amputated due to a massive accident. The nurse just made his dressing. He is screaming with pains. The strange woman came to Anmol and sat beside him. She wiped his tears out and said, 'don't worry dear, you will feel relief soon. I call the senior nurse and tell her to make your dressing again so that you will get relief from the pains'. She went away and came back after ten minutes with an old nurse. The old nurse made Anmol's dressing again. This time Anmol got a bit of relief from pains and stopped crying. Anmol's parents thanked to the nurse and the strange woman in *Burkhah*. The nurse left as soon as she did dressing. The strange woman said to Anmol. 'How are you feeling now dear? 'Fine', Anmol replied her with a bit of shyness. She told Anmol that she would come next day to meet him and left.

Anmol was much happy on that day. He got relief from his pains due to the efforts of the old nurse and the woman in *Burkhah*. He was just thinking about that woman. Nobody had ever seen her in the accident ward no. 13. Anmol was curious to know about her and meet as well. He asked his parents about her. But they did't know her at all. He was doubtful whether she would come next day or not as she promised. Anmol and his parents used to get meal from the hospital itself. Anmol didn't like the taste of meal due to the effect of medicines that he would take regularly. It was really astonished that he would be given 20 medicine pills in a day including syrups. He would avoid having meal. His parents would request him to have it for the medicines. The nurses and the compounders were really kind and cooperative for Anmol who would coddle him bringing something. It was not a hospital but a family for Anmol. He would feel comfortable after having conversation with the nurses. Anmol was a small, shy and cute boy. Therefore everyone would like to coddle him.

The next day the strange woman came there suddenly when Anmol was having his breakfast. He got surprised to see her. He didn't expect her to be there as she had promised the previous day. She sat beside him and said to Anmol, 'How are you, Anmol?' 'I am fine', Anmol replied with smile. She gave him some chocolates. Anmol felt very happy that she came to meet him. She opened her veil. Her face was little black. She might be around 35years old. She said to Anmol, 'How do you pass your time in this hospital? I am feeling so bored here'. I read Chacha Chaudhari's comic books', Anmol answered her with smile. She told Anmol that she would bring carom for him. She chatted with Anmol for some time. Anmol was a talkative boy. She liked his innocent nature. She was so kind and lovable woman. She was almost like an angel for him who came to reduce his pains. There got a good relationship between Anmol and the strange woman. Nobody asked her her name. She was just a woman in *Burkhah* for Anmol. She spent much time with him and left. Anmol would think of her and ask his parents that where does that woman live? Who is she? Why does she come to meet him only in ward no. 13? Neither his parents nor the other staff in the hospital had idea about that woman. Anmol would ask his father about his friends at his town. He had been in the hospital for more than a month. He would be soon shifted to the ward no.33 for plastic surgery. He lost many things in early childhood days. It was the days of playing games, making funs and enjoying childhood. But the destiny snatched everything from him.

The next day the strange woman came up with a carom and sweet carrot halva. Carrot halva was one of Anmol's favorite dishes. He was overjoyed seeing carom and halva for him. He thanked the woman with a smile. The woman took Anmol close to her and hugged him. Then she fed him up halva. Anmol had it happily She began playing carom with him. Anmol was not good at carom. Due to the extreme poverty, he could not afford to get such sportive toys to play at his home. But a woman had brought a glimpse of happiness in his life. She taught Anmol how to play carom. It was an afternoon when a nurse came up with his medicines. Anmol denied her for having the medicines. The nurse was enough matured to understand the psychology and pains of a little boy. She tried to make him understand that if he took the medicines regularly, he would be alright soon and go back to his home. Then Anmol took the medicines. He was completely tired in the hospital. He was missing his friends and home. He had almost forgotten his pains due to the extreme affection of the woman in *Burkhah*. The woman advised Anmol to have medicines everyday without bothering the nurses or parents to get well soon. He promised her that he would never

deny taking medicines. Anmol said to her, 'If you don't come, I will not take medicines'. It shows the love of a little boy for a motherly woman. She replied him with a smile, 'Dear Anmol, you are a strong boy. You are like my son. You have to get well soon to go at your place. I work outside. If I don't come due to some problem, please take medicines. I hope you can understand being a matured and good boy'. 'Ok Amma', Anmol replied innocently. She was astonished that Anmol called her Amma. She was speechless. She told him that she would come the next day and left.

Anmol's right half leg was amputated but he had also got injury to the lap of same leg. The doctors had told his father that Anmol would be shifted to ward no. 33 for plastic surgery. He would be operated soon. His father didn't tell Anmol about his plastic surgery so that he would be hurt and scared of the operation. Anmol would remain in his childhood fantasy that he would soon go to his home. But he was still unknown and unaware about the calamity of the operation of plastic surgery. One day the woman in *Burkhah* said to Anmol's father, 'Uncle, did you ask the doctor about Anmol's discharge?' 'No', his last operation is remained', his father replied with sad tone. She said to him with concern, 'which operation'', Anmol's father replied her that he would be shifted to ward no. 33 for plastic surgery of his leg. She got completely shocked. She was just thinking that why God has put much pains in the life of a little boy who doesn't yet begin to live life. She felt very sad that Anmol would be operated again. She seemed to be upset on that day. Anmol said to her, 'Amma, what happened to you? Why don't you speak to me as usual?' She replied him with a faked smile, 'Nothing dear, I am worried of works in the office. Anyway you tell me what should I bring for you tomorrow?' She said to him with hidden sorrow. 'You bring as you wish, Amma But come to meet me every day, I really feel happy to have you with me for long time'. He replied her innocently. She kissed his head and went away without speaking to anyone.

It is said that everything is destined. We are the puppets in the hands of a supreme power, known as God. We are just born to die in the world. One should accept it without regretting and blaming to either destiny or God. Though it might be true but the children are much far away from such philosophical conception of life. Anmol was feeling uneasy because the woman in *Burkhah* has not come to see him since two days. He asked his parents about her but they didn't know anything about her. She came after two days. Anmol got angry with her due to not coming to meet him. She has brought a cake and a gift for Anmol. Being a child, he forgot his anger and became happy looking the delicious cake and gift for him. She fed up

two pieces of cake to Anmol. He was extremely happy after having cake. He opened the gift. He got surprised to see it. It was a small game of ring that could entertain Anmol and help him to distract from his searing pains. When Anmol was busy in playing the game, his father said to the woman, 'Anmol would be shifted to plastic surgery ward tomorrow'. She got shocked hearing it and replied with sympathetic tone, 'Don't worry, Uncle. He would be alright soon. Lord Allah is with him. He would soon go to his home. I would pray to Allah to bless him a long life.

The woman was looking so worried for Anmol and he had no idea about the plastic surgery. The woman sat beside Anmol and said to him. 'Anmol, who am I? Anmol replied with surprise, 'You are Amma. You are like my mother'. She said to him, 'Will you listen to me and do what I expect if you consider me as your Amma?' Yes off course. You tell me', Anmol replied her quickly. She further said to him, 'I won't come here from tomorrow. I am going out of Mumbai regarding my official work for few days. Now you are a strong boy. Don't be afraid of anything that would come in your way. Lord Allah is with you. If you want me to come back soon to meet you, you should take care of yourself and not bother to your parents' 'Ok Amma, Anmol replied with sad tone. She hugged him and went away wiping her tears which were rolling down from her eyes while departing from Anmol.

The next day Anmol was shifted to ward no. 33 for plastic surgery. Anmol got shocked to know about his operation of plastic surgery. But he remembered the words of the woman in *Burkhah*. So he determined to tolerate everything. Anmol got plastic surgery successfully. He had to face tremendous searing pains. He would ask his parents about the woman in *Burkhah* many times. But they would tell him that she would come soon. Anmol would get angry with them because of his unbearable searing pains. He passed many days in plastic surgery ward. Later he was discharged. Yet he would miss that woman in *Burkhah* who came in his life like an angel and reduced the pains.

After three months, Anmol went to Mumbai for availing of artificial leg at K.E.M hospital He got completely surprised to see the persons with disabilities in the center whose legs were amputated like him. After taking the measurement of his amputated leg, his artificial leg was immediately manufactured. Anmol had never seen such leg. The trainer told Anmol to put on the leg and walk. Anmol was trying to walk but having pains to the knee. The trainer told him to walk every day. He said to Anmol, 'If you practise to walk

every day, you will soon walk independently without any support. You will have pains in the beginning, but you can learn to walk neatly later'. 'Ok sir', Anmol replied. When they were about to leave hospital, suddenly Anmol remembered the woman in *Burkhah*. He requested his father to go first at JJ hospital to search the strange woman. His father tried to make him understand that that woman didn't work there. Nobody knew about her. Anmol got upset Later he came back to his home with his father by bus.

Many years passed. Anmol took higher education and got an officer in the department of law. His life was well settled. He had everything. He had an endearing nature. He would assist his disable friends all the time. But he could never forget the woman in *Burkhah*. He tried to search her in JJ hospital and almost all wards whenever he happened to go at Mumbai for his interview purpose many times. But the woman was lost somewhere in the crowd of Mumbai leaving unforgettable memories for Anmol. No one could find her.

A question always arises in Anmol's mind every day, 'Who was the woman in *Burkhah*? Unfortunately he could not yet get to know the answer. But he understood that humanity always remains at the peak more than caste and religion. No doubt. What she did for him in the hospital during his bad times irrespective of caste and creed, Anmol inherited her philanthropic perspectives and is trying to cherish it helping out the people like him. Really, humanity is the only religion in the world that exists. The world will be safe and beautiful so long as the people like woman in *Burkhah* are there to assist others with true humanitarian approach.

Glossary-

Burkhah- an outer garment which covers the body and the face that is worn by women in some Islamic traditions.

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY EDUCATIONAL RESEARCH
ISSN:2277-7881; Impact Factor :7.816(2021); IC Value:5.16; ISI Value:2.286
Peer Reviewed and Refereed Journal: VOLUME 10, ISSUE 7(1) [July: 2021]
Online Copy of Article Published Available www.ijmer.in
Digital Certificate of publication has: http://ijmer.in/pdf/e-Certificate%20of%20Publication-IJMER.pdf
Scopus Review ID: A2B9C0A4CCAFDA24
Article Received: 2nd July
Publication Date: 10th July 2021
DOI: http://ijmer.in.doi./2021/10.07.218

21-22

THE PROBLEMS OF DIFFERENTLY-ABLED PERSONS IN INDIA AND REMEDIES FOR THE EMPOWERMENT OF THEIR RIGHTS

Shekhar Bhagwan Vispute
Assistant Professor, Department of English
Vasantrao Naik Government Institute of Arts & Social Sciences
Nagpur, Maharashtra, India

Abstract

Disability is one of the major and serious concerns not only in India but also in other countries in the world. This paper aims at highlighting real picture of differently abled persons in Indian society whose lives are stricken with innumerable problems. Their rights are safeguarded by the law but there are deprived of those due to the lack of effective implementation of laws. An attempt has been made to bring out the problems of differently abled persons as well as the nature of disability acts for the protection of their rights and progress. There are a large proportion of the disabilities in India which have become burning issues nowadays. The condition of the differently abled persons seems to be very miserable and pitiable. The disability occurs either by the birth or accident. The people who are the victim of disabilities, they have to strive for their survival. Due to the disability, such persons lose their mental strength and confidence. They are forced to live a miserable and sympathetic life. The following lines will ascertain the nature of their condition.

Who am I and?
What's my identity?
Whether it should be known by my name
Or the physical disability?

The above-mentioned lines show the poor condition of the disable persons which makes us think to do something for changing their life and uplifting them for better future.

Keywords: Disability, PWD, Discrimination and Inequality, Empowerment, PWD Act, 1995 and RPWD Act, 2016

Introduction

The present research paper throws light upon the problems of differently able persons in India. Their problems seem to be real and serious which should be taken into consideration. Though there are fundamental rights conferred by the Indian Constitution and the Persons with Disabilities Act, 1995 which provide them equal opportunity, protection of the rights and full participation yet they have been kept away from all that. Then the Indian government passed Rights of Persons with Disabilities Act in 2016 and guaranteed the rights of disable people in this act. Yet their rights are not safeguarded properly. The act is not implemented by the administration strictly. Even after the independence, their condition has remained the same. They are deprived from their rights. They have to face many problems and strive for every moment. They have already lost the many things due to their disability now they are also losing their mental strength and will to survive in the world. Along with the problems, the researcher has also suggested some effective remedies for the empowerment of the rights of the disable persons which can be carried out to make their miserable life very happy. They consider disability as a curse so we can make them feel that their disability is a boon not a curse. It could be possible only then when their rights will be empowered and safeguarded, when there will be equal opportunity, protection of the rights and full participation of the disable persons in all the fields.

What is PWD?

The word PWD refers to the Persons with Disabilities which means the persons who are affected by some kind of disability decided by the PWD Act, 1995 and Government Medical Authority. Here it is very essential to know about the nature of disability which can be caused due to any unfortunate incident in any anybody's life. The disability refers the seven diseases like blindness, low vision, leprosy-cured, hearing impairment, locomotors disability, mental retardation, and mental illness as per the PWD Act of 1995. Now such disabilities are extended from seven to twenty-one as per Rights of PWD Act, 2016. In India, the PWD are found on large scale. The laws and the schemes which are enacted for them are not implemented unanimously in all the government administrations. The PWD is defined as "persons suffering from not less than forty per cent of any disability as certified by a medical authority" (Sec.2 (u). PWD Act 1995). The PWD is also defined as per the new act, Rights of PWD Act 2016 as means "a person with long term physical, mental, intellectual or sensory impairment which, in interaction with barriers, hinders his full and effective participation in society equally with others". (Sec.2(s) RPWD. 2016).

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY EDUCATIONAL RESEARCH
ISSN:2277-7881; Impact Factor :7.816(2021); IC Value:5.16; ISI Value:2.286
Peer Reviewed and Refereed Journal: VOLUME 10, ISSUE 7(11), July: 2021
On line Copy of Article Published Available : www.ijmer.in
Digital certificate of publication: http://ijmer.in/pdf/e-Certificate%20of%20Publication.pdf
Scopus Review ID: A2B96D3ACF3FEA2A
Received: 5th July
Publication Date:30th July 2021
DOI: http://ijmer.in.doi./2021/10.07.218

The Problems of Differently Abled Persons in India

India is one of the developing countries in the world which is known now for high population. India is a democratic country where there are many religions and different languages spoken at different gengraphical regions. Though it is true, but it has brought nothing in the lives of disable persons. In spite of the special act for disable persons, yet they are deprived of many things. If one has to understand the disable persons then one should know their problems first. Due to the physical disability they have to face many obstacles. They have to suffer not only physically but also mentally. In India, there is extreme diversity in all respects so the disable persons belonging to the poor family have to be deprived from education, job and government schemes. Due to the poverty, they remain away from the good job. Sometimes they have to live a helpless life and depend on family for everything. It leads to their meaningless and sorrowful life. Their problems are very serious and real so there is need to do something for them to make them stand up for better life.

> "It is to be noted that the disabled person is as much a citizen as any other and that he stands equal before law and entitled to receive equal protection under Art.14 of the Indian Constitution. Under Art 39-A of the Constitution, equal opportunities for securing justice are not to be denied to any person by reason of economic or other disabilities. However, mentally challenged people are being treated worse than animals. Such persons are prone to many onslaughts. Circumstances force them to commit petty thefts and slowly they become menace to fellow men. It is so pathetic that several mentally ill persons are chained to trees. "Man is born free and everywhere he is in chains", exclaimed Rousseau. It is submitted that chaining of the mentally ill in mental hospitals is unconstitutional. Similarly jailing non-criminal mentally ill persons is illegal and unconstitutional. The Supreme Court of India maintained that reservation provisions are also applicable to persons with disability". (Gowdu. Dr. N.D.)

Apart from this, many problems are still being faced by the disable persons in India which as follow:

- **Discrimination and Inequality**

Though the disable persons being the citizen of India are also conferred the fundamental rights of constitution yet they are discriminated at various places. They are not equally treated and deprived from their rights. Such discrimination and inequality at different places such as government offices, job opportunities, and government schemes and so on make their lives more problematic and sorrowful. They are not discriminated they may avail the benefit of things made for them. If they are given equal opportunity, they may make their lives better. But in India the disable persons are kept away from the all sections due to the discrimination and inequality.

- **Illiteracy**

Illiteracy is also a serious problem faced by the disable persons in India. The people who are disable and belong to very poor family, find problems due to the lack of education. Though Indian government has made many facilities for the disable persons for education yet such facilities are not provided to them. Because of poverty and disability, they cannot take education and remain illiterate. Being illiterate, they can not avail the good jobs that can be suitable to their physical disability so they have to face problems for getting bread and butter. Very few disable persons who are well educated can avail the opportunity and get jobs. But there is large proportion of illiteracy in India regarding disable persons. According to Census 2011, 45% of India's disabled population is illiterate, compared to 26% of all Indians. (www.google.com)

- **Loss of social status**

It is said that man is a social animal. He cannot live without the society. The society is the only place where he is recognized and facilitated with many things. India is a multilingual and multi-religious country in which there are different cultures of different religions. In such respect the disable persons belonging to the different religions and cultures are losing their social status. Everybody craves for the social status in the world. If one has social status, then he/she gets all the respects and facilities under which he/she can live happily. But it is also very important that nobody gets such social status without education, job and money. The disable persons are so backward in all these aspects of getting social status. The society where they live whether it considers them as its part or not that is also a question mark. In fact, due the disability, they have already suffered a lot and if they are also away from education, job and money then how they will get the social status. In India, many disable persons are craving for such social status which they may not get ever due to the lack of education, job and money. No one can live without social status but the disable persons live because their disability seems to be curse for them which does not let them to do anything. There are many schemes for uplifting them towards empowerment but not implemented successfully. Therefore, they have to be deprived from the sources of uplifting. They don't get the opportunity for getting education, job and money due to their disability, poverty and the failure of the implementations of the government schemes for them. Unless they are brought into the stream of education and job, their condition will be the same and away from the social status. Thus, loss of social status is also one of the serious problems of Disable persons in India.

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY EDUCATIONAL RESEARCH
ISSN:2277-7881; IMPACT FACTOR:7.816(2021); IC VALUE:5.16; SJ VALUE:2.286
Peer Reviewed and Refereed Journal: VOLUME:10, ISSUE:7(1), July: 2021
Online Copy of Article Publication Available: www.ijmer.in
Digital certificate of publication: https://ijmer.in/pdf/e-Certificate%20of%20Publication.pdf
Scopus Review ID: A21F0DDAC5FFEA2A
Article Received: 4th July
Publication Date: 30th July 2021
DOI: http://ijmer.in.doi/2021/10.07.218

- **Inhuman Treatment**

How the people think the difference between normal human being and the disable persons. What are the things that make them different from one another? The physical inadequacies of disable persons make them different from the normal persons. Here it can be noted that despite of their disability, there are sanctions given inhuman treatment at various places. In fact, the people show only the sympathy for the disable persons for some time, but nobody does anything for improving their condition. But they are inhumanly treated at the government offices such Tallasil office, Social Welfare Department, Govt Banks, Post Offices, and so on. When they go to the government offices for availing the benefits of the schemes enacted for them. The administration of government does not cooperate them and speak so rudely. This is a true fact which can be noticed at any government office. The disable persons are not guided properly so they have to come many times to the same office. It makes them believe that their lives are so meaningless and how the people can treat them inhumanly. Even they have to face many problems while applying and getting the medical certificate from the medical authority. They are not treated well there. They are told to come back again and again which is not possible for them due to their disability. It becomes so outrageous and tiresome. They are demanded money too for getting their works done in government offices. Such inhuman treatment makes them lose their confidance and leads them towards helplessness. So, disable persons are also the human beings who should be treated well like others. Those disable persons who are well educated and apply for job they are also deprived from the opportunity of geting job. Though the government has made the special reservation for the disable persons yet they are not given opportunity. So they have to lose the chances to empower themselves. They are already in tension due to their disability and they also have to face to the inhuman treatment of the society and the government. If it is going on for some days, they will no lives of disable persons. They will have to commit suicide instead of living because the society, the country where they are born and struggle to live, do not give them humanly treatment, they will never change their lives.

- **Loss of Identity**

Everyone is known by other due the identity in the world. The identity gives the man respect and sense of pride to move in the society. But the disable persons have to struggle for creating their identity. Their identity is only their disability which seems to be so miserable. In today's world of globalization and technology, they have to suffer from a lot at every moment. When they become disable either by birth or accident, their attempt for life seems to be very pitiable. Their sufferings and sorrows can never be felt and understood by the normal people. They crave for identity. There are very few disable persons who are well educated struggling against the circumstances yet they don't get the desired employment according to their disability. They are neglected and shown only sympathy for them. The disable persons are ignorant about the government laws and schemes. They are misguided so they can not avail of that. So, loss of identity has been a very serious phenomenon today.

- **Unemployment**

Unemployment is one of the most serious problems of the disable persons in India.

There are many disable persons in India who are well educated but fail to secure their future due to the lack of employment. Employment is the only way to make their lives very happy and bright. There is a reference of the special reservation for the disable persons mentioned in the PWD Act, 1995.

> "Reservation of Posts- Every appropriate Government shall appoint in every establishment such percentage of vacancies not less than three per cent for the persons or class of persons with disability of which one per cent. Each shall be reserved for persons suffering from-
>
> (i) Blindness or low vision
> (ii) Hearing impairment
> (iii) Locomotor's disability or cerebral palsy. (Sec.33. PWD Act.1995)

Though there is three percent reservation for the disable persons yet such reservation is not filled. Nowadays in most of the educational institutions, even on the reserved post of the handicap candidates, people of other cast are given jobs. The honorable high court and Supreme Court has proclaimed the order for filling the gap of the disable persons at various government and non-government sections. But they are not given employment despite of their eligibility and reservation. Employment is the only which can facilitate their life and they can go ahead. They can improve their condition and acquire the social status. They can seek the relief from their disability after having good job. Therefore, employment is very important for them. Unfortunately, they are deliberately deprived from the employment so their condition never changes. The government has launched many schemes of loan for the disable persons but they never get the benefits of those schemes because nobody gives them proper information about that and of few disable persons try to apply for getting loan, they are rudely treated by the concerned officers and the offices. They are misguided. It takes too much time but they don't get the loan. In fact the loans are given to disable persons to start a business to improve their economic status. But they have to get frustrated.

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY EDUCATIONAL RESEARCH
ISSN:2277-7881; IMPACT FACTOR:7.816(2021); IC VALUE:5.16; ISI VALUE:2.286
Peer Reviewed and Refereed Journal: VOLUME:10, ISSUE:7(1), July, 2021
Online Copy of Article Published on Available: www.ijmer.in
Digital certificate of publication: http://ijmer.in/pdf/e-Certificate%20of%20Publication-IJMER.pdf
Scopus Review ID: A2B96D3ACE7FCA2A
DOI: http://dx.doi.org/10.31305/ijmer.2021.v10.n7.218
Article Received: 1st July
Publication Date: 30th July 2021

Apart from the above-mentioned problems of disable persons, there are also many problems which have made their lives miserable and more sympathetic. They cannot live a happy life like others due to their disability and negligence of the society and the government.

Remedies for the Empowerment of Their Rights

In order to empower the disable persons, there is extreme need of remedies for the empowerment of their rights. If their rights are empowered, their problems will end at some extent. Prof. Stephen Hawking stated,

> 'Disability need not be an obstacle to success. We have a moral duty to remove the barriers to participation, and to invest sufficient funding and expertise to unlock the vast potential of people with disabilities. Governments throughout the world can no longer overlook the hundreds of millions of people with disabilities who are denied access to health, rehabilitation, support, education and employment, and never get the chance to shine'. (https://thewire.in/health/persons-with-disabilities-challenges-india)

It will be very essential to consider the nature of two acts of PWD enacted by India as the effective remedies for the empowerment of their rights as follow-

1) PWD Act, 1995

It is specially enacted for the disable persons in India after studying the other laws of Asian countries. Disable persons are given much respect and facilities in other countries as compared to India. There are fourteen chapters and seventy four sections in PWD Act, 1995. Chapter five and six deal with education and employment for PWD. Sections of 26 and 27 are of education and sections 32 to 41 are of employment in which there are good provisions for the disable persons but this act is not known by many disable persons who are illiterate. This act is also not implemented strictly by the government administration. It is the only act in India which helped the disable persons to know their rights. Implementation of such act can be one of the best remedies. The problems discussed at above will be solved due to the implementation of this act. If it is strictly implemented then the disable persons will have the opportunities to do anything. They can improve their lives and live happily.

The government should make the compulsory to implement PWD Act 1995 at all level so that the disables will get the equal opportunity and full participation in all sections. It will help to get the social status and live a successful life. They can overcome on their disability. The act is effective but it is the tragedy of the desable persons that they are always deprived from the benefit of many things as mentioned in this act. So, in order to raise their status in the society, there is need of implementation of such act.

2) The Rights of PWD Act, 2016

This act is enacted in 2016 by the government of India on the grounds of PWD Act, 1995. This act seems to be the result of the failure of PWD Act 1995 which is not strictly implemented by the government offices and people as well. So, there was extreme need to enact a law which can be very strict and have the effective provisions for the protection of the rights of disable persons. This act is enacted due to the limitation of PWD Act, 1995 and the unsolved problems of disable persons. This act involves 17 chapters and 102 sections. It seems to be more effective than PWD Act, 1995. The sections are very important for the empowerment of the disable persons. In chapter II of this act, rights and entitlements are given from the section 03 to 15 which are very effective to safeguard their rights. In chapter III, the provision for education is from section 16 to 18. In chapter 14 and 15, there is provision for National and state fund for the persons with disabilities. The most effective chapter is 16 which are entitled as offences and penalties. In this chapter, section 92 is very prominent because the provision of punishment for offences of atrocities is given which is follow-

- intentionally insults or intimidates with intent to humiliate a person with disability in any place within public view;
- assaults or uses force to any person with disability with intent to dishonor him or outrage the modesty of a woman with disability;
- having the actual charge or control over a person with disability voluntarily or knowingly denies food or fluids to him or her;
- being in a position to dominate the will of a child or woman with disability and uses that position to exploit her sexually;
- voluntarily injures, damages or interferes with the use of any limb or sense or any supporting device of a person with disability;
- performs, conducts or directs any medical procedure to be performed on a woman with disability which leads to or is likely to lead to termination of pregnancy without her express consent except in cases where medical procedure for termination of pregnancy is done in severe cases of disability and with the opinion of a registered medical practitioner and also with the consent of the guardian of the woman with disability, shall be punishable with imprisonment for a term which shall not be less than six months but which may extend to five years and with fine (Sec.92, Rights of PWD Act 2016)

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY EDUCATIONAL RESEARCH
ISSN:2277-7881; IMPACT FACTOR:7.816(2021); IC VALUE:5.16; ISI VALUE:2,286
Peer Reviewed and Refereed Journal: VOLUME:10, ISSUE:7(11): July: 2021
Online Copy of Article Publication Available: www.ijmer.in
Digital certificate of publication: https://ijmer.in/pdf/e-Certificate%20of%20Publication-UMEIt.pdf
Scipios Review ID: A2B9D3ACF3FFA2A
Article Received: 5th July
Publication Date: 30th July 2021
DOI: http://ijmer.in.doi./2021/10.07.219

This act is really enacted with effective chapters. The government enacted this act for safeguarding the different rights of disable persons. This act has the potentiality to fulfill the needs of disable persons. If this act is known and implemented properly at all levels, the disables will have the equality and opportunity to do anything. No one can dare to exploit them and deprive their rights. In this act, the disables are given extreme protection from family, society and government. There is a need of two things – firstly, the awareness of PWD Act 1995 and the Rights of PWD Act, 2016 amongst disable persons. Secondly, the proper and strict implementation of both acts by the government and society.

The mindset of people towards disables will be changed only through the implementation of the above two acts. Those people should be punished as per the section 92 of Rights of PWD Act 2016 who will breach of the rights of person with disabilities and exploit them.

Conclusion

In this way, the above-mentioned explanation of the various problems of differently abled persons is discussed with ample references. The problems of disable persons have always been serious concerns and hurdles in the ways of their career, progress and happy life. The researcher has highlighted the very serious problems of the disable persons such as discrimination and inequality, illiteracy, inhuman treatment, loss of identity, unemployment and so on which are only the hurdles in their lives. They cannot succeed in life and make it happy. The researcher has also provided some significant remedies in the form of introducing the two acts of disable such as PWD Act, 1995 and Rights of PWD Act, 2016 which can be the best remedies for empowerment of the rights of disable persons. The provisions of both acts seem to be very effective that will surlily entitle and empower the rights of disable persons, if they are implemented strictly. The problems of disable persons in India will be solved due to the implementation of both acts only and they can live as free and happy as their non-disable brothers are.

References

- The Persons with Disabilities (Equal Opportunities, Protection of Rights and Full Participation) Act, 1995. Delhi: Professional Book Publishers, 2015. Print
- The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016.
- Janardhana, N & Murlidhar, D. 'Discrimination against differently abled children among rural communities in India: Need for action', Journal of Natural Science, Biology and Medicine, 2015.
- Gowda, Dr. N D. "A critical Study on Persons with Disability and Human Rights Issues under International and National Level". International Journal of Legal Research and Studies. Vol.-2, Issue-4, Oct-December 2017. ISSN: 2456-608X.
- http://www.cedisabilities.nic.in/page.php?s=reg&r=def&p=RPwDAct.
- www.disabilityaffairs.gov.in
- www.google.com

SJIF Impact Factor - 5.54

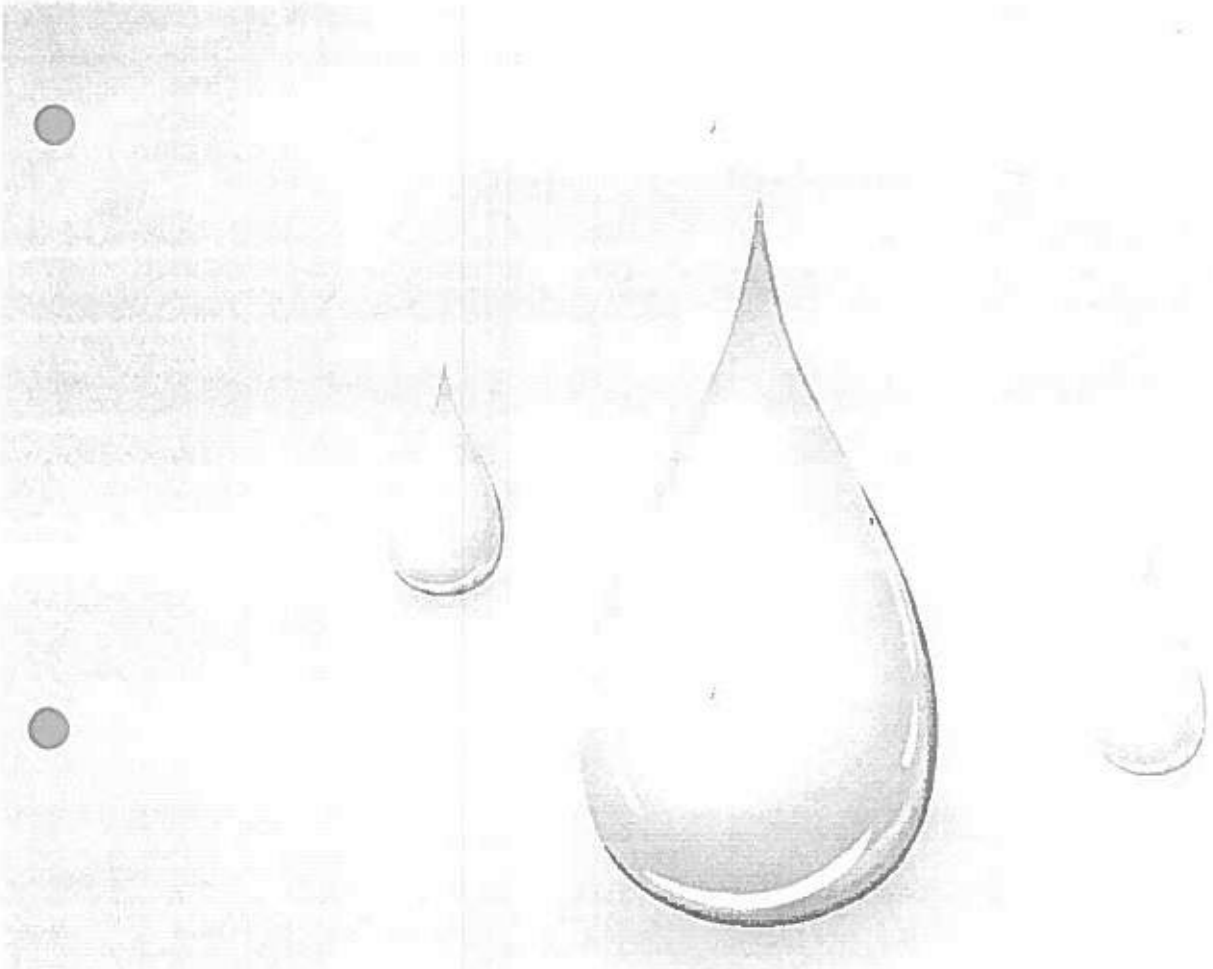
E- ISSN 2582-5429

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

July 2021 Special Issue 02 Vol. III

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ
For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

July 2021 Special Issue 02 Vol. III SJIF Impact- 5.54

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

July 2021

Special Issue 02 Vol.III

Scientific Journal of Impact Factor (SJIF) Impact-5.54

Scientific Journal Impact Factor

TOGETHER WE REACH THE GOAL

International Impact Factor Services

International Society for Research Activity (ISRA)
Journal-Impact-Factor (JIF)

ISRA JIF

Digital Online Identifier-
Database Activity

Akshara Publication

Plot No 143 Professors colony,
Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon Maharashtra 425201

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

July 2021 Special Issue 02 Vol. III SJIF Impact- 5.54

Editorial Board

-: Chief & Executive Editor:-

Dr. Girish Shalik Koli

Dongar Kathora

Tal.Yawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India Pin Code 425301

Mobile No: 09421682612

Website:www.aimrj.com Email:aimrj18@gmail.com

-:Co-Editors :-

- **Dr. Sirojiddin Nurmatov**, Associate Professor, Tashkent Institute Of Oriental Studies, Tashkent City, Republic Of Uzbekistan
- **Dr.Vivek Mani Tripathi**, *Assistant Professor*, Faculty of Afro – Asian Languages and Cultures, Guangdong University of Foreign Studies, Guangzhou, Guangdong, China
- **Dr.Maxim Demchenko** Associate Professor Moscow State Linguistic University, Institute Of International Relationships, Moscow,Russia
- **Dr.Chantharangsri Phrakhrusangkharak Yanakorn**, Assistance Professor Songkhla.Thailand
- **Dr.Mohammed Abdraboo Ahmed Hasan**, Assistance Professor (English) The Republic of Yemen University of Abyan General manager of Educational affairs in University of Abyan .Yemen
- **Dr. Vijay Eknath Souje**, *Assistant Professor* (Hindi) D. N. College, Faizpur [M. S.]
- **Mr. Nilesh SamadhanGuruchal**, *Assistant Professor* (English)Smt. P. K. Kotecha Mahila Mahavidyalaya, Bhusawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India
- **Dr. Shaikh Aafaq Anjum**, *Assistant Professor* (Urdu) Nutan Maratha College, Jalgaon. [M. S.] India.
- **Mr. Dipak Santosh Pawar**, *Assistant Professor* (Marathi)Dr. A.G.D. Bendale Mahila Mahavidyalaya, Jalgaon [M. S.] India

AMRJ Disclaimer:

For the purity and authenticity of any statement or view expressed in any article. The concerned writers (of that article) will be held responsible. At any cost member of Akshara's editorial Board will not be responsible for anyconsequences arising from the exercise of information contained in it.

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

July 2021 Special Issue 02 Vol. III SJIF Impact- 5.54

Index

Sr.No	Title of the Paper & Author's Name	Pg.No
1	The Issue of Gender in Indian Literature-U.T. Mahamudxodjaeva	06-08
2	The matic Exploration of Rohinton Mistry works-Gajanan N Janakwade	09-13
3	An Empirical study of E-banking among the non professional student of Jalgaon City - Dr. Pavitra Devidas Patil	14-19
4	Social Exclusion of Scavengers in Mumbai - Dr. Sonali Mandar Hajare	20-23
5	Cognitive constructivism in education: the process of knowledge building- Smt. Vaishali O. Shelar	24-29
6	Effect of Working Mother on Child Socialization: An Sociological Analysis Lovely / Dr. Ajit Singh Tomar	30-34
7	The Noun Paradigms in Tapul- Mrs. Kamola Ergasheva	35-39
8	Flipped Classroom Innovative Instructional Strategy for Quality Enhancement of Teaching Practices - Ms. Sadiya M. Farooque / Dr. Hemant D. Chitte	40-45
9	The effective use of creative teaching strategies in Education for well organized and motivated classroom Environment- Mr. Manohar Dilip Dalavi	46-49

हिंदी विभाग

Sr.No	Title of the Paper & Author's Name	Pg.No
10	राग दरबारी' स्वातंत्र्योत्तर भारतीय ग्रामीण जीवन का जीवंत दस्तावेज- डॉ. जिन्दर सिंह मुण्डा	50-54
11	व्यावहारिक अनुवाद में चुनौतियाँ- अंचल सक्सेना / हृदयनारायण दुबे	55-57
12	स्त्री विमर्श की सांस्कृतिक चुनौतियाँ-अमन कुमार	58-62
13	उपन्यासकार शशिकरण शर्मा का संस्कृत साहित्य में अवदान ('सीमा' उपन्यास के परिप्रेक्ष्य में) - डॉ. प्रीति श्रीवास्तव	63-67
14	यशपाल कृत 'दिव्या' उपन्यास में नारी अस्मिता और विजीविषा- डॉ. संतोष कुमार अहिरवार	68-71
15	हिन्दी कथा-साहित्य में किन्नर विमर्श- डॉ. रमा विनोद सिंह	72-75
16	बातन की टाट कहानी के सवाल- भरत	76-78
17	दलित कहानियों का भाषिक विश्लेषण: वस्तु और भाषा के स्तर पर- नम्रता सिंह	79-82
18	मैत्रेयी पुष्पा के 'चाक' उपन्यास में नारी चेतना- प्रा. डॉ. राजेंद्र काशिनाथ आविस्कर	83-85
19	सकल भारतीय साहित्य एक है - मरीना एक्का	86-88
20	'झीनी-झीनी बीनी चदरिया' में चित्रित बुनकर समाज का यथार्थ- शेख उस्मान सत्तारमियाँ	89-91
21	कृष्णा सोबती के उपन्यासों में नारी विमर्श-डॉ. राखी. के. शाह	92-95
22	गांधीजी के ग्रामोन्नति विचारों का समकालीन हिंदी साहित्य पर प्रभाव-डॉ.चित्रा मिलिंद गोस्वामी	96-98
23	डॉ नरेंद्र मोहन की नाट्य-साधना-डॉ.याशसाहेब गव्हाणे	99-106
24	मैत्रेयी के उपन्यासों में चित्रित सामाजिक समस्याएँ- अस्मिता भगवान पाटील / डॉ. संगीता सूर्यकांत चिचकोटे	107-113
25	डॉ. रामकुमार वर्मा के नाटकों में बौद्धविचारों से प्रभावित स्त्री चरित्र - सौ. गायकवाड शितल अंकुश / प्रा. डॉ. कल्लशेट्टी एम.के.	114-115
26	सिरमौर जनपद के वैवाहिक लोकगीत- डॉ. नरेश कुमार	116-119
27	हिंदी भाषा शिक्षण एवं साहित्य सर्जना पर कोविड-19 का प्रभाव-डॉ. अरुण घोगरे	120-122
28	हिन्दी साहित्य में आदिवासी विमर्श ('धार' उपन्यास के संदर्भ में)- प्रा. डॉ. भारती वी. वळवी	123-126

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

July 2021 Special Issue 02 Vol. III

SJIF Impact- 5.54

Sl No	Title of the Paper & Author's Name	Pg.No
29	नरेन्द्र कोहली के 'दीक्षा' उपन्यास में सामाजिक यथार्थ-डॉ.अमिता एल. टंडेल	127-131
30	दुःख की बदली में कौंधती प्रखर अग्निशिखा-महादेवी वर्मा-सुधा त्रिवेदी	132-136
31	आदिवासी जीवन केन्द्रित कहानियों में यथार्थवादी चिंतन-डॉ. सुरेश सिंह राठौड़	137-141
32	धरती आबा नाटक का नाट्यशास्त्रीय अनुशीलन-डॉ. अंशुमान वल्लभ मिश्र	142-145
33	हिंदी उपन्यासों में आदिवासी नारी जीवन-डॉ. अमृत खाडपे	146-148
34	विष्णु प्रभाकर की कहानियों में समकालीन युग-बोध-डॉ. लियाकत मियाभाई शेख	149-152
35	महानगर की मैथिली' कहानी संग्रह में वैचारिक संघर्ष-प्रा. डॉ. कल्पना पाटील	153-155
36	हिंदी सिनेमा और हिंदी साहित्य में समन्वय की समस्य- डॉ. सुरेश कानडे	156-158
37	अनुवाद की भाषावैज्ञानिक समस्याएँ (मराठी-हिंदी के संदर्भ में)-आरगे गोदावरी सुदर्शन	159-162
38	'बहु जुठाई ' मानवीय संवेदनाओं को झकझोरती कहानी- डॉ. अर्शिया सैय्यद अफसर अली	163-166
39	झारखंड के साहित्य में राकेश कुमार सिंह का योगदान- प्रेम प्रकाश	167-169
	मराठी विभाग	
40	महापाषाण दफन संस्कृती- माहूरझरी- डॉ.विशाखा संजय कांबळे	170-171
41	विरांगना झलकारीबाई- डॉ. जयदेवी पवार	172-175
42	मानवतावादाचा आदर्श: पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर-डॉ. संदीप वाकडे	176-178
43	पंडित महादेवशास्त्री जोशी यांची आगळी प्रवास वर्णने- डॉ. स्नेहा सुवास प्रभुमहांबरे	179-183
44	भारतीय राजकारणात प्रादेशिक पक्षांची भूमिका : एक अध्ययन- डॉ. अनिल सी. बनकर	184-187
45	मानसिक स्वास्थ्य आणि कोरोना- प्रा. डॉ. छाया व्ही. ठिंगळे	188-191
46	थोर समाजसेवक, स्त्रीशिक्षण प्रसारक व स्त्रीदास्य विमोचक 'महर्षी धोंडो केशव कर्वे' - प्रा. डॉ. सुषमा सतिश देशपांडे	192-193
47	खानदेशातील आदिवासी लोकगीतातील वाङ्मयीन सौंदर्य- प्रा. डॉ. हिरालाल सोमा पाटील	194-197
48	कवी भंडारे यांची 'मरणाच्या दारात तारणाऱ्या माणसाची' कृतज्ञता व्यक्त करणारी कविता, -प्रा. डॉ. जितेंद्र शामसिंग गिरासे	198-201
49	नाशिक जिल्ह्यातील लोकसंख्या वृध्दी व गतीचे कालीक व अभिक्षेत्रीय विश्लेषण (2001-2011) - डॉ. सुषमा लक्ष्मीकांत दाणोदे/ श्री. संजय रामचंद्र चिचघरे	202-208
50	राज्यपालांच्या विशेष जबाबदाऱ्या- डॉ. अशोक बाबुराव जाधव	209-212
51	आधुनिक काळातील शिक्षकाचे व्यक्तिमत्व तपासणी आणि व्यावसायिक विकास विषयक अपेक्षा व बदलते संदर्भ- डॉ. सुचेता ज्योतिनाथ संकपाळ/ श्री. आण्णासाहेब सावळेराम चोथे	213-217
52	समानतेवर आधारित समाज रचनेसाठी शिक्षणाची समान संधी देणे विषयक शिक्षण व्यवस्थेची उपयोजनात्मक भूमिका- संजय यशवंत वांयळे/ डॉ. यु. व्ही. वनाळे	218-223
53	काव्यात्मक साहित्याला विशेष प्रभावान्वितता आणि सौंदर्य प्राप्त करून देण्यात अलंकाराची उपयोगिता- श्रीमती संध्या पवार / डॉ. शैला चव्हाण	224-227
54	जनता शिक्षण मंडळाचा एक वैशिष्ट्यपूर्ण कार्यक्रम 'स्मृतीदिन प्रार्थना' उपक्रमातील आत्म्याचे अमरत्व' कथन- प्रा. डॉ. नाना नारायण लांडगे	228-230
55	ओवीदी साहित्य व आधुनिक युगातील स्त्री- रामचंद्र रावण मारळीच	231-234
56	ڈاکٹرشیخافاقانجم -اجے چند سکندرآبادی کی مثل خالق باری کا جائزہ	235-238
57	दोसा जिले के नाथ संत श्री लुंबेनाथ जी का चिन्तन- अनिल कुमार गंगवाल	239-243

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
July 2021 Special Issue 02 Vol. III SJIF Impact- 5.54

40

महापाषाण दफन संस्कृती- माहूरझरी

डॉ.विशाखा संजय फांदळे
विभाग प्रमुख-मराठी विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था(मॉरिस कॉलेज)नागपूर-१
मोबाइल न.९८५०१५०८६९ Mail.ID- vishakhak042@gmail.com

सारांश

महापाषाण दफन संस्कृती- माहूरझरी या विषयाच्या अनुषगाने विचार करताना,नागपूरपासून १५ किलोमीटर अंतरावर माहूरझरी (ता.जि.नागपूर)हे प्राचीन गाव वसले आहे.नागपूरच्या पश्चिमेस नागपूर-कटोल मार्गावर या गावाची संस्कृती प्राचीनतेची साक्ष देते. या गावात प्राचीन दफनस्थळे आढळली,या दफन संस्कृतीचा कालखंड इसवी सन पूर्व १० वे शतक असावे.शिळावर्तुळे ही मुख्यत काळा,धुरकट काळा,या रंगाची आहेत,दफनस्थळातील शिळावर्तुळ ही मोठ्या आकाराची आहेत. दफनस्थळांचा भाग उंच आहे.शिळावर्तुळातील शिळाची सख्या ३४-३६-३८अशी आढळले.ही दफनस्थळे गावप्रमुख,मुखिया,मुखियानी,नायक,वीर पुरुष यांच्या स्मरणार्थ रचित केल्या गेली.

बीजशब्द-महापाषाण, माहूरझरी, संस्कृती, दफनस्थळे, शिळावर्तुळ, नाग, नागवंशीय, नागपूर

प्रस्तावना

महापाषाण दफन संस्कृती- माहूरझरी विचार करताना,दफनस्थळी संस्कृतीच्या महापाषाण अनेक खुणा आढळतात.'माहूरझरी'हे प्राचीन नाव असून,माहू,माहुरगाव,महारगाव,असे पूर्वी संबोधले जात असावे. 'झरी' हा शब्द 'गावा'करिता वापरण्यात येणारा शब्द असावा वस्तीच्या अगदी प्रारंभी प्राचीन स्मशानभूमी आहे.या दफनस्थळी शिळावर्तुळ,दुहेरी शिळावर्तुळ इत्यादी आढळतात.या दफनस्थळांवरून मानवी महापाषाण संस्कृतीची ओळख होते.

चर्चा

माहूरझरीची स्मशानभूमी विस्तीर्ण ओसाड प्रदेशात आहे.वस्ती व स्मशानभूमी चार भाग पडतात.

१.टेकडीवरील स्मशानभूमी
२ सपाट मैदानातील स्मशानभूमी
३.दुहेरी रचनाकार स्मशानभूमी
४.चिन्हांकित रचनाकार स्मशानभूमी
५.वस्तीच्या लगतच स्मशानभूमी

इत्यादी प्रकारे स्मशानभूमी आढळते."१९३३ मध्ये,दफने हंटर यांनी माहूरझरी येथे सापडलेल्याप्रमुख्याने ऐतिहासिक काळातील,अवशेषांचा आढावा प्रसिध्द केला यात मुख्यत्वे मिर्मितीच्या निरनिरळ्या अवस्थांतील कार्नेलियनचे मणी,पुरुकालीन विटा, मुद्रा, नागमुद्रा, आणि लज्जागौरी शिल्प यांचा उल्लेख आढळून येतो मात्र येथील शिळावर्तुळासंबंधी काहीही माहिती हंटर यांनी दिलेली नाही."[1] ही महापाषाण संस्कृती आहे.येथील लोकांची दफन संस्कृती विशाल महापाषाणकाय आहे."दफन पद्धतीची विविधता,वर्तुळांचे व्यास,त्यात सापडलेले मानवी सांगाडे,मृताबरोबर दफिन्या सह केलेले घोड्याचे दफन आणि लोखंड,ताबे,सोने यापासून बनविलेल्या असंख्य वस्तू यामुळे माहूरझरीची शिळावर्तुळे महाराष्ट्रात अद्वितीय ठरली आहेत."[2] या शिळा वर्तुळात एकाच ठिकाणी दोन व्यक्तिना पुरण्यात आले आहे.यामध्ये एक स्त्री-पुरुष यांचे सांगाडे आढळले.हे दोन्ही सांगाडे आज प्राचीन भारतीय इतिहास, संस्कृती, आणि पुरातत्त्व विभाग, नागपूर येथे ठेवण्यात आले आहेत. या ठिकाणी काळ्या रंगाच्या मजबूत दगडांचा वापर करण्यात आला आहे. एवढे मोठे दगड आतापर्यंत कोणत्याही शिळावर्तुळात आढळले नाही,मृताला उत्तर-दक्षिण पुरल्या गेलय.काही ठिकाणी मृताला पुरलेल्या जागेवर हातावा सामावतील याप्रकारे दगड रचल्या गेली आहेत, याला 'दगडी रास' असे संबोधतात.

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
July 2021 Special Issue 02 Vol. III SJIF Impact- 3.54

आदिवासींच्या प्रदेशात शिळावर्तुळ आढळतात.जगद्वीपात (भारत)विदर्भात,मूलतःनागपूर परिसरात आढळतात. प्राचीन काळात नागपूर हे नागवंशीयांचे वसतिस्थान होते.याच नागवंशीयांची महापाषाण दफन संस्कृती माहूरझरी विदर्भातील इतर प्रांतात पाहावयास मिळते. माहूरझरी येथे "१९७०-७२ या काळात शिळावर्तुळाचे मोठया प्रमाणात उत्खनन करण्यात आले."[३]मृताला पुरताना घोडा,सोबत शस्त्रे,भांडी,विविध धातूच्या वस्तू,दगदागिने, इत्यादी ठेवण्याची पद्धत होती.शिळावर्तुळ हे महत्त्वपूर्ण व्यक्तिकरिता निर्माण केल्या जात असे.दगड अत्यंत मोठे,काळे व चकनी,त्यापुळे शिळावर्तुळाची रचना पूर्वी केल्या जायची.त्यांनतर मृताला विधीवत दफन करून एखादा दगड,दगडी यंत्र,मातीचा उंचवटा अशी रचनानिर्मिती करीत."काहीत वर्तुळात खड्डा करून एक व्यक्ती,काहीत मृतांची केवळ हाडे,तर काहीमध्ये मृतांच्या सांगाड्याचे वरचे भाग पुरल्याचे दिसून आले."[४] या परिसरात नागवंशीय लोक राज्य करीत होते. "ब्रह्मगिरि की प्रथम विकसित सभ्यता नव पत्थर-ताम्र (Neulithic-Chalcolithic) है। इसी सभ्यता को व्हीलर ने 'पत्थर की कुल्हाड़ी' (पाषाण परशु या Stone-Axe) की सभ्यता कहा है। इस सभ्यता से मिलते-जुलते अवशेष पिक्लीहल, उटनूर, टेक्कलकोटा आदि स्थानोंपर प्राप्त हुये है। उनकी कॉर्बन-14तिथि ई. पू. 2300-1000 तिथि भी निश्चित की गई है। इसी से ब्रह्मगिरि की प्रथम संस्कृति की तिथि भी निश्चित होती है।"[५] यानंतर महापाषाण संस्कृतीला सुरुवात झाली. "यह सभ्यता, विन्ध्य के दक्षिण प्रदेश साधारणतःविदर्भ के नागपुर क्षेत्र से लेकर सारे दक्षिण भारत में मिलती है।"[६] माहूरझरी येथे महापाषाण दफन संस्कृतीच्या प्रगत खुणा दिसतात.जवळपास ३५० शिळावर्तुळाची रचना केली आहे. "माहूरझरी में इस महापाषाणिक समाधियां जिस ढंग से बनाई गई उसी ढंग से किंतु कुछ सुधार के साथ तथा-आकार बढ़ाकर स्तूप प्रथा का विकास हुआ। माहूरझरी में इस महापाषाणिक समाधी स्थल के परिसर में श्री.हंटर को कार्नेलियन की एक मुद्रा मिली जिस पर 'अप्पामाद' लिखा है। इस वाक्य के धम्मपद में स्वतंत्र अध्याय है।इसीसे कहा जा सकता है जिस तरह यह मुद्रा बौध्द संस्कृति से संबंधित है उसी तरह माहूरझरीचा परिसर भी बौध्द धर्म से परिचित होगा।"[७] या ठिकाणी वैविध्यपूर्ण व फार मोठ्या प्रमाणात शिळावर्तुळ आढळतात.शूरवीरतेचे प्रतिक शिळावर्तुळ ठरतात.मृताच्या छातीवर.दोन्ही बाजुना लोखंडी शस्त्र ठेवणे,तसेच मृतासोबत घोड्याचे अवशेष आढळले.

यावरून नागवंशीय शूरवीरांची भूमी होती. हे सिद्ध होते

निष्कर्ष-

१.माहूरझरीमधील महापाषाण संस्कृती होती.
२.नागवंशीय लोकांची वस्ती होती.
३.दफन संस्कारात वैविध्यपूर्णता होती.
४.घोड्याचा उपयोग केल्या जात असे.
५.विपुल प्रमाणात शिळावर्तुळ आढळतात.

संदर्भ-

१.अरुणचंद्र शं.पाठक(संपादक)-महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर,नागपूर जिल्हा भाग-२,दर्शनिका विभाग,महाराष्ट्र शासन,मुंबई,मराठी आवृत्ती(सुधारित)२००५,पृ.३१३.
२.तत्रैव, पृ.३१३.
३.तत्रैव, पृ.३१३.
४.तत्रैव, पृ.३१३.
५.मदन मोहन सिंह- पुरातत्व की रूपरेखा-पृ.१४३.
६.नयल विद्योगी-प्राचीन भारत के शासक नाग। उनकी उत्पत्ति और इतिहास-ब्लूमून बुक्स,दिल्ली,2004,पृ.39
७.S.P.Gupta P II Post Script

IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

LEADERSHIP SKILL DEVELOPMENT

Dr. Sanjay N. Kaninde
Department of Political Science, V.N.G.I.A.S.S. Nagpur. M. S.

INTRODUCTION:

Success and failures depend on leadership provided in Administration. Leaders are the wheels of administrative machinery. They run the administration smoothly. The successful implementation of various policies and programme depends for their success on able leadership. Now we must developed the leadership skills to run the effective administration there are emerged the new concepts in administration such as Good governance, E-governance etc., to implement these concepts fully in administration requires skilled leadership Growth in technology and specialization too have made leadership very difficult and complex. Thus, the first and the foremost task of administration is to provide leadership, that is to direct, control and coordinate the activities of a group of persons with a view to achieving the desired goals of the administration.

CONCEPT OF LEADERSHIP

There is no unanimity among philosophers about its contents "Indeed, I have never observed any leader, nor any statement of followers that acceptable express why they followed", says Barnard[1] according to millet 'leadership is often made or broken by circumstance'[2] According to him, "The essential circumstances of leadership are two fold, political and institutional. By the political conditions of administrative leadership, we mean the need to be responsive to external political direction and control... By the institutional conditions of leadership, we mean the need to be responsive to the requirement of internal operation of keeping an administrative agency in actual running ordre."[3]

In short, we can say, leadership s the ability of an individual or a group of individuals to influence and guide, to their followers or members of organizations.

An effective leader demonstrate following traits. These are self-confidence, positive outlook, strong communication and management skill, open mind, charity of thought and objectives, creative and innovative thinking, responding and not reacting, Clear mind , willingness to look at another point of view & readiness to accommodates, empathy, remain in present, seek result-not perfection, for sight, decisiveness, good public relations, participative management and many more.

HOW TO DEVELOP LEADERSHIP

The first and the fore most task of administration today is to provide leadership, that is to direct, control and co-ordinate the activities of a group of persons with a view to achieving the desired goals of the administration. Now that administration has come to be regarded as a 'science' and a skill or technique has accepted as a 'profession', the need for Training administrator have been universally reorganized. In the words of Barnard, "I suppose no one doubts that without education the supply of leaders of administration competent for conditions of the modern world would be wholly inadequate and many of us suspect that if we knew better how to train men, we should be much better able then we are to cope with the social dilemmas we confront'.[4]

HOW TO SELECT LEADERS ?

Administrators are born or made? is a highly ticklish question. The very first question that arises here is : Are leaders manufactured or are they simply identified? In other words, is the task merely to discover persons with qualities of leadership and put them in position? administrative leaders today are secured by selection and not by formal preparation. But how to select such persons? In the words of Dr. Avsthi Maheshari, selection on the basis of written test is loaded heavily in favour of intellectual caliber, selection in on the basis of prolonged psychological cum intelligence cum observation basis, as in the Army, succeeds better in locating persons with skill of cooperation, coordination, leadership, organization etc. the role of experience in building up leadership however, should not be underestimated. In the words of Bernard, "Balance, perspectives, and proportion in the senses relevant to leadership are too suggests that administrator should be encouraged to gain experience in leadership from outside the organization they

work in practice in leading is as important as in any other sphere. There is no substitute to a person's experience in carking out a place for himself against odds.[5]

In short, proper method of selection formal education and training and informal as well as formal experience will all be needed to create the requisite quality. The truth however, remains that leadership is not given, it is assumed.[6]

WAYS TO DEVELOP LEADERSHIP SKILLS

There is no definite ways to develop leadership skills, but certain way can help to developed leadership skills are as follows :

- Inculcate ethical values
- Practicing discipline
- Gain knowledge
- Be a good listener
- Keep learning
- Be a motivator
- Be creative and innovative
- Take responsibility
- Be punctual
- Follow the rules
- Taking initiative
- Critical thinking

CONCLUSION :

Leadership skill can play a vital role to successful in administration. There are various skills to develop, such as technical skill, soft skills, managerial skills etc. there are many different types of leaders, but very few people are natural born leader, most of us need to learn, develop and improve on how to be a good leader. Leadership development involve identifying and mastering the key skills and characteristics that are required to become a successful leader.

REFERENCES :

1. Dr. Avasthi & Maheshwari, Public Administation, P. 272, Lakshmi Narain Agrawal, Agra, Reprint-215.
2. Millet, John D., Elements of Public administration, (ed by M. Marx), 1964, P.34.
3. Ibid, pp.37-38
4. Bamar, Op Cit P.194.
5. Dr. Avasthi & Maheswari , P. 278-279.
6. Ibid, P.279.
7. Matccaff, H.C. Dynamic Administration.
8. Allen L.A.-Management and organization.

Dr. V. D Sukwase

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

July To Sept.2021
Issue 39, Vol-10

Date of Publication
01 Sept. 2021

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251295
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Each copy

26) चंद्रपूर जिल्ह्यातील माध्यमिक विद्यालयातील आदिवासी आणि गैरआदिवासी ... ||122
डॉ. एस.एम. सातपुते, चंद्रपूर

27) १९६० नंतरच्या दलित कवितेची वाटचाल ||125
डॉ. संजय शिंदे, राजगुरूनगर

28) "बीड जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसायाचा विकास" एक भौगोलिक अभ्यास ||129
डॉ. सोनवणे श्रीराम विक्रमराव, जि.बीड

29) पु. ल. देशपांडे यांचे व्यक्तिचित्र लेखन ||132
उत्तरेश्वर ज्ञानोबा सुरवसे, नागपूर

30) राजर्षी शाहू महाराजांचे जलव्यवस्थापनाचे धोरण ||136
प्रा. डॉ. नितेश प्रेमनाथ सुरवसे, जि. कोल्हापूर

31) ग्रंथालय आणि महाविद्यालयीन प्रगती सहसंबंधात्मक आढावा ||139
प्रा. वर्षा अनिलजी तिडके, गडचिरोली

32) राष्ट्रसंत गाडगे बाबा ||142
प्रा.डॉ.भिमराव प्रल्हाद उबाळे, जि.बुलढाणा

33) उदयपुर जिले की भूआकारिकी एवं जलवायविक दशाओं का संक्षिप्त परिचय ||146
श्रीमती वर्षा चुण्डावत & डॉ.हेमेन्द्र सिंह सारंगदेवोत, भीलवाड़ा (राजस्थान)

34) नई कहानी की विशिष्टताएँ ||152
देवकुमार दमाई

35) भारतीय संगीत में घराना परम्परा की स्थापना के मुल्य तत्व ||154
डॉ. गुरप्रीत सिंह, चण्डीगढ़

36) महिलाओं के विरुद्ध अपराध में महिला पुलिस की भूमिका ||156
डॉ. पुष्पा तिवारी & किरण ठाकुर, रायपुर,, (छ.ग.)

37) "त्रिलोचन और शिवमंगल सिंह 'सुमन' : एक तुलनात्मक अध्ययन" (प्रगतिशील ... ||158
डॉ. नेमीचन्द कुमावत, भीलवाड़ा (राजस्थान)

38) उपभोक्ता की समस्याए (Consumers Problems) ||165
श्वेता सिंह, आज़मगढ़

http://www.printingarea.blogspot.com | www.vidyawarta.com/03

दिसून येतो. बीड जिल्ह्यामध्ये व्यापाराच्या दृष्टीन माशांच्या जाती आहेत. वाडू, मरळ, कोळी, रांडू, मारूण्य, सीषी, बाम, कायटा कोलस, पोटीभाक, पाटोळा, सिंग, खेडला, देवस, गिरूल, मूरी, कानेरी, चापरी, कोजीर, जेकडी, सेलन, तांबु, गंगावली, घोडसिंग, गुगाखेड यामध्ये बंगाल काटर्स ही कोलकत्याहुन मागविली जाते.

जिल्ह्यामध्ये मासेमारी करणारे गोई, कहार, बियर, कोली इ. जातीचे लोक आढलतात. मासेमारी ओढ जाळे, फेकजाळे, यांचा उपयोग करतात. हे जाळे सुनीदोरी, पायलॉन दोरी, यांचे बनवलेले आसते. मत्स्य व्यवसायाची वाढ होण्यासाठी दरवर्षी मासेमारी करणाऱ्या लोकांना आर्थिक मदत दिली जाते.

निष्कर्ष :

१. मत्स्य व्यवसाय हा पूर्णपणे निसर्गावर आवलंबून आसल्याने पर्जन्याशिवाय मत्स्य व्यवसायाची वाढ व विकास होणार नाही.

२. बीड जिल्हा नेहमी दुष्काळी भाग आसल्यामुळे मत्स्य बीजाच्या प्रमाणात नियीमत बदल झालेला दिसून येतो.

३. मत्स्यव्यवसाय हा वाहत्या व संचयीत पाण्यात केला जातो परंतु बीड जिल्ह्यातील सर्वच नदया हंगामी स्वरूपाच्या आसल्यामुळे मत्स्य व्यवसायाला आडचण निर्माण होते.

४. मत्स्यव्यवसाय हा आर्थिक व व्यापारी तत्वावर चालणारा आसल्याने माशाच्या जातीत बदल झालेला दिसून येतो.

५. मत्स्यव्यवसाय करण्यासाठी सहकारी संस्थांना आर्थिक मदत दिली तर मत्स्य व्यवसायातील उत्पादनात बदल दिसून येतो.

संदर्भ :—

१) डॉ. प्रविण सप्तर्षी२००९.'भारताचे भौगोलिक विश्लेषण' डायमंड पब्लिकेशन पुणे पृष्ठ क्र. १३१.

२) प्रा. डोईफोडे एच. के. 'महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग' अनिरूध्द पब्लिकेशन हाऊस पुणे. ४११०३०.

३) बीड जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन अहवाल सन २०१२—१३ ते २०१६—१७.

४) मत्स्य विकास अधिकारी कार्यालय, बीड. सन २०१६—१७.

५) www.beed.nic.in

29

पु. ल. देशपांडे यांचे व्यक्तिचित्र लेखन

उत्तरेश्वर ज्ञानोबा सुरवसे
सहायक प्राध्यापक (मराठी विभाग),
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर

प्रास्ताविक

पुरुषोत्तम लक्ष्मण देशपांडे म्हणजेच पु.ल. देशपांडे उर्फ भाई उर्फ पुलं. त्यांच्या नावातील अद्याक्षरांवरून महाराष्ट्रात ते प्रेमाने 'पुलं' म्हणून ओळखले जातात. लेखक, नाटककार, नट, कथाकार व पटकथाकार, दिग्दर्शक आणि संगीत दिग्दर्शक अशी त्यांची ख्याती आहे.पुलं बहुरूपी होते. या सर्व भूमिका त्यांनी पार पाडल्या.अशा कलेच्या विविध प्रांतात त्यांनी आयुष्यभर मुशाफिरी केली. त्यामुळे त्यांचे व्यक्तिमत्व अष्टपैलू आहे. अवघ्या मराठीजनांचे ते लाडके ठरले. त्यांचा 'महाराष्ट्राचे लाडके व्यक्तिमत्व' असा गौरव केला जातो. तो सार्थ आहे.'सर्वाधिक लोकप्रिय साहित्यिक' असेही त्यांच्याविषयी गौरवोद्गार काढले जातात. पु. ल. देशपांडे यांचे मराठी साहित्यात भरीव योगदान आहे.'नाटक','प्रवासवर्णन','विनोद' इत्यादी प्रकारांमध्ये त्यांनी लेखन केले. शिवाय पुलंनी ललित गद्यातील विविध प्रकारातही लेखन केले.त्यांच्या ललितगद्य लेखनाचे चार प्रकारात वर्गीकरण करता येईल.'खोगीरभरती','नस्ती उठाठेव', 'गोळाबेरीज', 'हसवणूक' इत्यादी त्यांच्या स्फुट विनोदी लेखसंग्रहाचा एक प्रकार,'बटाट्याची चाळ','असा मी असामी' हा त्रिदंवन करणारा दुसरा प्रकार आणि 'व्यक्ती आणि वल्ली','गणगोत','गुण गाईन आवडी','आपुलकी' व 'पैस' हा व्यक्ती चित्रात्मक तिसरा प्रकार आणि 'पूर्वरंग', 'जावे त्यांच्या देशा'व 'वंगचित्रे' या प्रवास वर्णनात्मक पुस्तकांचा चौथा प्रकार. अशा मुख्य चार भागात त्यांचे

साहित्य विचारात घेता येते. मार्मिक, सूक्ष्म, चोखंदळ आणि प्रसन्न विनोद हे सामान्यत स्यांच्या लेखनाची वैशिष्टे सांगता येतिल. प्रस्तुत लेखात पु. ल. देशपांडे यांच्या व्यक्तीचित्रात्मक लेखनाचा विचार केला आहे. त्यांच्या इतर लेखनापेक्षा त्यांची व्यक्तिचित्रात्मक पुस्तके अधिक लोकप्रिय ठरली. वाचकांनी त्याला भरभरून प्रतिसाद दिला. पुलंच्या व्यक्तीचित्रात्मक लेखनाचा विचार करण्याअगोदर 'व्यक्तिचित्र' ही संकल्पना समजून घेता येईल. 'व्यक्तिचित्र'ही ललितगद्यात समाविष्ट केली जाणारी संकल्पना आहे. त्याचा परामर्श पुढीलप्रमाणे आहे :

'व्यक्तिचित्र' संकल्पना

'व्यक्तिचित्र'हा लेखन प्रकारकथा, कादंबरीसारखा स्वतंत्र साहित्यप्रकार नाही. तो ललितगद्याचा एक उपप्रकार मानला जातो. ललितगद्यात 'आठवणी', 'अनुभव', 'लघुनिबंध', 'ललितलेख', 'प्रवासवर्णन' व 'व्यक्तीचित्र' इत्यादी उपप्रकार समाविष्ट होतात.यापैकी 'व्यक्तिचित्र' हा महत्त्वाचा लेखनप्रकार आहे. त्यात शब्दांच्या सहाय्याने विशिष्ट व्यक्तींची व्यक्तिचित्रणे साकारली जातात. 'प्रत्यक्ष पाहिलेल्या, अनुभवलेल्या एखाद्या व्यक्तीचे भाषेद्वारे निर्माण केलेले चित्र म्हणजे 'व्यक्तीचित्र'. अशी व्यक्तीचित्राची सर्वसाधारण व्याख्या करता येईल.या अनुषंगाने विजया राजाध्यक्ष यांचे मत महत्त्वाचे आहे व्यक्तिचित्र हा कथनात्म साहित्याचा एक उपप्रकार. व्यक्तीच्या जीवनातील महत्त्वाच्या घटनांतून आणि व्यक्तिचित्रकाराजवळ तिच्याविषयी असलेल्या आठवणीतून, तिची काही स्वभाववैशिष्टे प्रतीत होतात. ती एकमेकांत गुंफून एक संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व उभे करणे हा व्यक्तीचित्रकाराचा हेतू असतो या मतावरून हि संकल्पना अधिक स्पष्ट होईल.

'व्यक्तिचित्र' हा शब्द 'व्यक्ती' आणि 'चित्र' या दोन शब्दांनी तयार झालेला आहे.'व्यक्तिचित्र' या शब्दासाठी 'शब्दचित्र', 'रेखाचित्र', 'स्वभावचित्र', 'व्यक्तीशोध' इत्यादी समानार्थी शब्द वापरले जातात परंतुय'व्यक्तिचित्र' हाच शब्द रूढ झालेला दिसतो. या 'व्यक्तिचित्र'पर लेखनाचे सर्वसाधारण दोन प्रकार आढळतात. एक वास्तवातील व्यक्तीवर लिहिलेली 'वास्तव व्यक्तिचित्रे' आणि दुसरा काल्पनिक व्यक्ती उभी करून लिहिलेली 'कल्पित व्यक्तिचित्रे'. मराठीत या दोन्ही प्रकारांमध्ये लेखन झालेले आहे.मराठीत पु. ल. देशपांडे, प्र. के. अत्रे व यसुंधरा पटवर्धन इत्यादी लेखकांनी 'वास्तव व्यक्तिचित्रे' लिहिले आहेत. तसेच पु. ल. देशपांडे यांनीकाही काल्पनिक व्यक्तीचित्रांचे नमुने रेखाटले आहेत. नौ'व्यक्ती आणि वल्ली' या संग्रहात समाविष्ट केली आहेत.

खरेतर 'व्यक्तिचित्र' ही गाणूस समजून घेण्याची प्रक्रिया आहे. व्यक्तीच्या जीवनातील महत्त्वाच्या घटनांतून आणि व्यक्तीचित्रकाराजवळ व्यक्तीविषयी असलेल्या आठवणीतून व्यक्तीची जी स्वभाववैशिष्टे प्रतीत होतात ती एकमेकात गुंफून 'व्यक्तिचित्र' साकारले जाते. त्यातून वाचकाच्या मनात त्या व्यक्तीची मूर्ती साक्षात उभी राहते. यात 'व्यक्तीचित्र' रेखाटणारा लेखक मी पौगस्थानी असतो. तर व्यक्तीचित्राचा विषय झालेली व्यक्ती प्रधान स्थानावर असते. तरीही 'मी' च्याच सहायाने ही 'व्यक्ती' समजावून घ्यावी लागते. कारण 'व्यक्तिचित्र' लिहिणाऱ्या 'मी'ला व्यक्तीची जो गुणवैशिष्ट्ये, दोष, मर्यादा व जीवनविषयक दृष्टिकोन जाणवला ते या व्यक्तिचित्रणाद्वारा तो चित्रीत करीत असतो.'व्यक्तिचित्र' लेखन हे कोणाही व्यक्तिविषयी केले जाते.'व्यक्तिचित्र' रेखाटण्यासाठी लेखक त्याला भावलेल्या कोणाही व्यक्तीची निवड करू शकतो.'स्त्री—पुरुष', 'लहान—वृद्ध', 'गरीब—श्रीमंत' व 'शहरी—ग्रामीण' असा फरक करत नाही. अगदी घरकाम करणारी व्यक्ती ही 'व्यक्तिचित्र' लेखनाचा विषय होऊ शकते. यासंदर्भात गंगाधर गाडगीळ यांनी लिहिलेल्या 'आठवणीतील गंधरेखा' या संग्रहातील घरकाम करणाऱ्या तुळसा या सामान्य स्त्रीच्या व्यक्तिचित्राचे उदाहरण सांगता येईल.पु. ल. देशपांडे यांच्या 'व्यक्तिचित्र' लेखनाचा विचार करता त्यात 'वास्तव' आणि 'कल्पित' हे दोन्ही प्रकारचे 'व्यक्तिचित्र' लेखन आढळते. त्याचा परामर्श पुढीलप्रमाणे घेता येईल :

पु. ल. देशपांडे यांच्या 'व्यक्तिचित्र' लेखनाचे स्वरूप

पु. ल. देशपांडे यांच्या व्यक्तिचित्र लेखनाचा विचार करता त्यात विपुलता आणि विविधता दिसते. त्यांचे असंख्य माणसांशी नाते संबंध होते. त्या माणसांवर

पु. ल. देशपांडे यांचे जीवापाड प्रेम होते. त्यामुळेच पुलंशी असंख्य माणसं जोडली गेली. याबाबत त्यांनी लहान थोर व गरीब—श्रीमंत असा भेद कधीच केला नाही. सामान्य माणसांपासून ते राजकारण, समाजकारण, नट, लेखक, नाटककार व गायन अशा असंख्य माणसांच्या गोतावळ्यात ते वाढले. त्यातूनच त्यांचा व्यक्तिचित्रणात्मक लेखनाकडे अधिक कल दिसतो. पुलंच्या व्यक्तिचित्र लेखनासंदर्भात मदन कुलकर्णी यांचा पुढील अभिप्राय महत्त्वाचा आहे,"पुलंची व्यक्तिचित्रे अभ्यासताना एक गोष्ट चटकन लक्षात येते. एक सारखेच दुसरे व्यक्तीचित्र असा प्रकार इथे नाही. व्यक्तिचित्रे, मग ती प्रत्यक्षातील असोत की कल्पनेतील असोत, सामान्य असोत की असामान्य असोतया त्या व्यक्तींचे जीवनस्तर, जीवनाचे तत्त्वज्ञान आणि सुखदु:खे वेगवेगळे आहेत या प्रत्येक व्यक्तिमत्वाच्या वैशिष्ट्यांचा नेमका वेध पुलं घेतात. पुलंच्या या एकूण लेखनाचा व त्यातील व्यक्तिचित्र लेखनाचा अभ्यासपूर्ण शोध मदन कुलकर्णी यांनी घेतलेला आहे.

१९४२ पासून पु. ल. देशपांडे यांच्या 'व्यक्तिचित्र' लेखनाला सुरुवात झाली. त्याकाळी बडोद्याहून 'अभिरुची' नावाचे मासिक प्रकाशित होत असे. त्यात त्यांचे पहिले 'व्यक्तिचित्र' प्रकाशित झाले.'मध्या नागपूरकर' असे त्याचे शीर्षक होते.यानंतर याच अभिरुचीमध्ये पुलंचे 'अण्णा वडगावकर' हे दुसरे व्यक्तिचित्र प्रसिद्ध झाले. इथून पुढेपुलंनी या लेखनप्रकारात अधिक गती घेतली. १९६२ साली त्यांचा 'व्यक्ती आणि वल्ली' या नावाचा संग्रह प्रसिद्ध झाला. मध्यमवर्गीय माणसांच्या भावभावना या संग्रहातून पु. ल. देशपांडे यांनी अप्रतिम उतरवल्या आहेत. त्यात त्यांची अफाट निरीक्षणशक्ती दिसते. मध्यमवर्गीय माणसांची प्रतिनिधिक व नमुनेदार चित्रणे यात आहेत.त्यानंतर १९६५ साली 'व्यक्ती आणि वल्ली' या पुस्तकाला साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळाला. या पुस्तकानंतर पुलंची अनेक व्यक्तिचित्रणात्मक पुस्तके प्रकाशित झाली. मराठीत ग.त्र्यं. माडखोलकर, वि. स. खांडेकर, प्रभाकर पाध्ये, प्र. के. अत्रे, व्यंकटेश माडगूळकर, वि. द. घाटे इत्यादी लेखकांनी व्यक्तिचित्र लेखन केले. याच परंपरेला अधिक समृद्ध करण्याचे कार्य पु. ल. देशपांडे यांनी केले. त्या काळीपुलंची व्यक्तीचित्रे 'सत्यकथा', 'मौज', 'विणा', 'स्वराज्य' व 'ललित' इत्यादी वाङ्मयीन नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाली.

पु. ल. देशपांडे यांच्या व्यक्तिचित्रणात्मक पुस्तकांची दोन प्रकारात विभागणी करता येते. ती म्हणजे 'वास्तव व्यक्तिचित्रे' आणि 'काल्पित व्यक्तिचित्रे'. या दोन प्रकारात त्यांचे लेखन झाले आहे.'गणगोत' (१९६६),'गुण गाईन आवडी' (१९७५),'मैत्र (१९८६),'आपुलकी' (१९९६), आणि 'दाद' (१९९७) ही वास्तवाधिष्ठित व्यक्तीचित्र संग्रह आहेत. तर 'व्यक्ती आणि वल्ली' (१९६२) हा काल्पनिक स्वरूपाचा व्यक्तिचित्र संग्रह आहे. या सर्व संग्रहांमधून पुलंनी एकूण ८४ व्यक्तींची चित्रणे रेखाटली आहेत. 'व्यक्ती आणि वल्ली' मध्ये एकूण बोस काल्पित व्यक्तिचित्रे आहेत. तर इतर संग्रहातील ६४ व्यक्तिचित्रे ही वास्तव आहेत. ती पुलंच्या प्रत्यक्ष सहवासात आलेली आहेत. त्यांच्याएकूण साहित्यात त्यांची 'व्यक्तिचित्रे' लोकप्रिय ठरलली आहेत.तसेच त्याला वाचकांनी भरभरून प्रतिसाद दिला आहे.

'व्यक्ती आणि वल्ली' हा पु. ल. देशपांडे यांचा काल्पनिक व्यक्तिचित्र संग्रह आहे. यात पुलंनी ऐकूण सहा व्यक्तिचित्रं रेखाटली आहेत.हीव्यक्तिचित्रंपुलंनी १९४४ ते १९६२ या कालावधीत लिहिली. ती व्यक्तिचित्रं खूप गाजली.मराठी वाचकांबरोबरीनेअमराठी वाचकांनीही याला भरभरून प्रतिसाद दिला.ती काल्पनिक असली तरी थोडाफार फरकाने कोठे ना कोठे ती पाहावयास मिळतात. म्हणून ती पूर्णत: काल्पनिक नसून 'कल्पित' आणि 'वास्तव' यांचा सुमेळ यात साधलेला आहे. समाजातील व्यक्ती स्वभावांची अनेक विशेष या व्यक्तिचित्रांमध्ये आहेत. त्यांना कुठे ना कुठे पुलंनी अनुभवलेले आहे. त्या सर्वसामान्य स्तरातील आहे परंतु त्यांच्यातील असामान्यत्व पुलंनी हेरलेले आहे. त्याला विनोदी शैलीची काव्यपूर्ण झालर आहे. यातील 'नारायण', 'हरीतात्या', 'नामू परीट', 'सखाराम गटणे', 'चितळे मास्तर' इत्यादी व्यक्तिचित्र अजरामर झालेले आहेत. त्या काल्पनिक असल्या तरी वास्तव वाटतात.

पुलंचा'गणगोत' हा व्यक्तिचित्र संग्रह १९६६ साली प्रसिद्ध झाला. यात पुलंच्या कौटुंबिक नात्यातील व त्यांच्या प्रत्यक्ष सहवासात आलेल्या व्यक्तींची चित्रणे

चित्रित केली आहेत.'गणगोत' हा संग्रह साली प्रकाशित झाला. यात एकूण १६ व्यक्तींची चित्रणे आहेत.पुलंचे आजोबा, सासरे, आजी, मेहुण्याचा लहान मुलगा दिनेश,या पुलंच्या नात्यातील काही व्यक्तींची चित्रण यात आहेत. याशिवाय पुलंच्या नात्यापलीकडील चिंतामणराव कोल्हटकर, विठ्ठलराव दीक्षित, केशवराव भोळे, बाबासाहेब पुरंदरे, हिराबाई बडोदेकर, विनोबा भावे व बालगंधर्व इत्यादी व्यक्तिचित्रणे यात चित्रित केली आहेत.ह्या व्यक्तीनाटक, संगीत, चित्रपट, समाजसेवा, प्रकाशन व्यवसायइत्यादी क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या आहेत. त्या क्षेत्रात त्यांनी त्यांच्या कार्याचा ठसा उमटवलेला आहे. या व्यक्तिमत्त्वांचा शोध पुलंनी घेतला आहे.'गणगोत' प्रमाणेच 'गुण गाईन आवडी' या संग्रहात पु. ल. देशपांडे यांनी कर्तृत्ववान माणसांचे विविधांगी दर्शन घडवले आहे. यात केशवराव दाते, कुमार गंधर्व, दत्तोराव देशपांडे, बाबा आमटे, लता मंगेशकर, भास्करबुवा बखले, छत्रपती शाहू महाराज इत्यादी महान माणसांविषयी पुलंनी अतिशय आदरभावनेने लिहिले आहे. यानंतर त्यांचा 'मैत्र' हा व्यक्तिचित्र संग्रह १९८६ मध्ये प्रकाशित झाला. 'मैत्र'मधून पु. ल. देशपांडे यांनी नामवंत व्यक्तीविषयी लेखन केले आहे. या व्यक्तींचे स्वभावविशेष, त्यांच्यातील गुण, साहित्य व कलेवरील त्यांची श्रद्धा यांचा वेध पुलंनी घेतला आहे. या व्यक्ती पुलंच्या आयुष्याचा अविभाज्य भाग बनलेल्या आहेत.पुलंच्या व्यक्तीचित्र लेखनातील व्यक्ती समाजात वेगवेगळ्या रूपात पाहावयास मिळतात. या व्यक्तींचे वागणे बोलणे व परिस्थितीला सामोरे जाणे यांचा नेमकेपणाने शोध पुलंनी घेतला आहे.या अनुषंगाने विलास खोले यांचे पुढील विचारात महत्त्वाचे आहेत, एवढ्या मोठ्या संख्येने सकस व गुणवान व्यक्तिचित्रांची निर्मिती करणारे पुलं हे मराठीतले एकमेव लेखक म्हणता येतील. अन्य कुणी याहून संख्येने थोडाफार कमी जास्त प्रमाणात व्यक्तिचित्रात्मक लेखन केले असले तरी त्या लेखनास पुलंच्या गुणांची सर येत नाही. ही गुणवत्तेचे सातत्य टिकवून ठेवण्यात पुलं कमालीचे यशस्वी ठरले आहेत, या मतावरून पुलंच्या व्यक्तिचित्र लेखनाचे महत्त्व अधोरेखित होते.

निरीक्षणे

व्यक्तिचित्र लेखनात पु. ल. देशपांडे यांनी मोलाची कामगिरी केली. मराठी साहित्यात या लेखन प्रकाराला त्यांनी उंची प्राप्त करून दिली.त्यांच्या व्यक्तिचित्र लेखनातून माणसाबद्दलचे प्रेम लक्षात येते. त्या माणसांच्या लकबी, वैशिष्ट्य, पोशाख या सर्वांचे वर्णन ते सूक्ष्म करतात. त्यामुळे व्यक्तिचित्रलेखनात या व्यक्ती साक्षात समोर उभ्या राहतात.एकंदरीतच पुलंच्या मनात या व्यक्तींविषयी आदर, श्रद्धा, कौतुक व मैत्री या भावना आहेत. त्यांचे दर्शन व्यक्तिचित्रलेखनातून पदोपदी घडते.

संदर्भ

१ राजाध्यक्ष विजया,'व्यक्तिचित्र',मराठी वाङ्मयकोश खंड ४ (समीक्षा संज्ञा),(समन्वय संपा.विजया राजाध्यक्ष), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, नोव्हेंबर २००२, पृ. ३४७

२ कुलकर्णी मदन,'निवडक पुलं : एक आकलन', विजय प्रकाशन नागपूर, २० एप्रिल २००२, पृ.१५१

३. खोले विलास,'पुलदेशपांडे यांची व्यक्तिचित्रे',पुलं : असा असामी',(पु. ल. देशपांडे जन्मशताब्दी गौरवग्रंथ,संपा. राजशेखर शिंदे), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई,२०१६, पृ.२५६

□□□

SJIF Impact Factor : 5.54

E-ISSN 2582-5429

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

July - September 2021 Vol 01 Issue - 1

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ
For Details Visit To - www.amrj.com

Akshara Publication

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

July- September 2021, Vol 03 Issue. I SJIF Impact- 5.54

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

July- September 2021

Vol. 03 Issue. I

Scientific Journal of Impact Factor (SJIF) Impact-5.54

Scientific Journal Impact Factor

TOGETHER WE REACH THE GOAL

International Impact Factor Services

International Society for Research Activity (ISRA)
Journal-Impact-Factor (JIF)

ISRA JIF

Digital Online Identifier Database System

Akshara Publication

Plot No 143 Professors colony,
Near Biyani School, Jammer Road, Bhusawal Dist Jalgaon Maharashtra 425201

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

July- September 2021 Vol. 03 Issue. I SJIF Impact- 5.54

Editorial Board

-: Chief & Executive Editor:-

Dr. Girish Shalik Koli

Doggar Kathura

Tal.Yawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India Pin Code: 425301

Mobile No: 09421682612

Website www.amrj.com Email:aimrj18@gmail.com

-:Co-Editors :-

- **Dr. Strojiddin Nurmatov,** Associate Professor. Tashkent Institute Of Oriental Studies, Tashkent City, Republic Of Uzbekistan
- **Dr.Vivek Mani Tripathi**. *Assistant Professor*. Faculty of Afro – Asian Languages and Cultures. Guangdong University of Foreign Studies, Guangzhou, Guangdong, China
- **Dr.Maxim Demchenko** Associate Professor Moscow State Linguistic University, Institute Of International Relationships, Moscow.Russia
- **Dr.Chantharangsri Phrakhrusangkharak Yunakorn,** Assistance Professor Songkhla,Thailand
- **Dr.Mohammed Abdraboo Ahmed Hasan,** Assistance Professor (English) The Republic of Yemen University of Abyan General manager of Educational affairs in University of Abyan ,Yemen
- **Dr. Vijay Eknath Sonje,** *Assistant Professor* (Hindi) D. N College. Faizpur [M. S.]
- **Mr. Nilesh SamadhanGurnchal,** *Assistant Professor* (English)Smt. P. K. Kotecha Mahila Mahavidyalaya, Bhusawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India,
- **Dr. Shaikh Aalaq Anjum.** *Assistant Professor* (Urdu) Nutan Maratha College, Jalgaon. [M. S.] India.
- **Mr. Dipak Santosh Pawar,** *Assistant Professor* (Marathi)Dr. A.G.D Bendale Mahila Mahavidyalya, Jalgaon [M. S.] India.

AMRJ Disclaimer:

For the purity and authenticity of any statement or view expressed in any article. The concerned writers (of that article) will be held responsible. At any cost member of Akshara's editorial Board will not be responsible for anyconsequences arising from the exercise of information contained in it.

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

July- September 2021 Vol 03 Issue. I SJIF Impact- 5.54

Index

Sr.No	Title of the Paper & Author's Name	Page No
1	चित्रा मुद्गल के उपन्यासों में जड़ की समस्याएँ - मक्तूवा मुनाज़ाख़ोद्जायेव	05
2	हिंदी का भविष्य और भविष्य की हिंदी- डॉ.जिन्दर सिंह मुण्डा	09
3	बी.पी.एल. परिवार के विद्यार्थियों की शैक्षिक, आर्थिक एवं सामाजिक समस्याओं के समाधान में सरकारी योजनाओं का अध्ययन- डॉ. वीरेन्द्र जैन	13
4	वैश्वीकरण और हिंदी उपन्यास में चित्रित समस्याएं- सौ. सुपर्णा गंगाधर ससुद्दी	21
5	अनुवाद विश्लेषण: प्रतिमानों की पहचान- डॉ. मोहनन वी टी वी	25
6	नई शिक्षा नीति 2020 समग्र और बहु विशेष शिक्षा की ओर बढ़ते कदम -डॉ कौशलेन्द्र उपाध्याय / डॉ. मंजू तोमर	28
7	कृष्णा सोबती के 'डार से बिछुड़ी' उपन्यास में भारतीय नारी की व्यथा - प्रा. डॉ. राजेंद्र काशिनाथ वाघिस्कर	31
8	समकालीन साहित्य और नारी विमर्श- डॉ. योगेशभाई प्रतापसिंह झाला	35
9	हिन्दी दलित कहानियों में संगठन की शक्ति का दर्शन- सिंग जनार्दन राऊल	38
10	भारतीय परिप्रेक्ष्य में सामाजिक न्याय- डॉ. गणेश एम.	41
11	रणेन्द्र की कविताओं में अभिव्यक्त आज का समय- डॉ. प्रज्ञा गुप्त	45
12	इस जिंदगी के उस पार मंगलमुखियों के संघर्ष की कहानियाँ- रामड़गे गंगाधर पिराजी	48
13	'हरी बिंदी' कहानी में मनोविश्लेषण- डॉ. सविता काशीराम तायडे	52
14	तुलनात्मक अध्ययन का महत्व और उपयोगिता-डॉ. अनंत केनारे	55
15	सामाजिक न्याय की संकल्पना -डॉ. आशा, जी	59
16	इंदौर शहर के शासकीय एवं अशासकीयविद्यालयों के शिक्षकों में अद्यतन सूचना सम्प्रेषण तकनीकी (ICT) के सृजनात्मक स्तर का अध्ययन - डॉ वीरेंद्र जैन / एकता पांडे	61
17	'धूप-छाँव' उपन्यास में व्यक्त मानवीय संवेदना- डॉ. पूजा शर्मा	66
18	विभाजन की समस्या और हिंदी सिनेमा-डॉ. सुनील दशरथ चव्हाण	69
19	स्वाधीनता-पूर्व मूक फिल्मों का दौर - डॉ. सत्यजीत कुमार	72
20	'चिड़ीमार' कहानी का अनुशीलन - प्रा. डॉ. गौतम सदाशिव	75
21	शब्द-चयन और सर्वेश्वरदयाल सक्सेना का काव्य-संसार:शैलीविज्ञान के संदर्भ में - डॉ. प्रतिभा शुक्ला	78
22	हिंदी कहानियों में व्यक्त किन्नरों का जीवन संघर्ष-प्रा.डॉ. कल्पना राजेंद्र पाटील	85
23	हिंदी सिनेमा और भारतीय समाज- प्रा. एस.डी. कोरियोईनवाड	88
24	जिंदगीनामा में चित्रित किसान चेतना-फरीदा खातून	91
25	हिन्दी रंगभूमि का विकास- डॉ. सुनीति आचार्य	95
26	हिंदी सिनेमा के गीतों की सार्वभौमिकता- प्रा .अनिता किसन पाटोळे	100
27	ओमप्रकाश वाल्मीकि की कहानियों में व्यक्त स्त्री - लंगडे ज्ञानेश्वर / प्रो.अनिल काले	103

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

July- September 2021 Vol. 03 Issue. I SJIF Impact- 5.54

28	महिला उपन्यासकार और नारी चेतना-सुनील निकम	107
29	प्रेषिताचे बेट : कामगारविषयक जाणीव -डॉ.विशाखा संजय कांबळे	109
30	रंगनाथ पठारे यांच्या रथकादंबरीची भाषाशैली - प्रा. डॉ.जयराम खाडे	113
31	पराजित आयुष्याची विजयी कहाणी- प्रा. ज्योत्स्ना श्री. जोशी	116
32	नराढ्याच्या कारकिर्दीतील पवार घराणे-प्रा.डॉ.सुनिल शिवमूर्ती रजपूत	119
33	ललित गद्य संकल्पना व स्वरूप-डॉ किशोर आर. पाठक	123
34	विदर्भ –प्रवाह प्रणाली व नदी अनुक्रम व संख्या- डॉ. सुषमा ल. दामोदरे	125
35	भारतीय अनुमान प्रमाणातील सद्हेतूच्या शक्ल्पनेचे तौलनिक अध्ययन (न्यायदर्शन व बौद्धदर्शन या दर्शनांच्या संदर्भात) - डॉ. वर्षा वितीन जपे	129
36	The importance of affixation in the construction of nouns in Hindi -Ismatulluyeva Mo'tabar Nushvaqt qizi	134
37	Judicial Activism in India: A Fair Imply Loom- Anjani Kumar Sharma	138
38	A Study of coalition politics in India and causes of its emergence -Nikhil Jaindra Borkar	144
39	The Effective Use of Maps in Geography Education- Dr.Dinkar D. Sawant	149
40	Epic Journey in Prince Caspian in *The Voyage of the Dawn Treader*- Dr. Vinodkumar P. Chaudhari / Nilesh S. Gurnchal	154
41	GST: The catalyst of the Slowdown of the Indian Economy -Dr. Somnath Vasantrao Patil	159
42	आज़ादी-ए-कामिल का अलम्बरदार मुजाहिद- हसरत मोहानी (उर्दू) -डॉ. शेख आफ़ाक़ अंजुम	164
43	वली औरंगाबादी: उर्दू शायरी का पहला (उर्दू)-डॉ. सैय्यद हुसैन ज़ैदी	167
44	राधकालीन मराठी नाटक वास्तव आणि आवतान -प्रा. डॉ. विवेक कमलाकर खरे	170

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
July- September 2021 Vol. 03 Issue. I SJIF Impact- 5.54

29

प्रेषितांचे बेट : कामगारविषयक जाणीव

डॉ.विशाखा संजय कांबळे
विभाग प्रमुख-मराठी विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था(मॉरिस कॉलेज)नागपूर१
मोबाइल नं.९८५०१५०८६१ Mail.ID-vishakhak042@gmail.com.

सारांश

आज एकविसाव्या शतकात, प्रेषितांचे बेट:कामगार विषयक जाणीव-भयाण वास्तवाला समोर जाताना मानवी मूल्यांचा, संवेदनशीलतेचा व मानवाधिष्ठित समाजव्यवस्थेचा ऱ्हास झालेला दिसतो.तो प्रेषितांचे बेटावर अभिव्यक्त होताना दिसते.तथाकथित प्रस्थापित समाजव्यवस्था व विस्थापित समाजव्यवस्था यातून अंतस्थ-दूरस्थ निर्माण होताना आढळते.

बीजशब्द

प्रेषित, बेट,कामगार,जाणीव,मानवीमूल्ये

प्रस्तावना

कवी बळवंत भोयर यांचे प्रेषितांचे बेट हा काव्यसंग्रह इसवी सन १९९७ ला प्रकाशित झाला.तेवीस वर्षाच्या प्रदीर्घ प्रवासानंतर आजच्या परिस्थितीत कामगार वर्ग, दलित वर्ग,उपेक्षित,वंचित या मूल्यव्रत असणाऱ्या घटकांना प्रेषितांचे बेट आधारस्तंभ ठरतो,तर त्यांचे वास्तववादी दुःख, चीत्कारीत वेदना,आर्त स्वरातून बाहेर पडतात.त्यामुळेच आपल्या अर्पण पत्रिकेत कवीने जी तीन वाक्ये दिली आहेत. त्यात या गोष्टींची आवर्जून नोंद केली आहे.

चर्चा

जगातील तमाम श्रमिकांना , मूल्यातून मूर्ताकडे प्रवास करणाऱ्या प्रतिभावंत यांना व माणूस म्हणून जगणाऱ्या. अशी ही अर्पण पत्रिका कवीच्या काव्यातील तिन्ही प्रवाहाकडे अंगुलीनिर्देश करते. स्वतः कवीने कामगारांचे विश्व जवळून पाहिले आहे. कामगाराच्या व्यथा वेदना अनुभवल्या आहेत. इतकेच नव्हे तर कामगारांच्या चळवळीमध्ये कवीने स्वतः अशी भूमिकाही बजावली आहे.

प्रेषितांचे बेट हे एक सामाजिक चिंतन आहे. ही स्वतः कवीनीच कबूली. यातील कविता शोषणाच्या विरोधात संवेदनशील मनाचे उद्गार शब्दबद्ध करतात. शापित,शोषित, उपेक्षित घटकांसाठी कवीने प्रेषित हा शब्द वापरला आहे. श्रमिक वर्गच समाजाचा कणा आहे. आर्थिक समृद्धी त्याच्या श्रमातूनच निर्माण होते, ते या धरतीवरचे देवदूत आहेत. त्यांच्यामुळे आपल्या सर्वांच्या इच्छा फलद्रुप होतात. तरीपण हाच वर्ग, सर्वाधिक उपेक्षित आहे व हीन कवीची व्यथा आहे, श्रमिकांकडे माणूस म्हणून पाहिले जात नसून. एक उपयोगी वस्तू म्हणून पाहिले जाते व हरतऱ्हेने त्यांची पिळवणूक केली जाते. हे विदारक सत्य.माडत असताना, कवित्री लेखणी अशा बेटाची कल्पना करते;जिथे माणसाला माणूस म्हणून वागविले जाईल... "माणसाना माणूस म्हणून जगता आले पाहिजे,त्याच्यातल्या महानतेच्या विकासासाठी सर्व दिशा मोकळ्या झाल्या पाहिजेत."ही जागा अत्यंत सुंदर व अप्रतिम असेल. कामगारांच्या चळवळीतून तिचा उदय होईल. अशी कुलंच्या आशा या हृदयाशी जपून आहेत.

प्रेषितांच्या बेटातले रस्ते न्याहाळताना कवित्रीच्या लक्षात येते की उजेडाचे उजेडाशी नाते असते. अंधारलेल्या माणसाला अंधारीच पाऊलवाट भेटते. आता या माणसाने हातात मशाल घेऊन दाही दिशा पेटवायच्या आहेत. श्रम करता-करता येणारे अमानुष मरण टाळायचे आहे, कामगार, शरद आणि कलावंत हे संस्कृतीचे निर्माते असतात.. पण यांना पाहिजे ते स्थान समाजात प्राप्त होत नाही, ज्यांच्या हातात पैसा व सत्ता असते ते या श्रमिकाचा वाटेल तसा वापर करतात, त्यामुळे कवीचे मन सुन्न होऊन जाते.

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
July- September 2021 Vol. 03 Issue. 1 SJIF Impact- 5.54

"पाऊस प्रामाणिक असतो, माणूस मात्र नाही"असे म्हणत कवी पावसावर प्रेम करू लागतो... पाऊसही त्याला जवळ घेतो. कारण पाऊस सर्वांचाच असतो त्याच्याजवळ भेदभाव नाही. पहिला पाऊस अंगावर झेलता-झेलता पुन्हा कवी मन बेकारांच्या आसवांचा पाऊस आठवू लागतो. त्याला असं वाटायला लागत की, यातना वेदना यांचाच पाऊस असतो भोंगा या कवितेत-

गरगरणाऱ्या चक्रांनी
बधीर झालेल्या कानावर
तुझी केविलवाणी हाक पडते
अन् कातरलेल्या लोखंडाला
छिन्न - छिन्न...
रक्तपर्ण झालेल्या बोटांना
तुझा अपघाताने स्पर्श होतो
तेव्हा वाटते
वाटते चुकलावलीत पाळीचे भोंगे
अन् घंटे,पडाघीत कारखान्यातील घड्याळ...
यांत्रिक जीवनाला कंटाळलेले
मनपोकळा रेशमी स्पर्श यासाठी आसुसलेले असते...

... पण असे क्षण त्याच्या आयुष्यात असतात कुठे?... झोपड्यांच्या कहाण्या सत्याच आहेत. झोपडीच आपली कथा रात्री दिवा लावताना सांगते. हे दिवस लवकर संपणार आहेत. म्हणूनच फुले, आंबेडकर यांच्या विचारांमुळे.. शोषित वर्ग जागृत झाला आहे. क्रांती घडवून आणणारा महासूर्य कवीच्या वस्तीत उगवला आहे. तरी कवी पूर्णपणे आश्वस्त होत नाही...कामगार कवी नारायण सुर्वे-"कामगार वर्ग म्हटला की त्यात सर्व जातिजमातींचे,सर्व धर्मांचे लोक येतात,ज्यांची राजकीय,सामाजिक,आर्थिक,सांस्कृतिक,व् मानसिक पिळवणूक चालू आहे असे सर्व थर तेव्हा राष्ट्रीय चळवळीत संवर्धित होत होते.कामगार चळवळीतही तेच प्रमुख होते.कामगारांना जात नसते.वर्ग असतो ही भावना रुजतहोती"[२]
कारण संघर्ष आगचा नारा आहे. असे म्हणता ना... रात्रीच्या सौदे बाजीत कागणार पुढारी विकला जातो.हे कटूसत्य कवित्र्या हृदयाला पोखरत राहते.ही वेदना शब्दावाटे बाहेर पडते...कवी म्हणतो...

गल्लीपासून तर दिल्लीपर्यंत शब्दाचा लिलाव होतो
शब्द विकले जातात
पाळले जात आहे.
अशावेळी कवित्र्या संवेदनशील मनाला वाटते...
जुने रस्ते विसरू नका
त्यालाही नवीन रस्ते जोडून देऊ

कविला भारत "भू" च्या एकतेला आणि अखंडतेला तडा जाऊ द्यायचा नाही. पुढच्या प्रवासात सोबत घ्यायचं आहे. नवे जुने हा वाद न घालता अंतरंगातून निघणारा आवाज ओळखून पुढे जायचे आहे.मानवतावादी कवी प्रा.शरच्चंद्र मुक्तिबोध... "मानवी जीवनमूल्यांपासून वंचित राहिलेला शेतकरी-कामगार असा श्रमिकवर्ग मुक्तिबोधांच्या काव्याची खरी आधारशीला आहे"[३]
कवी म्हणतो .

हरेक माणूस...
माणसाने माणुसकी पाहून माणसातच जगावे
नाहीतर तोच माणूस
चार पायांच्या जनावरांची बरोबरी करणार...

कविला माणुसकी अधिक वाटते. प्रेमाचे नाते अधिक जवळचे वाटते शेवटी हा शेवटी माणूसच असतो. माणसाचे माणूसपण टिकविणे आवश्यक आहे.

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
July- September 2021 Vol. 03 Issue I SJIF Impact- 5.54

म्हणूनच त्यांची लेखणी सहजपणे आणि समर्थपणे शब्दिकांचे प्रश्न मांडू शकते. हे प्रश्न मुळातील कसे? याचा विचार करताना शून्यातून सूर्याकडे प्रवास करणारी तेजस्वी माणसे त्याला दिसतात. त्याच्या तेजोमय प्रकाशात कविचे मन झाकून निघते.
माणसाच्या शोध घेत घेत कवी वैश्विक पातळीचा वेध घेताना आढळतो. माणूस हा सर्वांत्मक जीवसृष्टी कणाकुणाचा निर्माण करणार आहे.

प्रेषितांचे बेट हा कवितासंग्रह कापगारांच्या एकूणच मानवी मूल्यांना स्पर्श करणारा आहे. या कविता संग्रहातून प्रेम वात्सल्य,मानवतावाद आणि विचारांची प्रधानता दिसते. आपल्या वीर कवितेतून कवीने केलेले सामाजिक अनुबंध प्रत्ययास येते. प्रस्तुत कवितेतील बेट ही संकल्पना प्रतीक अदृश्य स्वरूपात दिसतात. आत्महत्येकडे वळण्यापूर्वी एकूणच सामाजिक अराजकता व त्यापार्गाल पार्श्वभूमी यांचीही आत्महत्या होते की काय? असा संभ्रम निर्माण होते. माणसामाणसांमध्ये हेवेदावे,कुटुंब कलह, प्रेमाचे विरह बिंदू हे आत्महत्येच्या एका टोकावर असणारे असतात. आत्महत्या करण्यापूर्वी आलेले विचार या सर्व सगळीतून पुढे जाते. विविध विचारांचे कंगोरे एकंदरीत माणसाच्या प्रगतिक पटलावर पुढे येण्यासाठी कवी हा सामाजिक अंगाने प्रयत्न करतो पुढे त्याला विषमता सहन होत नाही, विरहाची चिन्ह आढळली तर तो-तो अस्वस्थ होतो. अमानवीय दृष्टी दिसली की, त्याला विचार पडतो. मग अशा ठिकाणी एक प्रेषित स्वतःला म्हणून घेतो. अशा या सामाजिक बांधिलकीतून कविता पुढे येतात. त्याला नेहमी विकासाचे चिन्ह,प्रेमाचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष आदरभाव, कुटुंबातील शांतता जातीभेदातील सहिष्णूतेचा भास, सर्वत्र मानवतेचे सुगंधी गात. असे असावे असे त्याला वाटते. विसंवादापेक्षा संवाद करण्याचा त्याला आनंद वाटतो चिंतेपेक्षा चिंतनाची वाणीच अपेक्षित, वेदनेच्या चैतन्यकडून अचेतन करण्याचा भाव जास्त वाटतो. ही समग्र प्रेम आंदोलनाची मानवी दृष्टी सर्वत्र निर्माण व्हावी. असा आशावाद प्रस्तुत कवितेत कवी मांडतांना दिसतो इंग्रजीतल्या जॉन किटच्या कवितेशी विचारसूत्र मांडताना दिसत तर कधी सूर्ये, ग्रेस,चित्रे या कवीच्या वैचारिक मूल्यांशी स्वतः समरस झाल्याचा तो सांगतो.
कवीच्या मनातल्या अंतरंगात प्रीतीचा मळा आणि सुंदर गळा हरसायन मांडण्यासाठी समाजात त्याची सतत धडपड असते हा कवी जाणिवेचा कवी आहे.महानगरीय कवितेत कवी बळवंत भोयरांचा उल्लेख झाल्याशिवाय राहत नाही.

अव्यक्तातील व्यक्तता, आशयातील अभिव्यक्ती, भाषासौंदर्य, इत्यादी घटक कवितेला सौष्ठवत्व प्राप्त करतात क्षितीजापलीकडील बघण्याची दृष्टी कवीच्या कवितेत आढळले. माणूस-माणुसकी, त्यांच्या भावभावना यांचे सूक्ष्म परीक्षण करून मानवी आंदोलनाची वलय पुनर्कीत केलेली आहेत.

अंतस्थ कविता...
रात्रीच्या काळोखात
जीर्ण अजीर्ण प्रदेशात
आणि स्मशानाच्या भूमीत सापडतात कवितांचे विषय तरीही शिल्लक असते
न मांडता येणारी अंतस्थ कविता

या कवितेत कवीने "जीवनाचे आणि कवितेचे नेतबंध अंतस्थ आहेत." असे म्हटले आहे, असे असतानाही कवितांचे विषय शिल्लक राहतात.

इसवी सन १९४५ ला महाप्रलयंकारी द्वितीय महायुद्ध संपात झाले या महायुद्धात मानवहानी-वित्तहानी याबरोबरच मानवी नैतिक मूल्याचा ऱ्हास पाहून कवीचे मन दुःखाने विनश होते तो दुःखांच्या वाटा शोधण्याकरिता बाहेर पडतो अंधारमार्गी होऊन, मानव हा फक्त मानवचअसतो,जात,धर्म,वंश, पंथ,या चौकटीत तो बंदिस्त झालेला आहे. यातून बाहेर पडण्याकरिता जसीन ऑफ माईंड गरजेचे असते. हो नवीन बेअरी आपल्या कवितेत मांडणारा हा पहिला कवी असावा. "मन स्वच्छ नसेल तर सर्व व्यर्थ" हे एका धरोहराचे प्रवाहीपण जागृत ठेवणे होय.

मानवीय धर्म,माणूस नात्याचा धर्म, व मानवी मूल्ये हा मानवाचा मूलधर्म आहे. युनिव्हर्सल सेन्सिटिव्हिटी वैश्विक संवेदनशीलता, कवी जतन करतो. ही भावनिक संवेदनशीलता विशाल समुद्राच्या अंत स्थलांच्या रहस्यांचा वेध घेताना दिसतो. भरती-ओहोटीच्या उंचच - उंच लाटा,किनाऱ्यावरील अकस्मात आलेलं वायदूल्ह ज्वालामुखीच्या उद्रेक, झाल्यानंतरही आर्त स्वर तितकाच गंभीरपणे कायम राहतो.हा काव्यलेखनाचा मूलभूत अंतर्भाव आहे.

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
July- September 2021 Vol 03 Issue. 1 SJIF Impact- 5.54

अंधार गर्भ...
शरीराच्या जखमा
अद्यापही रक्ताने
न्हालेल्या आहेत
सामाजिक अराजकता
विषमतेचा गर्भ
अस्मितेचा दर्भ...

"विषमतेच्या गर्भात अस्मितेचा दर्भ" व्यक्त करताना कवीचे मन हे अंतर्मुख झालेले आहे.

कवितेतील आशय, शब्दांची मांडणी, अल्पशब्दांत तितकीच काठिण्यपूर्ण भाषा, मुक्तछंदातील माधुर्यपूर्ण प्रासादिकता, ओजस्वी तेजस्वी प्रतिमादर्शने, स्व-तंत्र/स्वतंत्र लेखनशैली, या कवीच्या काव्यशैलीचा हा मृदगंध आहे.

प्रस्तुत कवितासंग्रह एकंदर ५७ कविता आहेत. 'प्रेषितांचे बेट','आत्महत्येकडे वळण्यापूर्वी', 'रक्त पुंद वारणारे तुझे हात', 'समजून घ्यावे माझ्या शब्दांना', 'भोंगा', 'घोषणा', 'विराट अंधाऱ्या प्रकाशात', 'शहर आणि फुले', 'विरोध', 'मुडयातला गाणूस' 'कोळीज पक्षी', 'अंतस्थ कविता, 'अंधार गर्भ...

इत्यादी वैशिष्ट्यपूर्ण कविता कवितासंग्रह समाविष्ट आहेत.प्रेषितांचे बेट हा कवितासंग्रह विदर्भ लेखक संघ नागपूर यांनी इ.स. १९९७ ला प्रकाशित केला. प्रकाशक श्री. वि. गंधे चित्रकार भाऊ दांडेकर आहेत.

हा काव्यसंग्रह वाचनीय असून भविष्यकालीन,नव्या पिढीकरिता अतिशय उपयुक्त ठरेल.

अनु गावाच्या वस्तीचा काय
असा प्रश्न पडतो
तेव्हा माझ्या आतला खदखदणारा
प्रेषित बाहेर येतो...
सर्जनशील प्रेषित
आईच्या कुशीत
मग्न असणारा
मलर भेटतो
माझ्यात समाधिस्थ असलेला
एक बेट आहे...

संदर्भ

१.डॉ.सदा क-हाडे-दलित साहित्याच्या निमित्ताने,अभिनव प्रकाशन,मुंबई,१९८२,पृ.२०.
२.कवी नारायण सुर्वे-सनद,(मनोगत)गंधाली प्रकाशन,मुंबई,तृतीयावृत्ती,पृ.क्र नाही.
३.डॉ.अंजना सू-दोन अर्वाचीन कवी-विजय प्रकाशन,नागपूर,पृ.१९७

E ISSN: 2455-1511

Sanskruti International Multidisciplinary Research Journal

INDEXED, PEER-REVIEWED INTERNATIONAL JOURNAL

Volume VII Issue I July-Aug-Sept 2021

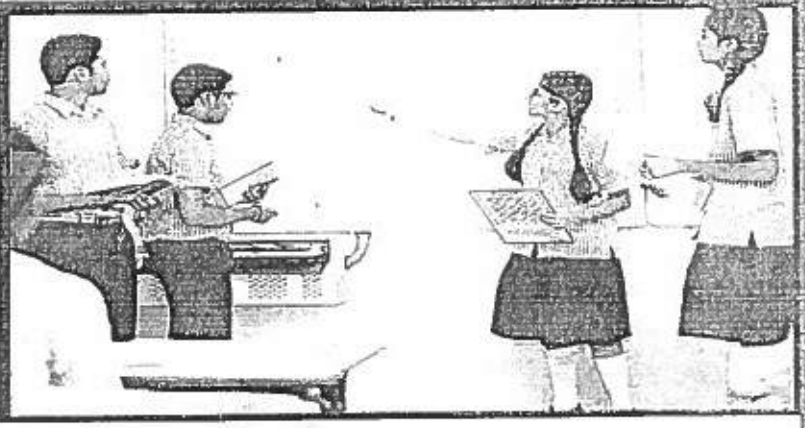
URL:www.simrj.org.in Journal UOI:1.01/simrj

IFSIJ IMPACT FACTOR: 5.565

Editor-in-Chief
SANTOSH BONGALE

SANSKRUTI INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL
Journal homepage: http://www.simrj.org.in Journal UOI: 1.01/simrj

ज्युरॉसिक युगातील जीवाश्म- वडधमः संशोधनात्मक वेध

डॉ. विशाखा संजय कांबळे[1] डॉ. संजयईश्वरदासजी कांबळे[2]
1. वनस्पतीशास्त्र विभाग, देवतराव नाईक शासकीय कला व वाणिज्यविज्ञान संस्था (मॉरिस कॉलेज) नागपूर-१ (म.रा.)
2. वनस्पतीशास्त्र विभाग, फुलसिंग नाईक महाविद्यालय पुसद जि.यवतमाळ (म.रा.)
ईमेल: vishakha1042@gmail.com

सारांश:

ज्युरॉसिक युगातील जीवाश्म-वडधमः संशोधनात्मक वेध याबाबत विचार करताना,वडधम गडचिरोली जिल्हयातील घनदाट जंगलात असलेला प्रदेश. येथे आदिवासी जमातींचे वास्तव्य आहे. विभाजनापूर्वी चंद्रपूर जिल्हयाचा क्षेत्रफळदृष्टया महाराष्ट्रातील सर्वात मोठा जिल्हा म्हणून नोंद होती. २० ऑगस्ट १९८२ ला गडचिरोलीला जिल्हयाचे स्थान प्राप्त झाले. या प्रांताला दंडकारण्य म्हणून प्राचीन काळात ओळखल्या जात असे. आज या प्रांताला झाडीपट्टी असे म्हणतात.

वडधमला ८ ते ६.५ कोटी वर्षापूर्वी डायनासोरचे वास्तव्य होते. येथे प्रचंड, भजबूत, भव्य व विपुल प्रमाणात सापडलेले झाडांचे जीवाश्म (फॉसिल)आहेत.

बीजशब्द: डायनासोर युग, वडधम, फॉसिल, वन्यजमाती, गडचिरोली, प्रकृती, नैसर्गिकता.

प्रस्तावना:

ज्युरॉसिक युगातील जीवाश्म-वडधमः संशोधनात्मक वेध घेताना, गडचिरोली जिल्हयातील सिरोंचा तालुक्यात वडधम हा प्रांत येतो. सिरोंचा डिवीजनमधील हा प्रदेश घनदाट जंगलानी व्यापलेला आहे. गडचिरोली जिल्हयाच्या दक्षिणेकडील १८९ कि.मी. अंतरावर स्थित व सिरोंच्यापासून १९ कि.मी. अंतरावर आहे असरअली गार्गावरील हा प्रदेश नक्षलवादीया बालेकिला (केंद्रवर्ती) आहे. त्यामुळे या प्रांतात फारसे कुणी जाताना आढळत नाही. इ.स.१९५९ मध्ये कोथापल्ली-पोचमपल्ली या भागात डायनासोरचा पूर्ण सापळा सापडला. जमीन सपाटीकरण करीत असताना हा शोध लागला. हेडायनासोरचे फॉसिल्स (जीवाश्म) आज कलकत्ता येथील पुरातत्त्वीय संग्रहालय येथे ठेवण्यात आले आहे घनदाट जंगलाचा प्रदेश असल्याने येथे डायनासोरचे वास्तव्य होते मानवाचा आरंभ ते आज येथे आदिवासींचे वास्तव्य आहे.

प्रकृती, संस्कृती, रूढी, रीती, परंपरा, गोत्रकुल, वंशकुल, आडनावे, गोंदण, साजशृंगार, लोकनृत्ये, लोकनाट्ये, जादूटोणा, वनोपज, शिकार, मासे धरणे, शेती पद्धती, लग्न पद्धती,

Sr.No.	Article Name	Author Name	Downloads
1	Cover Page	-	Download
2	Postcolonial Bildungsroman: A Critical Reading of Om prakash Valmiki's Autobiography Joothan	Asit Kanti Sarkar, Prof. Dipendu Das	Download
3	Vishesh Rajya ke Darje Ki Samapti ki Aur Kadam : Ek Vishleshan –Anuchhed 370 ke sandarbh may	Dr. Dharmendra Kumar Sharma	Download
4	Bharat me Samajik Evam Rajnitik Sandharbh May Gandhi avam Ambedkar Ka Tulnatmak Chintan	Dr. Archana Sharma	Download
5	TEMPAREMENT AMONG HIGHER SECONDARY SCHOOL STUDENTS	Dr. K. Madhavan, Dr. R. Diane Joseph	Download
6	Indira Emergency	Dr.Ramesh Raut	Download
7	ne Yashaon Ka Shaikshik Ruchi Par Prabhav	Dr. Seema Paranjape	Download
8	Namasic Yogatil Jivashma Vaddhani: Sanshodhnatmak Vedh	Dr. V. S. Kambale, Dr. S. T. Kambale	Download
9	A STATE OF STUDENT'S PSYCHOLOGICAL HEALTH : A CASE STUDY	Dr. Subhash M. Shekokar	Download
10	THE PHILOSOPHY OF MATHEMATICS EDUCATION	Varsha D. Chapke	Download
11	YOUTH EMPOWERMENT FOR HOLISTIC DEVELOPMENT IN INDIA	Dr. Hina Nishat, Mrs. Nidhi Tiwari	Download
12	Ranganath Pathare v Rajan Gavas Yanchya Kadambari Lekhan Nirmitichya Premancha Toulnik Vichar	Prof. Dr. Jayram Khade	Download
13	Hindi Kahani Sahity Ka Udbhav Aur Vikas : Ek Anushilan	Dr. Sangram Gaikwad	Download
14	Collection and Preservation of Manuscripts in Odisha : A Study	Dr. Jharana Rani Tripathy	Download
15	Critical Review of F. Scott Fitzgerald's This Side of Paradise	Kalyankar A. S.	Download
16	SIGNIFICANCE OF WORKER'S PARTICIPATION IN MANAGEMENT: A CRITICAL ANALYSIS	Dr. Bijaya Thakur	Download
17	Vastu v Seva Karacha Bharatiy Arthvyvasthevaril Parinam	Prof. Dr. Raju Ade	Download
18	Various Movements and Agitations regarding Border Issue	Mr. V. S. Panaskar	Download
19	A Study on Performance of Rural Marketing: Challenges and Opportunities	Dr. S. S. Pawar	Download
20	Sports Injuries-Causes, Prevention and Management	Dr. Prakash T. Gaikwad	Download

Board

Editor-In-Chief

Prof. Santosh Bongale
President,
Sanskruti multidisciplinary Research And development Training Institute,
at/post- Pimpalkhunte Tal-Madha Dist- Solapur, Maharashtra, India
Email Id: editorshruj@gmail.com / mv_bongale@rediffmail.com

Member Of Editorial Board

Dr. Alireza Heidari
Address : Faculty of Chemistry, California South University (CSU), Irvine, California, USA
Email Id : Scholar.Researcher.Scientist@gmail.com

Dr. Arvind Prasad Dwivedi
Address : Dept. of Chemistry, Govt. Sanjay Gandhi Smrati College, Sidhi M.P.,(India)
Email Id : adarvindchitrakoot@gmail.com

Dr. Bhabagrahi Pradhan
Address : Dept of Education, Jain Vishva Bharati Institute (Deemed University),Ladnun, Rajasthan, (India)
Email Id : bpjvbu@gmail.com

Rohit Kumar Verma
Address : Researcher & Writer, Institute of Law Jiwaji University, Thatipur, Morar Gwalior M.P. (India)
Email Id : rohitklaw@gmail.com

Dr. Sunitha Kanipakam
Address : Asst. Prof. of Law, Sri Padmavati mahila visvavidyalayam, tirupati- AP(India)
Email Id : drksm@gmail.com

Dr. Sumit Yadav
Address : Balasaheb Desai College, Patan Dist- Satara, Maharashtra (India)
Email Id : sumit161283@gmail.com

Dr. R. Diane Joseph
Address : Principal, National college of education, Neyveli, Tamil Nadu (India)
Email Id : diane_josep@yahoo.co.in

Dr.Christo Ananth
Address : Department of ECE, Francis Xavier Engineering College, Tirunelveli, Tamilnadu (India)
Email Id : ping2christo@yahoo.com

Prof. Prakash Kamble
Address : K.N. Bhise Arts And Commerce College, Kurduwadi Dist- Solapur, Maharashtra (India)
Email Id :

Dr. Jaysing Patil
Address : Yashwantrao Chavan College of Science, Karad Dist- Satara, Maharashtra (India)
Email Id : jaysingp51@gmail.com

Dr.Bhukya Ramesh
Address : Sr. Research Associate, Clinical & Medical Affairs Division, New Delhi (India)
Email Id : dr.rameshbhukya99@gmail.com

Prof. Padmakar Wankhade
Address : Navjabal Mitkarini College, Brahmpuri, Dist- Chandrapur, Maharashtra (India)
Email id : padmakarvishu@gmail.com

Prof. Vijay Shinde
Address : Shrimant Babasaheb Deshmukh Mahavidyalaya, Atpadi Dist- Sangli, Maharashtra (India)
Email id : vijayshindeaca@gmail.com

Prof. Shiraj Shaikh
Address : Savitribai Phule Pune University Pune, Dist- Pune Maharashtra (India)
Email id : shiraj-shaikh14@gmail.com

Dr. Balasaheb Das
Address : Vittalrao Shinde Arts College, Tembhurni, Dist- Solapur, Maharashtra (India)
Email id : drbvdas@gmail.com

Dr. Santosh Kolekar
Address : Kisan Veer Mahavidhyalaya, Wai, Dist- Satara, Maharashtra (India)
Email id : kolekarsantosh2011@rediffmail.com

Prof. Vinod Bhore
Address : Solapur University, Solapur Dist- Solapur, Maharashtra (India)
Email id : bhorevinod@gmail.com

Prof. Dipak Chavan
Address : Sant Rawool Maharaj Mahavidyalaya, Kudal, Tal- Kudal, Dist- Sindhudurg, Maharashtra (India)-416520
Email id : dipeco100@gmail.com

Dr. Ajit Bhore
Address : Manorama Hospital & Advance Skin Center, Manorama arcade, Near Bharti Vidyapith, Kanark Nagar, Jule Solapur, Maharashtra (India)
Email id : bhoreajitk005@gmail.com

Advisory Board :

Dr. Raghunath Kengar
Address : Venutai Chavan College, Karad Dist- Satara Maharashtra (India)
Email id: drrakengar26@gmail.com

Dr. Suryakant Kengar
Address : Principal, Yashwantrao Chavan College of science, Karad, Dist-Satara Maharashtra (India)
Email id: suryakant7889@gmail.com

Dr. Randhir Shinde
Address : Department of Marathi, Shivaji University, Kolhapur, Dist-Kolhapur, Maharashtra (India)
Email id: randhirshinde@gmail.com

Dr. Mhendra Kadam-Patil
Address : Venutai Chavan College, Karad Dist- Satara Maharashtra (India)
Email id: kadampatilmahendra@gmail.com

कुटुंब पद्धती, मातृसत्ताक पद्धती, जन्मसंस्कार-मृत्युसंस्कार, इत्यादी वेगळ्या प्रकाराने आढळतात.

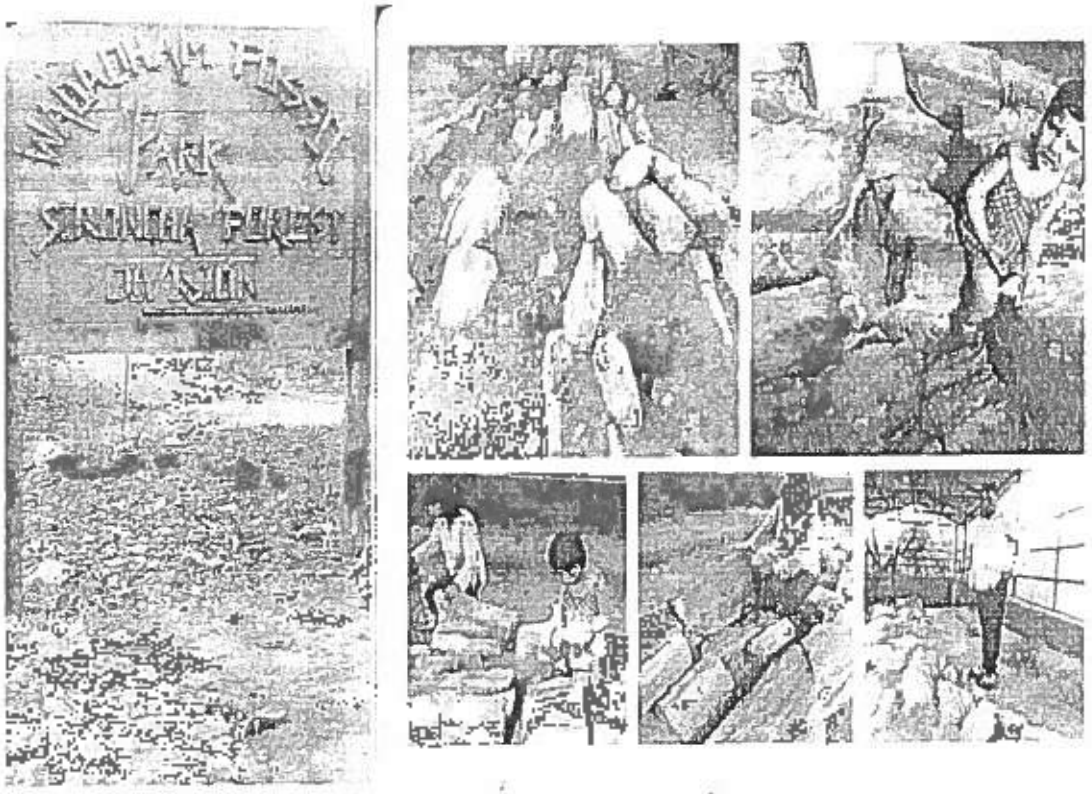
या परिसराचा वेध घेताना भौगोलिक पर्यावरण व डायनासोरचे झाडीमधील वसतिस्थान कशाप्रकारचे होते. या अनुषंगाने विचार करता येईल. डायनासोरचे दोन जमाती -उडधम डायनासोरचा प्रांत. यामध्ये डायनासोरच्या दोन जमाती आढळतात.

१. शाकाहारी डायनासोर

२. मांसाहारी डायनासोर

उद्देश-

गडचिरोली जिल्ह्यातील घनदाट जंगलात राहणारा डायनासोरचा समुदाय. जंगलातील झाडांचा पाला खाऊन-वन्य प्राण्यांचे मांस खाऊन ते आपले जीवन व्यतीत करीत होते. कधी-कधी जंगल, द-शाखो-यातून अन्नाकरिता भटकंती करीत, यावर आजतागायत संशोधन झाले नाही. प्रस्तुत संशोधकानी डॉ. स. ई. कांबळे, डॉ. वि. सं. कांबळे, दि ७ मे २०१८ ला या परिसराला भेट दिली. त्यावेळी नुकताच झाडांचे जीवाश्म (फॉसिल)चा शोध लागला होता. गेल्या काही वर्षापासून संशोधन कार्य सुरु आहे. या दृष्टीने घेतलेला संशोधनात्मक वेध.

चर्चा:

या परिसरात पूर्वेकडील टेकड्या या ब-याच उंच आहेत. 'यातील दंडकारण्य टेकडी ही ऐतिहासिकदृष्टया महत्त्वपूर्ण आहे. या प्रदेशातील बराचसा प्रदेश लाव्हारसापासून तयार

झालेल्या काळ्या अग्निजन्य ज्वालामुखी खडकांनी व्यापला आहे. भारतीय भूशास्त्रज्ञ याला 'डेक्कन ट्रॅप' असे म्हणतात. या खडकात मुख्य प्रकार आढळतो. तो म्हणजे 'बेसाल्ट' व त्यांचे अनेक प्रकार आढळतात. तसेच डेक्कनट्रॅपच्या यादीत 'ग्रेनाईट, शिस्ट, गाईस, सॅन्डस्टोन, क्वॉझाईट, लाईमस्टॉक्स वगैरे दगडांचे बरेच प्रकार आढळतात."[1]

व्याख्या-

१."झाडी-(स्त्री)

१.जंगली झाडाझुडपांनी व्यापलेला प्रदेश, राई झाडाचा समुदाय

२ झाडोरा,झाडाझुडपांनी व्याप्त अशी अवस्था, निबिडता

३.झाडीपट्टी वाट (स्त्री),झाडी, जंगलातून जाणारी वाट."[2]

२."झाडी-(स्त्री)-झाडाचा दाट समूह,जगल Athicket दे.प्रा.झाडी (मुबलक), झाड (लता गट नभ) ता.व झाडी सडळ झाफळा=दाट झाडी"[3]

३."झाडी-(स्त्री)

१.जंगली झाडाझुडपांनी व्यापलेला प्रदेश,

२.राई,झाडोरा-वृक्षांनी व्यापलेला,

४.चांदा व भंडारा हे महाराष्ट्रील जिल्हे."[4]

५."झाडी-(thari)मराठी की बोली व-हाडी(दे.)का उत्तरी-दक्षिणी चौदामें प्रमुख एक अन्य नाम."[5]

६."झाड-(पु.)कांबळ्याचा एक पट्टा,दोन्ही पट्टया एकत्र जोडून कांबळे होते."[6]

डायनासोरचा प्रांत हा इ.स. पूर्व ६ ते ६.५ करोड वर्षापूर्वीचा आहे. या प्रातात्ला ज्युरॉसिक युगअसे संबोधले जाते हा प्रदेश घनदाट जंगली असल्याने येथे डायनासोर राहत होते. आज या ठिकाणी जे जीवाश्म आढळले. त्यावरून हे सिद्ध झाले आहे जीवाश्म दोन प्रकारचे आढळले.

१.डायनासोरचे जीवाश्म- डायनासोरचे या प्रांतात वास्तव्य असल्याने डायनासोरचा पूर्ण सापळा सापडला. हे जीवाश्म पुरातत्त्वीय संग्रहालय, कलकत्ता येथे ठेवण्यात आले. याच प्रांतात डायनासोर सपुष्टात आले त्यामुळे त्याचे अवशेष व जीवाश्म रूप आपल्याला पहावयास मिळते.

२.झाडांचे जीवाश्म-हे जीवाश्म वडधम या जंगली प्रदेशात स्थित आहेत. यामध्ये एकंदर ११ जीवाश्म (फॉसिल्स) मोठे आहेत. यामध्ये १ सर्वाधिक मोठा आहे. लांबी साधारणपणे २५-३० फूट रुंदी ३-३.५ फूट, व्यास ३-३.५ फूट आहे.तर ३ खंडित स्वरूपात आहेत

जीवाश्माचा कालखंड व निर्मिती- जिवाश्माचा कालखंड इ.स.पूर्व ६ ते ६.५ करोड वर्षापूर्वीचा आहे. तर यामधील आज जीवाश्म झालेली झाडे याचे वयोमान इ.स. पूर्व ६ ते ६.५ करोड वर्षापूर्वी १ ते १५ शे वर्षापूर्वीचा आहे. ज्युरॉसिक युगामधील झाडे ही फक्त पाने किंवा फळांची असत. याला झाडांना Gymnosperms असे म्हणतात. या झाडांचे वयोमान कमीत कमी शंभर ते दीडशे असे. या झाडांची पाने डायनासोरचा आहार होता. त्यामुळे या प्रांतात डायनासोर वास्तव्य करू लागले.

जिवाश्माची निर्मिती कशी झाली? याबाबत विचार करताना, इ.स. पूर्व ६ ते ६.५ करोड वर्षापूर्वी आकाश मंडलातील उल्कापींड पृथ्वीवर आले. आगीचा पाऊस आला. ही सुनामी होती. ती आगीचा गोळा जमिनीवर आदळून वर आकाशात फेकल्या गेला. जमिनीवर भूकंपाचे हादरे बसू लागले. पृथ्वीवरील वातावरण अग्निमय झाले. या क्रियेचा कालखंड ५ ते ५० वर्षाचा असू शकतो. त्यावेळी पृथ्वीवरील जीव नष्ट झालेत. त्यामधे झाडे, डायनासोर, जीवजंतू, प्राणी यांचा अंत झाला. यातून जिवाश्माची निर्मिती झाली. जे आज वडधम येथे स्थित आहे.

हिमयुग- गरम झालेली पृथ्वी हळूहळू थंड होऊ लागली. मोठ्या प्रमाणात बर्फ तयार होऊ लागले. ही क्रिया दीर्घ काळ सुरु होती. करोड वर्षांनी हिमपर्वत निर्माण झाले. त्यामुळे याकालखंडाला हिमयुग संबोधले जाऊ लागले. शेवाळसारख्या वनस्पती, जीवजंतू, अमिबा (प्राणी) एकंदरीत चराचर सृष्टी निर्माण झाली. त्यांतर साधारणपणे १करोड वर्षापूर्वी मानवांची उत्पत्ती झाली. यावेळी जे झाडे निर्मित झाले त्यांना Angiosperms (फुलांची झाडे) असे संबोधले जाऊ लागले.

निष्कर्ष

१. वडधम येथील ज्युरॉसिक युग-जीवाश्म कालखंड साधारणपणे इ.स. पूर्व ६ ते ६.५ करोड वर्षापूर्वीचा असावा.

२. जीवाश्म झालेल्या झाडांची उंची सरासरी १ शे. फूटापर्यंत असावी. त्या कालखंडात झाडांची उंची साधारणपणे ७५ ते ८५ फूट असावी.

३. झाडांचे जीवाश्म हे मजबूत दगडी रुपात आढळतात

४. जीवाश्म झालेली झाडे उल्कापींडांचा आघात सहन करून पुरातत्त्वीय- ऐतिहासिक खुणा दर्शवितात.

५. वडधम, तालुका-सिरोंचा, जिल्हा- गडचिरोली हा प्रांतज्युरॉसिक युग आहे. हे या जिवाश्मावरून सिद्ध करता आले

ज्युरॉसिक युगातील जीवाश्म- वडधम: संशोधनात्मक वेध अशाप्रकारे आढळतो

संदर्भ-

१. विशाखा संजय वांबळे- झाडिया जमात, साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर, २०१६. पृ.१९.

२. प. न. जोशी- आदर्श मराठी शब्दकोश, विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी, पुणे, तृतीयावृत्ती, १९९२, पृ.३८५.

३. कृ. पा. कुलकर्णी- मराठी व्युत्पत्तीकोश, शुभदा सारस्वत प्रकाशन, पुणे, तृतीयावृत्ती, १९९३, पृ.३५५.

४. द. ह. अग्निहोत्री- अभिनव मराठी शब्दकोश, व्हिनसप्रकाशन, पुणे, भाग दुसरा, १९८५, पृ.५१७.

५. ओलानाथ तिवारी- भाषा विज्ञान कोश, ज्ञान भंडार लिमिटेड, वाराणसी, माघ संवत, २०२०, पृ.२३४.

६. दाते, कर्वे- भाषा इतिहास आणि भूगोल, १९८४, पृ.९१.

August 2021

E-ISSN : 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

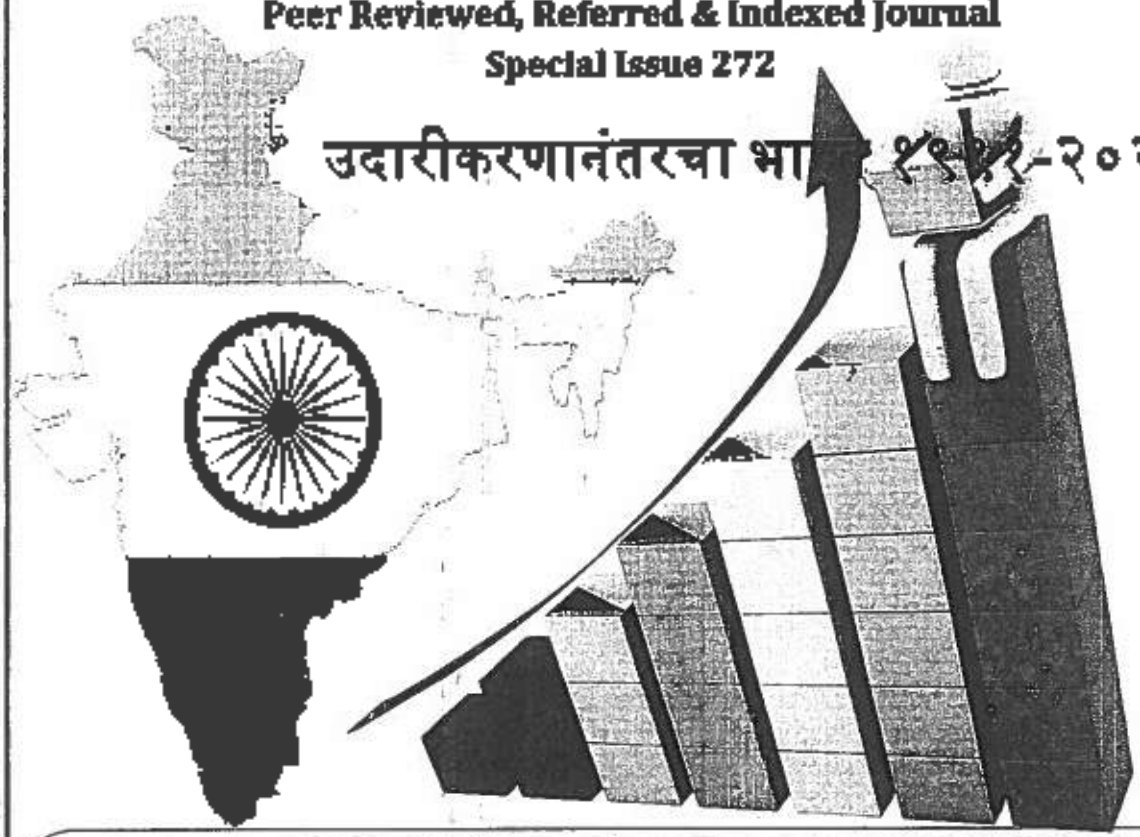
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Special Issue 272

उदारीकरणानंतरचा भारत १९९१-२०२१

विशेषांक संपादक :
संदीप तुंडूरवार
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री विंझाणी नगर महाविद्यालय, नागपूर
डॉ. शरद सांबारे
यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अॅन्ड कॉमर्स कॉलेज, नागपूर

मुख्य संपादक :
डॉ. अनराज धनगर

विशेषांक सहसंपादक :
डॉ. दिनकर चौधरी
डॉ. अमर बोंदरे
डॉ. बाळासाहेब जोगदंड
डॉ. बबीता सिंग
डॉ. संतोष डाखरे

विशेष सहाय्य :
प्रा. भास्कर वघाळे

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

August-2021 E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

Special Issue 272

उदारीकरणानंतरचा भारत १९९१-२०२१

विशेषांक संपादक :
संदीप तुकूरवार
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री विठ्ठलराव मुंजे महाविद्यालय, नागपूर
डॉ. शरद सांबारे
यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँन्ड कॉमर्स कॉलेज, नागपूर

मुख्य संपादक :
डॉ. धनराज धनगर

विशेषांक सहसंपादक
डॉ. दिनकर चौधरी
डॉ. अमर खोंदरे
डॉ. बाळासाहेब लोगदंड
डॉ. बबीता सिंग
डॉ. संतोष बाबरे

विशेष सहाय्य :
प्रा. भास्कर बगाळे

Our Editors have reviewed papers with experts' committee. and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Swatidhan International Publications

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -
- Prof. Mohan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, Delhi, India
- Prof. Milena Krotcva - Head, Classical East Department, Sofia University, Sofia, Bulgaria
- Dr. R. S. Sarraju – Center for Translation Studies, University of Hyderabad, Hyderabad, India
- Mr.Tufail Ahmed Shaikh- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.
- Dr. Anil Dongre - Head, Dept. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India
- Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept of Marathi, KTHM College, Nashik. [M.S.] India
- Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India
- Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India
- Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India
- Dr. G. Haresh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India
- Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon [M.S.] India
- Dr. Sanjay Kamble -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.]
- Prof. Vijay Shirsath- Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Cholisgaon [M.S.] India
- Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.] India
- Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.] India
- Dr. Ritesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.] India
- Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.] India
- Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindkheda [M.S.] India
- Prof. K. M. Waghmare - Librarian, Anandibai Raorane College, Sawantwadi [M.S.] India

Advisory Board -
- Dr. Marianna Koski - Scientific-Cultural Institute, Mandola, Trieste, Italy.
- Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- Dr. R. P. Singh -HoD. English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India
- Dr. S. M. Tadkodkar - Rtd. Professor & Head, Dept of Marathi, Goa University, Goa, India.
- Dr. Prathviraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions,Coimbatore
- Dr. Rajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India
- Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LRRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- Dr. B. V. Game - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -
- Dr. J. S. More – BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandal's ACS College, Shahada
- Dr. K.T. Khairnar– BoS Member (SPPU), Dept of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- Dr. Sayyed Zakir Ali, HoD. Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- Dr. Sanjay Dhondare – Dept. of Hindi, Abhay Yoneda College, Dhule
- Dr. Amol Kategaonkar – M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanais@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665198158

अनुक्रमणिका

अ.नं.	शीर्षक	लेखक /लेखिका	पृ. क्र.
1	उदारीकरणानंतरचा भारत	श्री. अच्युत गोडबोले	07
2	उदारीकरणानंतरचा भारत १९९१-२०२१ उदारीकरणातून उद्भवलेल्या समस्या-एक दृष्टिक्षेप	डॉ. अलका देशमुख	16
3	उदारीकरण-खासगीकरण- जागतिकीकरण: एक चिकित्सक अवलोकन	डॉ. सुभाष उपाडे	22
4	उदारवादातून उद्भवलेले प्रश्न, समस्या त्यावरील उपाय	डॉ. विनोद मुके	30
5	1991 ते 2021 या कालखंडातील भारतीय पंतप्रधानांची उदारीकरणाबाबतची भूमिका आणि त्यांचा दृष्टीकोन	डॉ. राहुल घरत	35
6	भारतीय लोकशाही आणि जागतिकीकरण	प्रा. हरीषकुमार किनकर	46
7	पी. व्ही. नरसिंहराव यांचे नेतृत्व आणि भारतातील उदारवादाचा प्रारंभ	डॉ. नरेंद्र ई. घरत, डॉ. सुमेन्द्र ई. घरत	51
8	पी. व्ही. नरसिंहरावांचे नेतृत्व व उदारीकरण	डॉ. ज्योती कवठे	55
9	पी. व्ही. नरसिंहराव यांचे उदारीकरणाचे धोरण आणि लोककल्याणकारी लोकशाहीबाबतची भूमिका	प्रा. भास्कर बबाळे, डॉ. रावण सहाणे	61
10	पी. व्ही. नरसिंहराव यांचे नेतृत्व आणि भारतातील उदारवादाचा प्रारंभ	डॉ. तुळशीदास चिमणकर	66
11	पी. व्ही. नरसिंहराव यांचे नेतृत्व आणि भारतातील उदारवादाचा प्रारंभ	प्रा. मुनस देशमुख	73
12	पी व्ही. नरसिंहराव: भारतीय उदारीकरणाचे शिल्पकार	डॉ. नंदाजी सातपुते	76
13	पी. व्ही. नरसिंहराव: भारतीय आर्थिक उदारीकरणाचे शिल्पकार	डॉ. संजय गोरे	79
14	21 व्या शतकातील भारत आणि मोदीकालीन परराष्ट्र धोरणाची दिशा	डॉ. रतन राठोड	82
15	उदारीकरणामुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणात आलेला बदल	प्रा. तानाजी गाने	88
16	उदारमतवाद: भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे सामर्थ्य	डॉ. वैशाली प्र. सुपेकर	94
17	उदारीकरणानंतरचे भारतीय संसदीय	प्रा. डी. बी. ठाकरे	97
18	उदारीकरण आणि भारत	प्रा. ओमेश बाचनकुळे	103
19	उदारीकरणानंतरची जागतिक व भारतीय लोकशाही	डॉ. सुनीता अ. राऊत	107
20	भारतातील उदारवादाची वाटचाल	डॉ. संतोष सं. डाखरे	113
21	उदारमतवाद अर्थ, मुलतत्वे आणि उदारमतवादाचे नवस्वरूप व मूल्यमापन	डॉ.विलास ढले	118
22	राजकीय पक्षांच्या विचारधारा आणि उदारवादी भारत	प्रा. सालचंद मेश्राम	124
23	भारतातील उदारीकरण आणि व्यवस्थेतील बदलते प्रवाह	डॉ. समर बोंदरे	127
24	21 व्या शतकातील उदारमतवादी धोरण	डॉ. कल्पना आर. टेकाडे	132
25	कोरोना परिस्थितीतील आरोग्य व्यवस्थेतील सार्वजनिक संस्थांचा उदारवाद	डॉ.विनोद नायकवाड	137-
26	उदारीकरणाचा भारतीय शेतीवरील परिणाम	डॉ. मनिष पांडे	142
27	उदारीकरणानंतरचा भारत (१९९१-२०२१)	डॉ. मारोती पेटेकाड	147
28	उदारीकरणानंतर भारतातील उच्च शिक्षणापुढील अडचणी आणि जागतिक स्पर्धा	डॉ. सविता कुंभारे	152
29	उदारवादातून उद्भवलेले प्रश्न, समस्या व त्यावरील उपाय	डॉ. दिनकर चौधरी	156

30	1991 नंतरचे उदारीकरण आणि भारतीय विकास	डॉ. विट्ठल मंडुलवार	160
31	उदारमतवादातून इच्छाधनेने ग्रथ, समस्या व उपाय योजना १९९१ ते २०२१	डॉ. अर्चना उमरकर	166
32	उदारवाद आणि बदललेली भारतीय समाजव्यवस्था	डॉ. राजेंद्र मुडमवार	172
33	उदारवादी भारताची आर्थिक संरचना आणि त्यांचे समाज व्यवस्थेवरील पडसाद	डॉ. अजय पे. बोरकर	176
34	उदारीकरणानंतरचा भारत: नवे पर्व, नवे प्रश्न	डॉ. रिता धांडेकर	182
35	उदारीकरणाचा भारतावरील सांस्कृतिक प्रभाव	डॉ. पितांबर भा. उरकुडे	186
36	आर्थिक शोषण व व्यवस्थांचे बदलते स्वरूप	डॉ. नितिन गायकवाड	189
37	भारतातील विधिमंडळ उदारवादाचा झालेला परिणाम	डॉ. विमल राठोड	193
38	जागतिकीकरण: भारताच्या शिक्षणव्यवस्थेपुढील एक आव्हान	डॉ. दामन खोब्रागडे	201
39	उदारीकरणानंतरच्या भारताचे लोकशाही स्वरूप	डॉ. हिरालाल वैरागडे	208
40	भारतीय राज्यव्यवस्थेतील स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्थित्यंतरे: एक राजकीय विश्लेषण	डॉ. मंगेश आपार्व	210
41	उदारीकरण व सामाजिक घटक: एक अध्ययन	डॉ. अनिल धनकर	217
42	उदारीकरणानंतर प्रशासन रचनेतील मूलगामी बदल आणि त्याची परिणामकारकता	डॉ. बाळासाहेब जोगदंड	223
43	उदारमतवाद संदर्भातील लोकशाही व्यवस्था	डॉ. वकील शेख	227
44	उदारीकरणानंतरच्या काळातील महाराष्ट्रातील स्थित्यंतरे	प्रा. श्रीकांत शेंडे	231
45	उदारीकरणात अर्थमंत्री मनमोहन सिंग यांची भूमिका व त्याचे फायदे	डॉ. लक्ष्मण शिरसे	235
46	उदारीकरणानंतरचा भारत: साध्य आणि साधना	संदिप तुंडूरवार, डॉ. शरद सोनारे, डॉ. राहुल वानखे	240
47	उदारीकरण का भारत के विविध आयामों पर प्रभाव	डॉ. अर्चना पाटील	251
48	Concept of Liberalism	Dr. Mahesh Patil	255
49	The Study of Foreign Policy in International Relation 1991-2024	Mr. Chandrakant Dhumale	260
50	The Role of liberalism in opening the framework of India's Foreign Policy	Dr. Ashwini Thakre	265
51	The Impact & Effectiveness of Liberalism on Education, Health & Social sector	Dr. Alpana Vaidya	269
52	Effect of economic liberalisation on Indian media	Dr. Namrata Mishra	273
53	Impact of Liberalisation on Wages and Employment in Indian Manufacturing Industries	Prof. Rahul Mahore	277
54	The Work and the Approach of the Election Commission of Liberal India	Dr. Manish Sonawane	282

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Special Issue – 272 : उदारीकरणानंतरचा भारत १९९१-२०२१
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
August - 2021

उदारीकरण व सामाजिक घटक : एक अध्ययन

डॉ. अनिल बनकर
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग
यशवंतराव चाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था,नागपुर

भारतासाठी उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण चे वर्ष म्हणून 1991 या वर्षाचा वारंवार उल्लेख केला जातो. कारण भारतीय राजकारणात व अर्थकारणात व एकंदरीत संपूर्ण भारतीय धोरणात फार मोठा बदल याच वर्षात घडून आलेला आहे. यात धोरणाप्रत खाऊजा या नावाने देखील संबोधण्यात येते. तत्कालीन परिप्रेक्षात या धोरणाचा अंगिकार करणे योग्य होते की नाही, तसेच भारतीय राज्यघटनेच्या कल्याणकारी चौकटीत हे धोरण किती समुचित ठरले यावावतचे मतमतांतरे वारंवार समोर आलेले आहेत. यासोबतच गेल्या तीस वर्षानंतर देशात घडलेले विविध गतप्रवाह अभ्यासले जिवून येतात. मुख्य म्हणजे त्याकाळी कोंडीत सापडलेली अर्थव्यवस्था या नव्या धोरणासाठीच्या समर्थनार्थ सांगितली जावे, बदलत्या जागतिक स्थितीचा तसेच जागतिक नवसंसिधीच्या अटींचाही हवाला दिला जातो. विकासासाठी तोच एक पर्याय होता असाही दावा केला जातो. मात्र आपण गेल्या 30 वर्षांपासून नव्या खुल्या धोरणाचा अंगीकार केलेला आहे, हे सत्य आहे. आता प्रश्न उरतोच आहे की या धोरणाची वाटचाल कशी राहिलेली आहे, ते तपासण्याची. त्यामुळे कोणते फायदे व तोटे समोर येही समजून घेणे गरजेचे आहे. राजकीय वावरीत विचार केल्यास उदारीकरण हे व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याच्या अधिकाराच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे आहे. जगतिक पातळीवर जे काही आधुनिक बदल झालेत त्यात उदारवादी विचारधारेचा फार मोठा वाटा आहे. तसेच अमर्याद व्यक्तिस्वातंत्र्य व राज्याचा अहस्तक्षेप या उदरवादी धोरणावर वेळोवेळी टीका देखील झालेली दिसून येते. त्यामुळे इंग्लंड मध्ये जुने उदारवादी धोरण बदलावे लागले व राज्याचा हस्तक्षेप अल्पशारे कल्याणकारी राज्याने धोरण अंगीकारावे लागले होते. हे देखील विसरता कामा नये. सांगण्याचे तात्पर्य असे की भारतात स्वीकारण्यात आलेल्या उदारीकरणाच्या धोरणाचे भारतीय जनतेच्या अनुषंगाने बदल अपेक्षित असल्यास त्यावर टीका करण्याचा जनतेचा अधिकार आहे. केवळ याशिवाय पर्याय नाही असे म्हणण्यास वेळोवेळी गरजेपोटी निर्माण झालेल्या विचारधारांकडे दुर्लक्ष केल्यासारखे होईल. त्यामुळे गेल्या तीस वर्षांच्या उदारवादी धोरणाच्या वाटचालीचा विविध घटकांवर काय परिणाम झाला त्याचा मूल्यमापन करणे अत्यावश्यक आहे. याच आधारावर या उदारवादी अर्थात खाऊजा धोरणाची भविष्यातील वाटचाल करावी लागणार आहे. सदर संशोधन पत्रामध्ये विशेषत: उदारीकरण 1991 नंतरच्या सामाजिक पैलूवर अध्ययन करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाचा उद्देश :

1. 1991 नंतरच्या उदारीकरण नीतीचे अध्ययन करणे.
2. उदारीकरणाच्या धोरणाचे सामाजिक परिणाम अभ्यासणे.
3. उदारीकरणासंबंधीचे विविध मतप्रवाह समजून घेणे.

उदारीकरणाचा अर्थ व संक्षिप्त आढावा :

आपल्या भारतात 1991 हे वर्ष उदारिकरणाचे वा उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण चे ओळखले जाते. मात्र त्याची वाटचाल आर्थिक आणि राजकीय दृष्टीने ऐतिहासिक अशी आहे. देशाच्या

राजकारणात या उदारीकरणाचा फार मोठा प्रभाव पडलेला दिसून येत आहे. प्रारंभीच्या कालखंडात 'सन 1991 चा केंद्र सरकारने उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारले त्यावेळी परकीय चलनाची गंगाजळी 2500 कोटींच्या घरात होती. जीडीपीच्या तुलनेत परकीय कर्ज 22 टक्क्यांवर, तर देशांतर्गत कर्ज 56 टक्क्यांवर होते. हे सारे धोकादायक बंदीस्त दाखवणार होते त्यावरचा मार्ग जागतिक नाणेनिधीची मदत घेणे हाच होता. यासाठी त्यांच्या अटी होत्या. बंदिस्त अर्थव्यवस्थेची दार उघडणे ही त्यातली एक महत्वाची अट.' [1] याचा अर्थ असा की भारताने स्वीकारलेले उदारीकरणाचे धोरण हे दबावापोटी होते. 'आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व जागतिक बँक च्या दबावात येउन भारत सरकारने जो स्थायित्व व संरचनात्मक कार्यक्रम समायोजन कार्यक्रम लागू केला. हा कार्यक्रम तीन भागात होता.(i) 'स्थायित्व' ज्याचा मूळ अर्थ म्हणजे राजकोषीय घाटा कमी करून मुद्रा पुर्ती वर मर्यादा कमी करणे (ii) घरेलू क्षेत्रात स्वीकारण्यात आलेल्या धोरणाचे उदारीकरण (ज्याचा अर्थ उत्पादन, गुंतवणूक, किंमत इ. वर लावण्यात आलेले नियंत्रण कमी करणे तसेच साधनांच्या वितरणास 'बाजार निर्देशा' प्रमाणे निर्धारित करणे, तसेच (iii) विदेशी आर्थिक धोरणात 'उदारीकरण करणे म्हणजे वस्तू,सेवा,प्रौद्योगिकी व भांडवलाच्या आंतरराष्ट्रीय प्रवाहावर लावण्यात आलेले नियंत्रणे कमी करणे आणि शेवटी ती समाप्त करणे.'[2] भारताने स्वीकारण्यात आलेल्या नवीन धोरणात असे उदारीकरण आहे. हा एक प्रकारे 19 व्या शतकाच्या उदारवादी स्वरूपाचा दिसून येतो, कारण वर्तमान उदारीकरणाचे स्वरूप देखील राज्याचा कमीत कमी हस्तक्षेप असेच दिसून येते. '19 व्या शतकाचा शतकाचा उदारवाद जो राज्याला कमीतकमी कार्य सोपविले होता, 20 व्या शतकाचा उदारवाद जनकल्याणासाठी राज्याला अधिकाधिक अधिकार देण्यावर भर देतो.'[3] थोडक्यात, 1991 सालच्या उदारीकरणाची पार्श्वभूमी 19 शतकाच्या उदारवादात दिसून येते, मात्र त्यावर खूप टीका झाल्याने 20 व्या शतकात नव – उदारवाद निर्माण झाली. त्याच पद्धतीची टीका 'साऊथ' धोरणावर होताना अनुभवास येत आहे.

भारतीय संविधान व उदारीकरणाचे धोरण :

भारतीय संविधानाच्या प्रकरण चार मध्ये तसेच अन्य प्रकरणामध्येही कल्याणकारी राज्याची तत्वे स्वीकारण्यात आलेली आहेत. त्याच आधारावर आतपर्यंत 1991 पर्यंत आपण आपली वाटचाल केली. ज्यात समाजातील सर्व घटकांचा सामाजिक, राजकीय व विशेषत: आर्थिक पातळीवर समान आणण्याचा कार्यक्रम संविधानाच्या आधारे हाती घेण्यात आलेला दिसून येतो, परंतु 1991 च्या उदारवादी धोरणात या तत्वांनाच तिलांजली दिल्याचे लक्षात येते. 'अशाप्रकारे संरचनात्मक संरक्षण कार्यक्रम राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्वांशी विसंगत आहे. यापूर्वीच्या परिस्थितीमध्ये गरज संसदेला किमान अर्थव्यवस्थेवर नियंत्रक आणून या दिशेने काही धोरणात्मक निर्णय घेण्यास प्रवृत्त करता येत होते. समायोजन कार्यक्रमामुळे धोरणात्मक निर्णयाची संपूर्ण दिशाच बदलली आहे. सामाजिक न्यायाची भूमिका मागे पडल्यामुळे केवळ घटनेतील चौकटच नव्हे तर तिच्या भागलाही धोका निर्माण झाला आहे.'[4] याशिवाय असेही म्हणे दिला जातो की, आर्थिक परिवेक्षात विकास साठी नवीन धोरण स्वीकारणे आवश्यक होते. भारतातील प्रमुख राजकीय पक्ष आपल्या पंढरीत काही वेगळे बदल घडवून आणतात. पण आपल्याच पार्टिच्याने कॉर्पोरेटनगरी औद्योगीकरण करणे हाच पर्याय उपलब्ध आहे असे त्या पक्षाचे म्हणणे आहे, देअर इज नो आल्टरनेटिव्ह – टिना या रेगे लक्षणारी लोकप्रिय सर्वच राजकीय पक्षांना आली आहे..... आपल्या संविधानानुसार जमीन हा राज्याच्या

आकडेवारीतील विषय असल्यामुळे आपण या दिशेने किती जायचे व काय काय करायचे यावद्दलचे निर्णय प्रत्येक राज्य सरकार आपल्या इच्छेनुसार घेत असते. राज्य सरकारे विविध रंगाची आणि आकाराची असल्याने त्या त्या राज्यातील सत्ताधारी कुवती शीरणे चालवीत आहेत हे जमीन संपादनाच्या कथांवरून दिसून येते."[5] याचा निष्कर्ष असा आहे की, भारतातील अधिकाधिक राष्ट्रीय वा प्रादेशिक पक्ष अधिक अधिक प्रमाणात उदारीकरणाच्या धोरणाचा अवलंब करताना दिसून येतात. "भारताच्या बाजारपेठीय अर्थव्यवस्थेकडे झालेल्या स्थित्यंतरांतरचा एक परिणाम म्हणजे त्याच्या कल्याणकारी राज्याच्या भूमिकेवरील आक्रमण होय."[6]

भारतीय राज्यघटनेच्या सामाजिक न्यायाच्या तत्वाची अंमलबजावणी करण्यासाठी उदारीकरणाचे धोरण दिशाभूल करणारे असून त्यात केवळ मूठभर भांडवलदाराचे हित साधण्याचे असल्याची टीका अनेक तज्ञ मंडळींनी केलेली आहे.

उदारीकरणाचा धोरणाचा भारतीय जनमानसावरील परिणाम :

उदारीकरणाच्या धोरणाची अंमलबजावणी होऊन सुमारे तीन दशकांचा कालावधी पूर्ण झालेला आहे. तत्कालीन आर्थिक समस्येचे निराकरण करण्यासोबतच विकासाचा आवश्यक व एकमेव मार्ग म्हणून या उदारीकरणाच्या धोरणाचे प्रखरपणे समर्थन करणाऱ्या समर्थकांना समोर यावेकी होते. ज्यात तत्कालीन अर्थमंत्री तसेच अर्थतज्ञ देखील सहभागी होते. याशिवाय या धोरणाचा विरोध करणाऱ्या पक्षांनी भरीत आल्यानंतर या धोरणास अधिकाधिक खुले करण्याचाच प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. एवढेच नव्हे तर विरोध करणाऱ्या प्रादेशिक पक्षांनी याच धोरणाचा अवलंब करण्याचा मार्ग स्वीकारलेला दिसून येतो. मात्र दुसरीकडे या धोरणाचा भारतातील विविध जन समुहावर काय परिणाम होत आहे वा होणार आहे याची फारशी काळजी घेतलेली नसल्याचे अनेक राज्यघटना तज्ञ, अर्थतज्ञ, सामाजिक तज्ञ/कार्यकर्ते यांचे मत आहे. याचावतीन प्रसार माध्यमांच्या भूमिकेवरही तज्ञ पत्रकारांनी आक्षेप घेतल्याचे निदर्शनास येते. वरिष्ठ पत्रकार पी. साईनाथ यांचे मते, " आज 'टीना' (There Is No Alternative – TINA, दुसरा पर्याय अस्तीत्वात नाही) हा घटक (फॅक्टर) सर्वत्र ठिकाणी प्रभावी आहे, गेली बीस वर्षे ही एकमेव गोष्ट विचार म्हणून विकसनयाचा काम झालेला आहे. मधामानी केलेला आहे की, या जगात मुक्त बाजारशिवाय (Free Market) दूसरा पर्यायच अस्तीत्वात नाही; परंतु अशाप्रकारचा प्रचार ही स्वतःच एक घातक कल्पना आहे." [7] "नुकताच तुलशीअर(1997) यांनी एक नवीनतेचा अभ्यास केला आहे. त्यांनी 1981-82 च्या किंमतीनुसार सामाजिक सेवावरील दरडोई खर्चाची एक तारणी तयार केली. (1990-91=100 हा पाया) आरोग्य, शिक्षण,निवास,शहरी निकास व सामाजिक कल्याण यासह सर्व सामाजिक सेवावरील त्यांच्वर अभ्यासाचे हे तारतम्य हे आहे.कीरयांनी ही सारणी गरीब राज्ये (बिहार, मध्य प्रदेश, ओरिसा,राजस्थान, उत्तर प्रदेश) मध्यम उत्पन्नाची राज्ये (आंध्र प्रदेश, आसाम,कर्नाटक,केरळ, तमिळनाडू,आणि प. बंगाल), श्रीमंत राज्ये (गुजरात हरियाणा,महाराष्ट्र आणि पंजाब) आणि सर्व उर्वरित राज्ये यांच्याकरिता स्वतंत्रपणे गणना करून तयार केली आहे. या अभ्यासानुसार गरीब राज्यांमध्ये आरोग्य, शिक्षण,आणि सर्व सामाजिक सेवावरील दरडोई खर्च सुधारणोनंतर काळात कमी झाला. मध्यम उत्पन्नाची राज्ये, व श्रीमंत राज्ये यांनी कामगिरी देखील त्यांच्या अधिक चांगल्या वृद्धीच्या तुलनेत फारशी समाधानकारक नाही."[8] या अभ्यासाच्या आधारे असे निदर्शनास येते की उदारीकरणाच्या पहिल्या दशकातच त्याच्या अनिष्ट परिणामांची दखल घेणे अपेक्षित होते. रोजगाराच्या संदर्भात देखील नकारात्मक आकडेवारी समोर येताना दिसते. "सरकारी आकडेवारीनुसार 1991 ते 2014 या काळात सार्वजनिक

उद्योगातील रोजगारात वाढ झाली, आणि खाजगी संघटित क्षेत्राने ती मरून काढली नाही. कॉर्पोरेट क्षेत्रात उत्पादन वाढ होत असूनही श्रमिकरणामुळे व कामाचे तास वाढल्याने."[१] जसे 1991 ते 2004-05 कालावधीत टाटा स्टील, बजाज ऑटो या यशस्वी कंपन्यांच्या उत्पादनात तर वाढ झालेली दिसून येते. मात्र रोजगारात घट झाल्याचे आढळून आले आहे. (अमित भादुरी- 'जागतिकीकरणाचे कैलेंडर फ्रायबशुक')

उदारीकरण व आरक्षण धोरणाचे उपेक्षीकरण

उदारीकरणाचा लाभ बड्या कंपन्यांना झालेला दिसून येतो. तर दुसरीकडे समाजातील वंचित घटकांच्या संवैधानिक अधिकारावर अतिक्रमण केल्याचे दृष्टीस येते. जसे विशेषत: खाजगीकरण, निर्गुंतवणूकीचे धोरण कल्याणकारी धोरणाच्या विरुद्ध गेल्याने त्याच्या लाभार्थी घटकांवर अन्याय झालेला आहे. शासनाची आर्थिक बाबतीत भूमिका काय असावी याबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संदर्भात स्पष्ट केले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, खाजगी उपक्रमशीलतेला मार्ग मोकळा न करता उत्पादन वाढ करणे व संपत्तीचे समान वाटप करण्यासाठी वस्तूंचे करण्याचे या निकषावर आधारित समाजाचे आर्थिक नियोजन करण्याची जबाबदारी शासनाची आहे."[२] याचा अर्थ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भूमिका अत्यंत व्यापक व समाज तसेच देशहिताची आहे. बाबासाहेबांची दक्षता क्रमाच्या राज्यकर्ते व धोरण निर्मात्यांनी घेणे आवश्यक होते. "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राज्य समाजवादाचे समर्थन करताना दलित शोषित,आदिवासी, कामगार, शेतमजूर, शेतकरी व सर्व सामान्य जनतेच्या हितासाठी आधारभूत उद्योग, रेल्वे, विमा,बँका इ. वर शासनाची मालकी असावी अशी आग्रही भूमिका घेतली होती."[३] याउलट आपल्यास उदारीकरणाचे धोरण दिसून येत आहे. सर्वत्र निर्गुंतवणूक धोरणामुळे सार्वजनिक उद्योगात मिळणारे आरक्षण धोक्यात आलेले आहे. स्वस्ती भरपाई करण्यास सरकारने पुढाकार घेतल्याचे दिसून येत नाही. त्यामुळे नव्या उदारीकरणाच्या धोरणाचे उपेक्षित घटक अधिकच उपेक्षित होताना दिसतो.

मात्र यावर उपाय योजना करणे अत्यावश्यक आहे. जसे, "आर्थिक क्षेत्र किंवा बाजार यांच्या दृष्टीने अमेरिका, उत्तर आयर्लंड,दक्षिण आफ्रिका आणि मलेशियासारख्या बहुतेक देशांनी प्रामुख्याने वर्ण,वंश व इतर मानवी जमातींमध्ये अल्प संख्या गटासाठी सेट असलेल्या सोयसवलती,आरक्षण आणि इतर खाजगी तसेच बाजाराबाहेरील इतर व्यवहार यांविषयी निश्चित स्वरूपाची धोरणे आखलेली आहेत. ..... सर्वसाधारणपणे असे म्हणता येईल की, या देशांत बहुविध आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रे आरक्षणाच्या धोरणाच्या परिघात समाविष्ट करण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे कामगार, शेतजमीन, भांडवल,उत्पादन आणि विक्रययोग्य वस्तूंचे व्यापारक्षेत्र तसेच शिक्षण गृहनिर्माण, अत्यावश्यकतेची उत्पादित केलेल्या वस्तू सर्वच बहुविध क्षेत्र आरक्षणाच्या नियंत्रणाखाली आले आहे."[४] यात धोरणाची अमलबजावणी म्हणून "जमिनीच्या मालकीच्या बाबतीत मागास लोकांच्या परिस्थितीत सुधारणा व्हावी म्हणून सरकारने या समाजांना जमीन- धारणेचे खास हक्क बहाल केले. .... तसेच अमेरिकेत रेड इंडियन व इतर आदिवासी जमातींचे स्वतंत्र सेरेडा भूप्रदेशावर पुनर्वसन करण्यात आले."[५] यावरून आपल्या सरकारने प्रयत्न केले परंतु ते अपूर्ण लोकांचे आहेत. जसे, सरकारी क्षेत्रातील नोकरीत जातीसाठी कायदेशीर होते मात्र 1996 पर्यंत ते फक्त 2 टक्क्यांच्या आतच होऊ शकले (संदर्भ मुलाखत, 'खाजगी क्षेत्रात आरक्षण धोरण का व कसे') भारताच्या संदर्भात उदारीकरणाचे लागू झाल्यामुळे त्यावर उपाय योजना करणे अत्यावश्यक वाटले आहे. "याकरीच युनोने बहुराष्ट्रीय कंपन्यांसाठी काही

नियम आणि मार्गदर्शक तत्वही ठरवून दिल्या आहेत की ज्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी ज्या ज्या प्रदेशात व्यापार करतील त्या परदेशात रोजगार आणि वेतन या संबंधात पळावयाच्या आहेत. बहुराष्ट्री कंपन्यांसाठी जागतिक स्वरूपाचा करार जो 'Global Compact' म्हणून ओळखला जातो तो लागू करण्यात आला आहे.....काही देशांनी बहुराष्ट्रीय कंपन्यासाठी निश्चित नियमावली व मार्गदर्शक तत्वे ठरवून दिली आहेत.' १५अशा प्रकारची भूमिका भारत सरकारनेही घेणे गरजेचे आहे. जसे खाजगी क्षेत्रात आरक्षण हा प्रकार भारतीय संदर्भात समर्पक ठरते.

निष्कर्ष :

एकंदरीत जागतिक परिस्थिति लक्षात घेतल्यास उदारीकरण या संकल्पना औरंगाबादपासून मागे वळणे अवघड आहे. पण शोषकांच्या समानतेच्या प्रस्थापनेसाठी जगतील विविध देशांच्या उपाययोजनांचा अभ्यास करून ओंचित उपेक्षितांच्या विकास करण्यासाठी विकासाला मानवी चेहरा देणे देशहितासाठी अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ सूची

1. https://www.esakal.com/saptarang/shriram-pawar-writes-about-budget-and-investment
2. सिंहल एस सी, 'आंतर्राष्ट्रीय संबंध',लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, प्रकाशन व पुस्तक विक्रेता, अनुपम प्लाझा ब्लॉक न. 50 संजय प्लेस आग्रा-2 पहिली संशोधित संस्करण (2010) पृ. क्र. 292
3. चंदनमोल हरी दत्त, 'राजनीति की आधुनिक विचारधाराएं', विवेक प्रकाशन,7-यूएस, जवाहर नगर, न्यू दिल्ली-07.
नविनतम संस्करण(2004) पृ. क्र. 47
4. जाधव तुकाराम, शिरगूरकर महेश, 'भारतीय राजकारण व धटनात्मक प्रक्रिया', 'द युनिक अकॅडमी', तिसरा मजला, वाम्नु चेंबर,फर्ग्युसन कॉलेज गेट समोर, शिरोळे रास्ता पुणे – 04 प्रथम आवृत्ती (2011) पृ. क्र. 79
5. भादुरी अमित (अनुवाद- पद्मनाभ खुरगावा), 'जागतिकीकरणाचे कॅलेनी फसवणूक', सुगावा प्रकाशन, 562,सदाशिव पेठ,चित्रशाळा इमारत पुणे.- 30 पृ. क्र. 42-43
6. मुणगेकर भालचंद्र, 'भारतीय आर्थिक सुधारणा आणि दलित – एक आंबेडकरी दृष्टीकोण', सुगावा प्रकाशन, 562,सदाशिव पेठ,चित्रशाळा इमारत पुणे.- 30. दुसरी आवृत्ती (2012) पृ. क्र. 45
7. नारायण पी. (अनुवाद- वसराज शिंदे), 'पैसा, माध्यमे आणि राजकारण', हरिती पब्लिकेशन्स,604 टोपाझ पार्क,पार्क स्ट्रीट, वाकड, पुणे -57 प्रथमआवृत्ती (2017) पृ. क्र. 17
8. मुणगेकर भालचंद्र, 'भारतीय आर्थिक सुधारणा आणि दलित – एक आंबेडकरी दृष्टीकोण', सुगावा प्रकाशन, 562,सदाशिव पेठ,चित्रशाळा इमारत पुणे. दुसरी आवृत्ती (2012) - 30 पृ. क्र. 46

8. भादुरी अमित (अनुवाद- पद्माकाल सुराना), 'जागतिकीकरणाने घेतलेली फसवणूक', सुगावा प्रकाशन, 562,सदाशिव पेठ,चित्रशाळा इमारत पुणे.- 30 पृ. क्र. 33

10.प्राचार्य कांबळे ना. ग., 'डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार आणि भारतीय अर्थसमाज', 754, कसबा पेठ पुणे.-11. (6 डिसेंबर 2002) पृ. क्र. 18

11.तत्रैव पृ. क्र. 22

12.घोरपडे सुरेश, 'खाजगी क्षेत्रात आरक्षण धोरण का व कसे', सुगावा प्रकाशन, 562,सदाशिव पेठ,चित्रशाळा इमारत पुणे. -30., प्रथम आवृत्ती (2005) पृ. क्र. 18

13.तत्रैव पृ. क्र. 18

14.तत्रैव पृ. क्र. 26

SJIF Impact Factor - 4.25

E- ISSN 2582-5429

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

Vol. V Special Issue 02, August 2021

Dr. Ambedkar in the Global Context

- Guest Editor -

Dr. Mrs. M.V. Waykole

Principal,

Bhusawal Arts, Science & P. O. Nahata Commerce College Bhusawal

- Executive Editor -

Dr. A. D. Goswami

Vice Principal,

Bhusawal Arts, Science &

P.O. Nahata Commerce College Bhusawal

- Associate Editor -

Dr. P. N. Ingole

Head, Dept. of History,

Bhusawal Arts, Science &

P.O. Nahata Commerce College Bhusawal

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AKRJ

For Details Visit To - www.aksmg.com

Akshara Publication

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54

Dr. Ambedkar in the Global Context Vol. 5 , Special Issue 02 , August 2021

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

Volume 5, Special Issue 2

August 2021

Dr. Ambedkar in the Global Context

Guest Editor

Dr. Mrs. M.V. Waykole
Principal,
Bhusawal Arts, Science & P. O. Nahata Commerce College Bhusawal

Executive Editor
Dr. A. D. Goswami
Vice Principal,
Bhusawal Arts, Science &
P. O. Nahata Commerce College Bhusawal

Associate Editor
Dr. P. H. Ingole
Head, Dept. of History,
Bhusawal Arts, Science &
P O Nahata Commerce College Bhusawal

Akshara Publication

Plot No 143 Professors colony,
Near Diyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist,Jalgaon (Maharashtra) 425201
Website:www.aimrj.com Email:aimrj18@gmail.com

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54

Dr. Ambedkar in the Global Context Vol. 5 , Special Issue 02 , August 2021

Editorial Board

-: Chief & Executive Editor:-

Dr. Girish Shalik Koli

Dongar Kathora

Tal.Yawal. Dist. Jalgaon [M. S.] India Pin Code: 425301

Mobile No: 09421683261 Email:koligirish@gmail.com

-:Co-Editors :-

- **Dr. Sirajiddin Nurmatov**, Associate Professor, Tashkent Institute Of Oriental Studies. Tashkent City, Republic Of Uzbekistan
- **Dr.Vivek Mani Tripathi**, *Assistant Professor*, Faculty of Afro – Asian Languages and Cultures, Guangdong University of Foreign Studies, Guangzhou, Guangdong. China
- **Dr.Maxim Demchenko**Associate Professor Moscow State Linguistic University, Institute Of International Relationships, Moscow,Russia
- **Dr.Chantharangsri Phrakhrusangkharak Yunakorn**,Assistance Professor Songkhla,Thailand
- **Dr.Mohammed Abdrabou Ahmed Hasan**, Assistance Professor (English) The Republic of Yemen University of Abyan General manager of Educational affairs in University of Abyan .Yemen.
- **Dr. Vijay Eknath Sonje**, *Assistant Professor* (Hindi) D. N. College. Faizpur [M. S.]
- **Mr. Nilesh Samadhan Gurnehal**, *Assistant Professor* (English)Smt. P. K. Kotecha Mahila Mahavidyalaya, Bhusawal. Dist Jalgaon [M. S.] India.
- **Dr. Shaikh Aulaq Anjum**, *Assistant Professor* (Urdu) Nutan Maratha College, Jalgaon. [M. S.]
- **Mr. Dipak Santosh Pawar**, *Assistant Professor* (Marathi)Dr. A.G.D. Bendale Mahila Mahavidyalya, Jalgaon [M. S.] India.

Scientific Journal of Impact Factor (SJIF)

International Impact Factor Services

International Society for Research Activities (ISRA) Journal Impact Factor (JIF)

AMRJ Disclaimer:

For the purity and authenticity of any statement or view expressed in any article. The concerned writers (of that article) will be held responsible. At any cost member of Akshara's editorial Board will not be responsible for any consequences arising from the exercise of information contained in it.

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
SJIF Impact- 5.54
Dr. Ambedkar in the Global Context Vol. 5 , Special Issue 02 , August 2021

Index

Sr.No	Title of the Paper& Author's Name	Pg.No
1	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार- डॉ. मिनाक्षी एम. बाबकोळे / प्रा.हर्षवर्धन अशोक धालेराव	05
2	शेती व्यवसायातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान- प्रो. डॉ. ए. डी. गोस्वामी	09
3	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही विचार- प्रा. डॉ. के. सी. केंद्रे	13
4	दलित-आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या काव्यातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर-प्रो. डॉ. के. के. अहिरे	16
5	दलित-आंबेडकरी कादंबरीतील राजकीय जाणिवा-अमित वासुदेव गजभिये /डॉ. मनीषा नागपुरे	25
6	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर:व्यक्तीची लेखनशैली -डॉ. विशाखा संजय कांबळे	31
7	डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर – एक अर्थतज्ञ-प्रा. डॉ. किरण अमृत वारके	33
8	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार-डॉ. मनोज उत्तमराव पाटील	36
9	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही विषयक विचार - प्रा. डॉ. दत्तात्रय एम. टेकाडे / प्रा. राजीव मधुकर पवार	40
10	आंबेडकरवादी साहित्याची संकल्पना आणि स्वरूप- प्रा. मोरे पंडित किशनराव	42
11	ग्रंथप्रेमी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - प्रा. अंभोरे ए.जी.	45
12	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार-डॉ. ज्योती इंगळे	49
13	लोकशाहीबाबत डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार-डॉ. राजेंद्र सुभाष नाडेकर	51
14	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार-प्रा. डॉ. धनंजय रमाकांत चौधरी	55
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार- प्रा. डॉ. धनराज सुभाष हाडुळे	61
16	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार-प्रा. भालेराव डॉ. एम	65
17	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार आणि तत्त्वज्ञान -डॉ. सचिन राजपूत	68
18	ग्रंथप्रेमी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर -प्रा. डॉ. किशोर शेषराव चौरे	74
19	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कुटुंब कल्याण विषयक विचार-प्रा.तळणीकर एस.जी.	79
20	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाहीविषयक विचार-प्रा डॉ. प्रफुल्ल हरिप इंगोले	82
21	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर - एक निष्णात अर्थतज्ञ-प्रा. डॉ. पी. के. पाटील	85
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्थापन केलेल्या संघटना कार्य आणि नेतृत्व – डॉ.मनीषा जगदीशलाल वर्मा	88
23	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या विचारातील अर्थकारणाचे संघर्षतत्व- प्रा. विलास अंकुशराव सोळुंके	93
24	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमधील : अर्थशास्त्र -प्रा. डॉ. जयश्री पुरूषोत्तम सरोदे	96
25	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कायदाविषयक विचार – एक अभ्यास- प्रा. इंदिरा अशोक लोखंडे	100
26	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार-प्रा. डॉ. स्वाती काशिनाथ महाजन	104
27	आंबेडकरवाद आणि मराठी साहित्य-प्रा.भारती नोनाराम सोनवणे	107
28	स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा- हिंदू कोड बिल- डॉ. संजीवनी चंद्रशेखर बारहाते	112
29	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मराठी वैचारिक लेखन- प्रा. डॉ. आनंदा बाबुराव सोनवणे	115
30	भारतीय संविधान आणि महिलांचे सक्षमीकरण- प्रा.रमेश एम. भगत	119

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
SJIF Impact- 5.54
Dr. Ambedkar in the Global Context Vol. 5 , Special Issue 02 , August 2021

Sr.No	Title of the Paper& Author's Name	Pg.No
31	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार-डॉ. नामदेव सोडगीर	122
32	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे आर्थिक विचार-श्रीमती नीता अरूण पाटील	124
33	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक व सामाजिक विचार -प्रा. उज्वला रामचंद्र महाजन	128
34	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर याचा शैक्षणिक दृष्टिकोन-डॉ. बालाजी रामराव गायकवाड	131
35	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महाराष्ट्रीयन संत साहित्य-कांबळे सुधाकर ज्ञानोबा	134
36	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरयांचे स्त्री विषयक विचार व स्त्री जागृतीचे कार्य-डॉ.अर्जुन गंगाराम नेरकर	139
37	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सामाजिक न्याय एक विश्लेषणात्मक अध्ययन-प्रा.वीरेंद्र चौहान	141
38	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल- डॉ. विजय दोरपडे / धम्मदीप पंढरी गवळे	146
39	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सामाजिक न्यायासाठी निर्णायक लढा -प्र. डॉ. जयेश विक्रम पाडवी	152
40	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेती क्षेत्रातील विचार: शाध्याच्या काळाची गरज -डॉ. प्रतिभा अनिल गाढे	159
41	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार-प्रा. सुपारे चु.पी.	164
42	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेती विषयक विचार -प्रा. एस. टी. धुम	168
43	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे – पंचतीर्थ- प्रा. डॉ. दिपक शिरसाट	172
44	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार -प्रा.नीता खोरडिया	177
45	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार - प्रा.डॉ. विजय मांटे	180
46	धर्मांतरानंतर जळगाव जिल्ह्यातील बौध्द धर्मीय समाजातील बदल- प्रा. डॉ. प्रशांत एस. देशमुख / किरण शाकु गाढे	185
47	भारतातल डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विविध विचारांचा मागोवा- प्रा.डॉ.गजानन आनंता देवकर	189
48	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक विचार-देशमुख पौर्णिमा लक्ष्मण	193
49	अनुसूचित जाती, जमाती आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर-प्रा. कमलाकर शरद इंगळे	198
50	डॉ बी. आर. आंबेडकर याचे भारतीय संघराज्य संबंधीचे विचार-डॉ .सचिन एस वेरुळकर	200
51	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संसदीय लोकशाही विचारप्रणालीचे विश्लेषणात्मक अध्ययन - छोटू एन. मावची	205
52	डॉ. भीमराव आम्बेडकर का सामाजिक चिन्तन-प्रा. डॉ. मनोज एन. पाटील	209

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54
Dr. Ambedkar in the Global Context Vol. 5 , Special Issue 02 , August 2021

06

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर:वाङ्मयीन लेखनशैली

डॉ. विशाखा संजय कोथळे
विभाग प्रमुख-मराठी विभाग
यशवंतराव चाईक शासकीय बाला व समाजविज्ञान संस्था(मॉरिस कॉलेज)नागपूर

सारांश- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर:वाङ्मयीन लेखनशैलीचा विचार करताना,त्यांची लेखनशैली ही तात्त्विकतेवर आधारित होती.सैध्दांतिक मूलाधार केंद्रवर्ती असल्याने त्यांची लेखनशैली वैशिक ठरली. लेखन शैली प्रत्येक लेखकाची व्यक्तीपरत्वे वेगवेगळी असते.व्यक्तीच्या प्रकृतीमानानुसार ती झरत असते.माणूस-गाणूसकी-मानवी मूल्ये या धरोहरातून ती प्रवाहीत होते.शैली लेखकाची एक रसायनिक प्रक्रिया आहे.

बीजशब्द- वाङ्मय,लेखक,लेखनशैली,तात्त्विकता,मूलाधार,

प्रस्तावना

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर:वाङ्मयीन लेखनशैलीवर त्यांचे व्यक्तिगत जीवन,वातावरण,सामाजिकता,याचा परिणाम जाणवतो.वैज्ञानिकता या दृष्टिकोणातून लेखनशैली उद्धृत झाली.त्यामुळे त्यांच्या लेखनशैलीतील मर्मता अनुभूतिपूर्ण ठरली.

चर्चा

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर:वाङ्मयीन लेखनशैली ही नैसर्गिक व सहज होती.

व्याख्या-

१. "शैलीविज्ञान हा पारंपरिक अर्थाने साहित्य सिद्धांत नव्हे शैलीविज्ञानाच्या मूलभूत तत्त्वांच्या आधारे रशियन रुपवादासारखा सिद्धांत उदयास आले."[१]

२. "१.आशयावरचे वेष्टण म्हणजे शैली.

२.आविष्कारणातील पर्यायांपैकी विशिष्ट पर्यायाची निवड म्हणजे शैली.

३.शैली म्हणजे लेखकाच्या व्यक्तिगत वैशिष्ट्यांचा संच.

४.शैली म्हणजे नियमोल्लंघन

५.शैली म्हणजे एका विशिष्ट कालातील शैली विशेषाचा संच.

६.शैली म्हणजे वाक्यातील घटकांचा परस्पर संबंधाचा आणि वाक्याबाह्यातील संबंधाचा विचार."[२]

३. "साहित्य,संगीत,शिल्प,वास्तू,चित्र इत्यादी सर्वच ललित कलाविष्कार म्हणजे कलावंताने आपल्या अनुभवांची प्रतिभा-कल्पना यांच्या आधारे साधलेली पुनर्निर्मिती (Recreation) होय."[३]

४."शैलीच्या जाणतीत मन आणि त्याचा कलाव्यापार हा केंद्रस्थानी असल्यामुळे साहित्यप्रकार व शैली याच्यातील संबंध एका मर्यादेपर्यंतच मानावा लागतो."[४]

५. "वाक्याचा भाषिक दृष्टीने अभ्यास शब्दशास्त्र करते.जुन्या शिलालेखांचा अभ्यास करताना; संस्कृतीचा विचार करताना शब्दशास्त्राची गरज भासते... मनोज्ञानशास्त्राचा भाषाशास्त्राशी संबंध असणे साहजिकच आहे.मानसिक क्रिया आहेत.मनोव्यापार व भाषा यांचे नाते फार निकटचे आहे."[५]

६. "संस्कृतातील रीतिविचार हा मुख्यत्वे काव्यासंबंधी आहे असे दिसते.पण इंग्रजीमध्ये ज्यावेळी Style चा उल्लेख येतो. त्यावेळी तो गद्याचाच रीति किंवा शैली किंवा लेखकाची शैली असा त्याचा अर्थ असतो. एवढे असूनदेखील संस्कृत व इंग्रजी या दोन भाषातील रितीच्या व्याख्या समांतर आहेत.यावरून संस्कृत भाषेतील रितिविचार हा जितका पद्याला तितकाच गद्याला लागू पडण्यासारखा आहे.असे दिसते."[६]

शैली ही एक व्याप्त प्रक्रिया आहे.शैलीला रीति,पद्धती,लकब,ढंग,तंत्र,घाटणी, बांधणी असे विविधप्रकारे संबोधले जाते.काही इंग्रजी समीक्षकाची मते चारप्रकारे-

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54
Dr. Ambedkar in the Global Context Vol. 5 , Special Issue 02 , August 2021

१.ब्यूफा- "Style is thaman himself."
२.गुस्ताँव फ्लोबे- "Style is writer's own way of thinking and seeing"
३.सॉक्रेटिस- "As a man is,so is his speech"
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वाङ्मयीन लेखनशैलीचे दोन प्रकार पडतात.
१.वैचारिक लेखन २.पत्रकारिता
१.वैचारिक लेखन-ग्रंथसंपदा
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची ग्रंथसंपदा याप्रकारे-
ग्रंथसंपदा-२२, मराठी भाषांतरित-१५, महाराष्ट्र शासन खंड प्रकाशित-२२,एकंदर-४२ खंड एवढे साहित्य,प्रादेशिक दहा भाषेत खंड प्रकाशित. शेवटचा ग्रंथ- द बुद्ध अँड हिज धम्मा, देश-भारतीय संविधान
शैली-१.वास्तविकता २.जातीनिर्मूलनाचा प्रश्न ३ संदर्भ ४.आकलनबिंदू ५ वाचन-प्रभाव ६.प्रगल्भता ७.प्रमाणबद्धता ८.चिंतनशीलता ९ सत्यान्वेषता १०.आरंभ ते शेवट-रसास्वाद ११.मार्मिक व मर्मभेदी १२.मुल्यांवर आधारित १३.शोधलेखन १४ प्रसंगानुरूपता
२.पत्रकारिता
१.मूकनायक २.बहिष्कृत भारत३.जनता ४.समता५ प्रबुद्ध भारत
शोधनिबंध,भाषणे,निवेदने,इत्यादी लेखन
शैली-१.निबंध आकलन २.अग्रलेखातील प्रभावीगुण। ३.प्रासंगिक लेखन प्रभाव ४.नाविन्यपूर्णता ५.वैशिष्टपूर्णता ६.अभंगांचा उपयोग ७.ओव्यांचा उपयोग ८.म्हणी उपयोग ९.वाक्-प्रचार उपयोग १०.बातमी-वैश्विकता ११.विश्लेषणप्रक्रिया १२.दूर दृष्टात्मक वेध १३.दृष्टांत
शैली-१.शैलीदार मांडणी २.चिंतनपर शैली ३.निवेदनात्मक शैली ४.रसात्मक शैली ५.समीक्षात्मक शैली ६.वैचारिक शैली। शैली लेखकाची जीवशास्त्रीय व रासायनिक प्रक्रिया आहे.
संदर्भ-
१. बळवंत भोयर-डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषा व लेखन शैली
युरो वर्ल्ड पब्लिकेशन,मुंबई,२०१९.पृ.क्र.३४.
२. रमेश धोंगडे-अश्विनी धोंगडे- मराठी भाषा आणि शैली.दिलीपराज प्रकाशन पुणे.१९८५, पृ.क्र.५.
३. अरविंद वामन कुलकर्णी-साहित्यविचार,प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, द्वितीयावृत्ती,१९९७.पृ. क्र.१९.
४. अरविंद वामन कुलकर्णी-साहित्यविचार,तत्त्वे,पृ.क्र.१००.
५.श्री.ना गजेंद्रगडकर-भाषा आणि भाषाशास्त्र,विद्यानंद प्रकाशन पुणे,आवृत्ती तिसरी,१९९१,पृ.क्र ३१-३२.
६.श्री.दि.परचुरे-मराठी गद्यलेखन शैलीचा उद्गम आणि विकास, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई,पृ.क्र.७०.

■ ■ ■

IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

"EFFECTIVE DECISION MAKING"

Sanjay N. Kanitnde

Department of Political Science,

V.N.G.I. A.S.S. Nagpur

Introduction

Decision making is a common process in individuals as well as in organisations. We all take in the decisions whether on personal or public matters. No organisation can run without taking decisions likewise, decision making is the essences of all managements either public or private.

However, decision making, though highly important, is equally difficult too. Some people hesitate to take the decision, some people did not take the decisions or some avoids to take the decisions or some take prompt decisions. In any administration managers or top beruerates has to take decisions to run the business. Either they have to take decisions or face the consequences. Success and failures depends on how they take the decisions. So this is most important subject in administration and as well in individuals life.

What is decision ?

There are varied opinion regarding the concept. Considering the viewpoints of philosophers we can understand this concept better. According to Webster's Dictionary, the term is defines as "the act of determining in one's own mind upon an opinion or course of action"[1]. According to Terry, it is "the selection of one behaviour after native from two or more possible alternatives".[2] In brief decision means to came to a final or definet conclusion.

Aspects of decision making :-

John Millett identified three aspects behind decision making, considering these we are enable to understand this process:

(A) Individual differences which make some decisive and some indecisive in the decision making process. Some person's dely, temporize, postpone, and avoid decision, on the other hand some persons are resolute firm and prompt in taking decisions.[3] this is because of our difference of opinions, professional or social backgrounds, different types of Ideas etc.

(B)Knowledge and wisdom plays vital role in decision making, details knowledge and systematic analysiation of the Facts, experiments, research, statistics verification, filed work etc. will help to come to a decision.

(C)Personal and institutional limitations which can circumscribe decision making – both of personal and institutional limitations also limit decision making.

Who can take decision ?

Making decision in organisation is a complicated process. In this process its depends on decision makers that how they involves others in decision making. Some persons use Autocratic Style white taking decision on the other hand some used democratic and some lassser faire style applying in decision making.

In the words of Sckler-Hudson, "Decision making in government is a plural activity. One individual may pronounce the decision, but many contribute to the process of reaching the decision. It is a part of Political System."[4] However, the Manager or the chief executive of the organisation should make the final decision. No administrator, worth his names, can afford to Shirk this responsibility; he must decide or quit[5] of course, a busy and overworked executive needs assistance and staff help and he must not be denied any facilities on that account.[6]

How to make effective decision ?

Nobody can perhaps give a fool proof answer to this question. No technique can probability suit all occasions or circumstances Terry[7] lays down the following sequence of steps which will assist greatly in the making of a decision.

1. Decide what is a Problem?
2. Gain the general Information and different view points about the problems.
3. State to subordinates what appears to be the best course of action.
4. Take the tentative decision.
5. Evaluate the tentative decision
6. Make the decision and put it into effect.
7. Follow up and, if necessary, modify the decision in the light of results obtained.

According to Peter F. Druckers[7] opinion, following sequence of steps involved in the decision making process.

1. **Classifying the problem** : Which problem is most important or needed to be solved?
2. **Defining the problem :** Recognize the problem that needs to be solved.
3. **Specifying the answer to the problem :** What are the "Boundary conditions?
4. **Deciding what is "Right" rather that what is acceptable, in order to meet the boundary conditions :** What will fully satisfy the specifications before attention is given to the compromises, adaptations, and concessions needed to make the decision acceptable?
5. **Building into the Decision the action to carry it out :** What does the action commitment have to be ? Who has to know about it.
6. **Testing the validity and effectiveness of the decision against the actual course of events :** How is the decision being carried out? Are the assumptions on which it is based appropriate or absolute?

Conclusion :

Decision making is the process of making selection through possible alternatives. Using a step-by-step decision making process can help you make more deliberative and rational decisions. Before taking a decision you should clearly elaborate the nature of the decision. You must make the next step to gather the relevant information though various sources available. The third one is identifying possible alternatives that is also available and choose possible and better one after selecting the alternatives. Take the necessary action, then you will understand whether you get desire result or not. If the decision has not met the desired result you can change the decision.

It may finally be asked : How does the theory of decision making help in a study and administration of the human phenomena ? It is certainly not true that a study of the decision making theory will automatically lead to better decisions. But this is like a book on how able to swim for that you have to get in water first. Likewise understanding this theory you will be able to arrive better decision.

References :

1. Avasthi & Maheshwari- Public Administration, Laxmi Narain Agrawa, Agral, 2015, P. 280.
2. Terry, G.R. , Principles of Management, Illinois, Richard D. Irwin, Pune, 1956, P. 52.
3. Avasthi & Maheshwari- OP Cit P. 281
4. Seckler Hudson, C., Organization and Management, Washing to D.C., The American University Press, 1937, Pg. 29.
5. Avasthi & Maheshwri, Of Cit P. 282
6. Ibid, P. 282
7. Terry G.R., P. 66-67
8. Peter E. Drucker, The Effective Decision, Harvard Business Review

IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

EFFECTIVE COMMUNICATION IN ADMINISTRATION

Sanjay N. Kaninde
Department of Political Science,
V.N.G.I. A.S.S. Nagpur

Introduction

Effective communication is very important so as to perform the functions of administration. Effective communication involved not only sending information but also receiving it. By listening to people concerns, administration can make every one feel like they are value contributors. Without effective system of communication administrative, policies cannot be carried out effectively. When communication of an administration stop, organized activity ceses to exist.[1]

Significance :

Communication has come to be recognized as the first principle of administration. Effective communication plays vital role in successful achievement of the goals of the administration. In the words of Millett, communications "the blood stream of administrative organization".[2] Piffner considers it "the heart of administration."

In the modern age of communication peoples have access of internet, YouTube, Gmail, Email, Facebook, Twitter, online webinar, conferences, workshops and may more. The common man today, is much close to his administration, the identifies himself more with the activities happened around him. Democracy demands that the public must be actively associated with administration.

Administration has recognized the part that communication plays in promoting participation, cooperation and team work on the part of citizens.[3] Almost all civilized governments today not set up information, publicity and public relations departments. The literature on administration is full of articles on communication, is full of articles on

communication. Conferences, seminar, workshop and other training programmes are being organized to develop communication skills in India and abroad.

Meaning and definitions :

The word 'Communication' is originated from a Latin word 'communis' which means 'common'. Hence, communication means sharing of ideas in common. The term, as used here, however, has a wider connotation and includes interchange of thoughts, partaking of ideas, and sense of participation and sharing. The essence of communication, Thus, is not information but understanding.[4]

Keith Davis said, "Communication is the process of passing information and understanding from one person to another'.

The American Management Association views that communication is any behaviour that result in an exchange of meaning.

Koontz O'Donnel Observe, 'Communication a way in which one organisation member shares meaning and under sting with another'

In short communication is to exchanged ideas with one another.

Types of communication :

- Varbal – Using the spoken word
- Non-verbal- using body language and facial expression
- Written – using the written word

Varbal or oral communication

This communication implies the transmission to people outside the organization. It involves exchanges of messages or information with outsides, i.e., government agencies and public or the other business houses. It may be two type.

1. Oral Communication :

This is possible with mobile, Whatsapp call, telephone, video conferencing; this is external communication in today's world, which provides a fast way communication system. It save valuable time and make government agencies active to take quick-quick actions.

2. Written Communication :

This is more definite and more effectively drafted and formulated than the oral communication. It is transmitted by the mail, fax, telegraph, newspapers, post, magazines, notice boards, written document etc.[5]

Essentials things for effective communication:

Effective communication is defined as the ability to convey information to another effectively and efficiently.

Five steps of effective communication:

1. Listening: Effective listening requires concentration, tolerance and sensitivity.
2. Expressing ideas confidently.
3. Interpreting body language.
4. Being aware of your differences.
5. Conflict resolution.

According to Millett,[6] there are seven factors necessary to make the communication effectives these are (a) Clarity of thought (2) Consistency (3) adequacy (4) timeliness (5) Uniformity clarity (6) Flexibility (7) acceptability

Terry[7], described eight fold path to achieve effective communicating.

1. Inform yourself fully;
2. Establish a mutual trust of experience;
3. Find a common ground of experience;
4. Use mutually known words;
5. Have regard for context;
6. Secure and hold the receivers attention;
7. Employ example and visual aids; and
8. Practice delaying reactions.

Following Effective Communication techniques can be develop to effective communication:-

1. Offer a genuine smile;
2. Ask the right question ;
3. Practice active list nings;
4. Observe good communication;
5. Give feedback;
6. Distress and clam down;
7. Empathize with others;
8. Read regularly;
9. Watching inspiration videos;

Advantages of effective communication in personal and public life:

Communicating or acting with disrespect towards someone does not bring any meaningful value your way. In fact it can put you at a significant disadvantage. By contract, being respectful costs you nothing, even when it involves those you disagree with. Your respectful attitude can be of great benefit to you, especially with those who oppose you. Respect towards someone else enables you to see that person more clearly, more realistically. Respect fosters understanding, and that always work to your advantages.

Respect facilitates communication. In every interaction the more effectively you communicate the more positive your outcome is likely to be.

Conclusion:

It may be mentioned that essence of good communication cannot be enforce. The underlying impact of effective communication is to be felt by all concerned, of any administration poor communication or lack of it, affects understanding of the employees, management officials, readers or concerned persons and thus costs smooth functioning. Effective communication is a one way to help you to achieve the desired goal. It can be gained by practicing or experiencing.

REFERENCES :

1. Avasthi & Mancshwari, Public administration, Lakshmi Narain Agrawa, Agra, 2015, P. 295.
2. Millett, J.D. Management in the public service, New York, McGraw Hill Book Company, Inc. 1954, P. 97.
3. Avasthi & Mancshwari, Public administration, Lakshmi Narain Agrawa, Agra, 2015, P. 295.
4. Ibid. P. 296
5. Ibid. P. 299
6. Millett, J.D., Op Cit., pp. 91-92.
7. Terry, G.R., Principles of Management, Illinois, Richard D Irwin, Inc., 1956, Pg. 410-13.

2024 · 27

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October-2021

ISSUE No- (CCCXXVI) 326

The contribution of Indian Women in family, society and national development in the Post independence era

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute, Amravati

Editor:
Dr. R. S. Wazire
Editor
Deptt. Of History
Sitabai Arts, Comm. & Science College,
Akola. Tah-Distt. Akola

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October-2021

ISSUE No- (CCCXXVI) 326

The contribution of Indian Women in family, society and national development in the Post independence era

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &. Development Training Institute, Amravati.

Dr. B. S. Wazire
Editor
Deptt. Of History
Sitabai Arts, Comm. & Science College, Akola Tah-Distt. Akola

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

Editorial Board

Chief Editor -

Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. [M.S.] INDIA

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci College, Walgaon,Dist. Amravati.
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci College Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University,Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade**, Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- **Dr. Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati
- **Dr. Sandip B. Kale**, Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asst. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furture literature. Except it, the respective authors of the papers are responcible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -

Prof.Virag Gawande

Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India ,Pin- 444604 **Email : aadharpublication@gmail.com**
Website : www.aadharsocial.com **Mobile : 9595560278 /**

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Women's Struggle for Independence in after independence India — Dr.Santosh P.Bansod	1
2	Exploration of feminine sense and spirit in shobha de's 'second thoughts' — Dr. Bharati Subhash Patnaik	5
3	A Sociological Study Of Single Parents Problem — Dr. Pramila Haridas Bhujade	10
4	A sociological study of educational attitudes of scheduled caste matriculation students. — Sharadmma K.C. / Dr. Krupalini H.S.	15
5	नवभारताच्या निर्मितीत स्त्रियांची भूमिका — प्रा. बाळकृष्ण फारु रामटेके	20
6	बहन' मायावतीचे राजकीय पटलावरील — Mahendra Gayakwad	24
7	संत जनाबाई याचे मराठी साहित्यातील योगदान — प्रा.रेखा दिगांबर अढाव	29
8	खानदेशातील कर्मकार स्त्रीयांची कामगिरी — Chitra Patil	36
9	विद्रोही स्फूर्तिनायीका सावित्रीबाई फुले — प्रा. विजय डी. वाकोडे	39
10	हिंदुस्थानी संगीत व भारतीय स्त्री सत — डॉ. उमेश संतोषराव चापके	44
11	स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या विकासात पंधानमंत्री श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे योगदान — प्रा.डॉ.संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी	49
12	स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री सशक्तीकरणाचे प्रयत्न — प्रा.डॉ.भास्कर शा.वझिरे	52
13	जेशी व पटवर्धन घराण्यातील महिलांचे राजकीय व सामाजिक कार्यातील योगदान — डॉ. संजय गोपाळराव ठवळे	55
14	संगीत आणि नाटयक्षेत्रातील हिराबाई बडोदेकरांचे योगदान — वैभव प्रभाकर डगवार,	60
15	सामाजिक चळवळ आणि भारतीय नारी — ज्ञानेश्वर दिगांबर अवधूत	62

16	इंदिरा गांधी यांचे राष्ट्र विकासासाठी योगदानचा एक अभ्यास डॉ.पारोती किशनराव जाधव	64
17	विजयालक्ष्मी पंडित यांचे कार्य व योगदान : एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा विनोद संभाजी सोनवणे	67
18	भारतीय स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात डॉ. इंदिरा हिंदुजा यांचे वैद्यकीय क्षेत्रातील योगदान प्रा. विशाल रामदास शेकडे	70
19	सामाजिक चळवळीत भारतीय स्त्रीवर्गाचे योगदान? एक ऐतीहासिक अध्ययन प्रा.डॉ. एन. आर. वर्मा	74
20	स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे राजकारणातील योगदान प्रा. डॉ. एस. पी. चव्हाण	79
21	मराठी साहित्यातील स्त्रिवादी साहित्याचे योगदान डॉ. नीलिमा दिगंबर कापसे	81

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor -(SJIF) –7.675,Issue NO. 326(CCCXXVI) | October, 2021

A Sociological Study Of Single Parents Problem

Dr. Pramila Haridas Bhujade
Assistant Professor & Head Department of Sociology
Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences Nagpur Mobile No. 7507824398
Email ID : bhujadepramila@gmail.com

Introduction :

'Single' parenting. The 'Single' parent designation is used to refer to a variety of family structures. A parent may be parenting on their own, without the presence of another parent to any degree. This is a very different experience from the experience of parents who are both still living, but not residing together. These situations may range from an absent parent who is not involved at all in parental work and responsibilities, to a non-resident parent who is equally involved in the lives of their children and or in planning regarding children's needs. Single parenting tells that the world is on a new turn.

Definition :

Single Parenting :- Single parent taking care of the child who has the primary responsibility for the child in all the possible ways. When the child live with only one parent substitute by ignorance. Sometime the child with whom he /she resides to primary who visiting is secondary. In India we have seen single parenting observed as a common trend than before. It is always compare with western country. In our country bring up a child alone being a challenge. There are unique cultural lag and set up our country. It is very difficult in a country like India while marriage is an integrate part of life.

Objective :

1. To know the problem of single parenting.
2. To know the effect of single parenting.
3. To discuss the advantages and challenges in single parenting.

Hypothesis :

1. There are so many social, psychological financial problem occure in single parenting
2. So many child feeling lonely, financial insecurity in single parenting. 3 Lots of challenges face single parents.

Methodology :

In the present study we used descriptive method.

Data Collection :

Secondary data used like media, website, book, article, published, unpublished speeches.

Theoretical Base :

Relate with Bentham theory

Factors of the single parenting :

1. It is due to uncertain situation the some unexpectedly in one's life 2. Single parenting its not a choice of rather it is need of the time. Now a days major causes for single parenting reason that lead to single parenting in India are : (1) Separation of the couple. (2) Unable parent who fail his duty towards the child. (3) Child abuse. (4) Divorce of parents. (5) Pregnant women who has not got married. There are some situation in the single parenting.

· DEATH OF THE PARTNER :

Historically in India partners death is the cause for single parenting. Death of young age has increased because of :- (1) Lack of self discipline (2) Drinking (3) Smoking (4) Diseases (5) Accidents.

Many life of lows living the mother's widows. Only parenting to take care of child. By time better living conditions :-

1. Heigh and health has decreased the number of death.
2. Not a major factor for decline of number in single parenting.

· Adoption :

As a one of the reason of single parent. Now a days adoption - increase of single parenting in India. When we look of the changes in Indian society their has been various factors in Globally. Single parenting through adoption has increased because of (1) Rate of increase in literacy. (2) Changes in the literacy.

Increase in literacy, changing in life style, increase in the education. The readiness accept the challenges.

All having a biological child is consider eruding faster. We see in cinema celebraties adopt children without marriage and they encourage child adoption. Now media promoting the ideas of adoption Media promote awareness of adoption. Very usually independent we stand. The people live in society where they want independence without others intrusion Therefore this type of mindset people disagreed of the marriage. Recent statistic show the young people do not want to live with their parents which reveals rise in single parenting.

· Divorce is a another major factor of single parenting. Divorce leads to single parenting. We see divorce case and another subsequent are arise. In most cases the mother serve as a caretaker of the child in case of divorce and unwanted pregnancy. In India due to social change happening with respect of liberalization man and woman equal face of their professional life. It's very difficult for them to setting their inside. conflict leading to higher divorce rate. Nuclear family has also contribute to highly support. Divorce system leads to : (1) Physical custody of the child from the referring parent. (2) Parent take important decisions about the child.

· Live in relationship :

Recent studies shown in India people prefer live in relationship relation before marriage unplanned pregnancy. The number of birth before marriage is raising in India and not accepted in the Indian society. However Indian women seen to adopt foreign thought processes and eventually single parents in society is acceptable.

· Consequences of single parenting :

Adverse effect of single parenting. We are know personality of individual depends on that person's childhood. After all we are bundle of our past. A child with both parents, have chances of growing well. more refined, holistic approach. A child

loose his mother or father experience the consequences of lost. Consequences of single parenting depend on the age of child. When the lose occur most the personality of child. It is very difficult to understand problem with children between two & eight years are too nascent to understand. The mind start to work this change they can't accepted. This feeling they could not be expressed in the childhood. Therefore child behavior changes, they confused, they find to hard the tackle situation and slowly they become among their circle in the society, in society the child begins to grow according to the expose which he or she see.

1. Effects of children varies from age to age of the child.
2. If single parenting is faced by bigger children they can realize the situation and express their emotions. It is feeling of helplessness takes they prove in heart. The prefer the help outsider, not parents have last their parent faith. Children in adolescent phases are not ready for adjustments. They find it very difficult to accept the changes and situation these happening around them, pushing them to feeling of loneliness, feeling of lost their entire family. These leads to act on the down and do not need the help of family. Problem associated with this situation.

(1) Social (2) Mental state (3) Emotional (4) Cognitive problems. Children find they don't have sufficient resources and accessing resources when they are in stressful situation by these cause occurrences in the family. Some children wants to live with their parents. There is be become single.

Children with single parent suffer economically cannot understand have access to good.

(1) Education (2) Living condition (3) Books (4) Computers (5) Lessons.

The also find to lose their social status among in society and circle. Sometime their higher ambitiousness they cannot gathered their accessories. The primary caretaker are women for the child and take the sole responsibility of the child. Facilitating the condition required child's wellbeing depends on good income aids. We look the social structure of the post India father only the secondary care to the child or children because the work hours and rather the responsibilities of house holds. The father less attached with the father however father also play a major role in parenting in the current scenario.

· Challenges :

Women in incomplete without the presence of a man in her life in such culture single parenting brings several challenges. To the women to faces many difficulty. Women face critism from relation and friends throughout her life. The child and children affected in this condition very much. They feeling of harshness. This children when grow up they became angry. Children becomes adults with angry and rude attitude. In a patriarchal society men don't face any question for being single

parents. In a single parenthood after wife's death men have pressure of second marriage for bringing up his child. This is quiet common in India in the middle class.

Single parenting is an art that required mastering which is not generally possible for everyone to lead successfully However as single parent matures much more in the their role. It is important to understand of emotional problems are due to the lack of support from the partner. Single parents experiences loneliness, this has come back to alone.

Advantage : (1) Fewer arguments. (2) Good role modeling. (3) Teachers independence and responsibility. (4) Easier to understand expectations. (5) Sense of community. (6) Close feeling.

Disadvantage : (1) Decrease in income. (2) Schedule changes. (3) Less quality time. (4) Scholastic struggles. (5) Negative feelings (6) Sense if loss. (7) Relationship difficulties (8) Problem accepting new relationships. (9) Always short on money.

(10) Being overloaded with work. (11) Feeling lonely. (12) Disciplining your children can be a problem. (13) Negativity in your child. (14) Strengths of single parenting. (15) Children understand their responsibility. (16) Post divorce stress eases out. (17) Children are cautious about partners. (18) Parents and children share a friendship. (19) Parents devote more time towards children.

Challenge : (1) Juggling of multiple responsibilities. (2) Hard to find reliable baby sitters. (3) No social and financial support. (4) Unwanted proposals for marriage and indecisive state of mind. (5) Social pressures of getting married. (6) Less quality time to spend with your child. (7) Filling of legal document.

In addition to the normal challenges the single man has to struggle with issues related to our society, as well as a lack of emotional support. The kids also suffer from

emotional support and parental involvement because the mother is busy working and attending to her 'new' lives.

A 2019 report by un women says that in India, 4.5% of all the household are run by single mothers – that is 130 lakh women. Another estimated 320 lakh single mothers are living in extended families.

Positive effects of single parenting :-

As we know single parenting bring several challenges whether

(1) A strong bond child and parents. (2) Social circle beyond the family. (3) Ready to face difficult circumstances (4) Strong bond between child and parents.

When child born in the single parent. He or she is a saviour, care-taker friend In name the relationship. The bond between the parent and child is strong. Since no person outside to being single parent acting as a single as primary care taker. The child and parent facing together the difficulties and challenges in day to day lifes. They mature faster because :

1. Children realize the problems of parent.

2. Take care of their parent better by giving love and affection and support the parents. Such children reciprocated the parents.

3. Mutual attachment and understanding stronger than children having both parents. - **Extender help from others :**

We can understand single parents feel lonely because of absence of a partner in their lives. The reform they are usually engage in community activity to worn of the loneliness, Parents want their children to intact with others to avoid loneliness and induce the social structure better. Thus this family children have bigger circle of friends and relatives and get help whenever needed and an advantage whenever required from multiple sources. They more than society greater integration more practical and matured they become as parent as well as children. Early realization of responsibilities. Children who grow up single parents face children see their parents facing hard challenges at very younger stage. They therefore induce exend children help the family financially by understanding requirement. Even they learn earn. They crup their needs. Better ability to deal with unfavorable situations. Parents face many

ups and down in their day to day lives. Specially in the aspect of rising Children begin learn more the difficulties of their parents as they grow up.

1. This feeds knowledge and understand about life.

2. Makes then deal with unfavorable situations earlier life.

Remedies :- We discuss the challenges and adverse. Consequences of single parenting. Let us how can overcome it is. Single parenting nice and successful both the child and parent.

1. **Discipline :** Discipline in children first think to consider in single parenting for better up ringing better regular activity plan for major role in single parenting. It is a duty of parent should pay attention of child's, meal time and bed times. Participation in household games discipline should be not accessive is could be acceptable because it is unfavorable effect on child and child psychology.

2. **Managing Budget :** Keeping a track of finances it is important for single parents. They cannot just spent on anything at the child points a finger at and child desire. The Budget control is very imporatn aspect growth of child. The focus should be need of the child and children rather than they wants. Parent should make the children aware of the difference between needs and wants. Thus child or children.

   1. Children learn spend wisely.
   2. They entire know to manage their needs not wants.

3. **Seeking help with others :** A single parents take find difficult to take come alone. Therefore the single parent must take help family and friends. At times counsellor are used to deal with the day to day stress. Seeking help from others financially and emotionally for the betterment of children.

4. **Joining Single parenting group :** Single parenting group is the another way to overcome adverse consequences of single parenting. Such formal and informal groups widely spread in India. However one can form their single parenting group. Not only the parent but also the child become company and discuss the problem of single parenting and find solution together, we learn from our experiences from others. Sometimes other experiences lead us arrive right decision.

7

5. Recognizing kid's efforts : Another remedy is a appreciation for single parent it is important to praise children. It is always being good tackle child problem. This feels the emotional gap. In this the emotional gap and they need more motivation compared to normal children. In single parent must appreciate the child. Child should feel the sense of security. It is responsibility to parent should give comfort and protection. It is the birth right of a child to grow in the secured family where both the parents exists. Due to circumstances may not be possible.

CONCLUSION

Single parents have higher levels of mental health problem. which could result partly from the stress of trying to balance the needs of employment, home responsibilities, child rearing, and interactions with the child's school with limited time personal and social support.

Single parents face a different set of difficulties, as they assume both gender roles, single mothers and fathers may experience role overload as they attempt to ensure their family's economic survival in addition to managing the household and finance. Single parent difficulties become compounded due to the antiquated design of the workplace. These issues become especially difficult for single mothers, who face the same discrimination experienced by other working women.

Some single parents encounter social difficulties fitting in with married couples and encounter difficulties in dating as the number of single parents increase, more opportunities for forming social support networks are arising. Some divorced women express a sense of a accomplishment and fulfillment while many single parents enjoy their autonomy and independence. Despite the difficulties faced by single parents, single parenthood offers the custodial parent an opportunity to experience both gender roles.

References

Social disorganization in India by Mendcia C.B.

- Edonomic dimensions of gender inequality a global perspective by Janet M. Rives.
- Preventing violence against women and children by Ronald B. Taylor Books
- https://www.apa.org
- https://www.apa.org
- https://www.medicinenet.com
- https://www.moonjunction.com
- https//www.valleyinternational.net
- https://www.mayoclinic.org

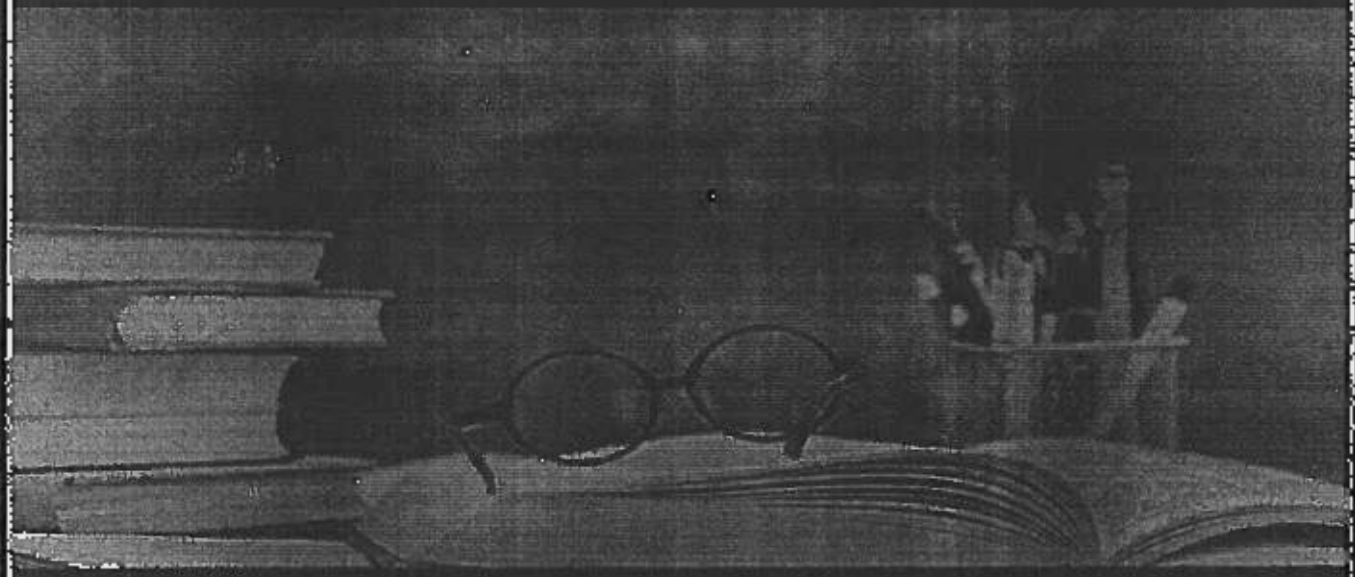
Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal

Recognized International and Indexed & Peer Reviewed Journal

ISSN 2456-1665

IMPACT FACTOR 4.94

VOLUME VI | ISSUE IX | OCTOBER 2021

Prof. Dr. Gajhans D.S.
Chief Editor

Dr. T. Kusum Gajbe
Executive Editor & Publisher

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal

Recognized International Indexed & Peer Reviewed Journal

ISSN 2456-1665

IMPACT FACTOR 4.94

VOLUME VI | ISSUE X | OCTOBER 2021

Website: www.cmrj.in

Email: cosmosjalna@gmail.com

Prof. Dr. Gajhans D.S.
(Chief Editor)
Chairman, BoS in Geography,
Dr.B.A.M. University, Aurangabad.
Professor in Geography,
M.S.S. Ankushrao Tope College,
Jalna, MS, India.
Mb.08788119761

Dr. Tukaram Gajar
(Executive Editor & Publisher)
Asst. Professor in Geography,
Asst. Coordinator, IQAC,
M.S.S. Ankushrao Tope College,
Jalna, MS, India.
Mb. 07588089926

The opinions / views expressed in the research papers published by concerned authors are purely those of the respective authors only. Editorial Board, Advisory Board, Review Committee or Publisher are not responsible for that. The respective authors are responsible for any infringement of copyright laws for the published content.

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Review Journal
IMPACT FACTOR 4.94
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

INDEX

Sr. No	Name of Article	Author Name	Page No.
1	सोनकोळी समाजाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ. प्रमिला हरीदास झुंजाडे (लाणकीर)	1-5
2	A Geographical Mosaic of Incredible India Introducing Natural and Cultural Heritage	Dr. Tekade M.S.	6-9
3	Strategic Planning to Accomplish Goals By Using Goal Setting	Dr. Kamalakar Baburao Gaikwad	10-14
4	A Study of Grohnd Water Resources in Jalna District	Yogesh Dhorkule	15-17
5	Percentage to Control Fungal Diseases of Brinjal by using Different Leaf Extract	Anerse P. S.	18-21
6	A Study of Rising Unemployment of Youth in India: Questions and Challenges	Dr.S. J. Bhavsar	22-24
7	आंबेडकरवादी कथा, कविता आणि कादंबरी	श्री. कमलाकर प्रकाश रणदे डॉ. यशवंत सोनुने	25-28
8	जालना शहरातील लोकसंख्या वाढीचा सामाजिक व पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून चिकित्सक अभ्यास	श्री. राजीव गंगाधर देहाडे	29-31
9	आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण	प्रा. डॉ. विलास विठ्ठलराव गुजर	32-34

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal Online Available at www.cmrj.in
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 4.94 ISSN No. 2456-1665

सोनकोळी समाजाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (लणवीर)
विभागप्रमुख, सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग
सावित्रीबाई फुले ज्ञानपीठ कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर
दूरध्वनीवाणी : ७१८७८२४१९८,
९८५०१५७७२५, ८९७५९४१८२०
Email Id : bhaijadepramila@gmail.com

गोषवारा :

भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. देशात विविध जाती, जमाती, धर्म, संप्रदाय, पंथ, समाजातील लोक वास्तव्य करतात. त्यातील एक समाज म्हणजे सोनकोळी होय. महाराष्ट्रात जे सोनकाळी आहे ते खंडोबाची पूजा अर्चना करतात. प्रस्तुत संशोधन लेखात प्रामुख्याने कोळी समाजातील जी एक उपजात सोनकोळी आहे. त्या जातीचाच अभ्यास यात करण्यात आला आहे. प्रामुख्याने मत्स्यपालन व शेती करणारा हा समाज बेरोजगारी, अंधश्रध्दा, कर्मकांड यात गुंतला जात आहे. या सोनकोळी समाजाचे शास्त्रोक्त अभ्यास व्हावे, त्यांच्या समस्या पार्श्वभूमी जाणून घ्याव्या, या करीता दुय्यम स्त्रोताच्या सहाय्याने अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच यांच्या समस्यावर दिलेल्या उपाययोजना निराकरण करणाऱ्यास सहकार्य करतील असा ही आशावाद आहे. म्हणून जमात संस्था अस्तित्वात असणाऱ्या या समाजाचे शास्त्रोक्त अभ्यास करण्यात आले आहे.

बीजसंज्ञा : सोनकोळी, कोळी, जमात, संस्कृती, पार्तिकप्रथा

पार्श्वभूमी :

महाराष्ट्रातील कोळी समाजात सुध्दा निरनिराळे जाती आहेत, असे कोळी, पागेला कोळी, मोई कोळी, वैती कोळी, सोनकोळी, ख्रिश्चन कोळी इत्यादी. कोळी समाज हा मानवी समाज आहे. मुख्यत: महाराष्ट्र गोवा, गुजरात किनारपट्टयावर यांची वस्ती आहे. कोळी लोकांचा एक पोटभेद. सोनकोळी लोकांची वस्ती उत्तर कोकण किनाऱ्यावर वसईपासून रत्नागिरीपर्यंत आहे. मुंबईच्या वेसावा किंवा वरसोवा, दांडा, वरळी, कुलाब, मांडवी, चौपाटी, माझगाव, धरावी, माहीम शीव इत्यादी भागात सोनकोळ्यांची बरीच वस्ती आहे. इ.स. च्या १५ व्या शतकापासून ते इथे राहिलेले आहेत. सोनकोळी लोकांना हे नाव का ? मिळाले, याबद्दल हे लोक उपपत्ती सांगतात की, खंडोबा या त्यांच्या देवाला भंडार फार प्रिय आहे. भंडार म्हणजे हळद. ते रोज आपल्या कपाळी भंडारा लावतात व सणासुदीच्या वेळी खूप भंडार उधडतात. भंडाराचा रंग सोन्यासारखा पिवळा असतो. म्हणून आपल्याला सोनकोळी हे नाव मिळाले असे सांगतात. थळकट, गावकर, ख्रिश्चन कोळी आणि नवहिंदू असे सोनकोळ्यांचे चार भेद आहेत. गावकर आणि थळकट यांच्यात पूर्वीपासून रोटी व्यवहार होत असे. पण हल्ली बेटीव्यवहारही होऊ लागला आहे. गावात काही कोळी काळे, आखरच्या ओठांचे, पसरट नाकाचे दिसतात. तर काही गव्हाळ उजळ रंगाचे, सरळ नाकाचे व भव्य कपाळाचे दिसतात. सर्वसाधारण कोळी पुरुष मध्यम उंचीचा, दणकट, रुंद, खांद्यांचा आणि भरीव बांध्याचा असतो. कोळी स्त्री सडपातळ, बांधेसूद व रेखीव अवयवांची असते. तिचा केशसंभार विपुल असतो. सोनकोळी हे कष्टाळू, प्रामाणिक, उदार, पापभीरू व अतिथ्यशील असतात. तसेच ते उधळ्या स्वभावाचे असतात. दारुची त्यांना विशेष आवड असते. कारण समुद्रावर काम करताना त्यांना कित्येक दिवस व रात्री थंडीवाऱ्यात काढाव्या लागतात आणि दिवसांतून अनेक वास त्यांना कमरेइतक्या पाण्यात राहावे लागते. म्हणून त्यांना दारु पिण्याची फार गरज भासत असावी.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :

१) सोनकोळी समाजाच्या पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.
२) सोनकोळी समाजाच्या समस्या ज्ञात करणे.
३) सोनकोळी समाजाच्या समस्यावरील उपाययोजना आखणे.

संशोधनाचे गृहितक :

१) सोनकोळी समाजाची अजूनही प्रगती होणे आहे.

२) सोनकोळी समाजात अंधश्रध्दा, विवाहविषयक कर्मकांड, स्त्रीव्यवसाय, बेरोजगारी समस्या बाकीतांना दिसून आली.

३) सोनकोळी समाजात स्त्रियांचा दर्जा दुय्यम प्रतीचा आहे.

संशोधन पध्दती : वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा उपयोग केला आहे.

तथ्य संकलन -

सोनकोळी समाजाच्या अध्ययनाकरीता इंटरनेट, पुस्तक, मराठी विश्वकोश, विकीपीडीया यांच्या सहाय्याने अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे महत्व :

सोनकोळी समाजाबद्दलची माहिती समाजाला ज्ञात झाल्यास अजूनही या समाजाच्या प्रगतीकरीता काय करु शकतो, या करीता संशोधनात्मक दिशेने वाटचाल सुरु होईल व उपाययोजनाच्या अंमलबजावणीने या समाजाचा विकास साध्य करता येईल

संशोधनाची मर्यादा :

महाराष्ट्रात जो कोळी समाज राहतो त्यात कोळी समाजातच काही उपजाती आहे. परंतु त्या सर्व समाजाचा इथे समावेश न करता फक्त सोनकोळी समाजाचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

पुरुष वेशभूषा : सोनकोळी पुरुष काम करताना आणि घरात वावरतांना कमरेभोवती एक लंगोटी नेसतात. सुर्का म्हणजे बहुधा तांबडया रंगाचा मोठा चौकोनी रुमाल असतो. हा सुर्का लंगोटी सारखा कमरेभोवतालच्या दोरीच्या आधाराने कचून आवळलेला असतो आणि पुढे तो पंख्यासारखा सोडलेला असतो. अंगात तो लांडया हाताची कोपरी घालतो. ही साध्या कापडाची असते. हिवाळयात मात्र तो गरम कापडाची कोपरी घालतो. बाहेर जाताना पुरुष धोतर नसतो किंवा पैरण किंवा बंडी घालतो. थंडीच्या दिवसात तो गरम कागडाची बंडी घालतो. पूर्वी सणा समारंभाच्या वेळी प्रतिष्ठित कोळी पुरुष पांढरा अंगरखा, पांढरे उपरणे आणि डोक्याला टोपरे नावाचे कानटोपीसारखी उंच लाल टोपी घालीत असे. सांप्रत इतर मध्यमवर्गीय हिंदू पुरुषाप्रमाणे तो सदरा, कोट आणि बंडीची किंवा मखमलीची काळी टोपी घालतात. कोळी नवरा मुलगा जुन्या मराठा सरदारासारखा वेष करतो. लांब पांढरा जामा, तंग पांढरी सुरवार कुमारपट्टा आणि डोक्याला भरजरी पटोला असा त्याचा वरवेष असतो. पूर्वी कोळी पुरुष कमरेभोवती करगोटयासारखा चांदीचा जाडजूड पोत वापरीत असत आणि दंडावर चांदीचा गाठा घालीत. आता हे दागिने क्वचितच दिसतात. जाळे नीट करणाऱ्या कोळ्याच्या गळ्यात दोरीला अडकवलेले एक लहानसे नाकूचे पाते असते. त्याला कानी म्हणतात.

स्त्री वेशभूषा :— नऊवारी साडी, चोळी आणि फर्का असा कोळी स्त्रीचा वेष असतो. कमरेइतक्या पाण्यात काम करायचे असल्यामुळे ती कसोटी करुन घालते. साडीच्या पुढच्या निऱ्याही पंख्यासारख्या पसरुन वर खोचल्यामुळे आकर्षक दिसतात. फर्का म्हणजे तलम पांढऱ्या कापडाची ओढणी होय. हा फर्का त्या वक्षस्थळावरुन खांद्यावर टाकतात. वयात येईपर्यंत कोळी मुलगी खांद्यावरुन पदर न घेता तो कमरेभोवती लपेटते. गावकर मुली लग्न होईपर्यंत खांद्यावरुन पदर घेत नाहीत. सणासुदीला कोळी स्त्रिया भरजरी पैठण्या नेसतात आणि रेशमी किंवा मखमली चोळ्या शालतात. आपल्या भरदार अंबाडयावर त्या रोज एखादे फूल खोचतात. लग्नापूर्वी मुली हातात काचेच्या किंवा सोन्याच्या बांगडया घालतात. पण लग्नानंतर त्या फक्त डाव्या हातात बांगडया घालतात. समुद्रावर काम करणाऱ्या नवऱ्याला कसल्याही संकटाची बाधा होऊ नये म्हणून हाताच्या बांगडया आपण समुद्र देवतेला अर्पण केल्या असे ते सांगतात. उजव्या हातात त्या साडेतीन तोळे वजनाचा जड असा चांदीचा वाळा घालतात. याशिवाय ओरचाची किंवा ठशाची बांगडी त्या हातात घालतात. सोन्याच्या तारेत एक मोती, एक पोवळे आणि एक सोन्याचा मणी गुंतवून त्या नाकात घालतात. गळ्यात सोन्यांच्या मण्यांचे व पोवळ्याचे गाठी आणि 'डुलेरी' हार घालतात.

आहार :— भात आणि मासे हे या लोकांचे मुख्य अन्न होय. त्यांच्या जोडीला अधून—मधून हे लोक मांस, अंडी, भाज्या, डाळी व फळे खातात. सणासुदीला हे लोक गाच्या किंवा बकरे, मोकल, भुंगारी इ. पक्वान्ने करतात.

व्यवसाय :— सोनकोळी लोकांचा मुख्य व्यवसाय म्हणजे समुद्रावर जाऊन मासे पकडणे हा आहे. त्यामुळे समुद्राच्या भरती ओहोटीशी त्यांचा दिनक्रम असतो. समुद्रात जाऊन मासेमारी करणाऱ्या पुरुषाचा दिनक्रम भरतीच्या व ओहोटीच्या वेळी निराळा असतो. भरतीच्या वेळी तो समुद्रात जाऊन मासे पकडतो आणि समुद्र व वारा अनुकूल असेल तेव्हा किनाऱ्यावर परत येतो. पकडून आणलेले मासे किनाऱ्यावरील व जेवण करून पुन्हा समुद्रावर जातो. ओहोटीच्या वेळी त्याला थोडा आराम मिळतो. पहाटे उठून आपले पडाव धासणे, घुणे, त्यांना रंग देणे, जाळी नीट करणे, नवीन जाळी तयार करणे इत्यादी कामे त्याला करावी लागतात.

स्त्री व्यवसाय : सोनकोळी स्त्री फार कष्टाळू आणि उद्योगी असते. ती साधारण पहाटे चार वाजता उठते. स्नान करून न्याहारी तयार करते आणि थोडे खाऊन लगेच बाजारात जाते. मासे विकून दुपारी ती घरी येते आणि मग दुपारचा स्वयंपाक करते. मग वाळलेल्या माशांची प्रतवारी लावते, संध्याकाळी पुन्हा घरातली भांडी घासणे, कपडे धुणे, केर काढणे, रात्रीचा स्वयंपाक करणे ही कामे तिला करावी लागतात. या गडबडीत ही संध्याकाळी स्नान करायला ती विसरत नाही. सर्व आटपून झोपायला तिला रात्रीचे अकरा वाजतात. घरात सासू, आई किंवा मुलगी असली तर ती बरेचसे घरकाम करते आणि गृहिणीला थोडी मोकळीक मिळते. सोनकोळी मुलगी साधारण पाच वर्षांची झाली की घाकटया भावडांना सांभाळू लागते. नंतर साधा—रात वर्षांची झाल्यावर घरातला केर काढणे, भांडी घासणे, मासे साळसणे इत्यादी कामे ती करू लागते आणि अकरा—बारा वर्षांची झाली की बाजारात गेली असता स्वयंपाक करणे व वाढणे ही कामेही करते.

विवाह प्रथा : मुलांची लग्ने साधारणपणे वीस ते पंचवीस व मुलींची सोळा ते वीस या वयात होतात. आई बाप लग्न ठरवतात, निरोगी, सशक्त, अव्यंग व कामसू मुलगी ही आदर्श वधू समजली जाते. प्रथम एखाद्या मुलीची व मुलाची पत्रिका जुळते का नाही ते पाहतात. ती जुळल्यास मध्यस्थामार्फत मुलीला मागणी घालतात. मुलीसाठी दहेज द्यावे लागते. हे दोन्ही पक्षांच्या ऐपतीनुसार ठरवतात. लग्न ठरल्यावर साखरपुडा करतात. तो रात्रीच्या वेळी होतो. त्यासाठी वराकडची माणसे कंदील, हलवा, शेवगाठी व दारू या वस्तू घेऊन मिरवीत वधूगृही जातात. तिथे एका खोलीत मध्यभागी वाक ठेवलेला असतो. त्याच्या दोन्ही टोकांना दोन समया लावून ठेवलेल्या असतात. त्या वाकावर वरपक्षाने आणलेल्या वस्तू ठेवतात. मग दोन्ही पक्ष लग्न नक्की करायचे असे ठरवतात, सर्वांना शेवगाठी, हलवा, चहा किंवा दारू वाटतात.

लग्नात पहिला विधी हळद लावणे हा असतो नंतर तिला भगताच्या घरी नेतात. तिथे तिन्ही लेकींच्या बटेची एक लहानशी गाठ मारतात, भगताकडच्या देवाला पाच व कुल देवतेला पंचवीस नारळ अर्पण करतात. देवापुढे हळद ठेवतात आणि मग तो वधूला लावतात. जात्याची पूजा करून पाच सुवासिनी त्यात थोडे तांदूळ व उडीद दळतात. वधू—वरांनी सुर्याला नमस्कार करणे, ऐरी नामक घराच्या उतरंडीची पूजा करणे व मांडवाटया दारात लावलेल्या केळी वराने कापणे, एवढे विधी झाल्यावर लग्न समारंभ संपतो.

प्रसूतिप्रथा :— पूर्वी स्त्रीची प्रसूती बहुधा सासरी घरीच होत असे प्रसूतीच्या वेळी सुईण तिला मदत करीत असे. स्त्रीला प्रसूतिवेदना सुरु झाल्या की देवाला नारळ अर्पण करीत आणि तेराव्या दिवशी तो फोडीत. बाळ — बाळंतिणीला बाजेवर झोपवीत आणि चाळीस दिवसानंतर बाज समुद्राच्या पाण्यात तीन दिवस बुडवून ठेवीत. जन्मल्यापासून मुलाला व आईला रोज दोनदा तेल लावून स्नान घालीत. सांप्रत बहुतेक स्त्रिया बाळंतपणासाठी प्रसुती गृहात जातात. सहाव्या दिवशी राटीची पूजा करतात. पूजा पाटयावर मूठभर पोहे, पाच विडयाची पाने पान सुपाच्या, बदाम, खारका, नारळ, रुईची व कडुलिंबाची गाने, दिवा, सव्वा रुपगा इत्यादी वस्तू ठेवतात. पाटयाजवळ आई मुलाला घेऊन झोपते. नंतर सुईण दारात जाऊन सुपाची पूजा करते आणि पसत घेऊन लिंबाच्या फांदीने मुलावर पाणी शिंपडते आणि कावडयाला, वाघाला, जनावराला, माणसाला वगैरे भिऊ नको असे सांगते. मग आई पाटयाजवळ विडा दक्षिणा ठेवून पाटयाला नमस्कार करून सुईण

तिची ओटी भरते आणि 'सटीतून सुटका झाली का' असे तिला विचारते. रात्री सटीदेवी येऊन मुलाचे भविष्य लिहिते, अशी समजूत आहे.

देवधर्म :— खंडोबा, भवानी किंवा एकवीरा हे या लोकांचे कुलदैवते आहेत. खंडोबाचे स्थान जेजुरीला आणि एकवीराचे कार्ल्याजवळ आहे. ग्रामदेवतांना हे ते भजतात. वेताळदेवी, हिंगलाजदेवी, हरबादेवी, मरुबाई, वायदेव, भावकादेवी इत्यादी देवीदेवतांची ते पूजा करतात. देवकर आणि इरकर असे दोन भेद आहेत. भगत त्यांचा मुख्य असतो.

सण : चैताचा सण, नारळी पौर्णिमा, गौरी, भवान्या, मादी पुनव, होळी पुनव, दिवाळी, गोकुळाष्टमी महत्त्वाचे सण आहे तर सोनकोळी चंद्राला दिवटी ओवाळतात.

जमात : अनेक कुटुंबांची मिळून त्यांची जमात नामक एक सामाजिक संस्था असते. पाटील हा तिचा मुख्य असतो. त्याला मदत करण्यासाठी काही प्रतिष्ठित लोक असतात त्यांना पंच म्हणतात जातीतील लोकांचे तंटेव खेडे खोडवून न्याय देणे हे पाटलाचे मुख्य काम असते. लोकांच्या लग्नकार्य प्रसंगी उपस्थित राहणे हेही त्याचे काम असते. पाटलाच्या मदतीला भरवो नामक एक गावात दवंडी पिटणारा असतो. वादळ, रोगांच्या साथी, शेजारपाजारच्या गावच्या जत्रा, जमात सभा इत्यादींची माहिती ही लोकांना ओरडून सांगतो. त्याबद्दल त्याला होडीतून मूठभर मासे मिळतात.

मार्तिकप्रथा : हे लोक मृतांना जाळतात. देवी, पटकी इत्यादी साथीच्या रोगांनी मेलेल्यांना मात्र पुरतात. गर्भिनी मृत झाल्यास तिचा गर्भ बाहेर काढून पुरतात व नंतर तिला जाळतात.

उपाययोजना :

- सोनकोळी लोक भूताखेतांवर विश्वास ठेवतात कारण चित्तोपरून दोन शस्त्र पूर्व व पश्चिमे कडून फेकतात. यातून हे किती अंधश्रध्दाळू आहेत लक्षात येते. समाज प्रबोधनाच्या माध्यमातून किंवा अंधश्रध्दा निर्मूलन समिती द्वारा यांच्यातील अंधश्रध्दा दूर करणे गरजेचे आहे.
- आज जमात नामक संस्थाला कालमानाप्रमाणे कमी महत्त्व राहले आहे, त्यामुळे तंटामुक्त गाव योजनाप्रमाणे गावातील समस्या व प्रश्नांचा गावातच निपटारा होणे गरजेचे होते मात्र आज हे लोक न्यायव्यवस्थेमुळे धाव घेतांना दिसत आहे.
- आजही सोनकोळी लोकांत आहेर प्रथा आहे त्यामुळे रुसवे—फुगवे समाज बांधवामध्ये आढळून येत आहे. आहेर प्रथा बंद व्हायला पाहिजे.
- पावसाळ्यात या लोकांना मच्छिमारीचे काम मिळत नाही. त्यांना घरातच राहावे लागते. कधी—कधी उपासमारीची ही वेळ त्यांच्यावर येते. असे होऊ नये याकरीता पतसंस्था मार्फत, सोबतीला अन्य व्यवसायांचे प्रशिक्षण व कर्ज पुरवठा बँकामार्फत व्हायला पाहिजे.
- विवाह प्रथा वेळ खाऊ विधि आहे. त्यामुळे संस्कार, विधी, कर्मकांड कमी करण्याकरीता व वेळ, श्रम, पैशाची बचत कशी होणार याकरीता प्रयोधन, सामूहिक विवाह प्रथा अस्तित्वात आल्यास लागणारा पैसा वाचू शकतो.
- आजही सोनकोळी परंपरागत स्वरुपाने मासेमारी करतात. त्यामुळे दोन वेळ पोटभर अन्न मिळेल इतके ही त्यांना मिळत नाही, व्यावसायिक मत्स्यपालन, बाजारपेठेपर्यंत मासे पोहचविणे, ते टिकून राहावे याकरीता आधुनिक मत्स्यपालन शिक्षण, प्रशिक्षण, कौशल्य दिल्यास पावसाळी बेरोजगारी कमी होऊ शकेल.
- आधुनिक समाजा सोबत तादात्मीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाल्यामुळे यांच्या स्त्री—पुरुष वेशभूषेत बदल होत आहे. पारंपारीक संस्कृतीची जोपासना म्हणून सांस्कृतिक केंद्र उभारणे गरजेचे आहे.
- कोळी समाजाचे लोकगीत, साहित्य, व्यवसाय करण्याची पध्दती त्यांची संस्कृती संस्कृतीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे लोप पावते की काय ? अशी शंका येत आहे. तेव्हा मांचे नृत्य, लोकगीत लिपीबद्ध झाल्यास संस्कृतीचे जतन, रक्षण, संवर्धन, संचय होण्यास मदत होईल.
- आजही २१ व्या शतकात वास्तव्य करत असताना जेव्हा समाजाने आधुनिकतेची कास धरली आहे, तेव्हा ही स्त्री—पुरुष समानता हे नावाला दृष्टिगोचर होत आहे. अजूनही या समाजात स्त्रीचा दर्जा दुय्यमच आहे.

- या समाजात सामाजिक, सांस्कृतिकदृष्टया लिंगभाव समानता आल्यास महिला वर्ग प्रगती करु शकेल.
- ज्या महाराष्ट्रात इतके समाजसुधारक होऊन गेले, तिथे आज ही अनेक जातीत अडकलेला हा समाज आढळून येतो, ऑगस्ट कॉम्टच्या प्रत्यक्ष वादाप्रमाणे वैज्ञानिक जाणीवा, तार्किकता निर्माण झाल्यास संपूर्ण समाज ऊर्ध्वगामी दिशेने गतिशील होण्यास मदत होऊ शकेल
- जननी सुरक्षा योजनाची माहिती सोनकोळी समाजापर्यंत पोहचविणे गरजेचे आहे, बहुतांश प्रसुती घरीच केली जाते. दारिद्रय रेषेखालील जीवनयापन करणाऱ्या स्त्रीला संस्थागत प्रसूती करीता जे आर्थिक सहाय्य दिले जाते ते स्त्रीवर्गापर्यंत त्यांच्या कुटुंबामार्फत पोहचविल्यास गर्भिणी माता मृत्यूचे प्रमाण नगण्य होण्यास मदत होईल.

संदर्भ ग्रंथ

- Desai Dev – in the pursuit of a Better way
- Puneka Vinaja B. – The son Kolis of Bambay Popular Book Depo.
- Desai Dr. Cherana
- Mr. M. Wikipedia org.wiki / कोळी
- https://gautambookcenter.com
- https://hi.m.wikipedia.org
- http://www.jagran.com

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS | ISSN: 2320 - 2882

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

The Board of

International Journal of Creative Research Thoughts

Is hereby awarding this certificate to

Dr. Sanjay N. Kaninde

In recognition of the publication of the paper entitled

"ICONIC BUDDHIST SITES IN NAGPUR CITY OF MAHARASHTRA; DEVELOPING AS A TOURIST & CULTURAL HUB"

Published In IJCRT (www.ijcrt.org) & 7.97 Impact Factor by Google Scholar

Volume 9 Issue 10 , Date of Publication:October 2021 2021-10-22 07:26:41

PAPER ID : IJCRT2110235

Registration ID : 212597

EDITOR IN CHIEF

Scholarly open access journals, Peer-reviewed, and Refereed Journals, Impact factor 7.97 (Calculate by google scholar and Semantic Scho

| AI-Powered Research Tool) , Multidisciplinary, Monthly Journal

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS | IJCRT

An International Scholarly, Open Access, Multi-disciplinary, Indexed Journal

Website: www.ijcrt.org | Email id: editor@ijcrt.org | ESTD: 2013

IJCRT | ISSN: 2320-2882 | IJCRT

IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

"Iconic Buddhist sites in Nagpur city of Maharashtra; developing as a tourist & cultural hub"

Sanjay N. Kaninde
Department of Political Science
VasantraoNaik Govt. Inst. of Art's & Social Science, Nagpur

Introduction:

Religious tourism remains an unstrapped sector by the hospitality industry despite it being very popular among the devotee.The region of Nagpur dotted with various spiritual and religious destination that can be explored and develop into popular tourist destinations. Entire territory is bless with scenic beauty and remains a hotspot for tourist. Adding religious places to tourism sector can help the region make a fortune. The center and state government is keen on opening up new avenues for prosperity of the local populace. It will help in quicker decision making at the bureaucratic level and hospitality industry in the region can cash in on the tourist flow. A mix of good infrastructure, proper accessibility to the religious places and effective marketing by the administration can open up floodgates for economic prosperity and also creating a cultural hub. In an effort to put Nagpur on the tourism map the government has proposed a plan called 'Buddhist Tourism in city; which aims to give fillip to tourism. The project includes beatification and development of popular Buddhist sites and their improved ambience.

Hypothesis: -

1) Buddhist Iconic sites in Nagpur can be explored and develop into popular Buddhist destination and Cultural Hub.

Objective of the study: -

1) To elaborate the importance of Buddhist sites in Nagpur.
2) To draw the plan of development of these places.
3) To explore these palaces as Buddhist tourist destinations.
4) To explore their importance in building Cultural and Buddhist Hub.

Methodology:-

To collect the data Historical analytical method will be use. Detailed information will be collect by visiting various sites. On the basis of case study plan of developments and beautification of sites will be explore.

Brief history of the sites:-

Deekshabhoomi : -

Deeksha bhoomi is a sacred monument of Buddhism at the place where the architect of the Indian constitution Bharatratna Dr. Babasaheb Ambedkar, embrassed Buddhism with his about 600,000 followers on 14th October 1956.

What to explore :-Discover a sense of inner peace and explore rich history at this majestic destination right in the heart of city just Two km form the Zero Mile, it stands as a symbol of peace and equality.

Architectural delight: Designed by architect Sheo Dan Mal, the Stupa of Deekshabhoomi is the largest hollow among all Buddhist stupas in the world. at the Centre of this hall inside, a large image of Buddha is placed here, which was donated by Thai students. discover its charme' in Front of the Stupa there is a bronze image of lord Buddha and Bodhi tree. This Bodhi tree was planted here from the three branches of Bodhi tree. (sacred tree) at Anuradhapura in Sri Lanka. This movement is a symbol of Dhamma chakra pravartan. Lakhs of people visit. This place every year 14th Oct. and Dashera.

Shantivan (Dr. Ambedkar Museum and Buddhists Training Center) Chicholi, Nagpur

What to explore: -Around 20 km from Nagpur in Chicholi Village, Shantivan is a small muscum dedicated to Dr. Babasaheb Ambedkar's belongings and artifact. The place has the statue of Lord Buddha. In front of which Dr. Ambedkar took his diksha. We can explore this serene and peaceful place and discover its history.

Architectural Delight: -The museum was developed by Dr. Ambedkar's close associate Wamanrao to Godbole. Nankchand Rattu the Assistant of Dr. Ambedkar donated The belongings of Dr. Babasaheb Ambedkar. Although the half of the museum is comparatively small, the place is frequently visited by thousands of tourists because of its significance. The design is typically inspired by Buddhists architecture and now renovated and rebuild with thai architecture

Discover its Charm :-The most attractive features of the museum are the cloths of Dr. Ambedakar, his Hat and other equipment's like his typewriter, which are display here. Government of Maharashtra. Sanctioned 400 coror rupees for its development and recently buildup new Buildings for the purpose. New building for of Dr. Ambedkar's belongings, meditation hall, Hostels and Buddhist training Center &Library. NIT of Nagpur is devcloping this Place which will be emerged as major Buddhist pilgrimage in Nagpur.

Dragon Palace Temple :

The Dragon Palace Temple, also known as the Lotus temple of Nagpur, is a Buddhist temple in Kamptee, Maharashtra, India. The Temple was established in 1999 with funds from the Japan based Ogawa Society a Charitable trust.

What to explore: Known as the Lotus Temple of Nagpur, the palace Temple is surrounded by Verdant greens, skillfully landscaped gardens with beautiful flowers. Situated in Kamptee, the temple is aobut 15 km from the city and was founded by social and political Activist Sulekha Khumbre.

The Dragton Palace temple Comprises a magnificent Buddhist prayer center, which exudes peace and serenity to its visitors, Enshrined on the first floor of the meditation hall of the temple is a colossal statue of Lord Buddha. The idol is said to have been carved out of a single block of sandalwood.

Dhamma Naga :

What to explore :Dhamma Naga is situated at the bank of a small lake in Mahurzari village just 18 km. from Nagpur. The Centre is dedicated to ancient techniques of meditation including vipassana. The place is ideal for those looking to spend of peaceful and quite time. The center also provides accommodation.

Architectural delight: The meditation building is situated overlooking a small lake and the architecture s inspired by Tibetan style. Ten days meditation courses will be held here every three months.

Discover its Charme :-There is a Japanese garden inside the center and a beautiful bronze statue of Lord Buddha right in the middle of the garden where monks meditate.

Nagaloka :

The Nagaloka Campus extends over 15 acres on which there are seven residential halls, a class room and library building, kitchen facilities, a Dhamma Teaching hall, a meditation hall, as well as an administrative Building.These were designed by Master architect, Choristopher Charles Benninger, Who based on architecture on the Buddhist meeting halls that were found in India two thousand years ago. At the Centre of the campus is the magnificent walking Buddha created by master wen kwei chan. Walking towards the Buddha is a 'statue of a serene.' Here various training programs on Buddhism and Ambedkarism will be held.

Conclusion:

Nagpur is a city located in the central India and has historical Buddhist monuments. The city can be emerged as a Buddhist tourist hub in coming days. We can explore the sites to create cultural hub in Nagpur.

Bibliography:

1. Sunita Dwivedi, "Buddhist Heirtage sites of India".
2. G.K. Lama, "Buddhist Cave Temples of Ancient India", Buddhist world Press, Delhi, 110052, 2013.
3. S. N. Busi, "Renaissance of Buddhism in India : A PictoricalPresontation", 2018.
4. Sanchi Pub., Archaeological Survey of India, Govt. of India, Twelth Edi., 2003.
5. Encyclopaedia of Religion and Ethics, Edi. By James Hasting, Volf. II, Pub. T&T, Clark, Edinburgh, New York, 1967.
6. The culture and civilization of Ancient India in Historical outline, DimondPublicaiton, Pune-2006.
7. The vision of the Buddha, Ducan Baird Publishers, U.S.A 1997
8. The BauddhaDharmankurSabha, Publication, The Bengal Buddhist Association, Buddhist Temple Street, Calcutta, 1992
9. P.V. Bapat (Ed.), 2500 years of Buddhism, Publication Division, Government of India, Delhi, 1976.

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Oct. To Dec.2021
Issue 40, Vol-08

Date of Publication
01 Dec. 2021

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मताशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist.Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Call:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Date of Publication
01 December 2021

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www विद्यावार्ता .com
YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. The Journal does not take any liability regarding approval/disapproval by any universities, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publication is not necessary. Editors and publishers have the right to correct all texts published in Vidyawarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Govt. of India
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611498

http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Journal | Oct. To Dec. 2021 Issue-40, Vol-08 | 03

Editorial Board & review Committee

- **Chief Editor**
Dr Gholap Bapu Ganpat
Parli_Vaijnath,Dist. Beed Pin-431515 (Maharashtra)
9850203295, 7588057695
vidyawarta@gmail.com

- **M.Saleem**
saien Ghulam street
Fatehgarh Sialkot city
Pakistan. Phone Nr. 0092 3007134027
saleem.1938@hotmail.com

- **Dr. Momin Mujtaba**
Faculty Member,Dept. of Business Admin.
Prince Salman Bin AbdulAziz University
Ministry of Higher Education,Kingdom of Saudi Arabia, Tel No.: +966-17862370 Extn: 1122

- **N.Nagendrakumar**
115/78, Campus road,
Konesapuri, Nilaveli (Postal code-31010),
Trincomalee, Sri Lanka
nagendrakumarn@esn.ac.lk

- **Dr. Vikas Sudam Padalkar**
vikaspadalkar@gmail.com
Cell. +91 98908 13228 (India).
+ 81 90969 81228 (Japan)

- **Dr. Wankhede Umakant**
Navgan College, Parli –v Dist. Beed
Pin 431126 Maharashtra
Mobi 9421336952
umakantwankhede@rediffmail.com

- **Dr. Basantani Vinita**
B-2/8, Sukhvani Paradise,
Behind Hotel Ganesh, Pimpri,
Pune-17 Cell. 09405129484,

- **Dr. Bharat Upadhya**
Post Warnanagar, Tq.Panhala,
Dist.Kolhapur-4316113
Mobi.7588266926

- **Jubraj Khamari**
AT/PO - Sarkandia, P.S./Block - Sohela
Via/Dist. - Bargarh, Pin - 768028 (Orissa)
Mob. No. - 09827983437
jubrajkhamari@gmail.com

- **Krupa Sophia Livingston**
289/55, Vasanthapuram,
ICMC, Chinna Thirupathy Post,
Salem- 636008 +919655554464
davidswbts@gmail.com

- **Dr. Wagh Anand**
Dept Of Lifelong Learning and Extension
Dr B A M U Aurangabad pin 431004
Mobi. 9545778985
wagh.anand915@gmail.com

- **Dr. Ambhore Shanker**
Jalna, Maharashtra
shankar296@gmail.com
Mobi.9422215556

- **Dr Ashish Kumar**
A-2/157, Sector-3, Rohini, Delhi -110085
Ph.no: 09811055359

- **Prof. Surwade Yogesh**
Dept. Of Library, Dr B A M U Aurangabad , Pin 431004
Cell No: +919860768499
yogeshs85@gmail.com

- **Dr. Deepak Vishwasrao Patil,**
At.Post.Saundhane, Near
Kalavishwa Computer, Tq.Dist.Dhule-424002.
Mobi. 9923811609
patildipak22583@gmail.com

- **Dr.Vidhya.M.Patwari**
Vanshree Nagar,Behind Hotel
Dawat, Mantha Road, Jalna-431203
Mobi.9422479302
patwarivm@rediffmail.com

- **Dr.Varma Anju**
Assistant Professor, Dept. of Education,
Sikkim University 6th Mile, Samdur Tadong-737102
GANGTOK - Sikkim. (M 8001605914)
anjuverma2009@rediffmail.com

- **Dr. Dinesh Kumar Charan**
Associate Professor and HOD-History Dept .
Govt.Lohia College Churu (Rajasthan) India
Pin- 331001
Mob. No.-9414305804

Editors Message...

In globalised era Higher Education Plays very crucial role in Development of Nation, as it empowers the individuals with necessary competence for achieving important personal, social and higher level of professional goals. Its importance depicted by words of first Prime Minister Jawaharlal Nehru "A university stands for humanism, for tolerance, for reason, for the adventure of the ideas and for the search of truth. It stands for onward march of human race towards even higher objectives If the universities discharge their duties adequately, then it well with the nation and the people". India's higher education system is the world's third largest in terms of students, next to China and the United States Policies and approach adopted by Indian government after implementation of economic reforms are not favorable to the higher education. Since the reforms period there has been a continuously decline in the budgetary allocations made by the government to fund higher education in India. Present paper aims to find out new trends in higher education in India. Paper also discusses various challenges in the field higher education in India.

India has the largest higher educational system with respect to the number of institutions. After the independence of the country, the state and central governments have given great attention to the development of higher education. As a result, the system of higher education in India has seen an impressive growth in terms of a number of universities and colleges. The share of the unaided private sector has increased significantly since 2001 in terms of the number of institutions and enrollment. Indian higher education System comprises three stages – under graduate level, post graduate level and doctorate level. The Ministry of Human Resource Development (MHRD) is highest body of Governance which is responsible for supervising the higher education system through UGC. Higher education in India has expanded rapidly over the past two decades. This growth has been mainly driven by private sector initiatives. India's Higher Education sector has witnessed a tremendous increase in the number of Universities/ University level Institutions & Colleges since independence Indian higher education presently includes 892 universities out of which 48 central universalities, 394 state universities, 125 deemed universities and 325 private universities. Apart from the above universities, other institutions are granted the permission to autonomously award degrees. However, they do not affiliate colleges and are not officially called 'universities' but 'autonomous organizations' or "autonomous institutes". They fall under the administrative control of the Department of Higher Education. These organizations include Indian institute of Technology, Indian Institutes of Management, National Institute of Technology and All India Institute of Medical Sciences.

Dr. Bapug Gholap

INDEX

01) A Critical analysis of Syllabus Designing in English with Special Reference ...
Miss. Jyoti P. Kapale ||10

02) Changing Perspective of White Collar Crime in Present Scenario: A Critical .
Dr. Gaurav Kaushik, Agra ||12

03) A Morphological study of Satyajit Ray's The Mystery of the Elephant God
Dr. Somuse Anant Janardhan, Dist. Latur ||18

04) QUANTITATIVE ANALYSIS OF LANDUSE STATISTICS FOR DISTRICT PLANNING ...
Asst.Proff. J.V.Misale, Telgaon ||21

05) Bertrand Russell: An insighttowards education
Dr. Bhaskar Chaudhary, Dr. Mamta Aswal & Runumi Sharma, Almora ||25

06) Delineation of Popular Hindu- Muslim Prejudices in Chetan Bhagat's The . .
Dr. Harneet Kaur Bhatia, Rajnandgaon, (C.G.) ||29

07) Acoustic properties and Micellation of iron myristate and stearate soaps
Dr. Chandrawati, ANOOPSHAHR (U.P.) INDIA ||32

08) Level of Stress and Personality Pattern of Diabetic and Non-diabetic People
Dr. Abhimanyu R. Dhormare, Dist.- Ahmednagar ||36

09) Dr. S. Radhakrishnan: A True Teacher, Philosopher and Guide
Dr. Yatendra Pal Gaur, Aligarh ||42

10) Perception of teachers towards quality management practices in higher ...
Ms. Priya Johry & Dr. Akanksha Singh, Allahabad ||44

11) The Central Vigilance Commission Act 2003: A Critical Study
Dr. Mahesh Jaiwantrao Patil, Nanded ||49

12) DEVELOPMENT OF BUDHIST CULTURE IN INDIA
Dr.BHEEMANNA GHANATHE, Kalburgi ||53

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Journal | Oct. To Dec. 2021 Issue-40, Vol-08 | 07

13) Experiences of using Experiential learning Approach of Integral Education ...
Baren Kumar Raul, Dr. Kamala Menon, Rasmita Pradhan, Minati Pradhan, Swapnika Reddy, Sukanti Raul, Hira Das, Radhakant Meher & Dr. Meera Bansal, Bhopal, India ||56

14) Promoting Mental Health and Well-being Programmes in Schools For ...
Rojalin Sahoo & Dr. Meenakshi Chaturvedi, Bhopal, India ||62

15) HIGHER EDUCATION EXAMINATION SYSTEM IN INDIA – A STUDY
Prof. Dr. Pramod Sharma, Indore ||65

16) A STUDY OF PROSPECTIVE TEACHER'S ATTITUDE TOWARDS COMPUTER IN ...
Neha Shukla, Lucknow ||68

17) Profit Analysis of A Cold Standby System With Dependent Repair Time ...
Dr.P.K.Tyagi & Dr.R.K.Agrawal, Anoopshahr, India ||72

18) ग्रामीण साहित्य व प्रादेशिक साहित्य : साम्यभेद
शीतल अण्णासाहेब सुसरे, जि. अहमदनगर ||75

19) म.फुले यांचे सामाजिक विचार
प्रा.डॉ.सुरेश बन्सपाल, जि.भंडारा (म.रा.) ||77

20) विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्ता वाढीमध्ये पालक शिक्षक संघेची भूमिका
श्री.दुधघडे ज्ञानेश्वर रोहिदास, जि. पुणे ||80

21) १९९० नंतरची स्त्रीवादी, दलित व आदिवासी कविता : एक चिंतन
डॉ. भारती माधवराव धुर्गे, जि. जालना ||84

22) झाडीपट्टीतील प्रमुख लोकनाट्य : दंडार
डॉ.विशाखा संजय कांबळे & मंदार सागर कऊटकर, नागपूर ||89

23) भारतीय लोकशाही आणि बालमजूर
डॉ. शीला संजय खेडीकर, नागपूर ||89

24) ग्रंथालय संशोधन, संशोधन, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील आंतरशाखामध्ये महत्व
प्राध्यापक विनोद उरकुडा खोब्रागडे & प्राध्यापक सोनाली नानाजी सोनकुसरे ||96

25) गायरेड्यची प्राचीन गोंदेर आणि पुतीशिल्प
डॉ.अविनाश कोंडीबा खोकले, जि.परभणी ||100

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

संस्कारोप

१९९० नंतर संपूर्ण मानवी जीवनात उलथापालथ झालेली दिसते. जागतिकीकरणाच्या धोरणामुळे या देशातील मानवी जीवन कगार्लाचे बदललेले दिसते खेडे व शहराच्या सीमारेषा आज पुसटशा होत चालेलेल्या दिसतात. कालार्तराने त्या पुसल्या जातील यात मलाही शंका वाटत नाही. दलित कविताही ज्या आवेशाने २००० पर्यंत येत होती. ती २००० नंतर मात्र हा प्रवाह अधिक क्षीण होत चाललेला दिसतो आहे. सामान्यपणे स्त्रीवादी व आदीवासी कवितेच्या संदर्भात आशादायी चित्र आहे. असे शेवटी नोंदविता येते. या काळातील कविता ही समिश्र अनुभव अभिव्यक्त करते आहे. ती कुठल्याही एका प्रवाहासी बांधून राहू इच्छित नाही. न्याय आणि अन्यायाच्या अनुषंगाने ती प्रकट होऊ पहाते आहे. देशातील संपूर्ण व्यवस्थेच्या संदर्भात चिंतन मांडू पहाते आहे. शेतकऱ्यांच्या वेदना मांडत असतानाच ती देशपातळीवरील वास्तव टिपू पहाते आहे. तिला अभिव्यक्त होण्यासाठी सध्या पारंपारिक साधानाची आवश्यकता भासत नाही. सत्यकथेसारख्या मासिकांची तिला आवश्यकता उरलेली दिसत नाही. व्हाटसप, फेसबूक, ब्लॉग, युट्युब, इंन्स्टाग्रामच्या माध्यमातून आजची मराठी कविता वात्तकांसमोर येऊ पाहते आहे. या आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे तो जगभर पोहचू पहाते आहे. कोरोना काळात आपण तंत्रज्ञानाच महत्व जाणले आहे. आपली कविता संग्रहरुपाने प्रकाशित व्हावी या भावना हळूहळू नाहिशा होऊन जातील. त्यामुळे तिचा संग्रही विचार करने पुढच्या काळाते दुरापस्त झाले तर नवल वाटण्याची आवश्यकता नाही.

संदर्भ ग्रंथ :

ठाकूर रवींद्र(डॉ.), प्रवाह आणि प्रतिक्रिया (१९७५ नंतरची मराठी कविता), स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ.१९९१

ठग भगवान, आधुनिक मराठी कवितेचे पीकपाणी, महाराष्ट्र अनुवाद, प्रकाशन, वुलडाणा, प्र.आ. १९९१

जाधव रा. ग., अर्वाचीन मराठी कवयित्रींची कविता, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. १९९६

चौधरी बहिणाबाई, बहिणाबाईंची गाणी, ज्योती पिरिऑडिकल्स, मुंबई, चवर्था आ. १९८२

पाटील म. सु., दलित कविता व दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २०१०

बोरूळकर नारायण (संपा.), आदिवासींची कृषिगीते, साहित्य सेवा प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ. १९९८

आधारभूत कवितासंग्रह

22

झाडीपट्टीतील प्रमुख लोकनाट्य : दंडार

डॉ.विशाखा संजय कांबळे
मराठी विभाग प्रमुख,
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था
(मॉरिस कॉलेज), नागपूर

मंदार सागर कऊटकर
संशोधक विद्यार्थी

सारांश (Abstract)

दंडार हे झाडीपट्टीतील मुख्य लोकनाट्य असून; विदर्भात दंडारनाट्यचे अतिशय प्रसिद्ध आहे. झाडीपट्टी लोकजीवनाचा हा अतिशय आवडता विशेष आहे. नागपूर, वर्धा, चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा आणि गोंदिया या जिल्ह्यांमध्ये दंडार सादर केल्या जातात. दंडार हे मुख्यत्वेकरून दसरा, दिवाळी या काळात होतात. कारण सुट्टीच्या दिवसात उत्सवानिमित्त दंडार होत असते अतिशय प्राचीन असणारे हे लोकनाट्य आजही तितकेच लोकप्रिय आहे. दंडार या लोकनाट्याचा झाडीबोली विभागातील लोकजीवनावर विशेष प्रभाव आहे. बदलत्या काळासरोबर हा रंजन प्रकार लयास जाण्याची दुश्चिन्हे आहेत; परंतु झाडीबोली चळवळीच्या माध्यमातून या लोककलेला प्रकाशाच्या पुनरुज्जीवनाचे यशस्वी प्रयत्न होत आहेत.

बीज शब्द (Key Words): झाडीपट्टी, दंडार, लोकनाट्य, लोककला, रंगभूमी, गण, गवळण

प्रस्तावना (Introduction)

दंडार या लोकनाट्याची उत्पत्ती ही अतिप्राचीन आहे. सिंधू संस्कृतीच्या काळात अनेक कलांचा उदय झालेला होता. या कालखंडात अनेक नृत्य होती, त्यातील बहुतांश नृत्ये ही सामुहिक असत. पुढे सिंधू संस्कृती संपूष्टात आल्यानंतर नागवंशीय - द्रविडवंशीय यांनी ही लोककला जतन केली. ती आजतागायत आहे.[१] या सामुहिक कला वेगवेगळ्या प्रांतात वेगवेगळ्या

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Journal | Oct. To Dec. 2021 Issue-40, Vol-08 | 090

पद्धतीने सादर केल्या जातात; परंतु त्याचे स्वरूप वेगवेगळे असते. यातीलच लोकनाट्य म्हणजे दंडार होय.

झाडीपट्टीत तपशीलावरून दंडारीचे प्रामुख्याने दोन प्रकार आढळतात. आदिवासींचे सोंगनाट्यासह केलेले सामुहिक नृत्य म्हणजेच मधडकी दंडारफ आणि गोपगोपींचे सांगे असलेले सामुहिक नृत्य - मपप्रसंगी दंडारफ (परसंगी). तसेच दंडारीचे सादरीकरणावरून मवेती दंडारफ आणि पखडी दंडारफ असे दोन प्रकार पडतात. दंडारीचा उगम आणि विकास यामध्ये मप्राचीन दंडारफ आणि मअर्वाचीन दंडारफ यांचा समावेश होतो. आठ-दहा नर्तकांनी हातात टाहारा नावाची दीड फूट लांबीची काठी घेऊन केलेला नाच हे या लोकप्रकाराचे एकमेवाद्वितीय वैशिष्ट्य आहे. मस्त्रियांची दंडारफ ही देखील दंडारनाट्याचे एक आकर्षण आहे.

उद्देश (Purpose)

(१) दंडार लोकनाट्याचे आशय-विषय अभ्यासित करून व्याख्या आणि स्वरूप शोधून घेणे.

(२) दंडारीचे झाडीपट्टीतील स्थान तपासणे.

(३) दंडारीच्या माध्यमातून समाजमनावर होणारे प्रबोधन.

(४) दंडारीचे मूल्यमापन

दंडार लोकनाट्याची व्याख्या

दंडार लोकनाट्य हे दृश्य-श्राव्य स्वरूपात सादर केल्या जाते. मनोरंजन-प्रबोधन यातून होत असते. बोली, दैनंदिन समस्या, तत्कालिन परिस्थिती याचे चित्रण दंडार लोकनाट्यातून घडत असते.

(१) **धनंजय माकाडे** - यात सुत्रधार प्रमुख गायक असतो, त्याला संगत करणारे इतर साथीदार असतात. टाळ, ढोलक, तुणतुणे (चोंगचोंगा = झाडी शब्द) इत्यादी परंपरागत वाद्ये असतात. सामुहिक नृत्य वेगवान, जोरदार असते. लिखित साहित्य फार कमी असते, जे असते ते कधी प्रकाशात वाचता यावे म्हणून मोठ्या अक्षरात हाताने लिहिलेले असते गरज्याच्या पर्तीवर दंडार सादर होते.२

(२) **मधुकर वाकोडे** - दडार हा लोकसमुहाचा एक रांगडा कलाप्रकार, द्वंद्व (भांडणे + आर) उंच स्वरात म्हणावयाचे गाणे. दंड शिपन्या धारण केलेल्या लोकांनी गाण्याच्या तालावर सादर केलेला खेळ थोडक्यात म्हणजे, दांडग्या लोकांनी आपल्या रांगड्या पद्धतीने लोकपंचावर सादर करावयाचा नाट्यसंगीत प्रकार म्हणजे दंडार किंवा दंढार ३

(३) **हिरामण लांजे** - दिवाळीनंतर मंडईत खडी दंडार दाखवितात. दिवसाच्या दंडारीत हा प्रकार असतो. याला सोंगाना खडे सोंग म्हणतात. विनोदाच्या अंगाने सादर करण्यात येणारी ही दंडार गंमत म्हणून ओळखतात. खडी दंडार च्या पर्तीवरच खडी गंमत किंवा खडा तमाशा प्रसिद्ध आहे.४

(४) **डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर** - गडक्या दंडारीत दोन्ही हाती टहारे असतात, तर प्रसंगी दंडारीत एकाच हाती टहारा असतो, पायात घागऱ्या बांधतात व एका हातात टहारा धरून लावणीच्या शब्दावर बहारदार नृत्य करतात, हीच झाडीपट्टीची खरी दंडार होय.५

अशाप्रकारे दंडार लोकनाट्याच्या काही व्याख्या आढळतात.

दंडार लोकनाट्याचे स्वरूप

प्राचीन दंडारीचे स्वरूप हे बहुतांश नृत्यात्मक होते, नृत्य या प्रकारातून सर्व लोकनाट्यांची निर्मिती झाली. मानवाने जंगल, वन, झाडी या रंगभूमीवर पहिल्यांदा जे सादर केले ते म्हणजे नृत्य होय. त्यामुळे लावणी वाद्याद्वारे स्त्री-पुरुष सामुहिकरीतीने दंडाला दंड पकडून नृत्य सादर करीत असत. कारण त्या काळात स्त्री-पुरुष समानता होती, म्हणून स्त्रियांचा गोठा सहभाग असे.

मध्ययुगीन काळात स्त्रियांना गुलाम करण्यात आल्यामुळे स्त्रीला वगळून दंडार सादर होत असे. त्यामुळे मध्ययुगीन काळात पुरुषप्रधान दंडार सादर होऊ लागली. स्त्रीपात्र ही पुरुषप्रधान करीत असत. आधुनिक काळात दंडारीचे स्वरूप बदलले. पुरुषाने पात्र पुरुष, स्त्रीपात्र पुरुष या दंडारीवरोबरच स्त्री दंडार ही सादर झालेल्या आहेत.

प्राचीन काळ - गाणी - उखळ, दंड, झाडी
गायनशैली - मुखवटे, गोंधळ, कोलाम, कातकरी
वेशभूषा - झाडाचे, झाडाची पाने, रब्बर, फुले पळ, झाडाचे दागिने.

मध्ययुगीन काळ - गाणी - वाद्यासहित सजवलेली छत्री-१.५ फूट लम्बी-१५ फूट, तीन बांधले.
गायनशैली - दुमदुमी, ढोल, कोलाम, कातकरी
वेशभूषा - कपडे (पारंपारीक) झाडाचीपाने, फुले, झाडाचे दागिने

आधुनिक काळ - गाणी - बाजारातून आणला लाकडापासून तयार केलेली किंवा रेडीमेड इस्त्रीकपडे
गायनशैली - आदिवासी, आधुनिक संगीताचा
वेशभूषा - रेडिमेड कपडे, फुलांचे, आधुनिक दागिने, व पाने फुले

प्रकाशयोजना : दिवे, गाण्यासाठी, विजेचे दिवे

अशाप्रकारे स्वरूप आपल्याला दंडार लोकनाट्यातून दिसून येते.

दंडारीचे विषय –

दंडारीचे अनेक विषय असतात. त्यामध्ये जाईरणीची दंडार, माहेरची लेक चालली सासराला, डाकू कालीचा रण रक्तमे रंगले, पैसा प्यार, गरिबाची मुले सोन्याची फुले, अटूट बंधन, डाकू रणवीर, हुंडाबळी, घरसंसार, ज्याचे पाप त्याच्या पदरी, मुठ्याची पोहेवाली, का गरिबाचे रक्त पिता अशाप्रकारे आधुनिक दंडारीच्या विषयातून सामाजिक विषय हाताळले जातात व त्यातून मनोरंजन व समाजप्रबोधन होते.५

पौराणिक दंडारीत रामायण, भक्त प्रल्हाद, लव-कुश, संपूर्ण रामायण, राजा महापुरुष, राजा हरिश्चंद्र, राजा गोपीचंद इत्यादी पौराणिक विषय असलातं, माय आज पौराणिक विषयावर दंडारी होतांना विशेषत्वाने दिसत नाहीत.

दंडारीचे घटक –

रंगभूमी, रंगरगोटी, वेशभुषा, पात्ररचना, संगीत, नेपथ्य इत्यादी प्रामुख्याने दंडारीचे घटक आहेत.

दंडार सादरीकरणाचा पूर्वरंग –

या दंडारीत तमाशाप्रमाणे गण पडद्यामागून म्हणतात. नाचणारी मुले उभारे असलेले हात जोडून गण म्हणतात. नंतर पडदा वर जातो व नपन गायले जाते. सुत्रधार प्रेक्षकांमधून वाट काढीत रंगमंचावर येतो तोवरच्यात नाचत उड्या मारत अंगाला आंब्याच्या डहाळ्या बांधलेला विदुषक हातामध्ये दोन डहाळ्या हलवत प्रवेश घेतो. येथे पूर्वरंगास प्रारंभ होऊन स्त्री आरती हातात घेऊन असते. तिच्याभोवती दोन पुरुष हात जोडून उभे असतात. गण सुरु असताना स्त्री आरती ओवाळते व पुरुष टाळ्या वाजवून गण म्हणत असतात. मागेही वादक व गायक त्यांना साथसंगत करण्याचे काम करीत असतात. गणपती, शंकर, विष्णू, महेश व देवीचे नाव घेऊन गण म्हटल्या जातो. नंतर आरती होते. गणानंतर गवळण सादर केल्या जाते. गणातील कलावंतांसोबतच पेंद्या, कृष्ण, राधा, सवंगडी यात सामील होताना दिसतात. अशाप्रकारे पूर्वरंग सादर होतो. पूर्वरंगाचा विषय हा मुलत: धार्मिक असतो.

दंडार सादरीकरणाचा उत्तररंग –

उत्तररंगाचे दोन भाग असतात. प्रारंभी काही खडे सोंग व झडत्या सादर करतात प्रत्येक सोंगानंतर लावणीसह नाच होतो. खडे सोंग, भाच, गंमत, झडती अशी दंडार सुरू होते व पुढे सरकते, उत्तररात्री उत्तररंगात दुसरा भाग सुरू होतो. हा दंडारीचा मुख्य भाग असतो. मुळ कथानकाला सुरुवात होते. त्यात रामायण-महाभारतावर आधारित कथाभागावर प्रसंग (प्रवेश) दाखवितात. यांना नाटकी सोंग म्हणतात. गान नाट्य अधिक असते. दोन भाषणानंतर पद आवश्यक असते. पात्रांची संख्या खूप असते. दंडारीतील खडे सोंग व नाटकी सोंग मिळून एकूण पात्रांची संख्या ७५-८० पर्यंत जाते. अशी दंडार रात्रभर चालते. अशाप्रकारे उत्तररंग सादर होतो.

अशाप्रकारे दंडार लोकनाट्यात सामाजिक समस्या, तत्कालिन परिस्थिती, राजकीय घडामोडी यांचा सहसंबंध दिसून येतो.

वैशिष्ट्ये –

(१) आदिवासी स्त्री-पुरुष दंडाला देव धरुन हे नाट्य सादर करीत असतात.

(२) झाडीपट्टीच्या सर्वच भागात दंडारनाट्ये सादर होताना दिसतात.

(३) प्राचीन काळात दंडाला देव धरुन, मध्ययुगीन काळात दिपरी धरुन आणि आधुनिक काळात रंगविष्कारांद्वारे दंडारनाट्ये सादर होत असतात.८

(४) प्राचीन कालाप्रमाणे आजही दंडारीत मुखवटे वापरले जातात.

(५) मध्ययुगीन काळात हे विधिनाट्य होते तर आज ते लोकनाट्य आहे.

(६) पुरुषांची दंडार लोकप्रिय आहे पण आजे फक्त स्त्रियांची दंडारही तितकीच लोकप्रिय आहे परंपरेला या दंडारीने तडा दिलेला आहे.९

(७) दिवाळी, दसरा या सणाला दंडारी होताना दिसतात

(८) दंडारीचे पूर्वरंग व उत्तररंग असे दोन भाग असतात.

(९) दंडारीच्या पूर्वरंगात धार्मिक विधी असतात, तर उत्तररंगात कलाविष्कार आढळतो.

(१०) आधुनिक युगातही झाडीपट्टीतील दंडार तितकीच लोकप्रिय आहे.

(११) झाडीपट्टीत दंडारीचे विषय पौराणिक व आधुनिकही आढळतात.

(१२) आजच्या दंडारीतून समाजप्रबोधनाचे कार्य होताना दिसते.

इत्यादी वैशिष्ट्ये दंडार लोकनाट्यातून आढळतात. झाडीपट्टी रंगभूमीत दंडारीनाट्याचे महत्त्वाचे अमुल्य योगदान

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Journal | Oct. To Dec. 2021 Issue-40, Vol-08 | 092

दिलेले आहे.

निष्कर्ष –

(१) दंडार लोकनाट्यातून सामाजिक प्रभाव व समाजप्रबोधन दिसून येतो.

(२) दंडार लोकनाट्यातून सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक आणि सांस्कृतिक जीवनशैली प्रत्ययास येते.

(३) दंडार लोकनाट्यातून नवीन पिढीतील कलावंतांना प्रेरणा मिळू शकते.

(४) दंडार लोकनाट्यातील दुर्लक्षित राहिलेल्या जाणीवांचे नवे दर्शन घडू शकते.

(५) प्राचीन काळापासून असलेली झाडीपट्टी संस्कृती दंडार लोकनाट्याच्या माध्यमातून प्रकाशझोतात आणणे.

संदर्भ टीपा –

(१) डॉ.विशाखा संजय कांबळे – झाडीपट्टी रंगभूमी, बहुजन साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर. २०१३. पृ.क्र.७१.

(२) हिरामण लांजे (रमानंद) – सम्यक झाडीपट्टी, प्रबोधनवृत्ती, विवेक प्रकाशन, नागपूर, २००६, पृ.क्र.१८०-१८१.

(३) डॉ.विशाखा संजय कांबळे – झाडीपट्टी रंगभूमी, अभि., पृ.क्र.७०

(४) तत्रैव, पृ.क्र.७१

(५) तत्रैव, पृ.क्र.७१

(६) तत्रैव, पृ.क्र.७४-७५

(७) तत्रैव, पृ.क्र.७९

(८) तत्रैव, पृ.क्र. १७६

(९) तत्रैव, पृ.क्र. १७८-१७७

□□□

23

भारतीय लोकशाही आणि वास्तव

डॉ. शीला संजय खेडीकर
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
व्ही.एन.व्ही. कॉमर्स अॅण्ड बी.बी. आर्ट्स आणि जे.जे. पी. विज्ञान महाविद्यालय, वर्धमाननगर, नागपूर

प्रास्ताविक :–

जगातील सर्वात मोठे लोकशाही राष्ट्र म्हणून भारताकडे आपण अभिमानाने बघतो. भारताची लोकशाही ही मुल्याधिष्ठीत लोकशाही आहे. पण वर्तमान लोकशाहीत ती मुल्यरहित लोकशाही झाल्याने प्रत्ययास येत असल्याचे दिसून येते. लोकशाहीनीतून प्रस्थापित मुल्यांची मांडणी राज्यघटनेत केलेली आहे. म्हणे लोकशाही राष्ट्र म्हणून गणले जाण्यासाठी नक्कीच नाही पण वास्तविकत: त्याचा उपयोग जनतेच्या कल्याणासाठी आणि एकसंघित राष्ट्राच्या विकासासाठी व्हावयास हवा जगाच्या वेगवेगळ्या भागात, वेगवेगळ्या समुह आणि समुदायामध्ये लोकशाहीचा विस्तार होत असताना सामान्य लोकांनी 'लोकशाही' या शब्दाला अनेक सकारात्मक अर्थ जोडले आहेत. खरे तर पहिली गोष्ट ही लोकशाही संकल्पना म्हणून मानण्यास हरकत नाही. त्यानुसार लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक असलेल्या मुद्दयांमध्ये विकास, सुरक्षितता आणि प्रतिष्ठा यांचाही समावेश करता येईल. विस्तृत पटावर म्हणून 'राजकारण' याकडे प्रकर्षाने बघावे लागेल. ज्यामध्ये या–या बाबींचा समावेश होतो असे की, राजकीय पक्ष, चळवळी, संघटना आंदोलन, विरोधपक्षीय लागेपोट यांच्या माध्यमातून समाजातले विविध घट स्वत:ला सार्वजनिकतेशी आणि सत्तेच्या व्यवहाराशी जोडून घेताना दिसतात. सामाजीक अत्याचार आणि आर्थीक हितसंबंधांना देखील राजकीय व्यवहाराचे कांगोरे मिळतात. त्याचप्रमाणेच लोकशाहीतील प्रस्थापित

SJIF Impact Factor - 5.54

E- ISSN 2582-5429

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

October December 2021, Vol. 03 Issue. II

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ

For Details Visit To - www.almrj.com

Akshara Publication

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
October- December 2021 Vol. 03 Issue. II SJIF Impact- 5.54

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

October- December 2021

Vol. 03 Issue. II

Scientific Journal of Impact Factor (SJIF) Impact-5.54

Scientific Journal Impact Factor

TOGETHER WE REACH THE GOAL

International Impact Factor Services

IIFS

International Society for Research Activity (ISRA)
Journal-Impact-Factor (JIF)

ISRA JIF

Digital Object Identifier-

Akshara Publication

Plot No 143 Professors colony,
Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon Maharashtra 425201

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

October- December 2021 Vol. 03 Issue. II SJIF Impact- 5.54

Editorial Board

-: Chief & Executive Editor:-

Dr. Girish Shalik Koli

Dongar Kathora

Tal Yawal. Dist. Jalgaon [M. S.] India Pin Code: 425301

Mobile No 09421682612

Website:www.aimrj.com Email:aimrj18@gmail.com

-:Co-Editors :-

- **Dr. Sirojiddin Nurmatov,** Associate Professor, Tashkent Institute Of Oriental Studies, Tashkent City, Republic Of Uzbekistan
- **Dr.Vivek Mani Tripathi,** *Assistant Professor*, Faculty of Afro – Asian Languages and Cultures, Guangdong University of Foreign Studies, Guangzhou, Guangdong, China
- **Dr.Maxim Demchenko** Associate Professor Moscow State Linguistic University, Institute Of International Relationships, Moscow,Russia
- **Dr.Chantharangsri Phrakhrusangkharak Yanakorn,** Assistance Professor Songkhla,Thailand
- **Dr.Mohammed Abdrabou Ahmed Hasan,** Assistance Professor (English) The Republic of Yemen University of Abyan General manager of Educational affairs in University of Abyan ,Yemen.
- **Dr. Vijay Eknath Sonje,** *Assistant Professor* (Hindi) D. N. College, Faizpur [M. S.]
- **Mr. Nilesh SamadhanGuruchal,** *Assistant Professor* (English)Smt. P. K. Kotecha Mahila Mahavidyalaya, Bhusawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India.
- **Dr. Shaikh Aafaq Anjum,** *Assistant Professor* (Urdu) Nutan Maratha College, Jalgaon. [M. S.] India.
- **Mr. Dipak Santosh Pawar,** *Assistant Professor* (Marathi)Dr. A.G.D Bendale Mahila Mahavidyalya, Jalgaon [M. S.] India.

AMRJ Disclaimer:

For the purity and authenticity of any statement or view expressed in any article. The concerned writers (of that article) will be held responsible. At any cost member of Akshara's editorial Board will not be responsible for anyconsequences arising from the exercise of Information contained in it.

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
October- December 2021 Vol. 03 Issue. II SJIF Impact- 5.54

Index

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
01	Study on Uses and Awareness of Different Multimedia Tools among School Teachers	Dr. Shailbala Singh / Dr. Ashok Kumar Singh	05
02	The Inevitability of English in the World of Academics, the World of Business and the Domestic World	Madhurima Mullick	11
03	Emotional Attachment among the Females, a New Trend in Young Adult Fiction	Dr. Mrs. Manik Shanthnath Patil	14
04	Comparison of Agriculture Production in Maharashtra	Prof. Avhad Baban Arjun	19
05	Importance of Questionnaire for Research	Dr. M. A. Koli	23
06	Representation of Indian Culture and Gender Discrimination in Shashi Deshpande's Novels: A New Perspective	Dr. Dashrath Dnyandev Kumble	26
07	The causes behind a women become a labor women: A Sociological study of Sultanpurbatana	Meenu / Dr.Alka Rani	31
08	Challenges and opportunities for Indian electric bus marke	Mr. Dhiraj A. Shelar Dr. Amol Uttamrao Patil	35
09	Racial Emancipation: An Althusserian Study of the August Wilson's play *Gem of the Ocean*	Kamal Kumar	38
10	सतत विकास में अक्षय ऊर्जा की भूमिका	उमा शंकर	44
11	सारग्राही संत कबीर	डॉ सुरेश कनडे	49
12	हिंदी का बदता परिवेश एवं रोजगार की संभावनाएं	डॉ.आभा सिंह	52
13	संस्कृत और नागपुरी में कहावतें	दिव्या कुमारी	56
14	मनीषा कुलश्रेष्ठ की कहानियों में नारी संवेदना	प्रियंका चाहर	61
15	वितीय सम्मेलन और महिलाएँ	नीलम चौधरी	65
16	मोहन राकेश की कहानियों मे नारी-संवेदना	डॉ.संतोष कुमार अहिरवार	68
17	भारतीय साहित्य, संस्कृति : अतीत और वर्तमान	प्रा.डॉ विजय एकनाथ सोनजे	71
18	धर्मवीर भारती का जीवन दर्शन	डॉ.जयदीप धोबी	77
19	हिन्दी कथा साहित्य में विस्थापन	डॉ. राजेन्द्र प्रसाद प्याला	80
20	हिमाचल के हिंदी उपन्यासों में पर्यावरणीय संकट	धर्म चन्द	83
21	निर्गुण परंपरा के अमूल्य धरोहर: संत रैदास	डॉ.सुधा सिंह विवेकानन्द उपाध्याय	86
22	भक्ति आंदोलन और संतकाव्य की सामाजिक चेतना	प्रा.डॉ.चित्रा धामणे	90
23	वर्तमान हिन्दी पत्रकारिता :चुनौतियाँ	डॉ श्रीकला	93
24	भारतीय आदिवासी हिंदी पत्रकारिता का स्वरूप : संभ्रम एवं सत्य	प्रो.डॉ.शशिकांत 'सावन'	96
25	वर्तमान परिप्रेक्ष्य में पत्रकारिता का महत्व	डॉ. अफ़ज़ाक इब्राहीम सिकलगर	99
26	मोहन राकेश एवं भीष्म साहनी के उपन्यासों का तुलनात्मक अध्ययन	डॉ.बसवराज के बारकेर	102
27	पत्रकारिता का समाज एवं राष्ट्र में योगदान	डॉ. दिपक (कला) विश्वासराव पाटील	105
28	पत्रकारिता में जीवनी और आत्मकथा	डॉ. रेखिका पंचारपोयिल कोट्टायि	109

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

October- December 2021 Vol. 03 Issue. II SJIF Impact- 5.54

Sr No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
29	संजीव के 'फाँस' उपन्यास में किसान विमर्श	डॉ. संतोष रायनोले	111
30	ममता कालिया के कथासाहित्य में चित्रित नारी	प्रा.अच्युत साधू शिंदे	114
31	मनोविश्लेषणवाद	डॉ.भरत के.बावलिया	117
32	प्रसाद के नाटकों में राष्ट्रीय चेतना	तितिक्षा जी वसावा	119
33	भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में हिंदी पत्रकारिता का योगदान	प्रा. डॉ. राजेंद्र काशिनाथ वाविस्कर	123
34	मन्नू भण्डारी की कहानियों में आर्थिक विपन्नता का यर्थाथ चित्रण	डॉ. कृष्ण बिहारी रॉय	127
35	जनसंख्या वृद्धि के स्थानिक स्वरूप का विश्लेषणात्मक अध्ययन जिला भिण्ड	डॉ. राजकुमार सिंह तोमर आलेक नरवरिया	130
36	मराठवाड्यातील रस्ते सुविधांचा अभ्यास	डॉ. ज्ञानेश्वर जिगे	135
37	ग्रामीण विहीर-कायदा व कटकनेर : वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती	डॉ.विशाखा संजय कांबळे	140
38	मराठी विज्ञान साहित्य संकल्पना आणि स्वरूप	रजनीगंधा कंठीराम खिरटकर प्रा. डॉ. सुदर्शन दिवसे	142
39	सामान्य माणसातल्या हृदयातला देव शोधणारा 'सूर्याजीहेब'	डॉ. जितेंद्र शामसिंग गिरासे	147
40	शास्त्रोक्त शेती व्यवस्थापन - काळाची गरज	डॉ. शशिकांत लक्ष्मणराव भोज	150
41	तरुणांमध्ये वाढती व्यसनाधिनता	प्रा. साठेराव किसन राठोड	155
42	दहशतवाद : कारणे आणि परिणाम	प्रा.विपकराव बाबुराव देवरे प्रो. डॉ. एस. पी. ढाके	159
43	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महिला रोजगाराचा प्रश्न : एक अभ्यास	प्रा.डॉ. विशाल चाणी	163
44	कृषी पर्यटन : ग्रामीण विकासाचा नवा मार्ग	डॉ. जयश्री पुरुषोत्तम सरोदे	167
45	आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार , स्वर्गीय वसंतरावजी नाईक एक विचार	प्रा. डॉ. दिलीप हरसिंग राठोड	171
46	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक कार्य व विचार	डॉ.ताराचंद माधव सावसाकडे	175

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

October- December 2021 Vol. 03 Issue. II SJIF Impact- 5.54

37

प्राचीन विहीर-कायर व कटकनेर : वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती

डॉ.विशाखा संजय कांबळे

सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख-मराठा विभाग

वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था (पीपीरिस कॉलेज) नागपूर-१

सारांश-

प्राचीन विहीर-कायर व कटकनेर : वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती याबाबत विचार करताना, कायर तालुका-वणी जिल्हा-यवतमाळ (महाराष्ट्र) या ठिकाणी इ.स.२०१४ मध्ये प्राचीन भारतीय इतिहास, संस्कृती आणि पुरातत्त्व विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ नागपूर यांनी उत्खनन केले. सातवाहन काळातील काही अवशेष सापडले. त्यावेळी प्रस्तुत संशोधक उपस्थित होती. यामध्ये एक विहीर सापडली. अशाच प्रकारची एक विहीर कटकनेर जिल्हा-अमरावती (मध्यप्रदेश)येथे आढळली. १.१.२००४ चे एक छायाचित्र केंद्रीय संग्रहालय, इन्दौर येथील दालनात लावण्यात आले आहे कायर व कटकनेर या दोन्ही ठिकाणी या विहीर आढळल्या हे विशेष आहे.याबाबत एक वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती प्रकाशात येते.

बीजशब्द- प्राचीन, विहीर, नागपूर, कायर, कटकनेर

प्रस्तावना

प्राचीन विहीर-कायर व कटकनेर ही प्राचीन सातवाहन कालीन वैभवशाली लोकवसाहत ३ हजार च्या जवळपास आढळते. महापाषाण संस्कृती या प्रांतात आढळते. डोंगराने व्याप्त असलेला सह्याद्रीचा डोंगराळ भाग असलेला हा प्रदेश आहे.दगडावर पाण्याच्या उतरण्याच्या रांगा आहेत. अशी संस्कृती महाराष्ट्रामध्ये प्रथमतः पाहायला मिळते. त्यामुळे हे गाव अतिशय प्राचीन आहे असे आपल्याला दिसते. आदिमानव डोंगराळ भागामुळे आदिमानव डोंगराळ्यातून या प्रदेशामध्ये मानव वस्ती करीत होता;असे दिसते. कायर हे गाव नदीच्या वीस किलोमीटर अंतरावर वसलेले आहे नदीच्या किनारी वसणारे गाव हे प्राचीन संस्कृतीचे दर्शक आहे. येथे सापडलेली विहीर ही अशीच पुरावा आहे. प्रस्तुत कालखंड हा सातवाहनकालीन आढळतो.

चर्चा

या गावाचे निरीक्षण करताना या गावामध्ये प्रवेश करताना हे दगडांनी बांधलेले दिसते त्या दगडांना मातीचा गिलावा दिला आहे. महापाषाण संस्कृतीचे तिथे आपल्याला दर्शन होते. या गावाशेजारी पाण्याचा एक डोह आहे.त्यावर लोक आपल्या चर्चा करताना दिसतात.गावातील लोक प्राचीन संस्कृतीचे जतन करताना दिसतात.गावामध्ये दोन मंदिर आहे. या मंदिरामध्ये वैविध्यपूर्ण अशा मूर्ती आढळतात एका मंदिरात अंबिकामाता,महादेव, मारुतीची पूजा करताना दिसतात.दुसऱ्या मंदिरात विष्णूचे नऊ अवतार पाहायला मिळतात. सभोवताल या संपूर्ण भागात वीर पाषाण लोक बघायला मिळतात. ही पूजा प्राचीन कालखंडापासून आलेली दिसते. प्रस्तुत कालखंड हा सातवाहनांचा मांडला गेला आहे. सातवाहन हे विदर्भ राज्यात राज्य करीत होते. येथे सापडलेल्या मुद्रा, सोने,चांदी व ताम्राचे शिक्के व याबरोबर हा सातवाहन कालखंड आढळतो. याठिकाणी कोडेकोट किल्ला,संकुलाचे अवशेष तेथे आढळतात.त्याठिकाणी खोदकाम झालेले आहे. संपन्नतेचा प्रत्यय, समृद्धता ही दिसून आलेली. या ठिकाणी दगडाचे रामचे, काही भांडी, गावाचे वाडगे, दगडी चरखेत, दगडी चेहरा, मूर्ती इत्यादी आढळल्यात.

Google Map - संशोधक डॉ.विशाखा संजय कांबळे यांनी केलेले उत्खनन

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

October- December 2021 Vol. 03 Issue. II SJIF Impact- 5.54

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
29	सजीव के 'फॉस' उपन्यास में विज्ञान विमर्श	डॉ. संतोष रायबोले	111
30	ममता कालिया के कथासाहित्य में चित्रित नारी	प्रा.अच्युत साधू शिंदे	114
31	मनोविश्लेषणवाद	डॉ. भरत के.बावरिया	117
32	प्रसाद के नाटकों में राष्ट्रीय चेतना	तितीक्षा जी चलावा	119
33	भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में हिंदी पत्रकारिता का योगदान	प्रा. डॉ. राजेंद्र काशिनाथ वाविस्कर	123
34	मन्नू भण्डारी की कहानियों में अंकित विपन्नता का वर्णनीय चित्रण	डॉ. कृष्ण बिहारी रॉय	127
35	जनसंख्या वृद्धि के सामाजिक स्वरूप का विश्लेषणात्मक अध्ययन जिला भिण्ड	डॉ. राकेशकुमार सिंह तोमर आलोक मलरिया	130
36	नरहरबाबांच्या ओवी सुविधांचा अभ्यास	डॉ. [illegible]	135
37	प्राचीन बिड़ीर-कायर व कटकेश्वर : ऐतिहासिक समीक्षा	[illegible]विजयता संजय वांगळे	140
38	मराठी विज्ञान साहित्य संकल्पना आणि स्वरूप	रत्नदीपा गंगाराम खिलटकर प्रा. डॉ. सुदर्शन दिघसे	142
39	सामाजिक माध्यमांतील हवामानातला देश शोधणारा 'सूर्यासारखे'	डॉ. जितेंद्र शंकरराव निमसे	147
40	शाश्वत शेती व्यवस्थापन - काळाची गरज	डॉ. शशिकांत लक्ष्मणराव भोज	150
41	तरुणांमध्ये वाढती स्वप्नाधिनता	प्रा. [illegible] किसन राठोड	155
42	दहशतवाद : कारणे आणि परिणाम	[illegible] किसनराव मारुतराव देवरे [illegible]	159
43	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महिला शेतकऱ्यांचा प्रश्न : एक दृष्टीक्षेप	प्रा.डॉ. [illegible]	163
44	कृषी पर्यटन : शाश्वत विकासाचा नवा मार्ग	डॉ. [illegible]	167
45	आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार , स्वर्गीय बाळासाहेबजी नाईक एक विचार	प्रा. डॉ. दिलीप [illegible] राठोड	171
46	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीविषयक कार्य व विचार	[illegible]	175

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
October- December 2021 Vol. 03 Issue. II SJIF Impact- 5.54

37

प्राचीन विहीर-कायर व कटकनेर : वैशिष्ट्पूर्ण संस्कृती

डॉ.विशाखा संजय कांबळे
सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख-मराठी विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था (मॉरिस कॉलेज) नागपूर-१

सारांश-

प्राचीन विहीर-कायर व कटकनेर : वैशिष्ट्पूर्ण संस्कृती याबाबत विचार करताना, कायर तालुका-वणी जिल्हा-यवतमाळ (महाराष्ट्र) या ठिकाणी इ.स.२०१४ मध्ये प्राचीन भारतीय इतिहास, संस्कृती आणि पुरातत्व विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ नागपूर यांनी उत्खनन केले सातवाहन काळातील काही अवशेष आढळले. त्यावेळी प्रस्तुत संशोधक उपस्थित होती. यामध्ये एक विहीर सापडली. अशाच प्रकारची एक विहीर कटकनेर जिल्हा-धार (मध्यप्रदेश)येथे आढळली. १.१.२००४ चे एक छायाचित्र केंद्रीय संग्रहालय, इन्दौर येथील दालनात लावण्यात आले आहे. कायर व कटकनेर या दोन्ही ठिकाणी या विहीर आढळल्या हे विशेष आहे,याबरून एक वैशिष्ट्पूर्ण संस्कृती प्रत्ययास येते.

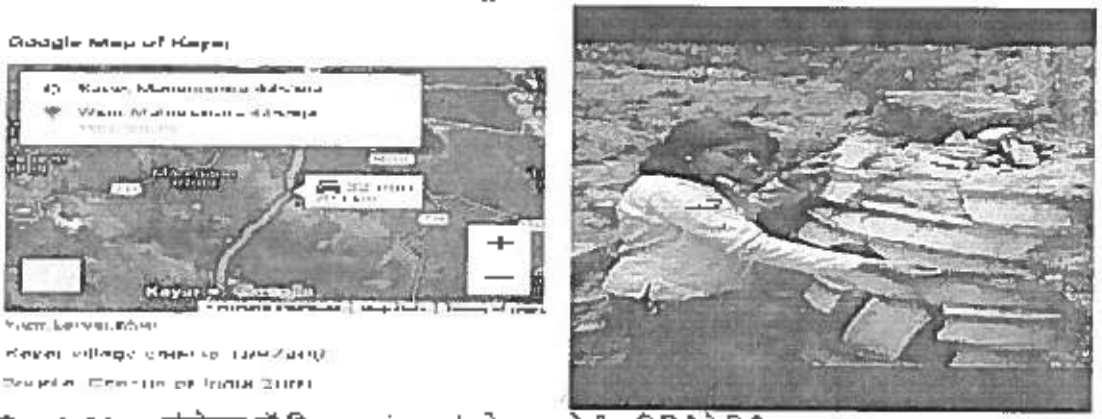
बीजशब्द- प्राचीन, विहीर, नागपूर, कायर, कटकनेर

प्रस्तावना

प्राचीन विहीर:कायर व कटकनेर ही प्राचीन संस्कृती,कायर येथील लोकसंख्या ३ हजार च्या जवळपास आढळली. महापाषाण संस्कृती या प्रांतात आढळते. दगडाने व्यापलेला चारही बाजूने दगडाने व्यापलेला हा प्रदेश आहे.दगडावर चाण्याच्या उतरण्याच्या रांगा आहेत. अशी संस्कृती महाराष्ट्रामध्ये प्रथमत- पाहायला मिळते, त्यायरून हे गाव अतिशय प्राचीन आहे असे आपल्याला दिसते. जंगलांनी वेढलेला हा प्रदेश असल्यामुळे आदिमानव कालखंडापासून या प्रदेशामध्ये मानव वस्ती करीत होता;असे दिसते. कायर हे गाव नदीच्या वीस किलोमीटर अंतरावर वसलेले आहे. नदीच्या किनारी वसणारे गाव हे प्राचीन संस्कृतीचे दर्शक आहे. येथे सापडलेली विहीर ही अद्भुतपूर्ण आहे. प्रस्तुत कालखंड हा सातवाहनकालीन आढळतो.

चर्चा

या गावाचे निरीक्षण करताना या गावांमध्ये प्रत्येक घर हे दगडांनी बांधले दिसते. त्या दगडांना मातीचा गिलावा दिला आहे. महापाषाण संस्कृतीचे तिथे आपल्याला दर्शन होते, या गावांमधील चावडीवर एक पिंपळाचे झाड आहे.त्यावर लोक आपल्या चर्चा करताना दिसतात.गावामधील लोक प्राचीन संस्कृतीचे जतन करताना दिसतात.गावामध्ये दोन मंदिर आहे. या मंदिरामध्ये वैविध्यपूर्ण अशा मूर्ती आढळतात.एका मंदिरात आदिमाय,महामाय. महादेवाची पूजा करताना दिसतात.दुसऱ्या मंदिरात विष्णूचे नऊ अवतार पाहावयास मिळतात.यावरून या प्रातात बौध्द धर्मीय लोक वास्तव्य करीत होते. ही पूजा प्राचीन कालखंडापासून आलेली दिसते, प्रस्तुत कालखंड हा सातवाहनांचा मांडला गेला आहे. सातवाहन हे विदर्भ राज्यात राज्य करीत होते. येथे सापडलेल्या मुद्रा, लोने,चांदी व जस्ताचे शिक्के व यातरून हा सातवाहन कालखंड असावा. गावाशेजारी कडेकोट किल्ला,संकुलाचे अवशेष तेथे आढळतात.त्याखाली खंदक खोदलेले आहे संकुलाच्या बाजुलाच. लगतच ही विहीर आढळली या ठिकाणी दगडाचे चमचे, काही भांडी, मातीचे वाडगे, दगडी वरवंटा. दगडी बैठक, मूर्त्या इत्यादी आढळल्या.

Google Map - संशोधक डॉ.विशाखा संजय कांबळे कायर येथील विहिरीचे निरीक्षण करताना

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
October- December 2021 Vol. 03 Issue. 11 SJIF Impact- 5.54

कायर येथे सापडलेली विहीर ही काही वेगळीच आहे. याच प्रकारची विहीर मध्यप्रदेशातील कटकनेर या ठिकाणी आढळली.ही एक महत्वपूर्ण बाब आहे. "पूर्वीच्या मध्य प्रांतातील नागपूर जिल्ह्यात सध्याच्या वर्धा व भंडारा जिल्ह्यातील काही प्रदेश होता आणि १९०८ सालापर्यंत नागपूर, काटोल, रामटेक आणि उमरेड हे चार तालुके होते. पाचवा सावनेर तालुका त्याच वर्षी नव्याने अस्तित्वात आला. सन १९११ पासून ते १९५५ पर्यंत जिल्ह्याच्या किंवा तालुक्याच्या सीमांमध्ये कोणते बदल झालेले नाहीत.. राज्यपुनर्रचना झाल्यावर १९५६ साली मध्य प्रांतातून हा जिल्हा मुंबई राज्यात व १९६० मध्ये महाराष्ट्रात समाविष्ट झाला. त्यानंतर १ मे १९८१ पासून जिल्ह्यात १४ तालुके अस्तित्वात आले."[1] कायर हे गाव विदर्भ नदीच्या किनाऱ्यावर वसले आहे नदी किनाऱ्यावर असणारी गाव प्राचीनतेची साक्ष देतात. "शेवटचा मौर्य सम्राट बृहदत्त याचा सेनापती पुष्यमित्र शुंग याने इ.स.पूर्व १८५ मध्ये आपल्या स्वामीची हत्या करून शुंग साम्राज्याची स्थापना केली.त्याची राजधानी पाटलीपुत्र येथे असली तरीही त्याच्या कारकिर्दीत शुंग साम्राज्यात मौर्य साम्राज्यातील बराच प्रदेश अंतर्भूत होता,त्यात विदर्भाचा सपावेश असावा असे दिसते.याला कालिदासप्रणित "मालविकाग्निमित्र" या नाटकाच्या कथेवरून पुष्टी मिळते. मौर्य साम्राज्याच्या उत्तरार्धात पश्चिम यज्ञसेन यांनी आपले अधिपत्य स्थापित केले होते."[2] शुंग यानंतर सातवाहन राज्य विदर्भात स्थापित झाले. "सातवाहन काळ महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचा होता.या वंशाचे अधिकांश नृपती ब्राह्मणधर्मी होते.हे नाणेघाट येथील खंडित लेखावरून व त्यांच्या स्कंद, रुद्र,यज्ञ,शिव इत्यादी नावावरून स्पष्ट होते. परंतु त्यांच्या अधिकांश कोरीव लेखांची प्रयोजन बौद्ध संघाच्या वेगवेगळ्या संप्रदायांच्या विहारांचे निर्माण व भिक्षुंच्या निर्वाहकरिता दिलेली दाने समूद करणे हा आहे.या काळी या प्रदेशाचा रोमन साम्राज्याशी होणारा व्यापार व देशांतर्गत व्यापारापुढे सातवाहन साम्राज्य फारच समृद्ध झाले होते."[3] सातवाहनाचे मध्यप्रदेश-विदर्भ यामध्ये राज्य होते.त्या कारणाने या दोन्ही प्रांतात या प्रकारच्या विहिरी आढळतात.तसेच या विहिरींची बांधणी,परीघ,उंची,वा सर्व बाबी या दोन विहिरीमध्ये सारख्याच प्रमाणात आढळतात.याचाच अर्थ असा की.या विहिरीचे बांधकाम करणारे कामगार हे दोन्ही एकच असू शकतात अथवा दोन्ही प्रांतात या पद्धतीचे राजघराण्यात विहिरी बांधण्याकरिता निवडक मजुरांची व्यवस्था केल्या गेली असली पाहिजे.कारण अशा विहिरी फक्त राजवाड्यात लगतच आढळलेल्या आपल्याला दिसतात.विहिरी उतरण्याकरिता खोलगट जागा केली आहे.एका बाजुला एकाखाली एक असे कठडे तयार केले आहेत.ते माती व दगडाचा बारीक भुरका टाकून तयार केलं आहे त्यावर गेरूचा रंग देण्यात आला आहे.

भारतामध्ये कला संस्कृतीचा एक वैभवशाली इतिहास दिसतो. "भारतातील पहिली संस्कृती सिंधू संस्कृती.इसवी सन पूर्व २५ ते ५ हजार या संस्कृतीचा कालखंड. या संस्कृतीमध्ये नागवंशीय व द्रविडवंशीय राहत.नागवंशीय हे राज्यकर्ते तर द्रविडवंशीय हे रक्षणकर्ते होते."[4]या संस्कृतीने जागतिक स्तरावर आगली मुद्रा उमटविली आहे. "सिंधू संस्कृती ही अतिशय प्राचीन संस्कृती समजली जाते.सिंधू नदीच्या तीरावर या संस्कृतीचा उदय झाला."[5] नगररचना हे या संस्कृतीचे मुख्य वैशिष्ट आढळते,या संस्कृतीचे लोण पश्चिम भारत-महाराष्ट्र-विदर्भ येथपर्यंत पसरले होते. "भंडारा परिसरामध्ये इ.स.पूर्व २६९ ते २३६ ह्या काळात मौर्यवंशीय अशोक आणि त्याच्यानंतर सातवाहनांचे राज्य होते."[6] या काळात प्रस्तुत विहिरीचे बांधकाम झाले.या विहिरीकृतीवरून भारतीय वैशिष्टपूर्ण संस्कृती अनुभवायला मिळते.

निष्कर्ष

१.प्राचीन विहीर-कायर व कटकनेर;वैशिष्टपूर्ण संस्कृती होती.

२.सातवाहन काळातील या दोन्ही विहिरी होत्या.

३.विहिरीचे काम करणारे कारागीर कुशल होते.

४.दोन्ही विहिरीचे काम करणारे कारागीर हे एक नसावेत.

५.दोन्ही प्रदेशातील कारागिरांना विहिरींच्या या वैशिष्टपूर्ण बांधकामाची माहिती होती

संदर्भ सूची

१.अरुणचंद्र पाठक-नागपूर जिल्हा-भाग २,महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर,सांस्कृतिक विभाग,महाराष्ट्र शासन,मुंबई,पृ.१.

२.अरुणचंद्र पाठक-नागपूर जिल्हा-भाग २,महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर,तत्रैव पृ ११२.

३.अरुणचंद्र पाठक-नागपूर जिल्हा-भाग २,महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर,तत्रैव पृ.११७.

४.डॉ.विलासराव सजय कांबळे-खाडीपट्टा रंगभूमी,बहुजन साहित्य प्रसार केंद्र,नागपूर,२०२१,पृ.क्र.९.

५.शब्द व्यवहार-लोकसाहित्य(संकल्पना व स्वरूप),कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद,१९९९,पृ.क्र ३

६.शिवपाल लांजे-(रमानंद)-समग्र झाडीपट्टी,विवेक प्रकाशन, नागपूर,२००६,पृ क्र.९४

International Refereed Research Journal

Instructions for Writers & Scholars

Vidyawarta Welcomes full length research papers, short communications, review articles in all areas of languages & social sciences.

- Articles should be in MS-Word OR Pagemaker (Font: Kruti Dev 55, ISM Dv8-TT Divay, Times New Roman, Size 14 OR 12. All settings should be normal.
- Graphs, Maps, Pictures, Tables etc. are accepted in the prescribed area of Pagemaker Setting.
- The paper will be accepted in soft copy only. Articles received will be sent to the subject expert for review and comments.
- Prior to the publication of articles, the final decision will be of the editorial board.
- All the modifications suggested by the referees / Methodology must be followed.
- Research paper must be within 2500 words (maximum 5 pages).

"The author will be given a free copy of the Journal. Author should send soft copy of full length research paper in MS-Word 2003 Version in Unicode Style in MS-Word OR Pagemaker. Font: Kruti Dev 55, ISM-Dv8-TT Divay, Times New Roman, Size 14 OR 12. Author should send passport size photo."

Vidyawarta

Publisher & Owner
Shri Hemant Rajendra Ghodke
& Edit By
Dr. Gholap Bapu Ganpat
C/o Shivajirao Deshmukh
Near Ashram Mandir, Sachanagar,
Parli Vaijnath, Dist. Beed 431 515
(Maharashtra, India) Cell : + 091 76 88676 56

Vidyawarta Research Journal ISSN-2319 9318 Issue-40, Vol-01, Oct. to Dec. 2021 40.01

MAHMUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Vidyawarta®

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Issue-40, Vol-01, Oct. to Dec. 2021

Editor
Dr. Bapu G. Gholap

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता

Oct. To Dec.2021
Issue 40, Vol-01

Date of Publication
01 Oct. 2021

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक वैचारिकवर व्यक्त झालेल्या मताशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Date of Publication
01 Oct. 2021

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www.विद्यावार्ता.com

YouTube Channel

Vidyawarta is peer-reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshvardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and attitude regarding educational research and literary creativity.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are there writers own. This Journal does not take any liability regarding approval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publication is not necessary. Editors and publishers have the right to correct all acts published in Vidyawarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract CD / and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Govt. of India.
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

http://www.printingarea.blogspot.com

Editorial Board & review Committee

- **Chief Editor**
Dr **Gholap Bapu Ganpat**
Parli_Vaijnath,Dist. Beed Pin-431515 (Maharashtra)
9850203205, 7588057695
vidyawarta@gmail.com

- **M.Saleem**
saien Ghulam street
Fatehgarh Sialkot city
Pakistan. Phone Nr. 0092 3007134022
saleem.1938@hotmail.com

- **Dr. Momin Mujtaba**
Faculty Member,Dept. of Business Admin.
Prince Salman Bin Abdulaziz University
Ministry of Higher Education,Kingdom of Saudi Arabia. Tel No.: +966-17862370 Extn: 1122

- **N.Nagendrakumar**
115/478, Campus road,
Konesapuri, Nilaveli (Postal code-31010),
Trincomalee, Sri Lanka
nagendrakumarn@esn.ac.lk

- **Dr. Vikas Sudam Padalkar**
vikaspadalkar@gmail.com
Cell. +91 98908 13228 (India),
+ 81 90969 83228 (Japan)

- **Dr. Wankhede Umakant**
Navgan College, Parli –v Dist. Beed
Pin 431126 Maharashtra
Mobi.9421336952
umakantwankhede@rediffmail.com

- **Dr. Basantani Vinita**
B-2/8, Sukhwani Paradise,
Behind Hotel Ganesh, Pimpri,
Pune-17 Cell 09405429484,

- **Dr. Bharat Upadhya**
Post.Warnanagar, Tq.Panhala,
Dist.Kolhapur-4316113
Mobi.7588266926

- **Jubraj Khamari**
AT/PO - Sirkanda, P.S./Block - Sohela
Via/Dist. - Bargarh, Pin - 768028 (Orissa)
Mob No. – 09827983437
jubrajkhamari@gmail.com

- **Krupa Sophia Livingston**
289/55, Vasanthapuram,
ICMC, Chinna Thirupathy Post,
Salem- 636008 +919655554464
davidsvbts@gmail.com

- **Dr. Wagh Anand**
Dept. Of Lifelong Learning and Extension
Dr B A M U Aurangabad pin 431004
Mobi. 9545778985
wagh.anand915@gmail.com

- **Dr: Ambhore Shankar**
Jalna,Maharashtra
shankar796@gmail.com
Mobi.9422215556

- **Dr. Ashish Kumar**
A-2/157, Sector-3, Rohini, Delhi -110085
Ph.no: 09811055359

- **Prof. Surwade Yogesh**
Dept. Of Library, Dr B A M U Aurangabad , Pin 431004
Cell No: +919860768499
yogeshps85@gmail.com

- **Dr.Deepak Vishwasrao Patil,**
At.Post.Saundhane, Near
Kalavishwa Computer. Tq Dist.Dhule-424002.
Mobi. 9923811609
patildipak27583@gmail.com

- **Dr.Vidhya.M.Patwari**
Vanshree Nagar,Behind Hotel
Dawal, Mantha Road, Jalna-431203
Mobi.9422479302
patwarivm@rediffmail.com

- **Dr.Varma Anju**
Assistant Professor, Dept of Education,
Sikkim University 6th Mile, Samdur Tadong-737102
GANGTOK - Sikkim, (M 8001605914)
anjuverma2009@rediffmail.com

- **Dr.Pramod Bhagwan Padwal**
Associate Professor,Department of Marathi
Banaras Hindu University,
Varanasi-221005.(Uttar Pradesh)
Mobi. 9450533466
pbpadwal@gmail.com

INDEX

01) A study of forming comprehensive attitudes of good soil .
Dr. Udhav Eknath Chavan, Kada, dist. Beed ||10

02) From Philosophy to Politics: A Deleuzean reading of Haider
Dr. Savita Deogirkar, Nagpur ||15

03) Nani Bala Devi an unsung Female Freedom fighter of Bengal
Dr. Gouri Dey, Siliguri ||23

04) Covid-19 and International Trade: Issues and Actions
Dr.Suresh Namdeo Gawai, Chikhli, Dist-Buldana ||24

05) Mother-The rise of New Women in Russian social struggle
Rupinder Jeet Kaur ,Punjab ||30

06) Quest for the Perfection in the Play 'Hayavadana'
Prof. Sudhir Dinkar Mulik, Karmala. Dist Solapur ||32

07) Impact of Priority Sector Lending to Rural Women : An Overview
Munna Kumar Sharma, Chapra (Bihar) ||35

08) THE PURPOSE OF EDUCATION AND WEAKER SECTIONS IN INDIA
Dr. Neena Shireesh, Delhi. ||37

09) EFFECT Of YOGA THERAPY ON OBESITY IN HOUSEHOLD WOMENS
Varun Ahuja, Dr. Guneet Monga Bhargava, Rajasthan ||42

10) इयत्ता आठवीच्या इतिहास विषयाच्या पाठ्यपुस्तकातून प्रतिबिंबित....
डॉ. एकनाथ द. वाजगे, जुन्नर, पुणे. ||49

11) नांदेड शहरातील व्यायामशाळेत जाऊन सर्वसाधारण व्यायाम प्रशिक्षण....
प्रा. डॉ. आघाव बी.पी., साळवे विवेक जयंत, अहमदनगर. ||52

12) अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वननिवासी अधिनियम २००६ स....
प्रा. डॉ. अशोक नारायण गायकवाड, किल्लारी. ||56

13) शेतकरी आंदोलन
प्रो. डॉ. अकोशगीर दत्तगीर गोस्वामी, भुसावळ ||59

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

14) प्राचीन टफन संस्कृती—वुर्ली
डॉ. विशाखा संजय कांबळे, नागपूर ||65

15) राजर्षी शाहू महाराजांचे सामाजिक विचार
प्रा. डॉ. प्रभाकर रामलिंग कीर्तनकार, पूर्णा ||67

16) पर्यावरण आणि कृषी विकास
प्रा. डॉ. मांडवकार हरिहर शिवदास, भिडकी, नांदेड ||69

17) मराठवाड्यातील भूमिहीनांचा सल्लायक्
प्रा. सुनिल ना. लोहे, डॉ.संजय गायकवाड , वसमत जि.हिंगोली ||72

18) महिलांचे राजकीय आरक्षणाची गरज
प्रा.डॉ. प्रविण कनकुटे, जालना ||74

19) जागतिक कीर्तीचे संस्थापक डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांचे कार्य
प्रा. एस. बी. मस्के, लातूर. ||76

20) दलित साहित्याचे यदसते वास्तव
प्रा.डॉ. आवारे बी.एस., चौंमाळा. ता. जि. बीड. ||79

21) आधुनिक तंत्रज्ञान आणि ग्रामीण संस्कृती : एक चिंतन
डॉ. मारोती माधवराव घुगे, घनसावंगी, जि. जालना ||81

22) लिंगभाव असमानता आणि सामाजिक दृष्टिकोन
डॉ. कन्नाडे एम. के., कोल्हापूर ||85

23) १९ वीं सदी में मेवाड़ में सामाजिक सुधार
निखिल कुमार, जयपुर ||89

24) गांधी दर्शन में श्रम का महत्त्व
डॉ. संजीव कुमार, सुन्दरपुर, जिला. दरभंगा ||91

25) उपनिषदों में प्रतिपादित कतिपय नैतिक मूल्य
डॉ. रेखा अरोड़ा ||94

26) १९३५ का अधिनियम और संघीय व्यवस्था
नेहा कुमारी, बोधगया ||98

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

14

प्राचीन दफन संस्कृती—कुही

डॉ. विशाखा संजय काबळे
विभाग प्रमुख—प्राच्यी विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व
समाजविज्ञान संस्था (पॉरिस कॉलेज) नागपूर

सारांश

प्राचीन दफन संस्कृती—कुही या विषयाच्या अनुषंगाने विचार करताना, नागपूरपासून ४२ किलोमीटर अंतरावर कुही (ता.कुही जि.नागपूर)हे प्राचीन गाव वसले आहे. कुही या गावाचे क्षेत्रफळ जुमारे ८९२.६५ हेक्टर आहे. या गावात प्राचीन दफनस्थळे आढळली. इथे शिळावर्तुळ आहेत. यादफन संस्कृतीचा कालखंड इसपूर्वीसन पूर्व साधारणपणे ३ हजार वर्षापुर्वीचा असावा. शिळावर्तुळे हीपांढरे, सोनेरी पाडरे,या रंगाची आहेत. नाग नदीच्या परिसरात, गावालगत पुरव्य रस्त्याच्या डाव्या बाजुला हीशिळावर्तुळे आहेत. दफनस्थळांचा भाग उंच आहे. शिळावर्तुळातील शिळांची संख्या नेहमीच्या शिळावर्तुळासारखी ३४–३२–२८ इतकी आहाती. या शिळावर्तुळावर कपपाखडे आहेत. रस्त्याचे बांधकाम करताना त्यातील काही शिळा नष्ट झालेल्यात. फक्त आज एक शिळावर्तुळ कायम स्वरूपात आहे. या शिळावर्तुळाला मालाचा गोटाअसे गावकासीय संबोधतात. गावप्रमुख, मुखिया, पुजिलाती, नायक, वीर पुरुष यांच्या स्मरणार्थ रचल्या गेलीत.

बीजशब्द : कुही, नागपूर, संस्कृती, दफनस्थळे, शिळावर्तुळ, रचना, नागवंशीय, नागपूर

प्रस्तावना

प्राचीन दफन संस्कृती—कुहीचा विचार करताना, दफनस्थळी प्राचीन संस्कृतीच्या अनेक खुणा आढळतात. 'कुही' हे प्राचीन गाव असून अडासच्या जंगलापास १० कि. मी. अंतरावर आहे, नाग नदीच्या काठावर, वस्तीच्या लगतच प्राचीन स्मशानभूमी आहे. या गावाजवळील खोपडी या गावी प्राचीन संस्कृतीचे अवशेष ४–५ वर्षांपूर्वी झालेल्या उत्खननात सापडले. दफनस्थळी शिळावर्तुळ हे पांढ—या रंगाचे आहेत हे या शिळावर्तुळाचे वैशिष्टय आहे. या दफनस्थळांवरून मानवी वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृतीची ओळख होते.

चर्चा

कुहीची स्मशानभुमीही विस्तीर्ण प्रदेशात आहे. खोपडीचा प्रदेश कुहीपासून ३ कि.मी.अंतरावर आहे. या ठिकाणी साल वर्षापूर्वी डेक्कन कॉलेज पुरातत्त्व विभाग, पुणे यांनी उत्खनन केले शासकीय कर्मचाऱ्यांने उत्खनन रशळी भेट दिली.त्यामध्ये प्रस्तुत संशोधक सहभागी होती. त्यावेळी घटना या प्रदेशाची माहिती जाणता आली. येथे नवाषाण संस्कृतीचे लोक राहत होते. त्याच लोकांची ही स्मशानभूमी. या वस्तीच्या थोडया अंतरावर जंगली प्रदेशात ही स्मशानभूमी आहे. वस्ती व नदीपलीकडेलगतच स्मशानभूमी आहे. आज कुही हे तहसील कार्यालयाचे मुख्य केंद्र असून नाग नदीच्या लगत वसले आहे.[१]

शिळावर्तुळ (मालाचा गोटा) गुगलीवरून ३ कि. मी. अंतरावर प्राचीन खोपडी या गावाच्या परिसरात एक शिळावर्तुळ आहे.गावकासीयांनी मालाचा गोटा असे संबोधलात. हो Copy Google वरून घेण्यात आली आहे...

या शिलावर्तुळाचा व्यास ३०–३०. सर्वात मोठा दगड ४ फूट इंच, उंची ४ फूट ६ इंच, जाडी १फूट अशी आहे. दगडांची संख्या साधारणपणे २८ अशी आहे. काही दगड अगदी जवळ तर काहीमध्ये ६ इंचाचे अंतर आहे. दगडाचे रंग लालसर आहेत. जमिनीखालील बांधण,मध्य भागात सोनेरी—भगकिरी, वर पांढरा—काळया रेषा—धुरकट असे दगड आहेत पाऊस व वातावरणामुळे दगडाचे रंग बदलले.येथील दंतकथेनुसार येथे माल(धनसंपत्ती) असल्यामुळे याला मालाचा गोटा म्हणतात.या मालाने संरक्षण जाग करतो. अशी धारणा आहे.[२] यासमवत हे शिलावर्तुळ आहे हे गाव प्राचीन काळी आर्थिकदृष्टया व्यापार केंद्र होते. महाषाण संस्कृतीचे लोक नागवंशीय होते. जो मुखिया असेल त्याला गावकासीय मालदार असे संबोधत असावे. मालदाराचे हे शिलावर्तुळ असल्याने अशी दंतकथा प्रचलीत झाली असावी. या ठिकाणी आज कुणी

Vidyawarta®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

At.Post,Limbaganesh,Tq.Dist.Beed Pin-431126 (Maharashtra)

Certificate Of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper/article titled "Removal of Jammu and Kashmir's Special Special Status and Reorganization in Union Territories of Dr./Mr./Miss/Mrs. SANJAY NARAYANRAO KANINDE

It is peer reviewed and published in the Issue 40 Vol. 07 in the month of Oct. to Dec. 2024

Thank you for sending your valuable writing for Vidyawarta Journal

dexed (IIJIF) | Impact Factor 7.940 | Govt.of India Trade Marks Registry Regd.No.2611690

ISSN-2319 9318

Editor in chief
Dr.Bapu G.Gholap

AH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Vidyawarta®

Issue-40, Vol-07, Oct. to Dec. 2021

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Editor
Dr.Bapu G. Gholap

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Oct. To Dec.2021
Issue 40, Vol-07

Date of Publication
01 Nov. 2021

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक वैमासिकात व्यक्त झालेल्या मताशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

*Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist.Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell-07588057695,09850203295
harshwardhanpubl@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Editorial Board & review Committee

- **Chief Editor**
Dr Gholap Bapu Ganpat
Parli_Vaijnath,Dist. Beed Pin-431515 (Maharashtra)
9850203295, 7588057695
vidyawarta@gmail.com

- **M.Saleem**
sajen Ghulam street
Fatehgarh Sialkot city
Pakistan. Phone Nr. 0092 3007134022
saleem.1938@hotmail.com

- **Dr. Momin Mujtaba**
Faculty Member,Dept. of Business Admin.
Prince Salman Bin AbdulAziz University
Ministry of Higher Education,Kingdom of Saudi Arabia, Tel No.: +966-17862370 Extn: 1122

- **N.Nagendrakumar**
115/178, Campus road,
Konesapuri, Nilaveli (Postal code-31010),
Trincomalee, Sri Lanka
nagendrakumarn@esn.ac.lk

- **Dr. Vikas Sudam Padalkar**
vikaspadalkar@gmail.com
Cell. +91 98908 13228 (India),
+ 81 90969 83228 (Japan)

- **Dr. Wankhede Umakant**
Navgan College, Parli –v Dist. Beed
Pin 431126 Maharashtra
Mobi.9421336952
umakantwankhede@rediffmail.com

- **Dr. Basantani Vanita**
B-2/8, Sukhwani Paradise,
Behind Hotel Ganesh, Pimpri,
Pune-17 Cell: 09405429484,

- **Dr. Bharat Upadhya**
Post.Warnanagar, Tq.Panhala,
Dist.Kolhapur-416113
Mobi.7588266926

- **Jubraj Khamari**
AT/PO - Sarkanda, P.S./Block - Sohela
Via/Dist. - Bargarh, Pin - 768028 (Orissa)
Mob. No - 09827983437
jubrajkhamari@gmail.com

- **Krupa Sophia Livingston**
289/55, Vasanthapuram,
ICMC, Chinna Thirupathy Post,
Salem- 636008 +919655554464
davidswbts@gmail.com

- **Dr. Wagh Anand**
Dept. Of Lifelong Learning and Extension
Dr B A M U Aurangabad pin 431004
Mobi. 9545778985
wagh.anand915@gmail.com

- **Dr. Ambhore Shankar**
Jalna, Maharashtra
shankar296@gmail.com
Mobi.9422215556

- **Dr. Ashish Kumar**
A-2/157, Sector-3, Rohini, Delhi -110085
Ph.no: 09811055359

- **Prof. Surwade Yogesh**
Dept. Of Library, Dr B A M U Aurangabad , Pin 431004
Cell No. +919860768499
yogeshgs85@gmail.com

- **Dr.Deepak Vishwasrao Patil,**
At.Post.Saundhane, Near
Kalavishwa Computer, Tq.Dist.Dhule-424002.
Mobi 9923811609
patildipak22583@gmail.com

- **Dr.Vidhya.M.Patwari**
Vanshree Nagar,Behind Hotel
Dawat, Mantha Road, Jalna-431203
Mobi.9422479302
patwarivm@rediffmail.com

- **Dr.Varma Anju**
Assistant Professor, Dept. of Education,
Sikkim University 6th Mile, Samdur Tadong-737102
GANGTOK - Sikkim. (M.8001605914)
anjuverma2009@rediffmail.com

- **Dr. Dinesh Kumar Charan**
Associate Professor and HOD-History Dept.,
Govt.Lohia College Churu (Rajasthan) India
Pin- 331001
Mob. No.-9414305804

INDEX

01) COMMUNICATION
Prof. Borude Sharmishtha Balkrishna & Prof. Jadhav Balasaheb Rohidas ||10

02) Removal of Jammu and Kashmirs Special Status (Article 370) and ...
Sanjay N. Kaninde, Nagpur ||13

03) The Impact of COVID-19 on Sport and Physical Activity: A Study
Dr. Charanjeetsingh Mahajan, Nanded ||16

04) E-Waste Issues and Challenges and Its Management in Indian Scenario: An ...
Mohammad Imran, Sriganganagar [Raj.] ||20

05) REFORM OF LAND ACQUISITION FRAMEWORK IN INDIA
Neelam Rani & Dr. Sangita Upadhyay, Meerut, U.P. ||27

06) SUSTAINABLE BUSINESS PRACTICES AND CHALLENGES
Dr.Patil Bhagwan S., Dist. Kolhapur ||32

07) HUMANITIES: CHALLENGES AND SUSTAINABILITY
Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil, Dist Kolhapur ||38

08) Right to Internet Access as a Basic Human Right:- Internet Shutdown a ...
RASHTRA BARDHAN, RUDRAPUR ||44

09) Virtual Education: Pathway to Achieve Sustainable Development In ...
Dr. Neeta Sahu ||52

10) Caste Exploitation and Social Injustice in Mulk Raj Anand's 'Untouchable'
Akhilesh Kumar Verma, Ayodhya, Uttar Pradesh ||56

11) मराठा कोल्हापूर खंडातील महसूल विषयक धोरण आणि शासन व्यवस्था(१६३० ते १८१८)
राहुल केदारनाथ बोरसे, जि. जळगाव, महाराष्ट्र ||60

12) भारतीय संस्कृतीचा महान ठेवा
प्रा.डॉ. अरुण माधवराव चव्हाण, परळी वैद्यनाथ ||61

13) ऐतिहासिक कारगिल युध्द
डॉ.भाऊसाहेब वसंतराव जाधव, खुलताबाद ||64

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

not know us. Out style of dressing, which consists of choice of clothes, colour and hairstyle, is a means of nonverbal communication that contributes in a small but important way to our success as communicators. This is because personal appearance influences the attitudes and opinions of our audience towards us and causes them to form impressions about our capability. Further, knowing that we look neat and well dressed gives us a lot of self-confidence when we face an audience, however small.

Here are some general tips on personal appearance. You may find these useful, but remember that dressing appropriately for an interview, a meeting, a presentation or simply for work or for social occasions is really a matter of using your common sense and judgment.

➢ Dress in clean, ironed clothes that are neither very formal (e.g. a three-piece suit) nor casual (e.g. jeans or T-shirt). To be sure that you are well dressed, do not wear clothes not appropriate for work?

➢ Make sure your hair is neatly combed and that your nails are clean.

➢ Using make-up and strong perfumes is distracting, and more importantly, inappropriate for work situations.

Conclusion :

In such way communication is an integral part in the life of a human being. Through this research paper we also find that formal and informal communication verbal and non-verbal communication body language voice and apperence are inseperably united in communication.

Reference :

➢ Enriching oral and written communication in English

➢ Thorat, Ashok and Lokhandwala, Munira, 2009

➢ Enriching Oral And Written Communication In English Mumbai : Orient Blackswan, Private Limited

02

Removal of Jammu and Kashmirs Special Status (Article 370) and Reorganization in Union Territories

Sanjay N. Kaninde
Vasantrao Naik Govt. Institute of Arts & Social Science, Nagpur

The constitution of India, which deals with "Temporary, Transitional and Special Provisions under Part XXI. The state of Jammu and Kashmir (J & K) has been accorded special status under Article 370. Even through included in 1st Schedule as 15th State, all the Provisions of the Constitution which are applicable to other states are not applicable to J & K.

Brief Historical Background

When India and Pakistan gained their independence on 15th and 14th August, 1947, respectively, J & K Chose to remain independent. There was an agreement by J & K with Pakistan and India that none of them will attack J & K while India respected the agreement and exercised restraint, but Pakistan attacked Kashmir in a bid to annext by force on 6th October, 1947, Kashmir was attacked by "Azad Kashmir Forces" supported by Pakistan. To save J & K Maharaja Hari Singh (The then ruler of J & K) Choose to accede J & K to India. In October, 1947, the accession was made by the ruler in favour of India in consideration of certain commitments made by Pt. Jawaharlal Nehru (the then Prime Minister of India). It was in the pursuance of those commitments that Article 370 was incorporated in the constitution.

Legal and constitutional status of Kashmir Prior to the revocation of article 370:

Article 370 of the constitution of India is described as a "Temporary provision" that

grants the state of Jammu and Kashmir a special autonomous status within the Indian Union Under Article 370(1) (b), the Union Parliament can only make laws for the state," in consultation with the government of the state, on the certain matters that we specified in the instrument of accession namely defense foreign affairs and communications. Other matters in the legislative subject lists can apply to Jammu and Kashmir only with the "concurrence of the government of the state through a presidential order. J & K. was the only state which had a constitution of its own. The constitution of J. & K was enacted by a separate constituent assembly set up by the state and it came into force on 26th January 1957.

Article 370 gave special status for Jammu and Kashmir

Special provisions. (Temporary provisions with respect to the state of Jammu and Kashmir)

Jurisdiction of Union Legislature:

Parliament or Union legislature has very limited jurisdiction in case of J & K compared to other states. Till 1963, Parliament could legislate on subjects contained in the Union list under the 7th Scheduled of the constitution. But later, the parliament had power to legislate not just on subjects contained in the Union list but also on some of the subject of concurrent list. Residuary power, unlike other states, rest with J & K, the Parliament had no power to legislate preventive detention laws for the state.Only the state legislature had the power to do so.

Power in certain matters:

Any action of the parliament or union executive which results in alteration of the name or territories or international treaty or agreement affecting the disposion of any part of the territory of the state requires the consent of the state legislature or the state executive to be effective.

In emergency situation

The union of India has no power to declare financial emergency under article 360 in the State. The Union can declare emergency in the State only in case of war or external aggression. No proclamation of emergency made on the grounds of internal disturbance or imminent danger thereof shall have effect in relation to the state unless (d) it is made at the request or with the concurrence of the government of the state or (b) where it has not been so made, it is applied subsequently by the president to the state at the request or with the concurrence of the government of that state.In December 1964, Article 356 and 357 were extended to the state. Fundamental rights, fundamental duties and directive principles of state policy where not applicable to J & K in addition to other fundamental rights, Article 19(1) (F) and 31(2) of the constitution were still applicable before its unification of J & K as a union territory.Fundamental rights to property are still guaranteed in this Kashmir.

High Court of J & K

The High court of J &K had limited powers as compared to other High Courts within India, it can't declare any law unconstitutional. Unlike High Courts in other states, under Article 226 of the constitution, it can't issue writs except for enforcement of Fundamental Rights.

Official Languages

Provisions of Part XVII of the constitution apply to J & K only insofar as they relate to:

- The official language of the Union;
- The official language for communication between one state and another; or between a state and the union;
- Language of the proceeding in the Supreme Court Urdu was the official language of the state but use of English is permitted for official purposes unless the state legislature provides otherwise.

Jammu & Kashmir Reorganization Act (2019)

The Jammu and Kashmir reorganization act, 2019 is an act of the parliament of India containing provisions to reconstitute the state of Jammu and Kashmir. Which has been the sub-

ject of dispute among India, Pakistan and China since 1947, into the Union territories "UTs) called Jammu and Kashmir and Ladakh on 31st October 2019. A bill for the act was introduced by the Minister of Home Affairs, Amit Shah in the Rajya Sabha on 5th August, 2019 and was passed on the same day, it was then passed by the Lok Sabha on 6th August 2019 and it received the President Assent on 9th August 2019.

Main provisions of the Act

1 The act reorganizes the state in to two union territories namely Union Territory of Jammu and Kashmir, and that of Ladakh. While the former will have a legislative assembly, Ladakh will be administered by a lieutenant governor alone.

2. The Union territory of Ladakh will include the districts of Leh and Kargil, while all other districts will be accorded to Jammu and Kashmir.

3. Out of the six Loksabha seats allocated to the Jammu and Kashmir, one will be allocated to Ladakh.

4. High Court of Jammu and Kashmir will function as High Court for both the Union territories.

5. The total number of seats in the legislative assembly of the Union territory of Jammu & Kashmir to be filled by persons chosen by direct election shall be 107.

6. Seats shall be reserved for scheduled caste and the scheduled tribe in the legislative assembly of the Union territory of Jammu and Kashmir.

7. Lieutenant Governor of the successor Union territory of J & K may nominate two members to the legislative assembly to give representation to women, it in his opinion, women are not adequately represented in the legislative assembly.

8. Exemption of property of Union from taxation : The property of the Union shall, save in so far as parliamentary by law otherwise provide, be exempted from all taxes imposed by or under any law made by the legislative assembly or by or under any other law in force in the Union territory of J & K.

Provided that nothing in this section shall, until parliament by law otherwise provides, present any authority within the Union Territory of J & K from levying any tax on any property of the Union to which such property was immediately before the commencement of the constitution liable or treated as liable, so long as that tax continues to be levied in that Union Territory.

9. Restriction on laws passed by legislative assembly with respect to certain matters :

(i) The provision of article 286, 287 and 288 shall apply in relation to any law passed by the legislative assembly with respect to any of the matters referred to in that article as they apply in relations to any law passed by the legislature of state with respect to those matters.

(ii) The provisions of article 304 shall, with the necessary modifications apply in relation to any law passed by the legislative assembly with respect to any of the matters referred to in that article as they apply in relation to any law passed by the legislature of a state with respect to those matters.

Official language: (i) The legislative assembly may by law adopt any one or more of the Languages in use in the Union Territory of J & K or Hindi as the official language or language to be used for all or any of the official purposes of the union territory of J & K.

(iii) The business in the legislative assembly of the Union territory of J & K shall be transacted in the official language or Languages of the Union territory of J & K or in Hindi or in English.

CONCLUSION:

India's BJP led government is hailing its decision to strip the state of Jammu & Kashmir of autonomy after seven decades, characterizing it as the correction of "Historical blunder." After implementing this act Kashmir will no

longer have a separate constitution but will have to abide by the Indian Constitution much like any other state. All Indians laws will be automatically applicable to these Union territories. May be in future violence in the valley will be decreases.

REFERENCE:

1. Indian Polity & Governance, Arihant Publications (India) Limited, New Delhi, P.174.
2. The Gazette of India, New Delhi, Friday, 9th August, 2019.
3. S.R. Maheshwari, Indian Administration, 6th Edition, Orient Black-swan Private Ltd., New Delhi, 2001.
4. Dr. Durga Das Basu, Introduction to the Constrution of India, Wadhwa and Company, Nagpur, 2003.
5. B.S. Fadia, The Constitution of India, Sahitya Bhawan Publication, Agra.
6. Subhash C. Kashyap, Our Constitution, National Book Frust India, New Delhi, 1994.
7. Akhtar Rais, Kriskwillam, Jammu and Kashmir, State India, Encyclopedia Britanica, 7th August 2019, Retrieved
8. Article 370 and 35(A) revoked : How it would change the face of Kashmir, The economics times, 5th August, 2019.
9. PIT (5th August, 2019), Jammu Kashmir Article 370.
10. "Jammu & Kashmir Reorganisation Bill passed Rajasabha, The Indian Express, 5th August 2019.
11. Mohanty Prasanna, Jammu Kashmir Reorganisation bill 2019, India Today.
12. Reorganization of J & K, Internal affair, PTI, 31st October 2019.
13. Jammu and Kashmir bifurcated : India has one less state, gets two new Indian territories in J & K Ladakh, Indian Today, 31st October 2019.
14. Jammu and Kashmir Reorganization Act, 2019, Ministry of Law and Justice, Legislative department, 9th Aug. 2019.

03

The Impact of COVID-19 on Sport and Physical Activity: A Study

Dr. CharanJeetsingh Mahajan
Director of Physical Education,
Narayanrao Chavan Law College, Nanded

Abstract:

The pandemic of Corona virus disease (COVID-19) is an unprecedented time all over the world. Since its outbreak, the COVID-19 has spread in almost all the countries of the world. Substantial physical & social distancing measures, knockdowns of educational institutions and sporting events are stopped, restricting individuals regular activities and all over the world appeal from their governments asking their people to stay at home, stay safe.

Such types of social distancing norms require that those people have veryfew opportunities to keep themselves physically active, particularly if activities such as walking, jogging, cycling, going to the gym are being confined. Moreover, these drastic measures also make it very easier to be sedentary at their homes for longer periods of time.The effect of this physical inactivity may possibly be seen in many sectors such as community service, health and overall wellness of the people all over the world. Sports play a major contribution in economic and social development. Its role is well recognized by many Governments, including in the United Nations 2030 Agenda, whichensures healthy lives and promotes well-being for all at all ages. The present paper tries to analyze the challenges COVID-19 has posed to both the sporting world and to physical activity.

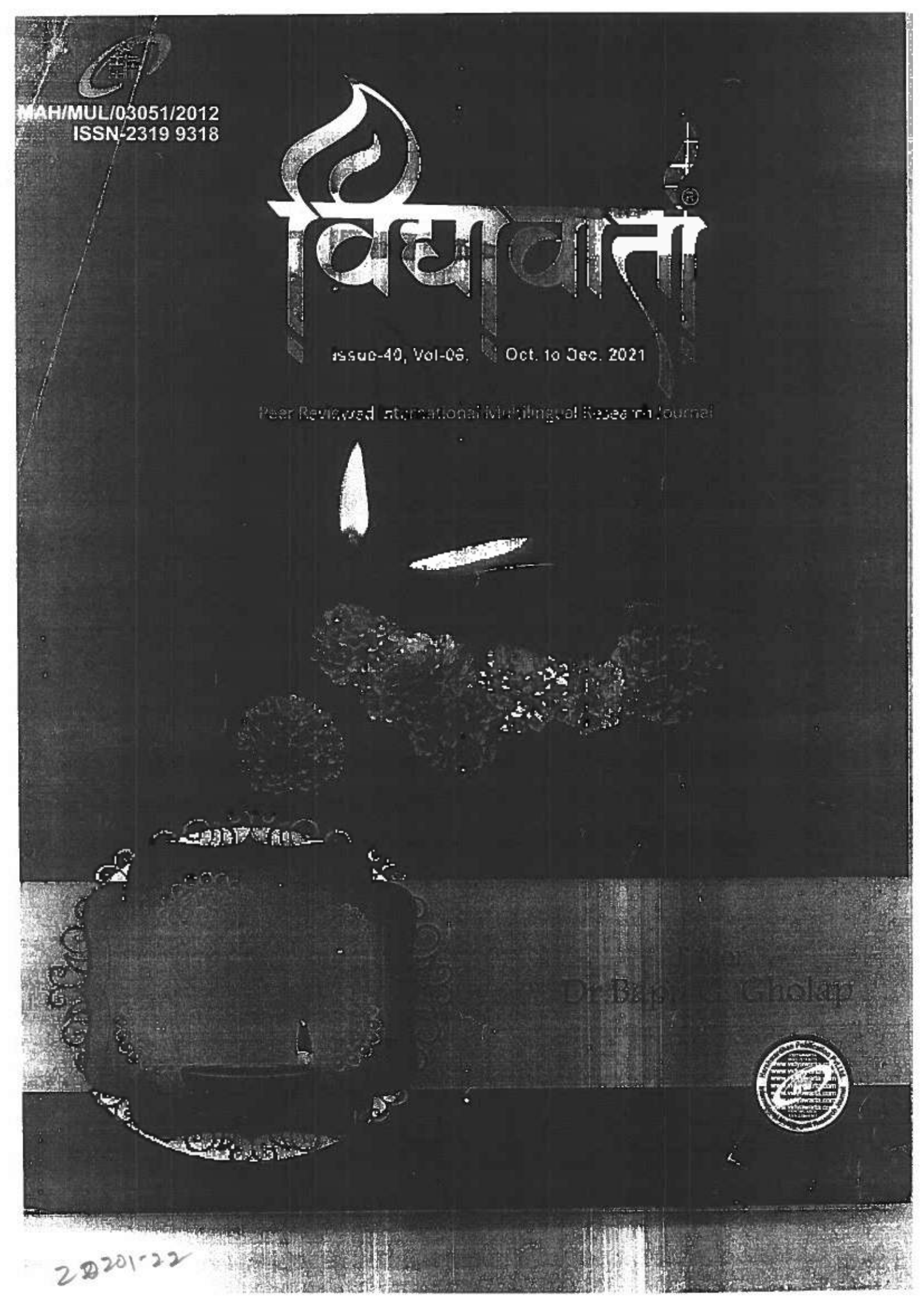
Keywords: Pandemic,Social Distancing, Sport, Government, Athlete, Training, Measures, Pro-

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

विधा वार्ता

Issue-40, Vol-06, Oct. to Dec. 2021

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Dr. Bapu G. Gholap

2020-21

14) Cross-Racial Relationship in Nadine Gordimer's My Son's Story
Dr. Subhash G. Raut, Dist.Buldana ||68

15) History and Myth in Relation with Contemporary Reality: A Study of Badal ...
Santanu Biswas, Dist.- Chhotaudepur, Gujarat ||70

16) Fundamental Principles of Buddhist Ethics: An Overview
Dr. Pratibha Sharma, Delhi ||75

17) POLITICS AND RELIGION- IS POLITICS ALWAYS RATIONAL?
ISHMEET SINGH, NEW DELHI ||84

18) Sustainability: A CSR Perspective in India
Dr. Vijai Tiwari, Shahjahanpur (UP) ||89

19) Integrated Child Development Services (ICDS) Scheme in India : An Overview
Santosh Kumar Yadav, Chapra (Bihar) ||94

20) रामटेक नगरपालिकेचा उत्पन्नाच्या संदर्भात चिकित्सक अभ्यास (कालावधी २०१७..
डॉ. मनोज एम. तेलरांधे, जि. नागपूर ||97

21) विपणन : एक अध्ययन
प्रा.डॉ.सुरेश बन्सपाल, जि.भंडारा (म.प्र.) ||100

22) ग्रामीण नागपूरच्या प्राथमिक शिक्षणातील गळती समस्यांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन
डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर), नागपूर ||104

23) लक्ष्मीबाई टिळकांची स्मृतिचित्रे : एक शोध
प्रा.डॉ.सुरेश व्यंकटराव कदम, परभणी ||108

24) स्त्री पुरुष तुलना पथिल स्त्रियांची भूमिका
प्रा.डॉ.आर.आर.मेंढे, सिल्लोड ||110

25) 'बखलाच्या पडद्याआड' संपादनामागची प्रा. द. पं. जोशी यांची भूमिका
अर्चना दुर्गादास पिंगळे, हैदराबाद ||113

26) अध्यापक महाविद्यालयात प्रशिक्षण घेणाऱ्या बी.एड. प्रशिक्षणार्थ्यांची संस्कृतिक ...
डॉ. शिवराम एम. सातपुते, चंद्रपूर (म.प्र.) ||118

27) पूर्व विदर्भातील गडचिरोली जिल्ह्यातील व्यवसाय संरचनेचा भौगोलिक अभ्यास
श्री. शरद दिनकर समर्थ & डॉ. हरिष डी. लांजेवार, जि. गडचिरोली ||120

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

22

ग्रामीण नागपूरच्या प्राथमिक शिक्षणातील गळती समस्यांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन

डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)
सहायकप्राध्यापक, सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग,
[illegible] नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान
संस्था, नागपूर

गोषवारा :

आजच्या ज्ञान युगात, संगणक युगात पाय शाळेच्या प्रत्येक बालकाला आपण शाळेत दाखल करत असलो तर त्याला शाळेत टिकवू शकत नाही. घेतलेल्या १०० विद्यार्थ्यांपैकी ९३% विद्यार्थी गाठतो २८% विद्यार्थी दहावी करण्यापूर्वीच शाळा सोडून देतात. इयत्ता १ ली – ०.३२, २ री – १. ३ री – ०.९१, ४ थी – ८.४९, ५ वी – ९. ६ वी– ११.००, ७ वी – १२.९०, ८ वी – ३.६६, ९ वी – २९.३२, १० वी – २४.२४, ही २०१३ च्या Disc अहवालात नुसार आढळून आले. त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाच्या गळतीचे प्रमाण आढळून येत आहे. संपूर्ण विश्वात जेथे ज्ञानाचा विस्फोट होत आहे, अशा ही नागपूर ग्रामीण क्षेत्रात प्राथमिक शिक्षणातील गळती आढळून येते. या समस्याची कारणे, उपाययोजना शोधून करता याची याकरीता संशोधनकर्ती ने "ग्रामिण नागपूरच्या प्राथमिक शिक्षणातील गळती समस्यांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन" हा विषय निवडला आहे

शब्दांकन : ग्रामीण नागपूर प्राथमिक शिक्षण, गळती

प्रस्तावना :

प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी आणजेच सर्वांना सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण मिळण्यासाठी १९४७ नंतर शासन सतत प्रयत्नशील आहे. 'गाव तेथे शाळा' यानुसार प्राथमिक शाळा उघडून शासनाने ती सोय उपलब्ध करुन दिली. नागपूर ग्रामीण मध्ये आजही प्राथमिक शाळांचे प्रमाण कमी आहे. कित्येक किलोमीटर चालून विद्यार्थ्यांना शाळेत जावे लागते. त्यामुळे शिक्षणात रुची कमी होते, परिणामस्वरुप गळती.

संशोधनाचे उद्देश :

१) ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या गळतीच्या कारणाचा शोध घेणे.

२) ग्रामीण भागातील गळती वरील उपाययोजना जाणून घेणे.

संशोधनाचे गृहितके :

१) ग्रामीण भागात गळतीचे प्रमाण वाढत आहे.

२) विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक विकासावर त्यांना प्रतिकूल परिणाम होतो आहे.

संशोधन पध्दती :

वर्णनात्मक पध्दतीचा वापर प्रस्तुत संशोधनात केला गेला आहे.

तथ्य संकलन :

प्रस्तुत संशोधनाकरीता दुय्यम स्तोत्राचा त्यात पुस्तका, शिक्षण संक्रमण मासिक, जर्नलस सह प्राथमिक स्त्रोत म्हणून सहभागी निरिक्षण पध्दतीचा उपयोग केला आहे.

प्रवेश दर (Gross Enrolment Ratio)

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

स्त्रोत : २०११ ची जनगणना डिसेंबर २०१२–१३ ची सांख्यिकी वापरुन हा दर काढला आहे.

गळती समस्यांचे कारणे :

(अ) आर्थिक व सामाजिक कारणे

१) कुटुंबाची आर्थिक परिस्थती अत्यंत बिकट स्वरुपाची असल्यामुळे कुटुंबातील पाल्यांना शाळेत दाखल करण्याकडे कुटुंब प्रमुखाचा कल कमी असतो.

२) आर्थिक परिस्थिती हलाखीची असल्यामुळे आई–वडील मुलांना पोटभर अन्न खाऊ घालू शकत नाही व अंगभर वस्त्रही पुरवू शकत नाही. अशा पालकांना शालेय शैक्षणिक साहित्य, गणवेश यासाठी

लागणारा खर्च कुठून आणणार हा प्रश्न पडतो. म्हणूनच एक तर हे मुलांना शाळेत पाठवीत नाहीत किंवा पाठविले तर शिक्षण पुढे चालू ठेवणे अशक्य बाबून पाल्यांना शाळेतून काढून घेतात.

३) आर्थिक परिस्थिती बिकट त्यातल्या त्यात मिळणार मजूरी अपुरी असते. खाणारे मटक जास्त असतात. उत्पन्न कमी असल्याने शाळेत प्रवेश करणाऱ्या मुलांकडे तो पैसा मिळविण्याचे साधन किंवा पैसे वाचविण्याचे साधन म्हणून पाहिले जाते. मुलांना गुराखी म्हणून ठेवणे, सालदारीने कामे करणे अशा मार्गाने कुटुंबाला मदत करावी लागते.

४) पाल्यांना आईवडील दोघेही कामाला गेल्यानंतर लहान भावंडांना सांभाळणे असते. दोघे ही बाहेर असल्यावर घरही सांभाळले लागते. त्यामुळे पालक त्यांना शाळेत पाठवीत नाहीत.

५) जाती व्यवस्थेमुळे ग्रामीण भागातील कुटुंबामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण कमी असल्याचे आढळून येते. ग्रामीण भागात फर्स्ट जनरेशन लर्नर्सची संख्याही बोटाच्या प्रमाणात दिसून येते. मुलांना शाळेत दाखल करणे व त्यांना शाळेमध्ये टिकवून ठेवणे या बाबी अनेक अडचणीमुळे मागास कुटुंबातील कुटुंबप्रमुखांना शक्य होत नाही. इतकेच नाही तर ग्रामीण क्षेत्रातील विविध समाजामध्ये मुलींबाबत विशिष्ट दृष्टिकोणाची जोपासना 'जास्त शिक्षण नाकारणे' हा दृष्टिकोण आहे. म्हणून मुलांपेक्षा मुलींमध्येच गळतीचे प्रमाण अधिक आढळून येते.

(ब) शैक्षणिक कारणे :

१) शालेय परिसर : अध्यापन – अध्ययन – ग्रहण या प्रक्रिया सुलभ असाव्यात याकरीता शाळेत परिसर हा स्वच्छ, सुंदर व प्रसन्न असणे अत्यावश्यक आहे. इतकेच नाही तर अंतर्बाह्य इमारत स्वच्छ, सुंदर, सुबक, पोषक, सुव्यवस्थित असणे गरजेचे आहे. शालेय अभ्याराक्रमासह तक्ते तयार करुन वर्गखोल्या सुशोभित करणे, परिसर, भिंती बोलक्या करणे निगडीची बाबत आहे. परंतु या बाबी अपवादाने आढळतात. याचाही मोठा परिणाम गळतीवर होतो.

२) आवश्यक शैक्षणिक साधन : अध्यापन प्रभावी करण्याकरीता शैक्षणिक साधन परिणामकारक असतात. बहुतांश शाळेत शैक्षणिक साधने पुरेशी प्रमाणात उपलब्ध नसतात त्यामुळे अध्यापन, नीरस, परिणामहीन व कंटाळवाणे होते. तसेच विद्यार्थीमध्ये शाळेबद्दल आवड निर्माण करण्यामध्ये शिक्षक यशस्वी ठरु शकत नाही, शेवटी याचा परिणाम म्हणजे विद्यार्थ्यांमध्ये गळतीचे प्रमाण वाढू लागते

३) आवश्यक शिक्षण संस्था : ग्रामीण भागात विद्यार्थी संख्या लक्षात घेता निश्चित निकषांवर आधारीत शिक्षण संस्था उपलब्ध असणे अत्यंत आवश्यक आहे. वर्गातील विद्यार्थ्यांकडे वैयक्तिक लक्ष पुरविणे, अध्यापन मनोरंजन करणे व अभ्यासात मंद असणाऱ्या (slow learner) विद्यार्थ्यांसाठी विशेष पुरेसे श्रम घेणे, शक्य व्हावे यासाठी निकषानुसार शासनाच्या पुरेशा शिक्षक संख्येची गरज असते. अपुऱ्या शिक्षक संख्येमुळे बऱ्याचशा बाबी शक्य होऊ शकत नाहीत. याचाही परिणाम गळतीवर प्रत्यक्ष – अप्रत्यक्षरित्या होतो.

४) शिक्षकांचे मुख्यालयी न राहणे :– ग्रामीण भागात योग्य घर मिळणे अशा यासारख्या अडचणींमुळे काही शिक्षकांना त्यांच्या नेमणुकीच्या गावी घरच मिळत नाही, तर काही मुद्दाम अनेक अडचणीमुळे मुख्यालयी राहात नाहीत. यामुळे शालेय कामात शिक्षकांना न्याय देता येत नाही व शैक्षणिक कामाबरोबर पालकांशी सतत संपर्क साधणे, शाळेच्या लहान लहान गरजा गावकऱ्यांच्या मदतीने भागविणे व अभ्यासात मंद राहणाऱ्या, विद्यार्थ्यांसाठी अतिरिक्त तासिका (Remedical Class) निदानात्मक चाचण्या, वर्ग घेणे व गावाच्या विकास कामात सहकार्य करणे अशा बऱ्याच उपक्रमामध्ये सहभागी होऊ शकत नाही व त्यामुळे त्याला नियमीत शाळेत जाता येत नाही.

५) शाळेच्या वेळा : ग्रामीण भागात शाळा भरविण्याच्या वेळा व कामकाजाचे वेळापत्रक लवचिक असल्याचे दिसून येत नाही. मुख्यत आपला देश हा कृषिप्रधान देश असल्याने व ग्रामीण भागातील पालक शेती, जोडधंदा, कुटीर उद्योग, कुक्कुट पालन, शेळीपालन व त्यांच्याशी निगडीत असलेल्या अन्य व्यवसायांमध्ये सतत व्यस्त असल्यामुळे पारंपारिक पध्दतीने निश्चित केलेल्या शाळेच्या वेळात आपल्या पाल्यांना ते पाठवू

जात नाहीत. शेती कामात वा अन्य कामांमध्ये पालकांची ते सतत मदत घेत असतात म्हणून पाल्य शाळेत येत असला तरी तो दिवसभर शाळेत थांबून राहू शकत नाही. परिणामी काही मुले अभ्यासात मागे पडतात, नापास होतात व त्यांतील काही मुले पुढच्या वर्षी शाळाही सोडून जातात.

८) **भौतिक सुविधांचा अभाव** :— शिक्षक व पालकांतील शिक्षणाबद्दल आस्था असणाऱ्या लोकांच्या प्रयत्नामुळे दरवर्षी पटसंख्या मोठया प्रमाणात वाढत असली तरी त्या प्रमाणात लागणाऱ्या वर्गखोल्यांची संख्या मात्र गेल्या काही वर्षांत वाढू शकली नाही. ग्रामीण भागात या बाबतीत सुध्दा हे विधान तंतोतंत लागू पडते. पुरेशा वर्गखोल्या नसल्यामुळे विद्यार्थ्यांची गैरसोय होते व परिणामी काही विद्यार्थी शाळा सोडून जातात. तर हया अडचणीमुळे अध्ययन अध्यापन प्रक्रिया व्यवस्थित होऊ न शकल्याने काही विद्यार्थी नापास पण होतात.

९) **कामानिमित्त पालकांचे स्थलांतरण** :— ग्रामीण भागात पिकाच्या हंगामातच शेती व्यवसायाशी निगडीत असलेल्या शेतमजुरास काम व मजूरी मिळण्याची शाश्वती असते. त्यानंतर मात्र वर्षातील किमान चार महिने त्याला मजुरीशिवाय बसून राहावे लागते. कामाच्या शोधासाठी म्हणून त्यास जवळपासच्या शहरी वा औद्योगिक क्षेत्रात ठिकाणी नाईलाजाने स्थलांतर करावे लागते. परिणामी काही भटक्या जमातीतील लोकांचे तर सतत एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर सुरू असते. हे स्थलांतरण पाल्यासह होत असल्यामुळे शाळेत दाखल झालेल्या पाल्यांना सतत गैरहजर राहावे लागते. स्थलांतरीत ठिकाणी सुध्दा आपल्याबरोबर पाल्यांनी मजूरी करावी अशाच विचारसरणीचा मोठा पालक वर्ग असल्यामुळे मुलांना शाळेत जाता येत नाही. तर काही ठिकाणी बऱ्याच अंतरावर शाळा असल्यामुळे शाळेत जाता येत नाही. शेवटी ही मुले शाळेतून गळतात. ग्रामीण भागात ही समस्या मोठया प्रमाणावर आढळून येते. काही कुटुंबे तर दुसऱ्या गावात, जिल्हा कामानिमित्त स्थलांतरीत होतात.

१०) **शारीरिक अपंगत्व** :— शारिरीक अपंगत्व व त्यावरील उपचार ग्रामीण भागात उपलब्ध नसल्यामुळे विद्यार्थी शाळेत जात नाहीत. 'संशोधनाला' भिऊन विद्यार्थी घरीच राहतात, त्यामुळे गळतीचे प्रमाण वाढत आहे.

९) **लोकसंख्येत होत असलेली सतत वाढ** :— जन्माचे प्रमाण वाढू नये व लोकसंख्ये वाढीवर नियंत्रण करण्यासाठी लोकशिक्षणाद्वारे व समाज प्रबोधनद्वारे शासनाचे सातत्याने प्रयत्न होत असले तरी यात अजूनही अपेक्षित यश अद्यापही मिळू शकले नाही. त्यामुळे विद्यार्थी संख्येत सारखी गर पडत असून उपलब्ध साधन सामग्री, शिक्षक, भौतिक सुविधा, संसाधन अपुरे पडतात, वर्गात मर्यादेपेक्षा अधिक पटसंख्या विद्यार्थ्यांचे शिक्षणही चांगल्या पध्दतीने होऊ शकत नाही.

१०) **अज्ञान, अंधश्रध्दा, पालकांची निरक्षरता** :— शिक्षण प्रगतीचे शस्त्र आहे. अजूनही ग्रामीण भागातील व्यक्तिला समजले नाही. निरक्षरता, अंधश्रध्दा, अज्ञान तसेच शिक्षणाला दुय्यम लेखणे या सारखी गळतीच्या प्रमाणाला वाढवत आहेत.

११) **धार्मिकता** :— मुलांचा जन्म आणि धार्मिक शांतता ग्रामीण भागात खूप जास्त प्रमाणात आहे त्यामुळे शिक्षणात मुलांपेक्षा मुलांचे प्रमाण जास्त आहे. मुली घरगुती काम, घर सांभाळणे अशा विविध कामात व्यस्त असतात.

उपाययोजना :—

• ग्रामीण भागातील शाळेच्या वेळेच्या बाबतीत स्थानिक परिस्थितीनुसार खरीप व रबी पिकांची पेरणी व हंगामाचा कालावधी लक्षात घेता शाळांचे सुट्टयांचे व दैनंदिन कामकाजाचे वेळापत्रक स्वतंत्रिक असावे.

• ग्रामीण भागातील शालेय परिसर स्वच्छ, सुंदर व प्रसन्न असल्यास गळतीचे प्रमाण कमी होऊ शकेल. शालेय परिसरात नागरीकांच्या मदतीने वृक्षारोपण करुन, परिसरात कुंपन घालून, इमारतीस आतून बाहेरुन रंगरंगोटी करुन, इमारतीच्या वर्गखोल्यांवरील भितीवर नकाशे रंगवून, भिंती बोलक्या करुन तो स्वच्छ, सुंदर, निरोगी, प्रसन्न असा वाटे यासाठी शिक्षकांनी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे

• गरजेनुसार लागणाऱ्या शैक्षणिक साधनाची उपलब्धता मोठया प्रमाणात शिल्लक आहे. यासाठीही

शाळांनी पूर्णत: शासनावर अवलंबून न राहता समाजाच्या मदतीने, जिल्हा परिषद, ग्रामसभा, ग्रामपंचायत, गुप ग्रामपंचायत यासारख्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी आपल्या उत्पन्नातूनही सुद्धम विविध योजना तयार करून ही गरज भागविण्याचा कार्यबद्ध कार्यक्रम आखून प्रयत्न करावा.

• शासनाने मान्य केलेल्या निकषानुसार शिक्षक पुरविणे आवश्यक आहे. निकषांनुसार शिक्षक – विद्यार्थी प्रमाणाचा समतोल राखता येईल. शिक्षकांना विद्यार्थ्यांकडे वैयक्तिक लक्ष पुरविणे शक्य होईल. जे विद्यार्थी slow learner आहेत त्यांच्या दृष्टिने अधिक उपयुक्त असलेले विविध शैक्षणिक व सहशालेय उपक्रमही राबविता येतील. त्यातून अध्ययन–अध्यापन प्रक्रिया मनोरंजन होऊ शकेल. विद्यार्थ्यांनाही शाळेबाबत आस्था वाटू लागेल व उपस्थितीचे प्रमाण निश्चितपणे वाढू शकेल. परिणामत गळतीचे प्रमाण कमी होईल.

• शाळेत भौतिक सुविधांची पुरेशा प्रमाणात उपलब्धता करण्याकरिता समाजाच्या सहकार्याने, ग्रामपंचायतीने, लोकांच्या मदतीने, वर्गणीतून खोल्यांचे बांधकाम नियोजित कालावधीत पूर्ण केल्यास भौतिक सुविधा उपलब्ध झाल्यास गळतीचे प्रमाण कमी होईल.

• कुटुंब नियोजन लोकचळवळ असली पाहिजे, लोकशिक्षण, समाज प्रबोधनाच्या माध्यमातून जन्माचे प्रमाण नियंत्रणात ठेवता येईल, त्यामुळे विद्यार्थ्यांची गळती कमी होईल. विद्यार्थ्यांचे जीवनमान उंचावेल, दारिद्र्यरेषा पण कमी होईल. कुटुंब लहान असल्यास त्या बोरणाचा फायदा म्हणून पालकांना वेतनवाढ, पदोन्नती, भौतिक सुविधा दिल्यास गळतीचे प्रमाण कमी होऊ शकेल.

• ग्रामीण भागात विद्यार्थ्यांसाठी फिरत्या शाळांची योजना केल्यास पालकांचे गावांसह जे स्थलांतरण होते त्यामुळे ते शाळेत जाऊ शकत नाही अशी सोय केल्यास गळतीचे प्रमाण कमी होऊ शकेल.

• अभ्यासक्रमसह एक शिक्षकी शाळांचे रूपांतरण द्वि–शिक्षकी, बहुशिक्षकी शाळांमध्ये करणे गरजेचे आहे. पटनोंदणी सह उपस्थितीचे प्रमाण वाढविण्याकरीता फायदा होऊ शकतो.

• सावित्री बाई फुले दत्तक पालक योजना, महाराष्ट्र शासनाच्या शिष्यवृत्ती योजना, दत्तक पालक योजना, Mentor – Mentee Scheme, प्रतिष्ठितांची मदत. ग्रामीण भागापर्यंत पोहचविल्यास गळतीचे प्रमाण कमी होऊ शकेल.

• आर्थिकदृष्टया दुर्बल विद्यार्थ्यांसाठी पुस्तक संच, लेखन साहित्य, पोषण आहार, गणवेश या योजना पोहचल्या पाहिजे, त्यामुळे साक्षरतेचे प्रमाण वाढेल व गळती ही कमी होईल.

• ग्रामीण भागात किर्तन, भजन, राष्ट्रसंताचे भजन, समाजप्रबोधन गीत, नाटक, पथनाट्य, राष्ट्रीय छात्र सेना, राष्ट्रीय सेवा योजना, राष्ट्रीय समाजसेवा योजना, अशासकीय संस्था, शासनाच्या योजना, यातून प्रबोधन करून ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे प्रमाण कमी करता येऊ शकते.

सारांश : प्रयत्नांची पराकाष्ठा व त्याचा कस ग्रामीण भागात आशादायी चित्र निर्माण करु शकतो. गरज आहे ग्रामीण भागातील लोकांचे 'Mindset change' करण्याची तसेच जो 'शैक्षणिक उठाव कार्यक्रम' सुरु झाला आहे, त्यात शैक्षणिक साधन सामग्रीच्या गरजा भागविण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

संदर्भ ग्रंथ

• मराठवाडा खण्ड – २, २००१, महाराष्ट्र राज्य संस्कृति विश्वकोश

· https://www.researchchga
· journals. sagepub.com 2013
· https://dropoutpreventy
· https://mes.ac.in 2017/10
· https://eee/lundi.co.za
· https://schooldropoutprevente
· https://www.creatrixca
· www.monjunction

• महाराष्ट्राचा विकास आराखडा mnsblueprint. org/m-02-10.

❑❑❑

21-22

Impact Factor – 6.625

E-ISSN – 2348-7143

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue : 282

November 2021

Recent Trends in Research

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejash Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

November-2021 E-ISSN : 2348-7143

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue : 282

Recent Trends in Research

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar.
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible, answerable and accountable for their content, citation of sources and the accuracy of their references and bibliographies/references. Editor in chief or the Editorial Board cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights. Any legal issue related to it will be considered in Yeola, Nashik (MS) jurisdiction only.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo : Internet

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -
- **Prof. Mohan S.** - Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- **Prof. Milena Brotaeva** - Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Bulgeria**
- **Dr. R. S. Sarraju** – Center for Translation Studies, University of Hyderabad, **Hydrabad, India**
- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh**- King **Abdul** Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- **Dr. Anil Dongre** - Head, Dept. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. **[M.S.] India**
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIDER, Kolhapur **[M.S.] India**
- **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sanjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.]
- **Prof. Vijay Shirsath**- Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon **[M.S.] India**
- **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, **Harsul [M.S.] India**
- **Dr. Ganesh Patil** - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik **[M.S.] India**
- **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, **Muktainagar [M.S.] India**
- **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindkheda **[M.S.] India**
- **Prof. K. M. Waghmare** - Librarian, Anandibai Raorane College, Sawantwadi **[M.S.] India**

Advisory Board -
- **Dr. Marianna Kusic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare** – Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. Prithviraj Taur** - Chairman, BoS, Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions,**Coimbatore**
- **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- **Dr. B. V. Game** - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -
- **Dr. J. S. More** - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar**, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar**- BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- **Dr. Sayyed Zakir Ali,** HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare** - Dept. of Hindi, Abhay Women's College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar** - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanraj@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
	English Section		
1	Cryptography & Steganography Techniques : A Survey	Mr. Rukesh Rane, Dr. B. H. Barhate	05
2	Importance of Computer in Research	Dr. Megha Sawarkar	12
3	Investigation of Effect of Heavy Metal of Vegetables Plant Growth (Trigonella Foenum graecum)	Prof. Miss Neel Yashoda Ramesh	15
4	Inescapable Biological Events and Inescapable Impact: International Politics in the Wake of COVID-19	Ms. Indu Krothwal	18
5	A Correlational Analysis between Change and Well-Being among Inorganic Agricultural Population (N-150)	Deepa Naik	25
6	Psychological Elements and Bigger's Mental State in Richard Wright's *'Native Son'*	Dr. S. S. Waghmare	29
7	Ethnicity and Identity Crisis in Nadine Gordimer's *'The Pickup'*	Dr. Ajay Patil	34
8	Diaspora had become Latest Trend in Indian English Literature	Rupam Biniwale	38
9	The Study of Code-Switching in Shobha De's Novel *'Starry Nights'*	Dr. Annasaheb Pawar	44
10	Concept and Importance of Eco-Criticism - Literature Perspective	Prof. Amit Ronghe	49
11	Big Data - Concepts, Analytics and Security : Overview	V. P. Mahajan, Dr. B. H. Barhate	52
12	Women Employment in Scheduled Commercial Banks	Dr. Sunil Gond	59
13	A Correlational Analysis between Attitude and Stress among Organic Agricultural Population (N-150)	Deepa Naik	65
14	Opportunities in Information Marketing	Amol Meshram	69
	हिंदी विभाग		
15	बच्चन जी की आत्मकथा *'क्वाद्वार से सोपान'* तक के संदर्भ में	डॉ. माधुरी जोशी	73
16	अमृता प्रीतम के अनुदित उपन्यासों में प्रेम का स्वरूप	डॉ. शोभा रावत	77
17	स्वांतत्र्योत्तर पत्र-पत्रिकाओं का हिंदी साहित्य में योगदान	डॉ. कमलिनी पगीने	86
18	मीडिया संकल्पना एवं स्वरूप	डॉ. हेमलता काटे	89
19	व्यंग की अवधारणा	प्रा. नंदिनी भस्के, प्रा. डॉ. मधुकर राठोड	93
	मराठी विभाग		
20	आदिवासींची सटीगीते व अंगाईगीते	डॉ. अंजली मस्करेन्हस	98
21	गुरूसंस्था : प्राचीन व मध्ययुगीन संदर्भ	डॉ. दत्तात्रय डुंबरे	107
22	संत एकनाथांच्या भारूडांतील लोकतत्त्व : विशेष संदर्भ लोकसंस्कृतीचे उपासक	स्वाती लवंगे, प्रा. डॉ. दिलीप पवार	113
23	महात्मा बसवेश्वरांचे विद्रोही तत्त्वज्ञान	डॉ. राजेश्वर दुडुकनाळे	127
24	सूफीवादाच्या उत्पत्ती संबंधी काही विचार	अशोकसिध्द चेंडके	131
25	कादंबरी : वाङ्मय प्रकार	डॉ. गजानन भामरे	141

Importance of Computer in Research

Dr. Megha M. Sawarkar
Head of the Department (Geography)
Vasantrao Naik Govt. Institute of Arts and Social Sciences Nagpur
Mobile No. 9421995168
Email ID : dr.meghasawarkar@gmail.com

Research in common parlance refers to a search for knowledge. Once can also define research as a scientific and systematic search for pertinent information on a specific topic. In fact, research is an art of scientific investigation. Research is an academic activity and such the term should be used in technical sense. "At present computers have been used for tabulation, analysis, and interpretation of data. The spread and influence of computer in Indian society has come a long way in the last few years. The number of computer installations in every field has gone up tremendously and is likely to grow further at a faster rate, Computer information systems are fast becoming a way of life. Their impact is being felt in all part of the country." - R. Cauvery, U. K. Sudha Nayak, M. Girija, R. Meenakshi Page No. 195(1)

Problem solving is an age old activity. The development of electronic devices, specially the computers has given added impetus to this activity. Problems which could not be solved earlier due to sheer amount of computations involved can now be tackled with the aid of computers accurately and rapidly. Computer is certainly one of the most versatile and ingenious developments of the modern technological age. Today people use computers in almost every walk of life. No longer are they just big boxes with flashing lights whose sole purpose is to do arithmetic at high speed but they make use of studies in philosophy, psychology, mathematics and linguistics to produce output that mimics the human mind.

To the researcher, the use of computer to analyse complex data has made complicated research designs practical. Electronic computers have by now become an indispensable part of research student in the physical and behavioral science as well as in the humanities. The research student, in this age of computer technology most be exposed to methods and use of computers. A basic understanding of the manner in which a computer works helps a person to appreciate the utility of this powerful tool.Today's era is evolution of information era. In this evolution of information's era all credit goes to inventions and discoveries in the field of computer and research at time to time."- Virendra Prakash Sharma Page No. 577 (2)

The following characteristics of computers:-

i) Speed :-

Computers can perform calculations in just a few seconds that human beings would need weeks to do by hand. This has led to many scientific projects which were previously impossible.

ii) Diligence :-

Being a machine a computer dose not suffer from the human traits of tiredness and lack of concentration. It two million calculations have to be performed. It will be perform the two millionth with exactly the same accuracy and speed as the first.

iii) Storage :-

Although the storage capacity of the present day computer is much more then its earlier counterpart but even then the internal memory of the CPU is only large enough to retain a certain

amount of information just as the human brain selects and remains what it feels to be important and relegates unimportant details to the balk of the mind or just forgets them hence, it is impossible to store all types of information inside the computer records. If need be, all unimportant information / data can be stored in auxiliary storage devices and the same may be brought in to the main internal memory of the computer, as and when required for processing.

iv) Accuracy :-

The computer's is consistently high. Errors in the machinery can occur but, due to increased efficiency in error detecting techniques, these seldom lead to faise results. Almost without exception, the error in computing are due to human rather than to technological weaknesses, i.e. due to poorly designed systems.

v) Automation :-

Once a program is in the computer's memory, all that is needed is the individual instructions to it which are transferred one after the other, to the control unit for execution. The CPU follows these instructions until it means a last instruction which says stop program execution.

vi) Binary digits:-

Computers use only the binary number system in which all the numbers are represented by the combination of two digits one and zero and thus operate to the base of two, compared to the ordinary decimal arithmetic which operates on a base of ten. Computers use binary system because the electrical devices can understand only 'on' (1) or 'off' (0)

Computers and researches:-

Performing calculations almost at the speed of light, the computer has become one of the most useful research projects. Researchers are essentially concerned with huge storage of data, their faster retrieval when required and processing of data with the aid of various techniques. In all these operations, computers are of great help. Their use, apart expediting the research work has reduced human drudgery and added to the quality of research activity.

Researchers in economics and other social sciences have found, by now, electronic computers to constitute on indispensable part of their research equipment. The computers can perform many statistical calculations easily and quickly. Computation of means, standard deviations, correlation coefficients 't' test analysis of variance, analysis of co-variance multiple regression. Factor analysis and various nonparametric analysis are just a few of the programs & subprograms that are available at almost all computer centers. Similarly, conned programs for linear programming, multivariate analysis, Monte carol simulation etc. are also available in the market. In brief, software packages are readily available for the various simple and complicated analytical and quantitative techniques of which researchers generally make use at. The only work a researcher has to do is to feed in the data he/she gathered after loading the operating system and particular Software package on the computer. The output or to say the result, will be ready within seconds or minutes depending upon the quantum of work.

Techniques involving trial and error process are quite frequently employed in research methodology. This involves lot of calculations and work repetitive nature. Computer is best suited for such techniques, thus reducing the drudgery of researchers on the me hand and producing the final result rapidly month others thus, different scenarios are made available to researchers by computers in no time which otherwise might have taken day's or even months.

The storage facility which the computers provide is of immense help to a researcher for he can make use of stored up data whenever he requires to do so. "Systematized investigation to gain new knowledge about social phenomena and problems we call social research." C. A. Moser Page No. 5(3)

Thus, computers do facility ate the research work. Innumerable data can be processed and analyzed with greater ease and speed. Moreover, the result obtained are generally correct and reliable. Not only this even the design, pictorial graphing and report are being developed with help of computers. Hence, researches should be given computer education and be trained in the dine so that they can use computers for their research work.

References :

1. **Research Methodology** - R. Cauvery, U. K. Sudha Nayak, M. Girija, R. Meenakshi S. Chand & Company LTD. New Delhi Page No. 195
2. **Research Methodology** - Virendra Prakash Sharma PanchashilPrakashan, Jaypur. Page No. 577
3. **social research Method** – Dr. B. M. Karahade Pimpalapure and Company Publishers, Nagpur. Page No. 5
4. **Research Methodology, Methods and Techniques** - Kothari C R New Age International Publishers. pp.10-19, 2004. Page No. 75
5. **Methods in Biostatistics for Medical Students and Research Workers** - B. K. Mahajan 6th ed Page No. 89
6. **Research methods in computing** -Hilary J. Holz December 2006 ACM SIGCSE Bulletin 38(4):96
7. **Machine Learning as an Experimental Science**- Langley, P.Mach. Learn, 3, 5-8 (1988).
8. **An ACM Executive Committee Position on the Crisis in Experimental Computer Science, Common.** - McCracken, D. D., Denning, P. J., and Brandin, D. H., ACM 22, 503-504 (1979).
9. **Evaluation in Computer Science : A Quantitative Study, Journal of Systems and Software**- Lukowicz, P, Heinz,E.A.,Prechelt,L.,Tichy,W.F., Wxperimental January, 1995. Page No.122
10. **"Research Methods In Human-Computer Interaction"** By: Jonathan Lazar, Jinjuan Heidi Feng, Harry Hochheiser 2009 Page No. 234
11. **Projects in Computing and Information Systems (A Student's Guide)** - Christian W. Dawson:. Addison Wesley. Third Edition. 2015 Page No. 92

December-2021
ISSUE No- (CCCXXXIII) 333
ISSN-2278-9308
Impact Factor-7.675
(SJIF)

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

वैदर्भीय साहित्यधारा

शोधनिबंध विशेषांक

२०२१

- संपादक -
डॉ. अजय चिकाटे
डॉ. विजय राऊत

This Journal is Indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To: www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor – 7.675 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2021

ISSUE No- (CCCXXXIII) 333

'वैदर्भीय साहित्यधारा'

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Ajay Chikate
Editor
Head, Department of Marathi
Shri Pandharinath Arts and Commerce College, Narkhed - Narkhed, Maharashtra -

Dr.Vijay Rauat
Editor
Shri Pandharinath Arts and Commerce College, Narkhed - Narkhed, Maharashtra -

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	मुक्तिबोधांची दीर्घ कविता	डॉ.ओमराज वि. डाकरे	1
2	वैदर्भीय प्रजाप्रिय प्रथम राज्यकर्ती—नागनिका	डॉ.गणेश चव्हाण	8
3	राष्ट्रसंतान्या पोवाडयातील प्रागोध्दारासी सुत्रे	डॉ. प्रवीण फारंजकर	11
4	रवींद्र शोभणे यांच्या दोन कादंबऱ्या	प्रा.डॉ.अनिल बोपचे	16
5	वैदर्भीय कथाकार: सदानंद देशमुख	डॉ.प्रवीण घारपुरे	20
6	ग्रामीण कादंबरी: स्वरूप आणि आशय	डॉ. सुधीर बबनराव मोरे	24
7	यशवंत मनोहर यांच्या जोंधनायन आणि वामन निंबाळकर यांच्या महायुध्द या काव्यसंग्रहातील आशयाचे वेगळेपण	प्रा. डॉ. प्रशांत रामदासजी राऊत	28
8	कुसुमावती देशपांडे यांचे ललित निबंध लेखन	डॉ. मंगला डाहाट	33
9	वैदर्भीय स्त्रीचे नेतृत्वकरणारी 'धग' कादंबरीतील कौतिक	प्रा. सतीश एस.कर्णासे	38
10	झाडीपट्टीतील 'बहिणाबाई' : कवयित्री अंजनाबाई खुणे	डॉ.पद्माकर डिगांबर वानखडे	42
11	'आकाश' कारवाबाराव मडावी - एक परिवर्तनवादी आदिवासी साहित्यिक	श्री सूर्यभान डोंगरे	47
12	आधुनिक मराठी साहित्यातील स्त्री खलप्रवृत्तीचे स्वरूप	डॉ. सिमा प्र. खोडे	52
13	झाडीपट्टी नाटककारांच्या दरबारातील प्रतिभावंत कलावंतांची मांदियाळी	डॉ मनराज एल चांदोरकर	57
14	रामायणेतर : एक आकलन	डॉ. नरेंद्र ईश्वर घरत	62
15	निसर्गाच्यांच्या गाऊस गाडणारा वैदर्भीय कवी : सचिन पाणी	डॉ कविता मुरारीलाल राजाभोज	67
16	वैदर्भीय कविता आणि कवी	प्रा. भोजराज डी. बोटले	73
17	मटवाई - ग्रामीण व्यवस्थेचे धगधगते वास्तव उलगडणारा कथासंग्रह	डॉ. कैलास दामखडे	76
18	झाडीपट्टीतील लोकनाट्य — स्वरूप आणि चिकित्सा	डॉ. शरद जे मेश्राम	83
19	गिरीश सपाटे यांची कविता . मर्मबंध ते काळोख गडद होत चालताय...	डॉ.अशोक भक्ते	87

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO. 333 (CCCXXXIII)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

ग्रामीण कादंबरी: स्वरूप आणि आशय

डॉ. सुधीर बबनराव मोरे
सहायक प्राध्यापक (मराठी),वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था,
नागपूर. sudhirraomore@gmail.com ,भ्रमणध्वनी : ९४२२०००६११

ग्रामीण जीवनाचे प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष चित्रण ज्या साहित्यातून झाले आहे अशा साहित्याचा मागोवा घेतला तर आपणास यादव काळापर्यंत जाता येते. 'दृष्टांतपाठातून आलेल्या काही कथांमधून शेती, शेतकरी, ग्रामीण जीवन चित्रण पहावयास मिळते, मुळे संतांच्या अभंगांमधूनही ग्रामीण जीवनाच्या काही छटा दिसून येतात, शाहिरी साहित्यातूनही ग्रामीण जीवन, भावभावना यांचेही चित्रण स्पष्टपणे येताना दिसते. असे असले तरी जाणीवपूर्वक ग्रामीण जीवन चित्रित करू पाहणारे साहित्य उत्तरार्धातच वाङ्मयाला मिळाले. कथा, कादंबरी आणि कविता या तीन साहित्यप्रकारामधले ग्रामीण जीवनदर्शन मोठ्या प्रमाणावर आल्याचे आपणास दिसून येते.

ग्रामीण कादंबऱ्यांचे स्वरूप पाहता असताना ते दोन भागांत पाहिले जाणार आहे. पहिल्या भागात नव्वदपूर्व ग्रामीण कादंबऱ्यांचे स्वरूप व दुसऱ्या भागात नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबऱ्यांचे स्वरूप.

महात्मा फुले यांनी जनसामान्यांच्या भाव-भावना आणि समाजाचे वास्तवदर्शन घडविणारे साहित्य हे प्रबोधन साहित्याचा कणा होते परंतु प्रबोधन अजून अस्तित्वात म्हणावा लागेल. कृष्णराव भालेकर यांनी 'दीनमित्र' या नियतकालिकातून शेतकरी, कष्टकरी वर्गावर होणाऱ्या अन्याय-अत्याचारांना तोंड फोडले, या अनामी समाजाचे अज्ञान दारिद्र्य दूर करण्यासाठी दीनमित्र मधून लेखन केले. याच दीनमित्रमधून 'बळीराम पाटील आणि १८५७ चा दुष्काळ' या शीर्षकाखाली लेखन प्रकाशित केले. रा.वि. टिकेकर उर्फ धनुर्धारी यांची १९०३ मधील 'पिराजी पाटील' ही कादंबरीतून पांढरपेशी मध्यमवर्गीय जीवनाचे चित्रण न करता तत्कालीन खेड्यांचे, तेथील दैनंदिन जीवनव्यवहाराचे, सावकारी दडपशाहीचे, शेतकऱ्यांचे शोषण या साऱ्यांचे वास्तव चित्रण करतात. या साऱ्यांतून धनुर्धारींची लेखनप्रेरणा स्पष्ट होते ग्रामीण जीवनाचे वास्तवदर्शन घडविणे हीच त्यांच्या लेखनामागची प्रेरणा असल्याचे आपल्याला दिसून येते.

खरा भारत हा खेड्यात आहे, म्हणून या खेड्यांचा उद्धार झाला पाहिजे, या अनुषंगाने म.गांधी यांनी 'खेड्याकडे चला' ही हाक दिली. याचा परिणाम म्हणून साहित्यातून ग्रामीण जीवनदर्शन घडविले पाहिजे या जाणिवेतून आणि शहरी वाचकांच्या कुतूहल जागृतीसाठी ग्रामीण जीवन साहित्यातून चित्रित होताना दिसले. मा.वि. भरेरकरांनी इ.स. १९३० साली प्रकाशित झालेल्या 'नाथ नाग्यातील एक' या कादंबरीतून ग्रामीण जीवन, त्यातील देव-देवस्कीचे धर्म, त्यातून निर्माण होणारा संघर्ष यांचे चित्रण येते, रामतनय यांनी 'गोहित्यांची मंजुळा (१९३१) या कादंबरीतून ग्रामीण जीवनदर्शनापरोबर च समता प्रस्थापित करण्याचा विचार मांडला आहे रामतनय यांच्या 'धरा उद्धार' या १९३६ साली प्रकाशित झालेल्या कादंबरीत शेतकऱ्यांचे आणि सावकारांची लोभीवृत्ती यांचे चित्रण येते. वि. वा. हडप यांनी 'अन्नदाता उपाशी' (१९३७) या कादंबरीत कोकण प्रदेशातील शेतकऱ्यांतील कष्टकरी-कष्टकरी, पाऱ्ल्याच्या जीवनातील दुःखे आणि त्यांचे जनीवनदर्शन घडून येणारे अंतरण यावर प्रकाश टाकला आहे. शेतकऱ्याच्या उद्धारातच एकूण देशाचा उद्धार आहे, या जाणिवेनेच वरील लेखक ग्रामीण जीवन चित्रित करत होते.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या पार्श्वभूमीवर भारतीय स्वातंत्र्यलढा गतिमान झाल्याचे दिसते, हा स्वातंत्र्यलढा शहरी भागापुरता न राहता तो शेतकऱ्यापासूनपर्यंत मजदूर चळवळ, त्यातून लेखक, विचारवंतांचे लक्ष ग्रामीण जीवनाकडे चांगल्या प्रकारे गेल्याचे दिसते. पाणकळा (१९३९), भराई (१९४३), रानजाई (१९४६) या र.वा. दिघे यांच्या कादंबऱ्यांचा विचार या दृष्टीने करता लागतो.

इ.स १९४० नंतरचा काळ महत्त्वाचा मानला जातो. हा काळ एकूणच वास्तवातील परिवर्तनाचा काळ ठरतो. या काळातील लेखकांचा दृष्टिकोन हा वास्तवदर्शी चित्रणाचा असलेला पाहावला मिळतो. हे लेखक घटना प्रसंगांच्याबरोबर गतनशी मन, त्यांच्या भावभावना, त्यांची आंदोलने टिपण्यावर भर देताना दिसतात. वा.सी. मर्ढेकर यांनी 'सांदीची माती'(१९४३) आणि 'भाकी' (१९४८) या दोन कादंबऱ्यांमधून आधुनिकीकरणाने उद्ध्वस्त होणाऱ्या ग्रामसंस्कृती, ग्रामीण माणसांचे मानसिक्ष आणि तेथील सांजजीवन यांचे प्रभावी चित्रण केले आहे.

ग्रामजीवनातील समस्यांचे प्रामुख्याने चित्रण करणाऱ्या विभावरी शिरुरकरांच्या 'वळी' (१९५७) या कादंबरीतून मांग समाजाचे जीवन चित्रित केले आहे. शेतीसाठी बलवण फिरणारी ही मांग गारुडी जमात ग्रामजीवनाचाच एक भाग आहे. फकीरा, धग, हधन, टरफुला, माणूस या महत्त्वाच्या कादंबऱ्यांमधून ग्राम व्यवस्थेची एकूण रचना, त्यातून निर्माण झालेले तापतणाव, बदललेल्या अर्थव्यवस्थेमुळे विस्कटून गेलेले ग्रामीण जीवन यांचे चित्रण अतिशय समर्थपणे यांनी केलेले दिसते.

रा. रं. बोराडे यांची 'गावठी' (१९७१) ही स्वातंत्र्योत्तर काळातील एक महत्त्वपूर्ण अशी कादंबरी आहे. शहरीकरण, औद्योगिकीकरणाचा खेड्यांवर जो परिणाम झाला त्याचे प्रत्ययकारी चित्रण गंगाराम खिल्लाऱ्या माध्यमातून बोराडे यांनी केलेले आहे. ग्रामीण साहित्यात अग्रस्थान मिळवणारे आनंद यादव यांची 'गोतावळा' (१९७१) ही एक लक्षणीय अशी कादंबरी आहे. एका वंशाच्या पेण्याने चारशेच्या आयुष्यात जी उलाढाल झाली त्याचे प्रत्ययकारी चित्र म्हणजे ही कादंबरी.

१९८० ते १९९०च्या दशकातील ग्रामीण कादंबरी विकसित व समृद्ध करण्यात अनेकांचे योगदान आहे. यामध्ये दादा भांड 'कोंडोळ', विठ्ठराव बागलांचे 'रानफळली', अनंतराव पाटील 'मुरुंतून उगवलेला माणूस', गोहन पाटील 'सगाव आणि पांढरपाणर', विलास पाटील 'पांगिरा' अशा अनेक कादंबरीकारांच्या कादंबऱ्यांचा उल्लेख करावा लागेल.

नव्वदीनंतर काळ हा जागतिकीकरणाचा काळ आहे. जागतिकीकरण हा विषय संपूर्ण जगाला व्यापून राहिलेला आहे. कोणतीही देश यापासून दूर नाही, उदारीकरणाचे भारतात येऊन आता अक्षरशः पंचवीस तीस वर्ष उलटून गेली आहेत. या काळात जगात अनेक बदल झाले. त्यामुळे त्याचे भारतीय समाजावर सकारात्मक व नकारात्मक असे दोन्ही स्वरूपाचे परिणाम दिसू लागले.

जागतिकीकरणाचा परिणाम म्हणजे एकत्र कुटुंब पद्धतीला तडे जाऊन त्याची जागा विभक्त कुटुंब पद्धतीने घेतली. त्यामुळे शेतीचे तुकडीकरण होऊन तुकड्या-तुकड्यांमध्ये विभाजित झाली. यामुळे जमीन कसताना अनेक अडचणी येत आहेत. शेती ही यांत्रिकीकरणाने करणे अडचणीचे झाले. शेतीसाठी आवश्यक असणारे बैल शेती कमी असल्यामुळे बाळगणे शक्य होत नाही. यंत्र घेणेही परवडत नाही. त्याचा परिणाम शेतीच्या नियमित कामावर झाला. पूर्वीच्या देशी बी बियाण्याऐवजी हायब्रीड बियाणे, रासायनिक खते वापरली जाऊ लागली, त्यामुळे जमिनीचा पोत खालावला, मानवी आरोग्यास घातक ठरू शकते, असे अन्नधान्य उत्पादित होऊ लागले. त्यातूनच वेगवेगळे आजार उद्भवत आहेत. आज शेतकऱ्यांच्या जीवनात निसर्गाच्या अनियमितेमुळे येणारी अनिश्चितता, जीवनात जाणवणारी हरवलेपणाची सल, सततच्या फसवणुकीमुळे निर्माण झाली, बदलाच्या निर्णय प्रक्रियेत विचार न झाल्याने आलेले एकाकीपण, शहरीकरण व संचयनामुळे बदलत्या परिस्थितीशी जुळवून न घेता आल्याचे अपराधीपण या गोष्टीतून आलेले सुटलेपण अशी परिस्थिती आजच्या भारतीय खेड्यातील मराठवाड्यातील, शेतकऱ्यांची, त्यावर अवलंबून असणाऱ्या छोट्या बलुतेदारांची झाली आहे. जीवघेणी स्पर्धा जगभर पसरली आहे. या स्पर्धेत वैफल्यग्रस्त बनलेल्या तरुणांनी आत्महत्या करायला सुरुवात केली. भारतात मागच्या आठ-दहा वर्षांपासून शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची लाट आली आहे.

जागतिकीकरणानंतर ग्रामीण भागात बेकारी वाढली. रोजगाराच्या संधी कमी झाल्या, फगणे अवघड झाले. शेतीला पर्यायी उद्योगांची जोड हवी होती पण मांडवलाअभावी मिळू शकली नाही. त्यामुळे पारंपरिक व्यवसाय करण्याचाच नाइलाज हिरावून घेतले गेले. जागतिकीकरणाने समता प्रस्थापित होईल असे तत्त्व सांगितले होते, त्याचा विपरीत परिणाम होऊन सर्व क्षेत्रात विषमता मोठ्या प्रमाणावर निर्माण झाली व त्यामुळे आर्थिक समता उलट्या दिशेने प्रस्थापित झाली. शेतीतील हे मनुष्यबळ रोजगाराच्या शोधात शहराकडे आले. पेठी ओस पडली व शहरांना सूज येऊन निर्माण झाल्या.

शेती आणि शेती संबंधित क्षेत्रात प्रचंड रोजगार उपलब्ध होऊ शकतो हे माहित असून सुद्धा शेतीची हेळसांड करण्यात आली. शेतीवर अवलंबून असणारे शेतकरी, शेतमजूर, बलुतेदार-अलुतेदार सारे उखडले गेले. या माऱ्यांना खिन्नतेचा झाल्याच्या भावनेने घेरले आहे. खेडेगावातील नामशेष होत जाणारी साधने किंवा अवजारे आणि त्यातून त्या अवजाराशीसंबंधीत नामशेष होत जाणारा शब्दसंबंध ही चिंतेची बाब आहे. नाची पिढीना हे शब्द किंवा अवजारे माहिती होणार नाहीत.

जागतिकिकरणाने गाव्गाड्यातील राजकारणाचा संबंध थेट दिल्लीपर्यंत आल्याने पूर्वी गावागावात असणारे सेवाचे, सांस्कृतिकी नाते संपुष्टात येऊन त्या जागी वैमनस्य, शत्रुत्व निर्माण झाले. एकाच घरात वेगवेगळ्या राष्ट्रीय, प्रादेशिक पक्षाकडे कार्यकर्ते तयार झाले. या स्पर्धेतून, अतूतेतून वाद वादकलंगल्याने गावातील सामूहिकतेला तडा गेला. राजकीय गुंडांनी गावागावात जातीयतेची बेट कमी करण्याऐवजी ती वाढवली. मतासाठी जातीयतेचा,

धार्मिकतेचा आधार घेतला गेला. बहुतेक शेतकरी कुठल्या ना कुठल्या गावात असल्याने दैनंदिन शेतीच्या कामाला प्राधान्य देण्यापेक्षा जो राजकारणाला प्राधान्य देऊ लागला, परिणामतः शेतीकडे दुर्लक्ष झाले. हे सर्व चिंताजनक आहे.

शहरी सोयीसुविधा, मोबाईल, संगणक, केबल, टीव्हीद्वारे प्रसारित होणाऱ्या विविध वाहिन्या सर्व खेड्यापाड्यापर्यंत पोहोचले असले तरी आर्थिक सुबत्ता हा जागतिकीकरणातून साधत होणारा परिणाम गांगिनला जातो, तो खेड्यापर्यंत पोहोचला नाही. उलट जागतिकीकरणाने ग्रामीण भागात असणारी बौद्धिक संपदा संपवली. जागतिकीकरणाने मोठ्याप्रमाणात गुलामगिरीची जोपासली. मुक्त पाश्चा हा चांदबनलाही असल्याने बाजारपेठेत नफेखोर मूल्यव्यवस्था वृद्धिंगत झाली. त्यामुळे नगळे नातेसंबंध बाजारकेंद्रित भावेत मोजली जाऊ लागली. परिणामी विवाहसंस्था, कुटुंबसंस्था, राजकारण, शासन, शिक्षण आणि आता तर माणसामाणसातील नाती ही या मूल्यव्यवस्थेने पोखरले गेले असल्याने सोयफल्याकरी विधायक भूमिका निरर्थक ठरते

आजचे ग्रामीण भागाचे मूलभूत प्रश्न कायम असताना गावे प्रश्न निर्माण झाले आणि त्यात पुन्हा नव्याने भर टाकण्याचे काम इथली नवी यंत्रणा, व्यवस्था करत आहे. नव्वदोत्तरकाळाचा परिणाम ग्रामीण भागावर, त्याच्या गावगाड्यावर कोणत्या प्रकारे झाला

ग्रामीण कादंबरीचे स्वरूप पाहत असताना आपल्या असे लक्षात येते की, नव्वदोत्तर काळात ग्रामीण दशकातील कादंबरीकारांच्या नवीन विचार घेऊन लिहिणारी, ह्या वास्तवाचा प्रश्नाला हात घालणारी, त्यांच्या संवेदनशीलतेने विचार करणारी कादंबरीकारांची पिढी निर्माण झाली. यामध्ये रंगनाथ पठारे, राजन गवस, विश्वास पाटील, सदानंद देशमुख, कृष्णात खोत, गणेश आघरे, प्रतिमा इंगोले, रमेश इंगळे-उत्तरकर, बाजीराव मुसळे, रवींद्र शोभणे, प्रवीण दशरथ बांदेकर, भारत काळे, आशाराम लोमटे आदींचा समावेश होतो.

वैदर्भीय मातीत लेखन करणारे सदानंद देशमुख 'वाहन'(१९९८) व 'वारोमास'(२००२) या कादंबऱ्यांमधून खेड्यातील बेकारी, अभावग्रस्तता, फसवणूक, दारिद्र्य, पेटू पाहणारे पाणी प्रश्न, भ्रष्ट व्यवस्था, निसर्गाचा लहरीपणा अशा विविध प्रश्नांना थेट भिडताना दिसतात.

राजन गवस यांनी अगोदरच्या दशकात देवदासींच्या प्रश्नांवर, त्यांच्या जगावातील स्थानावर 'भंडारभोग', 'सोनई' या कादंबऱ्यांमधून लिखाण केले. नव्वदोत्तर काळातील गुंतागुंत त्यांनी 'ब.बळीचा'(२०१४) या कादंबरीमधून मांडली आहे. शेतकरी, त्याचे जगणे, बदलते पेहे, त्यांचे ताण हे सर्व अगदी सूक्ष्मतेने कादंबरीतून येते. नव्वदोत्तर काळातील वास्तवावर कादंबरीकार भर देताना दिसतात, मात्र त्यांच्या पर्यायाची चर्चा करताना किंवा त्याचे सूचन होताना दिसत नाही. राजन गवस मात्र 'ब. बळीचा' या कादंबरीमध्ये माडीच्या पहाराद्वाच्या माध्यमातून आशावाद निर्माण करतात, त्याचे सूचन करतात. आजच्या निसरत होणाऱ्या समाजाला, मूल्यांची होत असणारी पडझड थांबवायला या आशावादाची गरज आहे, हे या ठिकाणी महत्त्वाचे. साहित्यातील आशावादाबाबत किर्लोस्कर वेडकिंड्याळ म्हणतात, "मानवी मनाच्या नी चिरंतन मानवी मूल्यांवर अढळ निष्ठा ठेवायची असेल तर त्यांचे रूपांतर त्याला आशावादात करता यायला हवे."[1] कादंबरीतील माडीचा महाराज 'पश्चिमेकडे पहा' असे म्हणतो गांधियुगी महात्माजींना भारतीय संस्कृतीचे तत्त्वज्ञान या जीवनधर्म नाकारायचा आहे असे नाही. त्यांना भारतीय संस्कृतीला वैज्ञानिक अधिष्ठानाची जोड देण्याची गरज वाटते आहे, या ओढाताणीच्या दिशेचा एक सुगावा आहे निसर्गाशी जवळीक असलेला घनगर वाडा. कादंबरीतील निवेदक म्हणतो, "आपल्याला घनगराच्या पहाराबाबत शोध घेण महत्त्वाचं, चौकश्या, भिका कुणीतरी करेलच मदत, जंगलच सांगल काहीतरी. कोणकेत्यादिवशी, नाहीतरी जंगल आपल्या पश्चिमेलाच येते."[2] याचकरून महाराज भविष्यकालीन ग्रामसंस्कृतीचा आलेख रेखाटण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात, यासंदर्भात रमेश वरखेडे म्हणतात, "ही कादंबरी काही एका मुलभूत शाश्वत्या शोधात आहे. पर्यायी जीवन दर्शनाचा मार्ग काढणारी आहे. या देशी प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी नवा पर्याय शोधायचा असेल तर पाश्चिमेसा जाचची लवचिकता स्वीकारण्याची तयारी ठेवणे अहिंसेच्या तत्त्वाने राहील असेही इथेच सुचवले गेले आहे."[3] अशा पद्धतीचा आशावाद राजन गवस माडीच्या महाराजांच्या माध्यमातून व्यक्त करतात. साहित्याने आशावाद निर्माण करायला हवा, तो वास्तवावरलाही हवा. यातून समाजाला काही एक दिशाही मिळते. त्यामुळे राजन गवस यांनी व्यक्त केलेला आशावाद या ठिकाणी महत्त्वाचा ठरतो,

भारत काळे यांची ऐसे कुणबी भूपाळ'(२००१) ही कादंबरी कृषिसंस्कृतीचे नेमकेपणाने चित्रण करते. 'निशाणी डावा अंगठा'(२००५) ही रमेश इंगळे-उत्तरकर यांची उपरोधिक आणि विनोदी शैलीत लिहिलेली व खेड्यातील भोंदूबाबांचा बोजवारा करणारी कादंबरी आहे. उदबिला जाऊ, याचे चित्रण करणारी कादंबरी आहे. प्रतिमा इंगोले यांच्या 'पार्टनरशिप' (२००२) या कादंबरीमधून ग्रामीण स्त्रीजीवनाचे विविध पैलू आविष्कृत होतात. स्त्रियांचे शोषण, त्यांचे मानसिक सबलीकरण, नपुंसकांची मानसिकता या बाबींना त्यांनी केंद्रस्थानी ठेवले आहे

प्रा.शंकर बऱ्हाडे यांची 'एम.ई.आय'(२००७) ही कादंबरी सेझ प्रकल्पाचा ग्रामीण जीवनावरील परिणामांची आर्थिक,सांस्कृतिक, धार्मिक बदलांची नोंद घेणारी आहे. अशोक कौतिक कोळी यांची 'पाचा'(२००६) ही कादंबरी केळी उत्पादन व तिच्या व्यापार आधारलेली आहे. शेतकरी दिवस रात्र अपार कष्ट करून शेतमाल पिकवतो.मात्र बाजार व

भाव त्याच्या हाताला काहूत नाही, त्यामुळे मातीमोल भावाने त्यांची विक्री करावी लागते. त्याचे परिणाम कुटुंबाला विविध पध्दतीच्या मागांने भोगावे लागतात. या ठिकाणी त्यांनी समग्र भारतीय शेतकऱ्यांची तुलनात्मकता चित्रित केली आहे.

आबाराम लोमटे यांनी 'तराना' या कादंबरीतून शेतीशिवाय सोयाबीन शेतमजूर, कामगार यांचेही प्रश्न महत्त्वाचे आहेत म्हणून त्यादृष्टिने जीवाची पर्वा न करता लढणारे कार्यकर्ते, महिलांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या विनेफीताई अशी वेगवेगळी मांडणी ही आपापल्या पध्दतीने पडणाऱ्या प्रश्नांना सामोरे जाताना या ठिकाणी दिसून येतात.

नव्वदोत्तरकाळाचा फार मोठा गंभीर परिणाम ग्रामीण भागातील पारंपरिक पध्दतीच्या शेती व्यवसायाला व जनमानसात अगदीकाल सामान्य शेतकऱ्यावर झालेला दिसून येतो. पूर्वी पासून चालत आलेली कृषिसंस्कृती व शेतकऱ्यांची या संस्कृतीशी जखडलेली पारंपरिक मानसिकता यामध्ये व्यापारी मूल्यांचा शिरकाव झाला. यातून या पारंपरिक संस्कृतीत बदल होऊ लागले. शेतकऱ्यांची झालेली दैन्यावस्था व पारंपरिक मूल्यव्यवस्थेची पडझड नव्वदोत्तर कादंबरीत चित्रित झालेली आहे.

वर्तमानपत्राळातील गुंतागुंतीच्या अस्वस्थ सामाजिक वास्तवाचे संदर्भ साहित्याच्या माध्यमातून व्यक्त करताना कलात्मक मूल्यही हरवले जाणार नाहीत, याचीही दक्षता या काळातील कादंबरीकारांनी घेतल्याचे दिसते. भारतातील पारंपरिक मूल्यव्यवस्था, पाश्चात्त्य विचारसरणी व संस्कृती, जागतिकीकरणातून आलेली व्यापारी मूल्ये, वेगवेगळ्या सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक पडझडीचे पडसाद या काळातील कादंबऱ्यामध्ये उपदर्शने पाहायला मिळतात.

नव्वदोत्तर काळातील साऱ्या नकारात्मक स्थितीगतीशी ग्रामीण माणूस सामना करतो आहे. तो ह्या सामना प्रसंगी गतानुगतिकेने करतो आहे. त्याचा अस्वस्थपणा, त्याच्या जीवनातील अवकाश समजून घेत लावावा लागेल, ग्रामीण जगण्याची रीत बिघडली गेली आहे. मराठी कादंबरीमधून या वास्तवाचे प्रकटीकरण खोलवरचे झाले आहे.

संदर्भ :

१) किशोर बेडकीहाळ, १९९० नंतरचे बदलते संदर्भ आणि मराठी कादंबरी, खेळ-२९, जून २०१४, पृ.७२.

२) राजन गवस, ब,बळीचा, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई. २०१२, पृ.३०८.

३) अनघा अमोलकर(संपा.) ब, बळीचा विषयी, रुपेश वरखेडे, ब, बळीचा : विमर्शक कादंबरीचा अनोखा प्रयोग, दर्या प्रकाशन, पुणे २०१५, पृ.२९.

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

December 2021, Issue-83, Vol-01

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: Harshwardhan Publicatfon Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.074126 MR2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Printing Area

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal does not take any liability regarding approval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publication is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyawarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats.

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 3418002

http://www.printingarea.blogspot.com

Editorial Board & review Committee

- **Chief Editor**
Dr Gholap Bapu Ganpat
Parli_Vaijnath,Dist. Beed Pin-431515 (Maharashtra)
9850203295, 7588057695
vidyawarta@gmail.com

- **M.Saleem**
saleem Ghulam street
Fatehgarh Sialkot city
Pakistan. Phone Nr. 0092 3007134022
saleem.1938@hotmail.com

- **Dr. Momin Mujtaba**
Faculty Member,Dept. of Business Admin.
Prince Salman Bin AbdulAziz University
Ministry of Higher Education,Kingdom of Saudi Arabia, Tel No.- +966-17862370 Extn. 1122

- **N.Nagendrakumar**
115/178, Campus road,
Konesapuri, Nilaveli | Postal code-31010],
Trincomalee, Sri Lanka
nagendrakumarn@esn.ac.lk

- **Dr. Vikas Sudam Padalkar**
vikaspadalkar@gmail.com
Cell. +91 98908 13278 (India),
+ 81 90969 83228 (Japan)

- **Dr. Wankhede Umakant**
Navgan College, Parli –v Dist. Beed
Pin 431126 Maharashtra
Mobi.9421336952
umakantwankhede@rediffmail.com

- **Dr. Basantani Vinita**
B-2/8, Sukhwani Paradise,
Behind Hotel Ganesh, Pimpri,
Pune-17 Cell: 09405429484,

- **Dr. Bharat Upadhya**
Post.Warananagar, Tq.Panhala,
Dist.Kolhapur-416113
Mobi.7588266926

- **Jubraj Khamari**
AT/PO - Sarkanda, P.S./Block - Sohela
Via/Dist. - Bargarh, Pin - 768028 (Orissa)
Mob. No. – 09827983437
jubrajkhamari@gmail.com

- **Krupa Sophia Livingston**
289/55, Vasanthapuram,
ICMC. Chinna Thirupathy Post,
Salem- 636008 +919655554464
davidswbis@gmail.com

- **Dr. Wagh Anand**
Dept. Of Lifelong Learning and Extension
Dr B A M U Aurangabad pin 431004
Mobi. 9545778985
wagh.anand915@gmail.com

- **Dr. Ambhore Shankar**
Jalna,Maharashtra
shankar296@gmail.com
Mobi.9422215556

- **Dr. Ashish Kumar**
A-2/157, Sector-3, Rohini, Delhi -110085
Ph.no: 09811055359

- **Prof. Surwade Yogesh**
Dept. Of Library, Dr B A M U Aurangabad , Pin 431004
Cell No: +919860768499
yogeshps85@gmail.com

- **Dr. Deepak Vishwasrao Patil,**
At.Post.Saundhane, Near
Kalavishwa Computer, Tq.Dist.Dhule-424002.
Mobi 9923811609
patildipak22583@gmail.com

- **Dr.Vidhya.M.Patwari**
Vanshree Nagar,Behind Hotel
Dawat, Mantha Road, Jalna-431203
Mobi.9422479302
patwarivm@rediffmail.com

- **Dr.Varma Anju**
Assistant Professor, Dept of Education,
Sikkim University 6th Mile, Samdur Tadong-737102
GANGTOK - Sikkim, (M.8001605914)
anjuverma2009@rediffmail.com

- **Dr. Dinesh Kumar Charan**
Associate Professor and HOD-History Dept.,
Govt Lohia College Churu (Rajasthan) India
Pin 331001
Mob. No.-9414305804

Editors Message...

In globalised era Higher Education Plays very crtcial role in Development of Nation, as it empowers the individuals with necessary competence for achieving important personal, social and higher level of professional goals. Its importance depicted by words of first Prime Minister Jawaharlal Nehru "A university stands for humanism, for tolerance, for reason, for the adventure of the ideas and for the search of truth. It stands for onward march of human race towards even higher objectives. If the universities discharge their duties adequately, then it well with the nation and the people". India's higher education system is the world's third largest in terms of students, next to China and the United States. Policies and approach adopted by Indian government after implementation of economic reforms are not favorable to the higher education. Since the reforms period there has been a continuously decline in the budgetary allocations made by the government to fund higher education in India. Present paper alms to find out new trends in higher education in India. Paper also discusses various challenges in the field higher education in India.

India has the largest higher educational system with respect to the number of institutions After the independence of the country, the state and central governments have given great attention to the development of higher education. As a result, the system of higher education in India has seen an impressive growth in terms of a number of universities and colleges. The share of the unaided private sector has increased significantly since 2001 in terms of the number of institutions and enrollment. Indian higher education System comprises three stages – under graduate level, post graduate level and doctorate level. The Ministry of Human Resource Development (MHRD) is highest body of Governance which is responsible for supervising the higher education system through UGC. Higher education in India has expanded rapidly over the past two decades. This growth has been mainly driven by private sector initiatives. India's Higher Education sector has witnessed a tremendous increase in the number of Universities/ University level Institutions & Colleges since independence Indian higher education presently includes 892 universities out of which 48 central universalities, 394 state universities, 125 deemed universities and 325 private universities. Apart from the above universities, other institutions are granted the permission to autonomously award degrees. However, they do not affiliate colleges and are not officially called 'universities' but 'autonomous organizations' or "autonomous institutes". They fall under the administrative control of the Department of Higher-Education. These organizations include Indian institute of Technology, Indian Institutes of Management, National Institute of Technology and All India Institute of Medical Sciences.

Dr. Bapug Gholap

INDEX

01) Humanitarian Perspectives in Indian English Drama
DR.AWDHESH KUMAR, MEERUT ||10

02) In women Empoewement Dr. Babasaheb Ambedkars Contribution ...
Dr. Devidas Shriram Bhagat, Dist Washim ||13

03) THE ATTITUDE OF BIOLOGY TEACHERS TOWARDS USING THE COMPUTER IN ...
Dr. Inderjeet Singh Bhatia, Ratlam (M.P.) ||17

04) Caste, religion, descent: An analytical study
Dr.Ganesh J.Gaikwad, Dist-Chandrapur ||24

05) Research Productivity of Academic Librarian in Nanded District
Gaikwad Varsha Gangadharrao, Nanded ||27

06) Two new species of Aplosporella Speg. from Amravati district (Maharashtra)
P.S.Kaste, Distt. Amravati ||33

07) WEIGHT TRAINING FOR MUSCLE HYPERTROPHY
Dr. Zamirullah khan & Lalit Talan, Aligarh, U.P. ||35

08) E-RESOURCES AND ITS UTILITY IN LIBRARY
Arun Kumar & Dr. Mange Ram, Agra-UP, India ||40

09) Digital Marketing: Need of New Normal
Tribhuwan Nath Ojha ||48

10) PARTICIPATION OF WOMEN IN LOCAL SELF BODIES
M.S.Rajeshwari, Afzalpur ||52

11) DIGITAL BANKING : CONCEPT, OPPORTUNITIES & CHALLENGES AHEAD
Sadaf Bashir, Bodh-Gaya ||54

12) Yoga and Immunity
Dr. B. A. Sarpate & Dr. Bavikar Samir, Dist. Osmanabad ||62

13) Digital Libraries in India
Dr.D.T.Satpute, Dist. Ahmednagar ||65

www.vidyawarta.com/03 — http://www.printingarea.blogspot.com

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 7.891(IIJIF) | Printing Area® Peer-Reviewed International Journal | December 2021 Issue-83, Vol-01 | 07

14) Significance of Digital Marketing in Positive Business Environment
Prof. Dr. Pramod Sharma, Indore ||69

15) A Study on the scope of Distance Education
DR.RAJ KAMAL SHARMA, GHAZIABAD (U.P) ||71

16) National Education Policy 2020 : An Overview
Dr. UDAIVIR SINGH, Etawah U.P. ||75

17) The Role and Limitations of the Central Bureau of Investigation in ...
Dr. Mahesh Jaiwantrao Patil, Nanded ||79

18) गौतमकर शांताबाई शेळके
डॉ. लक्ष्मण बळीराम चिटटे, नळदुर्ग ||83

19) शालेय शिक्षण घेणाऱ्या आश्रम शाळेतील विद्यार्थ्यांची सुरक्षितता—आत्मचिंतनेची ...
डॉ.वी.आर.शर्मा & प्रदीप एम. बिबटे, नागपूर(महाराष्ट्र) 1|84

20) दत्त संप्रदाय आणि रामाज
डॉ. श्रेया संजीव दाणी, पुणे ||88

21) वर्तमानाचा सातवारा : एक विस्फोटक काव्यसप्ताह
डॉ. विशाखा संजय कांबळे & जोत्सना लिलाधरजी गजभिये, नागपूर ||91

22) खानदेशातील एक नामवंत निसर्गकवी प्रा.गणेश कुडे
प्र.डॉ.मनिष रघुनाथ करंजे & डॉ.सुनिल सी. अमृतकर, जि.धुळे ||94

23) इंदजीत भालेराव यांच्या कवितेतील कृषी जीवन
साईप्रसाद मधुकर पंडीत, लातूर ||96

24) बळवंत भोयर — पेरिणाचे पेट: सामाजिक जाणीवेच्या कविता
डॉ. विशाखा संजय कांबळे & वर्षा रवींद्र पाटील, नागपूर ||99

25) लोक संस्कृति का महाकाव्य : परतो परिकथा
डॉ० भावना जोशी, नैनीताल ||102

26) 'एक कण्ट विषयाची' काव्य–नाटक ने स्त्री पात्र : एक अध्ययन
अन्सारी हुमैयबानो एहसानअली, राजकोट ||107

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

न्याय का मिळत नाही ? अशी सतत मनात हुरहूर लागून राहिलेली दिसते

"माझा बाप शेतकरी
उभ्या जगाचा पोशिंदा
त्याच्या भाळी लिहिलेला
रातदिस कामधंदा
कष्ट सारे त्याच्या हाती
दुसऱ्याच्या हाती माप"

शेतकऱ्याच्या कष्टाला न्याय देण्यात ही व्यवस्था कमी पडत आहे अशी भावना दिसते. कष्ट करणारा एक आणि माप मात्र दुसऱ्याच्या हाती या कष्टाचे पुरस्कर्ते कोणी दुसरेच ठरतात. या शेतकऱ्याला नेहमीच संघर्षमय जीवन जगावे लागते आणि हे अटळ असते असे आपणास या काव्यातून पहावयास मिळते अशा विविध वळणा वळणावर वाटल्याने कृषीजीवन हे इंद्रजीत भालेराव यांच्या काव्यातून अनुभवयाला मिळते. या सर्वच जीवनाच्या विविध आयामे दर्शन इथे या काव्यातून घडते. शेतकऱ्याला अन्या विरुध्द लढण्याचे, अन्यायाला प्रतिकार करण्याचे बळ हो या काव्याच्या माध्यमातून प्राप्त होते. हे कृषी जीवन खऱ्या अर्थाने आपल्याला या काव्याच्या माध्यमातून जीवंतपणे अनुभवता येते.

निष्कर्ष :

यातून असे निष्कर्ष समोर येतात की शेतकरी जीवनातील वास्तवाचे दर्शन या कवितेतून घडते. ऊन, वारा, पाऊस, वंडोचा मारा सहन करत शेतकरी अतोनात कष्ट करतो याचे दर्शन घडते. नित्य शेतकऱ्याच्या जगण्यात अनेक अडचणे वारंवार येताना दिसतात. या सर्वांवर मात करत बळीराजा आपले आयुष्य जगताना दिसतो शेतकऱ्याचे खडतर व कष्टमय आयुष्य निदर्शनास येते. पीक हाता तोंडाशी आल्यावरती माप दुसऱ्याच्या हाती जाण्याने पुन्हा होणाऱ्या सामना शेतकरी कसा करतो हे दिसून येते. एकंदर शेतकरी जीवनवास्तवाचे दर्शन, कृषी जीवन दर्शन इंद्रजीत भालेराव याच्या काव्यातून घडते.

संदर्भ सुची :

१ : इंद्रजीत भालेराव आम्ही कापसाचे धनी
२ : इंद्रजीत भालेराव : दूर राहिला गाव
३ : इंद्रजीत भालेराव : जमीन, पीकपाणी
४ इंद्रजीत भालेराव : पेरा
५ अक्षरवाङ्मय २०२०
६ : इंद्रजीत भालेराव : विकिपीडिया

24

बळवंत भोयर – प्रेषितांचे बेट: सामाजिक जाणीवेच्या कविता

डॉ. विशाखा संजय कांबळे
विभाग प्रमुख – मराठी विभाग,
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था (मॉरिस कॉलेज), नागपूर

वर्षा रवींद्र पाटील
संशोधक विद्यार्थी

सारांश (Abstract)

बळवंत भोयर यांच्या 'प्रेषितांचे बेट' या काव्यसंग्रहास प्रामुख्याने श्रम जाणीवेचा पुरस्कार केलेला आहे. नागपूर सुर्वे यांच्या कामगार आहे तो बळपतो नालवार' या काव्यपंक्तीने कवी मन प्रेरीत झाले. कवी बळवंत भोयर यांनी प्रेषितांचे बेट म्हणून कायम शोषित, पिडीत व उपेक्षित लोकांच्या भावना व्यक्त केल्याने कामगार वळवळीशी त्यांचा प्रत्यक्षपणे संबंध आल्याने कामगारांच्या व्यथा वेदनेची त्यांना जाणीव झाली व या जाणीवेतून त्यांचा 'प्रेषितांचे बेट' हा काव्यसंग्रह निर्माण झाला प्रस्तुत काव्यसंग्रहात कवी बळवंत भोयर यांनी सध्याची राजकीय, गांडवलशाही, सामाजिक अस्थिरता, भगलेली समाजव्यवस्था यांचा तीव्र निषेध केला आहे 'प्रेषितांचे बेट' हे एक सामाजिक चिंतन आहे, अशा प्रेषितांची एक सुंदर, अप्रतिम, माणसांना माणूस म्हणून वागणूक देणारी बेट साकारी भूमी आहे

बीज शब्द (Key words): प्रेषित, सामाजिक जाणीव, बेट, भांडवलशाही, उपेक्षित

प्रस्तावना (Introduction)

बळवंत भोयर यांचा 'प्रेषितांचे बेट' हा काव्यसंग्रह विदर्भ लेखक संघ, नागपूर यांनी २०१७ साली प्रकाशित

केला. परंतु कवितासंग्रहाचे प्रकाशक श्री वि. गंधे व चित्रकार भाऊ लांडे आहेत. सदर कविता संग्रह रसिक मनावर प्रगल्भ विचार देणारा आणि नव्या पिढीकरिता प्रेरणा स्त्रोत आहे. कवीने या काव्य संग्रहातून शापित, शोषित, उपेक्षित घटकांचे 'प्रेषित' म्हणून वर्णन केले आहे. 'प्रेषित' म्हणजे देवाचा दूत. परंतु हे सर्व घटक दूत असतांना सुध्दा शोषित का? असा प्रश्न कवीने या काव्यसंग्रहाच्या माध्यमातून समाजापुढे मांडला आहे. कवी बळवंत भोयर यांचे 'अंधार सावल्या,' 'पाऊस गाणे', 'जाईची फुले' (बालकविता संग्रह) इत्यादी कविता संग्रह प्रसिध्द आहे परंतु 'प्रेषितांचे बेट' हा त्यांचा काव्यसंग्रह सामाजिक जाणीवेतून निर्माण झालेला काव्यसंग्रह आहे.

हा काव्यसंग्रह आजपासून २५ वर्षाआधी प्रसिध्द झाला असला तरी त्यातील कामगारांच्या समस्या, त्यांच्या हालअपेष्टा या आजही तशाच आहे. त्यामुळे हा काव्यसंग्रह तत्कालिन कामगार वर्गाचे प्रतिनिधीत्व करणारा व सामाजिक मूल्ये जोपासणारा वाटतो.

हेतू (Purpose)

१. बळवंत भोयर यांच्या साहित्याची ओळख करून देणे.

२. कामगारांच्या वेदनांची जाणीव करून देणे

३. कामगारांच्या जीवनाचे चित्रण करणे.

४. श्रम आणि श्रमिक यांच्या वास्तव परिस्थितीचा अभ्यास करणे.

'प्रेषितांचे बेट' काव्यसंग्रहातील कवितांविषयी:—

कामगार कवी बळवंत भोयर यांच्या 'प्रेषितांचे बेट' या काव्यसंग्रहात ५७ कविता आहेत.कवीने कामगाराचे जीवन हे ऑक्सिजन जवळून पाहिले असल्यामुळे त्यांच्या भावभावना अचूक टिपल्या आहेत. कामगार जीवनाची खरी वास्तविकता त्यातून जाणवते. प्रस्तुत काव्यसंग्रहातील उल्लेखनीय कविता म्हणजे 'अंधारगर्भ', 'पाऊस गाणे', 'अंतस्थ कविता', 'तुकडा', 'तुटलेला माणूस', 'काबळे आणि बगळे', 'भोगा', 'आत्मकथा', 'समजून घ्यावे माझ्या शब्दांना', 'आत्महत्येकडे वळण्यापूर्वी', 'प्रेषितांचे बेट' या कविता मनाचा वेध घेतात. समाजातील विषमतेच्या संदर्भात कवी मन फार जागृत असून श्रम आणि श्रमिक हा त्यांच्या कवितेचा मुख्य आधार आहे. कवीने आपल्या कवितांमधून कामगार वर्गावर होणारा अन्याय, अत्याचार, कामगारांचे शोषण या विरूध्द चीड व्यक्त केली आहे. एकूणच कामगार कर्त्याचा दैनंदिन संघर्ष त्यांच्या काव्यातून प्रकट होतो. कामगारांची होणारी अवहेलना व उपेक्षा कवी वारंवार वाचक वर्गाला देखील अनुभव यायला लावतात. एवढे कामगार वर्गाच्या जीवनाचे वास्तव वर्णन कवीने आपल्या कवितेतून केले आहे. कवी बळवंत भोयर यांच्या कवितांचा केंद्रबिंदूच 'माणूस' असल्यामुळे त्यांच्या प्रति कवीचे मन संवेदनशील आहे. कामगार वर्गावर होणारा अन्याय, अत्याचार, कामगारांचे शोषण या गोष्टी त्यांच्या मनाला वेदनादायक ठरल्या. साहजिकच या कवितेच्या मनात कामगार वर्गाविषयी आस्था निर्माण झाली. त्यातूनच त्यांच्या भाव—भावना मांडण्याच्या हेतूने 'प्रेषितांचे बेट' हा काव्यसंग्रह निर्माण झाला.

लेखनशैली:—

कवी बळवंत भोयर यांचे लेखनशैली ही वैशिष्टयपूर्ण आहे. त्यांच्या कविता या कामगार जीवनाची वास्तविकता मांडतात.

उदा. ''असतं फक्त शोषणी साम्राज्य आणि परिपक्व नसलेल्या जमातीचं कलंकी राज्य.''[१]

या ओळी मनास अंतर्मुख करतात.

कवीची सामाजिक जाणीव व संवेदनशीलता:—

कवी बळवंत भोयर यांच्या संवेदनशील मनाला सभोवतालच्या राजकीय, सामाजिक भांडवलशाहीच्या त्रास होवू लागल्या व त्यांच्या मनात या वर्गाविषयीची कणवाळीची चीड निर्माण झाली. ती त्यांच्या कवितेतून दिसून येते. मानवता या मूल्यांची जोपासना करावी असे त्यांना वाटते त्यांच्या 'पाझा गाव', 'रेशो', 'सृष्टीच्या वस्तीत माझी वस्ती' या कवितांचा जन्म सामाजिक जाणीवेतूनच झाला आहे.

'अंधारगर्भ' या कवितेत कवी म्हणतात,

''शरीराच्या जखमा
अदयापही रक्तानं
व्हालेल्या आहेत.
सामाजिक अस्वस्थता

विषमतेचा गर्भ
आस्मितेचा दर्प''' (अंधारगर्भ, पृष्ठ ९)

यातून त्यांनी सामाजिक अराजकतेविषयीचे दुःख व्यक्त केले आहे. कामगार वर्ग हा समाजातील कायम उपेक्षित व दुर्लक्षित असा वर्ग आहे 'माझ्या ह्या झोपडीत' या कवितेत कवी म्हणतात,

''झोपड्यांच्या कहाण्या येथ्याच आहेत
झोपडीच आपली कथा
रात्री दिव्याला सांगते
कान लावून बाजूची इमारत
ऐकीत असते झोपड्यांच्या आत्मकथा''
('माझ्या ह्या झोपडीत', पृष्ठ ३८)

अशाप्रकारे समाजातील भांडवलशाहीच्या कायम बळी ठरलेल्या कामगार वर्गाच्या गरीबीचे आणि सामाजिक विषमतेचे चित्रण उपरोक्त ओळीतून दिसून येते.

'प्रेषितांचे बेट' या कवितेत कवी म्हणतात,

''वस्तीच्या गाथाचं
अनु गाताऱ्या वस्तीच काय
असा प्रश्न पडतो.
तेव्हा माझ्या आतला खदखदणारा
प्रेषित बाहेर येतो ''('प्रेषितांचे बेट',पृष्ठ ६२)

अशाप्रकारे संपूर्ण मानवजातीचा संघर्ष मांडला आहे ''कवीतेतील आशय शब्दांची मांडणी ओघवती व तेवढीच मर्मस्पर्शी भाषा, सुबलस्थळातील प्राणाटिकता, ओजस्वी प्रतिमा दर्शन, वास्तविकतेचे भान आणि समग्र मानवी मूल्यांची जाणीव तसेच स्वतंत्र लेखनशैली हे कवीच्या काव्यशैलीचे प्रमुख वैशिष्टये आहेत.'' कवीने जगातील तमाम श्रमिकांना, शून्यातून सूर्याकडे प्रवास करणाऱ्या प्रतिभावंतांना आणि माणूस म्हणून जगणाऱ्या माणसांना हा कवितासंग्रह अर्पण केला आहे.

वैशिष्टये :—

१. मानव हा मूलतः केंद्रबिंदू आहे.

२. मानव — मानवता या मूल्याची जोपासना व्हावी हा उद्देश आहे.

३. अन्याया विरुध्द चीड याच्या काव्यात दिसून येते.

४. कवितेचा विषय हा तत्कालिन समाज आहे.

५. सामाजिकतेचा पुरस्कार करणाऱ्या कविता आहेत

६. कवितेची कामगार जीवनाविषयीची आस्था व तळमळ दिसून येते

७. समकालीन समाज वास्तवाचे भान मांडणाऱ्या कविता आहेत.

८. अन्याया विरुध्दचे परखड भाष्य त्यांच्या कवितेतून दिसून येते.

९. कवीच्या कोमल व नाजुक मनाची अनुभूती येते

१०. सांस्कृतिक आक्रमणाने पोखरलेल्या मानसिकतेची दखल घेणारा हा काव्यसंग्रह आहे

निष्कर्ष :—

१. कामगार जीवनाची खरी वास्तविकता काही कवितांमधून जाणवते

२. 'प्रेषितांचे बेट' काव्यसंग्रहातील काही कवितांमधून श्रम सौंदर्याची प्रचिती येते

३. काही कविता निव्वळ विचार प्रकट करणाऱ्या असल्या तरी वास्तविक स्वरूपाच्या आहेत

४. 'प्रेषितांचे बेट' ही कविता मानवी मनाचा वेध घेते.

५. विषमतेच्या संदर्भात कवी मन अतिशय प्रज्वल आणि जागृत आहेत.

संदर्भ टीपा:—

१. डॉ. बळवंत भोयर — 'प्रेषितांचे बेट', विदर्भ लेखक संघ प्रकाशन, नागपूर, १९९५, प्रस्तावना — डॉ. वि. स. जोग. पृष्ठ क्रमांक नाही

२. डॉ. बळवंत भोयर — 'प्रेषितांचे बेट' विदर्भ लेखक संघ प्रकाशन, नागपूर, १९९५. पृष्ठ क्रमांक ५

३. तत्रैव पृ. ३८.

४. तत्रैव पृ. ६२

५. डॉ. विशाखा कांबळे 'प्रेषितांचे बेट' कागाचे विवेचक जाणीव, संशोधन पत्रिका, Akshra Multidisciplinary Research Journal, July- Sept. 2021, Vol.03, Issue- I

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 7.891(IIJIF) | Printing Area® Peer-Reviewed International Journal | December 2021 Issue-83, Vol-01 | 01

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

December 2021, Issue-83, Vol-01

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd ,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Printing Area

Vidyavarta is peer reviewed research journal. The reviewcommittee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles Research Papers etc. are their writers own. This Journal does not take any liability regarding approval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publication is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited Book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 3418002

http://www.printingarea.blogspot.com

Editorial Board & review Committee

- **Chief Editor**
Dr Gholap Bapu Ganpat
Parli_Vaijnath,Dist. Beed Pin-431515 (Maharashtra)
9850203795, 7588057695
vidyawarta@gmail.com

- **M.Saleem**
salen Ghulam street
Fatehgarh Sialkot city
Pakistan Phone Nr. 0092 3007134022
saleem1938@hotmail.com

- Dr. **Momin Mujtaba**
Faculty Member,Dept. of Business Admin.
Prince Salman Bin AbdulAziz University
Ministry of Higher Education,Kingdom of Saudi Arabia. **Tel No** : +966-17862370 Extn: 1122

- **N.Nagendrakumar**
115/478, Campus road,
Konesapuri, Nilaveli (Postal code-31010),
Trincomalee, Sri Lanka
nagendrakumarn@esn.ac.lk

- **Dr. Vikas Sudam Padalkar**
vikaspadalkar@gmail.com
Cell. +91 98908 13228 (India),
+ 81 90969 83228 (Japan)

- **Dr. Wankhede Umakant**
Navgan College, Parli –v Dist. Beed
Pin 431126 Maharashtra
Mobi.9421336952
umakantwankhede@rediffmail.com

- **Dr. Basantani Vinita**
B-2/8, Sukhwani Paradise,
Behind Hotel Ganesh, Pimpri,
Pune-17 Cell. 09405429484,

- **Dr. Bharat Upadhya**
Post.Warananagar, Tq.Panhala,
Dist.Kolhapur-4316113
Mobi 7588766926

- **Jubraj Khamari**
AT/PO - Sarkanda, P.S./Block - Suhela
Via/Dist. - Bargarh, Pin - 768028 (Orissa)
Mob. No. – 09827983437
jubrajkhamari@gmail.com

- **Krupa Sophia Livingston**
269/55, Vasanthapuram,
ICMC, Chinna Thirupathy Post,
Salem- 636008 +919655554464
davidswbts@gmail.com

- **Dr. Wagh Anand**
Dept Of Lifelong Learning and Extension
Dr B A M U Aurangabad pin 431004
Mobi. 9545778985
wagh.anand915@gmail.com

- Dr. **Ambhore Shankar**
Jalna,Maharashtra
shankar296@gmail.com
Mobi.9422215556

- **Dr. Ashish Kumar**
A-2/157, Secror-3, Rohini, Delhi -110085
ph.no- 09811055359

- **Prof. Surwade Yogesh**
Dept. Of Library, Dr B A M U Aurangabad , Pin 431004
Cell No: +919860768499
yogeshps85@gmail.com

- **Dr.Deepak Vishwasrao Patil,**
At.Post.Saundhane, Near
Kalavishwa Computer, Tq Dist.Dhule-424002.
Mobi. 9923811609
patildipak22583@gmail.com

- **Dr.Vidhya.M.Patwari**
Vanshree Nagar,Behind Hotel
Dawar, Mantha Road, Jalna-431203
Mobi.9422479302
patwarivm@rediffmail.com

- **Dr.Varma Anju**
Assistant Professor, Dept. of Education,
Sikkim University 6th Mile, Samdur Tadong-737102
GANGTOK - Sikkim, |M.8001605914|
anjuverma2009@rediffmail.com

- **Dr. Dinesh Kumar Charan**
Associate Professor and HOD-History Dept ,
Govt Lohia College Churu |Rajasthan| India
Pin- 331001
Mob. No.-9414305804

Editors Message...

In globalised era Higher Education Plays very crucial role in Development of Nation, as it empowers the individuals with necessary competence for achieving important personal, social and higher level of professional goals. Its importance depicted by words of first Prime Minister Jawaharlal Nehru "A university stands for humanism, for tolerance, for reason, for the adventure of the ideas and for the search of truth. It stands for onward march of human race towards even higher objectives. If the universities discharge their duties adequately, then it well with the nation and the people". India's higher education system is the world's third largest in terms of students, next to China and the United States. Policies and approach adopted by Indian government after implementation of economic reforms are not favorable to the higher educatron. Since the reforms period there has been a continuously decline in the budgetary allocations made by the government to fund higher education in India. Present paper aims to find out new trends in higher education in India. Paper also discusses various challenges in the field higher education in India.

India has the largest higher educational system with respect to the number of institutions. After the independence of the country, the state and central governments have given great attention to the development of higher education. As a result, the system of higher education in India has seen an impressive growth in terms of a number of universities and colleges. The share of the unaided private sector has increased significantly since 2001 in terms of the number of institutions and enrollment. Indian higher education System comprises three stages – under graduate level, post graduate level and doctorate level. The Ministry of Human Resource Development (MHRD) is highest body of Governance which is responsible for supervising the higher education system through UGC. Higher education in India has expanded rapidly over the past two decades. This growth has been mainly driven by private sector initiatives. India's Higher Education sector has witnessed a tremendous increase in the number of Universities/ University level Institutions & Colleges since independence Indian higher education presently includes 892 universities out of which 48 central universalities, 394 state universities, 125 deemed universities and 325 private universities. Apart from the above universities, other institutions are granted the permission to autonomously award degrees. However, they do not affiliate colleges and are not officially called 'universities' but 'autonomous organizations' or "autonomous institutes" They fall under the administrative control of the Department of Higher Education. These organizations include Indian Institute of Technology, Indian Institutes of Management, National Institute of Technology and All India Institute of Medical Sciences.

Dr. Bapug Gholap

INDEX

01) Humanitarian Perspectives in Indian English Drama
DR.AWDHESH KUMAR, MEERUT ||10

02] In women Empoewement Dr. Babasaheb Ambedkars Contributon ...
Dr. Devidas Shriram Bhagat, Dist Washim ||13

03) THE ATTITUDE OF BIOLOGY TEACHERS TOWARDS USING THE COMPUTER IN .
Dr. Inderjeet Singh Bhatia, Ratlam (M.P.) ||17

04] Caste, religion, descent: An analytical study
Dr.Ganesh J.Gaikwad, Dist-Chandrapur ||24

05) Research Productivity of Academic Librarian in Nanded District
Gaikwad Varsha Gangadharrao, Nanded ||27

06) Two new species of Aplosporella Speg. from Amravati district (Maharashtra)
P.S.Kaste, Distt. Amravati ||33

07) WEIGHT TRAINING FOR MUSCLE HYPERTROPHY
Dr. Zamirullah khan & Lalit Talan, Aligarh, U.P. ||35

08) E-RESOURCES AND ITS UTILITY IN LIBRARY
Arun Kumar & Dr. Mange Ram, Agra-UP, India ||40

09] Digital Marketing: Need of New Normal
Tribhuwan Nath Ojha ||48

10) PARTICIPATION OF WOMEN IN LOCAL SELF BODIES
M.S.Rajeshwari, Afzalpur ||52

11) DIGITAL BANKING : CONCEPT, OPPORTUNITIES & CHALLENGES AHEAD
Sadaf Bashir, Bodh-Gaya ||54

12] Yoga and Immunity
Dr. B. A. Sarpate & Dr. Bavikar Samir, Dist. Osmanabad ||62

13) Digital Librarles In India
Dr.D.T.Satpute, Dist. Ahmednagar ||65

www.vidyawarta.com/03 — http://www.printingarea.blogspot.com

14) Significance of Digital Marketing in Positive Business Environment
Prof. Dr. Pramod Sharma, Indore ||69

15) A Study on the scope of Distance Education
DR.RAJ KAMAL SHARMA, GHAZIABAD (U.P) ||71

16) National Education Policy 2020 : An Overview
Dr. UDAIVIR SINGH, Etawah U.P. ||75

17) The Role and Limitations of the Central Bureau of Investigation in ..,
Dr. Mahesh Jalwantrao Patil, Nanded ||79

18) गीतकार शांताबाई शेळके
डॉ. लक्ष्मण बळीराम थिटटे, नळदुर्ग ||83

19) शासकीय शिक्षण घेणाऱ्या आश्रम शाळेतील विद्यार्थिनी सुरक्षितता आपुर्णिमांची ...
डॉ.वी.आर.शर्मा & प्रदीप एम. बिबटे, नागपूर(महाराष्ट्र) ||84

20) दत्त संप्रदाय आणि समाज
डॉ. श्रेया संजीव दाणी, पुणे ||88

21) वर्तमानाचा सानवारा : एक विस्फोटक काव्यसंग्रह
डॉ. विशाखा संजय कांबळे & जोत्सना लिलाधरजी गजभिये, नागपूर ||91

22) खानदेशातील एक नामवंत निसर्गकवी प्रा.गणेश कुडे
प्रा.डॉ.मनिष रघुनाथ करंजे & डॉ.सुनिल सी. अमृतकर, जि.धुळे ||94

23) इंद्रजीत भालेराव यांच्या कवितेतील कृषी जीवन
साईप्रसाद मधुकर पंडीत, लातूर ||96

24) बळवंत भोगे — प्रेमपेताचे वेद: सामाजिक जाणीवेच्या कविता
डॉ. विशाखा संजय कांबळे & वर्षा रवींद्र पाटील, नागपूर ||99

25) लोक संस्कृति का महाकाव्य : परसी परिकथा
डॉ० भावना जोशी, नैनीताल ||102

26) 'एक कप्तान विपत्तियों' काव्य—नाटक में स्त्री पात्र : एक अध्ययन
अन्सारी हुमैराबानों एहसानअली, राजकोट ||107

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

महानुभवाच्या पंचकृष्णामध्ये श्री दत्तात्रेय आहेत, 'या मार्गासि श्रीदत्तात्रेयप्रभु आदिकारण', असे चक्रधर स्वामींनी नोंदवून ठेवले आहे. महानुभव परंपराही सुद्धा विविध दत्त परंपरेतील एक समृध्द परंपरा आहे.

वारकरी संप्रदाय आणि दत्त संप्रदाय –

भारतातील सर्वात मोठा संप्रदाय व परंपरा म्हणून वारकरी संप्रदाय ओळखला जातो. अद्वैत वेदांताच्या पायावर आधारलेल्या या परंपरेमध्ये श्रीदत्तगुरुंचे महत्त्व अवर्णनीय आहे. निवृत्तिनाथ, ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, जनाबाई, मुक्ताई, सोपानदेव, गोरोबा, सावतामाळी, चोखोबा, कान्होबा, सेना न्हावी, नरहरी सोनार, कान्होपात्रा, अशा अनेक संतांनी त्यांच्या कार्याने साहित्य निर्मितीने आणि प्रत्यक्ष जीवनामधून वारकरी पंथाचा प्रचंड विस्तार केला आहे. संत एकनाथ हे तर थोर दत्त उपासक होते. तुकाराम महाराजांनी 'तीन शिरे, सहा हात, तया पाया दंडवत' अशी दत्तात्रेयांची स्तुती केली आहे.

मूल्यमापन –

दत्तदेवता गेली दीड हजार वर्षे क्रमशः विकास पावत आली आहे. आज सर्वसामान्य झालेले दत्त स्वरूपही सदैव स्थिर राहील. भक्तांच्या अनुभूतीनुसार त्या रूपात कदाचित आणखीही भर पडत जाईल. दत्त संप्रदायाशी संबंधित तीनच उपनिषदे आढळतात. अवधूतोपनिषद, जाबालदर्शनोपनिषद आणि दत्तात्रेयोपनिषद या तीन उपनिषदांतून श्री दत्त संप्रदायाचे तत्वज्ञान मंत्र उपासना यावर उत्तम प्रकाश टाकला गेलेला आहे.

निष्कर्ष –

दत्तावताराची ऐतिहासिक कामगिरी खरोखरच मोठी आहे. परंतु दत्तोपासनेच्या व्यापक व उदार अशा समन्वयात्मक दृष्टीमुळे जीवनाच्या चिरंतन व शाश्वत मूल्यांवर भर दिल्यामुळे ही उपासना प्रणाली व तिचे तत्त्वज्ञान आजही नितांत अनुकरणीय आहे व पुढेही तसेच राहील, यात तीळमात्रही संशय नाही. जोपर्यंत जगात माणूस तापत्रयांनी त्रस्त राहील, तोपर्यंत दत्तात्रेय अज्ञान, अंधकारात त्याला दीपस्तंभाप्रमाणे पथप्रदर्शन करीत राहतील.

संदर्भ ग्रंथ सूची –

१. सरस्वती गंगाधर – श्रीगुरुचरित्र
२. श्री दत्तात्रेय – दत्तसंहिता
३. कावडीबुआ – दत्तप्रबोध
४. श्री टेंबेस्वामी – दत्त महात्म्य
५. वामोरीकर वामन बुवा – गुरुलीलामृत
६. श्री विठ्ठल – गुरुलीलामृत
७. डॉ. दिक्षीत दुर्गा (संपा.), महाराष्ट्र संस्कृती कोश – डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
८. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड–१.

21

वर्तमानाचा सातबारा : एक विस्फोटक काव्यसंग्रह

डॉ. विशाखा संजय कांबळे
विभाग प्रमुख – मराठी विभाग,
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था नागपूर (वोरिंग कॉलेज)

जोरसना लिलाधरजी गजभिये
संशोधक विद्यार्थी

सारांश

कवी विद्याधर वरसोडे यांचा वर्तमानाचा सातबारा हा कवितासंग्रह विस्फोटक काव्याचा आणि वर्तमान परिस्थितीचा आरसेखच आहे. या काव्यसंग्रहात त्यांनी समाजातील वास्तविकतेचे चित्रण केले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या वैचारिक प्रेरणेतून त्यांनी साहित्य निर्मिती केली आणून सारासारक दलित कवितेची चौकट मोडून नव्या समाज निर्मितीसाठी संविधानातील अपेक्षित असलेला समाज कसा असावा? याचा आलेखच त्यांनी आपल्या कवितेमधून दिलेला आहे. या काव्यसंग्रहाच्या प्रत्येक कवितेमधून कवीची प्रतिभा किती अफाट दर्जाची आहे याची जाणीव होते. त्यांच्या कविता सरळ कोळजाला जाऊन भिडतात.

बीज शब्द: विस्फोटक, समाजभान, वर्तमान, वास्तविकता, आंबेडकरवाद, धर्मचिंतन, सत्ता, शब्दविचार.

प्रस्तावना

१९६० नंतर उदयास आलेल्या दलित साहित्य प्रवाहात नव्या पिढीचे महत्त्वपूर्ण साहित्यिक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या वैचारिक प्रेरणेतून साहित्य निर्मिती करू लागले. विद्याधर वरसोडे देखील त्याच साहित्य प्रवाहशील पुढच्या पिढीचे महत्त्वपूर्ण लेखक आहेत.

विद्याधर बन्सोड यांनी कवितेतूनही कादंबऱ्या, कथासंग्रह, वैचारिक लेखन असे विविधांगी लेखन केले. सजग समाजभान असलेले संवेदनशील कवी अशी ओळख असलेले विद्याधर बन्सोड आपल्या 'वर्तमानाचा सातबारा' या काव्यसंग्रहातून संविधानाला मुसमांत असा धर्मनिरपेक्ष, समतेवर आधारित समाज निर्माण व्हावा अशी अपेक्षा करतात.

आज समाजात जी अराजकता पसरलेली आहे, त्यामुळे काळजाला घरुन चालणारी मुलगे कुठे शोधावित ? असा प्रश्न त्यांना पडतो अशा मानसिक व बौद्धिक अस्वस्थतेच्या काळातील या कविता आहेत. वाचकांच्या मनात नवविचारांची पेरणी करुन अन्यायाविरुद्ध लढण्याची प्रसंगी विद्रोह करण्याची शिकवणच त्यांना कविता देतात.

उद्देश :—

१) दुर्लक्षित सामाजिक व सांस्कृतिक जाणीवांचे दर्शन घडवणे.

२) नव्या जाणीवेच्या कवितेचा अभ्यास करणे.

३) आंबेडकरवादी साहित्याच्या अनुषंगाने 'वर्तमानाचा सातबारा' या काव्यसंग्रहाचा अभ्यास करणे.

४) 'वर्तमानाचा सातबारा' काव्यसंग्रहातील वास्तव समाजदर्शन अभ्यासणे

५) 'वर्तमानाचा सातबारा' काव्यसंग्रह प्रकाशात आणणे.

कवीचे प्रेरणास्थान :—

"आंबेडकरांनी अस्पृश्यांमध्ये आत्मप्रतिष्ठा आणि स्वाभिमान हयांची जाणीव जागृत केली आणि गुलामगिरीपेक्षाही हीनतर असलेल्या अस्पृश्यतेविषयी असीम तिरस्कार निर्माण केला." डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची प्रेरणा घेऊन कविता करणारे विद्याधर बन्सोड त्यांच्या 'वर्तमानाचा सातबारा' या काव्यसंग्रहात बाबासाहेबांविषयी आदर व्यक्त करतांना आमचा बाप या कवितेत ते म्हणतात.

"तू आमचा बाबासाहेब म्हणून आम्हास नाक आहे
भिमोपरतो तुरुता फोटो तरी घरात धाक आहे."
(आमचा बाप, पृ.क्र.१८)

बाबासाहेबांच्या नावामुळे आज गाव मानी समाजात जगता आले म्हणून कवी म्हणतात

"तुझे नाव इस्टेट असली जन्मभर पुरते जाते
सरणावर चढतानाही लेकरांसाठी उरत जाते."
(आमचा बाप, पृ.क्र.१८)

बाबासाहेबांच्या नावाची इस्टेट जन्मभर पुरते आणि येणाऱ्या पिढीसाठीही उरते असे कवी म्हणतात. अतिशय सहज सुंदर शब्दांने कवि-ने कवितेच्या या ओळींची रचना केलेली आहे.

"तुम्ही दिव्याप्रमाणे स्वयंपूर्णतेशिवाय व्हा" ही बुद्धनीतिशिकवण म्हणूनच कवी आपल्या समाज बांधवांना म्हणतात की, त्यांनी मदत स्वतःच करा दुसऱ्यांच्या उपकारावर अवलंबून राहू नका.

"येईल कोणी देव पुरवता
उगाच नाचो नाट करोला
वस्त्रान्तही वस्त्र पुरवते
तुला पिळले हात कशाला"
(वाघनखं, पृ.क्र.२१)

अतिशय समर्पक शब्दात कवीने वास्तविकतेचे दर्शन करुन देत परिपक्व काव्यात्मक अनुभूतीचा परिचय या कवितेतून दिलेला आहे.

धर्मनिरपेक्षता

आज समाजात सगळीकडे अराजकता पसरलेली असतांना संविधानाला अपेक्षित असा धर्मनिरपेक्ष भारत घडविण्यासाठी सुरुवात शाळेपासूनच व्हायला हवी. "शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय आहे" असे शाहू महाराज म्हणतात. म्हणून येणाऱ्या पिढीसाठी धर्मनिरपेक्ष शाळा मिळेल का? या प्रश्नाने कवीमन व्याकुळ होते.

"मी शोधत राहिलो पोरांच्या भविष्यासाठी
संविधान सांगतं तशी शाळा
वैज्ञानिक दृष्टीकोणाचा तोंडावळा
शुद्ध ज्ञानाची, माणुसकीची पाठशाळा
शाळा महाविद्यालये। तसे शुद्ध रूप राहू द्या
यातीपूजा, त्यानी पूजा, धर्मतच बंद द्या!!
(धर्मनिरपेक्ष शाळा, पृ.क्र.२३)

वरील काव्याचा ओळी व्यवस्थेला प्रश्न विचारणाऱ्या असून कवीच्या अंतर्मनाची स्थिती दाखवणाऱ्या आहेत.

शेवटी धर्मनिरपेक्ष शाळेची आशा व्यक्त करतांना कवी म्हणतात.

"फुले बाबेसारखी शाळा
सुंगधाने फळेल का?
धर्मातीत शाळा माझ्या
मुलांसाठी मिळेल का?"
(धर्मनिरपेक्ष शाळा, पृ.क्र.२३)

या कवितेच्या ओळीतून कवीच्या अव्वल दर्जाच्या प्रतिभेचाच परिचय होतो. याशिवाय मला तुझा अभिमान वाटतो या कवितेतूनही धर्मनिरपेक्षतेचा शिकवण मिळते.

नवविचारांची पेरणी :—

कवी विद्याधर वरसोडे यांच्या 'वर्तमानाचा सातबारा' या कवितासंग्रहातील काही कविता वाचकांच्या मनात नवविचारांची पेरणी करुन जातात. "शरीरयष्टीच्या अडचणी ज्याप्रमाणे स्त्री व पुरुष मिळून सोडवतात त्याचप्रमाणेसमाजाच्या संसारातील अडचणी स्त्री पुरुषांनी मिळून सोडवावयास पाहिजे" आपल्या समाजव्यवस्थेत आदीपासूनच स्त्री—पुरुष समानता नाही. स्त्रीयांना नेहमी दुय्यम स्थान देण्यात आलेले आहे. म्हणूनच कवी आपल्या कवितेत म्हणतात.

"तू नच माझी गुलाम दासी
गो न तुडया पायातील वेडी
गो नच रक्षक किंवा मालक
जाळ शृंखला तुलीत खोडी"
(तू नच माझी गुलाम दासी, पृ.क्र.३५)

स्त्री सन्मानाची जाणीव त्यांच्या प्रतिभेला उधान आणते त्याच्या पत्नीविषयक भावना संसार साफल्याची ग्वाही देतात. आपल्या पत्नीविषयक भावना व्यक्त करतांना कवीचे मन अभिमानाने भरुन जाते.

"म्हणू तुझा अभिमान वाटतो पत्नी म्हणून
कारण तू शिकवले नाहीस मुलांना
जातीवरुन, धर्मावरुन कुणाचा द्वेष करायला
खाण्यावरुन पिण्यावरुन भाषेवरुन देशावरुन
भेदभाव करायला."
(म्हणू तुझा अभिमान वाटतो, पृ.क्र.४९)

कवीला त्यांच्या पत्नीचा अभिमान वाटतो कारण तिने कधीच मुलांना जातीवरुन किंवा धर्मावरुन द्वेष करायला शिकवले नाही. आजच्या काळातील आदर्श आई कशी असावी याचे हे उदाहरण आहे. कारण वसुंधरातून जातीविरहित, धर्मविरहित, संविधानाला अपेक्षित असलेला देश घडेल.

याशिवाय त्यांच्या विचारपत्नी, तू आणीन हसत रहा, बीज, आपला इंडिया, यासारख्या कवितासंग्रहातूनही नवविचारांची पेरणी केलेली आहे.

वास्तविकतेचे दर्शन :—

"मराठी साहित्यात प्रथम धगधगते निखारे ज्वालाग्रही कविता आली" आणि कवितेच्या माध्यमातून अनेक कवींनी आपले धगधगते विचार मांडून समाजातील वास्तविकता समोर आणली. कवी विद्याधर वरसोडे यांच्या 'वर्तमानाचा सातबारा' या कवितासंग्रहातील अनेक कवितांमधून आपल्याला वास्तविकतेचे दर्शन होते. आजच्या तरुण पिढीचे वर्तमान सत्ता कशी मात करत आहे हे सांगताना कवी म्हणतात.

"तरुणांचा वर्तमान गाजून खान अंधारल मागा
गतस्मृतीचे क्षणीस भाजून खावे लागी
आणि वरुन निंबू पिळून टाकल्यं लागी
पिळून टाकली जात असलीतील स्वप्न"
(तू आणा जिवंत गांधी, पृ.क्र.५७)

अशा भेदक शब्दातून कवीने सत्तेविषयी आपल्या भावना व्यक्त केल्या आहेत गद्द गोठीत या कवितेतून कवीने ग्रामीण भागातील वास्तवाचे वर्णन केलेले आहे.

देश देना का देश या कवितेत कवी म्हणतात
"अजून किती दूर आहे माणसांनी ये।
आम्हास सैफ वाटेल असा देश देना का देश"
(देश देना का देश, पृ.क्र.३२)

याशिवाय प्रतारणांसाठी मुद्रांना, काकीच्या पश्न, स्टीलच्या कण्या, काळ्याचा महिमा, मनुष्यगणी जिवंत होत आहे. आपला इंडिया यासारख्या अनेक कवितांमधून आजच्या स्थितीचे वास्तविक धगधगते वर्णन कवीने केले आहे.

वैशिष्ट्ये :—

१) विद्याधर वरसोडे यांच्या कविता वैशिष्ट्यपूर्ण अनुभूतीचा परिचय करुन देतात.

२) त्यांच्या कवितेची पेरणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समतेवर आधारित विचारसरणी आहे.

३) त्यांच्या कवितेतून वास्तविकतेचे दर्शन

घडते.

४) त्यांच्या कविता समाज चिंतनपर आहे.

५) नव्या जाणीवेच्या कविता त्यांनी मराठी साहित्याला दिलेल्या आहेत.

६) मानवी भावनांचा वेध ते अचूकपणे घेतात.

७) व्यक्तिस्वातंत्र्य, समता, मानवतावादी दृष्टीकोन इत्यादींचा प्रत्यय त्यांच्या कवितांमधून येतो.

८) स्त्रीयांविषयी त्यांच्या मनातील आदर त्याच्या कवितेत दिसून येतो.

९) पारंपारिक दलित कवितेच्या पलीकडील नव्या जाणीवेच्या कविता त्यांनी लिहिलेल्या आहेत.

१०) त्याच्या कवितेतील शब्दरचना व भाषाशैली विशेष उल्लेखनीय आहे.

निष्कर्ष :—

१) वर्तमानाचा सातबारा काव्यात्मकतेने काठोकाठ भरलेला काव्यसंग्रह आहे.

२) कवीची प्रतिभा अव्वल दर्जाची आहे.

३) या काव्यसंग्रहातील कवितेत समाजातील वास्तविकतेचे दर्शन घडते.

४) कवीचे काव्यात्म चिंतन विशेष उल्लेखनीय आहे.

५) आंबेडकरवादी साहित्यातया काव्यसंग्रहाला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

६) या काव्यसंग्रहाच्या माध्यमातून आंबेडकरवादी साहित्याला एक नवी दिशा मिळते.

संदर्भ टीपा :—

१) विमलाधर बन्सोड— दलित साहित्याचे वैचारिक अधिष्ठान, संवेदना प्रकाशन, पुणे २०१८, पृ क्र.२६

२) भारत बागमारे (संकलन) —डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी गाजलेली भाषणे, प्रबुद्धभारत पुस्तकालय आणि प्रकाशन, नागपूर २०१६, पृ.क्र.३६

३) विद्याधर बन्सोड — दलित साहित्याचे वैचारिक अधिष्ठान, उपो, पृ क्र.७८

४) भारत बागमारे (संकलन) — डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी गाजलेली भाषणे, उपो, पृ क्र. २३८

५) दीपक खोब्रागडे (संपादक)— आंबेडकरवादी साहित्य, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, दुसरी आवृत्ती २०१६, पृ क्र.११२

22

खानदेशातील एक नामवंत निसर्गकवी प्रा.गणेश कुडे

प्रा.डॉ.मनिष रघुनाथ करंजे
सहाय्यक प्राध्यापक,
राणी लक्ष्मीबाई महाविद्यालय, पारोळा, जि.जळगांव

डॉ.सुनिल सी. अमृतकर
प्रोफेसर,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे, जि.धुळे

प्रस्तावना :

खान्देश हा प्रदेश सांस्कृतिक अभिसरणाचे केंद्र व सांस्कृतिक खळबळीचे माहेरघर आहे. अभिरूची संपन्न वाचक घडविणारे प्रबोधनाचे केंद्र आहे, त्याला जोड साहित्याचीही आहे. खान्देशचे साहित्य क्षेत्रात आपले अमूल्य योगदान दिले आहे या भागातील अनेक लेखकांनी कथांनी दर्जेदार साहित्य निर्मितीने वाङ्मय क्षेत्रात स्थान आहे. साहित्य क्षेत्राचा समृद्ध वसा अनेकांनी तालुक्यालाही लाभला आहे. अशा अनेक साहित्यिकांनी आपला ठसा उमटवला आहे. त्यात अमळनेर प्रताप महाविद्यालयाचे मराठी विभागाचे प्रा.गणेश कुडे यांनी आपले योगदान दिलेले आहे. त्यांच्या कवितासंग्रहाचा प्रस्तुत शोधनिबंधात आढावा घेत आहे.

उद्दिष्ट :

१) कवी गणेश कुडे यांच्या कवितांचा मागोवा घेणे.

२) खानदेश कवी गणेश कुडे यांच्या परिचय करून देणे

३) निसर्ग व कवी यांचा सहसंबंध उलगडून घेणे.

गृहितके/गृहितकृत्य :

१) खानदेश कवी गणेश कुडे यांचा जीवन परिचय करून देणे.

२) खान्देशातील निसर्ग व कवी गणेश कुडे यांचा सहसंबंध हा महत्त्वाचा आहे.

३) खानदेश कवी गणेश कुडे यांच्या कविता या नुसत्या खान्देशातल्याच नाही तर महाराष्ट्रभर महत्त्व पूर्ण होत्या.

प्रा.गणेश कुडे हे मूळचे अमळनेर तालुक्यातील पातोंडा

Peer reviewed Journal | Impact Factor 7.265 | ISSN-2319-073X

Journal of Research and Development

December-2021. Volume-12 Issue-21

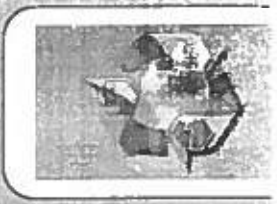
Resource Management: Challenges, Opportunities and Sustainability

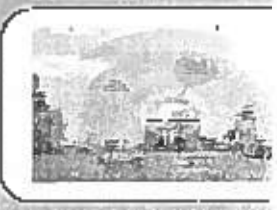
Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Editor
Dr. Vilas B. Dhone
Principal
Chhatrapati Raje Sambhaji Prashaskiya Seva Mahavidyalaya

Executive Editor
Dr. J. V. Dadve
Mr. Dilip B Choudhari

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Ipomoea triloba, L. (Convolvulaceae) a new distributional record for Nanded District of Maharashtra, India. **Eraguwar Srinivas Reddy , Bembrekar Shivraj Keshinath**	82-83
Acmella radicans (Jacquin) R.K. Jansen (Asteraceae), an American weed new to Vidarbha region of Maharashtra State (India) **Prashant B. Deshmukh I, Mukesh B. Shende, Eraguwar Srinivas Reddy, Vinayak B. Chavan**	84-86
Sand Mining: Impact on the Physical Environment,A Study of Tembhe Bk Sand ghatin Shahada Tehsil of Nandurbar District. **Dr. Prashant R. Torawane**	87-92
"Sustainable Development Through Green Economy In India: A Long Runvision By 2070" **Dr. Lokanath Pattal**	93-98
"Water Pollution Control and its Management" – A Serious Problem **Dr. Rajat Rabindranath Mandal**	99-101
Review The Concept And Roll Of Rural Urban Fringe Area **Dr. Jyotsna Pandey**	102-106
A Study On Implementation Of General Human Resource Development Practices In Banks –A Critical Analyses **Mrs. Shyja.k ,Dr. S. Nadarajan**	107-111
The Importance of Evidence By Witness, Threats To His Life And Legal Protection: A Critical Study **Bhosale Rakesh Arvind**	112-114
Merger of Sbi And Its Associates And Its Impact on Human Resource Management **Ashwini Sindhe, Dr S.S Rampure**	115-117
Effect of COVID-19 on Indian Agriculture **Ganesh Motiram Kapse**	118-120
The diverse character of India is underlying in its unity **Rouf Ahmad Malla, Irfan Hassan Ganaie**	121-122
SWOT Analysis of Tadoba-Andhari Tiger Reserve in Chandrapur District of Maharashtra **Dilip B. Choudhari**	123-127
Security Problems and Security System in Online Banking Transactions **Jayshri Banasode**	128-131
भारत में बढ़ते अपराध के मुद्दे और उसके प्रभाव **सुनीता आर.लाड्डा**	132-134
[illegible] महाराष्ट्र में अल्पसंख्यक राजनीति का संघर्ष **Dr.Manjit Kaur Virdi**	135-137
[illegible] जिल्ह्यातील लिंग गुणोत्तराचे तुलनात्मक अध्ययन (1901 ते 2011) **पुष्पेंद्र रा. खामनर, डॉ. सुरेशचंद्र वाघोदे**	138-141
[illegible] **डा.वर्षा.सुरेश साबाळे**	142-144
[illegible] **डॉ.सौ.कुसुम पटेल**	145-146

'Journal of Research & Development' a Multidisciplinary International Level Refereed and Peer Reviewed Journal
Impact Factor-7.168, ISSN: 2348-8328 (November 2021, Volume-17, Issue-2)
Resource Management: Challenges, Opportunities and Sustainability

महाराष्ट्र राज्य व नागपूर जिल्ह्यातील लिंग गुणोत्तराचे तुलनात्मक अध्ययन (1901 ते 2011)

मुकेश रा. खारकर[1] डॉ. सुधमा स. दामोदरे[2]
[1]संशोधक विद्यार्थी, वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाज विज्ञान संस्था, नागपूर
[2]सहा. प्राध्यापक भूगोल विभाग, वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाज विज्ञान संस्था, नागपूर
khankar.mukesh1986@gmail.com[1] dr.s.damodare@gmail.com[2]

सारांश

आज आपण वैज्ञानिक युगात वावरत असलो तरीही लिंगभेदभाव हा प्रत्येक समाजात दिसून येतो. भारतापासून लिंगभेदभाव हा फार पूर्वीपासून विरोधाभासी राहीला आहे. एकीकडे स्त्रीयांनी आकाशाला गवसनी घेतली तसेच एकीकडे पुरुषांची मक्तेदारी मानल्या जाणा-या क्षेत्रांमध्ये स्त्रीयांनी प्रवेश केला आहे. मात्र दूसरीकडे तिला समाजात दितीय श्रेणीतील नागरीक म्हणून मानल्या जाते. संविधानाने दिलेले अधिकार हे कागदोपत्री

सर्वांना समान असले तरी देशीत प्रत्यक्षात ही पुरुष भेदभाव होतांना दिसून येतो. त्यामुळेच आज संपूर्ण जगातील देशांसमोर लिंग गुणोत्तरातील तफावत वाढली आहे. भारता बरोबरच महाराष्ट्रातही लिंग गुणोत्तरा संदर्भात परिस्थिती ही गंभीर आहे. त्यामुळे सदर लेखामध्ये महाराष्ट्र राज्य व नागपूर जिल्हा यांचेसाठी 1901 ते 2011 या वर्षातील लिंग गुणोत्तर यावर तंत्रकेंद्रीत करण्यात आले आहे.

प्रस्तावना

भारतामध्ये महिलांची स्थिती ही फार विरोधाभासी दिसून येते. एकीकडे महिलांना दुर्गा काली सारख्या देवीचे रूप मानले जाते व पुजले जाते तर दुसरीकडे जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रीयांना पुरूषाच्या तुलनेत कमी दर्जाची वागणूक दिली जाते. लिंग भेदभाव किंवा लिंग गुणोत्तरात कालानुरूप होत गेलेली तफावत ही नविन गोष्ट नसून ती आपल्या समाजात फार पूर्वीपासून अस्तीत्वात आहे. भुसी विषयी समाजातील लोकांमध्ये असलेला पुर्वाग्रह आणि भेदभाव यातूनच स्त्रीभृणहत्या विधवा पूनर्विवाहाची तरतूद नसणे सती प्रथा या सारख्या समाज विरोधी प्रथा निर्माण झाल्या.आज प्रगत युगामध्ये त्याचे रूपांतरण नियोजीत लिंग हस्तेपरदे द्वारेते दिसून येते, म्हणजेच आज वैद्यकीय क्षेत्रात झालेली प्रगती नवनवीन उपकरणांचा विकास ज्यामध्ये अल्ट्रासाऊंड तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे लिंग निवडीची सोय झाली आहे, लिंग गुणोत्तर हे स्त्रीयांच्या स्थितीचे समुचक सुचक आहे. त्यानुन दर हजार पुरुषांमागे महिलांची संख्या दिसून येते. नैसर्गीक लिंग गुणोत्तर हे स्त्रीयांकरीता अनुकूल असले तरी विकसनशील देशांमध्ये त्याचे विपरित प्रतिनिधित्व केले जात आहे. भारता बरोबरच भारता शेजारील देशांमध्येही लिंग गुणोत्तरासंदर्भातील स्थिती ही संमिश्र पाहावयास मिळते. भारता बरोबरच महाराष्ट्रातही लिंग गुणोत्तरा संदर्भात अरिष्ट तफावत दिसून येते. प्रस्तुत लेखामध्ये महाराष्ट्र राज्य व नागपूर जिल्हा यांचा लिंग गुणोत्तरा संदर्भात तुलनात्मक अभ्यास केला आहे.

उद्देश

1.महाराष्ट्र राज्य व नागपूर जिल्ह्यातील लिंग गुणोत्तराचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

2.महाराष्ट्र राज्य व नागपूर जिल्ह्यातील ग्रामीण शहरी व एकुण लिंग गुणोत्तराचा अभ्यास करणे.

गृहीतक

महाराष्ट्र राज्य तसेच नागपूर जिल्ह्यात एकुण व शहरी लिंग गुणोत्तराच्या तुलनेत ग्रामीण लिंग गुणोत्तरातील तफावत कमी आहे.

अभ्यासपद्धती

प्रस्तुत शोध लेख पूर्ण करण्यासाठी सांख्यीकीय आकडेवारीचे संकलन दुय्यम स्रोतांच्या माध्यमातुन करण्यात आली आहे. तसेच विविध सैद्ध पुस्तके अहवाल तसेच प्रकाशीत साहित्याचा वापर करण्यात आला आहे. लिंग गुणोत्तरा संबंधीची माहिती ही जिल्हा जनगणना पुस्तीकेतुन घेण्यात आली आहे. तसेच प्रस्तुत लेखाकरीता योग्य त्या संख्याशास्त्रीय पद्धतींचा व सांकृत्यांचा वापर करण्यात आला आहे.

अभ्यास क्षेत्र

प्रस्तुत शोध लेख लिहिण्याकरीता महाराष्ट्र राज्य व महाराष्ट्र राज्याच्या विदर्भ प्रातांतील नागपूर जिल्ह्याची निवड करण्यात आली आहे. महाराष्ट्र हे भारतातील मध्यप्रदेश व राजस्थान नंतर तिसरे मोठे राज्य आहे. महाराष्ट्र गुजरात मध्यप्रदेश छत्तीसगढ तेलंगना कर्नाटका आणि गोवा या राज्यांची सिमा विविध बाजूंनी असलेल्या महाराष्ट्र राज्याचे क्षेत्रफळ 307713 चौ.कि मी. आहे. राज्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार 15°8उत्तर अक्षांश ते 22°1उत्तर अक्षांश आहे तर रेखांशीय विस्तार 72°6पूर्व रेखांश ते 80°9पूर्व रेखांश दरम्यान आहे. महाराष्ट्र राज्याने देशाच्या एकूण क्षेत्राच्या 9.37 टक्के क्षेत्र व्यापले आहे. नागपूर जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्याच्या पूर्वेकडील एक जिल्हा असून महाराष्ट्र राज्याच्या उपराजधानीचे ठिकाण होय. नागपूर जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार 21°09उत्तर अक्षांश ते 21°15उत्तर अक्षांश आहे 79°05'पूर्व रेखांश ते 79°09'पूर्व रेखांशीय विस्तार आहे. जिल्ह्याचे एकुण क्षेत्रफळ 9892 चौ.कि.मी. इतके असुन येथे 14 तालुके आहेत. या जिल्ह्यास पूर्वेला भंडारा दक्षिण आग्नेय ला यवतमाळ दक्षिण नैऋत्य ला वर्धा पश्चिमेस अमरावती जिल्हा तर उत्तरेस मध्यप्रदेश राज्याची सिमा आहे.

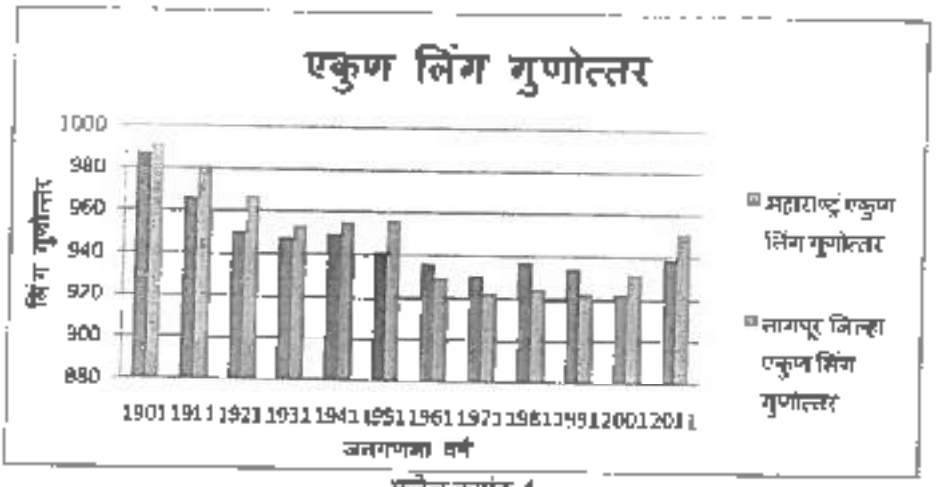
लिंग गुणोत्तर

लिंग गुणोत्तर हे एकाच्या ठिकाणच्या दिलेल्या एकुण लोकसंख्येतील पुरुष आणि स्त्रीयांचे प्रमाण दर्शविते. दर हजार पुरुषामध्ये असलेली स्त्रीयांची संख्या म्हणजे लिंग गुणोत्तर होय. लिंग गुणोत्तर हे विविध लोकसंख्या भारतीय मापदंडापैकी एक महत्त्वाचे मापदंड आहे. लिंग गुणोत्तर हे प्रत्यक्षात असलेल्या स्त्रीया व पुरुषांचे वर्तमान आणि भविष्य काळातील लोकसंख्येच्या प्रजनन क्षमतेचे संकेत देणारे आहे. आज स्त्री लिंग गुणोत्तर सुपच विस्कळीत झाले असुन लिंग गुणोत्तराची योग्य पातळी राखने ही काळाची गरज आहे.

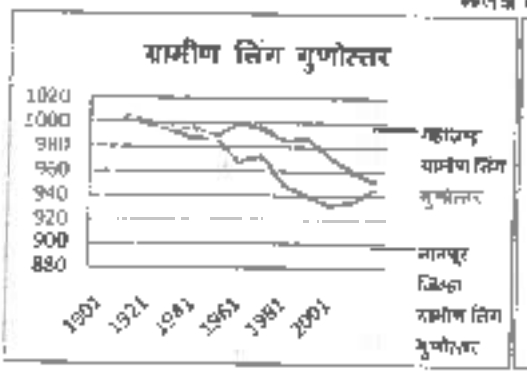
महाराष्ट्र राज्य व नागपूर जिल्ह्यातील लिंग गुणोत्तर 1991 ते 2011

जनगणना वर्ष	महाराष्ट्र राज्य			नागपूर जिल्हा		
	लिंग गुणोत्तर एकुण	लिंग गुणोत्तर ग्रामीण	लिंग गुणोत्तर शहरी	लिंग गुणोत्तर एकुण	लिंग गुणोत्तर ग्रामीण	लिंग गुणोत्तर शहरी
1901	987	1003	862	991	1005	961
1911	966	1000	796	981	990	926
1921	950	994	776	967	997	902
1931	947	987	790	953	996	877
1941	949	989	810	955	980	910
1951	941	1000	807	956	968	942
1961	936	995	801	929	972	899
1971	930	985	802	922	949	899
1981	937	987	850	924	940	912
1991	934	972	875	922	933	915
2001	922	960	873	932	935	931
2011	939	952	903	951	945	954

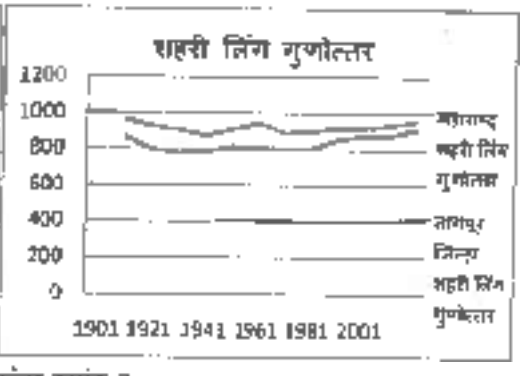
तारणी क्र. 1 स्रोत: जिल्हा जनगणना पुस्तीका

आलेख क्रमांक 1

आलेख क्रमांक 2

आलेख क्रमांक 2

उपरोक्त आलेखचारीसारखी क्र. 1 व आलेखाचे निरिक्षण करता असे लक्षात येते की आलेख क्रमांक 1,3 एकुण लिंग गुणोत्तर व नागरी लिंग गुणोत्तरामध्ये महाराष्ट्राच्या तुलनेत नागपूर जिल्ह्यात दर हजार पुरुषामध्ये स्त्रीयांची संख्या जास्त आहे. ग्रामीण लिंग गुणोत्तरासंदर्भात आलेख क्रमांक 3 मात्र मागील दशकांपासुन महाराष्ट्राच्या तुलनेत नागपूर जिल्ह्यामध्ये लिंग गुणोत्तर कमी आहे. महाराष्ट्रातील एकुण लिंग गुणोत्तर विचारात घेता महाराष्ट्रात 1901 साली लिंग गुणोत्तर हे दर हजार पुरुषांमागे987स्त्रीया होत्या. त्यात घट येऊन 2011 साली त्याचे प्रमाण 929 इतके झाले. म्हणजेच या काळात दर हजार पुरुषांच्या प्रमाणात स्त्रीयांची संख्या ही कमी झालेली दिसून येते. हिच परिस्थिती ग्रामीण लिंग गुणोत्तरा संदर्भातही पहावयास मिळते. साल 1901 च्या तुलनेत 2011 मध्ये शहरी लिंग गुणोत्तरात वाढ झालेली आहे. नागपूर जिल्ह्यातील एकुण लिंग गुणोत्तरात 1901 साली दर हजार पुरुषांमागे 991 इतक्या स्त्रीया होत्या त्यात घट होऊन 2011 मध्ये ते प्रमाण 951 इतके झाले, त्याच प्रमाणे ग्रामीण व नागरी लिंग गुणोत्तरातही घट झालेली दिसुन येते, महाराष्ट्र व नागपूर जिल्ह्यात एकुण लिंग गुणोत्तरात 1961 ते 2001 या कालावधीत घट झालेली दिसुन येते. महाराष्ट्रातील शहरी लिंग गुणोत्तराच्या प्रमाणात 1911 ते 1961 या कालावधीत घट झाली त्यानंतर सातत्याने वाढ झालेली दिसुन येते. 2011 च्या आकडेवारीचा विचार करता आपल्याला असे म्हणता येईल की 2001 ते 2011 या कालावधीत एकुण तसेच शहरी व ग्रामीण लिंग गुणोत्तरात वाढ झाली आहे

निष्कर्ष

लिंग व्यवस्थेतील शक्तीहीनतेचा दिसणारा चेहरा म्हणजे पहिले पाढे पाहिले जाते, पुरुषांच्या पाठिंब्याने स्त्रीला सक्षम बनविण्याऐवजी तिला कसे अशक्त बनविता येईल याचा विचार करण्यात येतो. यासाठी सामाजिक प्रक्रिया आणि संरचनात्मक आणि सांस्कृतिक साठे उद्ध्वस्त करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे स्त्री सक्षमीकरणाच्या

प्रयत्नास चालना मिळेल, एखादे देश, राज्य अथवा क्षेत्रातील लिंग गुणोत्तरातील बदल हा तेथील समाजाच्या अंतर्गत सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटकांवर प्रभाव टाको. भारत जगातील अशा काही देशांपैकी एक आहे जिने पुरुषांची संख्या स्त्रियांच्या तुलनेत अधिक आहे. त्याचबरोबर असे लक्षात येते की, गेल्या काही दशकांमध्ये गर्भपाताच्या घटनांमध्ये वाढ झाली आहे. त्यामुळे बाल लिंग गुणोत्तरात होत असलेली घट ही स्त्री भ्रूण हत्येची प्रथा तसेच लिंग निदान करणे सुरू असल्याचे दर्शविते.

उपाययोजना

1. बेकायदेशीर गर्भपात करणाऱ्या गुन्हेगारांना कठोर शिक्षा करण्यात यावी त्या करीता कठोर कायद्यांची अमलबजावणी व्हावी.
2. प्रत्येक स्त्रीची प्रसूती ही रुग्णालयातच व्हावी त्याकरीता गर्भवती महिलेच्या चौथ्या महिन्यापासून ते प्रसूती पर्यंत तिचा पाठपुरावा करणे गरजेचे आहे.
3. दिवसेंदिवस वाढत असलेल्या महिलेचा छळ, हिंसा व पिळवणूकी संदर्भात दोषी व्यक्तींवर कठोर कार्यवाही व शिक्षेची तरतूद असावी.
4. ज्या पालकांना फक्त मुली आहेत त्यांच्या करीता विविध योजनांची अमलबजावणी करण्यात यावी. जसे की, त्या मुलींच्या शिक्षणकरीता शिष्यवृत्ती व आवश्यक शैक्षणिक साहित्याचा पुरवठा करणे व त्यांच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देणे.
5. असंतुलित लिंग गुणोत्तराच्या समस्या ह्या शैक्षणिक संगोपन आणि शहरणात समावेश करण्याची गरज ज्यामुळे संतुलित लिंग गुणोत्तर हे त्यामिक आणि जागतिक सार्वजनिक हित सांभाळले जाईल.
6. तसेच महिलांकरीता मोफत आरोग्यविषयक सुविधा, आपकर मध्ये महिलांना विशेष सवलत, एखाद्या महिलेवर झालेल्या अत्याचारा विरोधात सामाजिक संस्थांद्वारे जन जागोरन पुकारले जाने. प्रसार माध्यमांनी महिलांवर होणारे अत्याचार, हिंसा, स्त्रीभ्रूणहत्या व असंतुलित लिंगगुणोत्तराच्या विरोधात जाहिरती प्रसिद्ध करणे यासारखे अनेक विविध उपाययोजना लिंग गुणोत्तरातील तफावत दूर करण्याच उपयोगात आणता येतील, समेत मुलांना जागविणे, महिला संदर्भात भेदभावाची भावना दूर करणे लिंग गुणोत्तर संतुलित करण्याकरीता व स्त्रीभ्रूणहत्येविरोधात लोहीम चालविणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. Husain, M. (2005). Population Geography. Rawat Publication and Jaipur
2. Karlekar S, Kale M. (2007). Research Method of Geographical Science. Diamond Publication Pune
3. Mandal, R.B. (1982). Statistics for Geographer and Social scientists. Concept Publishing Company, New Delhi
4. Pathak, R. (1992). Techniques of Demographic analysis. Himalaya Publishing House, Delhi
5. Chandana R. C. (2014) "Geography of Population" Kalyani Publishers, Ludhiyana.
6. HussainMazid (2005) "Population Geography" Rawat Publication, New Delhi.
7. पारपूरे विठ्ठल (1999) "लोकसंख्या भूगोल" पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर
8. श्रीवास्तव एस. डी. (1999) जनांकिकीय अध्ययन के प्रारूप, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.
9. चांदना आर. सी. (2002) "जनसंख्या भूगोल" कल्याणी पब्लिशर्स, नई दिल्ली.
10. यादव एस. डी (2005) "जनसंख्या भूगोल" शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद.

20-21

(SJIF) Impact Factor-7.676 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2021

ISSUE No- (CCCXXXII) 332

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci College,
Walgaon,Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Dept. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci College
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Impact Factor – 7.675 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2021

ISSUE No- (CCCXXXII) 332

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor
Principal,
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

19	डॉ. बाबासाहब आंबेडकर आणि स्त्री-पुरुष समानता डॉ. सुजाता रामदासजी नाईक	85
20	भारत एक उभरती वैश्विक राजनीतिक शक्ति : एक अध्ययन नीरज कुमार	91
21	महिला और पुरुष खिलाड़ियों का सांघिक खेलों में चयनित मानसिक घटकों का तुलनात्मक अध्ययन डॉ. योगेश निर्मल	97
22	समर्थांचे मनाचे श्लोक : एक आकलन डॉ.उज्ज्वला आर.पाटील	106
23	संशोधनात ग्रंथालयाची भूमिका डॉ. रंजना भा. व्यवहारे	111
24	जागतिक तापमान वाढ : पर्यावरणीय परिणाम व उपाय प्रा. संजय एस. लांडगे	115
25	सद्य:स्थितीतील हवामान बदलाच्या संदर्भात पृथ्वीच्या भूशास्त्रीय काळातील हवामान बदलाचा अभ्यास प्रा. संजीव बि. मुसार	117
26	बालकांना लिंगभाव (स्त्री—पुरुष) समानतेचे शिक्षण — एक अध्ययन प्रा. शैलेश बाबुराव पाटील	125
27	अमरावती जिल्ह्यातील तूर पीक उत्पादकता व उत्पादनातील बदल : भौगोलिक अध्ययन प्रा. नारायण गोविंदराव सोमुले	128
28	कोव्हिड—१९ चा भारतीय समाजावरझालेला आर्थिक परिणाम डॉ. सुधीर सुरेश ढोरे	133
29	संत जनाबाईचे परमार्थ जीवन आणि विठ्ठलभक्ती एक विवेचन डॉ. देवेंद्र एस. सातोडे,	137
30	शिक्षकों की शिक्षण अभिवृत्ति एवं उनके आत्मविश्वास का अध्ययन श्रीमती उज्ज्वला भोसले / डॉ. सतीष कुमार शर्मा	140
31	महाराष्ट्रातील मानवी प्रगतीचा चिकित्सक अभ्यास डॉ. वैशाली धनराज पाटील	144
32	प्रखर राष्ट्रवादी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर डॉ. दिपाली डी. भावे	150
33	आधुनिक भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत वृत्तपत्रांचे योगदान श्रीमती सीमा जालिंदर भोसले	155
34	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या न्यायविषयक संकल्पनेचे अध्ययन . डॉ. दिनेश वा. निचित	159
35	Same–Sex Relationship in India : A Socio - Legal Perspective Dr. Kiran Sharma	165
36	An Overview of Internet Marketing Dr. Rajesh M. Deshmukh	170
37	Population growth, urbanization and its Effect on cities Dr. Megha Sawarkar, / Mr. Amit Shrawan Ghodmare	173

Population growth, urbanization and its Effect on cities

Dr. Megha Sawarkar,
HOD, Department of Geography,
VasantraoNaik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur
Email:-dr.meghasawarkar@gmail.com
Mobile No: 9421995168
Mr. AmitShrawan Ghodmare
Research Student: Department of Geography

ABSTRACT

One of the most popular explanations for the many problems that face bye the cities is population growth. The rapid increase in human population has putting an incredible strain on environment, economic, social, political change. India's urban population has risen by more than 150 million since 1990 and is projected to grow by a further 500 million by 2050 – implying that almost20%oftheworld'snewurbandwellersbetweennowandthemiddleofthecenturywillbe Indians. Accommodating a doubling of the urban population, while also addressing the social and environmental pressures that accompany urbanization and economic growth, is thus a crucial policy priority. In this paper the present study reveals the pune district's growth of population from 1991-2011. Pune is the largest district regarding the geographical area and second largest in respect of population in India. It has studied on the basis census of India reports of 1991 to 2011. The highest growth rate of Thane district is 54.86 per cent in 1991-2001and 35.97 per cent in 2001-2011 and followed by Pune, Aurangabad and Nandurbar 30.49 % 26.54% and 25.74 % respectively. The lowest growth rate comes from the Mumbai city, Ratnagiri and Sindhudurg district as it is negative i.e -5.75%,-4.94% and-1.49% respectively. The results have been discussed with the help of population growth rate refers to the change in population growth rate over a unit time period, often expressed as a percentage of the number of individuals in the population, and also have discussed the density of population and its effects, growing industries, sex ratio, literacy and energy consumption and itseffects.

1. INTRODUCTION

Ban Ki-moon, the former Secretary General of the United Nations, remarked that we are living in the 'urban century'. For the first time in recorded history, more people are living in urban areas than in rural. The Urbanism is a social behavior in urban areas. There is a marked differentiation in social structure as the people who belongs to diverse areas live close together. On the other hand, urbanization is a 6 process of social transformation from rural to urban areas. In this sense, one place may be more urbanized in comparison with the other whether the same may be a village or town. UN statisticsforecast that by 2030, 60 percent of the world population will live in cities and asmany as 60 percent of these will be under 18.

Henderson (2004), note that much of the world's population in cities over 100,000 are in small-medium size metro areas. 56 percent are in cities under 2 million, while only 17 percent are in cities over 8 million. Moreover, all these cities only account for 62 percent of the world's urban population; the rest live in cities smaller than 100,000. So overall 73 percent of the world's urban population lives in cities under 2 million inpopulation. India is the second largest country after China in population and is projected to cross China's population with 1.6 billion by 2050. The total number of population has increased from 23.84 crores in 1901 to 121crores in 2011 whereas number of population residing in urban areas has increased from 2.58 crores in 1901 to 37.71 crores in 2011. Number of urban agglomeration /town has grown from 1827 in 1901 to 7935 in 2011. Increasing Urbanisation and

urban agglomeration is the biggest challenge of the present century because rapid urbanization results the haphazard and unplanned growth of cities. To sustain this rapid urban development should be planned in a sustainable manner to fulfill all basicservices.

2. STUDYAREA:

Pune district lies between latitudes 17° 54' N and 19° 24' N and longitudes between 73° 19' E and 75°10' E. Pune district occupies an area of 15642 sq. km, which is 5.10 per cent of the total geographical area of the state.Amongthe35districtsofthestate,
Pune is the second largest district in terms of area. Out of 15021 sq. km. area comes under rural and 621 sq. km comes under urban area. The landscape of Pune district is distributed triangularly in western Maharashtra at the foothills of the Sahyadri Mountains and is divided into three parts: Ghatmatha, Mavol and Desh. Pune district is bound by Ahmadnagar district on north-east, Solapur district on the south-east, Satara district on south, Raigad district on the west and Thane district on the north-west. As per 2011, Census of India, Pune district had total
populationof94.29lakhs,whichisshareof
8.39 per cent of total Maharashtra population. Out of the total population for 2011 census, 60.99 per cent lives in urban areas of district and 39.01 per cent population lives in rural areas ofvillages. In Pune district there are 2 Municipal corporations, 3 cantonment boards and 14 tehsils namely Ambegaon, Baramati, Bhor, Daund, Haveli, Pune city, Indapur, Junnar, Khed, Mavil, Mulshi, Purandar, Shirur and Velha as shown in [figure 1]

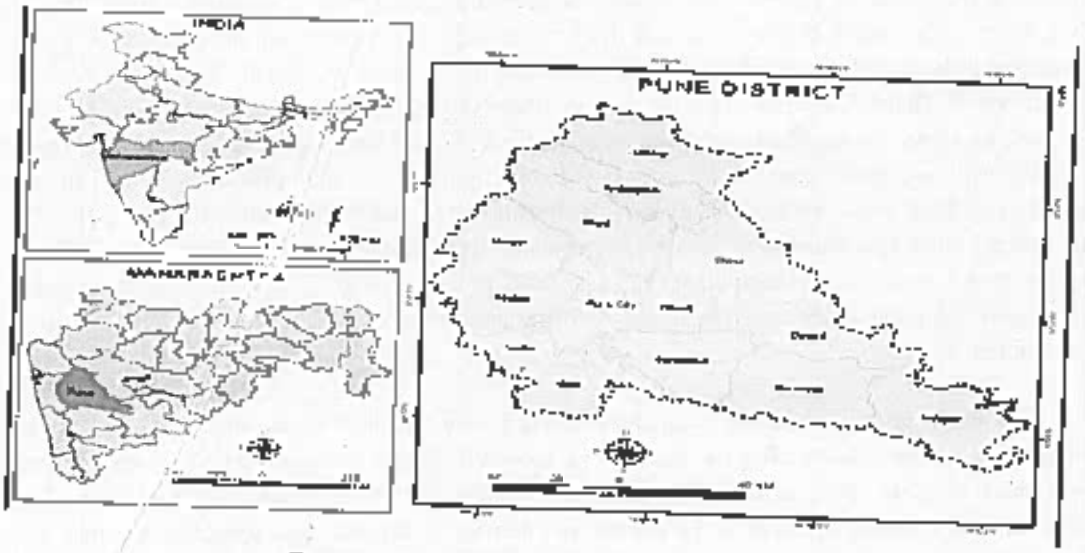

Figure 1: Location Map of Study Area

3. OBJECTIVE:

The main objective of the present study is to understand the level, trend and patterns of population growth and urbanisation in Pune district and its effect in urban areas. The study review the effects of urbanisation and population growth.

4. DATABASE ANDMETHODOLOGY:

The present study is based on the secondary sources like census data. Various census volumes on rural-urban distribution of population, directory of towns, General population table and cities and other related census volumes have been utilized. Tahsil is taken as a unit of study, for understanding and mappingpurpose

5. URBANISATION IN PUNEDISTRICT:

Urbanization is an indicator of the level of development of any region. In 1951, 28.75 per cent of total population ofMaharashtra was living in urban places but in Pune district it was 42.56 per cent. It means compared to urbanization of the State, urbanization in the region is high; the percentage of urban population in districts since 1901 is noted in Table 2.

According to the 2011 census, the population of Pune District is 94.29 lakhs. Over the past 7 decades, the population of the district has increased from 19.5 lakhs to 94.29 lakhs. i.e. an increase by about three and half times. Pune district is the fifth urbanised district in Maharashtra state with an urban population of 60.99 %, after Mumbai (100%), Mumbai Suburban (100%), Thane (76.92 %) and Nagpur (68.3 %) and higher than state percentage (45.23%).Onthe other end of the spectrum, Gadchiroli district (89 per cent) has the highest percentage of rural population followed by Sindhudurg (87.4) and Hingoli(84.83).

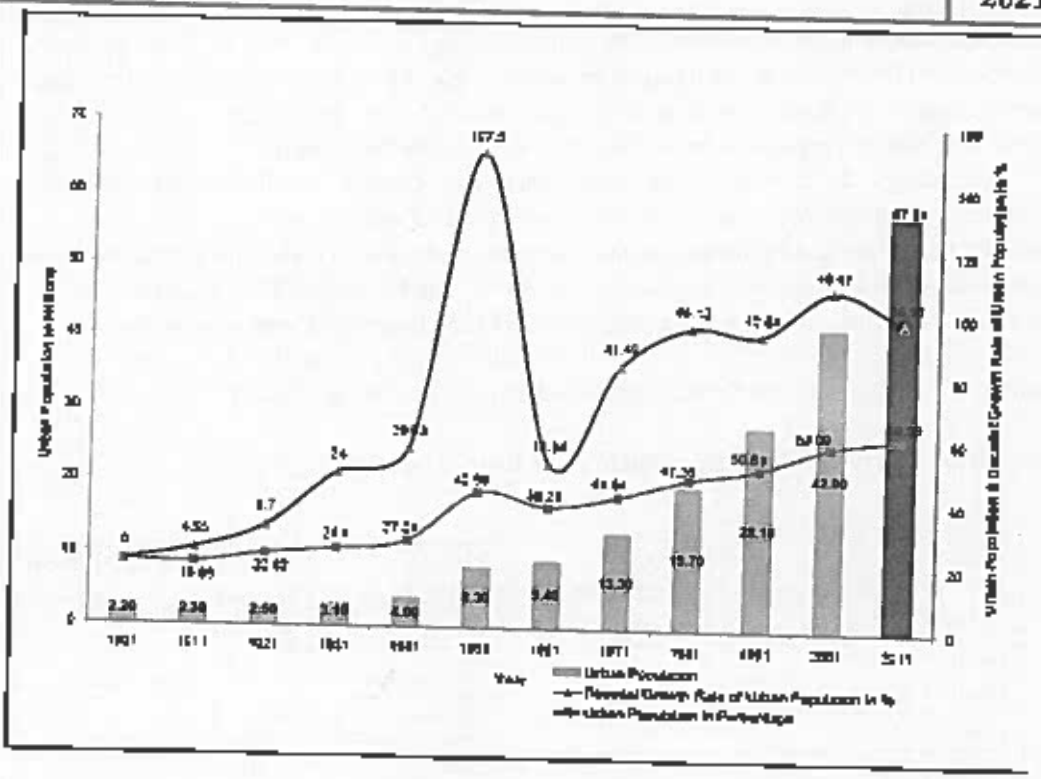
Table 1: Trends of Urbanisation in Pune District from 1901-2011

W

Year	Total Population in Lakhs	Urban Population in Lakhs	Urban Population In %	Urban Population Decadal Growth Rate in %
1901	10.56	2.2	20.16	-
1911	11.77	2.3	19.66	4.55
1921	11.05	2.5	22.62	8.70
1931	12.76	3.1	24.40	24.00
1941	14.79	4.0	27.21	29.03
1951	19.51	8.3	42.56	107.50
1961	24.67	9.4	38.21	13.64
1971	31.78	13.3	41.84	41.49
1981	41.64	19.7	47.35	48.12
1991	55.33	28.1	50.81	42.64
2001	72.30	42.0	58.09	49.47
2011	94.29	57.61	60.99	36.91

Source: Pune district Census handbook, 1901 to 2011

In 1951, the urban population of Pune district was 42.56 per cent; it was reflected in the decennial growth rate of urban population, which was 107.50 percent during 1941-1951 because of agricultural depression and partition of India. Till now, it is the highest decadal growth rate in urban population recorded by the Census. However, in the next decade the decennial growth rate in Pune district demonstrated a declining trend after reaching the peak in 1941-1951. In 1951-1961, it was 13.64 per cent and thelevel of urbanization was 38.21 percent. It reached 60.99 per cent in the year 2011, and the decadal growth rate of the year 2001 - 2011 was 36.91 per cent (Figure 3). There are not only variations in the level of urbanization in Pune district but also fluctuation in the decadal growth rate of urbanpopulation

2: Trend of Urbanization in Pune District (1901- 2011)

6. Patterns of Urbanization in Pune District,1991-2011:

The concentration of population in towns and cities depends on a number of factors like terrain; climatic conditions and population size etc. are the major factors, which effect the growth of population of urban centers. Rapid industrialization, employment opportunities and transportation facilities, which cause an overallurbangrowthofaregion. So the pattern of urbanization can be appropriate index to represent the development of a region.

Rapid industrialization and its effect

As the population growns so does the industrialization in nearby area.

Industrializationgivesemployment opportunities to people which increases the standard of living, it improvesthe transportation facilities, infrastructure imporves, the overall economic condition of the district improves and its expands more rapidly as it attracts more and more people to migrate to urban areas. But it has its own effects as well like increase insewerage problem, water supply problems, slum area, air pollution, water pollution, health problem and many more.

Table shows the development of no. of industries and increase in population density in pune district.

Table 2: no. of industries and increase in population density in pune district.

Table 2: no. of industries and increase in population density in pune district.

Sr no.	Census year	No. of Industry	Population density[density/km2]
1	1991	2404	354
2	2001	2914	462
3	2011	4453	603

Source: census data handbook pune district1991-2011

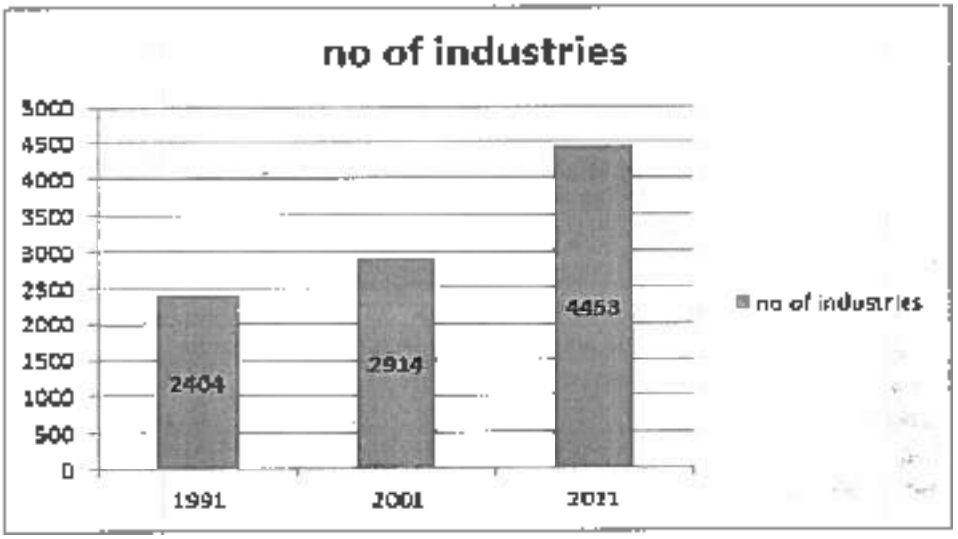

Figure 3: trend of increasing no. of industries[1991-2001]

In the data given above we can see the number of industry has increased from 2404 in 1991 to 4453 in year 2011. With the rise of industries the no. of households also rises which in total increases the energy consumption.

6.1. The effects ofindustrialization

Although new methods and machinery simplified work and increased output, industrialization introduced new problems as well. Some of the drawbacksincluded air andwater pollution and soil contamination that resulted in a significant deterioration of quality of life and life expectancy. Workers were forced leave their families and migrate to urban areas in search of jobs. Theyworked long hours, were poorly nourished and lived in overcrowded conditions, which led to disease and stress.

7.2 EnvironmentalDisadvantages

One negative byproduct that can adversely impact human health When companies do not pay for the environmental damage they cause, or when these harms are not captured in pricing, this is considered a negative externality. The cost burden is placed on human society in the form of deforestation, extinction of species, widespread pollution, excessive waste and other forms of environmental degradatio

Population density challenge onhealth

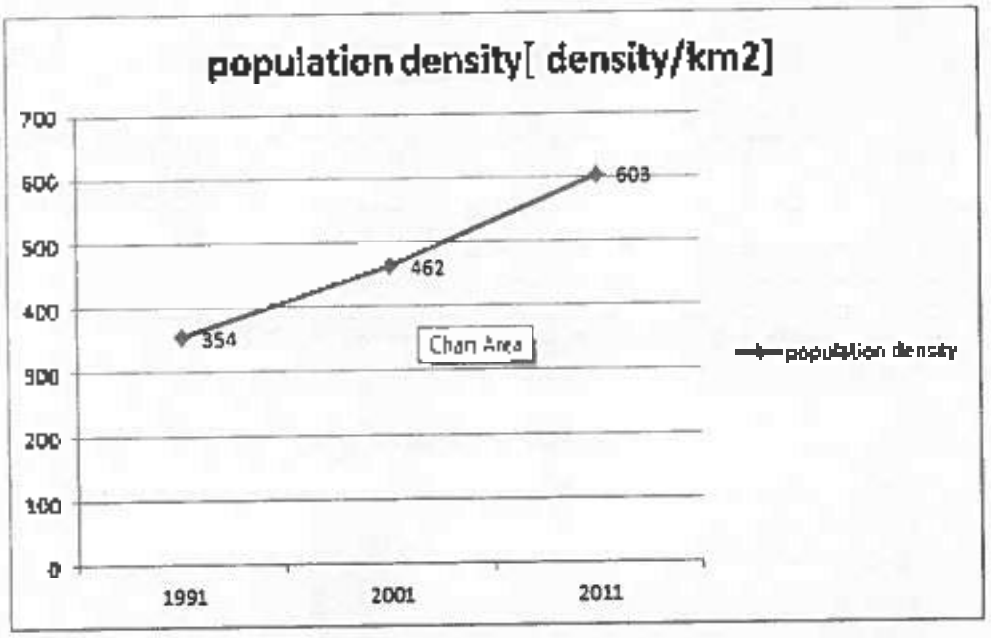

Fig 4. Population density graph from 1991-2011

The density of population in pune distries has increased over three decades specially in the area of pune city which has acutly 10000 per square km. it has put a major challenge specially in the health care sector. In recently covid-19 pandemic the densely populated area has found high rises in cases and these densely populated areas are causing a major challenge in containing the cases with government strategies. The doubling rate in Pune is seven days, against a national average of ten days found by the interministerial body Sewerageproblems

The urban areas in india are plagued with inefficient and insufficient civic amenities. Not a single city of India is fully sewered. The reason for this is the unauthorized constructions in and around the city lie outside the purview of the main system. It has been estimated that only 38% of the urban population have a sewerage system. As sewage, an abysmal lack of planning has leadto a situation where most sewer lines date back to colonialtimes.

Pune's existing sewerage treatment capacity is not efficient. and a large volume of untreated water is released into its rivers. The Mula–Mutha Rivers are polluted, as untreated domestic waste is being discharged intothem.Likewise,Khadakwalal akehas
also been polluted. Addressing these issues must become high-importance focus areas.

River Mutha, of Pune, lovingly called 'Muthai' or 'mother Mutha', is dying a slow death, thanks to the rapidly urbanising city which is depositing huge amounts of untreated sewage and dirt in its waters.

6.2. Problems of Trashdisposal

As the Indian society prospers, its trash-mainly hazardous plastics, metals, biowaste and packaging is growing exponentially. In the last decade, garbage was produced at nearly twice the rate of populationgrowth.

Pune generates around 2,100 tonnes of solid waste per day. Of that, the civic body has the capacity to process around 1,500 tons of garbage at different processing plants. The Pune Municipal Corporation's (PMC) capacity to process garbage islimited.

6.3. Transportproblems

7. The traffic congestion on the roads of the cities are a scene to be belived. The mixture of vehicles causes uncontrollable chaos on the streets. Free movement of animals on the roads adds to the traffic problems. The heavy traffic and congestion leads to fuel wastage and increasing incidence of accidents. In most of the indian cities traffic problem is a product of its city structure.
8. The explosive growth in vehicular population coupled with a rickety public transport in the form of the Pune MahanagarParivahanMahamandal Ltd (PMPML) has meant acute traffic congestion, increase in commuting time, rise in the number of road accidents and extreme stress during peak hours
9. **Major Causes of Urban Transport Problems** • Inadequate use of the expertise in transportation planning in India • Impact of land use planning on reducingtransport demand in cities is not appreciated • Haphazard growth of cities in the absence of planning • Inadequate carrying capacity of roads not recognised • Indiscriminate grant of building licenses to multi-storied and commercial buildings • Grossly deficient parkingspaces•Onstreetparkingof vehicles • Lack of institutional focus onurban transport etc.

10. Conclusion

Pune—oneofthefastest-growingcitiesin India – is the seventh-largest metropolitan city of India, and the second-largest in Maharashtra. Over the years, it has attained unprecedented momentum and dynamism on the back of its popularity both as an academic center and a business hub, with Information Technology having become the predominant industry driving its economy, job creation and real estatedemand.

It goes without saying that Pune's growth story is not a temporary phenomenon. The city will expand exponentially in the years to come, both geographically and economically. This will bring its own challenges with it, many of which are already manifesttoday.

To understand the challenges that urbanization poses to a city, one needs to examine the proportion of population and existing lack of social and physical infrastructure required to cater to the needs of this population. Obviously, the areas where lack is evident will pose increasingly bigger problems if we assume that population growth is assured and inevitable

Without a doubt, the city planning authorities are not blind to this. lot of efforts being put in to optimize road connectivity, parking facilities, public transport, electricity, waste management, water supply and land planning. Nevertheless, there is a need for increased pace and momentum.

Some recommendation from 2nd ARC report.

- The general impression is water and sanitation, and other basic services but it is important to be more robust in eachcommunity
- Quality information, better management, clear accountability, sustainability, clear performance indicators are the tools for improvements in thisarea
- Credible regulation isnecessary
- Good scope for PPP with safeguards in solid waste management.
- Introduction of Intelligent Transport Systems in trafficmanagement.
- Long-term Measures to tackle Metropolitan Transport Problems, The Urban Bus, Mono-rail, The Bus Rapid Transit (BRT)System..etc.

References:

1. Pune district census handbook 1901- 2011.
2. K. Siddhartha and S. Mukherjee 2001; Cities Urbanization and Urban Systems: Indian urban problems and policies. :212-237
3. K. Siddhartha and S. Mukherjee 2001; Urban development in India;11-13
4. K. Siddhartha and S. Mukherjee 2001; Problems of Urbanisation;197-211.
5. http://www.pmc.gov.in/informpdf/Fire_Hazards/3annexurefinal.pdf
6. https://www.investopedia.com/ask/answers/072815/what-are-some-drawbacks-industrializations.
7. https://www.hindustantimes.com/cities/pune-news/absence-of-leadership-at-pmc-solid-waste-department-results-in-garbage-piling-101614104621527.html
8. https://www.indiawaterportal.org/articles/slow-death-river-0
9. http://www.geography-papers.com/positive-and-negative-effects-of-industrialization.html
10. https://censusindia.gov.in/2011census/dchb/DCHB_A/27/2725_PART_A_DCHB_PUNE.pdf
11. https://niti.gov.in/planningcommission.gov.in/docs/plans/stateplan/sdr_maha/ch-13-14-02-05.pdf
12. https://www.orfonline.org/research/solid-waste-management-in-urban-india-imperatives-for-improvement-77129/
13. Ruby Jain: urbanization, economic development and gender equalitin

Research Journal of English Language and Literature (RJELAL)
A Peer Reviewed (Refereed) International Journal
Impact Factor 6.8992 (ICI) http://www.rjelal.com;
Email.editorrjelal@gmail.com; ISSN:2395-2636 (P); 2321-3108(O)

Vol.9. S1. 2021
(Special Issue)

Vol.9, Issue.S1. 2021

2021 – 22

ISSN INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
2395-2636 (Print); 2321-3108 (online)

Sudha Murty's *House of Cards*: A Critique of The Patriarchal Hegemony

Shekhar B. Vispute
Assistant Professor, P. G. Dept. of English
Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur.

Dr. Bhupendra N. Kesur
Professor & Head, P. G. Dept. of English,
KCE Society's M. J. College, Jalgaon.

Abstract

The present paper aims at exploring patriarchal hegemony as a domineering system of Indian society in *House of Cards*. It is a critique of patriarchal hegemony which has been ruling over the minds of women in the form of social domain since long years. The prevailing impact of the patriarchal system has been manifested through the oppression of women characters in the select novel. It focuses on the feministic and eco-feministic concerns too. Sudha Murty being a feminist writer expresses her feminist concerns over the oppression of women in the Indian society in which they still have to struggle to create their identities and get equal rights. *House of Cards* censures patriarchal hegemony of the male characters who subjugate the female characters due to the influence of male-dominated system. Despite of well educated and responsible, the women characters are ignored and treated subordinate. It creates gloomy picture of Indian society where the educated women are still dominated and kept away from the financial and social matters like the women characters in *House of Cards*.

Key words: hegemony, feminism, eco-feminism, patriarchy, discrimination

Hegemony is term developed by Gramsci, an Italian Marxist who defined it as the "cultural, moral and ideological" leadership of a group over allied and subaltern groups'(Orellana). It seems to be applicable for all the dominant class in the society which rule over the poor and underprivileged section by certain ways. Hegemony is classified into different types due to its dynamic nature of dominance. "Hegemony is the dominance of one group over another, often supported by legitimating norms and ideas" (Rosamund). Patriarchal hegemony is one of the forms of hegemony which is studied in the context of Indian male dominated society. It is dealt and criticized in most of the literary works of almost all languages in the world. Sudha Murty has tried to show the impact of patriarchal hegemony in *House of Cards* in order to eradicate such system from the Indian society in the age of globalization and technology. India is well known as a male-dominated country where the women have always been oppressed and given subordinate positions in all fields. Gradually the women got aware of their rights due to education and the influence of many intellectual movements. They could raise their voices against the oppression and subordination conferred by the patriarchal hegemony in the modern and postmodern world. Yet the impact of patriarchal hegemony is still found in the behavioral attitude of the men who try to subjugate their wives and ignore their equal rights. Despite of having well education and intellectual ability, the women are forced to cope up with the

boundaries of the houses fixed by the patriarchy. *House of Cards* is a best literary piece of Feminism and Eco-feminism which is aimed at bringing the social reformation at the demise of patriarchal hegemony.

House of Cards is the best example of the embodiment of the female characters who raise the voice against the patriarchal hegemony of the male characters. Mridula, the female protagonist is subjugated by her husband despite of having a government job. Mridula is shown an independent woman of having a secured govt. job as a teacher. She is from a well to do family. She gets married with an impoverished doctor, Sanjay despite of his poverty and physical deformity. She tries to uplift him from rags to riches and helps him out in every difficulty. Unfortunately, she is hurt and ignored by her husband, Sanjay after opening a private nursing home. He starts earning money illegally and unethically. He falls victim to the malpractices of medical field which seems to be unlawful. Mridula stands by him like his shadow in every calamity but Sanjay becomes immoral and hedonist due to the influence of patriarchal hegemony. He begins neglecting Mridula who accompanies him in his difficult times. When he earns lots of money, he purchases everything that he wants. He thinks that material assets will give him the real happiness and satisfaction. Mridula does not like the ways Sanjay earns money and enjoys the materialistic assets. Sanjay is completely transformed after becoming an unlawful medical practitioner. He forgets that Mridula has accompanied him and sacrificed her own future for his upliftment.

Sanjay seems to have been influenced by the patriarchal hegemony which let him dominate his educated wife. Mridula works as a teacher in government school yet she is ignored by Sanjay because he earns money more than her. It shows the male tendency that he can not see his wife earning more money than him. He achieves the ladder of success by illegal way which gives him abundant of money and fame. But his behavioral attitude of patriarchal hegemony becomes the cause of the eradication of his conjugal relationship. The influence of patriarchal hegemony can be seen through Sanjay's egoistic thoughts;

> Mridula will complain that I didn't tell her. But why should I tell her everything? She'll say that everybody should earn his or her own money. But that's her theory, not mine. I am Dr. Sanjay, Bangalore's most successful doctor and I've made the money on my own. I don't have to explain it to anyone. I'm not responsible for Mridula being upset. She's not short of money either. I have the right to decide what to do with my money. (Murty 135).

Mridula has provided the finance to Sanjay for starting his private nursing home. It is Mridula who take the burden of completing Sanjay's postgraduate degree. Yet he seems to be ungrateful to her. It clearly shows the influence of patriarchal hegemony which does not let him to accept the favor of his wife. He earns abundant of money through illegal and unethical ways. He ignores Mridula and her school job in which she gets less salary. His attitude towards her shows his dominating views of the patriarchal system.

Unlike Sanjay, Alex is introduced as a professional medical practitioner who cheats and ignores his wife, Anita who has always been loyal and responsible woman. She performs her all the responsibilities without fail like Mridula. But she too has to suffer. Alex is a practical man of immoral behavior. He considers Anita as subordinate to him due to the influence of patriarchal hegemony. Power and money makes him egoistic and immoral. The impact of patriarchal hegemony on Alex can be understood through Anita's views in a conversation with Mridula. "Mridula, do you know that when men get more money than they need, their wife starts looking ugly to them? ....They forget that they were nothing when their wife married them and that she has stayed loyal to them through their ups and downs" (Murty 148). Anita has told Mridula about her experience of being dominated by her husband.

The patriarchal hegemony has also been shown through the character of Sishir, Sanjay's son who is grown up by his father in the atmosphere of artificial values. He considers his father his ideal person due to material achievement and ignores his

mother as subordinate. Sishir likes Neha who is his friend and wants to go with her on date. But she rejects his invitation which hurts his ego. Neha does not like Sishir's egoistic attitude of having patriarchal hegemony. Because he told his friends about his choice of marriage that he would like to marry a girl who will adjust to any situation and remain subordinate to him, Neha strongly opposes to his views of showing patriarchy. Sishir gets very angry on the rejection of his invitation from Neha. His views will reveal the impact of patriarchal hegemony as pointed by the narrator through Sishir's view "'How can anyone say no to me?' he thought 'I'm handsome, rich, intelligent and have achieved lot. My father's a big man. He owns a nursing home. We have great prestige in society. What else does a girl want?'" (Murty 225-26). Here Sishir tries to dominate his view over Neha that he is superior to her in every respect. His patriarchal hegemony is strongly condemned by Neha who is much aware of her rights and self. She cannot tolerate being treated subordinate and exploited by the patriarchy. She raises her voice against the patriarchal system giving the true example of her own sister to Sishir.

Neha explores the nature of the patriarchal hegemony to Sishir. Neha plays minor role but seems to be very significant from the feministic perspectives. She makes three categories of men in the world. The first category of men shows the patriarchal hegemony which is troublesome to the women in the Indian society. Neha explores her views to Sishir about the patriarchal hegemony of male dominated society.

The majorities of them belong to the first category where a man leads and thinks he's superior and make his wife follow him. He's happy to look after her as long as she remains subordinate to him.... He makes decisions on her behalf. Most women accept this as a way of life and people who don't accept it or rebel against it have to suffer in society. (Murty 227).

Sishir is completely hurt due to Neha's defensive views against the women subordination. Sishir realizes his mistake after thinking over his immaturity to understand the condition of women in the society. Neha and Mridula are well educated yet are expected to remain subordinate to men. It shows the dominance of male dominated society over the women in the age of technology. Sishir also realizes that his father has always dominated his mother and ignored her sacrifices. Mridula has performed her all duties as a responsible wife. But she could not get love and emotional attachment from her husband. She gets mentally disturbed and has to seek the psychological treatment from Dr. Rao. It shows the dominance of patriarchal hegemony upon Mridula who is treated as subordinate. As result of such dominance, Mridula has to decide to leave Sanjay and seek the true happiness in her village life where she used to get love and equal rights. Money and power brings bring the glimpse of hegemony amongst the men in the society which brews up to the patriarchal dominance over the women. Sudha Murty has tried to expose the hypocrisy of the male dominated society in which women are oppressed by the patriarchal system. An attempt has been made to break the shackles of the traditional patriarchal system which still seems to be existed in the form of ideas and beliefs.

Thus, the patriarchal hegemony is delineated and criticized through the textual and critical analysis of *House of Cards*. The male characters try to dominate the female characters which represent the realistic picture of the contemporary Indian society where the women have to suffer from the patriarchal hegemony of male-dominated society. They are kept aloof from their rights and equal opportunities. The oppression of women in different forms is caused by the impact of patriarchal hegemony which needs to be eroded from the Indian society. An egalitarian society needs to be formed where the women will not be treated inferior and their rights will be safeguarded without any discrimination. Sudha Murty has made an attempt to destroy the impact of the patriarchal hegemony through the empowering and stupendous power within the characters like Mridula and Neha who voice against their oppression from the patriarchal hegemony in *House of Cards*.

Works Cited

Murty, Sudha. *House of Cards*. New Delhi: Penguin Books India Pvt. Ltd., 2013. Print.

Orellana, Juan Carlos de. "Gramsci on Hegemony". *Notevenpast.org* 26 May 2015. Web. 23 August 2021. <https://www.notevenpast.org/gramsci-on-hegemony>

Rosamond, Ben. "Hegemony". *Encyclopedia Britannica*. 06 May 2020. Web. 23 August 2021. <https://www.britannica.com/topic/hegemony>

KY (Kishore Yashwin) Publications is a privately held company, dedicated to the global dissemination of information through an unparalleled commitment to quality, reliability and innovation. As of today, we are one of the leading national and international journal publishers and distributors of our research journals and serve million of research scholars, educational institutions, across the globe.

KY Group International Peer Reviewed Journals

International Journal of ELT, Linguistics and Comparative Literature
http://ijeltlc.kypublications.com/

Bulletin of Pharmaceutical and Medical Sciences (BPAMS)
www.bpams.kypublications.com/

International Journal of Engineering Research-Online (IJOER)
www.ijoer.in

Bulletin of Mathematics and Statistics Research (BOMSR)
www.bomsr.com

International Journal of English Language, Literature and Translational Studies (IJELR)
www.ijelr.in

International Journal of Advanced Studies in Social, Biological and Environmental Sciences

International Journal of Law, Education, Social and Political Sciences (IJLESSS)
http://ijlesss.kypublications.com/

Research Journal of English Language and Literature

International Journal of Chemistry and Aquatic Sciences (IJCA)
http://www.aquatic.kypublications.com/

International Journal of Business, Management and Allied Sciences

Special Issue on Postcolonial Writings: New and Emerging Concerns

Published by
KY PUBLICATIONS
D.No: 4-15-50/2, 6th Line
Bharathpet, GUNTUR, 522002, A.P. INDIA.
WWW.KYPUBLICATIONS.COM
Mobile:+918885848005
editorkypublications@gmail.com
Regd No: 68/2017
All Rights reserved

ISSN: 2395-2636(P)
ISSN: 2321-3108(E)

Volume 9 Issue S1: 2021
Impact Factor :6.8992 (ICI)

Research Journal of English Language and Literature

(RJELAL)

A Quarterly, Indexed, Refereed, and Peer Reviewed International Open Access Journal

http://www.rjelal.com/

email:editorrjelal@gmail.com

Special Issue on

Postcolonial Writings: New and Emerging Concerns

(Two-Day International e-Conference)

Jointly Organized by

Departments of English

Bar. Sheshrao Wankhede Mahavidyalaya (BSWM), Mohpa

Rajkumar Kewalramani Kanya Mahavidyalaya (RKKM), Nagpur

Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences (VNGIASS), Nagpur.

KY PUBLICATIONS

International Journal

Research Journal of English Language and Literature (RJELAL)
A Peer Reviewed (Refereed) International Journal
Impact Factor 6.8992 (ICI) http://www.rjelal.com;
Email.editorrjelal@gmail.com; ISSN:2395-2636 (P); 2321-3108(O)

Vol.9. S1. 2021
(Special Issue)

Vol. 9 | Issue S1 | 2021

ISSN
2395-2636 (Print) | 2321-3108 (Online)

Shramsanskruti in the Postcolonial World (Art and Literature): A Reality Check

Dr. Somnath Barure
Assistant Professor of English
VNGIASS, Nagpur
E-Mail: s.b.barure@gmail.com

Abstract

Physical work/labour is one of the fundamental activities responsible for the existence of human beings throughout history of human civilization. Both, in the physical and psychological paradigms of culture, this is a fact in evidence. Moreover, it is quite well estimated by now that the absence or lack of physical work in the personal and social life has posed a great danger to the civilization in manifold countenance. Indian society has had a very long tradition of agriculture which is crucially work-culture. Every member of an agrarian family was involved in some kind of work. In the post-Independence/postcolonial period and more rapidly in the recent decades after industrial revolution and urbanization, this work-culture named agriculture has witnessed drastic change. Many of us have already divorced from the routine of physical labour. May be, this was not deliberate on the part of individuals, but somehow, they got into a job which needed no physical labour. But, the relative association of this fundamental factor by the mainstream new culture in the process of natural growth and development of an individual with poverty and shame, both in the urban as well as in rural areas has created a disorder. This article uncommonly attempts to ruminate over the issues of agriculture or physical work-culture in reality and its representation in the works of art in the light of its need and real situation around.

Key words: agriculture, labour, civilization, literature, cinema

While probing into this all inclusive and insidious factor about individuals and their lives, the question was how to define *shrama* in our time? Whether *shrama* means only physical work or something else we keep doing now days and mostly we earn our livelihood doing that. Or, does it have any relationship with the philosophical ideas like values and ethics? That needs to be elaborated over. People work for their own survival and to make the survival of their near and dear ones easier during their lives. Sometimes, this *shrama* becomes an essential part of the nature of an individual and the person becomes one with it. Perhaps, such practices resulting in survival of the self and that of others gets transformed into culture in due course of time is one such belief of scholars.

If we talk about the agriculture in Maharashtra (being the target area), which has a long tradition taking back into the ancient times and even before perhaps. Traditionally, members in an agrarian family worked together for generations. This is in no way an individual's culture. There was work for each one, right from small kids to the elderly and old people as well in the family. The magic in this culture was, all these people use to work as if it was their nature by birth. Mostly, nobody would complain; neither would have any feeling of doing favour to others. Work in short, was their religion making life of individuals' rich both physically and mentally. But, the situation in our time has changed. Of course, this has not happened overnight and as a result of one particular thing. The

change prevalent both in beliefs, in traditions and in exercise began with changes in life in the postcolonial times and that was very much evident.

Literature, cinema and other arts in all times have shown interest in taking work-culture as a subject of discussion directly or indirectly. Among these arts, literature has a very strong bond visible with this culture. This may be because of the availability and affordability of literature around easily. The tradition that started from the oral times has become stronger in written tradition. Moreover, when we deal with 'literature of workers', it suggests one another branch. Here, no such difference in *shramo* is intended, because, a worker is a worker whether from rural or urban area. Even his/her working (field or factory) makes no difference. The purpose behind this enquiry is to keep ruminating over the advancement, gains, losses and its effects on life in terms of ethics and values in the backdrop of agriculture in the postcolonial time.

People in Maharashtra or for that matter in any state of India are born in a work-culture. Around them were people working days in and days out. They were all experienced, always ready to face situations and circumstances, experts in their work, satisfied and were known to the worldly meanmedians useful for being in life. Perhaps, because of this inborn instinct in them, of being ready for any kind of situation in life, they survived and not only survived but set models before future generations in different fields of life. Their needs were fewer and means to fulfil their own needs were very calculated in economic terms. In short, they were thankful to God for whatever they were blessed with in life. Something that they could not have, they never longed for. This unique practice of being happy and satisfied in life could set an ideal forever in this culture.

Normally, abilities and needs decided the amount of work done. As Shramo was the religion in this culture, it could never become a profession. If at all, professionalism is seen, that too amounted in proportion of their growing needs. Quite often, thinkers and experts on agriculture these days raise a question, "Whether, agriculture is a profession or a way of life"? When I dig an answer for myself of such questions, many other questions related pop-up in crowd. How to decide the labour charges for harvesting groundnuts? Because, the basic difference between working on the field of groundnuts and on any other field is of opportunity for the women labourers. They would simply get an opportunity to enjoy groundnuts which was not that easily available. Hence, the women folk use to book their names in advance (orally) for such harvests and would remind the farmer and confirm again and again. The farmer also without fail would invite them all during harvest and they use to enjoy working. It was their need on both sides and work was the medium to fulfil that need. How can one name this routine of people as their profession? Hence, I would consider agriculture, a way of life and not a profession. Perhaps, because of the continuous attempts of us all making this way of life a profession resulted into creating turmoil these days.

As, there are reasons behind why different cultures originated in particular areas and in particular time, so are there reasons behind the instigation of agriculture. Survival among all odds was the need and for that they had to keep working. We know this origin of agriculture in the primordial times. Leo Tolstoy, a Russian writer refers to this origin through a mythical story, "Work, Death and Sickness". As per this story, we are not made for working but for being happy in life. God had given a healthy life of hundred years. Necessary things to eat were easily available around. One need not work for survival. But, how can an individual be happy such easily? They would keep quarrelling, teasing and troubling one another. God had to introduce 'work' so as to keep them busy narrates the story. Then, began sowing seeds during rainy season, taking care of the crop, harvesting the crop and again prepare the land for new crop during summer. This never ended busying the humans forever. God then could discover that, those who are strong, forcibly getting their work done from comparatively weaker people and doing nothing on their own. He experimented by adding 'death' in their lives. Now, He made it clear for them that, there won't be a life of hundred long years as earlier. Anyone can die at any point of time. By doing this, God intended that people will be good to one another but, in vain. They started enjoying their life caring nothing. It was

chaotic. God then did final thing for the betterment of humans by adding diseases in their lives. Earlier, life of humans was free from all diseases. He thought, seeing their fellow men in trouble, they will have sympathy/empathy for the sufferer and they will have sentiments for one another. Slowly, they understood that some diseases are contagious. This resulted in avoiding the victims for fear of infection. God was helpless in making his favourite creature a true human being. He left it to their fate and the present human beings are made. Meaning by that, *Shramo* has been the fundamental *samskara* in the life of people. No one can exist on this planet earth without it.

These days, we often listen about broken relations, people having problems within the families. Problem of adjustment, support, and understanding we see growing equally. All of us witness this every day but, we are in such difficulty that, often we avoid talking on this topic. Earlier, people were woven into a very strong bond of relations, mutual respect and love for one another. With that, *Shramo* also was one another medium to keep them united. In fact, it was their need. There were no tractors, harvesters and other machines useful in getting agricultural works the way it is done now days. Without the help of others, it was impossible to finish work in time in those days. Routine works like, ploughing, digging-transporting-spreading the organic manure on field, sowing seeds and other works getting done at proper time was impossible on one's own. Hence, a strongly motivated group of family members, relatives and close friends out of natural love, respect and commitment use to be ready always for helping one another. Thus, their sowing, maintaining crops, harvesting them use to be a joint responsibility. While performing these duties, how can they be away in celebrations? In marriages, festivals, and on every occasion small or big; of happiness and of sorrow they use to be one. Even death was not an exception for this rule of being one. In short, oneness of this culture had been a unique incarnation. Perhaps, because of this, not having communication within the family members on very small issues, using harsh words with one another, creating divide on issues and working with selfish interest was not the new normal we see in the recent years. Respect for elderly people was very much a part of this culture. No decision was taken in the family of any kind in absence or without having consent of the elderly people. The number of things responsible for making them behave such nicely included the crucial mutual dependence of these people for work. Four generations of a family would live happily helping one-another. Their food habits were very simple. Mostly, they would use their agricultural produce. Very little they needed to buy from outside world. Their give and take and trade activities also were limited. Hybridity of no kind in thoughts and in action did exist and ethics and values were central in their routine.

As I did mention about the riches of this culture from the food habits and basic needs point of view; milk, curd, curd-milk, ghee, seasonal vegetables, fruits, Jawar/Bajra-roti, rice was their staple food. People were very healthy and strong. Every family had members; able to carry the fully loaded sacks of grains on their back easily. Readiness to help others was a very important principle of this culture. It never created a divide on the basis of rich-poor, caste-creed and even on the basis of blood ties. Alas...we are talking about things in past that highlights the changed reality around in our time. Demands by the concern class and decision by the organizations like that of "*Krishi Utpanna Bazar Samiti*s" of using fifty kg. bags for agricultural produce to bring in market. This is a very small example of showing our declining strength when it comes to doing some hard work.

This does not mean that the work-culture is totally ruined, neither it is desired and affordable to any human society. But, the ideas and process of life has gone under radical change in the last few decades. Even for people living in remote villages need money for daily needs like T.V., Mobile and Internet recharge. In terms of needs, there is no difference among people in urban and rural areas. Hence, all are in a race to earn money so as to meet their needs and make life easier. To fulfil needs has become the only agenda of people. Perhaps, because of this, many young people are migrating in cities in search of fortune. This unnatural shift of importance from self-sufficient villages to over-

crowded cities in the postcolonial time has posed severe threat to the life of people in the urban areas everywhere.

Thus, the new ideals of life have decided the norms wherein definition of riches in personal, family and social life has changed. Everything in life keeps revolving around money. How can agriculture be away from this tidal change? Earlier, everything needed, was produced on the field. So life of people though, was not rich as per now norms of being rich, but for sure self-sufficient and peaceful. Now in a run of gaining profit through cash crops all have started growing just one crop which systematically finished the self-sufficiency principle of agriculture in this society. Now we hardly see a farmer having mixed crops of all kinds on his field. Mostly, these people buy things of daily use from the market. Due to urbanisation, labours are not available in rural areas that affected the process of agriculture throughout. Cattle have become a burden on the farmers; so no milk and milk maids forming a part of daily platter in most of the families. Lack of organic manure resulted in growing use of chemical fertilisers and pesticides harming the health of soil which ultimately resulted in destroying health of all its dependants. This all very systematically could prove that, agriculture is no longer a productive business in these days. Neither does it have any respect in the society. So everybody is eagerly waiting to join their urban counterparts and get-rid-of this unproductive hard-work as early as possible.

Literature always exhibits culture in the language it speaks. There is a long tradition of literature that speaks of *Shramsanskruti* from various perspectives. The people in this culture, their lives, hardships, faiths, beliefs, customs, their exploitation and loot by the urban counterparts have been the core issues in this literature. But, this same literature and even cinema somehow appears to have been failed in discussing and convincing the piety, purity and necessity of this culture in the postcolonial period. Much of what has come through works of art is one sided. One sided in the sense; mostly agriculture appears on scene seeking sympathy of its reader/spectator. Insecurity, backwardness, ignorance, gloominess and lack of up-to-dateness colours the picture of this culture on paper and screen. An ignored entity of this culture, which is natural, lively, real, welcoming and kind needs more attention for positive discussion. To change the approach of people towards hard-work/physical labour we have to work hard with literature and cinema. The society has seen and believed that physical labour is always inferior to intellectual work. So naturally, the misconception is deeply rooted about agriculture and its inferiority. There are authors who keep raising the voice and speak loudly about the fundamentals of life and its relationship with agriculture. Divorcing with this culture has caused harms irreparable we see around in plenty.

Bhalchandra Nemade is one such name who keeps discussing agriculture through his literary contributions. While talking about importance of sowing season in an agrarian family through the lines below opens the Look of priorities.

" are bhagyawantachi bail marpte
an abhagyacha bail, he ss roma re s gee gee gee gee
sss, hau s pavlya hau s-" (listen, he is fortunate whose wife dies during the sowing season/ and he is unfortunate whose bullock dies...[translation from original Marathi]) (Nemade, "Hindu", 219)

Through the lines above, the author very aptly gives an account of priorities in any family. When Kundalik's wife is dead, he is lost mentally. Shows no interest in works; his neighbour and a farmer sings these lines while preparing his land for sowing seeds. The lines have a message; in the life of a farmer what is it of prime importance is the season of sowing. Even if there is death in the family, they will either keep the dead body until the sowing work is done or get it cremated as early as possible without losing time in grieving. Meaning by that, certain works are done with such commitment in this culture that, no other thing is important comparatively.

This culture has well been projected in a Hollywood movie *Gladiator* (2000) directed by Ridley Scott. This movie brings its hero named Maximus Declimus Meridius who is General of the Roman Army in 180 A.D. This character is been shown such closely connected with his culture, which is *Shramsanskruti* in this context beyond the physical borders of countries, cultures and times.

Right from the beginning, when he addresses his army before the war with Germania till when he is victorious and celebrating victory with his master Emperor, Marcus Aurelius he is shown consistent in his approach towards his roots and the culture. His response to the Emperor when questioned-

> "Emperor Marcus Aurelius: Where is your home?
>
> Maximus: My home is at a distant hill. It is a very ordinary place. There is small garden full of pink stones; where there is a slow fragrance spread with the rising sun and an evening is filled with aroma of blossomed flowers. If you go ahead, there are full grown trees of Apples, Figs and Pears. The soil there is black. Exactly like my wife's hair. In the south, there is my farm; some kittens are playing with my son." (*Gladiator-2000*) [Translated from Hindi]

This is just an ordinary scene but the symbols and images through dialogue and scenes create a very rich message about culture of the speaker which is agriculture. In these western countries, agriculture is very limited. Still this movie creates a fantastic image of work culture/agriculture. Exactly opposite we see in most of the Marathi movies. With a few exceptions like *"Mother India"* and *"Do Bigha Jameen"* we don't have much symbolizing values of agriculture back at home.

One another author, Rajan Gavas, in his very successful novel in Marathi named *"Bo, Balicha"* (2012) discusses some very important issues about agriculture. There are letters written in this novel by a character named Kantaramji. The letters speak about the ethics in agriculture. *"Farmer never calculates his hard-work in terms of money. For him Shrama is an act of happiness. Shrama is an agrarian ethical value for him."* (*Bo, Balicha*, P. 82). Further, it also ruminates over the problems posed before agriculture these days. It says, "Agriculture is a way of life. It is not a profession." (82)

Mahesh Elkunchwar in his very famous drama, *Old Stone Mansion*, though not directly but through agonies of his character of *Aai* says, *"Arrey, Chandu. Did we earn it? Wasn't all the Deshpande splendour based on the sweat of someone or the other? It's good that it is lost. It's gone back to where it came from"* (Page. 52). This validation of the fact by the character of being grown on the *Shrama* of others ruins the family of Deshpande is highlighted by the playwright in the postcolonial times. It is symbolic to understand that only those, who will keep working, will survive and the rest dependent will get perished is the simple message we get from this play.

Shrama is a very important *samskara* in the life of individuals irrespective of cultures. Riches of any kinds can never be gifted by others but earned always with persistent efforts and hard-work. Not only urban people alone, but also the rural folks as well in very large number have either lost or forgotten their *shramasamskara*. They have turned dependent on others for everything in life. The ages old saying, "One should earn one's own happiness through hard-work" is almost out-of-date for them. There is new standard in the society and as per that standard, a rich person never works. So everybody is dreaming of being rich so as to get rid of hard-work.

Though, this is true in majority, there is always hope for the survival of *Shramsanskruti* and that is through *Shrama* only. This is our shared responsibility to keep this spirit of work-culture up, wherever we are and in whatever position. Because, if we need to eat and drink something vital, we need to work for it in the easiest possible way is the mantra behind. So we need to spare time and think of this "way of life". It may not be possible to adopt the same as it is from traditions, but for sure we will find a way out through honest responses.

Works Cited

Elkunchwar, Mahesh. *Old Stone Mansion*. Calcutta: Seagull Books, 1989.

Gavas, Rajan. *Bo, Balicha*. Mumbai: Popular Prakashan, 2012.

Nemade, Bhalchandra. *Hindu-Jagnyachi Samruddha Adgal*. Mumbai: Popular Prakashan, 2010.

Scott, Ridley. *Gladiator* United International Picture, 2000.

Tolstoy, Leo. *Twenty-Three Tales* Oxford England: Oxford University Press, 1903.

2021-22

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

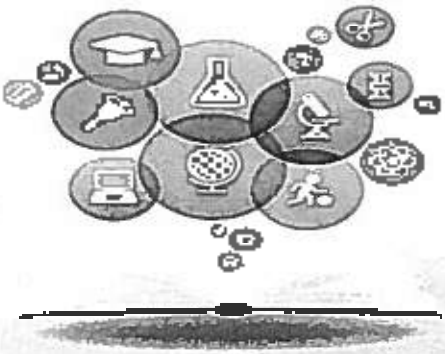
Peer-Reviewed & Refreed Indexed

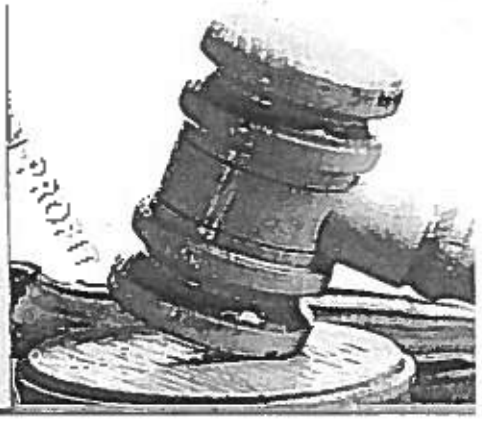
Multidisciplinary International Research Journal

January -2022

(CCCXXXIV) 334

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci College,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm.Sci Colla
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Causes And Problems Of Street Children In India — Dr. Vinod Kumar Cherukuri	1
2	The Future of the Global Economy — Prof. Pandhari G. More	7
3	Different Types of Diodes and Usages in Modern Age of Physics — Pallavi Narayan Gote	10
4	A Study - Of Some Etiological Factors In Property Crime — Milli Baby/ Amrit Walia	15
5	A Study Of Stress Management- Impact On Collegiate Students — Dr.Vishakha A. Joshi	21
6	Nutrition for Fitness, Athletics and Sports — Dr.Nitin N. Jangitwar / Dr. Ashlesha Ingole	28
7	The Role Of Communicaiton In Effective Crisis Management — Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil	32
8	Skill Development : The Future Of India — Dr. Patil Bhagwan Shankar	39
9	Stress Management For Library Professionals — Dr. Shubhangi Pramod Ingole	46
10	Review Article on the Perception of God inEleven Principal Upanishads — Dr Shraddha Patella/ Bhagyabati Patella	50
11	A Prayer for the Universe: Pasaydan — Nakul D. Gawande	54
12	The Comparotive Study of Rural and Urban Population in Jalgaon District — Dr. Pankaj Y. Shinde	57
13	Effect of Fungicide Folicure on Oxygen consumption of Fresh water Fish Channa Gachuva — Humaira Badruzzama	62
14	Relationship of Anthropometric Measurements and Flexibility with Performance of Football Players — Prof.Dr.Pradeep Kachruji Ingole	66
15	Eudora Welty's Place in the Oral Tradition — Mrs. Namita Rupesh Shah /Dr. Ulka S. Wadekar	70
16	आभासी चलन, वास्तव आणि समस्या — प्रा. डॉ. विजयकुमार सुरेंद्र विनोदकर	74
17	ग्राम सक्षमीकरणातून ग्रामविकासाला चालना : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन — प्रा. शैलेश बाबुराव पाटील/ प्रा.डॉ.नितीन रामदास बडगुजर	78
18	डॉ.आबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्रीयांच्या विकासात योगदान — डॉ. नरेंद्र के. पाटील	83
19	मधुमेही व्यक्तींच्या मधुमेह विषयक ज्ञानाचा अभ्यास करणे. — डॉ. वंदना फटाले	86
20	मानसिक आरोग्यासाठी ताण व्यवस्थापनाच्या आधुनिक दृष्टीकोनाचा दैनंदिन जीवनात उपयोग" — स.प्रा. भोरे तुकाराम सुर्यभानराव	91
21	बालकामगारांच्या समस्यांचे चिकीत्सक अध्ययन — प्रा.डॉ. तिर्थानंद रा. बनगरे	99

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO. 334 (CCCXXXIV)
2278-9308
January, 2022

A Study - Of Some Etiological Factors In Property Crime

Milli Baby
Assistant Professor Department of Psychology Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur.
Amrit Walia
Research Scholar

Abstract

In the present study an attempt was made to determine what factors operated in the formation and composition of the criminal which ultimately led to the commission of the criminal act especially theft. For this purpose, a study was made of 22 male inmates convicted for property crimes. An interview schedule was constructed to seek information regarding socio demographic details, family history and environmental factors of the criminals. The study showed that most of the property crimes were committed by convicts in the age range of 20-30 years and all were previously convicted and their age of first conviction ranged in the age range of 15 to 20 years. It was also found that a significant number of convicts belonged to disrupted families. Education and theft was also associated and it was found that a significant number of convicts had no formal education at the time of crime.

Keywords: property crime, disrupted families and convicts

There have been extensive studies of crime in general but rarely do we find papers which are crime specific. This paper deals with the property crimes. Recent contributions of psychology indicate that a generalized treatment of so complex a problem as crime can only prove sterile. The term 'Crime' covers a multitude of misdemeanours; and each needs to be dealt with in a systematic manner. Crimes are committed by human beings; the acts themselves are overt and classifiable; it is generally seen that the person involved in theft persists in repeating that form of behaviour which repeatedly sends him to the jail. Here, then, we are confronted with variables which invariably operate in the crime of theft. These variables must be carefully sought for. It is quite obvious that the determining elements in the theft configuration will differ from those of murder, robbery or arsonBrown. F. (1931).It is the purpose of the present investigators to study theft as a type of behaviour which presupposes a psycho-social background exhibiting a pattern that is different from other anti-social acts.In the present study an attempt was made to determine what factors operated in the formation and composition of the criminalwhich ultimately led to the commission of the criminal act For this purpose, a study was made of 22 male inmates convicted for property crimes.

Theft is a type of crime in which involved personswere apprehended and convicted on the charge of both grand and petty theft, (i.e. the appropriation of another's propertywithout consent of the owner and with or without the use of force or arms). This offense was selected rather than another because

(1) The fact that it generally marks the first step in the commencement of a criminal career and

(2) It rules out to a great extent the possibilities of grave abnormalities such as we might expect to find in cases of arson, murder, rape, incest etc.

In 2004, Levitt published an article, in which he argued that crime activities declined in the United States in 1990s was not caused by any factors postulated to explaining the decline all this while. His analysis found that the strong economy of the 1990s, changing demographics, better policing strategies, gun control laws, concealed weapons laws and increased use of the death penalty never contributed to the decrease in crime at that time but Levitt (2004) found ample evidence that shows increasing prison populations, rise in the size of police force, crack epidemic decline, and the legalization of abortion were the real cause in the substantial decrease of crime rates at that time. The idea behind the relationship between legalized abortion and crime was built upon two hypotheses, namely unwanted children are at a greater risk for crime and legalized abortion leads to a reduction in the number of unwanted births. This hypothesis is parallel to that of conventional criminology theories which suggest that problematic children with stressful childhood are likely to become criminals in their adulthood (evidence can be found from studies by Farrington (1996) for explanations on how problematic families produce problematic children). Interestingly, while predicting growth in crime rates in the eighties, Levitt (2004) found that the motivation factors differ from the demotivation factors in nineties.

By the age of five or six, small children who are deprived of parental love and supervision, have become hostile and aggressive and therefore, have greater difficulty forming friendships with normal children. This hostility also undermines their school work and success. Professor David P. Farrington's Cambridge University study finds a high correlation between school adjustment problems and later delinquency: 'Youths who dislike school and teachers, who do not get involved in school activities, and who are not committed to educational pursuits are more likely than others to engage in delinquent behavior.'

Upbringing involves the influence of family, friends, teachers and general life experiences; such as where a person has been brought up. It considers the reasons for explaining differences in delinquency rates between individuals, for example it's a fact there are differences in crime rates between cities but even in criminal 'hotspots' not all young men will commit criminal acts.

A review of relevant literature indicates that social environment, upbringing factors, poverty, disadvantaged neighbourhoods, and sex differences contribute to criminality in different ways. A meta-analysis study (Leschied A, Chiodo D, Nowicki E, and Rodger S, 2008) identified a number of childhood and adolescent factors that have links with youth antisocial and criminal behaviours. Previous research has found that peer influence and conformity were some of the contributing factors to deviant and antisocial behaviour (Kosten PA, Scheier LM, and Grenard JL, 2012). According to Vogel, and Barton (2011) the variables that have connections with youth delinquent and criminal behaviour were impulsivity and school misconduct.

In a study by Farrington and Juby (2001) investigated the influence of the family on the tendency to become involved in crime, specifically to look at whether delinquency was more common amongst boys from permanently disrupted families compared to intact families. Furthermore they aimed to study the effects of pre-disruption variables (reasons for

disruption, timing of disruption, gender of lost parent, level of conflict) and post-disruption variables (gender of the custodial parent, the following family reconstruction)

Aim of Study:

The purpose of this study was to seek information about the characteristics of the perpetrators of crimes and the possible sociodemographic factors influencing criminal behaviour. The study probed the relationship between offending and selected sociodemographic variables like age, education, employment, age of offender at the time of first conviction, childhood experiences, and family support. Some psychological variables like mental health, coping etc. were also probed.

Method

Participants:

Total participants consisted of 22 convicted criminals undergoing imprisonment for property crimes. The duration of imprisonment was from 3 to 10 years. In one specific case the man and his two wives were accused in armed robbery case. Most others were in their late adolescence. All the convicted inmates included in the study were males.

Tools used for Data Collection:

Semi structured interview: An interview schedule was constructed to seek information regarding sociodemographic details, family history and environmental factors of the criminals. Some psychological aspects were also taken in account. There was scope to ask questions other than those given in the schedule.

Procedure of Data Collection:

Personal interview technique was used for collecting data. Sample selection was done on the basis of random sampling. Each interview took around 30-40 minutes. Semi-structured interview method was used to collect the information.

Result and Discussion

Table I shows the age range frequency and percentage of theft done by convicts (N=22)

Age range	Frequency	Percentage	Chi square test
51-60	1	4	
41-50	3	14	15.08**
31-40	5	23	
20-30	13	59	

**significant p <.01

The sample age for the study was 20-60years, which was divided into four equal length age intervals presented in table 1. The frequencies in the table clearly indicate that crime rate diminishes as age increases. Highest percentage that is 59 percent of crime is committed by criminals in their 20's. For the age range 31-40years the percentage was 23 percent. Followed by 14 percentand last 4 percent of the crime was committed by person in age group 50-60years.When treated with X^2 test,significant results are obtained (X^2 = 15.08, df =3, p <.01). The research literature on biological aging (Steffensmeier& Allan 2000: Shock 1984)also suggests that peak functioning is typically reached between the ages of twenty-five and thirty for physical factors plausibly assumed to affect one's ability to

commit crimes (strength, stamina, aerobic capacity, motor control, sensory perception, and speed of movement). Although decline sets in shortly after these peak years, it is very gradual until the early fifties, when the decline becomes more pronounced (Shock). Other commonly mentioned physical variables like testosterone levels peak in late adolescence but then remain at or near peak level until at least the mid-forties. In contrast, the age curves for crimes like robbery and burglary that presuppose the need for physical abilities peak in mid-adolescence and then decline very rapidly.

Table 2. Indicating the age of criminal at the time of first conviction

Age of first conviction	8	13	15	16	17	18	19	20	25	27
Number of cases	1	1	2	3	3	1	3	6	1	1

Table 2 indicates the age of the criminal at the time of first conviction. The age range for first conviction was from 8-27years. Results show that 86 percent of first conviction for property crimes was in the age group 13-20years. This is the peak age for getting involved in crime. The reason for juvenile crime can be many, but one of the important factors in juveniles getting involved in crime is disrupted family environment.Many characteristics of disrupted families create the conditions for criminal behavior. Some of these include fatherlessness, absence of maternal affection, parental fighting and domestic violence, lack of parental supervision and discipline, rejection of the child and parental abuse or neglect.

Interview was designed to probe the family background and childhood experiences of convicts. Questions related to father and mother's work, number of siblings, father and mother's behavior towards family, any abuse from relatives etc. were noted down. On the basis of this sample was divided into two groups; intact and disrupted. One of the inmates was not included in any group as he belonged to nomadic tribe who were known to be involved in robbery and theft. He and his two wives were convicted in an armed robbery. Table 3 clearly indicates 91 percent of convicts belonged to disrupted family.When the data was put to X^2 test significant results are obtained ($X^2 = 13.17$, df =1, $p < .01$).Some of the inmates informed, they left home at a very young age and were part of gang involved in chain snatching, theft and armed robberies.

Table 3: indicating childhood experiences and family background

Family	Frequency	Percentage	Chi square test
Intact	2	9	
Disrupted	19	91	13.17**

**significant at $p < .01$

Here the explanations of the reciprocal effects that Sampson (1987a) proposes can be stated the relationship between violent crime and family disruption may be reciprocal. Family disruption weakens the community's formal and informal social control of crime

Crime, in turn, causes the incarceration of males and reduces the availability of marriageable males. Here, a second explanation is added to explain the effect of crime on family disruption. It suggests that the fear of crime causes the exodus of middle-class families and leaves the community with a higher proportion of poor, single-parent and non-traditional families.

Sampson (1987a) pioneered the study of family disruption as an explanation of crime; he has not provided a clear definition of the concept. Nonetheless, based onproposed effect of family disruption on crime and delinquency also claimed support from a number of other studies (Frye and Wilt 2001; Weisheit and Wells 2005; Wells and Weisheit 2004).

Table-1 showing the level of education at the time of crime

Level of education	Frequency	Percentage	Chi square test
No formal education	7	32	13.98**
Less than 10th standard	12	54	
Completed 10th	2	9	
Completed 12th	1	4	

**significant at p <.01

The studyalso focused on the education level of the inmates. It was observed out of total sample size of 22, 32percent inmatesreceived no formal education, they never attended any school, 54percent attended school for few years but could not complete standard tenth, 9 percent were educated till tenth standard, and only 4percent could complete twelfth standard.When the data was put to X^2 test significant results are obtained ($X^2 = 13.98$, df =3, $p < .01$). This proves that the significant number of convicts were without any formal education.All these problems are rooted in unfavourable family conditions.In a study on juvenile delinquency, Merry Morash, professor of criminology at Michigan State University, analysed four large data sets: the British-funded Cambridge Study of Delinquent Development and the U.S. federally funded National Longitudinal Study of Youth, National Survey of Children, and Philadelphia Cohort study. Examining these four large studies of the development of children, particularly the connection between home, education and crime, she concludes: "[The] mother's [young] age is related to delinquency primarily through its association with low hopes for education, negative school experiences, father absence, and limited monitoring of the child."

Conclusion

Most of the property crimes were committed by convicts in the age range of 20-30 years.First conviction age for property crime ranges from 8 -20years. Disrupted families create the conditions for criminal behaviour.

References

Brown.F.,(1931). A Practical Study of Some Etiological Factors in Theft Behavior, 22 *Am. Inst. Crim. L. & Criminology* 221 (1931-1932).

Farrington, D. P. (1989).Later Adult Life Outcomes of Offenders and Nonoffenders.*Children at Risk: Assessment, Longitudinal Research, and Intervention*, ed. Michael Brambring, Friedrich Losel, Helmut Skowronel (Walter de Gruyter& Co.), 220.

Frye, Victoria &Wilt, S.(2001). Femicide and Social Disorganization. *ViolenceAgainst Women*.7,335-351.

Green,C.N.,(2015). A Child's Primary Influence: How Inadequate Parental Attachment Leads to Deviant Behavior. McIndree University.http://www.mckendree.edu/academics/scholars/issue17/green.htm.
Kosten, P.A., Scheier, L.M., &Cleemud, J.L.,(2012). Latent class analysis of peer conformity: who is yielding to pressure and why? *Youth Soc.* 45(4):565-590.
Juby, H. & Farrington, D.P.,(2001). Disentangling the link between disrupted families and delinquency.*The British Journal of Criminology*,41,22-40.
Leschied,A., Chiodo D., Nowicki, E.,& Rodger, S.,(2008). Childhood predictors of adulthood criminality: a meta- analysis drawn from prospective longitudinal literature. *Can J CriminalCrim Justice*,50(4):435-465.
Levitt, Stephen D.,(1998). Juvenile Crime and Punishment.*The Journal of Political Economy*, December 106(6). 1156 – 1185
Levin, S.D., (2004). Understanding Why Crime Fell in the1990s: Four Factors that Explain the Decline and Six that Do Not.*Journal of Economic Perspectives*.18,163– 190.
Loeber,R.,(1990): "Development and Risk Factors of Juvenile Antisocial Behavior and Delinquency." *Clinical Psychology Review* 10, no. 1 ,1-41.
Morash, M., &Rucker,L.,(1989). An Exploratory Study of the Connection of Mother's Age at Childbearing to Her Children's Delinquency in Four Data Sets,*Crime & Delinquency* 35, no. 1 45-93.
Osborne,C.,McLanahan,S., & Brooks-G.I., (2005).Young Children's Behavioral Problems in Married and Cohabiting Families, *Center for Research on Child Well-Being* Working Paper 03-09.
Sampson, R. J.(1987a,). Urban Black Violence: The Effect of Male Joblessness and Family Disruption. *American Journal of Sociology*,93,348-382.
Shock, N., (1984).Normal human aging: The Baltimore Longitudinal Study of Aging. Washington, DC: Government Printing Office.
Steffensmeier, D., & Allan, E. (2000). Criminal behavior: Gender and age. In *J. Sheley (Ed.),Criminology: A contemporary handbook* (83–114). New York, NY: Wadsworth.
Vogel, M., &Barton, M.S.,(2011).Impulsivity, school context, and school misconduct.*Youth Soc.*.45(4):455-479.
Weisheit, Ralph. A. & Wells, L. E. (2005). "Deadly Violence in the Heartland: Comparing Homicide Patterns in Nonmetropolitan and Metropolitan Counties."Homicide Studies. 9, 55-80.
Wells, L. E., Ralph, A., &Weisheit,(2004). Patterns of Rural and Urban Crime: A County-Level Comparison.*Criminal Justice Review*, 29, 1-22.
Wendy, D., Manning&Lamb,K.A.,(2003). Adolescent Well-Being in Cohabiting, Married, and Single-Parent Families.*Journal of Marriage and Family* 65, no. 4,876-893.
Wright, K.N. &Wright,K.E.(1992). *Family Life and Delinquency and Crime: A Policymaker's Guide to the Literature*, prepared under interagency agreement between the Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention and the Bureau of Justice Assistance of the U.S. Department of Justice.
https://www.themarshallproject.org/2016/03/09/seven-things-to-know-about-repeat-offenders#

Asian Research Journal of Arts & Social Sciences

(https://journalarjass.com/index.php/ARJASS/index)

Home (https://journalarjass.com/index.php/ARJASS/index)
/ Archives (https://journalarjass.com/index.php/ARJASS/issue/archive)
/ 2022 • Volume 16 [Issue 1]

(https://journalarjass.com/index.php/ARJASS/issue/view/62)

Submit Manuscript (http://www.peerreviewcentral.com/page/manuscript-submission-guide)

Subscription (https://journalarjass.com/index.php/ARJASS/subscription)

- ✔ Home Page (https://journalarjass.com/index.php/ARJASS/index)
- ✔ Author Guidelines (https://journalarjass.com/index.php/ARJASS/about/submissions)
- ✔ Editorial Board Member (https://journalarjass.com/index.php/ARJASS/about/editorialTeam)
- ✔ Editorial Policy (https://journalarjass.com/index.php/ARJASS/editorial-policy)
- ✔ Propose a Special Issue (https://journalarjass.com/index.php/ARJASS/propose-a-special-issue)
- ✔ Membership (https://journalarjass.com/index.php/ARJASS/membership-

Abstract ⌄ () View Article
(https://journalarjass.com/index.php/ARJASS/article/view/316)

Open Access Original Research Article

The Concept of Forest Management Based on Customary Forest Law in North Aceh Regency (https://journalarjass.com/index.php/ARJASS/article/view/317)

Yulia Yulia

Asian Research Journal of Arts & Social Sciences, Page 43-52
DOI: 10.9734/arjass/2022/v16i130277 (https://doi.org/10.9734/arjass/2022/v16i130277)
Published: 15 January 2022

Abstract ⌄ () View Article
(https://journalarjass.com/index.php/ARJASS/article/view/317)

Open Access Original Research Article

Sudha Murty's Select Fiction: A Literary Panorama of the Global Humanitarian Perspectives (https://journalarjass.com/index.php/ARJASS/article/view/318)

Bhupendra N. Kesur, Shekhar B. Vispute

Asian Research Journal of Arts & Social Sciences, Page 53-60
DOI: 10.9734/arjass/2022/v16i130278 (https://doi.org/10.9734/arjass/2022/v16i130278)
Published: 20 January 2022

Abstract ⌄ () View Article
(https://journalarjass.com/index.php/ARJASS/article/view/318)

Make a Submission / Login
(https://www.peerreviewcentral.com/page/manuscript-submission-guide)

Information ^

Asian Research Journal of Arts & Social Sciences

16(1): 53-60, 2022; Article no.ARJASS.81247
ISSN: 2456-4761

Sudha Murty's Select Fiction: A Literary Panorama of the Global Humanitarian Perspectives

Bhupendra N. Kesur [a*] and Shekhar B. Vispute [b]

[a] *Department of English, KCE Society's M. J. College, Jalgaon, India.*
[b] *Department of English, Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur, India.*

Authors' contributions

This work was carried out in collaboration between both authors. Both authors read and approved the final manuscript.

Article Information

DOI: 10.9734/ARJASS/2022/v16i130278

Open Peer Review History:
This journal follows the Advanced Open Peer Review policy. Identity of the Reviewers, Publication History, Reviewers' peer review comments, different versions of the manuscript, comments of the editors, etc are available here: https://www.sdiarticle5.com/review-history/81247

Original Research Article

Received 09 November 2021
Accepted 16 January 2022
Published 20 January 2022

ABSTRACT

The humanitarian perspective is the emblem of ethics which is studied as a fundamental doctrine in Axiology. It is one of the intrinsic values signifying the existence of human beings in the world. The present research paper ascertains the significance of the humanitarian perspectives through the textual analysis of Sudha Murty's select novels *Dollar Bahu*, *Gently Falls the Rain* and *Mother of Cows*. Sudha Murty being a renowned philanthropist and prolific Indian writer in Kannada and English reflects the philanthropical approach through her own real experiences about human beings in society. Humanitarian perspectives are the replica of the tendency of people behaving to one another in the form of love, affection, respect, emotion, sympathy, compassion, and humanity etc. An attempt has been made to shed light on the evaluative nature of humanitarian perspectives in Sudha Murty's aforesaid novels which are the best examples of the humanitarian approach. The characters in the novels represent such perspectives which should be achieved by every individual in the world to make human life happier and more peaceful. Ethical values are advocated through the significance of humanitarian perspectives in the light of select novels. Ethics is the principle of human life that can be cherished through such humanitarian perspectives of the people.

Keywords: Ethics; humanitarian perspective; humanism; human propensity; philanthropy.

[a] Professor & Head.
[b] Asst. Professor.
**Corresponding author. Email: bnkesur@gmail.com;*

1. INTRODUCTION

Humanitarian Perspective is basically an outlook or point of view of a man to look at others with human compassion, love, respect, emotion, sympathy, consciences etc. According to Collins Dictionary, 'Humanitarianism is the doctrine that human beings must strive to promote the welfare of their fellow people' [1]. It refers to the self-realization of human values. It is considered to be an eminent part of ethics, moral values which functions as doctrines in shaping human life towards a peaceful and eternal pleasure. 'The Principles and Practices of Good Humanitarian Donorship, define the objectives of humanitarian action as: to save lives, alleviate suffering and maintain human dignity during and in the aftermath of crises, as well as to prevent and strengthen preparedness' [2]. It consists of many innumerable abstracts which immensely affect human life. Humanitarian perspectives are the instinctive capacities that need to be achieved by every human being in the world through being's moralist. Morality is the prominent aspect of humanitarian perspectives which enables the man to act morally for the welfare of human society. 'Man is a naturally moral being in the sense that every person has the natural propensity to act morally unless otherwise constrained. In fact, man's moral nature follows jointly from his being rational as well as spiritual, both of which are shown to be constitutive of moral personhood' [3].

In the contemporary era, there seems to be a lack of humanitarian perspectives amongst the people at the global level. The values are being replaced with the vicious mindsets of the human beings. The people are getting selfish and practical that they have lost human sensibility. The people are tempted by artificial material instruments. It has been a global issue of the declining humanitarian perspectives which could hold the human values together to survive the human existence on the earth planet. There are several factors responsible for the declination of such perspectives which need to be considered seriously with the remedies to revival and inculcation of humanitarian perspectives amongst people in the global world. When any natural calamity or sudden attacks occur anywhere in the world, humanity is shown through the humanitarian approach of one country for another, one state for another. One of the recent examples of global humanitarian perspectives can be taken during the period of pandemic covid-19 which has affected the whole world. During such time, the humanitarian perspectives are seen through the financial assistance of many people to the poor people and countries in the world. Therefore, humanitarian perspectives should be cultivated to survive the existence of all human beings. It is required to inculcate such perspectives at global level not state or country level. There are some international bodies like World Humanitarian Summit (WHS) and NGOs which take the initative in ensuring humanitarian actions worldwide to protect the disaster affected people. World Humanitarian Day is commemorated on 19th August by the United Nations to pay tribute to those who have initiated to give their hands in the service of mankind and whose lives are committed to helping the people affected by natural disaster, diseases, calamity, pandemics etc. throughout the globe. But each individual creature should realize his or her duty towards others. Human compassion is the only thing that can bring people close to each other and create a bond of love and humanity in the globe. The whole world is nothing but a human society that is connected to one another in the form of emotions, humanity, love, affection, duties, responsibilities etc. It is everybody's prime duty to serve and help others through the continuation of effective humanitarian perspectives.

Sudha Murty has experienced such a grim reality of the human world being a part of the corporate sector. She expresses her great concerns over the declination of global humanitarian perspectives after pinpointing the changed mindsets of the individuals. She outspeaks the truth about the corporate world that "I have seen that in the corporate world, people who were so simple become so complicated. And they start thinking that money can buy everything" [4]. Unlike other eminent personalities of having philanthropical perspectives, she too serves the society due to her social commitment. She tried to reform and revive the humanitarian perspectives not only through her social works but also through her popular fictional and non-fictional works. The select novels of Sudha Murty reflect her genuine efforts towards more effective humanitarian perspectives which need to be revived and developed for the happiness and peacefulness of human beings in the global society. Her works are the finest examples of the inculcation of humanitarian perspectives which seem to have different abstract forms like humanity, emotions, love, affection, human relationship, desires, human compassion, etc.

2. PURPOSE OF THE STUDY

This paper is aimed to project the literary panorama of the global humanitarian perspectives through the select fictions of Sudha Murty. Concerns of Sudha Murty over the loss of humanitarian perspectives in the world are highlighted with her strong suggestions for the revival of such perspectives. This study focuses on the textual and critical analysis of the select works of Sudha Murty through the characters who represent the modern and postmodern individuals. The purpose of this study is also to depict Sudha Murty as a writer of global humanitarian perspectives.

3. RESEARCH METHODOLOGY

The descriptive, interpretative, analytic research methodologies are used to undertake the present research paper. Library method is also followed while collecting relevant materials concerning this paper.

4. REVIEW OF LITERATURE

In a review of literature, the following works on Sudha Murty and her fictional and non-fictional works have been studied that focus on her philanthropical perspectives.

i. A Study of Indian Values in the Works of Sudha Murty and Ruskin Bond (2015) by Pal Jyothi.
ii. Writing as a mean of social commitment: A Study of the Works of Sudha Murty (2015) by Khaja Moinuddin
iii. Sudha Murty (2018) by Gunjan Jain

The present study deals with the global humanitarian perspectives of Sudha Murty through the projection of characters in the select novels which are different from the above referred works.

5. DISCUSSION OF FINDINGS

The cosmopolitan sensibility of Sudha Murty towards more effectiveness of global humanitarian perspectives is shown through the significance of ethical value and human values in the select novels—*Dollar Bahu*, *Gently Falls the Bakula* and *House of Cards*. Her concerns over the loss of the humanitarian approach as well as subjugation of ethical value over the vices to revive the global humanitarian perspectives are reflected through the textual analysis. Being a philanthropist, Murty's human compassion are the essence of her each piece of writing that brings forth the realization of human sensibility and approach towards the welfare of mankind. The various abstract forms of humanitarian perspectives like emotions, love, human values, ethics, spirituality, responsibilities etc. are found and discussed in the select works of Sudha Murty to manifest the global humanitarian perspectives.

5.1 *Dollar Bahu*

Dollar Bahu is the critique of materialism and hedonism which cause to the loss of humanitarian perspectives in today's postmodern world. It also explores the concerns over the changing mindsets of people through the characters in the novel. It deals with the various aspects of global humanitarian perspectives such as humanity, love, caring, helpfulness, selfless sacrifices, affection, desires, responsibility, feeling of social commitment etc. Murty has also criticized the unethical and hedonistic approach of modern men who seem to be responsible for the diminishment of human values across the globe. The true human compassions of Murty are presented with her social commitment to revive the humanitarian perspectives in the select novel. Humanitarianism is signified by the sense of realization of human values through the depiction of some characters in the *Dollar Bahu*.

Dollar Bahu is the projection of the conflicts faced by the Indian family living in Bangalore. The global humanitarian perspectives are depicted through the characters like Shamanna, Girish and Vinuta. The family head, Shamanna is a Sanskrit teacher and a man of philanthropical perspectives. He is very simple and contended person who does for his family as possible as he could do in his modest salary. He brings up his two sons and a daughter inculcating human values. Fortunately, his younger son, Girish could inherit the values of life taught by his father. Shamanna's elder son, Chandra Shekhar and daughter, Surabhi follow the practical and hedonistic approach of their mother, Gouramma. Gouramma is a selfish, practical and money-minded. She always wants her sons to earn lots of money and bring luxuries to their life. Shamanna has a good experience of her indifferent nature. He advises her many times to change herself and try to be happy with what she has. But she ignores him and quarrels with him frequently. When Chandra Shekhar gets a job in America, Gouramma becomes so happy

because she could fulfil her suppressed desires through her son, Chandru who will earn now dollar which is the most powerful financial instrument. She always scolds Girish, younger son for his helpful and simple nature. Shamanna knows well that his wife is running after the false mirage of money which will shatter her illusion one day. He has concerns for her that he expresses with his younger daughter-in-law, Vinuta who is the wife of Girish. Shamanna being a teacher believes in human values and advises his family to follow the humanitarian perspectives to live a happy and peaceful life. Shamanna's humanitarian perspectives are seen through his conversation with Vinuta which shows his understanding of the true values of life as well as the concerns for his wife who is ignorant about the consequences of her greedy nature.

This Dollar may have transformed the lifestyles of some families, taken them from poverty to wealth, but it has also broken up some families. It has created financial and social distinctions within families and destroyed the peace of mind. Very few people have understood this. If Gouri had been more mature, she would not have been in awe of the dollar and danced to its tune. Her greed burnt the peace and harmony in our family.... Gouri is not a bad human being, but she is misguided. I am sure she will realize that the enchanted forest is a mirage, but I am afraid it might be too late by then [5]

The above dialogues of Shamanna reveal the truth that there are many people like Gouramma, Chandru, and Jamuna in the society who give prominence to money and materialistic things rather than moral values and peace of mind. Girish and Vinuta are a nice couple who respect and follow Shamanna's humanitarian perspectives therefore they seem to live happy and content life despite having jealousy or greed for materialistic assets. Girish does not like his mother's practical and selfish attitude. Therefore, Gouramma scolds him all the time and tells him to be practical instead of being an emotional person. Here the humanitarian perspectives can be seen through Girish's reply to his mother- "Amma, I don't agree with you. What Appa says is right. As a human being it is our duty to help everyone" [5]

Vinuta is the most sympathetic girl who bears all good qualities as a good human being. She is a parentless child. She has grown up with her uncle. She is a very simple, educated and responsible girl. After marrying Girish, she has to suffer a lot due to the exploitation and taunting of Gouramma. Gouramma treats her badly and humiliates her. But she never turns back to her. She performs her responsibilities without fail. Gouramma makes the distinction between her and Chandru's wife, Jamuna who belong to rich family. She calls Vinuta as Indian rupees and Jamuna as dollar bahu. It makes Vinuta hurt yet she does her duties towards her mother-in-law. Girish and Shamanna respect Vinuta for her understandable and responsible nature. At the end of the novel, Gouramma realizes her mistakes and transforms into a good woman after being humiliated by Jamuna in America. Gouramma's transformation in the novel is the result of self-realization which gives her a golden chance to live with those who always love and look after her without any expectation and disgust. At last, she comes to know the value of human life which should be lived happily with her people. To her, human relationship is more valuable than money and other things.

Thus, Sudha Murty has tried to highlight the true and drastic picture of the global society through *Dollar Bahu* in which the people like Gouramma and Jamuna become the slaves of money and material thing. But in the same society, there are some good people like Vinuta, Girish and Shamanna who advocate to moral values and human relations rather than money.

6.2 *Gently Falls the Bakula*

Sudha Murty being a philanthropist looks at the world from the humanitarian approach and therefore her writing is the creation of her such thoughts. She has highlighted the various aspects of humanitarian perspectives such as emotions, human compassions, humanity, human relationship, selfless sacrifices, love, affection, ethical value, virtues, cooperation, and responsibilities through the textual analysis of *Gently Falls the Bakula*. Murty has exposed the grim reality of the corporate world across the globe in which the working employees are victimized due to the fascination and unending competition to rise up to the higher position. It causes to the dehumanized perspectives at the cost of humanitarian perspectives. Sudha Murty's genuine concerns and efforts to revive and advocate the global humanitarian perspectives are depicted through the portrayal of a female protagonist, Shrimati in Gently Falls the Bakula.

Shrimati, is a central figure who represents the humanitarian perspectives through her qualities

Shrimati is shown as a very simple, educated and responsible girl who has great human compassion. She likes to be happy with what she has. She is not interested in money, jewellery, a high lifestyle and materialistic luxuries. She believes in human values and ethics which give her eternal pleasure. She gets married to Shrikant who is her good friend since childhood. They both study in the same school. Despite belonging to different sects and familial enmity, Shrimati get married to him which is the best example of humanitarian perspectives. She believes in love and humanity not in caste and religions. She is of the view that society is formed to bring the people close irrespective of caste, creed, sects and religions. Shrimati is fond of history so she completes her post-graduation in the subject of History. She seems to have been influenced by the historical legends like Siddhartha Gautama and Samrat Ashok. She understands the true values of human life through the lives of such historical legends. Her conversation with Shrikant shows her love for the humanitarian perspectives that she cherishes throughout the life.

> Shri, Siddhartha Gautama is another person I really admire. He understood the nature of sorrow and I knew the true values of life. He gave up his kingdom and his family for the sake of humanity. His message is full of love and compassion. He neither won any war nor did he establish a great empire. However, he won the empire of hearts. May be if I have one more son, I will name him Siddhartha Gautama... [6]

Shrimati wins the hearts of the readers due to her human values that she inherits from the lives of great historian legends. She has great compassion for mankind. Therefore, she helps everybody out. Her simplicity and kind nature are the commendable traits in her character. After her marriage to Shrikant, she lives with him in Bombay. He works in an IT company as a trainee engineer. Shrikant receives a letter from his selfish mother in which she has informed him about the loan of one lack. She had written in the letter that she had borrowed one lack loan for his education. Now is time to repay the loan soon. Shrikant is shocked and disturbed. Then Shrimati tells him not to worry. She ensures him that she will help him to repay his loan as early as possible. She tells him that she will work in Bombay and send money to his mother. Shrikant feels happy that Shrimati is really a good and responsible woman. But Shrikant does not think it good to seek his wife's help in repaying his loan. He Shrikant asks her why she should repay his loan while his mother has taken it for his education, her reply to his questions shows her humanitarian perspectives. "When you are mine, your loan is also mine. It comes as a package. I cannot say I want only my husband. His joys and difficulties are also acceptable to me" [6]. It is to be noted that Shrimati initially had fear of the lifestyle and the crowd of Bombay. She is from a small village and loves the village life. Yet she compromises to live with her husband in Bombay. Now she gets ready to work in the administrative section to repay the loan of Shrikant. It seems to be really praiseworthy.

When Shrikant climbs the ladder of success in the corporate world, he falls victim to the hedonistic perspectives of the materialistic world. His transformation becomes the sufferings for Shrimati who always accompanies him in every critical situation scarifying her own career for his better career. When he does not realize her sacrifices, she feels very disappointed. But she has a great influence of the human values that she cherishes throughout her life. Her last conversation with Shrikant at the end of the novel shows her commitment and love for her humanitarian perspectives that she cannot sacrifice for a person who never had its value. As she says,

> I cannot live in this kind of an atmosphere with these artificial values. I require to breathe fresh air, I do not want to live as your shadow. I want to find my own happiness. Shri, if I had not been sensitive and bright, I wouldn't have had to suffer such loneliness. I could have enjoyed your wealth. When I was thinking about my life so far, what my goal has been, I have realized what I want [6].

In order to cherish her humanitarian perspective, she decides to leave Shrikant who has remained no human compassion. He never tried to think of Shrimati's aspirations, desires and self-respects. He wants her as an uncomplaining housewife. Ultimately, she has to take decision of leaving him for fulfilling her lost things.

Thus, the humanitarian perspectives of Shrimati enables her to empower herself in the patriarchal and materialistic world. Her decision of leaving her husband for cherishing the true values of life is the result of her strong belief in humanitarian perspectives that is the essence of *Gently Falls the Bakula*.

Kotaw and Vispute; ARJASS, 16(1): 53-60, 2022; Article no.ARJASS.81247

5.3 *House of Cards*

House of Cards is one of the best philanthropical novels of Sudha Murty which encapsulates the importance of humanitarian perspectives through the characters. It portrays the realistic picture of the contemporary era in which people become immoral, selfish and practical. This novel sets one of the finest examples of the inculcation of ethical values and humanitarian perspectives. It is the critique of the transformation of human beings from simplicity to practicality, selflessness to selfishness, virtuous to vicious and spiritual values to material values.

Humanitarian perspectives are basically reflected through the characters of Mridula, female protagonist, Bheemanna, her father and Narasinga Rao and Jaya. *House of Cards* is a beautiful story of a couple—Sanjay and Mridula. They have different perspectives on life Mridula belongs to a small village, Aladahalli where she is grown up in natural and spiritual atmosphere. She inherits spiritual values from her father, Bheemanna who is an old man of humanitarian approach. He teaches Mridula to cherish such values throughout the life in any difficult situation. She likes to serve the poor people in her village like her father. Mridula is depicted a strong and determined character who have the great human compassion for mankind only due to the influence of her father's humanitarianism. Bheemanna's humanitarian perspectives can be best seen through his hospitalities to the friends, relatives and the people in the village. He tells his daughter to express and share her emotions instead of hiding them. It shows his realization of human life-

> Do you know why God has given the power of speech to humans and not to animals?
>
> Mridula would childishly reply, 'To talk.'
>
> No, child. Not just to talk. It is also to share. So, whenever you face difficulty or you receive joy, you must share it with others. But think of all the animals—those poor things can't even share their difficulty with anyone. They have to bear it alone. Mridula, remember—you must always be open. Don't hide. Hiding is a sin. [7].

Mridula follows such perspectives throughout her life that she has inherited from her father. She gets married to Sanjay accepting his marriage proposal despite knowing his physical deformity. It shows her human compassion. She knows that he is an impoverished doctor and therefore she marries him. Sanjay is also born in a small village but he takes his education at various places out of his village. He is grown up by his mother after his father's death. His mother is money lender in the village who likes to make money only. Hence, she teaches him the value of money and be practical in life. He works as a doctor at govt. hospital in Bombay on less salary. He is immensely influenced by urban life.

Mridula too works as a teacher at govt. school in her own village. She gets transferred from her village to Bangalore for Sanjay who has left Bombay and joined govt. hospital in Bangalore. Later Sanjay wishes to open his own hospital like his other friends to grow up in life. Mridula does not agree with his decision initially but she becomes ready to support him in starting his nursing home. She comes to know that now Sanjay too wants to make money and have everything as his friends. When Sanjay gets busy with his work, he forgets the real purpose and duties of his profession. He runs after money and material luxuries that create a difference between Mridula and him. She always tries to uplift him and help him in all difficult conditions due to her humanitarian perspectives. But Sanjay is earning money unethically and illegally which is against her doctrine of humanitarian approach. As a result of it she decides to go away from his house of artificial value where love and human compassion have no place. Her dialogues reveal her empowerment which is the result of her humanitarian perspectives-

> No, I've spent twenty-five of my most important years with you and yet, I never felt like I belonged to you or your family. I'm still an outsider... My duty towards both of you is over. I've fulfilled all my duties as a wife, mother and daughter-in-law. Now, I want to live for myself. I have my job, my school and my village. You don't have to worry about me any longer. You and Sishir can visit me whenever you want [7].

She has to take the decision of leaving him to survive her from being destructed by the impact of artificial values in Sanjay's house. She gets ready to sacrifice her conjugal relationship to

cherish her humanitarian perspective which is the most significant aspect of *House of Cards*.

Narasinga Rao is the father of the male protagonist, Sanjay. He is introduced through the memories of Sanjay but plays a very significant role. He is shown dead but remains alive through his advice to his son which reveals his humanitarian perspectives towards life. He was a good human being who taught his son and wife to cherish human values forever. A humanitarian perspective of Sanjay's father is shown through his advice to Sanjay- 'Every person is an island. You need a bridge to connect two islands. That bridge is called a relationship In life, real affection comes not through hiding but through expressing your true feelings' [7]. But Sanjay never follows what his father advised him. He followed the practical and hedonistic approach told by his mother which makes him completely alone at the end of the novel. His money and fame remain of no value when his lovable wife is not with him. At last humanitarian perspectives prevail over the anti-humanitarian ideologies of the modern and postmodern world through *House of Cards*.

There is another character of Neha who too plays a short role but signifies the humanitarian perspectives breaking the hedonistic attitude of Sishir, son of Mridula who follows his father's practical and egoistic approach. Neha neither accepts Sishir's friendship nor love proposal due to his egoistic and inhuman attitude. The influence of humanitarian perspectives on Neha can be understood through her conversation with Sishir. "The attitude that money can buy everything may be appropriate in today's society. But the fact is that money can't really buy everything. Life is more than money. It's about having concern for one another. That gives a person more satisfaction and happiness' [7]. Sishir realizes his false illusion of the life that he is living with. He seems to be greatly influenced by Neha's understanding of true values of human life. He is completely changed at last and advises his father to be changed as well and respects him mother. It is the result of the humanitarian perspectives that prevails over the anti-humanitarian approach which in a real sense are the obstacles in the ways of humanity. Sanjay too realizes that whatever he has achieved is material.

Thus, *House of Cards* is the literary panorama of global humanitarian perspectives which is significantly projected with the sense of cosmopolitan sensibilities.

6. CONCLUSION

Thus, the global humanitarian perspectives of Sudha Murty are delineated with her cosmopolitan sensibility and subjugating views of human values over the anti-humanitarian ideology through textual analysis of her select novels— *Dollar Bahu, Gently Falls the Bakula* and *House of Cards*. Murty's select works can be regarded as the literary landmarks of her philanthropical perspectives about the human world. Human values are the real sources of a peaceful and happy life that need to be cherished from one generation to another. The world needs such values and perspectives to explore human life for spiritual development. Ethics is the ornament of human life which seems to be declining in the contemporary world. Human life is being dispirited due to the enormous impact of hedonism and materialism. So, the people are living in various conflicts. The author tried to depict the serious concerns over the changing perspectives of human beings through her select novels. Sudha Murty's select novels are the literary panorama of the global humanitarian perspectives which can show the world significant ways of reviving moral values and make us realize about making our life happier, peaceful and content.

COMPETING INTERESTS

Authors have declared that no competing interests exist.

REFERENCES

1. Anonymous. "Humanitananism." Del. Collins English Dictionary.com. Harper Collins Publishers. n.d
Accessed 20 May 2021
Available:www.collinsdictionary.com/dictionary/english/humanitarianism.
2. Organisation for economic co-operation and development. Towards better humanitarian Donorship: 12 lessons from DAC peer reviews. OECD; 2012.
Accessed 20 May 2021
Available: www.oecd.org/dac/peer-reviews/12lessons.pdf.
3. Mohapatra PK. Ethics and society: An essay in applied ethics. New Delhi: Concept Publishing Company; 2008.

4. Phulsunge, Sangeeta. Novels of Sudha Murty: A Critical Study. Nagpur: Dattsons Publication; 2012.
5. Murty, Sudha. *Dollar Bahu*. New Delhi: Penguin Books India; 2007.
6. Murty, Sudha. Gently falls the Bakula. New Delhi: Penguin Books India; 2008.
7. Murty, Sudha. The House of Cards New Delhi: Penguin Books India; 2013.

© 2022 Kesur and Vispute; This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Peer-review history:
The peer review history for this paper can be accessed here:
https://www.sdiarticle5.com/review-history/81247

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January -2022

(CCCXXXIV) 334

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci College,
Walgaon,Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics.
G.S.Tompe Arts Comm,Sci College
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

18	अभिजित बॅनर्जी यांचे गरिबीविषयक विचार डॉ.संगिता भालचंद्र काटकर	64
19	बाणभट्ट के लक्ष्मी – विषयक वर्णन का समीक्षात्मक अध्ययन डॉ. अर्चना पाल	68
20	जागतिकीकरणात दुर्बल घटकाचे विविध प्रश्न आणि आव्हान प्रा. विशाखा के. मानकर	71
21	शेतक-यांच्या समस्या सोडविण्यात शेतकरी चळवळीचे योगदान प्रा. कमलेश मानकर	75
22	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे साहित्यविषयक विचार व कार्य डॉ. साधना जिथकार	78
23	महात्मा फुले का शैक्षणिक दृष्टिकोण और कार्य डॉ.शिवाजी भदरगे	82
24	Demonetisation and Its Effect on Indian Economy Parmeshwar Bhaurao Rathod	87
25	Human Right And Status Of Child Abuse In India Dr. Pramila Haridas Bhujade	89
26	Ghalibki Khutoot Nigari : Ek Jaiza Dr.Reshma Tazayeen	95
27	Indian Constitution and Rights of the Tribal Community Mr. Sunil Ganpat Jiwane	100
28	भारतीय लोकशाहीची वाटचाल : एक दृष्टिक्षेप प्रा. डॉ. प्रमोद एम. तालन	104
29	छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील तालुकानिहाय लोकसंख्या साधनसंपत्तीचा भौगोलिक अभ्यास प्रा.डॉ.आसाराम दि.चव्हाण	107
30	Challenges Before the Indian Education System Dr. Parikshit Layek	111
31	Learning Disabilities Among Girls Studying In Rural And Urban Areas: A Comparative Study Dr. Vaishali Nandagawali Panbekar	115

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –7.675,Issue NO, 334 (CCCXXXIV) B

ISSN : 2278-9308 January, 2022

Human Right And Status Of Child Abuse In India

Dr. Pramila Haridas Bhujade
Assistant Professor & Head Department of Sociology
Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences Nagpur
Mobile No. 7507824398,Email ID : bhujadepramila@gmail.com

Introduction :

In India child abuse ratio is increases day by day. Child abuse is harm and dangerous to, or neglect of, a child by caretaker, parents and another person. Whether child or Adult. Child abuse in all region, culture, ethnic and in all income groups. Child abuse can be verbal, physical, social, emotional, sexual, neglect. Abuse cause serious injury to the children and some may even result in suicide and death. A problem in that is not beginning to come into light in India.Prostitution, rape, sexual abuse, sexual harassment and worldwide issues of gender violence. There is a very little research done in this area in India and only few books have been published. In the modernization Era child abuse is slowly becoming a more recognized issue and for this reason researcher focus much in the Human Right and Status of Child Abuse in India.

Status of children in India : It is biggest social stigmas in our society is that child abuse. A child can be abused by physically, sexually and mentally. They can be in a different forms of child abuse can be injury, neglect of negligent treatment, blaming, insist exploitation sexual abuse. Child abuse can take place in homes, schools, orphanages, residential care facilities, on the streets, in the work place, in places of detention. Child abuse results in harm to the child's health, survival, development and dignity. 53% of children in India face some form of child sexual abuse. According the National child crime record bureau the cases of rapes and murder of children increase every year. The growing complexity changed social economic conditions have exposed the children to different forms of abuse. But the fact says :

'WHO' says – "child abuse or maltreatment. Constitutes all forms of physical and emotional ill treatment. Sexual abuse, neglect or negligent treatment or commercial or other exploitation, resulting in actual of potential harm to the child's health, survival, development or dignity in the context of a relationship of responsibility trust or power." Child abuse is the violence of human rights. Child an outcome it related familiar, social, psychological and economic factors.

The problem of child abuse and human rights violations is one of the most critical matters on the international human rights agenda. UNICEF says violence can be (1) physical or mental abuse (2)injury neglect or negligent treatment (3)exploitation and sexual abuse.

Such violence can affect the normal development of a child. Child will have psychological impact in mind and might lose the courage to speak. Even inthe social factors dump the fact in the fair of family reputation and other related issues.

What is child abuse ? :- Exploitation and abuse mistreating children in harmful to a child's health, survival, dignity and development.Child abuse is a state of maltreatment

meted out to a person below the age of eighteen. Its globally prominent phenomenon. However in Indian, as in many other countries, there has been no understanding of the extent. The growing complexity and dramatic brought about socio-economic transmission in India. The major role in the valmabulary in children to various and new a form of abuse. Child abuse has serious physical and psycho-social consequences which adversely affect the health and overall well being of a child. The child abuse and human rights violation is one of the most critical matters on the international human rights agenda. Acceptance of child rights as a primary inviolable rights is fairly recent as is the universal understanding it.

A National study on child abuse was undertaken by the ministry of women and child development, Govt. of India in 2005

Attempt to understand the extent of the problem its dymansion as intake :

In addition , it examines two aspects

- Strategies to address the problem of child abuse.
- Identification of areas of further researcher based on the finding of the study.

Objective :

1. Identify the etiology of child abuse and neglect.
2. Outline the treatment and management options child abuse and neglect.
3. Describe the laws and act for improving care coordination and outcomes in children with abuse and neglect.

Hypothesis :

1. Child abuse in many etiology perspect.
2. Laws and act set by state and central govt to eradicate this problem.

Methodology :

Descriptive method are used.

Data Collection :

Secondary sources are used in this present study.

Types of child abuse :

- **Sexual Abuse :** Sexual abuse in in appropriate sexual behavior with a child. It's include finding the child genetic making the child adult in courts, intercourse, insist, rape, exhibitions and sexual exploitation to be considered child abuse, these maltreatment acts have to be committed by a person responsible for the care of a child. This act handle slowly by police and criminal courts.
- **Physical abuse :** Physical abuse can be defined as a situation is a child suffer harm from an injury inflicted by the child's parent or caretaker. It is more visible abuse working children in normally with the parents. If child fail exhibit their feeling.

The world's Health organization (WHO) has defined emotional abuse to include - The failure to provide a developmentally appropriate, supportive environment, including the availability of a primary attachment figure, so that the child can develop a stable and full range of emotional and social competencies commensurate with her or his personal potentials and in the context of the context of the society in which the child dwells. This act must be within control on the person and within the relations act include restriction of movements, patterns of belitting etc.Threating, discriminating. Example of this act restrict the movement of a child. In India rising pressure in school and colleges. We can seen as a emotional abuse.

The children who had undergone emotional abuse are more prone to depression, low esteem, in appropriate behaviour, anxiety, trouble relationship or lack of empathy.

▪ **Neglect :** Neglect is purposeful omission of some or all development mental needs of the child. This include the failure of harmful situation, when physible. Non probable some forms of neglect :

(1) Not providing adequate food or clothing to the child (2) Non providing adequate medical care Rejection and abandonment (3)Failure to provide appropriate schooling (4) Lack of emotional support and love our Indian Society.

In India, as in many other countries there has been no understanding of the extent. Children particularly infants are perhaps the most vulnerable victims of crime. It is tragic facts the children fall greater extend and their parents and their friends then they do as a hands of the children. This type of abuse also classified into physical abuse, emotional moral and social neglect.

▪ **Child abuse In India :** 90% of world's children live in India. According to 2011 census says 440 million people in the country today are age below eighteen years and constitute 42% out of India's total population. This is a enormous condition of children. When children healthy, happy and have educated access to opportunities, they are the country's greater human resource. The National policy for children 1974 declared children to be a 'Supreme National Asset". Our Indian society has a social special affection for sons than for the daughters. Daughters are often neglected.Songive very importance by the family, relations, given preference in everything. Children neglect affect their physical and mental growth and often such children turn very aggressive.

Child abuse and neglect can be defined as – The intentional, non accidental injury, mal-nutrient of children by parents, caretakers, employers or others which may lead to temporary or permanent impairment of their physical, mental, psycho-social development.

Unfortunately ten successive five year plans have not allotted adequate resources to meet the needs of children. The total expend in 2005 to 2006. Total expenses on children in health, education, development and protection together amounted to a near 3.86% 2006-07 4.91%. In this period the share of resources for child protection was abysmally low at 0.03% in 2005-06 and remained the same in 2006-07. Harmful traditional practices which create negative impact in children :

(1) Child marriage (2) Caste system (3) Discrimination against the girl child (4) Child labour (5) Devadasi tradition

Lack of adequate nutrition access to medical and educational facilities are also example rise urban poverty, children on street and child beggers all figures the breakdown of families. This increase the vulnerabilities of children and expose them to situation abuse and exploitation.

According to the report published in 2005 on trafficking in women and children in India.4,4476 children were reported missing in India out of which 11.008 children continued to remain untraced. India, being a major source and destination country for trafficked children from within India and adjoining countries has, by conservative estimates, three to five lakh girl children in commercial sex and organized prostitution.

Major finding :The share of resources for child protection was abysmally low at 0.034% in 2005-06 and remained the same in 2006-07. Five to Twelve years children in such type of abuse !

- **Physical abuse :**

Two out of every three children were physically abused in the country. Out of 69% children in 13 sample states 54.68% were boys. Over 50% children all the country. Most children did not report the matter to anyone. Emotional abuse and Girl child neglect. Every second child reported facing emotional abuse equal percentage of both boys and girls reposted as equal. In 83% of the cases parents were the abusers.

48.8% of girls wished they were boys. The gravity of the situation they demand. Children Assam, Andhra Pradesh, Bihar and Delhi reported the highest incidence of sexual assault. Children on street children at work and children in institutional care reported the highest incidence of sexual assault. 50% of the children did not know their responsibility the integrated protected child scheme drafted but not implimented. Children bill etc.The government, civil society, NGO and community to compliments each others and work together and creating a protective environment. Everyone should be include the movements of the child protection.

- **Status of India's children :**

• The constitution of India a number of provision protection and welfare of the children. It has an empowered the legislation to make special laws. Some of the major policies that have been formulated to ensure child rights and improvement in their status are the National policy for children 1974, National policy on education 1986, National policy on child labour 1987.

• National Nutrition policy 1993

• Report of the committee on prostitution child prostitutes and children to prostitutes and plan of Action to combat Trafficking and commercial sexual exploitation of women and children 1998.

• National health policy 2002.

• National charter for children 2004

• National plae of action for children 2005.

• One hand the girl child born and killed and the other hand boy birth celebrated. The world's highest number of working children in India. In add in this India has the highest number of child abuse.

• Subtle form of violence against children such as :(1) Child marriage, (2) Economic exploitation, (3) Devadasi practices, (4) Tradition of dedicating young girls to gods and goddesses, (5) Genital mutilation in some pass of the country.Physical and psychological punishment take place in the name of discipline in children and are culturally accepted. Children also stand worst affected by HIV/AIDS and communal riots.

• **Child Participation :**

Children in most section is traditionally and conventialy not consulted about matters and decision affect their lifes.

Children's views are mostly not given much importance.(1) In the family and household.(2) The neighbourhood and wider community.(3) In School or in work place.(4) The settings of social and cultural life.

If the speak out normally they became hurt.

Restriction limits children's access to information and to choice and often to the possibility of seeking help outside their immediate circle.

Following Act for the welfare for the children and rights of the children.

- The Indian penal code 1860.
- The pre-natal Diagnostic Techniques Regulation and prevention of misuse Act 1994.
- The Juvenile Justice care and protection of children Act 2000.
- The immoral Traffic (prevention) Act 1956.
- Child labour (Prohibition and Regulation) Act 1986.
- The Prohibition of child marriage act 2006.
- The commissions for the protection of child right act 2005.
- Protection of children against sexual offences act 2012.

Although child abuse is not forgivable India's culture and traditionally keeps women below men. However the situation could be improved appropriate educating children and adult; educating police and strengthening their skills. For the women empowerment and child abuse prevention state and central government, N.G.O., stakeholders, neighbourhood and caretaker and parents, media like contribution for children abuse.

Physicians should lobby for

- Greater availability of drug and alcohol treatment programs.
- More shelters for the homeless.
- More accessible mental health care
- More shelters for abused women and children.

These programme and parenting skills provide the groups and care given availability in the society.

CONCLUSION

It is clear that we as physician cannot hope to solve the problem of child abuse by ourselves. Many things need to happen at international, national, state and community. It's sociologist Robert Wuthnow has noted, every volunteer effort or act of compassion finds its justification not in offering solutions for society's problems but in offering hope both that the great society we envision is possible and that the very act of helping each other gives strength and a common destiny.

Reference

Books

- The Lost Boy – PELZER
- Spilled Milk – K.L. Randis
- The Courage to Meal – Ellen Boss
- Etched in sand – Regina calcatterwa
- Toxic parents – Dr. Susan Forward.
- Mother's who can't love – Dr. Susan Forward
- The deepest well – Nadine Burke Harris.
- The Pale Faced of life – David crow
- Fire shut up in my Bones – Charles.M. Blow

Impact Factor - 8.572 (SJIF)
ISSN - 2278 -9308

FEBRUARY 2022
ISSUE NO. (CCCXXXVI) 886

B.Aadhar

Peer - Reviewed & Refereed Indexed

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

संपादक
डॉ. जगदीश साबू | डॉ.शिवाजी जागरे | डॉ.श्रीकृष्ण काकडे

This Journal is Indexed In
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit to : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) =8.572 Issue NO. 336 (CCCXXXVI)
ISSN : 2278-9308 February, 2022

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February,2022

ISSUE No- (CCCXXXVI) 336

मराठी साहित्यातील नवजाणिवा

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

प्रा.डॉ. शिवाजी नागरे
प्रा. डॉ. श्रीकृष्ण काकडे
संपादक
मराठी विभाग,
शंकरलाल खंडेलवाल कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय अकोला.

Aadhar International Publication

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	गोपंतकातील स्त्रियांच्या कथालेखनातील नव्या जाणीवा — प्रा.सोनिया सावंत	1
2	उत्तर-आधुनिकता आणि मराठी नाटक — राजरत्न किशनराव बबणे	8
3	मराठी वाङ्मयातील अनुवादित साहित्याचे स्वरूप — डॉ.रामलीला सुदामराव पवार	14
4	जागतिकीकरणाचा प्रभाव व बदलते साहित्यप्रवाह — प्रा. डॉ. गंधारे ए.के	19
5	जागतिकीकरणाचे नव्वोत्तरी साहित्यावरील परिणाम — प्रा. डॉ. अनिल सखाराम मालुळकर	22
6	जागतिकीकरणाचा परिणाम व मराठी साहित्यातील गंभीरता — डॉ.गजानन कोरलेवार	27
7	एकविसाव्या शतकातील मराठी कवितेतील बदलते प्रवाह — डॉ. संदीप रंगनाथ तापसीर	32
8	एकविसाव्या शतकातील मराठी कवितेची स्वरुप वैशिष्ट्ये व दिव्यापुढील आव्हाने — प्रा.डॉ.एच.डी.आकोटकार	36
9	नव्वदोत्तरी आंबेडकरी मराठी कविता आकलन आणि विश्लेषण — प्रा.डॉ.भरत कचरे	39
10	इ.स.१९९० नंतरची महानगरीय मराठी कविता : एक आकलन — प्रा.डॉ.व्यंकटी पावडे	47
11	प्रवीण गुल्हाने यांच्या 'पापणीत माझ्या' या नवकाव्यसंग्रहाचे आकलन — डॉ. भगवान जालमसिंग साबळे	52
12	नवकवितेतील महानगरीय जाणिवा — मोरे पंडित किशनराव	58
13	एकविसाव्या शतकातील ग्रामीण कादंबरी — डॉ. पवन मोडवकर	62
14	ग्रामीण,दलित, स्त्रीवादी व आदिवासी साहित्यातील बदलते जीवनदर्शन — डॉ.गणेश गोपाळराव मालटे	67
15	जगण्याचे सार्थ आकलन मांडणारी नीलकृष्ण देशपांडे यांची कविता : देहदोहा — अभय सुभाष जोशी	70
16	पद्मरेखा धनकर यांच्या कवितेतील ('फक्त सैल झालाय दोर ') स्त्री संवेदनविश्व — डॉ वर्षा शिरीष फाटक	75
17	'कवी शेषराव पिराजी धाडेंची नवी अनुभूती व नव्या जाणिवेची कविता' — डॉ. अशोक रा. इंगळे	81
18	दलित आत्मकथनातील नवजाणिवेचा वेगळा प्रवाह :'वेदनेवरील फुंकर' — डॉ. प्रमोद भीमराव गारोडे	90

© All rights reserved with the authors & publisher

19	आदिवासीकवितेतील बदलते जीवनदर्शन — प्रा.चिंतामण धिंदळे	97
20	मराठी कवितेतील नवजाणिवा — डॉ. प्राजक्ता रामदास शिवे	102
21	१९९० नंतरच्या खानदेशी बालसाहित्यातील मराठी कथा व कविता यांच्या नवजाणिवा — प्रा.श्रीमती पाटील शालिनी सिताराम	110
22	'मेलं नाही अजून आभाळ...' मधील नवजाणिवा — डॉ. मधुकर बैकरे	115
23	स्त्रीवादी कवितेतील नवजाणीवा — प्रो. डॉ. चारुशिला राजेश्वर रुमाले	121
24	मराठी साहित्यातीलआर्षमहाकाव्यांची उपजीव्यता (विशेषतः 21 व्या शतकातील मराठी कादंबरीच्या संदर्भात) — डॉ. जयश्री सकळकळे	126
25	जागतिकीकरणातील गझल — प्रा. डॉ. अनिल भीमराव भगत	129
26	भाषा, समाज व संस्कृती बदलाचे साहित्यातील चित्रण — डॉ. संजय शेजाव	133
27	भाषा समाज व संस्कृती बदलाचे साहित्यातील चित्रण — डॉ. शंकर शिवाजी मुंडे	136
28	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण कादंबरी — डॉ. सुधीर बबुवान मोरे	141
29	मराठी कादंबरीतील नवजाणिवांचा आविष्कार — प्रा. डॉ. गणेश लहाने	146
30	शिक्षण सेवकाच्या संघर्षमय जीवनाचा वेध घेणारी कादंबरी : शिक्षणसेवक : कृष्णा डोळसे — प्रा.पुरुषोत्तम एस. निर्मळ	150
31	एसईझेड - कृषिसंस्कृतीच्या उद्ध्वस्ततेचे चित्रण — डॉ.सुभाष ज्ञानबा गव्हाणे	155
32	मराठी कादंबरीतील बदलत्या जीवनजाणिवा — प्रा.डॉ.शिवाजी नी. नागरे	159
33	समकालीन मराठी कवितेतील ग्रामीण संवेदन :'मास्तर मातीचे' — डॉ.पद्माकर डिगांबर चानखडे	163
34	नरेंद्र इंगळे यांच्या कादंबरीतील नवजाणिवा — प्रा.डॉ. शिवाजी नागरे / प्रा. विठ्ठल हरिभाऊ सपकाळ	167
35	एकविसाव्या शतकातील मराठी ग्रामीण कादंबरीचे बदलते स्वरूप — प्रा.डॉ.जगताप यु.एस	169
36	२१ वे शतक आणि मराठी ग्रामीण कादंबरी — प्रा. उमेश मुंडे	172
37	मराठी साहित्यातून व्यक्त होणा—या कोरोना साथीच्या नवजाणीवा — डॉ. श्री चंद्रशेखर आत्माराम भगत	177
38	कोरोनाकालीन मराठी कविता : नव जाणिवाविष्कार — डॉ. भास्कर सुभाष पाटील	183
39	मराठी साहीत्यातील नवता व परिवर्तने — प्रा. महेंद्र खुशालगीर गिरी	192
40	महाराष्ट्रातील आदिवासींचे सांस्कृतिक, सामाजिक व आर्थिक जीवन — प्रा. डॉ. विठ्ठल जीवतोडे	195

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.572 Issue NO, 336 (CCCXXXVI)
ISSN : 2278-9308
February, 2022

जागतिकीकरण आणि ग्रामीण कादंबरी

डॉ. सुधीर बन्नुवान मोरे
सहायक प्राध्यापक (मराठी), वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर. संपर्क :९४२२०००६११ sudhirraomore@gmail.com

१) प्रास्ताविक

नव्वदोत्तर काळ हा जागतिकीकरणाचा कालखंड आहे. अर्थव्यवस्थेत झालेल्या मूलगामी बदलांमुळे जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात परिवर्तन घडून आलेले आहे. झालेले हे बदल फक्त जगाच्या भौतिक पातळीवरचे नाहीत तर मानवी नातेसंबंध, त्यांचे भावनिकत्व, भाषा, समाजातील मूल्यव्यवस्था इतक्या खोलवर हे बदल झालेले आहेत. हा काळ बाजारकेंद्री आहे. त्यामुळे माणसाचे ग्राहकात रुपांतर झालेले आहे. त्यांच्या माणूसपणापेक्षा त्याचे ग्राहकत्व महत्त्वाचे मानले जात आहे.जागतिकीकरणाच्या सांस्कृतिक आक्रमणाने पूर्वापार चालत आलेले आपले संचित नष्ट केले जात आहे. अमेरिकेचा साम्राज्यवाद, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे वर्चस्व, वाढते संगणकीकरण आणि संपर्क माध्यमांचे अतिक्रमण, माहिती-तंत्रज्ञानाचा विस्फोट, धर्मांध ध्रुवीकरण, बहुशतवाद, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, वाढती आर्थिक विषमता आणि बेरोजगारी, लोकचळवळींचा होणारा ऱ्हास, इंग्रजीच्या जागतिक भाषा म्हणून झालेला उदय व जगभरातील नष्ट होत असलेल्या बोलीभाषा, पर्यावरणाचा विनाश या साऱ्यांमुळे नव्वदोत्तर कालखंड काळवंडून गेल्याचे दिसते.

२) जागतिकीकरणाचे ग्रामीण जीवनावरील परिणाम

जागतिकीकरण हा विषय संपूर्ण जगाला व्यापून राहिलेला आहे. कोणतेही क्षेत्र यापासून दूर नाही. उदारीकरण भारतात येऊन आता जवळपास पंचवीस तीस वर्ष उलटून गेली आहेत. या काळात जगात अनेक बदल झाले. त्यामुळे त्याचे भारतीय समाजावर सकारात्मक व नकारात्मक असे दोन्ही स्वरूपाचे परिणाम दिसू लागले. उदारीकरणामुळे देशी-परदेशी खाजगी भांडवल देशात मोठ्या प्रमाणावर वाढत गेले, या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर नफा असणाऱ्या क्षेत्रांना महत्त्व आले. यामध्ये उद्योग, प्रसारमाध्यमे, इंटरनेट, माहिती-तंत्रज्ञान सेवा व मनोरंजन या क्षेत्राची भरभराट वाढ झाली आहे. ग्रामीण जीवनावर आशादायक आणि निराशादायक असे संमिश्र परिणाम झाले आहेत.

जागतिकीकरणाचा परिणाम म्हणजे एकत्र कुटुंब पद्धतीला तडे जाऊन त्याची जागा विभक्त कुटुंब पद्धतीने घेतली. त्यामुळे शेतीचे तुकडीकरण होऊन तुकड्या-तुकड्यांमध्ये विभाजित झाली. यामुळे जमीन कसताना अनेक अडचणी येत आहेत. शेती ही यांत्रिकीकरणाने करणे अडचणीचे झाले. शेतीसाठी आवश्यक असणारे बैल शेती कमी असल्यामुळे वर्षभर सांभाळणे शक्य होत नाही. यंत्र येणेही परवडत नाही. त्याचा परिणाम शेतीच्या नियमित कामावर झाला. पूर्वीच्या देशी बी बियाण्याऐवजी हायब्रीड बियाणे, सेंद्रिय खताऐवजी रासायनिक खते वापरली जाऊ लागली, त्यामुळे जमिनीचा पोत ढासळला, मानवी आरोग्यास घातक ठरू लागले, असे अन्नधान्य उत्पादित होऊ लागले. त्यातूनच वेगवेगळे आजार उद्भवत आहेत. आज शेतकऱ्यांच्या जीवनात निसर्गाच्या अनियमिततेमुळे येणारी अनिश्चितता, जीवनात जाणवणारी हरलेपणाची खंत, सततच्या फसवणुकीमुळे निर्माण झाली. देवलाच्या निर्णय प्रक्रियेत विचार न झाल्याने आलेले एकाकीपण, शहरीकरण व तंत्रज्ञानामुळे बदलत्या परिस्थितीशी जुळवून न घेता आल्याचे अपराधीपण या साऱ्यातून आलेले तुटलेपण अशी परिस्थिती आजच्या भारतीय खेड्यातील माणसांची, शेतकऱ्यांची, त्यावर अवलंबून असणाऱ्या छोट्या कारागिरांची झाली आहे. जीवघेणी स्पर्धा जगभर पसरली आहे. या स्पर्धेत वैफल्यग्रस्त बनलेल्या तरुणांनी आत्महत्या करायला सुरुवात केली. भारतात मागच्या आठ-दहा वर्षापासून शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची लाट आली आहे. त्या कमी होण्याऐवजी वाढलच आहेत.

जागतिकीकरणानंतर ग्रामीण भागात बेकारी वाढली. रोजगाराच्या संधी कमी झाल्या. जगणे अवघड झाले. शेतीला पर्यायी उद्योगांची जोड हवी होती पण भांडवलाअभावी मिळू शकली नाही. त्यामुळे पारंपरिक व्यवसाय

करणाऱ्याचे व्यवसाय हिरावून घेतले गेले. जागतिकीकरणाने समता प्रस्थापित होईल असे तत्त्व सांगितले होते. त्याचा विपरीत परिणाम होऊन सर्व क्षेत्रात विषमता मोठ्या प्रमाणावर निर्माण झाली व त्यामुळे आर्थिक समता उलट्या दिशेने प्रस्थापित झाली. शेतीतील हे मनुष्यबळ रोजगाराच्या शोधात शहराकडे आले. खेडी ओस पडली व शहरांना मूठ येऊन तिथल्या समस्या तीव्र झाल्या.

शेती आणि शेती संबंधित क्षेत्रात प्रचंड रोजगार उपलब्ध होऊ शकतो हे माहित असून सुद्धा शेतीची हेळसांड करण्यात आली. शेतीवर अवलंबून असणारे शेतकरी, शेतमजूर, बलुतेदार-अलुतेदार सारे उखडले गेले. या साऱ्यांना विस्थापित झाल्याच्या भावनेने घेरले आहे.

जागतिकीकरणाने गावगाड्यातील राजकारणाचा संबंध थेट गल्लीपासून दिल्लीपर्यंत असल्याने पूर्वी गावागावात असणारे स्नेहाचे, सौहार्दाची नाते संपुष्टात येऊन त्या जागी वैमनस्य, शत्रुत्व निर्माण झाले. एकाच घरात वेगवेगळ्या राष्ट्रीय, प्रादेशिक पक्षासले कार्यकर्ते तयार झाले. या स्पर्धेतून, असूयेतून वाद वाढतच गेल्याने गावातील सामूहिकतेला तडा गेला. राजकीय पुढाऱ्यांनी गावागावात जातीयतेची बेट कमी करण्याऐवजी ती वाढवली. मतासाठी जातीयतेचा, धार्मिकतेचा आधार घेतला गेला. बहुतेक शेतकरी कुठल्या ना कुठल्या पक्षात असल्याने दैनंदिन शेतीच्या कामाला प्राधान्य देण्याऐवजी तो राजकारणाला प्राधान्य देऊ लागला. परिणामतः शेतीकडे दुर्लक्ष झाले. हे सर्व चिंताजनक आहे.

शहरी सोयीसुविधा, मोबाईल, संगणक, केबल, टीव्हीद्वारे प्रसारित होणाऱ्या विविध वाहिन्या सर्व खेड्यापाड्यापर्यंत पोहोचले असले तरी आर्थिक सुबत्ता हा जागतिकीकरणातून साध्य होणारा परिणाम सांगितला जातो, तो इथपर्यंत पोहोचला नाही. उलट जागतिकीकरणाने ग्रामीण भागात असणारी कौशल्य संपवली. जागतिकीकरणाने चंगळवादी सुखलोलुपवृत्ती जोपासली. मुख्य धारा हा भांडवलशाही असल्याने बाजारपेठेत नफेखोर मूल्यव्यवस्था वृद्धिंगत झाली, त्यामुळे सगळे नातेसंबंध बाजाराच्या भाषेत मोजली जाऊ लागली. परिणामी विवाहसंस्था, कुटुंबसंस्था, राजकारण, शासन, शिक्षण आणि आता तर माणसामाणसांतील नाती ही या मूल्यभ्रष्टतेने पोखरले गेले असल्याने लोककल्याणकारी विधायक भूमिका निरर्थक ठरते.

आजचे ग्रामीण भागाचे मूलभूत प्रश्न कायम असताना नवे प्रश्न निर्माण झाले आणि त्यास पुन्हा नव्याने भर टाकण्याचे काम इथली नवी यंत्रणा, व्यवस्था करत आहे. जागतिकीकरणाचा परिणाम ग्रामीण भागावर, त्याच्या गावगाड्यावर अशा प्रकारे झाला.

३) कादंबरीतून दिसणारे ग्रामीण जीवन

नव्वदोत्तर काळात मागील दशकातील लेखकांबरोबरच नवीन विचार घेऊन लिहिणारी, ह्या बदलत्या प्रश्नाला भिडू पाहणारी, त्यांच्या संवेदनशीलतेने विचार करणारी कादंबरीकारांची पिढी निर्माण झाली. यामध्ये रंगनाथ पठारे, राजन गवस, विश्वास पाटील, सदानंद देशमुख, कृष्णात खोत, गणेश आवटे, प्रतिमा इंगोले, रमेश इंगळे-उत्पादकर, बाबाराव मुसळे, रवींद्र शोभणे, प्रवीण दशरथ बांदेकर, भारत काळे, आसाराम लोमटे आदींचा समावेश होतो.

वैदर्भीय बोलीत लेखन करणारे सदानंद देशमुख 'तहान'(१९९८) व 'बारोमास'(२००२) या कादंबऱ्यामधून खेड्यातील बेकारी, अभावग्रस्तता, फसवणूक, दारिद्र्य, पेटू पाहणारे पाणी प्रश्न, भ्रष्ट व्यवस्था, निसर्गाचा लहरीपणा अशा विविध प्रश्नांना थेट भिडताना दिसतात.

राजन गवस यांनी अगोदरच्या दशकात देवदासींच्या प्रश्नावर, त्यांच्या समाजातील स्थानावर 'भंडारभोग', 'चौंडक' या कादंबऱ्यामधून चित्रण केले. नव्वदोत्तर काळातील मुंतागुंत त्यांनी 'च,वळीचा'(२०१४) या कादंबरीमधून मांडली आहे. शेतकरी, त्याचे जगणे, बदलते खेडे, त्यांचे ताण हे सर्व अगदी सूक्ष्मतेने कादंबरीतून येते.

भारत काळे यांची 'ऐसे कुणबी भूपाळ'(२००१) ही कादंबरी कृषिसंस्कृतीचे नेमकेपणाने चित्रण करते. 'नेशाणी हावा अंगठा'(२००५) ही रमेश इंगळे-उत्पादकर यांची उपरोधिक आणि विनोदी शैलीत सिंहासेसी व खेड्यातील योजनाचा बोजवारा कसा उडविला जातो, याचे चित्रण करणारी कादंबरी आहे. प्रतिमा इंगोले यांच्या 'पार्टटाइम' (२००२) या कादंबरीमधून ग्रामीण स्त्रीजीवनाचे विविध पैलू आविष्कृत होतात. स्त्रियांचे शोषण, त्यांचे मानसिक खच्चीकरण, समाजाची मानसिकता या बाबींना त्यांनी केंद्रस्थानी ठेवले आहे.

प्रा.शंकर सखाराम यांची 'एस.ई.झेड'(२००७) ही कादंबरी मेसा प्रकल्पाचा ग्रामीण जीवनावरील परिणामाची आर्थिक,सांस्कृतिक, भावनिक बदलांची नोंद घेणारी आहे. अशोक कौतिक कोळी यांची 'पाडा'(२००६) ही कादंबरी केळी उत्पादन व तिच्या प्रश्नावर आधारलेली आहे. शेतकरी दिवस रात्र अपार कष्ट करून शेतमाल पिकवतो,मात्र बाजार व भाव त्याच्या हातात राहत नाही. त्यामुळे मातीमोल भावाने त्यांची विक्री करावी लागते. त्याचे परिणाम कुटुंबाला विविध प्रश्नांच्या मार्याचे भोगावे लागतात. या ठिकाणी त्यांनी समग्र भारतीय शेतकऱ्यांची हतबलता चित्रित केली आहे.

जागतिकीकरणाचा फार मोठा गंभीर परिणाम ग्रामीण भागातील पारंपरिक पद्धतीच्या शेती व्यवसायला व व्यवसायात असलेल्या सामान्य शेतकऱ्यावर झालेला दिसून येतो. पूर्वी पासून चालत आलेली कृषिसंस्कृती व शेतकऱ्यांची या संस्कृतीशी जखडलेली पारंपरिक मानसिकता यामध्ये व्यापारी मुल्यांचा शिरकाव झाला. यातून या पारंपरिक संस्कृतीत बदल होऊ लागले. शेतकऱ्यांची झालेली दैन्यावस्था व पारंपरिक मूल्यव्यवस्थेची पडझड नव्वदोत्तर कादंबरीत चित्रित झालेली आहे. वर्तमानकाळातील गुंतागुंतीच्या अस्वस्थ सामाजिक वास्तवाचे संदर्भ साहित्याच्या माध्यमातून व्यक्त करताना कलात्मक मूल्यही हरवले जाणार नाहीत, याचीही दक्षता या काळातील कादंबरीकारांनी घेतल्याचे दिसते. भारतातील पारंपरिक मूल्यव्यवस्था, पाश्चात्त्य विचारसरणी व संस्कृती, जागतिकीकरणातून आलेली व्यापारी मूल्ये, वेगवेगळ्या सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक घडामोडींचे पडसाद या काळातील कादंबरीत उमटलेले पाहायला मिळतात.

नव्वदोत्तर काळातील साऱ्या नकारात्मक स्थितीगतीशी ग्रामीण माणूस सामना करतो आहे. तो हा सामना पराभूत मनोवृत्तीनेच करतो आहे. त्याचा अन्वयार्थ, त्याच्या भौवतीचे अवकाश समजून घेत लावावा लागेल. मराठी कादंबरीमधून या वास्तवाचे प्रकटीकरण खोलवरचे झाले आहे.

'बारोमास' या कादंबरीतून सदानंद देशमुख यांनी अत्यंत ज्वलंत असा शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा विषय हाताळला आहे. शेतकऱ्याला कोणत्या परिस्थितीत हा निर्णय घ्यावा लागत असेल याची जाणीव या ठिकाणी होते. वाढता उत्पादन खर्च व त्याच्याहीपेक्षा कमी मिळणारा भाव याच्या दुष्टचक्रात शेतकरी सापडला आहे. शेतकरी कष्टाने जे पिकवतो त्याला जर रास्त भाव मिळाला नाही तर त्याचे सगळे गणितच बिघडते. शेतमालाला उत्पादन खर्चावर आधारित भाव या एका मागणीसाठी शेतकऱ्यांनी अनेक आंदोलने केली, अनेकांचे यात बळी ही गेले, पण त्याला दुर्दैवाने व्यवस्थेवर काही एक परिणाम झाला नाही. कृषी उत्पन्न बाजार समित्या तर शोषणाच्या केंद्रच बनल्या आहेत. अर्थव्यवस्थेने शेतीचे अवमूल्यन केल्याने इथला शेतकरी कर्जबाजारी झाला. एकनाथचा किनखेडचा भावोजी सावकाराच्या कर्जामुळे फाशी घेतो. 'रावसाहेबाच्या अकाली मरणाला कारणीभूत कोण ? या मनात घोटाळणाऱ्या प्रश्नाला एका आखूड वाक्यात उत्तर मिळायचं .... शेती.'[१] एकनाथच्या मनातील प्रश्नाचे मूळ शेती आहे. शेतीचे गणित बिघडल्यामुळे शेतकरी कैरकैर झाला आहे. याबाबतची कारणमीमांसा 'बारोमास'मध्ये येते ती अशी, 'निव्वळ शेतीवर अवलंबून हा जातीवान शेतकरी नंतर आभाळाच्या लहरीपणामुळे जेरीस आला. खर्चाची तोंडमिळवणी करता करता कर्जबाजारी झाला. बँकेचे कर्ज तुंबले म्हणून त्याला माल्याचं कर्ज काढावं लागलं. हे सगळं आपली कृषिव्यवस्था मोडून पडल्याचं ढळढळीत द्योतक आहे. खरंच शेतकरात बुद्धिमत्ता आहे पण संधी नाही. त्यामुळे त्याला काही अर्थ नाही.'[२] आत्महत्यांची प्रमुख कारणे म्हणजे कर्जाचा असह्य बोजा, वसुलीसाठी तगादा, जमिनीवर कब्जा इत्यादी आहेत. तर कर्जाचा बोजा वाढण्याची कारणे खते-कीटकनाशके यांची वाढती गरज, त्यांचे वाढलेले भाव, यामुळे वाढता शेती खर्च आणि घसरलेले शेतमालाचे भाव, खाजगी कर्जावरील वाढते अवलंबन इत्यादी सांगता येतील.

'वळीचा' या कादंबरीत राजन गवस यांनी सुद्धा शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे सूचन केले आहे. कोप्पकेरी त्याच्या डायरीतील पानात नोंद करताना लिहितो, "स्वातंत्र्य म्हणजे काय? पंधरा ऑगस्ट सत्तेचाळीस. कुणाला मिळाले स्वातंत्र्य? भारतातल्या शेतकऱ्याला की शेतकऱ्यावर सत्ता गाजवायची इच्छा असणाऱ्यांना? आता याचा निर्णय कोण घेणार? निर्णय सत्ता घेते. राबवते. आडवते. कधीत्यात टाकते. स्वातंत्र्य- स्वातंत्र्य म्हणजे काय? आत्महत्या करण्याचे स्वातंत्र्य. हे सोडून कशाचंच स्वातंत्र्य नसणारे आपण सोक. फक्त आत्महत्येचे स्वातंत्र्य."[३] या भावनेमागे शेतकऱ्यांची आत्महत्या करण्यामागची अगतिकता दिसून येते. देशाला स्वातंत्र्य मिळाले असले तरी

शेतकऱ्यांसाठी पारतंत्र्यच आहे. कुठल्याही गोष्टीचे स्वातंत्र्यत्याला घेता येत नाही, निर्णय घेता येत नाही. या हतबलतेतून आजचा शेतकरी जात आहे. शेतकऱ्यांच्या व गावकऱ्यांच्या ऱ्हासोन्मुख वास्तवाची ही कहाणी आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने देशात परदेशी भांडवल मोठ्या प्रमाणावर आले; मात्र आज देशात रोजगाराविना विकास होताना दिसत आहे. यात देशाची संपत्ती वाढली आहे; परंतु रोजगारनिर्मिती पुरेशा वेगाने होत नाही. त्यामुळे बेरोजगारी वाढली आहे. अशीच परिस्थिती राहिली तर दारिद्र्यवाढ, विषमतावाढ इत्यादी दुष्परिणामांना सामोरे जावे लागेल. आज आपण या परिस्थितीला सामोरे जात आहोत.ही बेकारी कुशल-अकुशल या सर्वच क्षेत्रात मोकळी आहे. अशिक्षित जसे बेरोजगार आहेत तसेच शिक्षित, उच्च शिक्षितही आहेत. याचा परिणाम समाजावर होताना दिसतो आहे. ग्रामीण भागात हे परिणाम खूप मोठ्या प्रमाणावर झालेले आहेत.

'बारोमास' या कादंबरीत ग्रामीण वास्तवाच्या अनेक बाजूंनी स्पर्श केला आहे शिक्षणही दारिद्र्य आणि बेकारी यामुळे अगतिं। झालेल्या तरुण पिढीची दिशाहीनता, बाहेरीकरणाच्या संपर्कामुळे निर्माण झालेला वाढता चंगळवाद, याचा या तरुणांवर होणारा परिणाम आदींचे प्रभावी चित्रण येते. या कादंबरीत सुशिक्षित बेकारांची संख्या खूप मोठी आहे. शेतकऱ्यांनी आपली ऐपत नसताना सुद्धा आपल्या मुलांना शिकवले. मुलगा शिकला तर मागचे सारे दुष्टचक्र संपेल, असेही स्वप्न पाहिले; मात्र त्या शिक्षणात काही नव्हतेच हे त्यांच्या उशिरा लक्षात आले. कादंबरीचा नायक एकनाथ तनपुरे एम.ए., बी.एड., त्याचा चुलत भाऊ शेतकी डिप्लोमा घेतलेला, दिनकर दाभाडे हा एम.ए., सेट उत्तीर्ण, दिलीप पवार हेही उच्चशिक्षित तरुण; मात्र या सर्वांना नोकरी कुठेही नाही. जेथे आहे तेथे पैसे भरण्याची त्यांची ऐपत नाही. शिवाय हे तरुण 'ना घर का ना घाट का' अशा स्थितीत सापडलेले आहेत. नोकरी नाही म्हणून शेती करावी म्हटले तर त्या कामाची सवय राहिलेली नाही. शिवाय शेती तोट्यातच राहणारी आहे. हे शिकल्यामुळे घरचे, आजूबाजूचे लोक यांच्याकडे आशेने बघतात. खेडेगावात व्यावसायिक कौशल्य असणारे शिक्षण मिळत नाही. त्यामुळे या परंपरागत शिक्षणातून बेकारीच निर्माण होताना दिसते आहे. एकनाथ उच्चशिक्षण घेऊनही परास्त झाला आहे. शेती असूनही शेतकरी नाही, त्याचबरोबर शिक्षण असूनही नोकरी नाही. घराबाबतही तसेच आहे. घर असून बेघर, बायको असून नसल्यासारखी. एकूणच तो एकाकी असल्याचे चित्र कादंबरीमध्ये अतिशय सूक्ष्मतेने चित्रित करण्यात आले आहे.

'चाळेगत' या कादंबरीत पद्मीण दशरथ बांदेकर यांनी जागतिकीकरणाच्या परिणामातून ग्रामीण जीवन कशा पद्धतीने पुढे येत आहे, याचे यांचे सूक्ष्म चित्रण केले आहे. या कादंबरीतील दीनाय, मंगेश, दिगू कुबल अशी अनेक मुले आहेत जी बेकार आहेत. जागतिकीकरणाने ना त्यांना रोजगार दिला ना नोकरी दिली. 'चाळेगत' मधील नोंद यासंदर्भात खूप महत्त्वाची आहे. ती अशी - 'गावोगावच्या शिक्षण सम्राटांनी नाक्यानाक्यांवर उभारलेल्या उच्च शिक्षणाच्या दुकानांमधून सुशिक्षित बेकारांची लेंढिच्या लोंढे बाहेर पडू लागले होते. पांढरपेशा बनण्याच्या स्वप्नापायी सहाजिकच ते शेती, मच्छिमारी वा कष्टांच्या अन्य पारंपरिक व्यवसायापासून दूर जात होते. त्याऐवजी वाढत्या चंगळवादी बाजारू संस्कृतीत त्यांचा कल कमीत कमी श्रमात झटपट श्रीमंत होण्याकडे वाढत चालला होता. त्यातूनच कळत नकळत केला जाणारा गुन्हेगारी, बेकायदेशीर, अनैतिक मार्गांचा खुलेआम स्वीकार, कुरघोड्यांच्या राजकारणात विविध पक्षांकडून होणारा या युवाशक्तीचा वापर, जगण्याच्या अशा नव्या दलदलीत अनेक जण जाणून-बुजून किंवा काही एका अपरिहार्य नाईलाजाने अडकत चालले होते.' हे आजच्या काळातील तरुणांचे काळवंडलेले चित्र आहे. ग्रामीण जीवन बदलत आहे मात्र हा बदल सकारात्मक नाही. या बदलात खेड्यातील भावी पिढी अंधारात चाचपडताना दिसत आहे. एकूणच ग्रामीण जीवनासाठी हा काळ किती कठीण असेल याची प्रचिती येते.

जागतिकीकरणाने समाजात झटपट श्रीमंत होण्याची लाट आलेली आहे. सर्वजण एका रात्रीत श्रीमंत होण्यासाठी धडपडत आहेत. याचा परिणाम माणसांच्या नैतिकतेत बदल होण्यात झाला आहे. श्रीमंत होण्यासाठी सर्वच मार्ग स्वीकारण्याचे पत्करण्याचे धाडस येथील लोक करताना दिसत आहेत. सरकारी खात्यातील कर्मचारी मोठ्या प्रमाणावर भ्रष्टाचार करताना दिसत आहेत. यामागे अनेक कारणे यामागे नैतिक कारणे जशी आहेत तशीच सामाजिक कारणेही आहेत. शिपायापासून वरिष्ठ अधिकाऱ्यांपर्यंत सर्वजण भ्रष्टाचारात बरबटले आहेत. प्रत्येकाला मोठे व्हायचे आहे 'बारोमास'मधील बळी मामाला सातबाराचा उतारा कर्जासाठी हवा आहे. त्यासाठी ते रोज हेलपाटे

पारतात; पण तत्काळी कांबळे तो देत नाही. शेवटी तुळशीराम मध्यस्थी करून चहा पाण्यासाठी म्हणून पन्नास रुपये देतो व त्याला यातले काही माहिती नसल्याचे सांगतो. तेव्हा कांबळे तत्काळी आजच्या जमान्याचे तत्वज्ञान सांगतो. ते असे - "असं कसं माईत नसतं? कोणत्या जमान्यात राह्यता तुमी! आता येऊन ते देले. पण तेच आधी देने असते त कशाला एवढे हेलपाटे बसले असते? अन आमची त अशी रीत हाये की आमचा खिसा गरम झाल्या बगर त आम्ही ब्रह्मदेवालाबी सातबाराचा उतारा देत नाई. ऐरीची गोष्ट आलक हाये. पण आता घोंगडं अडकेल हाये ना तुमचं ते तर जरा ध्यानात ठेवा का नाई? कर्ज काढायचं. पैसा ठचलायला मंग आमची बी हात जरा वल्ला भेले त कुठे काय बिघडते, असं म्हणतो. बरोबर हाये नं? आता बँकेवालेबी कोंबडा पार्टी देतल्याबगर बेस मंजूर करत नाईत. आमी का कोंबडा मांगतो? चहापाण्याची सोय झाली बस झालं"[५] या ठिकाणी हे बळीमामा अडकल्यामुळे कर्ज काढत आहेत; पण ही व्यवस्था त्यांना पुन्हा कर्जाच्या खाईत लोटताना दिसते आहे. त्याला पुन्हा पुन्हा नागवसे जात आहे.

सहकारी दूध संघ सुद्धा यातून सुटलेले नाहीत. राजन गवस यांच्या 'ब,बळीचा' या कादंबरीत याचा संदर्भ येतो. 'बसर्गेच्या मावशीचा मुलगा बारावी पास. त्याला दूध संघात नोकरी लावायचीय. पन्नास हजार भरायचे ठरलेत. त्यातले पंचवीस हजार मी भरावेत. फोन आल्या आल्या मला घरदरून घाम फुटला. पंचवीस हजार तेही आठ दिवसात. कुठून आणायचे पैसे?'[५] या कादंबऱ्यांमधील वरील सर्व संदर्भ पाहता हेच दिसून येते की आजूबाजूचे चंगळवादी जीवन पाहून प्रत्येकाला आपणही ते चंगळवादी जीवन अनुभवावे असे वाटते आहे. त्यासाठी तो नैतिकतेचा मार्ग सोडून इतर मार्ग अवलंबताना दिसतो आहे. गावमध्ये सर्व स्तरातील, पेशातील व्यक्ती दिसतात. तहसील, पोलीस, न्यायालय, शिक्षण आदी खात्यातील नोकरदार यांचा समावेश होतो. शिवाय मध्यमवर्ग सोडून उच्च मध्यमवर्गात आपला समावेश व्हावा यासाठी धडपडताना दिसत आहेत. या सगळ्यासाठी लागणारा पैसा म्हणून त्याचा महिन्याचा पगार पुरेसा ठरत नाही. त्यामुळे ते दुसरा मार्ग म्हणून भ्रष्टाचाराचा मार्ग अवलंबताना दिसतात. वरवर पाहता हा मुद्दा नैतिकतेचा असला तरी याच्या मुळाशी जागतिकीकरण आहे.

समारोप

भारताने नवी अर्थव्यवस्था स्वीकारली. नव्या अर्थव्यवस्थेच्या ओझ्याखाली इथला शेतकरी भरडून निघाला. जागतिकीकरण, बेरोजगारी, शिक्षणाचे बाजारीकरण, कर्जाचा ताण्याने असह्य झालेले शेतकरी आणि त्यातून त्यांच्या आत्महत्या व याचा परिणाम म्हणजे ढासळणारे ग्रामजीवन. या ढासळणाऱ्या ग्रामजीवनाचे चित्रण ग्रामीण साहित्याने प्रामुख्याने केले त्याचे स्वरूप या ठिकाणी स्पष्ट होते. ग्रामीण संस्कृतीच्या बदलत्या वास्तवाचे आणि त्या बदलत्या चांगल्या वाईट परिणामांचे प्रत्यक्ष स्वरूप ग्रामीण साहित्यातून आपल्यासमोर येते.

संदर्भ

१) सदानंद देशमुख, बारोमास, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, च.आ., २०१२, पृ.२१४.

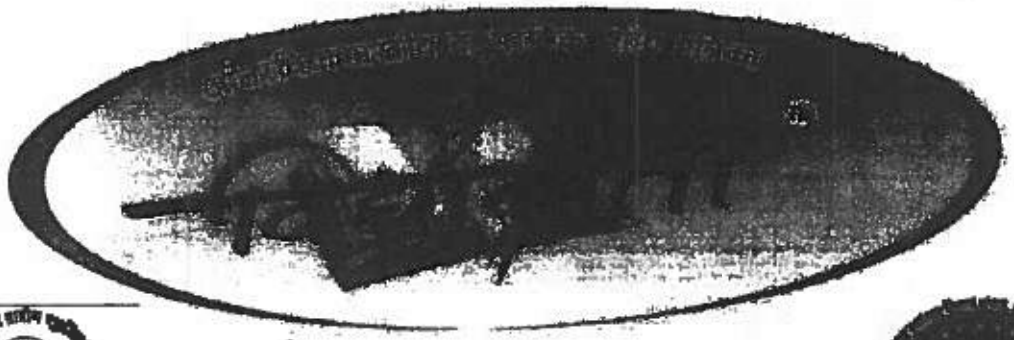
२) तत्रैव, पृ.२१४.

३) राजन गवस, ब,बळीचा, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २०१२, पृ. २९८-२९९.

४) प्रवीण दशरथ बांदेकर, काळेगत, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, २००९, पृ.४१.

५) सदानंद देशमुख, उनि, पृ.७३.

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

पंडित दीनदयाळ उपाध्याय शिक्षण संस्था संचलित,

श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, पुरुलंबी

ता. पुरुलंबी जि. औरंगाबाद. (महाराष्ट्र)

मराठी विभाग आयोजित,

(श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय रौप्य महोत्सवी वर्ष, भारतीय स्वातंत्र्याचे अमृतमहोत्सवी वर्ष, संत ज्ञानेश्वर माऊली यांचे ७२५ वे संजीवन समाधी वर्ष व श्री चक्रधर स्वामी यांच्या अष्ट जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त)

❖ विशेषांक ❖

सद्य:स्थितीत संत साहित्याची प्रासंगिकता

दोन दिवसीय राष्ट्रीय परिषद

(२५ व २६ मार्च २०२२)

(या विशेषांकातील लेखांचे अथवा चर्चापत्रांचे मतप्रदर्शन संपादक मंडळाच्या सहमतीस असेलच असे नाही. याची सर्वस्वी नोंद घ्यावी.)

HP Harshwardhan Publication Pvt. Ltd.
All Types Educational & Reference Books Publishers & Distributors

26) संत साहित्यातील सामाजिकता आणि समकालीन प्रासंगिकता : 'पसायदान' : एक तत्वचिंतन
अभिनाश सुमंत खाजगी, प्रा. डॉ. संजीवकुमार पांचाळ, पुर्णा ||105

27) पसायदान : एक तत्वचिंतन
प्रा. डॉ. रामेश्वर गवळीकर, जि. औरंगाबाद ||107

28) पसायदान : एक वैश्विक प्रार्थना
प्रा. ज्ञानेश्वर सुरकसे, नागपूर ||109

29) पसायदान . सुखी जीवनाचे तत्त्वज्ञान
अंगद श्रीपती घुरे, लातूर ||112

30) संत तुकाराम महाराजांचे साहित्य आणि विज्ञान
प्रा. डॉ. दीपक सूर्यवंशी, कळंब ||115

31) संत तुकारामांच्या अभंगातील सामाजिकता
प्रा. डॉ. कल्याण गोपनर, परभणी ||119

32) संत तुकारामांचा समाजविचार
प्रा. मल्हारी पवार, शिवळे ||121

33) संत तुकारामांच्या अभंगवाणीतील रोजकरी
प्रा. डॉ. विजय रेवले, सोलापूर ||125

34) संत तुकारामांच्या गाथ्यातील वैज्ञानिक दृष्टिकोन
प्रा. सिमता सुभाष खंदारे, औरंगाबाद ||126

35) तुकाराम : एक थोर द्रष्टा संत
प्रा. प्रमोद म. इंगोले, जि.हिंगोली ||129

36) संत तुकाराम यांच्या विचारांची प्रासंगिकता
डॉ. कैलास इंगळे, जि. औरंगाबाद ||132

37) समानविचार परिवर्तनात संत तुकारामांची भूमिका
डॉ. सौ. विजया खाबडकर, जि.नांदेड ||134

38) संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगातून अभिव्यक्त झालेले कर्मकांड
डॉ. शिवाजी पिराजी जगतवाड, जि. जालना ||136

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

पसायदान : एक वैश्विक प्रार्थना

प्रा. ईश्वरेश्वर सुरवसे
सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग,
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर

प्रास्ताविक :

महाराष्ट्रातील सामाजिक, साहित्यिक आणि सांस्कृतिक जीवनात संत ज्ञानेश्वरांनी महत्त्वाची कामगिरी केली आहे. त्यांच्या कारकीर्दीचा कालखंड हा तेराव्या शतक आहे, तेव्हापासून ते आज एकविसाव्या शतकातही त्यांचे वाङ्मय, जीवनचरित्र व कार्य मराठी माणसाच्या मनाला साद घालताना दिसते. गेल्या कित्येक शतकांपासून त्यांच्या वाङ्मयाने पिढ्यानपिढ्यांच्या मनोधारणी संस्कार घडवण्याचे कार्य केले आहे. त्यांच्या वाङ्मयाचे मोल मराठी साहित्यात महत्त्वाचे आहे. त्यांच्या वाङ्मयाविषयी सांप्रदायिक, भक्त, भाविक आणि साहित्याचे अभ्यासक या सर्वांच्या दृष्टीने आदराचे आणि जिव्हाळ्याचे स्थान आहे. प्रचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहासात संत ज्ञानेश्वरांच्या साहित्य अभ्यासास फार महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यांनी 'ज्ञानेश्वरी', 'अमृतानुभव', 'चांगदेवपासष्टी व अभंग असे विविध स्वरूपी लेखन संत ज्ञानेश्वरांनी केलेले आहे. त्यांनी केलेल्या या साहित्यरचनेत 'लोकसंवादमयता' हे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ 'श्रोतृसंवाद' आहे. अमृतानुभव हा ग्रंथ 'आत्मसंवाद' आहे. 'चांगदेवपासष्टी' हा ग्रंथ 'मित्रसंवाद' आहे. शिवाय संत ज्ञानेश्वरांची अभंग, गौळणी व भारुडे ही स्फुट रचना 'लोकसंवादमय' आहे. असे संवाददर्शन संत ज्ञानेश्वरांच्या सर्व लेखनातून प्रकटते. समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना विचारात घेऊन संत ज्ञानेश्वरांनी साहित्याची निर्मिती केली आहे. त्यांच्या या सर्व लेखनातील 'पसायदान' हे एक अनमोल असा लेखन आविष्कार आहे. पसायदानात संत ज्ञानेश्वरांनी मांगल्याचे व विश्व कल्याणाचे स्वप्न पाहिले आहे. सर्वांनी आनंदी असावे, सुखी असावे. ज्याला ज्याची इच्छा व अपेक्षा असेल ते त्याला प्राप्त व्हावे. ही मागणी केली आहे. म्हणून संत ज्ञानेश्वरांचा 'विश्वमाउली' हा गौरव करणे सार्थ ठरते.

पसायदानाचे स्वरूप :

संत ज्ञानेश्वरांनी लिहिलेल्या 'भावार्थदीपिका' अर्थात 'ज्ञानेश्वरी' या ग्रंथात पसायदान लिहिले आहे. ज्ञानेश्वरीतील अठराव्या अध्यायात अखेरच्या भागात ते अंतर्भूत आहे. या अध्यायातील ओवी क्रमांक १७६३ ते १८०१ या नऊ ओव्या म्हणजेच पसायदान होय. 'ज्ञानेश्वरी' ग्रंथाचा व या ग्रंथातील अठराव्या अध्यायाचा समारोप पसायदान या महान व मंगल प्रार्थनेने झालेला आहे. म्हणून पसायदान ज्ञानेश्वरी या ग्रंथाचा अविभाज्य भाग मानला जातो. 'पसायदान' ही एक प्रार्थना आहे. या प्रार्थनेतून संत ज्ञानेश्वरांनी समस्त जगाच्या कल्याणासाठी विश्वात्मक देवाजवळ मागणे मागितले आहे. या मागण्यात समस्त मानव समाजाचे कल्याण सामावलेली आहे. 'पसायदान' या शब्दातील 'पसाय' म्हणजे 'प्रसाद' आणि 'दान' म्हणजे 'देणे' अशी मागणी असलेली प्रार्थना म्हणजेच पसायदान होय. पसायदानाची पोटकथा थोडकयात थोडसी सांगावयाची झाल्यास 'पसायदान म्हणजे ज्ञानेश्वरीसारख्या परमपवित्र अशा महाकाव्यरूपी ग्रंथाचा फळश्रुती आहे.' पसायदानात केवळ नऊ ओव्या आहेतय परंतु या नऊ ओव्या म्हणजे एखाद्या स्वतंत्र ग्रंथ लेखनाच्या तोडीच्या आहेत. संत साहित्यात संत निवृत्तीनाथ, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम व संत ज्ञानेश्वर यांचे हरिपाठाचे अभंग प्रसिद्ध आहेत. यांना 'पंचरत्न हरिपाठ' असे म्हटले जातेय पण 'हरिपाठ' म्हटलं की संत ज्ञानेश्वरांचाच. हे समीकरण रूढ आहे. त्याचप्रमाणे पसायदान म्हटलं की ते संत ज्ञानेश्वरांचेच हाही एक प्रवाद पडलेला दिसतो. संत ज्ञानेश्वरांशिवाय संत नामदेव, संत तुकाराम, संत एकनाथ या काही अन्य संतांच्या लेखनातून पसायदानाप्रमाणे मागणीपर भाव व्यक्त झाला आहे. उदाहरणच द्यायचे झाले तर संत नामदेवांचे देता येईल,

आकल्प आयुष्य व्हावे तया कुळा । माहिया सकळा हरीच्या दासा ।
कल्पनेची बाधा न हो कवेणे काळी। ही संतमंडळी सुखी असो ।।

किंवा

संत तुकारामांनी खालील अभंगात विठ्ठलाकडे मागणे मागितले आहे.

हेचि दान देगा देवा । तुझा विसर न व्हावा ।
गुण गाईन आवडी। हेचि माझी सर्वजोडी।।

संत ज्ञानेश्वरांचे पसायदान महत्त्वाचे आहे. ते सर्वपरिचित आणि जवळपास सर्वांना मुखोद्गतगत असणारे आहे.

आता विश्वात्मके देवें । येणे वाग्यज्ञे तोषावे ।
तोषोनि मज द्यावे । पसायदान हे ।।

या ओवीने पसायदानाचा प्रारंभ झालेला आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी आपले गुरु श्रीनिवृत्तीनाथ यांना 'विश्वात्मक गुरु' असे संबोधले आहे. या श्रीगुरु निवृत्तीनाथांकडे अतिशय विनम्रतेने हे पसायदानरुपी मागणे संत ज्ञानेश्वरांनी मागितले आहे. भूतलावरील सर्व प्राणिमात्रांच्या सुखाची व कल्याणाची मागणी या प्रार्थनेत अंतर्भूत आहे. म्हणून 'पसायदान' ही जगातील अलौकिक आणि सर्वश्रेष्ठ अशी प्रार्थना आहे. पसायदान या विषयावर अनेक जाणकार अभ्यासकांनी आजवर लेखन केलेले आहे. त्यापैकी डॉ. मा.देशमुख एक आहेत. पसायदानाविषयी त्यांचा पुढील अभिप्राय महत्त्वाचा आहेच ही प्रार्थना जनसामान्यांच्या उत्थानासाठी आणि ऐहिक व पारमार्थिक सुखासाठी गायिली गेली आहे. मानवजातीच्या आणि मानवसमाजाच्या चिरकालीन कल्याणाचे पसायदानात ज्ञानदेवांनी कथिले आहे. विश्वातील मानवजातीची सर्व दुःख नष्ट होऊन त्यांना शाश्वत सुखाचे अधिकारी बनवण्यासाठी मागितलेले हे 'मागणे' आहे. साधकाची अवस्था त्याचा समाजावर होणारा मूलगामी संस्कार आणि परिणाम संतांची विश्वात्मक आणि गुरुचे वात्सल्य अशा अनेक विचारबिंदूंतून मानवी कल्याणाचा मंत्र ज्ञानदेवांनी सांगितला आहे. डॉ. मा. देशमुख यांच्या मतावरून पसायदानाची थोरवी लक्षात येते.

संत ज्ञानेश्वरांच्या ठाई निःस्वार्थ व विश्वकल्याणाचा भाव होता. त्याची जाणीव पसायदानातून होते. यात संत ज्ञानेश्वर स्वतःसाठी काही मागत नाहीत. दुसऱ्यांचा दुटप्पणा, खलपणा नाहीसा होऊन, त्यांने सत्कार्याला लागून चांगल्या मार्गाने चालावे, 'स्वधर्म'आपल्या कामावर निष्ठा ठेवावी. सर्व प्राणिमात्रांच्या इच्छा, आकांक्षा व मनोकामना पूर्ण व्हाव्यात, अशी प्रार्थना विश्वास वैराजवळ त्यांनी केली आहे. त्याचबरोबर माणसातील दुष्ट, दुर्जन व राक्षसीवृत्ती कमी व्हावी, जगात सुख—शांती, समाधान व सौजन्य नांदावे ही ज्ञानेश्वरांची पसायदानामागे भूमिका आहे. माणसामाणसांत संत व सात्विक वृत्तीची वाढ व्हावी. ही आंतरिक तळमळ संत ज्ञानेश्वर पसायदानात व्यक्त करतात. या दृष्टिकोनातून पसायदानातील पुढील ओवी महत्त्वाची आहे.

जे खळांची व्यंकटी सांडो। तया सत्कर्मी रती वाढो ।
भूता परस्परे पडो । मैत्र जीवांचे।।

संत ज्ञानेश्वरांचे पसायदान अलौकिक आहे. त्याला वैश्विक विचारांची उंची प्राप्त झालेली आहे. ते अवघ्या विश्वाचे कल्याणकारी व शांतीचे प्रतीक ठरावे एवढे मूल्य त्याला लाभलेले आहे. वर्तमान काळात अविश्वास, वैरभाव वाढीस लागताना दिसत आहे. माणसामाणसातील अविश्वासाची दरी वाढताना दिसत आहे. जाती जातीतील, धर्मा धर्मातील तटबंदी अधिक मजबूत होताना दिसत आहेत. एवढेच नाही तर जगातील राष्ट्रराष्ट्रात तणावपूर्ण परिस्थिती निर्माण झाली आहे. जागतिक महासत्ता होण्यासाठी राष्ट्रा राष्ट्रात स्पर्धा चालली आहे. अशा काळखंडास जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्याचे सामर्थ्य संत ज्ञानेश्वरांच्या पसायदानात निश्चितच आहे.

उद्याचा आदर्श समाज घडण्यासाठीच ज्ञानेश्वरांनी पसायदान लिहिलेले आहे. संत ज्ञानेश्वर पसायदानातील प्रत्येक शब्द शब्दात विश्वाच्या कल्याणाची मागणी करतात. पसायदानातून निरनिराळ्या मागण्या ज्ञानेश्वरांनी केलेल्या आहेत. या मागण्या म्हणजेच त्यांचा आदर्श मानव समाज घडवण्यासाठीचा जाहीरनामा आहे. पसायदानातील मागण्यासंदर्भात पसायदानाचे अभ्यासक दीपक निलकंठ विचे अभिप्राय देतात'य सर्वांनाच सुख, शांती व समाधान लाभावे, स्वार्थाचा मनातील

वासनेचा व विकार नाश पावावा, अशी मागणी मागितली आहे. त्रैलोक्यातील सर्व प्राणिमात्र सुखाने व आनंदाने नांदावेत, असे वरदान त्या विश्वात्मक देवाकडे मागितले आहे. जगाच्या इतिहासात असे कल्याण मागणारे संत ज्ञानेश्वर हे पहिले भारतीय कल्याणकारी संत आहेत. माणसातील दुष्टपणा, वाकडेपणा व खलवृत्ती नाहीशी व्हावी ही गोष्ट संत ज्ञानेश्वरांना महत्त्वाची वाटते. दुष्ट, दुर्जन माणूस समूळ नष्ट न होता फक्त त्यातील दुर्गुण नाहीसे झाले पाहिजेत. त्यासाठी सत्कार्याची आवड निर्माण झाली पाहिजे. माणसामाणसातील वैरभाव कमी होऊन त्यांच्यात मैत्रभाव वाढीस लागला पाहिजे, असे संत ज्ञानेश्वरांना वाटते. म्हणून संत ज्ञानेश्वर 'भूता परस्परे पडो मैत्र जीवांचे' अशी मागणी करतात. नंतर 'दुरितांचे तिमिर जावो' ही मागणी करतात.

माणसाने विवेकबुद्धीचा वापर करून इंद्रियांना विषय विकारांपासून दूर ठेवले पाहिजे. त्यासाठी साधू संतांची संगती लाभली पाहिजे. त्यामुळे सामान्य माणसाचे अज्ञान दूर होईल. संतांच्या संगतीत त्यांच्यावर सांगल्याचा वर्षाव होईल. असे संत ज्ञानेश्वरांना महत्त्वाचे वाटतात, अशा संतांना ते वंदाची उपमा देतात. तद्य.

चंद्रमे जे अलांछन । मार्तण्ड जे तापहीन ।
ते सर्वांही सदा सज्जन । सोयरे होतु ॥

चंद्र ज्याप्रमाणे आल्हाददायक व शीतल प्रकाश सर्वांना देतो त्याप्रमाणे संतांच्या सहवासाने सामान्य माणसांना शांतता, सुख व समाधान मिळते. निसर्गसृष्टीतील ज्या ज्या ठिकाणी मानवप्राणी आहे, त्या प्रत्येकाचे कल्याण व्हावे हे भव्य—दिव्य स्वप्न संत ज्ञानेश्वरांनी पसायदानात रेखाटले आहे. सकल प्राणिसृष्टीच्या कल्याणासाठी शांतीसाठी व त्याच्या आध्यात्मिक भरभराटीसाठी संत ज्ञानेश्वरांनी हे पसायदान लिहिले आहे. म्हणून पसायदान ही सुंदर आणि आशयसंपन्न अशी प्रार्थना आहे.

समारोप :

पसायदान ही प्रार्थना उच्च विचारांची आहे. ती कल्याणकारी व जगाला नवी दिशा दाखवणारी आहे. पसायदानातून शांतीची, समतेची व सकारात्मकतेची शिकवण दिलेली आहे. पसायदानातील विचार आजही महत्त्वाचे आहेत. शिवाय पसायदान ही प्रार्थना मराठी माणसाच्या अत्यंत जिव्हाळ्याची आणि आवडीची प्रार्थना आहे. त्यातून मानवी कल्याणाच्या उच्च विचारांचे दर्शन घडते. त्यामुळे संत ज्ञानेश्वरांविषयी 'ज्ञानीयांचे राजे' व 'शब्दसृष्टीचे ईश्वर' हे गौरवोद्गार काढणे सार्थ ठरेल. आज अनेक शाळा—महाविद्यालयात 'पसायदान' हे एक प्रार्थनागीत म्हणून म्हटले जाते. शिवाय आपल्या अनेक धार्मिक व सांस्कृतिक कार्यक्रमांची सांगता सामूहिकरीत्या पसायदान म्हणून केली जाते.

संदर्भ

१. देशमुख उषा म., 'ज्ञानेश्वरी चिंतन', स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे, ऑक्टोबर १९९६, पृ. १६६

२. शिंदे दीपक नीलकंठ, 'पसायदान', यशोदीप पब्लिकेशन्स पुणे, डिसेंबर २०१८, पृ.११६

(SJIF) Impact Factor-8.575 ISSN-2278-9308

Orange City College of Social Work, Nagpur

PLACE OF HIGHER LEARNING AND RESEARCH

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2022

ISSUE No- 347 (CCCXLVII)

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

Dr. Vijay Tupe
Editor
OCCSW, Nagpur

Dr. Kalpana Jamgade
Joint-editor
OCCSW, Nagpur

Prof. Sulok Raghuwanshi
Co-editor
OCCSW, Nagpur

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

INDEX

No,	Title of the Paper Authors' Name	Page No.
1	Woman Human Right And Police Dr. Pramila Haridas Bhujade	1
2	Social Adjustment and Coping Mechanisms among Women Police Employees in India Dr. Shilpa Ganeir	4
3	Health Services and Challenges Facing Older Women Living Alone with Multiple Chronic Conditions Dr. Ragini Motghare	9
4	Health Transitions in Widowed Aged Women Dr. Sarla Shanware	12
5	International Human Rights in Sport Prof. Muralidhar Rewatkar	17
6	The Role of Guidance and Counselling in Secondary Schools Dr.Jaymala Lade	20
7	Vulnerable Human Rights and Present Social Scenario Dr. Sanjay Pithale	24
8	Roles and Responsibilities of Human Rights Dr. Chandrashekhar Malviya	28
9	Protection of Women's Social Rights: International and Domestic Perspecti Dr. Aarti S. Pawar	31
10	Role of Participated Women in the Local Self Government (Panchayat Raj) Dr. Vijay Kisanrao Pingle	34
11	Counselling, Human Rights And World Today Mr. Radheshyam Thakre	39
12	Human Rights And Equality Dr. Sunil Pandurangji Zade	43
13	Human Rights Awareness among the College Students in relation to Right to Education of Nagpur city Kalpana Siddhartha Mukunde	46
14	Social Work Intervention in Human Rights and Counselling Ms. Rachana L. Dhadade	50
15	Role & Responsibilities of Human Rights Organization In Modern World Dr.Kedar Singh Rotele	52
16	The Importance of Counselling: Basic Skills for the Counsellor Prof. Amol Singh Rotele	56
17	Counseling the Key to Human Rights Awareness Ms. Kajol Rotele	60
18	Scope of Counseling in Human Rights Awareness for Spouses of Patients with Mood Disorders Mr. Rahul L. Jungari	64
19	Protection Of Human Rights in India: A Review Mr. Dipratna Raul	67
20	Social Work Intervention for Promotion of Human Rights Among Women Dr. Pranali Patil	72
21	A Study on Job Satisfaction of Women Police Working in India Ms. Urmila Tohne	74

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575 Issue NO. 347 (CCCXLVII)
ISSN : 2278-9308
March, 2022

Woman Human Right And Police

Dr. Pramila Haridas Bhujade
Asst. Professor &HoD.- Sociology, Vasantrao Naik Govt. Institute of Arts & Social Sciences, Nagpur
Mob. 7507824398,8975949830.Mail.bhujade.pramila@gmail.com

Abstract :

In a democratic society, it is the responsibility of the state to protect and promote human rights. All state institutions whether they are the police department, the army, the judiciary or civil administration have a duty to respect human rights, prevent human rights violations, and take active steps for the promotion of human rights. The role of the police is especially significant in this respect. The police are charged with the responsibility of maintain order and enforcing law.

Key Words : Woman, Human Right, Police Law.

Introduction :

Human rights are the basic rights and freedoms that belong to every person in the world, from birth until death. These basic rights are based on shared values like dignity, fairness, equality, respect and independence. These values are defined and protected by law. Women's rights are the rights and entitlements claimed for women and girls worldwide. They formed the basis for the women's rights movement in the 19th Century and the feminist movement during the 20th and 21st centuries.

The times that we live in is such where we hear about rising crimes against women each day. Many women in India and unaware of their legal or constitutional rights that can help during a crisis. This lack of awareness renders them easy targets or victims of violation of legal as well as fundamental rights.

The Indian constitution guarantees its citizens certain rights if they have been the victim of a crime, and even while they are arrested after the accusation of a crime However, given the circumstances in which Indian women live – rampant, physical and sexual violence, even by the police and an all pervasive violence culture. Overtime, the Supreme Court has come up with guidelines to ensure the safety, dignity and preservation of basic fundamental rights of women both survivors and those accused.

Objectives of the study :

1. To know the women human right and role of police.
2. To describe the exclusive rights for women.

Hypothesis :

1. Day by Day Women problem increased.
2. Although constitution give rights to woman but laws not implement forcefully.

Research Design : In this present study researcher used descriptive method.

Data collection : Researcher use secondary data for the present study.

Limitation of the study : Here we discuss only rights of women with the reference of police.

Importance : Woman are aware of their own rights.

Exclusive rights for women every Indian need to know

* **Woman** have the right to equal pay, dignity and decency, right against workplace harassment, right against domestic violence, female sexual assault victims have the right to keep their identity anonymous and many more. When a woman goes to the police station without being accompanied by a lawyer she is either quoted wrong, ignored or humiliated for her statement. There are many reason as to why a woman would postpone going to the police to lodge a complaint.

* **Right to free aid :-**According to Delhi High Court ruling, Whenever a rape is reported, the senior house officer has to bring this to the notice of the legal service authority. The legal body then arranges for a lawyer for victim.

* **Right to privacy :-** A woman has been raped has a right to record her statement in private, in front of the magistrate without being overheard by anyone else. She also has a freedom to record her statement with a lady constable or a police officer in personal. Under section 164 of the Criminal Procedure Code, the cops will have to give the privacy to the victim without stressing her in from of nurses.

• **Right to unlimely registration** :-There are many reasons as to why a woman would postpone going to the police to lodge a complaint. She considers her reputation, dignity of the family and threats from the culprit to take he life away. Police in anyway cannot say no to register her complaint. no matter if it is too late to register. The self respect of women comes before anything else. She cannot be denied of anything.

• **Right to Virtual Complaint** :-According to the guideline issued by the police, a woman has the privilege of lodging a complaint via email or registeredpost, If, for some reason, A woman cannot go to the police station. She can sent a written complaint through an email or registered post addressed to a senior police officer of the level of Deputy Commissioner or Commissioner of Police. The officer then directs the SHO of the police station, of the area where the incident occurred, to conduct proper verification of the complainant and lodge an FIR. The police can then come over to the residence of the victim to take her statement.

• **Right to Zero FIR** :-A rape victim can register her police complaint from any police station under the Zero FIR ruling by Supreme Court. 'Sometimes, the police station under which the incident occurs refuses to register the victims complaint in order to keep clear of responsibility, and tries sending the victim to another' police station. In such cases, she has the right to lodge FIR at any police station in the city under the Zero FIR ruling. The senior officer will then direct the SHO of the concerned police station to lodge the FIR.

• **Right to arrest** :-According to a Supreme Court ruling, a woman cannot be arrested after sunset and before sunrise. There are many cases of women being harassed by the police of women being harassed by the police at week hours, but all this can be avoided if you exercise the right to being present in the police station only during daytime. 'Even if there is a woman constable accompanying the officers, the police can't arrest a woman at night. In case the woman has committed a serious crime. The police requires to get it in writing from the magistrate explaining why the arrest is necessary during the night.

• **Right to Confidentiality** :-Under no circumstances can the identity of a rape victim be revealed. Neither the police nor media can make known the name of the victim in public section 228, Indian Penal code makes the disclosure of a victim's identity a punishable offense. Printing or publishing the name or any matter which may make known the identity of a women against. Whom an offense has been committed is punishable. This is done to prevent social victimization of the victim of a sexual offense.

• **Right to no sexual harassment** :-It is the duty of every employer to create a sexual harassment complains committee within the organization for complaints. According to a guideline issued by the Supreme Court, it is mandatory for all firms, public and private, to set up these committees to resolve matters of sexual harassment. It is also necessary that the committee be headed by a woman and comprise of 50% women as members also, one of the members should be from a women's welfare group.

• **Right towards crime and not a medical condition** :-A case of rape can't be dismissed even if the doctor says that rape has not taken place. A victim of rape needs to be medically examined as per section 164-A of the criminal procedure code, and only the report can act as proof. 'A woman has the right to have a copy of the medical report from the doctor. Rape is crime and not a medical condition. It is a legal term and not a diagnosis to be made by the Medical Officer treating the victim. The only statement that can be made by the medical officer is that there is evidence of recent sexual activity. Whether the rape has occurred or not is a legal conclusion and the doctor can't decide on this.

Conclusion

Although efforts have been taken to improve the status of women, the constitutions dream of gender equality is miles away from becoming a reality. Even today, the mainstream remains very much a male stream. The dominant tendency has always been to confine women and women's issues in the private domain. While implementing the stern laws in this regard it is also necessary to change the morality of the people. The society has to be transformed mentally from the old tradition, rituals and prejudices through the social projects and organizations and Non-government organization. Women have to be provided with equal opportunities in every field to enhance their prestige, honour and status. Similarly, the efficient and rigorous implementation of the laws to the grass root level can

secure the human rights of women and can also stop Pen from being violated. This task can be accomplished only through the favorable and positive social, political and administrative approach.

This an era of globalization in which revolutionary changes take place due to advanced technology. Human Rights are the most important and essential part of the life of every human being. Human Rights are to be used in the interest of the unity and security of the country as well as in favour of public order, public health and morality fundamental Rights generate a feeling of security amongst the minorities in the country. The unique cause for violation of human rights in our country is the slow economic growth and endemic poverty. No democracy can function without formation and implications of fundamental rights. Human Rights are not ceaseable, conversable, denied and lost. It is our bounden duty to protect the Human Rights in a better and fitter manner in every nook and corner of India and the world. In our country this responsibility is usually shouldered by our constitution, so by following it strictly and carefully we can maintain Human Rights in our country.

Good policing involves respecting human rights and upholding the Rule of Law. The police are to provide a safe, orderly environment in which freedom can be exercised. This has been strongly emphasized by the Supreme Court and the National Human Rights Commission. Police are expected to display integrity, transparency, accountability and most of all respect for human dignity. There is still a lot of distrust between the public and the police. The police is a vital component of the state must operate according to democratic norms.

References

- http://www.ohchr.org
- http://www.jowaipolice.gov.in
- http://www.commesco.org
- http://www.blog.ipleaders.in
- http://www.policehumanrightsresource.org
- http://www.nhrc.nic.in
- http://www.jstor.org
- http://www.humanrightsinitiative.org
- swaddle

SJIF Impact Factor - 5.67

E- ISSN 2582-5429

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

May 2022 Special Issue 05 Volume V (A)

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ
For Details Visit to - www.amrj.com

Akshara Publication

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

E- ISSN 2582-5429

May 2022 Special Issue 05 Volume V (A)

SJIF Impact- 5.67

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

May 2022

Special Issue 05 Volume V (A)

Scientific Journal of Impact Factor (SJIF) Impact-5.64

Scientific Journal Impact Factor

TOGETHER WE REACH THE GOAL

International Impact Factor Services

International Society for Research Activity (ISRA)
Journal-Impact-Factor (JIF)

Digital Online Identifier-
Database System

Akshara Publication
Plot No 143 Professors colony,
Near Hiyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon Maharashtra 425201

E- ISSN 2581-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

May 2022 Special Issue 05 Volume V (A) SJIF Impact- 5.67

Editorial Board

-: Chief & Executive Editor:-

Dr. Girish Shalik Koli
Dongar Kathora
Tal.Yawal. Dist. Jalgaon [M. S.] India Pin Code: 425301
Mobile No: 09421682612
Website:www.aimrj.com Email:aimrj18@gmail.com

-:Co-Editors :-

- **Dr. Sirojiddin Normatov**, Associate Professor, Tashkent Institute Of Oriental Studies, Tashkent City, Republic Of Uzbekistan
- **Dr.Vivek Mani Tripathi**, *Assistant Professor*, Faculty of Afro – Asian Languages and Cultures, Guangdong University of Foreign Studies, Guangzhou, Guangdong, China
- **Dr.Muxim Demchenko** Associate Professor Moscow State Linguistic University, Institute Of International Relationships. Moscow,Russia
- **Dr.Chanthurangsri Phrakhrusangkharak Yanakorn**, Assistance Professor Songkhla,Thailand
- **Dr.Mohammed Abdraboo Ahmed Hasan**, Assistance Professor (English) The Republic of Yemen University of Abyan General manager of Educational affairs in University of Abyan ,Yemen.
- **Dr. Vijay Eknath Sonje**, *Assistant Professor* (Hindi) D. N. College, Faizpur [M. S.]
- **Mr. Nilesh SamadhanGuruchal**, *Assistant Professor* (English)Smt. P. K. Kotecha Mahila Mahavidyalaya, Bhusawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India.
- **Dr. Shaikh Aafaq Anjum**, *Assistant Professor* (Urdu) Nutan Maratha College, Jalgaon. [M. S.] India.
- **Mr. Dipak Santosh Pawar**, *Assistant Professor* (Marathi)Dr. A.G.D. Bendale Mahila Mahavidyalya, Jalgaon [M. S.] India.

AMRJ Disclaimer:

For the purity and authenticity of any statement or view expressed in any article. The concerned writers (of that article) will be held responsible. At any cost member of Akshara's editorial Board will not be responsible for anyconsequences arising from the exercise of information contained in it.

AMRJ

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

May 2022 Special Issue 05 Volume V (A) SJIF Impact- 5.67

Index

Sr. No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
1	Kirtan as a Cultural Text in Awadh	Dr. Ravindra Pratap Singh	05
2	Impact of Russia - Ukraine Crisis On Current Global Order	Prof. Sarika Dubey	11
3	A Conceptual Study on Healthy Foods and Healthytarian in India	Ravinder Varma Dr. Ajay Bhamare	19
4	Indian Education 2020 and Economic Policy SEZ Leads to Undermine : Special Reference to Other Backward Classes	Dr. L. C. Kurpalwar	27
5	East-West Encounter: A Study in the Novels of Githa Hariharan	Dr. Anuradha Rana	31
6	Effectiveness of Innovations in English Language Teaching on Language Competency of the Students	Uday Shanker Pandey Dr. Shailbala Singh	38
7	Resilience Meaning, Sources and Importance	Nidhi Meena	42
8	Family Adjustment of Entrepreneur and Employees Women : A Difficult Two Way Cycle	Mr. Sahebrao K. Rathod	46
9	A Theme of Torture in J. M. Coetzee's Waiting for the Barbarians	Ms. Anjali K. Patil	50
10	The Impact of Online Learning During Covid-19 Pandemic :Students Perspective in M.P.H. Mahila Mahavidyalaya, Malegaon	Shri. Jayant P. Dixit	54
11	Cyber Security: A Review	Dr. Sakharam R. Patil	58
12	Impact of Parenting Styles on Adolescents' Problems and their Academic Achievement	Siddharth Nagrale Dr. Y. H. Saner	61
13	To Study the Age and Gender Differences in the Attitude Towards Women's Identity and their Roles	Dr. Soni R Narwani	67
14	गरीब : निदानोपचार पध्दती	डॉ.विशाखा संजय कावळे	71
15	राजकारण एक बहुआयामी संकल्पना	प्रा. फुलारी अर्चना सुभाष प्रो.डॉ. विलास डी. आवारी	74
16	शिवकालीन कोकणचे सामाजिक आणि आर्थिक लोकजीवन	प्रा. डॉ. सिताफुले एल. एस.	77
17	पाठयक्रमाच्या सद्यस्थितीबाबत शिक्षकांमध्ये असलेली जागविज्जागृती व त्यातील नवीन संकल्पना वृध्दी कार्यक्रम -एक अभ्यास	डॉ.तारसिंग नाईक	80
18	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर : शेतीविषयक विचार मांडणारे अभ्यासक	नानकसिंग अमरसिंग सावळे	85
19	ग्रंथविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचा अंधश्रद्धाविषयक मतांचा अभ्यास	प्रा. डॉ. ज्योती आधार चौधरी	89
20	मराठी भाषेचा उद्गम, विकास, इतिहास याचा शोध आणि बोध	श्री. गणेश रामचंद्र देशपांडे	92

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

May 2022 Special Issue 05 Volume V (A) SJIF Impact- 5.67

S.N.	Title of the Paper	Author's Name	Pg-No
21	कथाकार बी. रघुनाथ	प्रा. ज्योत्स्ना अनिल चन्ने	97
22	'नदनी' या आत्मकथनातील वाङ्मयीन विशेष	श्री. रामचंद्र नामदेव धर्मसाले	99
23	उत्तर-महाराष्ट्र पुर्वीचे खान्देशातील विश्वकर्मा गुजराती सुतार समाजाचा आर्थिक अभ्यास	डॉ. कैलास रतीलाल चव्हाण	103
24	भारतीय शास्त्रीयसंगीत आणि 'कोविड-१९' महामारीच्या काळातील जनजीवन	अस्मिता च. सेवेकरी	109
25	स्त्री सक्षमीकरणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या योगदानाचा अभ्यास	सुबोध महादेव वाकोडे	113
26	प्रेरक साहित्याचा महामेरू : साहित्यरत्न अण्णाभाऊ साठे	स्वप्नील युवराज मोसले	118
27	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचा सत्यधर्म	प्रा. श्रीमती मीना जाधव- सावंत	122
28	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी व कृषकांच्या उन्नतीसाठी योगदान	प्रा.डॉ. विवेक गं. देशमुख	126
29	महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक विचारांचे राष्ट्रीय विकासातील योगदान	प्रा. दिपाली रा. पाटील	129
30	शिवकालीन महाराष्ट्र : व्यापार व उद्योगधंदे	प्रा. डॉ. अमोल प्रकाश पाटील	134
31	औरंगाबाद जिल्ह्यातील पिकांची उत्पादन क्षमता आणि रासायनिक खतांच्या वापराचा भौगोलिक अभ्यास	आत्माराम नारायण जिवरग	137

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
May 2022 Special Issue 05 Volume V (A) SJIF Impact- 5.67

14

शरीर : निसर्गोपचार पध्दती

कॉ.विशाखा संजय कांबळे
सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख मराठी विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था(मॉरिस कॉलेज)नागपूर-२
मोबाइल नं.९८५०१५०८६५

सारांश

शरीर : निसर्गोपचार पध्दती सादृष्टीने विचार करताना,निसर्ग आणि मानव यांचा घनिष्ठ संबंध आहे.त्यामुळे मानवाच्या शारीरिक व्याधीकरिता निसर्गोपचार पध्दती उपयुक्त ठरते. निसर्गच मानवाची शक्ती आहे.पृथ्वी,आप,तेज,वायु,आकाश,हे पंचतत्त्व आहे.मानव हे निसर्गाचे अपत्य आहे.पृथ्वीतलावरील सर्वच प्राणिमात्रांचे संरक्षण व जतन करण्याचे महत्त्वाचे कार्य निसर्गानेच केले आहे.मन,शरीर आणि जीवन यात्रा पंचतत्त्वांच्या माध्यमातून निसर्गोपचार हेच निसर्ग चिकित्सेचे महत्तम कार्य आहे. शरीर संवर्धनाकरिता निसर्ग हाच एकमेव उपाय आहे.आरोग्याचे महत्त्व तर फार पूर्वीपासून जनमानसात रूढ झाले आहे. निसर्गोपचार व निसर्गात राहून केल्या गेलेला योगा मानवी जीवनाकरिता उपयुक्त ठरतो."अलीकडे तर त्याच योगासनांचा,प्राणायामांचा,एक चिकित्सा म्हणून व्याधीपरिहारार्थ उपयोग सुरु झाला आहे"[1] नैसर्गिक वातावरण,झाडांची पाने,फुले,फळे इत्यादी शरीरकरिता निसर्गोपचार पद्धतीच्या अनुषंगाने महत्तम ठरतात.

"धर्मार्थकाममोक्षनाम आरोग्यम् मूलमुत्तमम।
शरीरमाध्यम खलु धर्मसाधनम्॥
देही आरोग्य नांदते-भाग्य नाही या परते।
आरोग्यम् धनसंपदा॥"[2]

म्हणजेच आपणास शरीर हेच एक माध्यम प्राप्त झाले की, ज्याच्या माध्यमातून आपण आपल्या मनाचे,भावनेचे,बुध्दीचे कार्य योग्यरीत्या करण्यास कटिबध्द होऊ शकतो.निसर्गोपचार म्हणजे मानवी रोगाच्या चिकित्सेचेकरिता कोणतेही औषध किंवा शल्यचिकित्सा न वापरता केल्या जातो.

बीजशब्द - निसर्ग, शरीर, पद्धती, योगा, निसर्गोपचार

प्रस्तावना –

निसर्गोपचाराचा प्रारंभ मानवाच्या-प्राणिमात्राच्या उत्पत्तीपासून निर्मित झाला असे म्हटले पाहिजे.विशेष म्हणजे कोणतीही विकृती शरीरात उत्पन्न झाली की,तिला प्रतिशोधात्मक वर्तणूक शरीराकडून सहज प्रवृत्तीनेच होते.आजारी अवस्थेत प्राणी अन्नास स्पर्श लावीत नाही.अपघात झाल्यास मनुष्याला हीच प्रवृत्ती होते.विशेषतः मांजर व इतर प्राण्यांना सूर्यप्रकाशाचे मान्य समजले जाते.म्हणून ते आतपस्थान (सूर्यप्रकाशात बसणे लोळणे) करतात. मनुष्याच्या शरीरात संवर्धनाकरिता इतिहास कालाच्या आरंभापासूनच सूर्यप्रकाश, शुध्द हवा, उपवास,जलस्नान चे विविध प्रकार व लंघन म्हणजे(उपवास) इत्यादींचा रोगनिवारक साधने म्हणून उपयोग करण्यात येत आहे.आधुनिक निसर्गोपचार पध्दतीची सुरुवात जर्मनीत झाली जगामध्ये मानवी उत्पत्तीपासून निसर्गोपचार या बहुगुणी चिकित्सापध्दतीचा उपयोग केल्या जात असे. "प्राकृतिक चिकित्सा विषय या प्राकृतिक चिकित्सा प्रणाली उतनी पुरानी है जितने कि प्रकृति स्वयम् या इसके आधार षटतत्त्व, महतत्त्व,आकाशतत्त्व, वायूतत्त्व, अग्नितत्त्व जलतत्त्व तथा पृथ्वीतत्त्व इस तरह यह प्रणाली संसार मे प्रचलित सभी चिकित्सा प्रणाली से पुरानी या उनकी जननी है"[3] यानुसार नैसर्गिक चिकित्सा यांचे महत्त्व प्राचीन कालखंडापासून तर आधुनिक कालापर्यंत दिसत आहे. निसर्गाच्या म्हणजे जीवन शक्तीच्या नियमांचे उल्लंघन हे व्याधीचे अज्ञात अथवा अनेक नैसर्गिक जीवनशक्तीचे व तिच्या व्यापारांचे संपूर्ण व युक्त ज्ञान करून घेऊन ज्ञान झालेल्या नियमांचे संयमाने,जागृकतेने, निर्व्यसनीपणे व स्वातंत्र्याने पालन करून निरोगी असणे म्हणजेच निसर्गोपचार असे समजले जाते.निसर्गोपचार आणि निसर्ग चिकित्सा यामध्ये भेद केला जातो.

व्याख्या १.'नैसर्गिक साधनांचा म्हणजे सूर्यप्रकाश,उष्णता,शीतलता,पाणी,पाने,फळे इत्यादींचा उपयोग ज्या चिकित्सेत करतात त्याला निसर्गोपचार असे म्हणतात.'

२.'निसर्गोपचार पध्दती म्हणजे निसर्गाचे सुसंवादी व निसर्ग अनुकूल अशी औषधे विरहित उपचार पद्धती.'

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
May 2022 Special Issue 05 Volume V (A) SJIF Impact- 5.67

आहारशास्त्र-शरीर संवर्धनासाठी महत्त्वाचे उपाय म्हणजे आहारशास्त्र ज्ञेय.ज्याप्रमाणे रोग एकच त्याप्रमाणे चिकित्सा ही एकच कोणताही रोग बरा करण्याचा एकमेव हमखास उपाय म्हणजे निसर्गाच्या दरबारातील अडथळे दूर करून त्याचा स्वशुद्धीचा गाभा पोकळी कार्य हाच होय. स्वबल संवर्धन हीच व्यक्तीच्या निरोगीपणाची गुरुकुली होय निसर्गोपचार ही निरामय,निरोगी,निर्मल जीवनाचा लाभ करून देणारी जीवनपद्धती आहे.शरीर संवर्धन क्रियेसाठी निसर्गोपचार प्रक्रिया अत्यंत महत्त्वाची आहे. वरीलपैकी कारणांमुळे रोग प्रादुर्भाव झालाच तर नैसर्गिक जीवन(अन्न-पाणी)नैसर्गिक तत्त्व(सूर्यप्रकाश हवा).नैसर्गिक उपचार म्हणजे सामान्यविक पूर्णतुन वनस्पती,फळे,भाज्या. मानसिकदृष्ट्या व्यवसाय आणि मानसिकदृष्ट्या विश्रांती आशावाद इत्यादींचा अवलंब करून पुन्हा निरोगीपणा प्राप्त करून घेणे होय.यामध्ये कोणत्याही प्रकारच्या विषारी सिध्द केलेल्या औषधींचा समावेश नसतो.

•निसर्गोपचाराचे मूळ प्रवर्तक निसर्गाकडे चला किंवा निसर्गाकडे परता अशा घोषणांनी आपल्या तत्त्वांचे प्रतिपादन करीत नैसर्गिक परिस्थितीत नैसर्गिक पध्दतीने राहणे एवढाच संकुचित अर्थ या घोषणातून निघत नाही.कारण कोणत्याही सुसंस्कृत मनुष्य किंवा त्याच्या सहवासात आलेले पाळीव प्राणी पूर्वत: नैसर्गिक परिस्थितीत आता राहू शकत नाही.मानवी जीवनात आज उपयोग केल्या जाणाऱ्या बहुतेक वस्तू,अन्न,पदार्थ व हवा नैसर्गिक अवस्थेतली नाही. सर्वांपर्यंत प्रदूषित झालेली आहे.शरीरावर या सर्वांचा परिणाम झाल्याशिवाय राहत नाही. निसर्गोपचारापासून प्राप्त झालेल्या आरोग्य संवर्धित क्रियेचा लाभ मानवाच्या शरीर संरचनेवर होत असतो. थोडक्यात. निसर्गोपचार चिकित्सेत लंघनयुक्त आहार,दुग्धाहार व इतर आहारविषयक उपचार, मर्दन,व्यायाम,योगासने,रोगनाशक क्रियांची. अग्निपुन: स्थिनीस्थापन रोगांचे कारण शरीरातील हाडे, कुर्चा अस्थिबंद,स्नायू याच्या विघाडामुळे उत्पन्न होणारा कशेरुक, विद्युतचिकित्सा, अन्नचिकित्सा,मातीचे उपचार,शरीरातचिकित्सा,प्रकाशचिकित्सा उपवास शरीरात चिकित्सा प्रकाश या सर्वांना स्थान आहे

निसर्गोपचार पध्दती- शरीराचा निसर्गोपचार व्यावहारिक ज्ञानाच्या पायावर उभारलेली आहे,विचार, शयन,अन्नग्रहण,पान,पोशाख, स्नान विश्रांती, सामाजिक आणि लैंगिक जीवनशैली यापैकी कोणत्याही बाबतीत निसर्ग नियमांचे उल्लंघन केल्यास रोग लक्षणे उद्भवतात निसर्ग नियमांचा भंग झाला तो ताबडतोब किंवा कालांतराने रोग उद्भवतात.सर्वच रोग निसर्गाने योजिलेल्या शुध्दीचे प्रकार असतात लंघन,व्यायाम,हवा,पाणी व अन्न यांचाच फक्त उपयोग करणारा निसर्गोपचाराचा मूळ पध्दतीचा उपयोग करणारा,निसर्गोपचाराचा मूळ चिकित्सक पद्धतीचा वापर करणारा,चिकित्सकांचा एक वर्ग अजूनही अस्तित्वात आहे. आधुनिक निसर्ग उपचार पद्धतीचे तीन उपाय क्षेत्रे- अशी विभागणी करतात.

१ मानसिक,भावनिक व मानसिक क्षेत्रे
२ शरीररचना व क्रिया क्षेत्रे
३ शरीराबाहेरील कायिक पेशी व त्यांचे पर्यावरणीय क्षेत्रे

- विद्युत चिकित्सा
- अन्नचिकित्सा
- मर्दनचिकित्सा
- मर्दन चिकित्सा
- प्रकाश चिकित्सा

वरील उपचार करण्याच्या पध्दती आहे.

योगाभ्यास ही पध्दती निसर्ग आणि मानवी व संवर्धनातून निर्माण झाली आहे. 'योगाच्या वैज्ञानिक लाभाचे विज्ञान' या लेखात टी.वाय.गोरव यांनी मौलिक विचार प्रतिपादित केले आहे. "आरोग्य व्यक्तीची 'स्व' स्थिती अनुभूती आहे,जेव्हा मन नेहमी सामान्य क्रिया कार्यापासून ढळत राहते अर्थात विचारांची तारतम्यता अव्यवस्थित आणि अराजक असते. चोवीस तास आपले चित्त नाना प्रकारच्या विचारांनी कंपित होत राहते क्लिनाद आत्मापासी स्थिती,झोपलेल्या किंवा विक्षिप्तावस्था स्फटले आहे दुसरीकडे ज्याचे चित्त कंपित होत नाही, जो आपल्या वेदनेपासून च्युत होत नाही,डळमळीत होत नाही,तो एक स्थिर चित्त व्यक्ती 'स्वास्थ्यवान' म्हटला जातो"

आरोग्यकोषाचे डी.वाय.गोरव यांनी योगाच्या वैज्ञानिक लाभाचे विज्ञान सांगितले आहे. "पृथ्वीभोवती वातावरणाचे वेगवेगळे थर आहेत. अर्थात निसर्ग हा खूपच विविधतेने असतो" असे मौलिक विचार लिहितात.

AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
E- ISSN 2582-5429
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
May 2022 Special Issue 05 Volume V (A) SJIF Impact- 5.67

उपयुक्तता-

१.निसर्गोपचाराची उपयुक्तता ऋतूमानानुसार ठरते.
२.शरीर सुदृढ व मजबूत होते.
३.चंचल मनाला स्थिरता.
४.अपचन क्रिया,पोटात दुखणे अथवा शारीरिक व्याधी नियंत्रित राहते.
५.आजारावर सर्वंकषी नियंत्रण व स्थिरता प्राप्त होते.

विपरीत परिणाम-निसर्गोपचाराचा योग्य उपयोग न केल्यास विपरीत परिणाम जाणवतात

१.पर्वनी,वायू,जल,उष्णतामान,प्रदूषणामुळे आरोग्यावर परिणाम.
२.निसर्ग पंचतत्त्वांचा घटक असल्यामुळे निसर्गाचे संतुलन राखणे गरजेचेआहे.अन्यथा गैर परीणाम होतात.
३.चिकित्सक पध्दती अनियंत्रित असेल तर चिकित्सा अयोग्य ठरते

"योगाभ्यास म्हणजेच आदर्श जीवनशैली"- योगाभ्यासाने मानवी जीवन सुखद,सुखावह,सुखकारक होते.

"पूर्वीपासून सांगून ठेवलेला योग-योगाभ्यास आणि त्यात निर्दिष्ट केलेली योगासने,प्राणायाम,बंध,मुद्रा,शुध्दिक्रिया,आदि प्रकारांचा अभ्यास ही एक साधना आहे."[७]

आजच्या स्पर्धेच्या ताण-तणावाच्या आणि प्रदूषणाच्या जगात आत्मविश्वासाने उत्साहाने आनंदाने कार्यरत राहायचे असेल तर शरीर निरोगी ठेवावे लागेल.निसर्गोपचार पध्दतीमुळे उत्तम तऱ्हेने शरीरसंवर्धन क्रिया होते.

निष्कर्ष

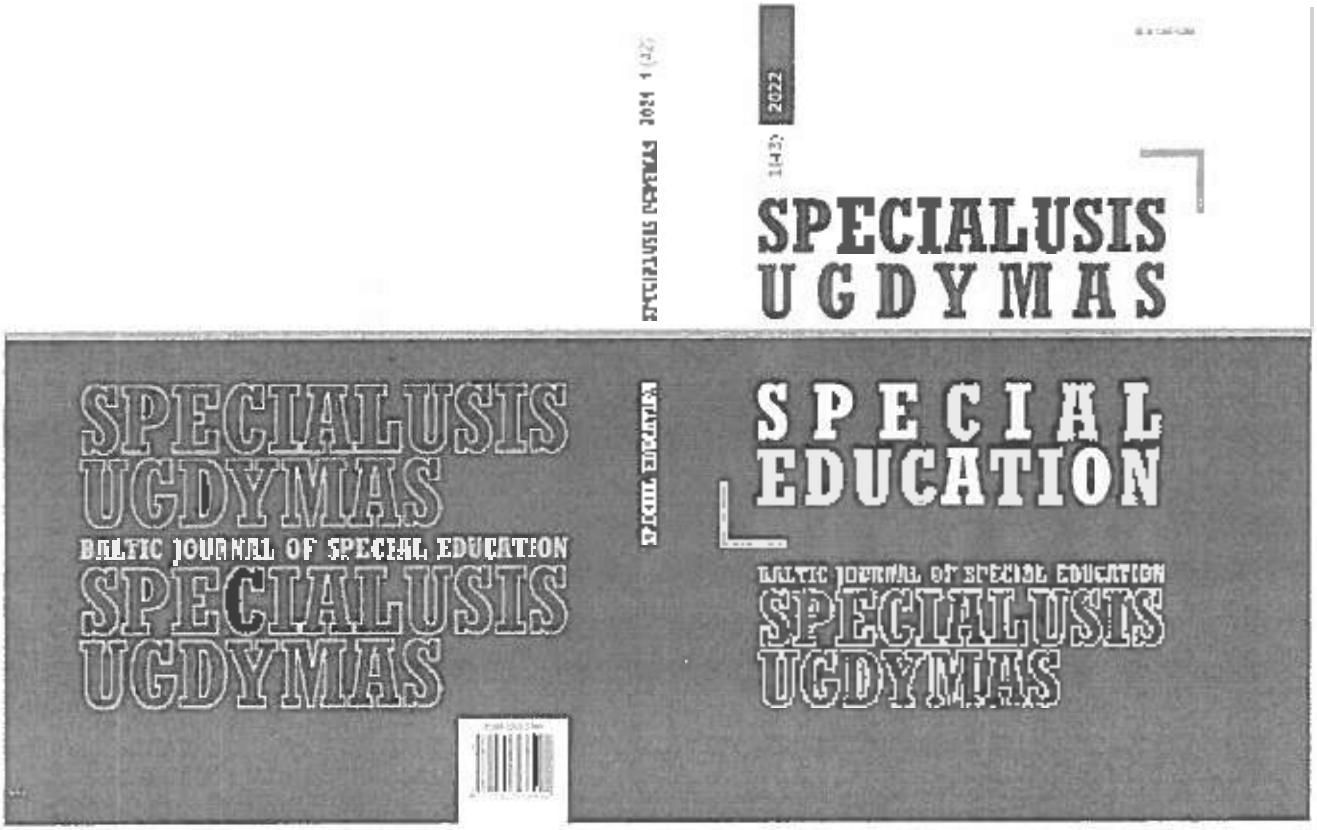
१.निसर्ग व मानव यांचा दृढ संबंध आहे.
२.आरोग्य म्हणजे मनुष्याच्या शारीरिक,मानसिक,सामाजिक आणि आध्यात्मिक स्वास्थ्याची परिसीमा.
३.केवळ रोगांचा अभाव नव्हे तर शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थ्यासाठी केवळ योग्य आहार योग्य उपचार आणि उत्तम विचार आवश्यक आहे.
४.योगाभ्यास आणि निसर्गोपचार ही पध्दती शरीराच्या सुदृढतेकरिता उत्तमच.
५.अन्न आणि आहार शरीराकरिता संवर्धनाकरीता अत्यंत महत्त्वाचे आहे.
६.सुदृढ व निरोगी राहण्यासाठी काय किती,कोणी? खावयास हवे? हे महत्त्वाचे आहे.
७.आपल्या शरीराचे संवर्धन आणि संरक्षण करण्यासाठी योगा उपयुक्त ठरतो.
८.शरीरावर आक्रमण करणाऱ्या विषाणूचा संहार निसर्गोपचार व योगाने करता येतो.
९.योगसाधनेने रोगप्रतिकारक शक्ती कार्यरत राहते.
१०.अन्नामुळे जीवन घडते तर पोषक अन्नामुळे उत्तम आणि सर्वार्थाने स्वस्थ मानवी जीवन घडते चित्त शांत राहते.

संदर्भसूची

१. डॉ.जयश्री पेंढारकर(संपादक), डॉ.विठ्ठलरावजी जीभकाटे-योगराज मासिक,प्रकाशक-डॉ.जयश्री पेंढारकर,२०२१, पृ.क्र.२५
२. डॉ.विठ्ठलरावजी जीभकाटे-आरोग्याची गुरुकिल्ली,कमल जीभकाटे प्रकाशक,प्रथमावृत्ती, नागपूर,१९२७, पृ.क्र.४
३. योगेश जिनदत्त-प्राकृतिक आयुर्विज्ञान,आरोग्य योग प्रकाशन,प्रथमावृत्ती,मोरीनगर,२००५,पृ.क्र.१९
४. आचार्य बालकृष्ण (संपादक)| डॉ.नागेंद्र नीरज-योग संदेश मासिक, प्रकाशक-पातंजली योगपीठ,हरिद्वार,उत्तराखंड,२०१७, पृ.क्र.४८
५. डॉ.जयश्री पेंढारकर(संपादक)| मोहिनी हेडाऊ-योगराज मासिक,प्रकाशक-डॉ.जयश्री पेंढारकर,२०२०, पृ.क्र.१४
६. डॉ.जयश्री पेंढारकर(संपादक), मोहिनी हेडाऊ-योगराज मासिक,प्रकाशक-डॉ.जयश्री पेंढारकर,२०२१, पृ.क्र.१८
७. डॉ.जयश्री पेंढारकर (संपादक), डॉ.विठ्ठलरावजी जीभकाटे-योगराज मासिक,प्रकाशक-डॉ.जयश्री पेंढारकर,२०२१, पृ.क्र.२४-२५

□ □ □

Awareness of Sustainable Articles Made from Leftover Denim Material

(https://www.sumc.lt/index.php/se/issue/view/11)

PDF (https://www.sumc.lt/index.php/se/article/view/1779/1328)

Prerana Ratnaparkhi, Dr. Sandhya Deole

Abstract

In the current competitive world, the environment has become a critical issue. For a better future we need environment friendly ways. Recycling, reuse, sustainability, government support, social responsibility, are some modern concepts to overcome the problem of

pollution and waste. In this research, researcher has taken left over denim material for making sustainable articles. The leftover denim using in various ways like stationary holder, slippers and apron.

Issue

Vol. 2 No. 43 (2022) (https://www.sumc.lt/index.php/se/issue/view/11)

Section

Articles

0.10 2018 CiteScore
6th percentile
Powered by Scopus

3.0 2019 CiteScore
83rd percentile
Powered by Scopus

1.4 2020 CiteScore
50th percentile
Powered by Scopus

Downloads

Copyright Form Click Here (/downloads/copyright_form.pdf)

Paper Template Click Here (/downloads/paper_template.docx)

Important Links

Home (http://sumc.lt/index.php/se)

Aims and Scope (http://sumc.lt/index.php/se/aims_and_scope)

Call for Papers (http://sumc.lt/index.php/se/call_for_papers)

Instructions for Authors (http://sumc.lt/index.php/se/instructions_for_authors)

Paper Topics (http://sumc.lt/index.php/se/paper_topics)

Editorial Board (http://sumc.lt/index.php/se/about/editorialTeam)

Ethics & Policies (http://sumc.lt/index.php/se/ethics_and_policies)

Publication Ethics and Publication Malpractice Statement (http://sumc.lt/index.php/se/publication_ethics)

Peer Review Policy (http://sumc.lt/index.php/se/peer_review_policy)

Plagiarism Policy (http://sumc.lt/index.php/se/plagiarism_policy)

Copyright, Grants and Ownership Declaration (http://sumc.lt/index.php/se/copyright_grants_ownership_declaration)

Refund Policy (http://sumc.lt/index.php/se/refund_policy)

Open Access Overview (http://sumc.lt/index.php/se/open_access_overview)

Open Access License (http://sumc.lt/index.php/se/open_access_license)

Permissions (http://sumc.lt/index.php/se/permissions)

COPE (http://sumc.lt/index.php/se/about_cope)

Awareness of Sustainable Articles Made from Leftover Denim Material

Prerana Ratnaparkhi[1]*Dr. Sandhya Deole[2]

1. Associate Professor, Department of Home- economics, C.P. & Berar college, Nagpur, India., Email ID.preranaratnaparkhi@gmail.com mob. No.9673306638

2. Associate Professor, Department of Home- economics, VasantraoNaik Govt. Inst. of Arts & Social Science ,Nagpur, India., Email ID. sandhyadeole@gmail.com

Introduction

In the current competitive world, the environment has become a critical issue. For a better future we need environment friendly ways. Recycling, reuse, sustainability, government support, social responsibility, are some modern concepts to overcome the problem of pollution and waste. In this research, researcher has taken left over denim material for making sustainable articles. The leftover denim using in various ways like stationary holder, slippers and apron.

Objectives of the research

1. To find out the awareness of the respondent about sustainable articles made from leftover denim material.
2. To assess the value addition in uses of sustainable articles from leftover denim material.

Hypothesis

H0 There will be no significance difference of awareness regarding sustainable articles made from leftover denim material with respect to age, education, profession and income of the respondent.

Operational Definition

1. Denim: a thick, strong, cotton cloth material
2. Sustainable: Utilization of natural resources while this usage is maintained at a level that poses no threat to the environment.
3. Sustainable Article: Products that deliver environmental, social, and economic advantages over their entire life cycle while safeguarding public health and the environment.
4. Leftover: A piece of cloth that is remnant after the rest has been used or sold.

Triple Bottom Line

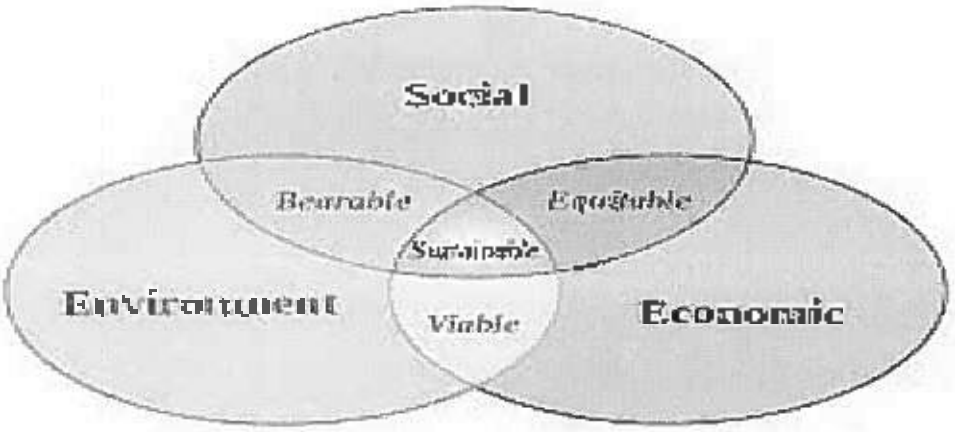
"Small actions can make a big difference,"

The goal of sustainability is to prevent future generations from being able to meet their needs. The Triple Bottom Line, often known as profits, planet, and people, is a notion of sustainability made up of three pillars: economic, environmental, and social.

When it comes to lowering carbon footprints, textile waste, water usage, and overall environmental impact, the environmental pillar frequently receives the most emphasis.

A community's capacity to create systems and institutions that not only cater to the requirements of its current members and also support the ability of subsequent generations to preserve a healthy community is highlighted by the social pillar.

Economics Pillar is a model suggests allocating resources in an equal and effective manner. The goal is to encourage the appropriate and effective use of such resources in a way that generates long-term benefits and ensures profitability.

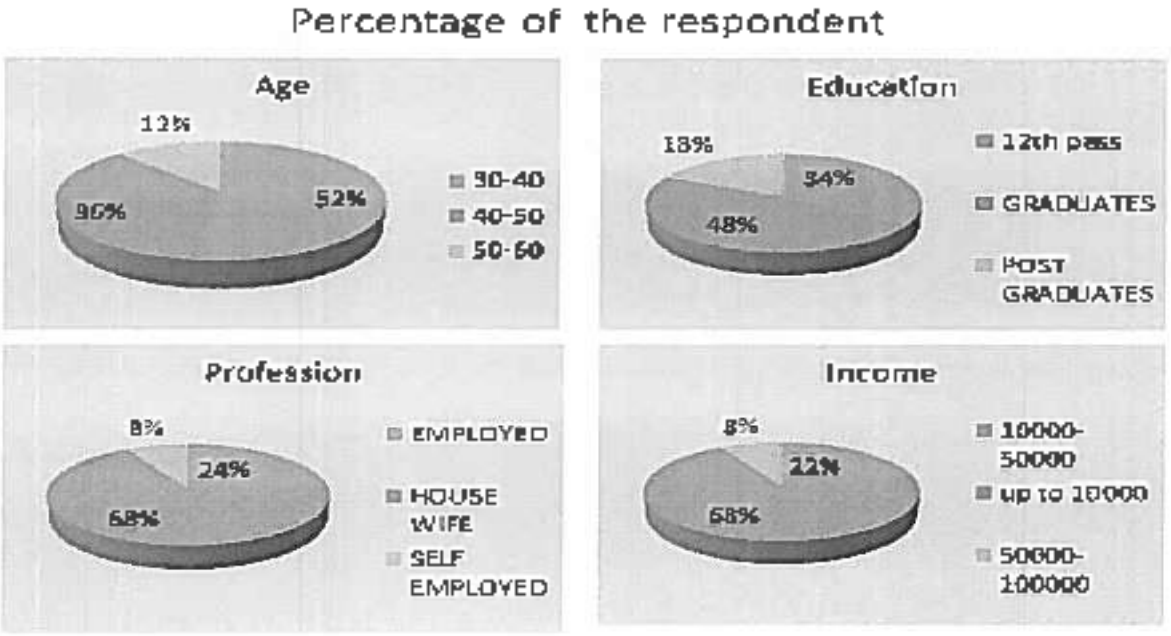

Research methodology:

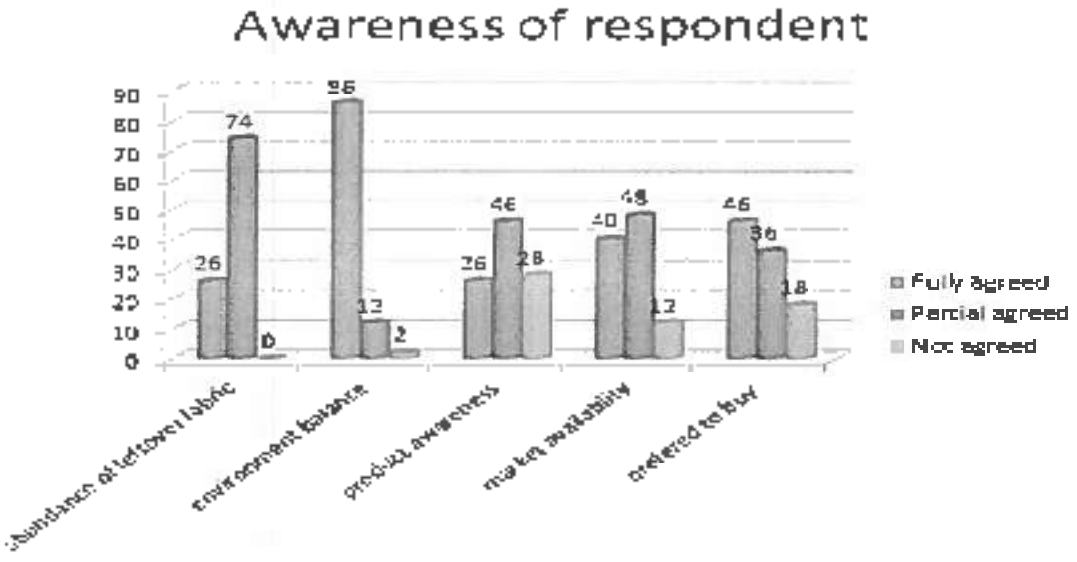
The study was carried out in Nagpur city. The views of 50 respondents between the ages of 30 - 60 for sustainable products created from leftover denim material were examined using an interview schedule. Thirty women were chosen at random from the respondent pool using a purposive sampling technique. To learn more about the respondents' backgrounds and how knowledgeable they were about using leftover denim to create sustainable products, a structured interview process was used. With the help of percentages and the "t" test, the acquired data was statistically examined.

Tabulation & Analysis:

Socio-personal information of the respondent

After collecting the data it was decided to analyze data to verify the hypothesis. Collected data is distributed in four categories i.e. Age, Education, Profession & Income. Total 50 responses were collected.

This study finds that majority of the respondent were aware about that leftover materials which gives hazardous effect to environment, But still they were not fully aware about sustainable product which is made from leftover materials.

Age wise Statistical Analysis

SR NO	GROUPS	No.	MEAN	S.D.	SIGNIFICANCE VALUE	LEVEL OF SIGNIFICANCE	RESULT
1	30-40	26	39.73	3.12	5.92	1.96	<
	40-50	18	41.94	4.15			
2	30-40	26	39.73	3.12	2.97	1.96	>
	50-60	06	34.5	4.04			
3	40-50	18	41.94	4.15	8.89	1.96	>
	50-60	06	34.5	4.04			

Interpretation:The estimated number is less than the table value for ages 30–40 and 40–50. The estimated value exceeds the table value for ages 30–40 and 50–60. The estimated value exceeds the table value for ages 40–50 and 50–60. Thus, the null hypothesis is disproved. It is evident that people in the 30–40 and 40–50 age groups are better knowledgeable about sustainable products made from recycled denim.

Education wise Statistical Analysis

SR NO	GROUPS	No.	MEAN	S.D.	SIG. VALUE	LEVEL OF SIG.	RESULT
1	12th PASS	17	39.35	4.66	± 0.57	1.96	<
	UG	29	40.27	4.57			
2	12TH PASS	17	39.35	4.66	0.57	1.96	<
	PG	09	40.22	3.03			
3	UG	24	40.13	4.57	0.04	1.96	<
	PG	09	40.22	3.03			

Interpretation: According to education the null hypothesis is accepted because the calculated value is lower than the table value. It is clear that the education criteria is not influencing the awareness about sustainable articles from leftover denim material

Profession wise Statistical Analysis

Sl NO	GROUPS	No	MEAN	S.D.	SIG. VALUE	LEVEL OF SIG 5%	RESULT
1	EMPLOYED	12	40	4.41	±0.28	1.96	<
	HOUSE WIFE	34	39.59	3.93			
2	EMPLOYED	12	40	4.41	±0.66	1.96	<
	SELF EMPLOYED	04	42.25	6.29			
1	HOUSE WIFE	34	39.59	3.93	±0.89	1.96	<
	SELF EMPLOYED	04	42.25	6.29			

Interpretation: The null hypothesis is accepted because the estimated value is less than the table value according to profession.

It is clear that the profession criteria is not influencing the awareness about sustainable articles from leftover denim material.

Income wise Statistical Analysis

Sl. NO	GROUPS	No.	MEAN	S.D.	SIG. VALUE	LEVEL OF SIG 5%	RESULT
1	10000-50000	11	40.73	5.35	±0.97	1.96	<
	50000-100000	04	38.75	2.5			
2	10000-50000	11	40.73	5.35	±0.65	1.96	<
	Zero income	34	39.59	3.93			
3	50000-100000	04	38.75	2.5	±0.59	1.96	<
	Zero income	34	39.59	3.93			

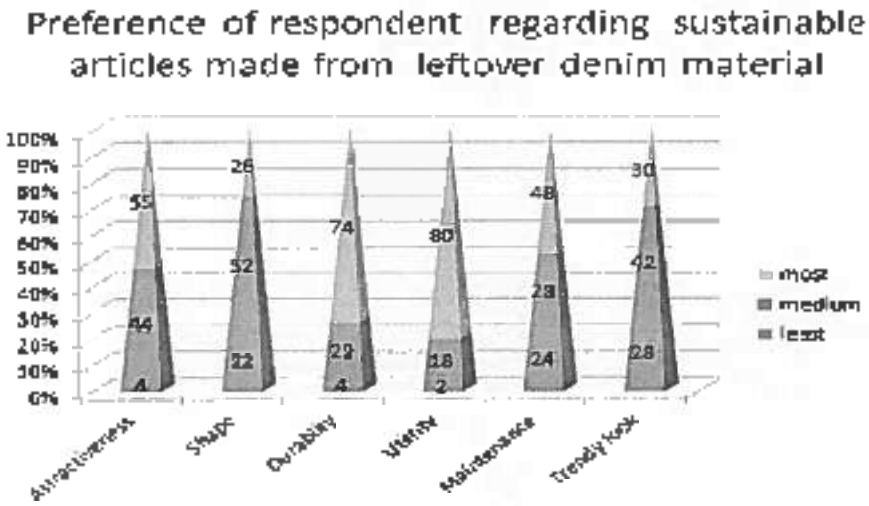
Interpretation: According to income the calculated value is less than the table value hence, null hypothesis is accepted.

It is clear that the income criteria is not influencing the awareness about sustainable articles from leftover denim material.

Information

Preference of respondent regarding sustainable articles made from leftover denim:

Researcher made 3 most preferred articles were given to sub sample of 30 respondent to assess their attractive, shape, durability utility, matsinance & trendy look. The highest scores were given to the most preferred feature and lowest to the least preferred feature. On the basis of the preferences, thirty designs of sustainable articles were developed and given to the respondent for the daily uses. These value addition uses from sustainable articles from leftover denim material

The study reveals that durability , utility and attractiveness is most preferable criteria to make or develop the sustainable articles from leftover denim. whereas, shape and trendy or western looks gives medium preference to the articles by the users.

Conclusion

1. There is less awareness about the sustainable articles in the age category so, need of sustainable or ecofriendly activity must be carried out to develop awareness among users.
2. Social media will help to spread awareness regarding environment issue among users.
3. The leftover denim materials can be reused again and again in a better way if utilized in a systematic manner with the use of proper embellishment materials to add beauty in the sustainable articles.
4. The products which are developed on less quantity, the costs will be more as compared to when production made on commercial basis / in bulk.

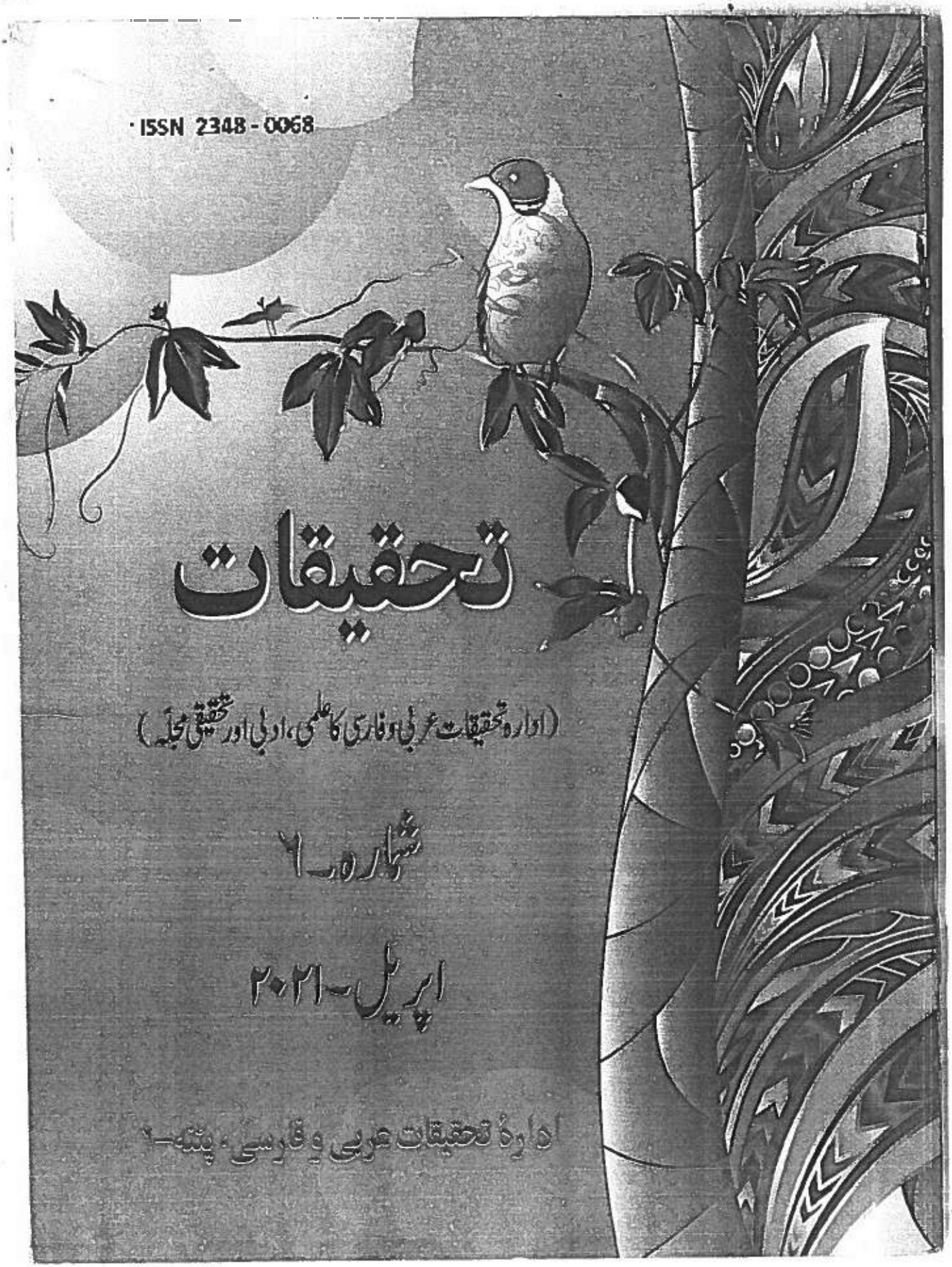
Reference:

1. Fisher K (2008), Sustainable fashion and textiles: Design Journeys, Earthscan, London. (Original not seen. Cited by Designing Sustainable Fashion: Possible and Challenges). Res.J.Tex Apparel 17: 16-17.
2. Fletcher T, Cooper T, Woodward S, Hiller A and Gorowek H (2008) Public understanding of sustainable clothing: A report for the department for environment, food and rural affairs, London. (Original not seen. Cited by Valuing the Role of the Weaver in the Creation of Sustainable Fashion). Res.J.Tex Apparel 17: 82-83.
3. Prakash R (2008), Design and development of fashion accessories inspired from the handwoven textiles of Nagaland, M.Sc. thesis, MS University of Baroda,Vadodara

Research Paper Published in National Level Journals by the Teachers (2021-2022)

Sr. No	Name of the Teacher	Dept	Title of the research Paper	Name of the Journal	Year	Vol./ Issue	ISSN	Page No.
1	Dr. Feroz Haidry	Urdu	Urdu Shairy mein Quami Yakjahti: Devmalai Anasir ke Hawale se.	TAHQEEQAT National Journal by Institute P.G. Studies and Research in Arabic and Persian Learning and Training, Patna , Bihar.	Apr. 2021	Issue No. 6	2248-0068	5-8
2	Dr. Somnath Barure	English	Poetry Reciting Nation (India): A Reading of Select Poems of Jayant Mahapatra	KNOWLEDGE RESONANCE- A Half Yearly Peer Reviewed Research Journal	May-21	Special Issue	2231-1629	22-25
3	Shekhar Vispute and Dr. Bhupendra Kesur	English	Sudha Murty's Dollar Bahu: A Literary Panopticon of Indian Values	KNOWLEDGE RESONANCE- A Half Yearly Peer Reviewed Research Journal	May-21	Special Issue	2231-1629	46-49
4	Dr. Somnath Barure	English	Imagery, Vision, Symbolism and Diction in Jayant Mahapatra's selected Poems	UPA- National Peer Reviewed Interdisciplinary e-Journal	May-21	Special Issue-VII	2455-4375	Page No. 1-7
5	Dr. Pramila Bhujade	Sociology	Current Social Challenges : Inequlity in Gender	SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS- A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National research Journal of Social Sciences and Humanities	Oct.2021	Vol. 10. Issue -2	2278-3199	43-45
6	Dr. Pramila Bhujade	Sociology	An Analytical Study of ICT in Open Education	SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS- A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National research Journal of Social Sciences and Humanities	Jul. -Dec. 2021	Vol. 10. Issue -2	2278-3199	36-39
7	Dr. Pramila Bhujade	Sociology	Dafla Jamatiche Samajshastriy Adhyayan	KNOWLEDGE RESONANCE- A Half Yearly Peer Reviewed National Research Journal	Jul. -Dec. 2021	Vol. 10 No. 2	2231-1629	87-90
8	Dr. Nusrat Minoo	Urdu	Tanz-o- Mizah Nigar Shafiqua Farhat	UPA- National Peer Reviewed Interdisciplinary e-Journal	Feb. 2022	Vol. 8. Issue -1	2455-4375	Page No. 1-4
9	Dr. Sandip Masram	Geography	Ghumantu Janjatiyon mein Banjara Janjati ka Samajik avam Abhkshetriya Adhyayan	VIVEK-A Biannual Peer Reviewed National Journal of Multi-Disciplinary Research Articles	Mar.2022	Special Issue	2281-8848	214-216

ISSN 2348-0068

تحقیقات

(ادارہ تحقیقات عربی و فارسی کا علمی، ادبی اور تحقیقی مجلہ)

شمارہ ۔۶

اپریل ۔۲۰۲۱

ادارۂ تحقیقات عربی و فارسی، پٹنہ ۔۹

تحقیقات ISSN: 2348-0068

تحقیقات

(ادارۂ تحقیقات عربی و فارسی کا علمی، ادبی اور تحقیقی مجلہ)

شمارہ - ۶

اپریل - ۲۰۲۱ء

مدیر

ڈاکٹر محمد اعجاز احمد

ڈائرکٹر، ادارۂ تحقیقات عربی و فارسی، پٹنہ۔

(حکومت بہار)

مجلس مشاورت:

- ڈاکٹر حسن رضا خاں
- پروفیسر سید حسن عباس
- پروفیسر عبید محمد انصاری
- ڈاکٹر ظفر کمالی
- پروفیسر صفدر امام قادری
- ڈاکٹر ریحان غنی
- ڈاکٹر محمد صادق حسین
- پروفیسر قمقمہ

ادارۂ تحقیقات عربی و فارسی، پٹنہ

تحقیقات ISSN: 2348-0068

تحقیقات

اشاعت - ۲۰۲۱ء

قیمت - ۴۰ روپے

رابطہ - ایڈیٹر، تحقیقات، ادارۂ تحقیقات عربی و فارسی، مہندرو، پٹنہ-۶

زیر اہتمام - انڈین آرٹس آفسٹ، پٹنہ

فون - 0612-2663433

ای میل - ejaz898@gmail.com/tahqeeqat.apri@gmail.com

کمپوزنگ - ایاز احمد، نیو عظیم آباد کالونی، پٹنہ-۶ (Mob: 7870455377)

تحقیقات میں شائع شدہ تحریر اور اسکے مصنف سے ادارے کا متفق ہونا ضروری نہیں ہے۔ کوئی بھی قانونی چارہ جوئی صرف پٹنہ کی عدالت میں ہو سکتی ہے: ایڈیٹر

ISSN: 2348-0068-کتابیات

مقالات	اردو زبان وادب پر عربی کے اثرات	ڈاکٹر شہاب ظفر اعظمی	1-4
	اردو شاعری میں قومی یکجہتی : دیومالائی عناصر کے حوالے سے	ڈاکٹر فیروز حیدری	5-8
	نظیر اکبر آبادی کی ہندوستانی شاعری	ڈاکٹر محمد شاہین اختر	9-11
	کرشن چندر کے یہاں عورت کا تصور	ڈاکٹر محمد ارمان	12-15
	عبدالمغنی کے معاشرتی اور ادبی پس منظر کا تنقیدی مطالعہ	ڈاکٹر ارجمند آرا شاہین	16-18
	سحم سرسید احمد خان بہ زبان وادبیات فارسی	ڈاکٹر غلام عباس	19-22
	حضرت باقر کی نعت گوئی	محمد صادق اختر	23-27
	ناول کا فن اور اردو کے چند اہم ناول	نازیہ پروین	28-32
	سرسید کے مخالفین	محمد منہاج الدین	33-35
	مہاراجہ رام نرائن موزوں کی فارسی غزلوں کا تجزیاتی مطالعہ	اصغیہ رئیس	36-40
	اردو کے پہلے دور کے ارتقاء میں غیر مسلم شعراء کا حصہ	روشن آرا	41-44
	رشحات از در پائی افکار علامہ اقبال: بحوالہ جاوید	عبدالغفار	45-50
	ڈاکٹر عبدالمغنی کے تنقیدی نظریات	نیلوفر جہاں پیلوی، پٹنہ	51-54
	مابعد جدیدیت اور اردو تنقید: ایک جائزہ	محمد اسلم	55-58
	بیدی کے افسانوں میں عورت	شبنم آرا	59-62
	اداجعفری کی شاعری میں تانیثیت	فرح نازنین	63-66
افسانے	عجب تھا وہ آدمی (افسانہ)	ڈاکٹر محمد ارمان	67-69
	التماس از فرخندہ آقایی	ڈاکٹر محمد صادق حسین	70-73
غزلیں	تنویر ساکت، بہار شریف		74
	ڈاکٹر پرویز انجم، نیو عظیم آباد کالونی، پٹنہ		75

DR FEROZ HAIDRY

Urdu Shairi main Qaumi yakjahti: dermalai Anasir kehawale se

ISSN: 2348-0068 تحقیقات

ڈاکٹر فیروز حیدری، شعبۂ اردو
وسنت راو نائک گورنمنٹ انسٹی ٹیوٹ اف آرٹس اینڈ سوشیل سائنسیز، ناگپور

اردو شاعری میں قومی یکجہتی

دیومالائی عناصر کے حوالے سے

اردو زبان ہمارے ملک کی گنگا جمنی تہذیب، یہاں کے مختلف رنگا رنگ دیگا نگت اور عظیم ورثے کی امین اور پاسدار ہے۔ اس لیے کہ اس کے پہلے صاحب دیوان شاعر قلی قطب شاہ سے لے کر آج کے نوعمر شاعر تک کے یہاں بھی ہندوستان کی ہمہ گیر زندگی کے احساسات کے ساتھ ساتھ مذہب، ثقافت، تاریخ و تمدن، وطنی اور قومی احساسات و جذبات کے جیتے جاگتے شاہکار ملتے ہیں جو ہماری اردو شاعری کا قابل فخر سرمایہ ہیں۔

ابوالفیض سحر لکھتے ہیں:

> "یوں تو کسی زبان کی ملکی اور قومی اہمیت اور افادیت یا اس کے مزاج و اسلوب کو محض اساطیری عناصر کی کسوٹی پر پرکھنا اگر غلط نہیں تو درست بھی نہیں۔ مگر پھر بھی زبان کو اپنے وطنی، علمی اور تہذیبی جلوؤں اور ماحول کے رنگ و روغن سے مملو ہونا ہی چاہیے۔"

حاظرین!

مذکورہ کسوٹی پر اردو شاعری پوری طرح کھری اترتی ہے۔ اور شاعری میں ہندو دیو مالائی عناصر کی شعوری تلاش و جستجو بہت بعد کا عمل ہے جبکہ اردو ادب سے تعلق کچھ مخصوص حالات اور چند وجوہ کی بنا پر لوگ مشکوک نظر آتے ہیں۔ بلکہ بعض تو متنفر کرنے کی کوشش بھی کرتے رہتے ہیں جبکہ اردو زبان اپنے ابتدائی دور سے ہی حق و صداقت کا نمونہ رہی ہے۔

اردو شاعری میں ہندو دیوی دیوتاؤں کے قصے کہانیاں تیزان کے کارناموں کا ذکر کثرت سے ملتے ہیں۔ یہاں اس بات کی وضاحت ضروری سمجھتا ہوں کے اردو کے ہندو شعراء نے اپنے عقائد کے مطابق دیوی دیوتاؤں کا ذکر اپنی شاعری میں کیا ہے۔ میں یہاں صرف اردو کے مسلم شعراء کے کلام سے مثالیں پیش کرنا چاہتا ہوں۔

"اردو شاعری اور مذاہب" ڈاکٹر اعجاز حسین کی شاہکار تصنیف ہے۔ موصوف اردو شاعری میں ہندو اساطیر کے تعلق سے کہتے ہیں:

> "ہندوؤں کے مذہبی کردار جن کے اشارے غزل میں یاد کیے جاتے ہیں عام طور پر حسب ذیل ہیں۔ بت پرستی، گنگا اشنان، ہولی، دیوالی، بسنت، جنم اشٹمی، رام لچھمن، کرشن، سیتا، برہمن، جوگی، زنار وغیرہ۔ اگر چہ اس توضیح سے ہندو دیوی دیوتاؤں کی شخصیت، کرداروں اور کارناموں کا احاطہ ممکن نہیں مگر پھر بھی اس کی روشنی میں پیش رفت کرتے ہوئے جب ہم اردو شاعری کا مطالعہ کرتے ہیں تو سلطان محمد قلی قطب شاہ کا کلام ہندستانی مذہبی، ثقافتی، وطنی اور فطری عناصر سے مزین نظر آتا ہے۔

ملاحظہ فرمائیں:

سبھی راگاں کے گل پھل ہار بایا ہے سو ملہارا
جو گادے رام کیرے کرراوان رنجھاتی ہے
شاہ کے مندر سعادت کا خیر یلایا بسنت
تین پتلیاں کے چمن میں پھول پھل لیایا بسنت
شکر ایزد کر ملعانی رات دن آنند سوں
تیرے مندر میں خوشیاں آنندسوں آیا بسنت
آرتی تارے نواریا ہو مائی مدن موہن پیارا
ہردم سو کھنچا آنچل کنارا

اس کے ساتھ ساتھ ابراہیم عادل شاہ کی تصنیف "نورس" میں دیومالائی عناصر کے پیش نظر اسے اردو کے دکنی ادب کی نمائندہ شاعری کہا جاسکتا ہے۔ اس کے بیشتر گیت ہندو دیو مالا سے پُر ہیں۔ شیو، پاروتی، سرسوتی، گنیش اور اندر جیسے دیوی دیوتاؤں کا ذکر نہایت ادب واحترام سے گیا ہے۔ ملاحظہ ہو:

نورس ، سورجگ جگ جوتی آتو سو رنگی
یوست سرستی ماتا ابراہیم پرساؤ جنی دونی
کنتی مورت ہست سیکھ مد برکھت پانی
دنت دائی گھنٹ گھور گھور مندان، بھال بدھمانی

اس کے بعد آیئے ولی دکنی کو ملاحظہ فرمائیں:

زلف ہے تری موج جمنا کی
تل نزدیک اس کے اک مناسی ہے
کشن ہوں جب کہ رام رامی ہے
گنگا رواں کیا ہتے نین سے آپس ستی
آ اے صنم شتاب ہے روز نہان آج

دکنی لوک گیت میں بھی دیوی دیوتاؤں کا ذکر ملتا ہے آیئے دیکھتے ہیں:

آئیں آئیں بول کو سچ بولو پنڈت
راجت کے پانوں کو۔ لگاؤں گی انگت
بھایاں میرے بھیجیں، شولاپور کی کھوری
اللہ صاحب جیورام لچھمن کی جوڑی

اب رام جی ذکر آہی گیا ہے تو علامہ اقبال کے وہ اشعار یاد آتے ہیں جس میں انھوں نے رام کی شخصیت کو عظیم المرتبت تسلیم کیا ہے۔ ملاحظہ فرمائیں:

لبریز ہے شراب حقیقت سے جام ہند
سب فلسفی ہیں خطہ مغرب کے رام ہند
یہ ہندیوں کے فکر فلک اس کا ہے اثر
رفعت میں آسمان سے بھی اونچا ہے بام ہند
ہے رام کے وجود پہ ہندوستان کو فخر
اہل نظر سمجھتے ہیں ان کو امام ہند

آگے کہتے ہیں:

وہ تلوار کا دھنی تھا شجاعت میں فرد تھا
پاکیزہ گی جوش محبت میں فرد تھا

اردو شعراء نے رام جی کی زندگی کے مختلف واقعات نیز ان کی شخصیت کے مختلف پہلوؤں کو اجاگر کرتے ہوئے اردو شعراء سخن بنایا ہے۔ رام دراصل ہندو مذہب وعقیدے کی رو سے وشنو کے ساتویں اوتار تھے۔ بچپن ہی سے ان کے اندر وہ صفات موجود تھیں جو عموماً مذہبی رہنما میں پائی جاتی ہیں۔

شاعر نے کہا ہے:

"قسم ان قوتوں کی جو بلی رام و لکشمن کو"

شمالی ہند کے شعراء بھی دیومالائی عناصر کو برتتے ہیں۔ نظیر اکبر آبادی واقعاً اپنی نظیر آپ ہیں ان کی شاعری میں ہندو عقیدے اور طرز زندگی کے سارے لوازمات سے والہانہ عقیدت نظر آتی ہے۔ ملاحظہ فرمائیں:

میں کیا کیا وصف کہوں یاروں اس شام برن اوتاری کے
یہ کشن کنہیا مرلی دھر موہن کنج بہاری کے
گوپال منوہر سانولیا گھنشیام اٹل بنواری کے
نندلال دلارے سندر چھب برج چندر مکٹ چھتکاری کے

اردو شعراء کے یہاں ہندو دیومالا اور یہاں کی تہذیبی روایت اس قدر ان کے عقیدے میں بسی ہوئی نظر آتی ہے کہ حمد و مناجات اور نعت رسول پاک میں بھی اساطیری کا تذکرہ صاف دکھائی دیتا ہے۔ ملاحظہ ہو:

کوئی خالق باری رب مولا رحمن رحیم اللہ شنکری
کوئی الک روپ کرتار کہے نرکال ترنجن نروھاری
کوئی رام رام کہہ سر کوئی بولے شیو شیو ہری ہری
کوئی دانا دنیت دیوتا کوئی راکھس دیوت جن پری
کل عالم تیری یاد کرے تو مالک سب کا سچا ہے

اتنا ہی نہیں بلکہ مشہور نعت گو شاعر محسن کاکوری کا نعتیہ قصیدہ ملاحظہ فرمائیں:

سمت کاشی سے چلا جانب متھرا بادل
برق کے کاندھے پہ لاتی ہے صبا گنگا جل
گھر میں اشنان کریں سروقدان گوکل
جا کے جمنا پہ نہانا بھی ہے اک طول عمل
دیکھئے ہوگا سری کرشن کا کیوں کر دار درشن
سیر تنگ میں دل گوپیوں کا ہے بے کل

قومی یک جہتی اور آپسی بھائی چارہ کے لئے اقبال نے کہا تھا۔

"مذہب نہیں سکھاتا آپس میں بیر رکھنا"

لیکن میر تقی میر نے پہلے ہی کہہ دیا تھا:

میر کے دین و مذہب کو کیا پوچھتے کہا ہو اُن نے تو
قشقہ کھینچا دیر میں بیٹھا کب کا ترک اسلام کیا

یا پھر

ہم نہ کہتے تھے کہ مت دیر و حرم کی بات کر
اب یہ جھگڑا حشر تک شیخ و برہمن میں رہا

غالب اسی روایت کو آگے بڑھاتے ہیں:

وفاداری بشرط استواری اصل ایماں ہے
مرے بت خانے میں تو کعبہ میں گاڑو برہمن کو

اکبر کہتے ہیں:

ہند سے آپ کو ہجرت ہو مبارک اکبر
ہم تو گنگا ہی پہ اب مار کے آسن بیٹھے

انشاء کو ملاحظہ فرمائیں:

شیر کی کھال بچھا اور ملے تن پہ بھبھوت
گاؤ جوگی کی طرح رہتے ہیں آسن مارے

جرأت لکھتے ہیں:

دردِ دل اُس بت بے درد سے کہتا ہے بس
جا کے یہ رام کہانی تو سنا اور کہیں

امانت نے کہا تھا:

ڈر کے میری شب جدائی سے
کالکا رام رام کرتی ہے
سانولی دیکھ کے صورت کسی متوالی کی
ہوں مسلمان مگر بول اٹھوں جئے کالی کی
سانولے پن پہ قبا ہے جو ترے بھاری ہے
لالہ کہتا ہے چمن میں کہ یہ گردھاری ہے

غرض کہ اس طرح کی بہت سی مثالیں پیش کی جا سکتی ہیں۔ اردو شاعری کے اس سفر میں ترقی پسند شعراء بھی شانہ بہ شانہ قدم بڑھاتے نظر آتے ہیں۔ مخدوم محی الدین کے اشعار ملاحظہ فرمائیں۔

وہ روپ رنگ وادا کا پیام لے کے آگیا
وہ کام دیو کی کمان جام لے کے آگیا

.....

مندر میں پجاری نے ناقوس بجائے
وہ ان کے سجن پیارے وہ گیت ان کے سہانے
لاجوردی فرش پر ہے مشتری زہرہ کا رقص
نیل تن کرشن کے پہلو میں کچلتی گوپیاں

سردار جعفری کے یہ اشعار دیکھیں:

ہر طرف بکھرا ہوا ہے چاند سے ماتھے کا نور
موج جمنا میں ہمارے رادھا کی نگاہوں کا سرور
آج پھر کاشی کی پٹائی پہ رقصاں نور ہے
آج پھر گلی نغموں سے فضا معمور ہے

فیض احمد فیض کے یہاں بھی ہندو عقائد اور رسم وزواج کی جھلکیاں صاف نظر آتی ہیں۔

اس طرح ہے کہ ہر اک پیڑ کوئی مندر ہے
کوئی اجڑا ہوا بے نور پرانا مندر
دھونڈتا ہے جو خرابی کے بہانے کب سے
چاک ہر بام، ہر اک در کا دم آخر ہے
آسماں کوئی پروہت ہے جو ہر بام تلے
جسم پر راکھ ملے، ماتھے پہ سندور ملے
سرنگوں بیٹھا ہے چپ چاپ نہ جانے کب سے

اردو شاعری کے اس سفر اور اس کی قومی اتحاد واشتراک کی قدر ومنزلت کا اندازہ کرنے، اس کے ہندوستانی مزاج کو سمجھنے، ساتھ ہی ہندوستانی تہذیب وتمدن کو پروان چڑھانے سے متعلق بہت کچھ لکھا جا چکا ہے۔ اور بہت لکھا بھی جا سکتا ہے میں بہت اختصار سے کام لیتے ہوئے آپ کی سماعت پر بار نہ پڑے، اس خیال سے موضوع کو سمیٹنے کی کوشش کی ہے میں آپ کی توجہ، سماعت اور احترام ومحبت کے لئے شکر گذار ہوں۔

ماخذ ومنابع:

۱۔	مضامین ابوالفیض	۔	ابوالفیض سحر
۲۔	اردو شاعری اور مذہب	۔	ڈاکٹر اعجاز حسین
۳۔	کلیات قلی قطب شاہ	۔	قلی قطب شاہ
۴۔	کلیات ولی	۔	ولی دکنی
۵۔	کلیات اقبال	۔	ڈاکٹر محمد اقبال
۶۔	کلیات نظیر	۔	نظیر اکبر آبادی
۷۔	کلیات محسن کاکوروی	۔	محسن کاکوروی
۸۔	کلیات میر	۔	میر تقی میر
۹۔	دیوان غالب	۔	مرزا غالب
۱۰۔	کلام انشا	۔	انشا اللہ خاں انشا
۱۱۔	کلیات جرات	۔	جرات
۱۲۔	دیوان امانت	۔	امانت
۱۳۔	کلام مخدوم محی الدین	۔	مخدوم
۱۴۔	نئی دنیا کو سلام	۔	سردار جعفری
۱۵۔	دیوان فیض	۔	فیض احمد فیض

☆☆☆

غزل

ڈاکٹر محمد اعجاز احمد

نہ یار تم اور نہ اُلفت
جنون وحشت میں آکے دیکھو

☆☆☆

AR. FEROZ HAIDRY

TAHQEEQAT

(Journal)

Institute of P.G. Studies & Research in
Arabic & Persian Learning & Training, Patna
(Govt. of Bihar)

Issue No. - 6

April - 2021

Editor:
Dr. Md. Ejaz Ahmad
Director, Institute of P.G. Studies & Research in
Arabic & Persian Learning & Training, Patna

ایڈیٹر و پرنٹر و پبلشر ڈاکٹر محمد اعجاز احمد، ڈائرکٹر ادارہ تحقیقات عربی و فارسی پٹنہ نے
انڈین آرٹس آفسٹ میں طبع کرا کر ادارہ تحقیقات عربی و فارسی، باری پتھ، جھنڈو، پٹنہ ۶ سے شائع کیا۔

Printed & Published by Dr. Md. Ejaz Ahmad, Editor & Director, Institute of P.G. Studies & Research in Arabic & Persian Learning & Training, Patna on behalf of Institute of P.G. Studies & Research in Arabic & Persian Learning & Training, Bari Path, Jhabendru, Patna through India Arts Offset, Patna

SPECIAL ISSUE

ISSN : 2231-1629

A HALF YEARLY PEER REVIEWED REASERCH JOURNAL

(Evaluated in the Self Journal Masters List Evaluating Process with Impact Factor of 8.072 for Year 2021)

VASANTRAO NAIK GOVERNMENT INSTITUTE OF ARTS AND SOCIAL SCIENCES, NAGPUR

Postgraduate Department of English

Organized

TWO DAY NATIONAL WEBINAR

DEPICTION OF INDIA IN ENGLISH LITERATURE

28 and 29 May 2021

IN COLLABORATION WITH

RAJKUMAR KEWALRAMANI MAHILA MAHAVIDYALAYA, NAGPUR
DR. M. K. UMATHE COLLEGE, NAGPUR
BHIWAPUR MAHAVIDYALAYA, BHIWAPUR

EDITORIAL BOARD OF SPECIAL ISSUE

CHIEF EDITORS

Dr. Urmila Dalal, Principal, RKMMV, Nagpur
Dr. P.V. Rao, Principal Dr. M. K. Umathe College, Nagpur
Dr. Jobi George, Principal, Bhiwapur MV, Bhiwapur
Dr. Kapil Sanghai, Head, Dept. of English, VNGIASS, Nagpur

EDITORS

Dr. Somwathi Barua, Dept. of English, VNGIASS, Nagpur
Dr. Vimala Vinayachan, Bhiwapur MV, Bhiwapur
Dr. Yelstrahi Mrakeam, Dr. M. K. Umathe College, Nagpur
Dr. Harish Tejwani, Dept. of English, VNGIASS, Nagpur

ASSOCIATE EDITORS

Dr. Sameer Nasir, Dr. M. K. Umathe College, Nagpur
Dr. Madhavi Mohan, RKMMV, Nagpur
Mr. Govind Kothud, VNGIASS, Nagpur
Mr. Sankhar Velpute, VNGIASS, Nagpur
Mr. Somashekar Wasikar, Bhiwapur MV, Bhiwapur

ISSN 2231-1629
Knowledge Romance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

CONTENTS

Sr. No.	Topic	Page No.
1.	Indian Ethos as Reflected in the Works of British Writers Dr. Jyoti Patil	01
2.	Partitioned Identity in Mahesh Dattani's Final Solutions Dr. Urmila Dalvi	05
3.	All about Cats and Mice: Trauma and Testimony in Art Spiegelman's Maus Dr. Pranjik Banerjee	07
4	Emotional and Intellectual Oscillation in Chitra Banerjee's Queen of Dreams Dr. Sonia Singh Kushwah	11
5.	Science, Technology and Supernatural Elements in Chetan Bhagat's One Night @ the Call Centre Dr. Shirallkumar G. Gaikawad	15
6.	Themes of rebellion and independence in A House for Mr. Biswas Dr. Dnyanesh Naik	18
7.	Poetry Reciting Nation (India): A Reading of Select Poems of Jayant Mahapatra Dr. Somnath Barure	22
8.	SOCIAL MORALITY IN GODAAN Dr. Vinita Virgandham	26
9.	Plight of Parsi Community and Indian Nationalism in Rohinton Mistry's Such a Long Journey Someshwar Vinodrao Wasekar Dr. Anuradha D. Khardekar	29
10.	DEPICTION OF INDIA IN JAYANTA MAHAPATRA'S POETRY Dr. Abhinandan. G. Pakhmode	32
11	Multiculturalism - Social Cohesion and Conflict in Mistry's Fiction Abdul Shamim Kapil Singhel	35
12.	Expatriate Sensibility in Bharti Mukherjee's The Tiger's Daughter Dr. Alka Bansal	40
13.	INDIAN DIASPORIC WRITINGS AND POST 9/11 WORLD: RESPONSES DECODED Sulok Birendrasingh Raghuwanshi	43
14.	Sudha Murty's Dollar Bahu: A Literary Panopticon of Indian Values Shekhar B. Vispute Dr. Bhupendra N. Kesur	46
15	Use of Narratives in Amitav Ghosh's The Calcutta Chromosome Dr. Ajiet Ravikant Jachak	50
16	In Pursuit of Self: A Feminist Reading of Githa Hariharan's Fugitive Histories Dr. Leena V. Phate	52
17.	Portrayal of Indian Values in select works of Sudha Murthy Dr.G.R.Hashmi	57
18.	Manju Kapur's Difficult Daughters: A Chronicle of Discovery and Resurrection Dr. Manish R. Chakravarty	60

ISSN 2231-1629
Knowledge Review Co

A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal

IMPACT FACTOR 8.072

Poetry Reciting Nation (India): A Reading of Select Poems of Jayant Mahapatra

Dr. Somnath Rarure,
Asst. Prof., VNGIASS, Nagpur

Abstract

Jayant Mahapatra is a major poet of our time writing poetry in English from the Eastern state of Orissa. His poetic contribution excites the physical as well as mythical, historical, social, religious, spiritual and cultural landscape of his country India quite intensely; much from the perspective of a critique. He lived throughout his life in the coastal town Cuttack. The quadrangle, Puri, Konark, Cuttack and Bhubaneshwar bring forth the physical landscape that shapes his psychological and emotional perspectives while dealing with the issues of the mother land and moving beyond it in his poetry. Being born in a Christian family and grown up in a Hindu majority ethos, Mahapatra has keen interest in dealing with all elements of life making a point in his poetry. The analytical approach he adopted throughout, perhaps, an augment of his professional subject and training in his poetic endeavour plays an important role in making his poetry a balanced account of his own country. This paper attempts to read a few of his poems reciting India as a nation.

Keywords: landscape, analytical approach, critique, reciting/ narrating a nation

Jayant Mahapatra is a poet of his motherland, for having a varied selection of themes from the landscape of his birth. His poems vividly portray the haunting evocations of the landscape, cities, the region with an ancient culture, and intensely reflective vision of life. In this context, he can be compared with Wordsworth. His belongingness to the being of his country, his sense of being one with the tradition, culture, myths-mythology, history, religion and the rituals with many other elements, go hand in hand to earn for him an identity of his own. Bijay Kumar Das, a famous critic of Mahapatra's poetry aptly quotes Judith Wright's observation in this context,

'Before one's country can become an accepted background against which the poets and novelists' imagination can move unhindered, it must first be observed, understood, described as it were absorbed. The writer must be at peace with his landscape before he can confidently turn to its human figures' (Das, The Poetry... 08-09).

Mahapatra seems to have fulfilled the requirements stated by Wright. He is strongly based in his social milieu and has imbibed the cultural ethos entirely. The quadrangle as physical landscape with all its associated mythical base, legends, history and rituals form the corpus of his poetry. K. Ayyappa Paniker marks in this context:

> The sun of the eastern coast of India shines through his poems. The sea sends its morning wind through them. Mahapatra a child of the sun and the sea, delights in invoking the god of fire, and the god of water in poems like 'Sunburse', 'The Exile', 'Indian Summer Poem', 'This Stranger', 'My Daughter', and 'The Beggar Takes it as Solace'. Puri is a living character in several of these poems. (129)

Mahapatra's poetic journey began like many other struggling poets; expressing the emotions and sentiments of loving heart through poetry and to satiate the failure in love. But soon his poetic imagination goes beyond the personal self, reaching to the heights of his surrounding, landscape and its being. The haunting images of religion, his land, animals, people and the abstract ideas like that of silence, guilt and loneliness take charge of his conscience. It will be significant to see, how he dwells into his land of birth and possesses the same through its history, legends, myths, traditions, religion and culture with his belongingness and many contemporary issues from present life with ample examples.

Jayant Mahapatra quite often refers his land Orissa as a land of forbidding myths. The poet names one of his poems as 'Myth' and elucidates on the myth of Hinduism in his own land. The poet refers to the routine things happening at the religious places and temples. Perhaps, he is referring to the famous Lord Jagannath. He puts in the words:

> Years drift sluggishly through the air,
> is a chanting, the long years, an incense
> Face upon face returns to the barbed horizons
> of the foggy temple; here lies
> a crumpled leaf, a filthy scarlet flower
> out of placeless past, on the motionless stairs
> Old brassy bells
> moulded by memories, dark, unfulfilled,

to make the year come back again-
a recurring prayer. (The Lie.., 53)

The poet here refers to the rotundity of religious faith on the part of the devotees without knowing the essence. Still, they wait throughout the long year meaninglessly. These people quite often visit in crowd the "foggy temple". The poet here suggests the vagueness in the mind of the devotees about everything present around. The poet at that site finds, "a crumpled leaf and filthy scarlet flower" of no use. Other witness in the temple is the brassy bell, which is moulded by memories. The memories, of course, not sweet but, dark and unfulfilled; still the waiting continues for next celebration and the recurring prayer. Mahapatra introspects the ages long mythical custom unquestioned and unanswered. Further he opens the layer of this mythical presence in the words.

The stairs seem endless,
lifelong,
and those peaks too, Annapurna, Dhaulagiri,
uncertain, impressive as gods
I dare not go
into the dark, dank sanctum
where the myth shifts
swiftly from hand to hand, eye to eye. (53)

The poet here records the permanence of the myth in the minds of the devotees about God. Everything present adds into the suspense of the being of the mystery in the name of God. The endless stairs, the mountain peaks and Annapurna and Dhaulagiri turn into gods. He is afraid of all these things so dare not enter into the dark sanctum of the temple. This tradition perhaps, has given birth to the mythical nature of religious faith. The last two lines, "as a bearded, saffron-robed/ man asks me, firmly: / Are you a Hindu?" (53), puzzled him. The poem remarkably points out the mythical nature of Hinduism, its Gods and everything around, when it is about faith.

Myth in Mahapatra's poetry is not restricted to religion only, but it enters into the history turned tradition. He takes notice of the wrong customs from the society and comments in his poem "Tradition". He begins by referring to the mythical presence of the rivers Ganga and Jamuna. They have become symbols of plight for those who have met misfortune. The poet writes:

red leper group
sifting lives
between the rivers
Ganga and Jamuna
grief of loins
dragged

by leonine faces
etch the dust
walk walk
the long miles
of mother/ merging to live
every depth
of mother my country
conceals
the water-line
a green cry. (Dispossessed, . 18)

The poet here compares the life of lepers with the life of the symbolic rivers of his motherland India. Perhaps he suggests the pathos in the lives of both. Even in casual talk, Indians refer Ganga and Jamuna symbolically to relate to the pathetic situation around. Further, the poet points remarkably, the mythical tradition existing around and acknowledges as a part of the same in the words:

Acknowledging
the father inside
with the thuds
of kettle drums
the cymbals flashing
to his wild
hands of nakedness
the white prayer
of a demure jasmine
that drops dead
each morning
like the good widow
fitted
to a male pyre. (19)

Mahapatra through these lines exposes the age-old myth of Sati in the Indian tradition. No doubt, he criticises this tradition, even after being a man of tradition. He compares Indian women with the Jasmine flowers offered to God every day. Suddenly after devotional prayer and offering, the Jasmine is ruined every day in the temple. Same way, in the Indian Hindu tradition, women used to compel for sacrificing their lives on the pyre of their husbands. The poet calls it "the white prayer". White colour has symbolic meaning in Indian context. The colour stands for peace and sacrilege both. The widows also dress themselves in white cloths; so white prayer. In short, through this and many other poems, Mahapatra opens up vistas of mythical references from his land; at times appreciating and criticising; remarkably.

Mahapatra focuses on the four major cities of Orissa and makes into a quadrangle out of Puri, Konark, Cuttack and Bhubaneshwar through his poetry. His dealing with these

places does not make him a regionalist. Rather, the quadrangle drawn symbolically represents the socio-cultural ethos of India in its true colours. His Waiting (1979) brings a galaxy of poems stressing the often-used imagery by the poet. "Taste for Tomorrow" is one such poem, describes the mystic happenings daily in Puri of Lord Jagannath. Puri is known for crows, one wide street, priests and the faceless lepers. All these symbols appear in many of his poems written about the famous Jagannath Puri. The poet organizes these symbols in sequence to demystify the myth of faith 'swaying in the wind of greater reasons':

At Puri, the crows,
The one wide street
lolls out like a giant tongue.
Five faceless lepers move aside
as a priest passes by.
And at the street's end
the crowds thronging the temple door:
a huge holy flower
swaying in the wind of greater reasons. (06)

In Hindu philosophy, crows are significant to satisfy the desires of the dead soul (Pinda dan). Puri is the dearest destination for the devotees. They dream for death in Puri and get cremated at the same place hence, many crows in Puri, symbolising Hindu myth of fulfilling the desire of the dead. The wide temple street at Puri is referred as the giant tongue lolling out. This is with reference to the myth of Kali in Indian mythology. Goddess Kali is the symbol of power and enchantment through feminine gender. The wide street compared with the lolling tongue of Kali after victory over the demons suggests the tremendous faith in power (goddess). The lepers always present at the temple door, reminding devotees their indebtedness towards god for being blessed. Besides, being the age of science and technology (reason), a huge crowd throng daily at the temple door in Puri. Perhaps, the poet addresses this huge crowd as a huge flower swaying in the wind of greater reason, is a great mystery.

History has always been a guiding force behind the poetic creation of Mahapatra. History of a place, nation or some historical events, appear expressing contextual things meaningfully and commenting upon the issues taken by the poet in his piece of poems. His "Dhauli" is one such poem, where the poet opens up historical event of war took place during the period of Ashoka, the legendary king from ancient India. The poet refers to the event underlining the pains of the same even, after a longer period. He puts his emotions through the words:

Afterwards,
when the wars of Kalinga were over,
the fallow fields of Dhauli
hid the red-smeared voiceless bodies.
As the earth
burrowed into their dead hunger
with its tortured worms,
guided the foxes to their limp genitals.
(The Lie... 18)

The poet in the above lines refers to the bloodshed in the Kalinga war, happened due to Asoka. He sorrowfully states the post war happenings in Dhauli. The fallow fields of Dhauli hided the red-smeared dead bodies of the innocent people, who died for no fault of their own. The poet is sympathetic towards the dead and at the same time condemns the venomous act of the emperor Ashoka. His changed behaviour after the bloodshed is criticised comparing with the foxes. The poet further voices, the meaninglessness of the words on rock edicts by the emperor and his grief for the dead is in vain according to him. In the end, the poet opines, Asoka's suffering is the suffering of the ruling class and that never makes a sense while expressing the agony of the common dead for no fault. Mahapatra puts it through the lines:

Years later, the evening wind,
trembling the glazed waters of the river Daya,
keens in the rock edicts the vain word.
shuttered silence, an air:
the measure of Asoka's suffering
does not appear enough.
The place of his pain peers lamentably
from among the pains of the dead. (ibid)

Mahapatra, unlike his contemporaries, deals with religion (Hinduism) from a distance. This may be, due to his Christian faith. A sort of nausea could be seen always in his approach towards religious faith of Hinduism. This could be because of his not being a part of the same. One cannot evaluate faith objectively being a part of the same. "The Stones" is one such poem, an attack on the tradition of worshiping stone Gods in Hinduism. The poet sarcastically comments and accuses these stones being the hurdle on the way of purpose in human life. He blames men for being afraid of silences in the words:

We will let them live
because they are those shadows of ours
which will not leave us,
because we are afraid of the silences they hold,
and because we want ourselves to know
we haven't lost our minds
(The Lie...136)

The poet marks the hollowness in the minds of people. They live under some fear and always needed support from outside. Often, it is offered by these stones (Gods) in plenty around. This psychological and mental inertia is seen in every man adhering faith in stone Gods. Mahapatra being a rational man, attempts to correct the behaviour of people in the matters of religion and faith.

Thus, Poetry of Jayant Mahapatra recites and exhibits his strong relationship with the land of land of his birth. The physical landscape of Orissa and eventually of India with countless temples, its dried rivers, the paddy fields, the psyche with historical and cultural residues of a country, the mythical implications, traditions, rituals, rites, Lord Jagannath with all its associations and the prominent contemporary issues like poverty, hunger, exploitation, corruption, prostitution and deaths appear vividly in the poems of Mahapatra (could refer to very few here).

Mahapatra's poetry is a voyage within and voyage without. His mental landscape with the physical landscape of India is reflected through his poetry. His continuous search for his roots, his honesty and sincerity towards the issues concerned to his motherland, appear in crowd through the poems selected for this reading. He never hesitates while attacking the false traditions in his time and exhibits his anguish against the bizarre set-up of the society. The Orissan Gods, rituals, rites, prayers, priests, lepers, beggars, farmers and widows with girls weave the cob-web of his poetic recitation. Myth plays a pivotal role in the poems of Mahapatra studied. Like his approach in case of religion, while dealing with the mythical tradition he portrays both; the darker and brighter side of myth. He never appears to be interested in glorifying the myths he uses in variety.

In short, Mahapatra throughout his poetic compositions keeps reciting his nation (India) like a responsible elderly son of a family. He leaves no stone unturned through his worries, complaints, critiques, analysis, expositions and corrections of the evils (of all kinds) around in the Indian society.

Works Cited

1. Das, Bijay Kumar. *The Poetry of Jayant Mahapatra*. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors (P) Ltd., 2009 (4th Ed. Pages- 08-09).
2. Parthasarathy, R. Ayyappa. "The Poetry of Jayant Mahapatra". *Literature Journal of English Studies*, 13.1, (1977): 117-138. Print.
3. Mahapatra, Jayant. *Dispossessed Nests*. Jaipur: Nirala Publications, 1986.
4. ---. *The Life of Dawns. Poems 1971-2005*. Delhi: Authors Press, 2009.

SPECIAL ISSUE
KNOWLEDGE RESONANCE

ISSN : 2231-1629

A HALF YEARLY PEER REVIEWED REASERCH JOURNAL

(Enlisted in the SJIF Journal Master List Evaluation Process with Impact Factor of 8.672 for Year 2021)

VASANTRAO NAIK GOVERNMENT INSTITUTE OF ARTS AND SOCIAL SCIENCES, NAGPUR

Postgraduate Department of English

Organized

TWO DAY NATIONAL WEBINAR
DEPICTION OF INDIA IN ENGLISH LITERATURE

28 and 29 May 2021

IN COLLABORATION WITH

RAJKUMAR KEVALRAMANI MAHILA MAHAVIDYALAYA, NAGPUR
DR. M. K. UMATHE COLLEGE, NAGPUR
BHIVAPUR MAHAVIDYALAYA, BHIVAPUR

EDITORIAL BOARD OF SPECIAL ISSUE

CHIEF EDITORS

Dr. Urmila Dake
Principal
PMNM, Nagpur

Dr. A.V. Jha
Principal Dr. M. K. Umathe
College, Nagpur

Dr. Joji George
Principal
Bhivapur Mahavidyalaya, Bhivapur

Dr. Kapil Bagdia
Head, Dept. of English
VNGIASS, Nagpur

EDITORS

Dr. Sucheta Gajare
Dept. of English
VNGIASS, Nagpur

Dr. Vilas Waghmare
Librarian
Librarian

Dr. Vaibhav Meghare
Dr. M. K. Umathe
College, Nagpur

Dr. Harish Tekade
Dept. of English
VNGIASS, Nagpur

ASSOCIATE EDITORS

Dr. Sameer Kale
Dr. M. K. Umathe College, Nagpur

Dr. Mahesh Mahajan
PMNM, Nagpur

Dr. Sharad Barbat
VNGIASS, Nagpur

Mr. Shekhar Vinchurkar
VNGIASS, Nagpur

Dr. Shreekrishnan Warrier
Bhivapur Mahavidyalaya, Bhivapur

ISSN 2231-4628

A Half Yearly National Peer Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal

IMPACT FACTOR 8.072

CONTENTS

Sr. No.	Topic	Page No.
1.	Indian Ethos as Reflected in the Works of British Writers Dr. Jyoti Patil	01
2.	Partitioned Identity in Mahesh Dattani's Final Solutions Dr. Urmila Dabir	05
3.	All about Cats and Mice: Trauma and Testimony in Art Spiegelman's Maus Dr. Pratik Banerjee	07
4.	Emotional and Intellectual Oscillation in Chitra Banerjee's Queen of Dreams Dr. Sunita Singh Kushwah	11
5.	Science, Technology and Supernatural Elements in Chetan Bhagat's One Night @ the Call Center Dr. Shital kumar G. Gaikawad	15
6.	Themes of rebellion and independence in A House for Mr. Biswas Dr. Divyanesh Naik	18
7.	Poetry Reciting Nation (India): A Reading of Select Poems of Jayant Mahapatra Dr. Somnath Rarate	22
8.	SOCIAL MORALITY IN GODAAN Dr. Vinita Virgandham	26
9.	Plight of Parsi Community and Indian Nationalism in Rohinton Mistry's Such a Long Journey Soneshwar Vinodrao Wasekar Dr.Anuradha D. Khandekar	29
10.	DEPICTION OF INDIA IN JAYANTA MAHAPATRA'S POETRY Dr. Abhinandan. G. Pakhmode	32
11.	Multiculturalism-Social Cohesion and Conflict in Mistry's Fiction Abdul Shamim Kapil Singhal	35
12.	Expatriate Sensibility in Bharti Mukherjee's The Tiger's Daughter Dr. Alka Bansal	40
13.	INDIAN DIASPORIC WRITINGS AND POST 9/11 WORLD: RESPONSES DECODED Sulok Birendrasingh Raghuwanshi	43
14.	Sudha Murty's Dollar Bahu: A Literary Panopticon of Indian Values Shekhar B. Vispute Dr. Bhupendra N. Kesur	46
15.	Use of Narratives in Amitav Ghosh's The Calcutta Chromosome Dr. Ajit Ravikant Jadhak	50
16.	In Pursuit of Self: A Feminist Reading of Githa Hariharan's Fugitive Histories Dr. Leena V. Thate	52
17.	Portrayal of Indian Values in select works of Sudha Murthy Dr.G.K.Lashmi	57
18.	Manju Kapur's Difficult Daughters: A Chronicle of Discovery and Resurrection Dr. Manish K. Chakravarty	60

ISSN 2231-1629
Knowledge Research

A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal

IMPACT FACTOR 8.072

Sudha Murty's Dollar Bahu: A Literary Panopticon of Indian Values

Shekhar B. Vispute
Asst Professor,
P.G. Dept. of English,
Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur. (MS)

Dr. Bhupendra N. Kesur
Professor & Head,
P.G. Dept. of English
KCE Society's M. J. College,
Jalgaon. (MS)

Abstract

Indian values are regarded as the fundamental principles of living happy and contended life. Sudha Murty, an eminent Indian English and Kannada writer is best known for the exploration of her philanthropical and axiological perspectives in her writings. Dollar Bahu is one of the masterpieces of the projection of Indian values with cosmopolitan sensibility. It is a literary panopticon of Indian values which deals with the conflicts between Indian and western values faced by the characters in the select novel. This realistic picture is delineated through the textual and critical analysis of Dollar Bahu. It is explored through an Indian family living in Bangalore which represents two distinctive perspectives towards life. The division of family into two groups is the emblem of Indian and Western values. Dollar Bahu ends up with the central figure, Gowramma's realization of Indian values and its significance rather than western values.

Keywords: Crises, human relationship, Indian values, philanthropy, western values

Value is a Latin term derived from the word 'valere' which means 'to be of worth or to prevail'. It is generally defined by the social scientists, philosophers and the writers as per their profound knowledge. Values come from the formation of habits, customs, traditions and the cultures of society. Values seem to have dynamic nature. The values are being changed over the period of times. Milton Rokeach has defined values as "an enduring belief that a specific mode of conduct or end-state of existence is personally or socially preferable to an opposite or converse mode of conduct or end-state of existence" (5). There are different kinds of values in the world which can be either identical with one another or different in some respects. But the prominent thing is that the values should be based on the fundamental principles of human life. This paper evaluates the nature of Indian values which differ from the values of other countries in the globe. Indian values are especially rooted in the Indian cultures. The history of Indian values is as old as human civilization. It is based on the fundamentals of ethics that are the supreme and ideal ways of living a happy and peaceful life.

A Sanskrit phrase 'Vasudhaiva Kutumbakam'-which means 'the whole world is a family'-shows the real nature of Indian values that in real sense seem to be the underlining guidelines to be followed by each individual creature in the world. India has always been a land of rich cultures, values and heritage. India has occupied a remarkable place in the world due to its ethical, cultural, and humanitarian values which are the core of the hearts of people. Indian values can be seen through the enactment of law, religious scriptures and the cultures. Since ancient times to the present era, values are being changed as per the time changes. But the core values which could hold the people together under the one roof of humanity, love, affection, kindness, simplicity, brotherhood etc remain same. Though today is the time of globalization and technology, yet the Indian values are followed by the Indians with the sense of humanitarian perspectives. Indian values are highly appreciated by the foreign countries as well due to the applicability of its doctrines to the mankind for the spiritual and eternal development. Mark Twain acknowledged his views about India- "India is the cradle of the human race, the birthplace of human speech, the mother of history, the grandmother of legend, and the great grandfather of tradition. Our most valuable and most instructive materials in the history of man are treasured up in India only" (India). Though there is diversity in India in terms of religions, caste, creed, sects and geographical features, yet there is unity in diversity due to the Indian values only. Despite of having different religions and cultures, Indian values are strongly followed by Indians which is really a commendable thing.

Unfortunately, the mindsets of Indian people are getting changed due to the impact of western values. The world has come so close through the technology and Scientific inventions. It has been easier to go to any country in the world and understand the values or cultures. Many people migrate to the foreign countries for the different purposes. As a result of it, they indulge in the atmosphere of those countries. It creates conflict in their minds sometimes due to the different values of different countries. India seems to be affected by this kind of migrations. Likewise there are many other reasons that are responsible for the change of mindsets of some Indians who have great attraction of western cultures. Sudha Murty being a

ISSN 2321-1629
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal

IMPACT FACTOR 8.072

chairperson of Infosys Foundation has seen the world closely. She has experienced the changing mindsets of Indian people and their inclination towards the materialistic values of western countries. The hybridity of the Indian and western values is prominently depicted in the present Indian societal scenario through the portrayal of the characters in the Dollar Bahu. The fascination of western values and lifestyle has been a trend for most of the Indians who prefer to follow the western values on the account of disregard and negligence towards Indian values. Sudha Murty strongly exposes the reality of Indian society in which people are inclined towards the western values through her novel Dollar Bahu. She tried to show the various reasons of the changing mindsets of Indians who are highly fascinated to the western values rather than Indian values through the characters of Gouramma, Chandru Shekhar, Jamuna and Surabhi. Fascination of western values make the characters suffer from the conflicts and identity crisis. At last, Sudha Murty has explored the significance of Indian values through the characters of Vinuta, Shamanna, Girish and transformation of Gouramma in Dollar Bahu.

Dollar Bahu is one of the most popular fictions of Sudha Murty which is best known for the subjugation of Indian values over the western values. The conflict between Indian values and western values is the major concern and the problem faced by many Indian people in the modern and post modern world due to many reasons. The financial status of a country seems to be more importance for the growth of the nation. India is a developing country and at second number in population. In compare to other western countries, the financial status of India seems to be low. In addition to that, there are many problems such as poverty, education, unemployment and so on. It affects the mentality of many Indian people. They too want to live a happy and luxurious life like other people in the world. They too incline to have the materialistic assets that could give them pleasure. It is a natural tendency to long for the things that one does not have. Murty raised real issues of Modern Indian society through Dollar Bahu. The conflict between Indian values and Western values is especially shown through the character of Gouramma.

Gouramma is a traditional Indian woman living with her husband in Bangalore. She has two sons and one daughter. Her husband, Shamanna is a Sanskrit teacher. He is very simple and responsible man. Gouramma manages household expenditures in her husband's smallest salary along with the education of children. She is shown a greedy, selfish and practical woman who has many ambitions in life. She is not happy and content in what she has. She longs to have money and the materialistic luxuries like rich people. She wants her children to have good education so that they can fulfill her desires. When she comes to know that her husband could not fulfill her aspirations, then she pins her hopes on her children. Her elder son, Chandra Shekhar is her favourite child, because he follows what his mother tells him to do. He is very good at study and ambitious like mother. The second son, Girish is an average in study. But he follows his father rather mother. Girish believes in the human values like his father. Surabhi, her daughter is too practical and selfish.

Gouramma always dreams to live an aristocratic life like her rich friends. Ultimately her dream comes true to some extent through Chandru who gets job in America. Her happiness remains no bound. She is immensely fascinated to the America and its lifestyle. When Chandru tells her about American Dollar and the lifestyle of America, she completely immerses in the dream of going to America and wishes to enjoy the lifestyle. Her love and fascination for Dollar can be seen through the following lines-

Gouramma was in India only in body at such times; her spirit would be flying across the length and breadth of America. She would dream about the Dollar, that magic green currency, which could change her house and fulfill her dreams. It was the Dollar, not Indian rupees, which could elevate her into the elite circle at social gatherings and marriage halls. The Dollar was like the Goddess Lakshmi, with a magic wand. (Murty 25).

When Girish gets married with Vinuta who is a poor and parentless girl, then Gouramma becomes very angry that she could not get dowry and expensive gifts from Vinuta. Therefore she exploits Vinuta humiliating her all the time. She shows disregard and hatred for her. Gouramma gets Chandru's marriage with Jamuna who belongs to a rich family and brings huge dowry and expensive things. She respects Jamuna and gives her everything. Jamuna lives with Chandru in America after the marriage. Gouramma makes the distinction between Vinuta and Jamuna through comparison. She calls Jamuna as Dollar Bahu and Vinuta as Indian rupees. It shows her hedonistic mindset which has come from her fascination towards the western values. She does not have any adherence towards Indian values. She does not follow the human values. The aim of her life is to seek pleasure from money and the materialistic assets.

Gouramma's dream of going to America is fulfilled by Chandru. She goes to America and lives with Chandru for a year. She sees America and its lifestyle closely. At last she realizes her mistake after being humiliated by

ISSN 2321-1628
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

literature before her friends. She comes to know that she has misunderstood her ways. She understands the value of true Indian relationships. She immediately comes back to India and lives happily with everyone. She realizes the significance of Indian values which are truly the source of real happiness. Her transformation in the novel is the result of her realization of Indian values. If one looks at the character of Gouramma from the critical point of view, it can clearly be seen that she has always been in the conflict of Indian and American values. She has many friends whose relatives would live in America and speak about Dollar and lifestyle. She too longs to have someone in America for long time. Such thinking makes her practical and selfish so that she can fulfill her desires through her children. Her husband knows her nature well so he always tries to make her understand that she should be happy and content in what she has.

Indian values are the great source of true happiness. But Gouramma never listens to him. At last, she realizes that she was running after the false mirage of American Dollar and lifestyle which could not give her eternal pleasure. Money cannot buy the human relationship and the true values of life. Sudha Murty's view about money seems to be much relevant in the context of Gouramma's character. "Money comes with an expectation and spoils the delicate equilibrium of social work" (Phulsunge 55). The conflict faced by Gouramma is resolved through self realization of Indian values which is the turning point of the novel. Sudha Murty intended to depict the realistic societal scenario of India where there are many people like Gouramma who are the victims of such conflict.

Indian values are the paradigm of human life which embodies the Indian society from the humanitarian perspectives. The intrinsic forms like eternal pleasure, love, affection, human relationship, humanity, brotherhood, peace, duties, politeness etc are embedded in Indian values. Dollar Bahu is metaphorically a literary panopticon of Indian values which are unveiled by Sudha Murty through her own experiences and profound knowledge. Being a corporate leader, she has witnessed to the changing mindsets of Indian people. She explores the significance of Indian values which are in real sense the lighthouse of mankind. Her adherence towards Indian values is reflected through the characters of Shamanna, Girish and Vinuta in Dollar Bahu.

Shamanna is one of the most important character who belongs to old generation of Indian society but shown with strong believer of Indian values. Being a Sanskrit teacher in school, he understands the value of Indian cultures, customs, history, and land. He tries to inculcate such values amongst his children and wife. He is a simple, kind and contended man who does not have any attraction of money and rich life. He believes in virtuous that give him true happiness. He knows that his wife is greedy, selfish and practical, yet he never quarrels her. He tries to make her understand the significance of Indian values which are rich and appreciated by the other countries in the world. But she neglects him. He feels happy that his younger son, Girish follows his father's ways of life. But his elder son, Chandru and daughter, Surabhi have an respect for the Indian values. Shamanna gets worried about the changing mindsets of Gouramma, Chandru, and Surabhi who have mistaken their ways of life. He knows that the fascination of money has destroyed the peace of minds of many people in the society. When Chandru gets settled in America, he never shows interest to go there like Gouramma. He seems to be happy in India itself in the spiritual atmosphere of human relationship. When Girish is married, his wife, Vinuta is exploited by Gouramma. Shamanna feels very sad for her. He treats Vinuta like his daughter. He always looks after her and encourages her to go ahead in life.

Shamanna is a responsible head in the family who always takes care of his children and wife. In his modest salary, he manages the things that he could do performing his sincere duties towards his family. He feels great concerns for Gouramma especially who is mistaken somewhere due to the fascination of money and rich life. His concerns for her are expressed with his true love for the Indian values and the human relationship-

This Dollar may have transformed the lifestyles of some families, taken them from poverty to wealth, but it has also broken up some families. It has created financial and social distinctions within families and destroyed peace of mind. Very few people have understood this. If Gouri had been more mature, she would not have been in awe of the Dollar and danced to its tune. Her greed burnt the peace and harmony in our family.... Gouri is not a bad human being, but she is misguided. I am sure she will realize that the enchanted forest is a mirage, but I am afraid it might be too late by then. (Murty 139).

When Gouramma realizes her mistake after coming from America, he feels very happy looking her transformation. He always believed that his wife would realize the significance of Indian values one day. It happens in the form of her transformation. Thus, Shamanna remains a good figure throughout the novel, Dollar Bahu who holds the Indian values and inculcates in his family.

Unlike Shamanna, Girish and Vinuta represent Indian values through their actions and thoughts. Girish is

ISSN 2321-1623

A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal

IMPACT FACTOR 8.072

shown a free and amiable person who is already ready to help the people out like his father. He is a bank clerk and happy in life. He does not crave for more money and luxuries like his elder brother and mother. He feels very proud of his father's ways of life. He has great love and adherence for Indian values that he cherishes through his helpful nature. Girish is scolded by his practical mother for his humanitarian perspectives. But he ignores his mother. His love for Indian values can be understood through his reply to his mother- "Amma, I don't agree with you. What Appa says is right. As a human being it is our duty to help everyone" (Murty 20). He is seen happy and content throughout the novel. As a result of his good nature, he gets a good better half of having same kind of nature, Vinuta.

Vinuta is too a simple, educated and responsible girl. Though she is badly treated by mother-in-law, but loved and respected by Shamanna. She never complains against her mother-in-law though she is not ever appreciated by Gouramma. She is a parentless child who was grown by her uncle in Dharwad. So she craves for the motherly love from Gouramma. But she is frustrated. She loves and respects her husband who never hurts her. So she remains happy due to the good nature of her husband and father-in-law. She is hurt when Gouramma shows hatred for her and likes Jamuna, Chandru's wife. The notable aspect in the character of Vinuta is that she does not get affected by the jealousy of Jamuna for her rich life. Vinuta's simplicity and love for Indian value is seen in her reply to her aunty. When her aunt asks her whether Vinuta wants a Class I officer or engineer, she simply answers- "No. I don't have any such demands. Nor am I bothered about his family's riches. If necessary, I will continue to work. All I ask for is to be contented" (Murty 31). That was what Vinuta really felt and what she honestly believed. At the end of Dollar Babu, it is clearly shown that Vinuta's good nature and her selfless duties towards her in-laws are highly appreciated by Gouramma after her transformation from a selfish and greedy woman to a responsible and lovable one.

Thus, Dollar Babu is a literary panapticon of Indian values which survey's the changing perspectives of Indian people due to the fascination of the westernization. Values are the indispensible phenomenon of human life which must be cherished to survive humanity and individuality. The significance and the subjugation of Indian values are explicated by Sudha Murty through the characters in Dollar Babu with an appeal to the Indian people to respect and cherish the rich Indian values.

Works Cited

1 Murty, Sudha. Dollar Babu. New Delhi: Penguin Books India, 2007. Print.

2 Phalsange, Sangeeta. Novels of Sudha Murty: A Critical Study. Nagpur: Dattsons Publication,first edition, 2015. Print.

3 Rokeach, Milton. The Nature of Human Values. New York: The Free Press, 1973. Print.

4 Twain, Mark. "India is the Cradle of the Human Race". Bangalore.explocity.com.

5 11/10/2019. Web. 27/05/2021.

6 <http://bangalore.explocity.com/article/india-is-the-cradle-of-the-human-race/>

SPECIALISSUE– VII : MAY–2021

IMPACT FACTOR : 5.473 (SJIF)

Statistical Proceedings

CHIEF EDITOR
Dr. Anil Dodewar

EDITOR
Dr. Ghizala. R. Hashmi
Dr. Siddharth Meshram
Prof. Mohd Asrar

PUBLISHED BY:
UPA GROUP PUBLICATION
In Association with
Seth Kesarimal Porwal College of Arts and Commerce and Science Kamptee

CORPORATE OFFICE:
39 [illegible]ra Nagar, Manewada [illegible] Road, Nagpur-24.

PUBLICATION :
The UPA Interdisciplinary e-journal is published Bi-annually.

© All Rights Reserved.
The views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of Journal or the body under whose auspices the journal is Published.

SETH KESARIMAL PORWAL COLLEGE OF ARTS AND SCIENCE AND COMMERCE, KAMPTEE (NAGPUR)

In Association with

UPA National Peer - Reviewed Interdisciplinary e - Journal

Seminar On Covid Scenario

Sr.No.	Name of Contributor	College Name	Title of Research Papers	Page No.
English				
1	Dr. Somnath Banure	Vasantrao Naik Govt. Institute of Arts & Social Sciences, Nagpur	IMAGERY, VISION, SYMBOLISM AND DICTION IN JAYANT MAHAPATRA'S SELECTED POEMS: A READING	1
2	Dr. Renuka L. Roy	S. K. Porwal College, Kamptee	PORTRAYAL OF JAHAJI BEHEN AS THE CULTURAL AMBASSADORS IN TRINIDAD WITH SPECIAL REFERENCE TO PEGGY MOHAN'S JAHAJIN	8
3	Dr. Sopan S. Bonde	Late N. P. Waghaye College, Ekodi	OKTRIBAL COMMUNITIES DANCES AND SONGS WITH REFERENCE TO THE BAIGASPRIMITIVE TRIBAL GROUP IN INDIA	13
4	Dr. Indira A. Budhe	S. S. Girls' College, Gondia (M.S.).	CREATIVITY AND INTELIGENCE	17
5	Prof. Siddarth Patil	Rani Laxmibai Mahila Mahavidyalaya, Sawargaon	THEME OF DEJECTED HEARTS INKIRAN DESAI'S NOVELTHE INHERITANCE OF LOSS	23
6	Dr Jayshree Thaware	S. K Porwal College of Arts and Science and Commerce, Kamptee	GENETICALLY MODIFIED CROP: A STORY OF BT COTTON	28
7	Dr. Manjusha Y. Dhoble	G. College, Kalmeshwar	MARRIAGE AS A CAGE OF STORMY SILENCE	37
8	Prof. Rupesh Ptakash Rede	Late Vasantrao Kolhatkar Arts College, Rohana	FACETS OF NATSAMRAT: A MARATHI PLAY (A CRITIQUE)	42
9	Dr. A.V.Ramteke	S.K. Porwal College, Kamptee, Nagpur	ECOSYSTEM STABILITY WITH MEGACHIROPTERAN AND MICROPTERAN BAT	45
10	Dr. G. R. Hashmi	S. K. Porwal College, Kamptee	FAIRY TALES OR BRUTAL TALES: A BRIEF ANALYSIS OF THE FAMOUS GRIMM'S FAIRY TALES	51

Scanned by CamScanner

IMAGERY, VISION, SYMBOLISM AND DICTION IN JAYANT MAHAPATRA'S SELECTED POEMS: A READING

Dr. Somnath Barure
Assistant Professor,
PG Dept. of English,
Vasantrao Naik Govt. Institute of Arts & Social Sciences,
Nagpur (MS)

Introduction:

Jayant Mahapatra a well known poet is widely published and read equally in India and abroad belongs to the land of Orissa. He makes use of his experiences throughout his life with many prevalent other sources around, while weaving the cob-web of his poetry. The poet in this context with the issues of his land, discussed in poetry, believes that: "The landscape chooses me, and my poems. I may not have written well-crafted poetry at times, but they are words of anguish, my own" (Mahapatra, *Door*...34). Imagery and symbolism has been a back-bone of Mahapatra's poetry. Inamdar, a scholar of Mahapatra's poetry says, "Mahapatra attempts to express the inexpressible through symbols" (259) is a fact. The Orissan landscape appears lolling out of his words taking shapes of the things related. Let's go through the world of his imagery, vision, symbolism and diction in the contexts used. The poet being often in contemplative and serious mood seems to be complex in the beginning but, incessant reading of his poems unfolds the layers of psychological and mythical images in his poetry and true picture of the land of Orissa appears into reality.Imagery, Diction, Vision and Symbolism are the words explored in connection with the poet and his poetry

Imagery, Vision, Symbolism and Diction in Mahapatra's Poems:

Jayant Mahapatra is famous for alluding the legends, history and myths of his motherland using imagery and symbolism as a major feature of his poetry. The poet relates to the history of Orissa and of India continuously, in context with his enquiry regarding the degradation of socio-cultural morals and values in his time. Besides this, the mythical tradition in his land of birth keeps him haunted, reminding some story, character or mysterious thing insulating his vision about the world he is a part of. Mahapatra uses the historic war of Kalinga, fought by Ashoka the legendary king from ancient India, as a sad source of suffering, for the land and its masses, even now. The lines-

> the fallow fields of Dhauli hid the red-smeared voiceless bodies
> (*The Life*...13)

Image of the fallow field invokes into the mood of massacre and deaths of innocent people at the hands of Asoka. The "tortured worms" of the earth representing their dead hunger, add into the gloominess of the air. The poet through this imagery, refers to the natural

Scanned by CamScanner

process around; a bare truth about life. The post war period is remembered for the change in the life of King Asoka; the poet uses the words to mock at the message of silence and peace given after change in the life of the King in the following lines.

> Years later, the evening wind,
> trembling the glazed waters of the River Daya,
> keens in the rock edicts the vain word,
> shuttered silence an air" (ibid, 18)

The poet intends to reiterate the continuity of grief, till now. The place, 'Dhauli' has been used as a symbol of grief by the poet from historical time.

Family history has always been a part of enquiry while relating to things from the past, having some impact on the life of the poet. The poet, when remembers his ancestral blood ties, after meeting and listening to its whispers in vernacular, turns emotional; at the same time, keeps his conscience regarding his new identity, with his grandfather embracing Christianity. The images of "yellowed diary's notes whisper in vernacular" are a forgotten posture for the poet. The poet refers to the drought that hit Orissa and caused the change in faith of his ancestors, through the images from the natural world:

> Dead, empty trees stood by the dragging river,
> past your weakened body,
> flailing against your sleep (ibid, 23).

The reference of "tamarind leaves rustling in the cold mean nights of belly" exposes the threat that posed by the drought before his grandfather challenging his survival. The poet doubts the intentions of the missionaries and enquires through the words: "How old were you? Hunted you turned coward and ran" (ibidem). His mental convulsions regarding the event in the past bring unrest in his mood and, then he rationally questions the validity of faith in the words: "What did faith matter?" (ibidem). Finally, the poet blames his grandfather for waking them up in some mid order. The poet records his disgust regarding the treatment to minorities in Hindu dominated society having some different faith.

Mahapatra refers to the historical moments and evaluates life; its achievements, losses and vainness. The poet refers to the tragic events from past to awaken people, to safeguard the young lives from the epidemics like Cholera in the present. His visit to the cemetery telling the ended story of the great British Empire, through the images of "the ruins of stone and marble, the crumbling wall of brick, the coma of alienated decay..." (ibid. 26). The broken images open up the story of the faded glory of the vanished empire. The poet is awed by the forgotten dead and walks around the graves. The poet, breaking through the serious pondering, expresses ironically using animal imagery in the words:

> Awkward in the silence, a scrawny lizard
> watches the drama with its shrewd, hooded gaze.
> And a scorpion, its sting drooping,
> two eerie arms spread upon the marble, over an alien name.

Scanned by CamScanner

(ibid)

Perhaps, he intends to underline the superiority of life over death. The poet skilfully makes use of broken imagery, again vividly making a reference of broken epitaphs: "Florence R..., darling wife of captain R...R., aged nineteen, of cholera... Helen, beloved daughter of Mr. & Mrs. ..., of cholera, aged seventeen, in the year of our Lord, Eighteen hundred..." (ibid).

The imagery suggests the brokenness of the memories and everything that belongs to the past. Finally, he compares the present and past conditions of dying men with the image of "iron rusting in the vanished country" (ibid). The lines: "discarded half-sunk anchor in mud beside the graves...waits like a deity perhaps for the elaborate ceremonial of a coming generation to keep history awake" (ibid), expose his ironic vision. The poet through these words sternly expresses his anger and fear for the administration in his days. The way, life is safeguarded now days left no hope. So, mockingly, the poet speaks of the memories of the past to happen again in our time using the symbol of anchor useful for burial.

Mahapatra through his poems refers to the mythical Hindu faith; at times, questions the validity of the same through the rites, rituals and incessant prayers year after year. The very presence of "foggy temples, Old brassy bells moulded by memories, a recurring prayer, the endless stairs and the peaks of Annapurna and Dhaulagiri" make him believe in them as god though, uncertain at mind. The poet dare not enter the "dark, dank sanctum" of the temple fearing the shifting myth from hand to hand and eye to eye. His exposition of the direct question by the priest regarding his faith in the words: "Are you a Hindu?" (ibid, 53) The question wakes the reader up into the falsifying myth in Hinduism and in its sermons. The poet skilfully uses the articles generally seen in temples in India to portray the mythical atmosphere he deals. His born rich poetry exhibits vivid imagery and thought provoking symbols, when the muse in him advances. Bruce King marks the same in his words:

While Mahapatra's world is filled with personal pain, guilt, remorse, hunger, desire and moments of renewal, his environment is filled with symbols of belief by the ordinary lives of the people of Cuttack, the temples, the Hindu festivals, the ancient monuments. The poems are varied attempts to bridge an epistemological, phenomenological gap to know, be part of enclose, experience, with the world and the other, whether it be a woman, temple stones, a Hindu priest. The skies, the wind, time and waves are symbols of the world of change and flux and which raise questions of nature and purpose of life as represented by the unchanging, fixed, rooted (stones, trees, the past) but these questions can never be answered by the mind, its perceptions and emotions. (*Modern*...206)

Relationship by Mahapatra is an epitome of creativity in relation with life, going to and fro on time scale. It has been considered as an Epic, having its impetus from the past valleys of Hinduism in the land of Orissa. The poem narrates the myth of human origin referring to the physical, mythical and spiritual landscape of Orissa. The poet uses the animal and bird imagery to represent the human emotions and feelings. While referring to the mythical temple of Konark, its creation by, "the twelve hundred brown flowers" (ibid, 59),

Scanned by CamScanner

for the men, who offered their sweat only to sacrifice their lives. His continuous reference to the 'peaceful carved edicts on blood-red rock' by Ashoka, reminds the groans and cries of innocents. The poet, while going to and fro, uses psychological images and symbols like the "watery skulls and sound of the waves... of this land from Chilika to Chandipur" (ibid, 60). These images and symbols relate to the past life of the region the poet refers. The poet while referring to the grand past of his land and the course of events opening anxious skies says:

> the age-old proud stones
> lost their strength and fell, and the waters of Daya
> stank with the bodies of my ancestor.
> (ibid, 62)

The image of 'door' appears suggesting contextual meanings with reference to life, death and faith. This poem appears as 'a dark cave' with full of mythical and historical references waking the reader into complex spiritual and psychological expressions regarding the reminiscences of the poet for his land.

Mahapatra attacks on false traditions prevalent in our society, for contributing in the grief of people in Indian. He begins often with the archaic symbols, "ganga and jamna"; their piety and sacredness and many conceptions in Hindu religious mythology associating the same with the "red leper group" (*Svayamvara*., 18) symbolising the absence of grace and relief from sufferings. The poet when refers to the male domination and exploitation of women in the name of tradition, compares with the "white prayer of demure jasmine that drops dead each morning" (ibid, 19) Exactly in the same way, "good widow is fitted in a male pyre" (ibid). Through these examples, the poet underlines, the ills in the Hindu society. The white colour of jasmine and the widows in white clad symbolise pathos in this context. The male pyre adds into the already pathetic image of pyre.

Mahapatra as earlier mentioned, was not having very good relations with his mother. Still, image of mother with all its tenderness and love occupies his conscience from the mythical sources. He refers once in the lines, "Mother, you have everything to cry about, if your son is dead" (*A Father's*...13) in relation with the death of a twelve year old boy for the proud Konark temple. The other time, same mother, he refers with double standards, treating the girl child in rivalry. The poet says.

> A ten-year-old girl
> combing her mother's hair,
> where crows of rivalries
> are quietly nesting.
> (*The Lie*...17)

Mahapatra here marks the traditional Indian approach towards the girl child, women, unknowingly snatching the rights of their own gender and favouring the male hegemony traditionally.

Scanned by CamScanner

Mahapatra often attacks the social evils misleading the masses with the age old foolish things and, unwinds the shackles of traditional hierarchy. The poet attacks on the "Silence named God" when, in secret, hears the "wailing flutes of burnt-out rice fields" (ibid, 86). The poet here blames his Lord Jagannath the incarnation of Lord Krishna, with his symbolic "flute" for doing nothing to save his people from the drought. The quite often used image of "crows", add into the fitful atmosphere of pain. The psychological gap addressed through the term "empty spaces" suggests the blankness in mind. The mechanical image of "Time losing its hand" (ibid) has been used to show not having control on things in the present. The poet very minutely picks up the ill beliefs from the traditional Hindu society. The image of "Like damp clouds and widows deaden the light of the sun" (ibid) suggests the ill treatment and stigma of being bad omen attached with the widows in our society.

Mahapatra never forgets to safeguard rights of women by taking their plight for discussion continuously. His metaphoric images full of suggestive meaning express his angst against the traditional social forces, often leaving the reader puzzled with meaning. His attribution in the line, "while society draws its fateful circle round you again" (ibid) suggests a lot regarding the life of women in India. The 'fateful circle' is symbolic of religious faith and its teaching implied in the scriptures like *Manusmriti*. The images used of "puppets dancing at the doors of temples and men owning women" are conceptual to represent women in their genuine condition in Indian society.

Deaths, Hunger (of belly and loin) with poverty, prostitution, orthodoxy, superstition have been the issues of deep concern for Mahapatra. The poet time and again ensures his concern and plight for these issues being present in our society in abundance. Hunger has been used as a symbol by the poet, representing two things, first the need for food and another, the need for physical desire. Both are biological needs. The poet in his famous poem "Hunger" (ibid, 46) elucidates upon one of his experiences during his visit to the unfortunate place in Orissa. The expressions used by the poet are full of emotions of both kinds: emotions of sexual need and of embarrassment and sympathy.

The poet, when met the fisherman, was "with heavy flesh on his back" (ibid) symbolising desire to have sex. But, when he listens to the offer given by a father to him, feels the plight behind through his movements. The poet puts in the words, "trailing his nets and his nerves" (ibid). The poet observes very seriously, the emotions and sentiments of the man and records his observation through the words, "I saw his white bone thrash his eyes" (ibid). The poor man's helpless situation has made him stand with this unkind and unpleasant offer born out of hunger. The poet says, "Hope lay perhaps in burning the house I lived in" (ibid) suggests his helplessness in improving the situation and agony. The words expressed by the fisherman, "my daughter, she's just turned fifteen.... Feel her" (ibid) are having double edges. They pierce through the heart of the sensitive listener and at the same time, give solace though vicarious, to the one, who is eying on feeding his stomach by the end of the day. The poet shocked by the experience and the heinous condition the man was in, metaphorically replies in the words, "The sky fell on me and the father's exhausted wife" (ibid). Thus, the evil of hunger has ruined the society in our time appears through heart-felt imagery and symbols.

Scanned by CamScanner

Mahapatra is an excellent craftsman; his choice of words and his skill to transform into phrases, clauses, utterances and sentences with a definite sound, rhythm and rhyme and to form a structure his own is unique. The poet's subtle use of words and the following diction with multiplied meaning is remarkable. The lines,

> The fisherman said: will you have her, carelessly
> trailing his nets and his nerves
> (*The Lie...*46) and
> This is history. I would not disturb it: the ruins of stone and marble,
> the crumbling wall of brick, the coma of alienated decay
> (ibid, 26)

Mark the alliteration and appropriateness of words resulting into aesthetic appeal, is praiseworthy. His diction is not only to satisfy the reader but, it intensifies the aesthetic sense. Grammaticality has been the structural feature of postmodern poets; seems to be an integral feature of Mahapatra's poetry. His expressions are flawless and we seldom come across slip in the structure of the sentences and structure of the poem as well. The poet practises free verse, without metre and rhyme is the feature of his being postmodern; but, he compensates the same, through his diction and sound.

His famous poems *Relationship*, "Hunger" and "Dawn at Puri" are the best examples in the same line, as mentioned earlier. The aphoristic and idiomatic expressions used by the poet evoke the mythical stories from Hinduism, mark the lines from *Relationship*: "For now I touch your secret order, / embarrassed *yoni*,.... How would I pull you out/ of the centuries of fallen stone? / How would I hold the *linga* in the eye/ until the world is made all over again? " (*The Lie...*71) The myth of *yoni and linga* in relation with Lord Shiva and the philosophy attached, shapes his vision of destroyed surrounding due to the curse of the deity.

Conclusion:

Thus, imagery used by the poet is incidental, not often integral to the theme of the poems but, expressing the ideas, the poet wishes to express. Many ideas in his poems have not been expressed openly but through imagery. So, in Mahapatra's poems, Imagery proves to be the theme of the poem suggesting many things. Overall, the poet owes his relationship to many English poets, for the language creating sensuality like Keats, surreal expressions like William Blake and Metaphysical poets and the epic conventions like Milton. His own language with all these added flavours together results into the sublime expressions one witnesses in his poetry. Its buoyant stream displays the imagination and extremely sensitive approach of the poet. The imagery and symbolism displays his relationship with the things from the land of his birth. The life with all its 'grief games', a term used by the poet, appears through his words, often descended from his heart full of emotions and feelings. The poet never uses words from *Odia*, but his English words are none the less in carrying his burden of bones and flesh he shares with his fellow human beings.

Scanned by CamScanner

References:

- Inamdar, F. A. "The Symbolic Mode in Poetry". The Poetry of Jayanta Mahapatra: A Critical Study. Ed. Madhusudan Prasad. New Delhi: Sterling Publishers, 1988.
- King, Bruce. Modern Indian Poetry in English. Delhi: O. U. P., 1987.
- Mahapatra, Jayant. A Father's Hours. Calcutta: United Writers, 1976.
- ---. "Mystery as Mantra". Door of Paper: Essays and Memoirs. Delhi: Authors Press, 2007.
- ---. The Lie of Dawns: Poems 1974-2008. Delhi: Authors Press, 2009.

2024 - 2

Indexed Journal with
www.sjifactor.com
Impact Factor
7.264 (2021)

ISSN 2278-3199

Volume - 10, Special Issue - 02, Oct. 15, 2021

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed
National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

'Special Issues on Current Challenges In front of Indian Society'

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

'Special Issues on 'Current Challenges in front of Indian Society'

ISSN 2278-3199
Volume - 10, Special Issue - 02, Oct. 15, 2021.

Indexing Journal with www.sjifactor.com
Impact Factor 7.264 (2021)

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on.....

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar Dist. Bhandara.

Editor

Dr. Rahul Bhagat

Professor & Head, Department of Sociology, S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar Dist. Bhandara – 441912

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE, TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmorcollege.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

- CONTENTS -

	Title of Paper	Author Name	Page
1.	Grey Shades of Covid Lockdown in Urban Pockets of India	Anjali Tendulkar	...1
2	Education and Caste Based Discrimination	SonuKahali/Sipra Sagarika	.. 4
3	New National Education Policy and Indian Society	D. S. Shendbharkar	.. 8
4.	Effect of Covid-19 on Unorganized Workers in India	Rita Chandaram	...11
5.	Covid-19 and Issue of Migrant labourers	Salma Aziz	...15
6	Impact of Covid-19 on Indian Economy	Shrikam Nityanath	.. 18
7	New Agriculture laws and Farmers Movements	Kavita Kanholkar	...22
8.	Impact of Covid-19 on Indian Society	Pradeep patil	.. 25
9.	Unemployment Causes and Effects	Devesh Kamble	...28
10.	Issues and Challenges in Indian E-Business	Milind Gulhane	...30
11.	Impact of New Education Policy: Challenges & Opportunities	Pradhnya Kaoull	...32
12.	Issues and Challenges of Scheduled Caste in Rural India	Milind Ghate	...35
13.	Challenges and Opportunities in Indian Commerce Education	Rekha Gulhane	...38
14.	Challenges in the Life affecting the sensibility of youth	Mangesh Shamkure	...41
15.	Current Social Challenge: Inequality in Gender	Pramila Bhujade	...43
16.	Causes of Poor Social Status of Tribal Youth in India	Naresh Dhurve	..46
17.	Impact of National Education Policy 2020	Sunil Nimaswure	..50
18	The Benchmarking Pedagogical Changes in Translation...	Vijay V. Warhate	..53
19.	Impact of Covid-19 Pandemic on Physical...	Mohammed Ajaz Sheikh	...57
20.	Role of Social Media in Combating Coronavirus	Munia Harisingh	...59
21.	Major Issues in from of India	Radheshyam Dipte	..62
22.	Impact of Covid-19 on Indian Society	Mangala Ambadkar	...66
23.	Domestic Violence in Indian Society in pandemic	Kavita Hedaoo	...69
24	Effect of Covid-19 on Indian Society	Ramesh Dhere	...72
25.	Farmer Protest and Three Farms Laws-2020	Ajay Choudhary	...74

8. Singh, Yogendra. Essays on Modernization in India. Manohar, New Delhi: Manohar 1999 Print.
9. Srivastav, Ramesh K. Humour in Fine Point Someone: What not to do at IIT, Tapan K. Ghosal& R.K. Chetan Bhagat: The Icon of Popular Fiction. New Delhi : Prestige Books International, 2014 Print.
10. Vadivelrajan, Dr.R. "Socio-scientific Issues & Fraud in Chetan Bhagat's "One Night @ The Call Center" International Journal of Development Research Vol 6 No. 5 2016 pp. 7959-7962. http://www.journalijdr.com/socio-scientific-issues-fraud-chetan-bhagat

Current Social Challenge: Inequality in Gender

Dr. Pramila Haridas Bhujade, Head & Assistant Professor, Department of Sociology, Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur. Mobile No 7507824398.

Abstract: Gender inequality is the social problem by which men and women are not treated equally. The treatment may arise from distinctions regarding biological, psychological or cultural norms prominent in the society. Some of these distinctions are empirically grounded while others appear to be socially constructed. Studies show the different experiences of genders across many domains including education, Life expectancy, personality, interests, family life, careers and political affiliation. Gender inequality is experienced differently across different cultures and it also affect people. Gender inequalities and their social causes, impact India's sex ratio, women's health over their lifetimes, their educational attainment and economic conditions. Research shows gender discrimination mostly in favour of men is many realms including the workplace. While Indian laws on rape, dowry and adultery have women's safety highly discriminatory practices are still taking place of an alarming rate, affecting the lives of many today.

Key words: Gender, discrimination, differences, property inheritance.

Introduction: Gender means social, cultural and psychological pattering of differences between male and female. Gender inequality unequal treatment between male and female 1. Gender the socio- cultural differentiation of man and woman. 2. The way society distinguish men and women and assign them social roles. Inequality in gender basically discrimination from the male against the female in all kind of opportunities.

Gender inequality could be at – 1. Home, 2. Workplace, 3. Education, 4. Healthcare, and 5. Living.

Objectives: 1) To highlight the roles and duties of person in patriarchal setup. 2) To know effect of Gender. 3) Describe the role of society and awareness is curbing the Gender bias.

Methodology: The secondary sources were used for collect data such as several, books, articles, online resources and websites.

Inequality in Gender: A casual factor of violence against women. India has the lowest and the declining gender ratio. In General 940 females against 1,000 males as per 2012 census.

Sex ratio and child sex ratio (0-6) years India

Year	Sex rate	Child Sex ratio
1991	927	945
2001	933	927
2011	940	914

Source – census of 2011

Gender inequality interlinked with social and economic forms of inequalities:- Male child enjoy all the best in food, cloth, living and education. Whereas Female child is treated as a burden. The marriage expenses and dowry has to be taken care by the girl's parents. The male child is considered as caretaker of the parents during their old age.

Reason for the inequality in India it is much diversified and complex way. In Indian society Birth of a son is celebrated. Birth of a daughter is filled with pain. Sons are grown up with love, respect, better food and proper health care. Boys are encouraged to be outgoing. Girls are encouraged to be homebound.

All these differences are gender differences created by the society. It is the patriarchal system in India just to be blames for the discrimination. Efforts have been taken to break the mould. Provide space for female membership in the joint family. Equal share in the family property among the female and male descendants. But in spite of this the female exclusive discrimination subordination has continued because of the patriarchal values. The male child right to final to the parents. Funeral right only man can perform it is here the social basis of gender inequality and gender discrimination germinate. Birth of male child has become a social necessity this increased female foeticide. The status of women in Indian has been subject to many great changes over the past few millennia. From equal status man and women very low status the history of India even been politics are needed to reshape social welfare and gender inequality and society limits government ability to act on economic incentives. There are gender disparities in human rights, resources, economic opportunities and political right. However women in India continue to face violence such as rape, acid throwing, dowry killings, prostitution, and sexual assault. Women enjoyed equal status and rights during the early Vedic periods. However 500 B.C. the status of women declined. Mughal period the status of women become decline although reform movements allowed women to be admitted to religious orders, women in India faced

Confinement and restrictions. In modern India women have held high post including President, Prime minister, and Speaker of the Loksabha, Leader of the political party, and Leader of the opposition.

Influence on Economy: No society, No nation, No country civilised the power of woman Gender inequality has adverse impact on development goals. It hampers the overall well-being because blocking women from participation in social, political, economic activities can adversely affect the whole society. Invest in human capital is the effective means of reducing poverty and encouraging sustainable development, Women get less education compared to male. Women get less employment opportunities house hold and family responsibility This has impact of the economy of the country. Critical aspect of gender inequality unequally resources access and possess in society. This relation is moreover economic organisation has become established law different and political organization. Many of consider female dominated profession nurse, teacher and male dominated profession driver, electrical engineer. In service sector women occupy the service sector jobs at higher rates than men. These days' women in India have stormed all male aspects. Piloting, top-photographers, economic sector, engineers, Truck driver. Female considered all previous male dominated in India changes in societal forms in cultural and traditional influences Mind-set can only change this scenario. Inequality of gender in work place – when workers perform the same work but one group of workers is paid more than another. To bring changes in the society through Media, Civil society, Youth. Women and girls should contribute a lots.

Inequality of Gender at home: Women labour force increased. Women are expected to put their education and career goals on hold to raise children. There are factors which hinder them like lack of facility, financial, condition, social, cultural Regional aspects. 54% of Indian women are literate compared to 76 percent of men, In villages women are discouraged to take education. However when it comes to secondary education girls are still advantaged. Moreover women's employment rates are low and seem to have declined in recent years. In the rural area girl children are made to perform household and agricultural work. Thus one is the major factors role that limit girl's education. Girls work such as Cleaning the house, preparing the food, looking after the siblings the elderly and the sick person, grazing the cattle and collecting fire wood.

Physical safety of the girl and fear sexual harassment are other reasons that obstruct girl's education. Sexual harassment is violence. Other factor limiting female education-poverty. Economic role is a main role. In families with many children, where costs exceed the income of the family. Girls are the first to be denied schooling. In the urban areas there is a difference in the opportunities that girls get for education and employment. Lack of education they do home workers, seasonable labour. There is a little benefits in educating a girls when she works in the market place or field. Though the chances for girls are less. Whenever given the opportunity of girls have excelled more than boy. But the more girls left out from education.

Inequality of Gender over Property Inheritance: Women suffer from unfair and biased inheritance and divorce laws. Rules Laid down by Manu in 200 B.C – "by a young girls and young woman, or even by an aged one nothing must be done independently, even in her own house." In Childhood a Female must be subject to her father, in youth to her husband, when her father is dead to her sons, a woman must never be independent. Laws entitles a wife or daughter to some property after the death of a husband or male relative. Laws discriminate against women by entitled a daughter only to half the inheritance that a son would receive all male relatives or spouse the right to-1) administer women's wealth 2) requiring estates to distribute property only after consulting male beneficiaries prohibiting women. From owning certain types of property. Research has been done on the gender distribution of property assets and to determine effects of intra household asset distribution on women's economic security. The lack of control over income and assets shows economic inequality

Inequality in Healthcare and Gender: Women face discrimination from the childhood. Gender disparity and nutrition. Gender determinant of malnutrition among the children and malnutrition is a frequent direct cause of death among girls below age 5 Girls are breast fed for shorter duration in infancy. In childhood and adulthood, males are fed first. Adult women consume 1000 calories per day. Than man according to estimates. Nutritional deprivation has two major consequences for women's 1) They never reach their full growth potential and 2) Suffer from anaemia, which are risk factors in pregnancy. This condition results in Women and infant deaths and Low birth weight infants. Women receive less healthcare facilities than men. In primary stage parents discriminate their girl children by neglecting them during illness As the adult they get sick health as a result. Many women in rural areas die time of child birth. Due to easily preventable complications women social training tolerate to suffering from childhood. Female ratio decline because of family background.

As a Result necessary to obtain a son preferably the first male child for – Inheritance, Marriage and Procreation become inevitable social necessity. This necessity became most cherished desire of the parents. Second value of male child grand value gradually so acceptable. Segmented to girl child. Death of young girls in India exceed those of young boys by over

200,000 each year. Every 6th infant death is due to gender discrimination.

In India the study conduct by the association when first male child born there is no discrimination against the next child even if it happens to be female baby. The gender is high even male 900 and female 1000 male child. When the first children are female the ratio is as low as 219 female babies per 1000 male babies. The reason is that parents give rise patriarchal values. They give traditional value hand over to the productively generations.

Scope for Improvement: The constitution of India ensures gender equality in its preamble as a fundamental right but also empowers the state to adopt measures of positive discrimination in favour of women by ways of legislation, reservations and policies. Women find place in local governance structure, overcoming gender biases. One billions woman's elected in a local panchayat. 1993-1/3 seat reserved for women in local body.

The pre-natal Diagnostic Tech 12 Act in 1994 – a step in removing gender discrimination. This Act prenatal test and female foeticide. The government also announce the national policy for empowerment of women in 2001. Brings but advancement development and empowerment of women. The government drawn National policy for empowerment of women which is a policy statement outlining the state's response to problems of gender discrimination. This is issue to rethink on is and strategies women dignity and rights. UN secretary General Kofi Annan, "Gender equality is more than goal in itself. It is a precondition for meeting the challenge of reducing poverty, promoting sustainable development and building good governance".

There is a need for new kinds of institutions new norms and rules that support equal relations between women and men. "Today woman are organize themselves to meet the challenges that hamper their development. In a carefully control study women embrace digital technology more than man, despairing the stereotype of 'Techno phobic women".

Digital information and communication technologies have the potential to provide access to Employment, Education, Income, Health Services, Participation in various field, Protection and Safety.

So if women are provided with modern information and communication technologies, these digital tools give them an opportunity to fight inequalities in the work place and at home. Thus it is rightly said man and woman are like two wheels of a carriage. The life of one without the other is incomplete.

Conclusion: The women of today are strong, intelligent and constitute 49% of our population their labour and hard work in several areas today is considerable. It is rightly said that you can't ignore a woman as she is the force to back as despite facing several patriarchal barriers. Suppressions, dominance and violence, She has emerged stronger. They play a vital Role in the social, economic – political, cultural process apart from being good homemakers. Their various achievements tell us that they certainly contribute at home, society and community and also in national development. Their work and labour should be recognized and appreciated to make them empower in the process of growth and development for the betterment of society.

References:

1. *Economic Dimension of Gender in equality – A Global perspective by James H. Rives*
2. *Preventing violence against women and children by Ronald F Taylor*
3. *Sociology of Gender. Rege. Shirmala 2003. New Delhi. Sage. Publications.*
4. *I Much Toward a history of words showing the only use with the back verso, Rahman. 1977. I'S Ke. Alc*
5. *Judith Butler Gender Trouble feminism and the subversions of identity.*
6. *John Grimera: Female Geaure.*
7. *https://www.gale.com/intl/primary-sources/womens-studies*
8. *https://www.epw.in/journal/2017/21/web-exclusives.html*
9. *https://en.wikipedia.org/wiki/disability_studies.*

2021-22

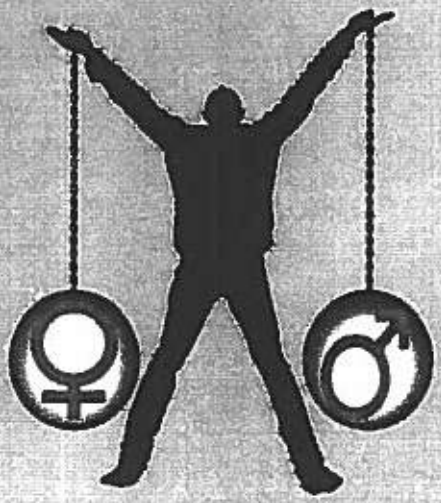
Indexed Journal with
www.sjfactor.com
Impact Factor
7.251 (2021)

ISSN 2278-3199
Volume - 10, Issue - 02, July - December, 2021

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE & SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

- CONTENTS -

	Title of Paper	Author Name	Page
1.	Problem of Resettlement and Rehabilitation	Premala Anil Kumar	...1
2	Trend of Population Growth in Assam and Its Diverse Impact	Anjan Jyoti Borah	...4
3.	Jayanti- Re-emergence of Lost Voice	Ajay Chaudhary	...8
4	Role of Government Funding in Research & Publications	Ganesh Ghatole	...12
5	Social Resistance in JP Dutta's Cinema: 'Ghulami'	Lavina Shekhawat	...16
6	Right to a Wholesome Environment Under Article 21.....	M. L. Dharmapurikar	...20
7.	The Study of Government Policies and International....	Vinayak Sakharkar	.24
8	Social Media and Academic Libraries	Varsha Meshram	.29
9.	Communal Problems: Communal Violence	Chandrashekhar Malviya	...33
10.	An Analytical Study of ICT in Open Education...	Pramila Bhagwat	...36
11.	A Review on Rural Development Schemes....	Dipak Pal	..40
12	Dignity of Labour and Social Justice	Varsha Bhujbal	..44
13.	Environment Awareness through the Education and ...	Ajaykumar Mahhansi	...47
14.	Television and Social Change in Rural Marathwada....	S. K. Rathod	.50
15	Coming of Age: Depiction of Women in the lyrics of Hindi..	Shamali Gupta	...54
16.	Global Warming and Environment Degradation	Surendra Pawar	...58
17.	Mass Media in our Indian Society	S. L. Mulgahi	...61
18.	Thematic Interpretation of T. S. Eliots....	Manisha Khirno	...64
19.	वर्तमान परिवेश का विद्यार्थियों की सर्वांगीणिक सुरक्षा पर होनेवाला प्रभाव	तिलक पाडाणकर	...67
20	आधुनिक समाज और लिंगभाव	किरण गायकवाड	...70
21.	आदिवासी जनजाति की ऐतिहासिक विरासत	प्रविणकुमार परकाळदेव	...73
22.	प्रेमचंद के उपन्यास और समस्याएं	इंदु कर्नेनिया	...75
23	भवन का संविधान और नगरिय उपयोजन एक विहंगम दृष्टिक्षेप	वसंत पेंडाम	. .77
24.	भारतीय संविधान में समाविष्ट मूल्य	अनिलकुमार पुरा	...80
25	सामाजिक सुधार आंदोलन	योगराज धोंग	. .82
26.	शिक्षण आयोग: जानकार	सुधीर इसरांय	...84
27.	समकालीन भारत में भ्रष्टाचार का सामाजिक एवं आर्थिक विकास पर प्रभाव	दिनेश पवार	. .87
28	भटका विमुक्तांचे प्रशासन लोकसंख्या	अनघा वाघवकार	. .90
29.	'मांगपाटे': एक कथनात्मकशैली विवेचन	जयमाला लाडे	...92
30.	भटक्यांचे प्रवर्तन आणि अस्पृश्यांचे जीवन	बाबा भालेराव	.96
31.	भटक्यांच्या– विमुक्तांच्या साहित्यातील लोकदर्शन	आर. आर. शिरटे	...99
32.	डॉ. आंबेडकरांच्या विचारचे महत्व आणि उपयुक्तता	रमेश पोनमोडे	...101
33.	ग्रामीण नागरीक आणि कृषकसंस्कृतीचे लक्षणदर्शन	अनासने मोनी–ऐंभुर्णीकर	...104
34.	लोकसंख्या वाढ: एक सामाजिक समस्या	राजेंद्र भारसाखडे	...107
35.	अन्न सुरक्षा योजना	विजय कळसे	. .110
36.	देशातील उद्योगाचा इतिहास व आदिवासी लोकांचा उद्योग विकास	राजेंद्र कापसे	...112
37.	विटभट्टीतील आदिवासी मजदूरी	गणपत उईके	. .115
38.	पारिजातातील शिक्षणाचा, संशोधन देणाऱ्या कायदे आणि उपाययोजनाची	विजय काकडे–चौधुडे	...118
39.	विद्यार्थ्यांमधील विज्ञान प्रकृतीचे आणि त्याचे शैक्षणिक संपादन	डॉ. एम. शिंदकर	...120
40.	सिंदेवाही आदिवासीतील व्यायामाचे महत्व	बंडू चांदेकर	.. 123
41.	महानंद राज्यातील दुग्धव्यवसायातील उत्पादनाचे शिखर अभियान	विजय रावते	...127
42.	ग्रामीण विकास आणि परिवर्तनात दूरदर्शन माध्यमाचा प्रभाव	गणपत पुलकेवे	.. 130
43.	भारतीय महिलांची सामाजिक स्थिती	अंजनाबाला सहारे	...133
44.	डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारक मानवमुक्तीचे परिवर्तनवादी चिंतन	लक्ष्मण गायनारे	. 136
45.	पुनर्वसनातील मध्य व्यवस्थापनेतील: एक आढावा आकाने	विजय शेंडे	...139

An Analytical Study of ICT in Open Education in South India

Dr. Pramila Haridas Bhujade, Head and Assistant Professor, Department of Sociology, Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

Abstract : In the Modernization Era, The contribution of open education and distance and online learning courses is increases. These changes have caused educational institutions, administrators and teachers to rethink their roles teaching methodology and vision for the future. ICT will prepare the next generation for future lives and careers. Modernization and knowledge era innovations in Technology have also led to increased use of ICTS in all open education sectors. This research article explores and analys various potential future developments. This paper also focuses upon the importance of using new technologies in open education system, which is significant for teachers possibility in order to implement into teaching as the method of collaborative work in order to develop the skill required. This research article also addresses the opportunities posed by the integration of ICT in various aspects of higher education in the present knowledge era and various challenges related to ICT in the Indian Education system.

Keywords: *Information and communication (ICT), open education, online learning courses, modernization, challenges.*

Introduction : In knowledge and digital world, education is a basic needs of individual. Open education is an educational movements founded on openness, with connection to other educational movements such as critical pedagogy, and with an educational stance which favor widening participation and inclusiveness in society. Open education broadens access to the learning and training traditionally offered through formal education system and is typically offered through online and distance education. The qualifier 'open' refers to the elimination of barriers that can preclude both opportunities and recognition for participation in institution based learning. One aspect of openness or 'opening up' education is the development and adoption of open educational resources in support of open educational practices. Universities which follow such practices include the open university in India is the Best (1) Delhi university's distance Education Institute School of Open Learning. (2) Indira Gandhi National Open University, New Delhi. (3) Symbiosis Centre for distance learning, Pune. (4) Dr. B.R. Ambedkar Open University. (5) Sikkim Manipal University, Directorate of Distance Education.

Objectives of ICT in Open Education : 1. To develop distance education with national contents. 2. Use of e-resources for the training of curricular subjects. 3. To develop a system of collecting and spreading educational information. 4. Improvement in learning space and achievements. 5. To promote technology literacy among student in open education. 6. Access of various tools and applications for learning and skill development.

Methodology : Descriptive methods are used for present article.

Data Collection : Secondary sources are used for data collection we use internet, social science journals, and website and published periodicals.

Review of Literature : Lalit Bhushan, S. Waghmare, et-al (2014) studied "Role of Information and Communication Technology in Higher Education : Learner's perspective in rural medical schools. They concluded that there is a need to foresee the role of technology in education and take appropriate measures to equip the stakeholders for adequate and optimum application on the same. **Uttam kumar Pegu** studied. "Information and Communication technology in open education in India : challenges and opportunities" (2014). The study revealed that ICT enabled education will ultimately lead to the democratization of education and it has the potential for transforming open higher education in India. **Manisha, Anju** studied "The role of ICT in open higher education in India." (2014). The study revealed that ICT play vital role as a strong agent for change among many educational practices. Mooij (2007) states that differentiated ICT based education can be expected to provide greater reliability, validity, and efficiency of data collection and greater ease of analysis evaluation, and interpretation at any educational level.

Open Education in India : Open education is part of a broader openness movement. It has origins, particularly in higher education, in the

17th century in the thinking of John Amos Comenius, who proposed open access to education as a core goal. Returning to openness in higher education, the post war era of the 1960's and 1970's faced a "worldwide crisis in education." Combs (1968 p.4) as education systems responded slowly to the demand for higher education in an era of scientific and economic prosperity requiring new models to meet the needs of a much larger and diversified group of lifelong learners. This conditions led to the establishment of open and distance education systems globally, which itself developed many innovative and progressive ideas of how to meet the educational needs of large and diverse learner populations. The establishment of open education today as a growing part of mainstream education, particularly in higher education, is directly linked to the development of open education universities beginning in the 1970's.

Role of ICT in open Education in Higher – Learning Institutions : In this modernization digital world, the internet plays an important role in the education sector. Since the internet follows the concept of information and communication technology (ICT), it helps in empowering the technology into educational activities. It has proven the power which can change the entire world. ICT role in higher education is basically used for improving quality, widening access and enhancing operational efficiency across all the functions. It creates new dynamics in higher education both at micro and macro levels. In the open education provides quicker and easier access to more extensive and current information. Following are some of methods discussed which clearly justifies the role of ICT in open higher education.

Major ICT Initiative in Open Higher Education : Various initiatives in the recent past several projects have reduced the costs and provided transparency in education. India has taken up major initiatives which portray the significant role that ICT plays in realm of open higher education development in term of content delivery and quality education.

1) Gyan Darshan was launched in 2000 to broadcast educational programs for school kids, university students and adults.

2) Gyan Vani is another such important step with broad cast programs contributed by an institution such as IGNOU and IITS.

3) Under the UGC countrywise classroom initiatives, education programs are broadcast on Gyan Darshan and Doordarshan national channel every day.

4) E-Gyankosh which aims at preserving digital learning resources is a knowledge repository launched by IGNOU in 2005. Almost 95% of IGNOU printed material has been digitized by uploading to the repository.

5) The National programme of Technology enhanced learning (NPTEL) launched in 2001 is also another joint initiative of IITS and IISCs, which provides education through technology.

6) Srishi, the society for research and initiatives for sustainable technologies and institutions is facilitating the use of ICT for strengthening the capacity of grassroots inventors, innovation and entrepreneurs who are engaged in conserving bio-diversity.

7) Eklavya initiative - Uses the internet and television to promote distance learning. This concept is a distance learning joint initiative by the IIT and IGNOU which was inaugurated by Prof. Murli Manohar Joshi, Honourable Minister, HRD, on 26th January 2003.

8) IIT Kanpur has developed Brihaspati, an open source E-learning platform. They also have entered into a strategic alliance with NIIT for providing programmes through virtual classroom.

9) The Spoken Tutorial Project is the recent initiative of the 'Talk to a Teacher' activity of the national mission on education through information and technology, launched by the Ministry of Human Resources and Development, Government of India in the year 2015 school children, college students, working professionals, retired professionals, teacher, trainers, research scholars, software users and developers are their major target groups.

10) In the 2009, the government approved the landmark "National Mission on Education on through ICT" scheme. This is a centrally sponsored scheme submitted by the Ministry of HRD and approved by the Cabinet Committee on Economic affairs (CCEA). The mission focuses on a variety of initiatives aimed at developing and standardizing digital content for Indian Higher Education Segment.

Benefits of ICT in the field of Open Education : E-Learning – E learning or electronic learning is general term which refers to computer enhanced learning. This is commonly associated with the field of Advanced Learning. Technology,

a concept which deals with both the technologies and methodologies associated with learning using networked or multimedia technologies.

Following are its advantages :-

1. Combine education methodology is possible while balancing family and work life.

2. Eliminate time and geographical barriers in education for learners as well as teachers.

3. Approach of new educational methodologies.

4. Collaboration of group teams is possible via ICT.

B. Online collaborative learning : This open online collaboration involves interaction between learners and faculty members through the web. This interaction can occur in one of the subsequent modes.

A) Synchronow interaction : This means interaction "at the same time." If involves interacting with a faculty member and other learners via the web in real time using technologies such as virtual classrooms.

B) Asychronous interaction : This means interaction "not at the same time". If enables learners to interact with their colleagues and faculty member by interacting through email or any other digital mode at their own convenience.

C) Distance Learning : It is a kind of open education, where scholars work on their own at home or at the office and communicate with faculty and other students via digital modes such as mail, electronic forums, videoconferencing, chat rooms, instant messaging etc. Distance learning is also known an open learning. Most distance learning programs include a vital classroom. Because the internet and world wide web are accessible virtually from anywhere and from all the computer platforms, they serve as the foundation for many distance learning systems. ICTs also allow the students to create digital resources like digital libraries where the student, teacher and professionals can access research materials and course material from any place at any time. Such facility allows the networking of academics and researchers and thus sharing of important teaching material leads to quality enhancement in teaching and learning.

Advantages in Open Education :

1. **Motivating factor :** Internet acts as a motivating tools for many students. Young people are very captivated with technology. Educators must take this interest excitement and enthusiasm about the internet for the purpose of enhancing learning. Internet provides the enthusiastic learners with additional learning activities which are not readily available in the classroom.

2. **Fast Communication :** The internet provides fast communication across any geographical barriers. Students can now join collaborative projects which involves student from different cities, states, countries or continents.

3. **Curriculum Personalization :** Students within a batch of a typical classroom environment have to follow the same pace of a learning program which allows even poor achievers to muster the material. This undermines the progress of talented students. With the use of academic management platforms and limiting accessibility constraints through mobile learning curriculum can now be easily personalized for every student. Learning management system will keep track of the advancements of every student in the class, thereby ensuring the core material will be covered by everyone, and also gives the best achievers an opportunity for in-depth intensive teaching.

4. **Assessment of Learning :**

5. **Co-operative Learning :**

6. **Locating Research materials**

7. **Effective teaching and Learning :** Even the formost teacher have to use universal teaching strategies to deliver course material to student in the traditional classroom. ICTs make personalized instruction possible through the adjustment of learning strategies and content to each individual student. This approach has become highly popular in E-learning, but it may also be implemented within the classroom when selective delivery of digital content becomes an element of personalized instruction.

8. **Acquiring varied writing skills :** If students are required to published their work on the internet, they need to develop hypertext skills. These basic skills help student gain experience and motivate them in non-sequential writings in open education.

Benefits of ICT in open education In South Asia :

A) **Students :** Increased access, Flexibility of content delivery, Combination of work and education, Learner Centered approach, Higher quality of education and new ways of interaction in open.

B) **Employer :** High quality, cost effective professional development in work place in open education. Upgrading of employee skills,

increased productivity. Developing of a new learning culture. Sharing of costs and training time with the employees. Increased portability of training in open education.

C) **Government :** To reach target groups with limited access to conventional education and training in open education. To ensure the connection of educational institutions and curricula to the emerging networks and information resources in open education. To promote innovation and opportunities for lifelong learning in open education. To support and enhance the quality and relevance of existing educational structures in open education. Increase the capacity and cost effectiveness of education and training systems.

Challenges of ICT in Open Higher Education :

A) Affects the bonding process between the teacher and the student as ICT becomes a communication tool rather than face to face conversation which results in an increase in the transactional distance.

B) India lacks the necessary infrastructural facilities to benefit from ICT as most of the ICT infrastructures like the internet, telefax, e-mail etc. are dependent on different service providers across India. These services become hectic for the learners and attract unbearably high skills.

C) There is a need to provide basic training to all stakeholders in ICT.

D) Also, since not all teachers are experts with ICT, they may be slow in updating the course content online which can slow down the learning among open education students.

E) It also creates a digital divide among the class as student who are more familiar with ICT will reap more benefits and learn faster than those who are not as technology savvy.

F) Affects the bonding process between the teacher and the student as ICT becomes a communication tool rather than face to face conversation which results in an increase in the transactional distance.

Conclusion: The increased use of information and communication technologies tools has brought many changes to teaching and learning at all levels of Higher Open Education Systems resulting in quality enhancements and growth traditional forms of teaching and learning are slowly being converted to online and virtual environment. There are many endless possibilities with the integration of ICT in the open education system. The teaching community is able to reach remote areas and learners are able to access qualitative learning environment from anywhere and at any time at their free will. In the open education teacher and trainers to adopt technology in their teaching styles to provide pedagogical and academic gains to the learners.

ICT plays a vital role in open education in being a strong agent for a change among many educational practices by conducting the online exam, pay online fees, accessing online books and journals.

Thus ICT in open higher education improves teaching learning process, provides the facility of online learning to the thousands of learners who cannot avail the benefits of open higher education. ICT enabled education will ultimately lead to the democratization of education and it has the potential for transforming open higher education to the next level in India.

Reference:

1. *Prof. Usha Avrachat (2021) Role and significance of ICT in Higher education. March 2021*
2. *Ved Prakash (2007) Thrust in Growth and financing of Higher Education in India, Economic and Political weekly (August – 4) : 3249 – 3258*
3. *Anu Sharma, Kapil (2011) Role of ICT in the process of teaching and learning. Journal of Education and Practice. Vol. 2, No. 5. PP1-6.*
4. *Neeru Snehi, "ICT in Indian Universities and Colleges : Opportunities and Challenges Management and change, volume 13. Number 2 (2019)*
5. *https://dmpolitei.org.*
6. *https://en.m.wikipedia.org*
7. *https://www.jrcaiso/open.org*
8. *https://www.ecoer.org*

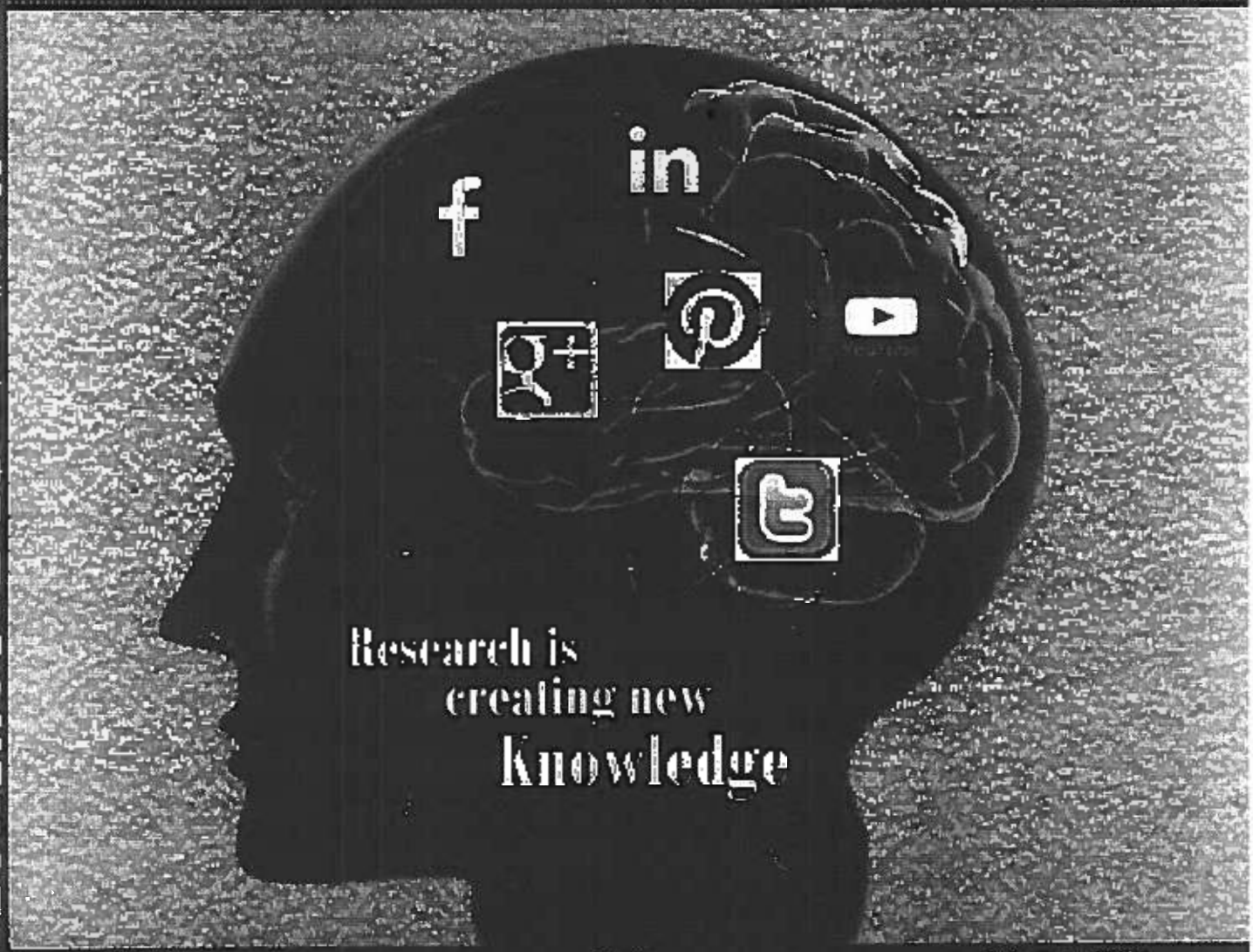
2021-22

A HALF YEARLY PEER REVIEWED REASERCH JOURNAL
KNOWLEDGE RESONANCE

KNOWLEDGE RESONANCE

ISSN : 2231-1629
A HALF YEARLY PEER
REVIEWED REASERCH JOURNAL

A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal

Vol 10 No.2 July-Dec. 2021

Research Journal Publication Committee
Dr. M. K. Umathe College, Nagpur

Vol 10
No.2
July-Dec.
2021

19. महाराष्ट्र मे वृध्दाश्रमो में रहने वाले वृध्दो की आयु संबंधी बीमारियों की स्थिती 72
डॉ. राजेंद्र बगाटे
20. गोंदिया जिल्हे के मागासवर्गिय जनसंख्या का चिकित्सक अध्ययन 80
डॉ. बी. के. जैन
21. 'मोहन राकेश' तथा 'निर्मल वर्मा' की कहानियों में अकेलेपन का चित्रण 84
डॉ. बालाजी जोकरे
22. डफला जमातीचे समाजशास्त्रीय अध्ययन 87
डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)
23. महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता–भारतातील सार्वजनिक व्यवस्था व ग्रष्टाचाराच्या विशेष संदर्भात 91
डॉ. विकास वैजिनाथ टाचले
24. उमरेड तालूक्याच्या ग्रामीण समुदायातील धर्मांतरित बौध्द समुदायाची शैक्षणिक स्थिती 94
डॉ.रमेश एम. घोनमोडे
25. कलम 370 नंतरचे जम्मू काश्मीर 98
प्रा. लक्ष्मन बाबाराव यादव
26. नौकरी करणाऱ्या विवाहीत स्त्रियांवर कोरोना–19 विषाणुचा झालेला मानसिक, शारीरिक, आर्थिक परीणाम व समस्या 101
प्रा. अनिल रा. गावंडे*, प्रा. डॉ. श्याम एस. खंडारे**
27. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शैक्षणिक कार्याचे योगदान 103
नितीन उध्दवराव जाधव
28. बंजारा समाजातील स्त्रीयांची संस्कृती आणि बदल 106
प्रा. डॉ. उल्हास एन. राठोड
29. वृद्धावस्था: याहून आणि जागरूकता 109
डॉ. कविता आर. बोरकर
30. सेवानिवृत्त ज्येष्ठ स्त्रियांना निवृत्तीनंतर येणाऱ्या मानसिक समायोजन समस्यांचे अध्ययन 112
लक्ष्मी सीताराम डायोळे
31. साठोत्तरी मराठी ग्रामीण कथासाहित्य 115
डॉ. मधुकर वि. नंदनवार
32. कोव्हिड–19 चा असंघटीत क्षेत्र व स्थलांतरीत कामगारांवरील परिणाम: एक दृष्टीक्षेप 119
डॉ. सुनिल शिंदे
33. अनुवादीत कादंबरीतील मर्म 122
प्रा. रिता वाळके (डंभाळे)
34. गांधीवादी विकास प्रतिमान: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन 124
डॉ. डी. डी. भोसले
35. सरकारी कंपन्याच्या खाजगीकरणाचा परिणाम 127
डॉ. सुधीर सुरेश ढोरे
36. कोविड–19: भारतातील शैक्षणिक ग्रंथालयांसमोरील आव्हाने आणि संधी 130
डॉ. एकता मेनकुदळे
37. भार प्रशिक्षण कार्यक्रमाचा 10 मी. एअर राय्फल नेमबाजांच्या क्रीडा कार्यमानावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास 133
डॉ. मोहित राजेंद्र शिंदे*, अनिता स्वप्निल चेन्नापट्टन**, सौ. पूनम मोहित शिंदे***
38. भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेसमोरील आव्हाने 137
डॉ अरूण महादेव सरख

ISSN 2231-1629
Knowledge Kaleidoscope
IMPACT FACTOR 5.012
July – December 2021- Vol. 10 No. 2

डफला जमातीचे समाजशास्त्रीय अध्ययन

डॉ. प्रमिला हरीलाल भुजाडे (गडपवार)
विभागप्रमुख, सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग
यशवंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर

गोषवारा :
भारत हा वैविध्यतेने नटलेल्या विविध जाती, धर्म, पंथ यांनी संपन्न असलेला खंडप्राय देश आहे. भारताचे भौगोलिक क्षेत्रफळ 32,87,263 चौरस किलोमीटर आहे. क्षेत्रफळाच्या निकषाप्रमाणे भारताचा जगामध्ये सातवा क्रमांक लागतो. भारताची उत्तर–दक्षिण लांबी 3,214 कि.मी. व पूर्व पश्चिम लांबी 2,933 कि.मी आहे म्हणूनच भारताला उपखंड असे संबोधले जाते. भारतात एकूण 29 घटक राज्य व 7 केंद्र शासीत प्रदेश आहेत. प्रत्येक राज्यात डोंगराळ व पर्वतीय प्रदेशात वास्तव्यास असलेल्या विविध जाती, प्रथा यांनी आपले सांस्कृतिक स्थान आजतागायत जपून ठेवलेले आहे. भारतामध्ये विविध प्रकारच्या जाती जमाती एकत्रित राहताना दिसून येतात. त्यातीलच एक महत्त्वाची जमात म्हणजे डफला आदिवासी जमात होय.

शब्दांकन :
डफला, जमात, वैशिष्ट्यपूर्ण.

प्रस्तावना :

डफला ही एक जमात आहे. हे आदिवासी लोक नेफाच्या सुबनगिरी विभागात राहतात. हा भाग पर्वतश्रेणीनी व्यापलेला असून समुद्र सपाटी पासून चार ते पाँदा हजार फूट उंच आहे. डफलांचे मूलस्थान कोणते व ते त्यांनी कोठा सोडले, याविषयी काहीच माहिती उपलब्ध नाही. पण सर्व डफला आपल्याला आबो तेनी नामक एक पुरुषाचे वंशज मानतात आणि हिमालयाच्या अतिपूर्वेकडील सुपुंग नामक एका ठिकाणी आपले मूळ वास्तव्य होते, असे समजतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. डफला आदिवासी जमातीची पार्श्वभूमी माहिती करणे.
2. डफला आदिवासी जमातीच्या समस्या जाणून घेणे.

संशोधनाचे गृहितक :

1. डफला आदिवासी जमाती अत्यंत आर्थिक बिकट अवस्थेत जीवन जगत आहे.
2. डफलांच्या सामाजिक, शैक्षणिक, अंधश्रद्धा, विवाहविषयक समस्या वाढतच जात आहे.

संशोधन आराखडा :

प्रस्तुत संशोधनात वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा उपयोग केला गेला आहे.

तथ्य संकलन :

प्रस्तुत संशोधनात दुय्यम स्तोत्राचा उपयोग केला आहे.

संशोधनाचे महत्त्व :

डफला जमात जी हिमालयाच्या पायथ्यांशी राहणारी आहे, शास्त्रोक्त अभ्यासानंतर ज्या समस्या उजागर झाल्या त्यातून ज्या काही उपाययोजना योजिल्या जातील, कदाचित त्यांच्या समस्या निराकरणास महत्त्वपूर्ण सिध्द होऊ शकतात.

तक्ता क्रमांक – 1

महाराष्ट्र राज्याची लोकसंख्या व आदिवासी लोकसंख्या

अ. क्र	जनगणना वर्ष	राज्याची एकूण लोकसंख्या	आदिवासी लोकसंख्या हजारात	टक्केवारी
1	1951	39,554	2,397	6.06
2	1971	50,412	3,841	7.62
3	1981	62,784	5,772	9.19
4	1991	78,937	7,318	9.27
5	2001	96,879	8,577	8.85
6	2011	1,12,374	10,510	9.35
स्त्रोत : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2013–14				

पुरुष वेशभूषा :–

डफला पुरुष कमरेभोवती एक जाडे भरडे कापड गुंडाळतात. एका रानटी झुडपाच्या धोंडयापासून विणलेल्या धोंगडयाने ते छातीपासून अर्धा मांडयापर्यंतचा भाग झाकून घेतात. क्वचित एखादा पुरुष त्यावर चामडे पांघरतो. सर्व पुरुष गळयात वेशधरणाप्राप्त रंगीबेरंगी मण्यांच्या माळा घालतात याशिवाय पितळेच्या साखळया, रानडुकराचे व हिरणांचे सुळेही त्यांच्या गळयात असतात. त्यांच्या डाव्या हातात केसांची कडी व उजव्या हातात बांगडया असतात. कमरेभोवती ते वेताची अनेक कडी घालतात व गुढघ्यांखाली विणलेल्या वेताचे बंद बांधतात. याशिवाय ते आपल्या अंगावर तिबेटी तलवार, चाकू, गाळण्या–तांबडया पट्टयांची लोकरी पट्टी व तंबाकू आणि चिलीम यांची पिशवी बाळगतात. मस्तकावर विणलेल्या वेताचे शिरस्त्राण घालतात. विविधरंगी पिसे शिरस्त्राणात खोचून त्याची शोभा वाढवतात. केसांची वेणी घालून कपाळावर तिचा आंबाडा घालतात. त्याला 'पोखूम' असे नाव आहे, त्यात सुमारे एक फूट लांबीची पितळी सळई आडवी खोचतात. मस्तकाभोवती विणलेल्या वस्तूंची पट्टी बांधतात. तिच्यावर घासुच्या बारीक घंटा बसवतात, कानात यलमे घालतात.

स्त्री वेशभूषा :–

स्त्रिया कमरेभोवती पट्टयापट्टयांचा व हिरवी किनार असलेला पदर नेसतात. त्याच प्रकारचे ब्लँकेट उत्तरीय म्हणून घेतात व ते उजव्या खांद्यावर बांधतात. कोसाचा अंगरखा गुनेवर घालतात किंवा त्यांची वेणी घालून ती मस्तकाभोवती गुंडाळतात. मुलींचे केस अनेकदा मानेवर मोकळे सोडलेले असतात. त्यांच्या गळयात रंगीबिरंगी मण्यांच्या खूप माळा असतात. याशिवाय पितळी साखळया, धातूच्या घंटा, चहाचे चमचे इत्यादी वस्तूही त्या गळयात घालतात. त्या कानात मोठमोठी यलमे व हातात बांगडया

घालतात. पायात घोटयाजवळ गच्च बसणारे विणलेले वेताचे बंद घालतात. पण त्यामुळे त्यांच्या सौंदर्यात घर पडण्याऐवजी पाय मात्र आवळले जातात. पूर्वी ऊफला स्त्रिया कापसांचे सूत बनवून जाळे भरके कापड विणीत, पण हल्ली हे लोक आसामच्या बाजारपेठेतून गिरण्यांचे विविध रंगाचे विशेषत: काळे आणि लाल सुती कापड खरेदी करु लागले आहेत. ऊफला गावपुरुष व पुरोहित सरकारने दिलेला लाल कोट अंगात घालतात. सुवनसिरी विभागात वेत व बांबू खूप वाढतात. ऊफलांचे हे कल्पवृक्षच होत. त्यांच्या रोजच्या जीवनात त्यांचा विविध प्रकारे उपयोग होतो. बांबूपासून ते पाण्याची मोठी, मद्याचे पेले, चमचे, बशा, चिमटे, चिलिम, टोपली, घरचा, धनुष्यबाण, भाते, भाते इत्यादी विविध वस्तू बनवतात. वेतापासून ते दोऱ्या, दोरखंड, नाजूक चटया, टोपल्या, पिशव्या पंखे, कंगवे इत्यादी वस्तू तयार करतात. सागवानच्याही ते पिशव्या वगैरे वस्तु बनवतात, ऊफला लोक कापूस पुष्कळ पिकवतात, पण तो ते अपातानींना देतात व त्याच्या बदली त्यांच्याकडून तांदूळ व डुकरे घेतात. लोखंडापासून तलवारी व चाकू बनवतात, त्याचप्रमाणे ते मौंडा व घांदी यांचे दागिनेही घडवतात.

व्यवसाय :-

ऊफला हे उत्तम शिकारी आहेत. प्रत्येक पुरुषाकडे स्वत:चे धनुष्य, साधे व विषारी बाण, काता व लाल माकडाच्या शेपटयाची पिशवी व वस्तू असतात. मुलाला शस्त्रसंधानाचे शिक्षण लहानपणीच मिळते, शिकार हा ऊफलांचा आवडीचा उद्योग आहे. कारण त्यामुळेच त्यांना मांस खायला मिळते. काही वेळा जंगलात सापळे लावून ते पशुपक्ष्यांना पकडतात. ऊफलांना मासेही आवडतात, नदीच्या पात्रात बांबू व लाकूड यांचे बांध घालून त्यात ते मासे पकडतात, ऊफला लोक डुकरे, गायी, शेळया, कोंबडया व कुत्रे पाळतात. शेती हा ऊफलांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. ते झूम पध्दतीने शेती करतात. तीन चार वर्षे एका जागी पीक काढल्यावर ती जमीन नापीक होते व त्यांना दुसरी जागा शोधावी लागते. शेतीच्या जागेतील झाडे तोडणे हे फार कष्टाचे काम असते आणि पुरुषच ते करु शकतात, झाडे तोडल्यावर ती काही दिवस वाळू देतात व मग त्यांना आग लावतात. हे काम डिसेंबर ते मार्च या महिन्यात चालते, स्त्रियांचीही काही शेते असतात, त्यातली झाडे घरातील पुरुष गावच्या पुरुषांच्या मदतीने तोडतात. मदतीला येणाऱ्यांना त्या जेवायला वाढतात व हवे तितके मद्यही देतात.

आहार:

भात, मांस, भाज्या, मक्यांची भाकरी, रताळ्यासारखे कंद, बांबूचे कोंब व मद्य हा ऊफलांचा आहार होय. रोज ताजे मांस मिळणे शक्य नसल्यामुळे हे लोक मांस धुरी देऊन वाळवून ठेवतात व प्रसंगाप्रसंगाने पाण्यात भिजवून खातात. त्यांच्या सर्व धार्मिक व सामाजिक प्रसंगी मद्याला महत्त्वाचे स्थान आहे. टिनी नामक धान्याचे मद्य त्यांना अधिक आवडते. तांदूळाच्या मद्याने पोट दुखते तर मक्याच्या मद्याने लोके दुखते, अशी त्यांची समजूत आहे.

पूर्वज :

सर्व ऊफला आपले तोनी या पुरुषाला आपला पूर्वज मानतात. त्याचा नातू रिगडो याला डोडुंग, डोंला व डोयुंग असे तीन पुत्र होते. या तीन मुलांच्या नावातरुन ऊफलांचे तीन वर्ग पडले आहेत. त्यापैकी पहिल्या दोन वर्गाचे ऊफला संख्येने अधिक असून डोयुम ऊफला अगदी कमी आहेत. या तीन्ही वर्गात परस्पर रोटी बेटी व्यवहार होतो. या वर्गाचे गोत्र व कुळे एकाच गोत्रात व कुळात लग्ने होत नाहीत.

कुटुंब व्यवस्था :

एक ऊफला कुटुंबात एक कर्ता पुरुष, त्याच्या बायका व मुले एवढी माणसे असतात. गृहस्थ पुरुष बहुधा सर्वात मोठया पत्नीकडे राहायला असतो पण आळीपाळीने तो सर्व स्त्रियांकडे जातो. पहिली पत्नि वृध्द किंवा बाळ असल्यास तो दुसऱ्या पत्नीकडे राहतो. काही वेळा ऊफला कुटुंबात कर्त्या पुरुषाचे सख्खे किंवा चुलत भाऊ व त्यांची कुटुंबे राहतात, पण एकाच घराशील ही कुटुंब एकमेकांपासून स्वतंत्र असतात, त्यांची शेती व धान्याचे कोठारही येगळे असते. सर्व कुटुंबातील सर्व पुरुष एकमेकांच्या शेतात आळीपाळीने काम करतात. कुटुंबातील लहान मुले वडीलांप्रमाणे वागतात व आजोबा यांचीही आज्ञा पाळतात. वरिष्टांची आज्ञा पाळायला मुलांना लहानपणापासूनच शिकवतात. मुले गोठी झाली म्हणजे घरातला कर्ता पुरुष घरच्या व्यवहारापासून मुलांच्या सल्ला घेतो, ऊफलांची कुटुंब पध्दती पितृसत्ताक आहे, वंशावळ लक्षात राहील अशी खबरदारी ते मुलांचे नाव ठेवतानाच घेतात. बापाच्या नावाने ते अंत्याक्षर ते मुलाच्या नावाने आद्याक्षर असते. उदा. हेरिंच्या मुलाचे नाव रिगडो असे असते.

स्त्री दर्जा :

ऊफला लोकांत स्त्रियांच्या हक्काबद्दल काही कायदेशीर तरतूद नाही. स्त्री ही विकत घेतलेली मालमत्ता असून, नवऱ्याचा तिच्या शरीरावर पूर्ण हक्क असतो. अशी ऊफलांची धारणा आहे. त्यामुळे पतीने पत्नीला मारझोड केली किंवा प्रसंगी तिला ठार मारले, तरीदेखील तिचे नातेवाईक त्याबद्दल कायदेशी इलाज करु शकत नाहीत. धार्मिक क्षेत्रातही ऊफलाच्या स्त्रियांना काही अधिकार नाही. घरातल्या व्यवहारात मात्र त्यांना पुरेसे स्वातंत्र्य असते. ऊफलांच्या घरात प्रत्येक पत्नीची स्वतःची येगळी चूल असते. तिच्या मालकीची थोडी शेतजमीनही असते. त्यात ती स्वत: खपून पीक काढते. कापणीच्या वेळी नवरा तिला मदत करतो. तिने काही कोंबडया, डुकरे किंवा बकऱ्या पाळलेल्या असतात. याशिवाय सरपण गोळा करुन आणणे, रताळी, अळंबी, काळया वगैरे आणून मुलांना त्या शिजवून घालणे, हे ही काम तिलाच करावे लागते. रोज नवऱ्याला जेवायला घातलेच पाहिजे, असे तिच्यावर बंधन नसते. सर्व बायका आपसात त्याबद्दल काय ते ठरवतात, पण पतिनिष्ट स्त्री मात्र आपल्या नवऱ्याला रोजमरा तरी देतेच. तिबेटातील लोळी नसलेल्या घटा (मणी) धातूच्या थाळया तालू, या मौल्यवान समजल्या जाणाऱ्या वस्तू मोठया पत्नीच्या ताब्यात असतात व ती त्या गुपचूप जमिनीत पुरुन ठेवते. गृहव्यवस्थेत तिलाच जास्त अधिकार असतो.

प्रसूतीप्रथा:

मूलही विंयू देवतांची देणगी आहे, असे डफला समजतात. बाळंतपण बहुधा कोंयडयासाठी तयार केलेल्या जागेत होते. प्रसुतीथ्या दुसऱ्या दिवशी पुरोहिताला बोलावतात, तो ओंबडीच्या पिल्लाच्या यकृतावरुन कौल शकून पाहतो आणि मुलाचे नाव ठेवतो, मुलीचे नाव महिन्यानंतरही ठेवतात. नामकरणाच्या दुसऱ्या दिवशी आप्तेष्टांना मद्य देतात किंवा शक्य असल्यास जेवणही घालतात. प्रसूतीनंतर सहा दिवसांनी स्त्री घरातले कामकाज करु लागते. बाळंतीण होताना स्त्री अडली, तर ती विंयूंची अवकृपा समजून त्यांना बलिदान करतात. बाळंतपणात स्त्री मेली आणि कोंबडीच्या अंड्याच्या लकुणावरुन तिचे मूल दुर्दैवी आहे, असे ठरले, तर आईसरोबरच त्या जिवंत मुलालाही पुरुन टाकतात. पहिले सहा महिने मूल आईच्या किंवा दुसऱ्या कोणत्या तरी स्त्रीच्या हातावर असते. नंतर त्याला कोणाच्या देखरेखाखाली झोळीत ठेवतात.

विवाहप्रथा :

डफला पुरुष अनेक बायका करतात. त्यांची ते जी अनेक कारणे सांगतात, त्यापैकी काही अशी शेतात काम करण्याकाही त्यांना स्त्रियांची गरज असते, हे पहिले अनेक लग्न केल्याने लैंगिक विषयात विविधता अनुभवायला मिळते, हे दुसरे, पुष्कळ संतती मिळते, हे तिसरे व सामाजिक प्रतिष्ठा लाभते, हे चौथे होय. एकच पुरुषाने अनेक बायका केल्यामुळे इतर काही पुरुषांना बायको मिळणे अवघड होत असेल, असे वाटते, पण प्रत्येक लग्नाच्या वेळी कन्याशुल्क द्यावे लागत असल्यामुळे आणि सर्वांनाच ते परवडण्यासारखे नसल्यामुळे बायकांच्या संख्येला आपोआपच मर्यादा पडते, शिवाय अविवाहीन मुलाला, जनक भाऊ सोडून, त्याच्या बापाच्या मालमत्तेचा भाग म्हणून स्वयं विधवाही पुष्कळदा भार्या म्हणून उपभोगायला मिळतात.

कन्याशुल्क प्रथा :

कन्याशुल्क देवून कधू मिळवणे, हा लग्नाचा आदर्श प्रकार समजला जातो. पण काही वेळा डफला तरुण यापेक्षा इतर मार्गांचाही अवलंब करतात. प्रेयसीला पळवून आणणे हा त्यातला एक मार्ग होय. एखाद्या पुरुषाने मिच्या आईबापांकडे कन्याशुल्काचा एखादा हफ्ता दिलेला असेल तर मात्र आईबाप अशा पळवून नेलेल्या मुलीला शोधून घरी आणतात. मग तिचा प्रियकर कन्याशुल्क देतो व त्यातून पहिल्या पुरुषाकडून घेतलेले शुल्क त्याला परत केले जाते. काही वेळा डफला पुरुष आपल्या भावी सासऱ्याच्या घरी दोन वर्षे काम करतो व मग त्याच्या मुलीशी लग्न करतो. डफला पुरुष आतेबहिणीशी लग्न करीत नाहीत, पण मावशीशी मात्र करतात.

राजकीय जीवन :

भारत सरकारचे प्रशासन सुरु होण्यापूर्वी डफला लोकांचे जीवित व वित्त सुरक्षित नव्हते. वारंवारसारीक भांडणावरुन डफला लोक एकमेकांचा जीवही घेत असत. शत्रूने आधी त्यांच्यापैकी कोणाला ठार मारले असेल, तर शत्रूपैकी कोणालाही ते ठार करीत. चोरीसारख्या अपराधाबद्दल ते शत्रू पक्षाकडच्या स्त्री पुरुषांना पकडून आणीत, ठार मारलेल्या शत्रूचा डावा पंजा कापून घेऊन डफला पुरुष परत आपल्या प्रदेशात येत. मग सर्व जण जमून वसाट युजिंग म्हणजे लाकडाचा व बांबूचा मांडव बांधून त्याच्यावर तो कापून आणलेला हात ठेवीत व त्यावर ओढे मद्य ओतीत. मग सर्वपुरुष आनंदाने बेहोश होऊन नृत्य करीत. पुरोहीत त्यावेळी मंत्र म्हणत. नंतर तो हात एका विशिष्ट झाडाच्या खोडाला बांधून ठोकून टाकीत आणि त्या हातावर बाण मारीत. ते पकडून आणलेल्या शत्रूचा पाय खोडयात अडकवून ठेवीत मग त्याचे आप्तेष्ट त्याबदल दंड भरुन त्याला सोडवून नेत अन्यथा त्याला गुलाम म्हणून त्यांच्याकडे राहावे लागे.

दैवधर्म :

डफलांच्या मते विंयूचे वास्तव्य सर्वत्र असते. त्यापैकी काही विंयू देवता उपकारक असतात. आने डूबूनी किंवा सुर्यमाता ही कृपाळू असते आणि तिच्या कृपेनेच माणसाला संतती व संपत्ती मिळते. तिला ते मिथूनाचा बळी देतात, दोजिंम, थापोम, जेंगटे इत्यादी विंयू माणसांना आजारी पाडून त्यांचा बळी घेतात, म्हणून विंयूंना बळी देऊन संतुष्ट केले जाते, बळी देण्यासाठी घराच्या जवळच युजिंग नावाचा बांबूचा मांडव असतो, त्याला मृतात्मेतांचे प्रतीक मानतात. बळी द्यायचे प्राणी त्या प्रतीकाला बांधून ठेवतात. बळी दिलेल्या प्राण्याची यकृते बाहेर काढून त्यापासून शकून घेतात. डुकरे आणि मिथुने यांचे रक्त बांबूच्या मांडवात गोळा करतात व गरम करुन कुळातले लोक ते पितात. डफला लोकात पुरोहिताला फार मान असतो व धार्मिक विधिप्रमाणेच जन्म, मृत्यू, बळी इत्यादी प्रसंगातही त्याची आवश्यकता असते. रोग्याला औषध देण्याचे कामही तोच करतो.

मार्तिकप्रथा :

डफला लोक घराच्या जवळच प्रेते पुरतात. पुरायच्या जागी बांबू व लाकूड यांचा मांडवा उभारतात आणि ते पाने व पशुची शिंगे यांनी शृंगारतात. मृताबरोबर मक्याचा भोपळा व भाताची मळकी मृताचे पाथेय म्हणून पुरतात. पुरलेल्या जागेजवळ संध्याकाळी अग्नी पेटवतात व तिथे अन्न आणि मद्य ठेवतात.

डफलाच्या समस्यावरील उपाययोजना :

- सर्व स्तरावर होणारे आदिवासी शोषण थांबविणे त्याकरीता प्रभावी उपाय योजना आखणे.
- समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून डफला जमात दूर होत गेली. तिला मुख्य प्रवाहात समाविष्ट करणे. त्याकरीता दळणवळणासाठी साधने वाढविणे, शैक्षणिक विकास घडविणे व शास्त्रीय उत्पादन पध्दतीची माहिती त्यांना करुन देणे.
- या आदिवासीमध्ये आत्मविश्वासाचा अभाव आहे. त्यांच्यावर होणारा अन्याय व शोषण यामुळे त्यांच्या जीवनात तरुणांना व त्यांच्यातील नव्या नेतृत्वाला स्वतःचा विकास करण्याचा आत्मविश्वास निर्माण करण्याचे शिक्षण देणे.

- तोटयात जाणारी डफला आदिवासींची शेती किफायतशीर होऊ शकेल अशी उपाययोजना करणे व त्या योगे आदिवासींचे जीवनमान उंचावणे.
- आदिवासी विभागात शेती व्यवसायात पूरक धंद्याचा अभाव आहे ती दूर करणे.
- आदिवासींना लागणारा कर्जपुरवठा सहकारी पध्दतीने करणे व त्यासाठी सहकारी संस्थांचे जाळे पसरुन त्याद्वारे पतपुरवठा करणे. आदिवासींच्या शेतमालाला योग्य भाव मिळवून देणे व त्यांच्या दैनंदिन गरजा भागविणे.
- डफलांच्या स्त्रीयांकडे बघण्याचा दृष्टिकोण नकारात्मक आहे. त्यामुळे प्रबोधनाद्वारे स्त्रीदर्जा उंचावण्याचा प्रयत्न गरजेचे आहे.
- विवाहविषयक वयात अंतर असल्यामुळे स्त्रीला अनेक अत्याचाराला पुढे जावे लागते, त्यामुळे संवैधानिक स्वरुपाने विवाह योग्य वयाचे काटेकोरपणे झाल्यास स्त्रीयांना संरक्षण प्राप्त होऊ शकते.
- प्रबोधनाच्या माध्यमातून किंवा लोकगीतातून प्रचलित असणाऱ्या अंधश्रध्दांचे प्रमाण कमी करता येऊ शकते.

संदर्भ ग्रंथ

1. *गारे गोविंद (2002) भारताच्या संदर्भात आदिवासी जमाती कान्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे पृ. 2, 20.*
2. *भारतीय संस्कृतिकोश, तिसरा खंड संपादक : पंडित महादेवशास्त्री जोशी. भारतीय संस्कृतिकोश मंडळ, 413 शनिवार पेठ, पुणे 2.*
3. *https://edgeofhumanity.com*
4. *https://www.clearias.com*
5. *https://indiantribalheritage.org*
6. *https://jstog.org*
7. *https:// en.m.wikipedia.org*
8. *आदिवासी विकास विभाग माहिती पुस्तिका (2011–12) पृष्ठे 55 ते 63*

UPA NATIONAL E-JOURNAL
Interdisciplinary Peer-Reviewed Indexedjournal
Volume -8 ; Issue-1 (February-2022)
IMPACT FACTOR 5.473(SJIF)
ISSN 2455-4375

طنز و مزاح نگار شفیقہ فرحت

ڈاکٹر نصرت مینر

طنز کی تلخیوں کے ساتھ مزاح کی چاشنی کی اپنی تحریروں میں آمیزش ایک مشکل فن ہے۔ اس میدان میں خال خال ادیب ہی قدم رکھتے ہیں۔ طنز و مزاح کے وسیلے سے حقیقت کو بیان کرنا ہر ایک کے بس کی بات نہیں۔ اس دشت کے سیاحوں میں ایک اہم نام شفیقہ فرحت ہے۔ شفیقہ فرحت نے اپنے مضامین میں حقیقت کی عکاسی کی ہے۔ ہر تحریر اپنے دور کا آئینہ ہوتی ہے۔ شفیقہ فرحت کی تحریریں بھی اپنے دور کی سیاسی، سماجی، معاشرتی، اقتصادی اور تہذیبی قدروں کی ترجمان ہیں۔ طنز و مزاح سے پر ان کے مضامین میں ادبی لطافت کے ساتھ ساتھ معیاری رنگ و آہنگ بھی شامل ہے۔ ان کے مضامین کے عام سے موضوعات بہت خاص ہوتے ہیں۔ جس میں نہ صرف مزاح کا عنصر ہوتا ہے بلکہ طنز بھی حقیقت سے خالی نہیں ہوتا۔ قاری بھی غور و فکر کرنے پر مجبور ہو جاتا ہے۔ ان کی تحریریں قاری میں تجسس پیدا کرتی ہیں جس کا اختتام نہایت خوشگوار ہوتا ہے۔

موقع و محل کے اعتبار سے مختلف شعرا کے اشعار کا استعمال بھی کرتی ہیں۔

شفیقہ فرحت کی ولادت 26 اگست 1931ء کو ناگپور میں ہوئی 1951ء میں بی۔اے کیا۔ اردو اور فارسی میں ایم۔اے کرنے کے بعد جرنلزم میں ڈپلوما کورس کیا۔ غالباً پہلی ہندوستانی خاتون ہیں جنھوں نے جرنلزم کا کورس کیا۔ 1955ء میں انھوں نے "نگر نگر" کے نام سے ایک رسالہ نکالا۔ اس رسالہ میں رضیہ سجاد ظہیر، انور عظیم، قرۃ العین حیدر، پریم ناتھ بزاز، راجہ مہدی علی خاں، پرکاش پنڈت، سلام مچھلی شہری وغیرہ کی تخلیقات شائع ہوتی تھیں۔ اس رسالہ میں جن ادیبوں کی تخلیقات شائع ہوتی تھیں انھیں معاوضہ بھی دیا جاتا تھا۔ اس رسالہ کی مالی اعانت شفیقہ فرحت کے والد کے ذمہ تھی۔ مالی نقصان کی وجہ سے اس رسالے کو بند کر دیا گیا۔ علاوہ ازیں انھوں نے جیوا یونیورسٹی گوالیار سے 1978ء میں "نظیر اکبر آبادی شخص اور شاعری" کے عنوان سے پی۔ایچ۔ڈی کی سند حاصل کی۔ 1957ء میں پبلک سروس کمیشن کی طرف سے ان کا انتخاب بطور لیکچرر بھوپال کے مہارانی لکشمی بائی کالج میں ہوا۔ اس کے بعد حمیدیہ کالج میں درس و تدریس کی خدمات انجام دیں اور یہیں سے ریٹائر ہوئیں۔ ان کے مضامین سے ان کے وسیع مطالعہ، مشاہدہ اور تحقیق و تنقیدی بصیرت کا پتہ چلتا ہے۔ انھوں نے ڈرامے، افسانے اور تنقیدی مضامین بھی لکھے۔ لیکن ان کی اصل شناخت طنز و مزاح نگار کی حیثیت سے قائم ہے۔ اس کے علاوہ کئی مضامین اور خاکے ایسے ہیں جو شائع نہ ہو سکے۔ ملاحظہ کیجیے ان کے تعلق سے اردو کے نامور ادیبوں کے خیالات:

"محترمہ صحیح معنوں میں شگفتہ نگار ہیں۔ ان کے طنز میں گہرائی اور مزاح میں شگفتگی پائی جاتی ہے۔ ان کی تحریروں میں ایسے جملے جا بجا ملتے ہیں جنھیں پڑھ کر احساس ہوتا ہے جیسے پطرس بخاری کی روح ان میں سما گئی ہو۔"

(ماہنامہ شگوفہ۔ حیدر آباد، خامہ بگوش، اکتوبر 2008ء، صفحہ 25-26)

"ہمیں یاد ہے آپ نے لندن کی ایک ادبی تقریب میں اپنا مضمون "آکو پڑھا تھا جو بہت پسند آیا تھا۔"

(مشتاق احمد یوسفی)

(نیرنگ قلم، شفیقہ فرحت، اشاعت۔2003ء، مرکز ادب، بھوپال)

Published in Collaboration with
Faculty of Humanities & Social Sciences
Seth Kesarimal Porwal College of Arts & Science & Commerce, Kamptee

Dr. Nusrat Minero
Topic : Tanz-o-Mizah Nigar Shafiqua Farhat

"شفیقہ فرحت کے موضوعات بہت انوکھے اور اچھوتے ہوتے ہیں۔ ان کی فکر اور ذہن کی بے باکی، اسلوب کا تیکھا پن طنزیہ اور مزاحیہ ادب میں ان کی شناخت کو نمایاں کرتا ہے۔"

(اختر سعید خاں)

(لیڈر ما قلم، شفیقہ فرحت، اشاعت۔ 2003ء، مرکز ادب، بھوپال)

مضمون "تلاشی" میں حقائق کا انکشاف طنز کے تیر کے ساتھ اس انداز میں کیا ہے کہ قاری سوچنے پر مجبور ہو جاتا ہے۔ واقعات اس طرح بیان کیے ہیں کہ پوری تصویر آنکھوں کے سامنے آ جاتی ہے اور محسوس ہوتا ہے جیسے ہم اس منظر کو اپنی آنکھوں سے دیکھ رہے ہیں۔ عہدے کا غلط استعمال انسان کو ظالم بنا دیتا ہے اور یہ عہدے دار اپنے عہدے کے غلط استعمال سے بے قصور شہریوں کو روندنے کے لیے تیار رہتے ہیں اس پر اس مضمون میں روشنی ڈالی گئی ہے۔ طنز و مزاح نگار شگفتگی اور لطافت کے پیرائے میں طنز کے نشتر استعمال کرتا ہے۔ نہ صرف اوروں پر بلکہ خود پر طنز کرنے سے بھی گریز نہیں کرتا اور خود پر طنز کرنے کا حوصلہ ہر کسی میں نہیں ہوتا۔ "ہوئے ہم جو لے کے رسوا" ان کی اسی قبیل کی تحریر ہے۔ شگفتگی اور برجستگی ان کے طنزیہ و مزاحیہ مضامین کا اہم وصف ہے۔ ان کا منفرد اسلوب ان کی پہچان ہے۔ ان کے مضامین کے مطالعے سے قاری محظوظ ہوئے بغیر نہیں رہتا۔

طنز و مزاح نگار کی یہ خوبی ہوتی ہے کہ وہ سماجی، سیاسی اور معاشرتی برائیوں کو طنز کے ساتھ لطیف پیرائے میں بیان کرتا ہے۔ کہیں کہیں طنز غالب آ جاتا ہے۔ شفیقہ فرحت کے ابتدائی مضامین میں شگفتگی اور لطافت کا عنصر غالب ہے۔ ان میں "روم میٹ" زندگی یوں ہی گذر رہی جاتی" اور "کفایت شعاری" ایسے ہی طنزیہ مضامین ہیں۔ ان کی پر تجسس تحریریں قاری کو گرفت میں لیے رہتی ہیں جب تک مضمون مکمل نہ ہو جائے تجسس قائم رہتا ہے۔ بعد کے طنزیہ و مزاحیہ مضامین میں تلخی زیادہ ہے۔ ظاہر ہے عمر کے ساتھ ساتھ تجربات میں اضافہ ہوتا ہے۔ آگہی اور انسانی نفسیات سے واقفیت انسان کی ساری خوش فہمی ختم کر دیتی ہے۔ طنز و مزاح نگار کے لیے زندگی کے یہ تجربے اور مشاہدے اس کی تحریر کو پختہ تر کر دیتے ہیں۔

شفیقہ فرحت اردو طنز و مزاح کا ایک اہم نام ہے۔ اردو ادب میں خواتین طنز و مزاح نگار بہت کم نظر آتی ہیں۔ ملاحظہ کیجیے باجرہ سرور کے الفاظ میں:

"میں نے فون پر آپ سے کہا تھا کہ طنز و مزاح نگاری خواتین کو زیب نہیں دیتی مگر آپ کی کتاب پڑھ کر اپنے الفاظ واپس لیتی ہوں اور یہ محسوس کرتی ہوں کہ ابھی آپ کو وہ مقام نہیں ملا جس کی آپ بجا طور پر مستحق ہیں۔"

(لیڈر ما قلم، شفیقہ فرحت، اشاعت۔ 2003ء، مرکز ادب، بھوپال)

مجتبیٰ حسین کے الفاظ شفیقہ فرحت کے لیے:

"اردو کی واحد خاتون ہیں جنھوں نے طنز و مزاح کو بطور صنف سخن اپنایا اور اس کے ساتھ پورا پورا انصاف کیا برسوں سے لکھ رہی ہیں انہیں سب جانتے پہچانتے ہیں۔ ان کے بارے میں میری رائے کیا اہمیت رکھتی ہے۔"

(لیڈر ما قلم، شفیقہ فرحت، اشاعت۔ 2003ء، مرکز ادب، بھوپال)

"طنز کی کٹار سے" آلو" کے ساتھ ساتھ سماج کی ایسی پرتیں اتارتی ہیں کہ داد نہیں دی جا سکتی

(اقبال مجید)

(لیڈر ما قلم، شفیقہ فرحت، اشاعت۔ 2003ء، مرکز ادب، بھوپال)

شفیقہ فرحت کی کتابوں کے انتساب بھی طنز و مزاح سے خالی نہیں چند انتساب ملاحظہ کیجیے:

" ان شریف اور مظلوم ادیبوں اور شاعروں کے نام جو پچھلے دس پندرہ برسوں سے اپنی گراں قدر تصانیف بطورِ قرض حسنہ ہماری خدمت میں خلوص اور عقیدت کے ساتھ پیش کرتے رہے ہیں۔ اور جو اب اس رویہ کے صبر کر چکے ہوں گے کہ یہ اوراق لفظوں اسی قرض کی ادائیگی کی کوشش کامیاب ہے۔"

(لو آج ہم بھی، شفیقہ فرحت، مدھیہ پردیش اردو اکیڈمی۔ بھوپال، سن اشاعت 1981ء، صفحہ۔07)

"ان سلگتی کرنوں کے نام جو نیم پر چڑھتے ہی جا رہے ہیں"

(نیم چڑھے، شفیقہ فرحت، حیاتی پبلیکیشنز۔ بھوپال، اشاعت 2004ء، صفحہ۔03)

" ہر اس زندگی کے نام جو سرتاپا رانگ نمبر ہے"

(رانگ نمبر، شفیقہ فرحت، مکتبہ جامعہ لمیٹڈ نئی دہلی، اشاعت۔ 2011ء)

شفیقہ فرحت نے متعدد تصانیف قلمبند کی ہیں جس میں "لو آج ہم بھی" 1981ء، "رانگ نمبر" 1986ء، "گول مال" 1988ء، "چوں چوں بیگم" 1988ء (بچوں کے لیے)، "ٹیڑھا قلم" 2003ء، "نیم چڑھے" 2004ء طنز و مزاح پر مبنی مضامین ہیں۔ اس کے علاوہ تصنیف "چہرے جانے انجانے" 2003ء میں مختلف شخصیات پر خاکے لکھے ہیں۔ علاوہ ازیں انھوں نے بچوں کے لیے کہانیاں بھی لکھی ہیں۔

ہوئے ہم جو لے کے رسوا، سیانے چوہے، بھولے بھلائے وعدے، تعزیت ہماری، ہدایت نامہ برائے رسمِ اسکالر، تیری رائٹر دیکھ کر، زندگی یوں بھی گزر ہی جاتی، ضروری ہے بھولنا بھی، بعد سیکرٹری کے، تلاشی، حضرت ضمیر، فریڈم فائٹر، نیا قطب مینار، قسم کا سفر، ہیرو پھیری، لائن میں، کفن بھی مورینٹم کا، عرش سے فرش تک، دوا اور دعا، ان اور آؤٹ، گھاس اور شاعری، میری روم میٹ، زما دھوم سے نکلے، حضرت آلو وغیرہ ان کے طنزیہ مضامین ہیں۔ شفیقہ فرحت نے افسانے بھی لکھے ہیں۔ پاکستان سے نکلنے والے رسالہ "دوشیزہ" نے ان کے دو افسانوں کو بہترین افسانے کا خطاب دیا۔ "اللہ میگھ دے" اور "آخر شب کے ہم سفر" ان کے بہترین افسانے ہیں۔ "آخر شب کے ہم سفر" یہ افسانہ بھوپال گیس المیہ سے متعلق ہے۔

طنز و مزاح نگار شفیقہ فرحت کا معاملات و دنیا کو تخلیقی سطح پر بیان کرنے کا انداز ان کے فہم و فراست کا بین ثبوت ہے۔ تنقید کو مزاح اور رمز کے جامہ میں پیش کرنے کے ہنر سے وہ بخوبی واقف ہیں۔ طنز و مزاح نگار کی یہ خوبی ہوتی ہے کہ وہ طنز کو براہ راست پیش نہیں کرتا بلکہ اسے مزاح کے پردے میں چھپا کر پیش کرتا ہے۔ طنز و مزاح نگار کے لیے جو سیاسی شعور درکار ہوتا ہے وہ شفیقہ فرحت میں بدرجۂ اتم موجود ہے۔ سیاسی، سماجی، تہذیبی غرض یہ کہ زندگی کے ہر پہلو پر ان کی گہری نظر ہے۔ حالات کے جب اگرچہ شفیقہ فرحت کو ان کا صحیح مقام نہیں مل سکا مگر ان کی طنزیہ اور مزاحیہ تحریریں کسی طور دوسرے مزاح نگاروں سے کم تر نہیں۔ لکھنے ادب میں وہ ایک منفرد مقام پر فائز ہیں اور اگر خواتین طنز و شگفتہ نگاروں پر نظر ڈالی جائے تو وہ سب سے آگے نظر آتی ہیں۔

حوالہ:

1۔ لو آج ہم بھی، شفیقہ فرحت، اشاعت۔ 1981ء، مدھیہ پردیش اردو اکیڈمی بھوپال
2۔ رانگ نمبر، شفیقہ فرحت، اشاعت۔ 1986ء، مکتبہ جامعہ لمیٹڈ نئی دہلی

3 - گول مال، شفیق فرحت، اشاعت۔1988ء، نئی آواز جامعہ نگر، نئی دہلی
4 - رشید احمد صدیقی شخصیت اور فن، ڈاکٹر سلیمان اطہر جاوید، اشاعت۔1976ء، دوسرا ایڈیشن، نیشنل بک ڈپو چار کمان، حیدر آباد
5 - ماہنامہ شگوفہ، حیدرآباد، اکتوبر 2008ء
6- ٹیڑھا قلم، شفیق فرحت، اشاعت۔ 2003ء، مرکز ادب، بھوپال
7 - نیم چڑھے، شفیق فرحت، اشاعت 2004ء، جیلانی پبلیکیشنز، بھوپال

ڈاکٹر نصرت مینو
اسسٹنٹ پروفیسر
شعبۂ اردو
وسنت راؤ نائک گورنمنٹ انسٹی ٹیوٹ آف
آرٹس اینڈ سوشل سائنسیس، ناگپور (مہاراشٹر)
Mobile Number :9503489743
Email Id : nusratshahid49@gmail.com

Dr. Sandip Masram

'ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार'
-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

(National Journal)

कोल्हापूर
NAAC Reaccredited 'A'
with CGPA -3.24 (in 3rd cycle)

ISSN : 2581-8848

VIVEK
RESEARCH JOURNAL

A Biannual Peer Reviewed National Journal of Multi-Disciplinary Research Articles

A Special Issue on

Indian Council of
Social Science Research
SPONSORED

विमुक्त और घुमंतू जन समुदाय : दशा और दिशा
(भारतीय साहित्य के परिप्रेक्ष्य में)

March, 2022

Scanned with OKEN Scanner

45	मराठी साहित्यातील भटक्या विमुक्तांची पृथगात्मकता : शंकरराव खरातांच्या संदर्भात	डॉ. चंद्रशेखर मधुकर भारती	185
46	शौक से नहीं, विवशता से घूमती है घुमंतू जनजातियाँ	डॉ. दीपक रामा तुपे	188
47	भटक्या विमुक्त जमातीच्या समस्या:- एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा. हरिश्चंद्र व्यंकटराव चामे	192
48	भटक्या विमुक्तांची वळवळ	बाळकृष्ण रेणके	196
49	भटक्या- विमुक्त जमातींची संस्कृती (वेरड, वैदू, बंजारा)	प्रा. प्रियांका अशोक कुंभार	199
50	महाराष्ट्र के विमुक्त घुमंतू की पहचान	सूर्यकांत भगवान भिसे	204
51	कबूतरा आदिवासी जाति की यथार्थ दासता : अल्या कबूतरी (उपन्यास)	श्री नीलेश जाधव	207
52	भटक्या विमुक्त जाती-जमातीचे सामाजिक जीवन चित्रण (निवडक साहित्यकृतीच्याआणिअनुषंगाने)	डॉ शर्मीला बाळासाहेब घाटगे	210
53	घुमंतु जनजातियों में बंजारा जनजाति का सामाजिक एवं अभिक्षेत्रिय अध्ययन	डॉ. संदीप रुपराव्जी गसराम	214
54	भारत के घुमंतु नारियों का जीवन	डॉ. युवराज माने प्रा. देवनाथ कडेल	217
55	मराठी कादंबरीत चित्रित भटक्या-विमुक्त जमातींचे सामाजिक जीवन	डॉ. स्वप्निल बुचडे	220
56	स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये आदिवासी भटक्या जमातींचा सहभाग	डॉ. अश्विनी रामचंद्र खवळे	227

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2584-8548

'घुमन्तु जनजातियों में बंजारा जनजातिका सामाजिक एवं अभिक्षेत्रिय अध्ययन'

डॉ. संदीप रुपसवजी मसराम
सहाय्यक प्राध्यापक - भूगोल
वसंतराव नाईक शासकीय कला एवं
समाजविज्ञान संस्था, नागपूर
मोबाईल – ८९८३७१८२३१
ईमेल – sandip.masram9@gmail.com

सारांश संज्ञा –

विमुक्त जाती-जमाती, घुमंतू जनजातिया, बंजारा घुमंतू जनजाति ।

प्रस्तावना-

भारत यह सामाजिक विविधताओं का देश है। भारत में सभी समुदाय के लोग अपना जीवन अपने शैली में व्यतीत करते है। इन सभी समुदायो की जीवन पद्धती, दिनिया, बोलीभाषा एवं सभ्यता भिन्न भिन्न प्रकार की होती है। मानव के मुख्य बस्ती के बाहर रहकर जंगलो में या मुख्य मानव बस्ती को लगकर बाजू में जनजातिया अपनी बस्ती बनाते है। वहा पर उनका स्वतंत्र कानून भी होता । इनमे से कुछ जनजातिया स्थानांतरण करते रहते है। एक जगह से दूसरी जगह भ्रमण करते है। उनके साथ संरक्षण तथा उपजीविका के हेतु पशु भी होते । इन जनजातियों को उनके कार्य , भाषा, सभ्यता तथा रहन सहन के आधार पर वर्गीकृत किया जाता है । विमुक्त तथा घुमंतू जनजातिया प्राचीन भारत से ही एक महत्वपूर्ण सामाजिक हिस्सा ।

भारतीय समाज के पैतृक और सामाजिक मानदंडो के अनुसार, कुछ जातीय और जनजातिया जो अपराध और खानाबदोश जैसे पर जि रही थी, उन्हें ब्रिटिश साम्राज्य में आपराधिक जातियों के रूप में पहचाना गया और आधिकारिक रूप से पंजीकृत किया गया । उनके हलकतों पर पुलिस का नियंत्रक था । उन्हें कुछ सीमित बस्तीयो मे पुलिस की निगरानी में रहने के लिए मजबूर किया गया । आवाजाही और रहने पर सभी प्रतिबंध हटा दिए गये थे। इसलिए, ६५ जातियों और जनजातियों को स्वतंत्र भारत में विमुक्त के रूप में जाना जाता है।

ब्रिटिश शासन के शुरुवाती दिनों में १७९३ के विनियमन २६ अधिनियम द्वारा कुछ जनजातियों को सरकारी स्तर पर अपराधियों के रूप में पंजीकृत करने और उनके अनुसार व्यवहार करने की प्रथा का प्रावधान लागू किया गया था । १८६० में भारतीय दंड संहिता लागू हुई। बाद में १८७१ में, आपराधिक जनजाति अधिनियम अधिनियमित किया गया और इस अधिनियम को १९२४ के आपराधिक जनजाति केंद्रीय अधिनियम में बदल दिया गया । ३१ अगस्त १९५२ को इसे समाप्त कर दिया गया और जिन जातियों और जनजातियों को अभी भी आपराधिक जनजाति के रूप में जाना जाता है । उन्हें विमुक्त जाती-जमाती के रूप में जाना जाने लगा ।

अध्ययन के उद्देश –

प्रस्तुत संशोधन पत्र के अध्ययन का उद्देश घुमंतू जनजातियोका अध्ययन करना है । घुमंतू जनजातियों में कई सारी जनजातिया आती है । घुमंतू जनजातियों में प्रमुख बंजारा घुमंतू जनजातिका सामाजिक अवं अभिक्षेत्रिय अध्ययन करना इस संशोधन पत्र का प्रमुख उद्देश है । इस संशोधन पत्र के उद्देश निम्नलिखित है.

१ घुमंतू जनजातियों में प्रमुख बंजारा घुमंतू जनजातिका सामाजिक अवं अभिक्षेत्रिय अध्ययन करना ।

२ घुमंतू जनजातियों में बंजारा घुमंतू जनजाति को वर्गीकृत करना ।

संशोधन विधी –

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2581-8848

प्रस्तुत संशोधन पत्र के लिए द्वितीयक जानकारी का उपयोग किया गया है। विभिन्न वैज्ञानिक एवं सामाजिक विषयों, शोधपत्र, ऑनलाईन जानकारी, अखबार तथा इंटरनेट से जानकारी प्राप्त की गई है। घुमन्तू जनजातियों में बंजारा घुमन्तू जनजाति को अध्ययन किया गया है।

कार्यक्षेत्र –

प्रस्तुत शोधपत्र में घुमन्तू जनजातियों में प्रमुख रूपसे बंजारा घुमन्तू जनजाति का अभिकेंद्रित अध्ययन करना तथा बंजारा घुमन्तू जनजाति को लाक्षणिक पहचान है। भारत में महाराष्ट्र राज्य के बंजारा जनजातिको अध्ययन के लिए चुना गया है। पूरे भारत में बंजारा जनजाति बिखरी हुई है। पूर्व महाराष्ट्र के कुछ जिलों में बंजारा जनजातिकी जनसंख्या अधिक है। इस प्रदेश को अध्ययन के लिए चुना गया है। इस प्रदेश में बंजारा जनजातिका के प्रतिशत अधिक दिखाता है। इस प्रदेश के सामाजिक जीवन में बंजारा जनजातिका प्रभाव अधिक दिखता है।

विश्लेषण –

भारत में प्राचीन काल से ही घोषित यायी जनजातियों का अस्तित्व विभिन्न प्रदेशों में है। कुछ जनजातियां निश्चित् प्रदेश में ही रहती है तथा कुछ जनजातियां स्थानांतरण करते रहती है। एक प्रदेश से दूसरे प्रदेश में स्थानांतरण करने वाले जनजातियों को घुमन्तू जनजातियां कहा जाता है। बंजारा यह एक महत्त्वपूर्ण घुमन्तू जनजाति है। पूरे भारत में बंजारा बिखरे हुए है।

भारत के कुछ राज्यों में बंजारा जनजाति अनुसूचित जनजाति में और कुछ राज्यों में वह अनुसूचित खानाबदोश जनजातिमें आती है। भारत में यह मुख्य रूप से आंध्र प्रदेश, उड़ीसा, कर्नाटक, तमिलनाडु, पंजाब, बिहार, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र और तेलंगाना राज्यों में पाए जाते है। पूर्व महाराष्ट्र में बंजारा जनजातिका केन्द्रीकरण हुआ है। विदर्भ एवं मराठवाडा प्रदेश में इनकी जनसंख्या अधिक है। यवतमाल, वाशिम, अमरावती, अकोला, वर्धा, नागपुर जिले तथा इससे सटे हुए प्रदेश में बंजारा जनजाति की जनसंख्या अधिक है।

बंजारा जनजाति की कई शाखाएं है। बंजारा जनजाति को इस प्रकार से वर्गीकृत किया जा सकता है। बंजारा, पंजाबी, लेवी बंजारा, डिंगरवाले बंजारा, गोर बंजारा, लमाणी बंजारा, लमाणी, लाम्बाडी, राठवा, गुर्जर, राजपूत आदि। रूढ़ि अनुसार इनके रीतिरिवाज, देवता और अंतिधि के मध्य कुछ अंतर होता है। इनके पुनरुत्थान के बारे में विभिन्न मान्यताएं रही जिसमें लोकगीत के रूप में राजपूत वंश से संबंध बताया है। कुछ लोग राजस्थान से दक्षिण की ओर आने वाले को राजपूत वंश से संबंध बताते है। पूर्वकाल में यह लोग राजस्थान से दक्षिण की ओर आने वाले मार्ग में व्यापार करते है। बंजारा जनजाति को उड़ीसा और बिहार में आदिवासियों के रूप में मान्यता नहीं दी गई। परन्तु इसे अनुसूचित करते है। बंजारा जनजाति को उड़ीसा और बिहार में आदिवासियों के रूप में मान्यता नहीं दी गई। परन्तु इसे अनुसूचित करते है। बंजारा जनजाति को पूर्वकाल में व्यापार के लिए एक स्थान से दूसरे स्थान पर जाना पड़ता था। इसलिए इन्हें घुमन्तू तथा विमुक्त जातियों का दर्जा दिया गया है। अतः इन्हें अनुसूचित जनजाति में शामिल किया गया है। महाराष्ट्र में बंजारा जनजाति को

व्यापार उनका मुख्य व्यवसाय है. अपने ये काफले पहाड़ों में पाए जाने वाले पौष्टिक पदार्थ, गोंद, शहद आदि को इकट्ठा करते है और बेचते है । चौदहवीं सदी में, इनमें से कई ने घोड़ों और बैल चराना शुरू कर दिया है । बंजारा सिलेह वस्तुओं के लिए गाहकों से सुरक्षा बस्तियों में जा रहे है । उनमें से कुछ धार्मिक या भट्ट है और वे मनोरंजन के व्यवसायी होते है । वर्ष के अंत में वे अपने पूर्वजों की स्तुति गीत गाते हुए भीख मांगने के लिए गांवों के बस्तों में जाते है । इसके लिए उन्हें पैसे या बैल के रूप में पुरस्कार दिया जाता है । ये लोग झोपड़ियों में या अपने तंबू में रहते है । कुछ का सामान होते है । बंजारा लोगों की बोली अलग होती है । बंजारा लोग 'लमाणी' बोली बोलते है । यह बोली गजस्थानी और हिंदी दोनों भाषा से प्रभावित है, लेकिन इसमें राजस्थानी शब्द अधिक है ।

बंजारा लोगों को अपनी शादी पुरुषों की शादी पत्रिका को ढूंढ होना जरूरी है ऐसा मानना है । बंजारा लोगों के झगड़ों को तांडा कहते है । हर एक तांडा का एक मुखिया होता है । यह मुखिया का पद उसकी विरासत से मिलता है । मुखिया के कहने से ही व्यापार किया जाता है । मुखिया उस पूरी जगह का न्यायाधीश भी होता है । उसके द्वारा दिया गया न्याय सबको मान्य करना पड़ता है ।

बंजारा समाज में एक ही कुल में शादी नहीं हो सकती । शादी की विधि साधारण होती है । भारत सभी समाज जनजातियों में लड़कियों की शादी बड़े होने पर कर दी जाती है । लेकिन राजिया में लड़कियों की शादी कम उम्र में ही होती है लेकिन गौना में भगत का विशेष महत्व है । वे डिजिटल और ढोल दोनों का इस्तेमाल करते है । बंजारा लोग दशहरा, दीपावली, होली और गोकुलअष्टमी यह त्यौहार मुख्य रूप से मनाते है । बंजारा लोग नृत्य और संगीत में प्यार करते है । नवरात्र, लोक भजन लोग नृत्यप्रकार उनमें विशेष रूप से लोकप्रिय है । बंजारा समाज के लोक नृत्य और लोक कलाएं प्रसिद्ध है ।

निष्कर्ष –

प्रस्तुत संशोधन पत्र के अध्ययन का उद्देश घुमंतू जनजातियोंका अध्ययन किया गया है । । घुमंतू जनजातियों में प्रमुख बंजारा घुमंतू जनजातिका सामाजिक एवं अभिशेलित अध्ययन किया गया है । बंजारा समाज अपनी संस्कृति को संभाले रखा है । उनकी बोली भाषा, पोशाख, सांस्कृतिक त्यौहार, इतना यह सब गौरवपूर्ण है । पूर्व महाराष्ट्र में बंजारा जनजातिका केन्द्रीकरण हुवा है । विदर्भ एवं मराठवाडा प्रदेश में इनकी जनसंख्या अधिक है । यवतमाल, वाशीम, अकोला, अमरावती, अकोला, नागपुर जिले तथा इससे जुड़े हुए प्रदेश में बंजारा जनजाति की जनसंख्या अधिक है । बंजारा जनजाति को बंजारा, बंजारी, लबाणी बंजारा, सिंगवाले बंजारा, गोर बंजारा, लमाणवाले बंजारा, लमाणी, लम्बाडी, लमाने, सुक्के, लघुवा आदि प्रकार से वर्गीकृत किया जा सकता है । इनमें राठौड़, पवार (पवार), चौहान और जाधव यह मुखिया वंश है ।

यह जनजातिया भारत का अविभाज्य हिस्सा है । घुमंतू जनजातियों का इतिहास भारत के इतिहास को उजागर है । घुमंतू जनजातियों को लिखित इतिहास खोजना कठिन है । वह लिखने को चुनते है । इन घुमंतू जनजातियों की संस्कृति को संभाले रखना प्रत्येक भारतीय का कर्तव्य है ।

संदर्भ -

1 Fuchs, Stephen, The Aboriginal Tribes of India, Bombay, 1973

2 Government of India, Report of the Backward classes commission, Vol. I, New Delhi, 1982

3 Singh K.S. , People of India, Calcutta, 1992

4 Russell, R.V, Hira Lal, The Tribes and Castes of The Central Provinces of India, Vol. II, Delhi 1975

5 राठोड़ मोतीलाल, बंजारा संस्कृती, औरंगाबाद, १९७६

6 प्रा. प्रकाश राठोड़, बंजारा समाज, साहित्य आणि संस्कृती, पुणासती प्रकाशन, नागपुर, २०१३

7 मराठी विश्वकोष

Scanned with OKEN Scanner

संदीप नागराम

2021-22

- A Peer Reviewed
- Multidisciplinary
- Annually | Printed
- Open Access Online
- Indexed Journal

July 2021
Volume 02 | Issue 01
RNI Reg. No: MAHMUL/2019/78986
ISSN: 2582:8800
Annual Subscription
For Institution - Rs. 450
For Individual- Rs. 250

AGPE

THE ROYAL GONDWANA RESEARCH JOURNAL OF HISTORY, SCIENCE, ECONOMIC, POLITICAL AND SOCIAL SCIENCE

Published by
Adivasi Gondwana Bhasha Prachar Bahuudheshiya Shikshan Sanstha Tipagad Warora (AGPE Charitable Trust)
Near St. Alphonsa's Public School Warora, Mitra Chowk, Warora - 442907,
Dist. Chandrapur, Maharashtra State, India
(MAHARASHTRA STATE GOVERNMENT AWARDED TRUST FOR TRIBAL WELFARE)
www.agpegondwanajournal.co.in

Scanned by TapScanner

AGPE THE ROYAL GONDWANA RESEARCH JOURNAL OF HISTORY, SCIENCE, ECONOMIC, POLITICAL AND SOCIAL SCIENCE

Volume: 02 Issue: 01 July 2021

S.N.	TITLES	PAGES
1)	Research on original Gondi language and script.	1 to 18
2)	आदिवासी भाषाये 8वीं अनुसूची मे!	19 to 30
3)	Aniline induced histological alterations and evaluation of serum hormones in thyroid gland of male.	31 to 38
4)	Decadal rank size distribution of urban population of Nagpur district.	39 to 48
5)	Mahesh Dattani - An authentic voice of a contemporary Indian playwright.	49 to 53
6)	Zooplankton analysis of well water of certain zones of Nagpur (M.S.), India.	54 to 60
7)	The first wave of Covid-19 pandemic in India 2020: A review.	61 to 76
8)	गोंड गणोंके समाजिक कानून में गोंड स्त्रीयों को सांपत्तीक अधिकार और न्याय	77 to 84
9)	A study on neuropsychiatric impacts of SARS - CoV-2 pandemic.	85 to 99
10)	बैगा जनजाति के उत्पत्ति का सिध्दांत (बैगा लोककथाओं के संदर्भ में)	100 to 104
11)	Precision aquaculture using IoT & machine learning techniques.	105 to 111
12)	Women empowerment involvement in self-help groups - An analysis	112 to 118
13)	Technical vocational education: A sensible approach to prevent student's dropout for secondary schools in labasa, fiji islands.	119 to 128
14)	Pradhan mantri Jan-Dhan yojana - A way towards financial inclusion.	129 to 134
15)	आदिवासी तेंदूपत्ता संकलनकर्ताओं की आर्थिक स्थिती और समकालीन चुनौतियां	135 to 146
16)	Fostering twenty-first-century skills in teacher education to equips future educators to teach in an inclusive classroom setting.	147 to 157
17)	Epidemic, diseases prevention, and colonial state: a brief history of epidemic diseases act (1897) in colonial India.	158 to 164
18)	An analysis of the socio-economic impact of Covid-19 lockdown on unorganized migrant workers in India.	165 to 175

Scanned by TapScanner

2021-22

AGPE The Royal Gondwana Research Journal of History, Science, Economic, Political and Social Science
ISSN (P): 2582:8800 | A Peer reviewed| Annually| Open Access & Indexed
Volume 02 | Issue 01| July 2021 | www.agpegondwanajournal.co.in |Page No. 39-48

DECADAL RANK SIZE DISTRIBUTION OF URBAN POPULATION OF NAGPUR DISTRICT

Dr. Sandip Rupraoji Masram
Assistant Professor - Dept. of Geography
Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur.

Abstract:

The Rank-Size Rule is one of the method of analyzing total settlement networks in a region. Hence it is a tool for analyzing the national settlement system and helps in the description and interpretation of the relationship between rank and population size of urban places. When one looks into the various sizes of urban places in an area, it is commonly observed that there are a few large cities, many medium sized and host of small centre's. This trend is universal and can be observed at national and regional levels. In other words, the distribution of urban centres of varying sizes at different distances in a region is said to have certain relationship between the population size and rank on one hand and between the spacing and the hierarchical orders on the other under ideal theoretical conditions.

The importance of this study is to find out if there is uniform development in the study area in terms of trade, transportation lines, industries, administration centres, educational and medical facilities and availability of other services and opportunities for the people of the all tahsils of Nagpur district.

Introduction:

The concept of 'Rank-Size-Rule' was first propounded during the first quarter of the present century. Though the geographical interest in the size distribution of rank-size regularity owes much to Zipf's National Unity and Disunity, yet as Rosing (1966) has remarked, Zipf was by no means the first person to point towards the regularity of city sizes. This empirical existence of a regular relationship between the size of urban centres and their ranks was first presented by Auerback (1913) in a study of German cities. He was of the opinion that the population of the nth city was $1/n^{th}$

CORRESPONDING AUTHOR:
Dr. Sandip Rupraoji Masram
Assistant Professor , Dept of Geography
Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur,
Maharshtra, India.
Email : sandip.masram84@gmail.com

RESEARCH ARTICLE

the size of the largest city. Later on Lotka (1924) observed that the urban concentration indicated by the cities of United States fell in the same pattern.

In the present study, an attempt is been made to examine the validity of such theorization in respect of urban population of the tahsils of the Nagpur district.

Study area:

Urban population of all the tahsils of Nagpur district is chosen as the area of study for Rank Size Rule. Nagpur is the second capital the third largest city of the Indian state of Maharashtra after Mumbai and Pune. Its latitude is 20° 35' North to 21° 44' North and longitude is 78° 15' East to 79° 40' East. Nagpur district is bounded by Bhandara district on the east, Chandrapur district on the south-east, Wardha district on the south- west, Amravati district on the north- west and Chhindwara district of Madhya Pradesh state on the north. Nagpur district consist of 14 tahsils namely Bhivapur, Hingana, Kalmeshwar, Kamptee, Katol, Kuhi, Mauda, Nagpur Rural, Nagpur Urban, Narkhed, Parshioni, Ramtek, Saoner and Umred.

Objectives of the study:

1. To study the size distribution of the urban population of the tahsils of Nagpur district whether follows the rank size rule.
2. To study if the size of urban population of the tahsils of Nagpur district deviate from the theoretical norms.
3. To study the position of each urban population of the tahsils of Nagpur district.
4. To study the changes in rank and the nature of changes.

Database and Methodology:

For the purpose of this study secondary data was obtained form the census of India Hand Book, Government of India. To calculate the expected population, the following formula is used -

$$Pr = Pi / r$$

Where,

Pr = population of rth rank city.

Pi = population of the largest city.

r = rank of the city.

The Rank Size distribution among the urban population of the tahsils of Nagpur district is investigated for different selected census year, i.e. 1911, 2001 and 2011. For each census year, the rank and the respective urban population size of each of the tahsils of Nagpur district, which are arranged in the decreasing order of their population size.

POPULATION DISTRIBUTION OF NAGPUR DISTRICT - 1991

S.N	TAHSIL	URBAN POPULATION (U)	RURAL POPULATION (R)	TOTAL POPULATION (U+R)	U/R%
1	NAGPUR URBAN	1624752	0	1624752	100/0
2	SAONER	72226	115112	187338	38.55/61.45
3	PARSEONI	36305	90185	126490	28.70/71.30
4	RAMTEK	30493	97289	127782	23.86/76.14
5	MAUDA	0	107709	107709	0/100
6	KAMPTEE	110453	72424	182877	60.40/39.60
7	KUHI	0	107984	107984	0/100
8	BHIVAPUR	0	75454	75454	0/100
9	UMRED	43578	87316	130894	33.29/66.71
10	NAGPUR RURAL	21878	112484	134362	16.28/83.72
11	HINGNA	17376	97088	114464	15.18/84.82
12	KATOL	27332	112266	139598	19.58/80.42
13	NARKHED	27277	102246	129523	21.06/78.94
14	KALMESHWAR	19244	78668	97912	19.65/80.35

POPULATION DISTRIBUTION OF NAGPUR DISTRICT – 2001

S.N.	TAHSIL	URBAN POPULATION (U)	RURAL POPULATION (R)	TOTAL POPULATION (U+R)	U/R%
1	NAGPUR URBAN	2052066	0	2052066	100/0
2	SAONER	79381	142537	221918	35.77/64.23
3	PARSEONI	47146	94585	141731	33.26/66.74
4	RAMTEK	36606	115020	151626	24.14/75.86
5	MAUDA	0	135627	135627	0/100
6	KAMPTEE	126097	82906	209003	60.33/39.67
7	KUHI	0	126316	126316	0/100
8	BHIVAPUR	0	83164	83164	0/100
9	UMRED	49577	97266	146843	33.76/66.24
10	NAGPUR	61192	138209	199401	30.69/69.31

	RURAL				
11	HINGNA	69578	115537	185115	37.59/62.41
12	KATOL	37435	118233	155668	24.05/75.95
13	NARKHED	30274	114485	144759	20.91/79.09
14	KALMESHWAR	24399	90001	114400	21.33/78.67

POPULATION DISTRIBUTION OF NAGPUR DISTRICT – 2011

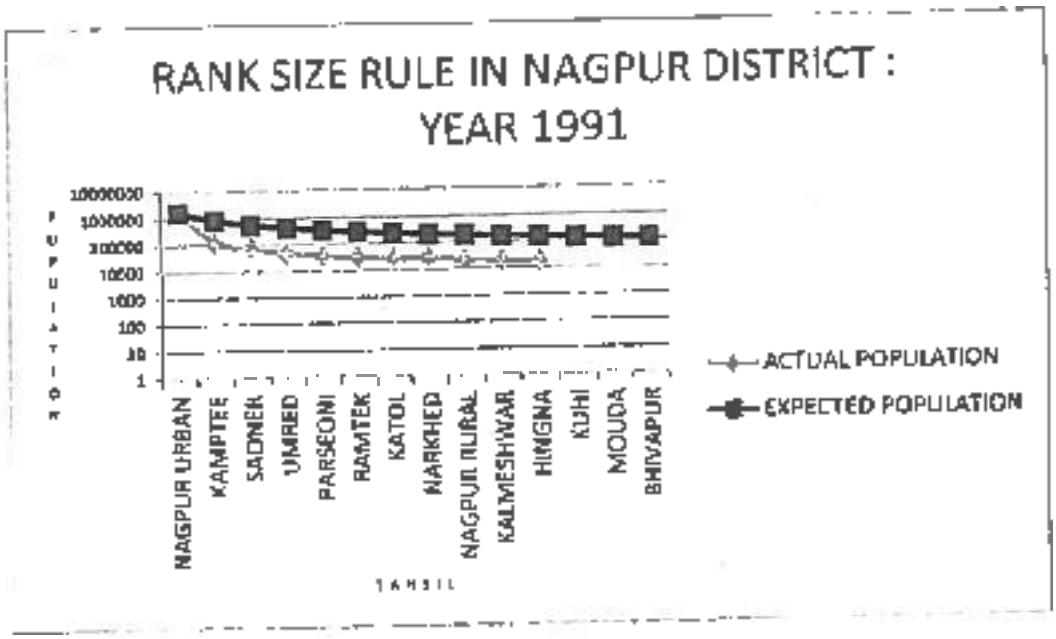
S.N.	TAHSIL	URBAN POPULATION (U)	RURAL POPULATION (R)	TOTAL POPULATION (U+R)	U/R%
1	NAGPUR URBAN	2405665	0	2405665	100/0
2	SAONER	102014	127436	229450	44.46/55.54
3	PARSEONI	47910	95709	143019	33.08/66.92
4	RAMTEK	27409	131234	158643	17.28/82.72
5	MAUDA	14606	125170	139776	10.45/89.55
6	KAMPTEE	142779	96091	238870	59.77/40.23
7	KUHI	0	123977	123977	0/100
8	BHIVAPUR	0	81519	81519	0/100
9	UMRED	53971	100209	154180	35.01/64.99
10	NAGPUR RURAL	153777	148418	302195	50.89/49.11
11	HINGNA	121151	121047	242198	50.02/49.98
12	KATOL	43267	120541	163808	26.41/73.59
13	NARKHED	29904	118003	147907	20.22/79.78
14	KALMESHWAR	36906	85457	122363	30.16/69.84

RANK SIZE RULE IN NAGPUR DISTRICT - 1991

S.N.	TAHSIL	ACTUAL POPULATION	EXPECTED POPULATION	DIFFERENCE	DIFFERENCE AS OF %
1	NAGPUR URBAN	1624752	1624752	0	0
2	KAMPTEE	110453	812376	-701923	-86.40
3	SAONER	72226	541584	-469358	-86.66
4	UMRED	43578	406188	-362610	-89.27
5	PARSEONI	36305	324950	-288645	-88.83
6	RAMTEK	30493	270792	-240299	-88.74
7	KATOL	27332	232107	-204775	-88.22

Decadal rank size distribution of urban population of Nagpur district

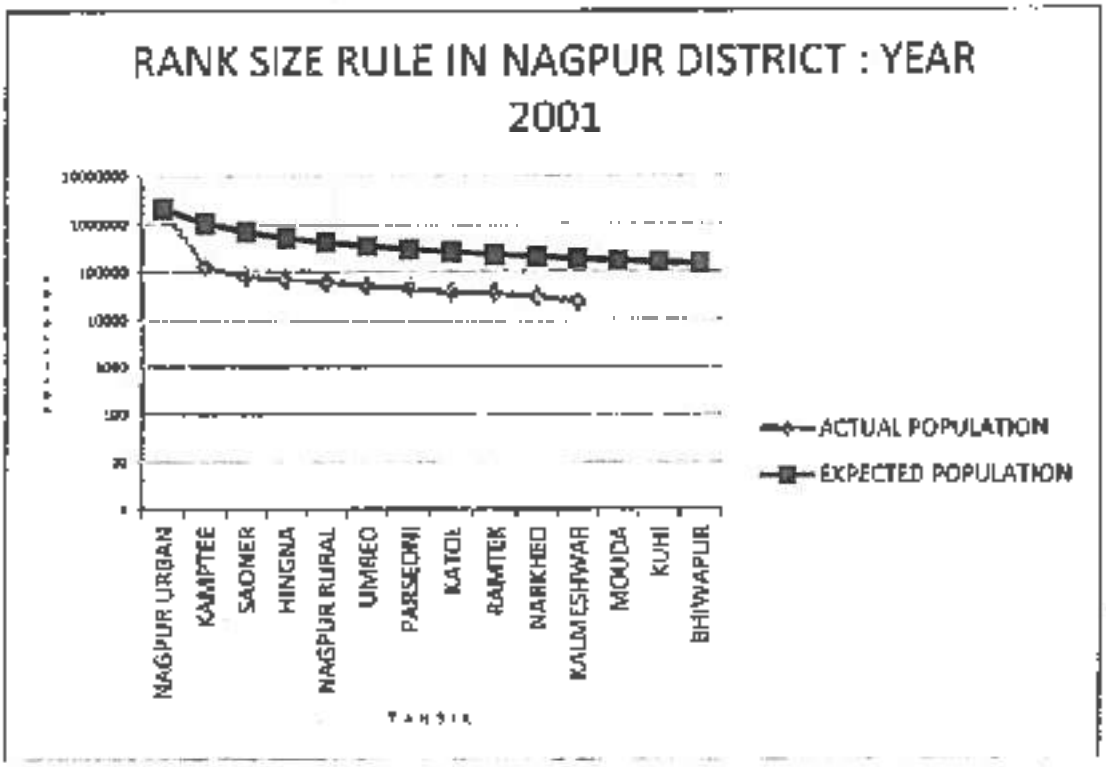
8	NARKHED	27277	203094	-175817	-86.57
9	NAGPUR RURAL	21878	180528	-158650	-87.88
10	KALMESHWAR	19244	162475	-143231	-88.15
11	HINGNA	17376	147704	-130328	-88.24
12	KUHI	0	135396	-135396	-100
13	MAUDA	0	124981	-124981	-100
14	BHIVAPUR	0	116054	-116054	-100

RANK SIZE RULE IN NAGPUR DISTRICT – 2001

S.N.	TAHSIL	ACTUAL POPULATION	EXPECTED POPULATION	DIFFERENCE	DIFFERENCE AS OF %
1	NAGPUR URBAN	2052066	2052066	0	0
2	KAMPTEE	126097	1026033	-899936	-87
3	SAONER	79381	684022	-604641	-88.39
4	HINGNA	69578	513017	-443439	-86.44
5	NAGPUR RURAL	61192	410413	-349221	-85.09

6	UMRED	49577	342011	-292434	-85.50
7	PARSEONI	47146	293152	-246006	-83.92
8	KATOL	37435	256508	-219073	-85.41
9	RAMTEK	36606	228007	-191401	-83.95
10	NARKHED	30274	205207	-174933	-85.25
11	KALMESHWAR	24399	186551	-162152	-86.92
12	MAUDA	0	171006	-171006	-100
13	KUHI	0	157851	-157851	-100
14	BHIVAPUR	0	146576	-146576	-100

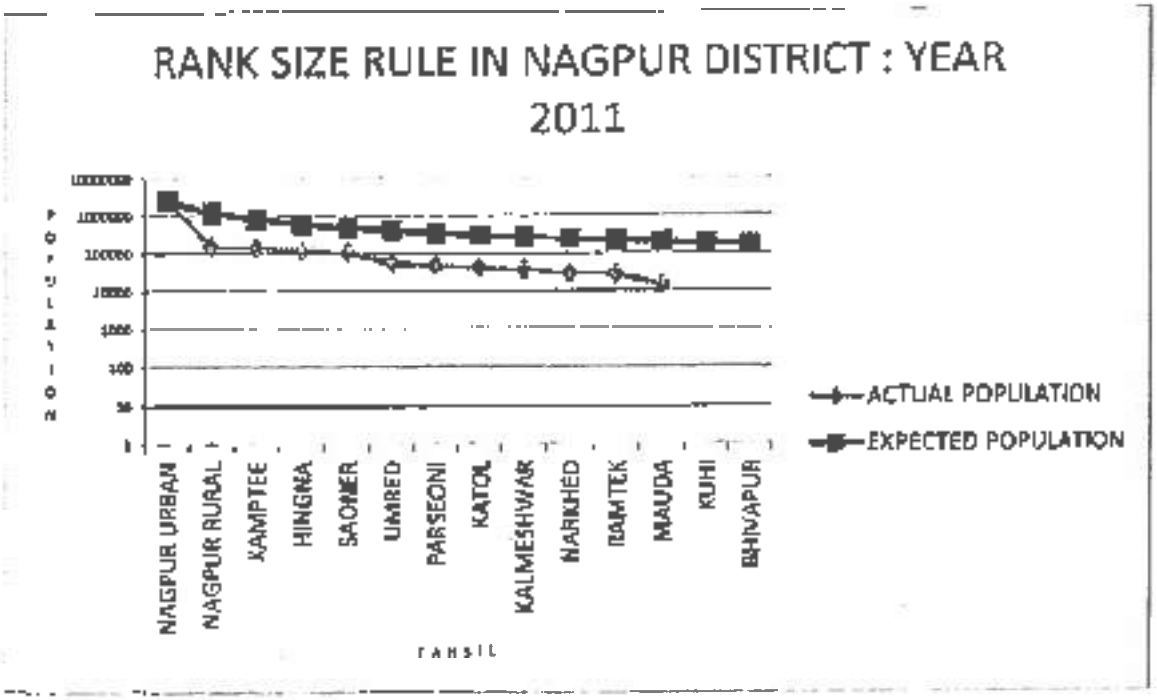

RANK SIZE RULE IN NAGPUR DISTRICT - 2011

S.N.	TAHSIL	ACTUAL POPULATION	EXPECTED POPULATION	DIFFERENCE	DIFFERENCE AS OF %
1	NAGPUR (U)	2405665	2405665	0	0
2	NAGPUR (R)	153777	1202833	-1049056	-87.22
3	KAMPTEE	142779	801888	-659109	-82.19
4	HINGNA	121151	601416	-480265	-79.86
5	SAONER	102014	481133	-379119	-78.80

Decadal rank size distribution of urban population of Nagpur district

6	UMRED	53971	400944	-346973	-86.54
7	PARSEONI	47310	343666	-296356	-86.23
8	KATOL	43267	300708	-257441	-85.61
9	KALMESHWAR	36906	267296	-230390	-86.19
10	NARKHED	29904	240567	-210663	-87.57
11	RAMTEK	27409	218697	-191288	-87.47
12	MAUDA	14606	200472	-185866	-92.71
13	KUHI	0	185051	-185051	-100
14	BHIVAPUR	0	171833	-171833	-100

On arranging the urban population of the tahsils of Nagpur District , in a decreasing order, in the year 1991 according to the Census of India data the urban population of Nagpur Urban is found to be the highest and it is 1624752 and it ranked first amongst all the tahsils of Nagpur District in terms of urban population. In the same year the urban population of Hingna tahsil is found to be the lowest and it is 17376, while Kuhi, Mauda and Bhivapur is found to have no urban population i.e. their urban population was nil.

In the year 2001 according to the Census of India data the urban population of Nagpur Urban is found to be the highest and it rose to 2052066 and again it ranked first amongst all the tahsils of Nagpur District in terms of urban population. The urban population of Kalmeshwar tahsil in 2001 is found to be the lowest and it is 24399, while Mauda, Kuhi and Bhivapur is again found to have no urban population i.e. their urban population was nil.

In the year 2011 according to the Census of India data the urban population of Nagpur Urban again found to be the highest and it is 2405665 and again it ranked first amongst all the tahsils Nagpur District in terms of urban population. The population of Mauda tahsil in 2011 is found to the lowest and it is 14606 and it is showing an urban population which was nil in earlier two decad of 1991 and 2001. Now in 2011 only two tahsils i.e. Kuhi and Bhivapur is found to have nil urb population.

DECADAL RANK SIZE DISTRIBUTION OF URBAN POPULATION

In order to examine the rank size distribution of urban population of the study area Nagpur District , three double logarithmic graphs showing population size on the ordinate and ra on the abscissa were drawn for all the urban population at each census from 1991, 2001 and 201 As is evident from these graphs the size distribution of urban population of the tehsils of Nagp district does not conform to the rank size rule.

The curves for the census year 1991, 2001 and 2011 do not suggest any conformity with rank size rule as depicted in the graphs. The urban population of Nagpur Urban , shows a populat of 1624752, 2052066 and 2405665 in 1991, 2001 and 2011 respectively. This is taken as the ranking urban population of the study area.

The second largest urban population of Kamptee tahsil shows a population of 1104 126097 and 142779 in the year 1991, 2001 and 2011 respectively , while according to rank size r its population should have been 812376, 1026033 and 801888 respectively. Thus the actu population fell short of 701923, 899936 and 659109 to its expected population; the deficiency found to be -86.40, -87 and -82.19 percent respectively.

The third largest urban population of Saoner shows a population of 72226, 79381 a 102014 in the year 1991, 2001 and 2011 respectively; while according to the rank size rule population should have been 541584, 684022 and 481133 respectively. Thus the actual populati fell short of 469358, 604641 and 379119 to its expected population; the deficiency is found to be 86.66, -88.39 and -78.80 percent respectively.

A stochastic model of the actual and expected population of the urban population of t tahsils of Nagpur district and its variation from the expected ones provide interesting results given in tables. Thus, it is evident from the above discussion that the urban population of the tahs of Nagpur district do not conform to the rank size rule.

RANK FLUCTUATIONS OF TAHSIL WISE URBAN POPULATION

S.N.	NAME OF TAHSIL	1991	2001	2011
1	NAGPUR URBAN	1	1	1
2	KAMPTEE	2	2	3
3	SAONER	3	3	5
4	UMRED	4	6	6
5	PARSEONI	5	7	7

Decadal rank size distribution of urban population of Nagpur district

6	RAMTEK	6	9	11
7	KATOL	7	8	8
8	NARKHED	8	10	10
9	NAGPUR RURAL	9	5	2
10	KALMESHWAR	10	11	9
11	HINGNA	11	4	4
12	KUHI	12	13	13
13	MAUDA	13	12	12
14	BHIVAPUR	14	14	14

Rank fluctuations of urban population:

The table shows the rank of urban population of the 14 tahsils of Nagpur district, and changes in their rank over a period of three decades (1991, 2001 and 2011). Table reveals that Nagpur Urban, the largest urban population maintain its rank through out the whole period. Kamptee maintained its second rank in 1991 and 2001, but fell to third rank in 2011. Saoner maintained its third rank in 1991 and 2001, but fell to fifth rank in 2011. Umred witnessed a fall from fourth rank in 1991 to sixth rank in 2001 and 2011. Parseoni also witnessed a fall from fifth rank in 1991 to seventh rank in 2001 and 2011. Ramtek shows great fluctuations, wherein in 1991 it was on sixth rank, fell to ninth rank in 2001 and again fell to eleventh rank in 2011. Katol ranked seventh in 1991, but fell to eighth rank in 2001 and 2011. Narkhed ranked eighth in 1991 but fell to tenth in 2001 and 2011. Nagpur Rural ranked ninth in 1991 but rises to fifth position in 2001 and again rises to second position in 2011. Kalmeshwar ranked tenth in 1991, fell to eleventh position in 2001 and again rises to ninth position in 2011. Hingna started in the eleventh rank in 1991,had risen to fourth position in 2001 and 2011. Kuhi ranked twelfth in 1991, felt down to thirteenth position in 2001 and 2011. Mauda ranked thirteenth in 1991, rises to twelfth position in 2001 and 2011. Bhivapur ranked fourteenth in all the three decades. The fluctuations in the rank of urban population in the tahsils of Nagpur district may be attributed to several factors responsible for urban growth such as industrialization, developments of transport and accessibility, administration, etc.

Result and Conclusion:

Thus, the study of spatial distribution pattern of urban population in the tehsils of Nagpur District (the study area) reveals the following conclusions :

1. The urban population in the tehsils of Nagpur District do not conform to the rank size rule. The actual urban population of all the tehsils of the study region is much less than the expected population.

2. The actual urban population of Nagpur Urban is found to be 1624752, 2052066 and 2405665, in the year 1991, 2001 and 2011, respectively. Nagpur Urban has ranked first position in all the three decades of the study. Its population has been taken as the base population to calculate the expected population of other centres of the study area.

3. The urban population of Kamptee tehsil maintained second rank in the years 1991 and 2001. fell down to third rank in the year 2011. The expected population is found to be less by 86.40 and 82.19 percent in the years 1991, 2001 and 2011 respectively.

4. The urban population of Saoner tehsil maintained third rank in the years 1991 and 2001, bu down to fifth rank in the year 2011. The expected population is found to be less by 86.66, 88.39 78.80 percent in the years 1991, 2001 and 2011, respectively.

5. The urban population of Nagpur Rural is found to be on the ninth rank in the year 1991, ha rises to fifth position in the year 2001, and again it rises to second rank in the year 2011, and th shows a continuous improvement in its ranking position.

6. The urban population of Kuhi and Bhivapur tehsils is found to be nil in all the three decades of t study period.

7. The urban population of Mauda tehsil is found to be nil in 1991 and 2001, but shows urb population of 14606 in the year 2011, and the expected population is less by 92.71 percent in 201

8. Only Nagpur Urban has maintained its position i.e. first rank through out the whole period study (1991 – 2011).

9. The rank of other urban population tehsils show continuous changes in their ranks over a period three decades (1991 – 2011).

10. The rank of Bhivapur is fourteenth and the last in all the three decades of the study period.

References:

1) Census Digital Library, Google Search Engine.
2) Chaturvedi, Arun, et. Al. (2013) : City – forest relationship in Nagpur. One of the gree cities of India, Urban Forestry and Urban Greening 12 (2013), p. 79-87.
3) District Census Handbook, Govt. of India.
4) Kumari, Kiran (2008) : Determining Rank Size Distribution of Urban Centres of Eas Uttar Pradesh, India, IOSR Journal of Humanities and Social Sciences, vol.19, Issue 9. VI (Sep. 2014), p. 50-59.
5) Mandal, R.B.(2000) : Urban Geography, Concept Publishing Company, New Delhi, p. 2 233.
6) Siddartha, K. & Mukharjee, S. (2001) : Cities, Urbanisation and Urban System, Kisal Publication Pvt. Ltd., New Delhi, p. 166-172
7) Wikipedia, Internet.

■ ■ ■

मराठी साहित्य मंडळ, कलबुर्गी (गुलबर्गा)

या ग्रंथाचे प्रेरणास्थान

भाव अनुबंध

Scanned by CamScanner

मराठी साहित्य मंडळ, गुलबर्गा
या संस्थेचे त्रैमासिक

भाव अनुबंध

वर्ष : ८ अंक : २

पौष, माघ, फाल्गुन शके १९४३
जानेवारी, फेब्रुवारी, मार्च २०२२

संपादक : श्री. भीमसेनराव माडयाळकर
कार्यकारी संपादक : श्री. सर्वोत्तम सताळकर
निवास (०८४७२) २५५८७८ / ०९२४२१९३७९२

संपादक मंडळ
श्री. विद्याधर मुरुगकर ★ श्री. व्यंकटेश वळसंगकर
सौ. वंदना किणीकर ★ डॉ. विजया तेलंग

संस्थेचा पत्ता : मराठी साहित्य मंडळ, स्टेशन बाजार,
गुलबर्गा (कलबुर्गी) ५८५१०२.
दूरभाष : कार्या. (०८४७२) २३२२०७ email-s.satalkar@yahoo.com
वेळ : सकाळी ८ ते ११ व सायं. ५ ते ८. गुरुवारी साप्ताहिक सुट्टी.

या अंकाचे मूल्य : रु. ५०/-
वार्षिक वर्गणी - वैयक्तिक रु. ३००/-, संस्थेसाठी रु. ४००/-
वर्गणी कुठल्याही महिन्यापासून चेक, डीडी अथवा मनीऑर्डरच्या माध्यमाने
'Editor Anubandh' या नावाने पाठवावी.

(संपादकीय व व्यवस्थापकीय पत्रव्यवहार, अभिप्रायार्थ भेट पुस्तके, नियतकालिके, प्रसिद्धीसाठी साहित्य इ. कार्यकारी संपादकांच्या नावे संस्थेच्या पत्त्यावर पाठवावे. प्रसिद्धीसाठी साहित्य ईमेल वरही पाठविता येईल. या अंकातील लेखांत व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.)

Scanned by CamScanner

अंतरंग.....

- संपादकीय..... ३
- 'भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म'मधील भगवान बुद्धांची सौंदर्यसृष्टी / प्रो. डॉ. शशिकान्त लोखंडे ७
- १९९० नंतरच्या मराठी आत्मकथनात्मक कादंबरीतील विजिगीषू वृत्ती / प्रा. डॉ. संग्राम गोपीनाथ थोरात २४
- आलोक : आजचे 'स्वास्थ्यहारक' समाजवास्तव / डॉ. सुधीर बबुवान मोरे ३३
- समकालीन ग्रामीण दलित स्त्रीवादी कथा / प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर सखाराम गवळीकर ४१
- थोंडी (कथा) / युवराज मेघराज पवार ४७
- स्वातंत्र्य कथी, कुणामुळे मिळाले ? (हे काय आता विचारायचे प्रश्न आहेत ?) / डॉ. विजय पांढरीपाडे ५६
- दो गज जमी / वसुंधरा दशरथराव सुन्नावे ६८
- कविता.... कविता.... कविता.... कविता.... ६५
- फ. मुं. नावाचं माणूसपण...! / माधुरी अशिरगडे ७०
- अक्षता / मीनाक्षी बक्षी ७४
- जलसाक्षरता आणि 'नवी प्रतिज्ञा' / डॉ. विलास पाटील ८२
- नवोदित गझलकारांना मार्गदर्शक आणि परिपूर्ण गझलसंग्रह - उर्मिला / प्रकाश रामचंद्र क्षीरसागर ९१
- मंडळाची वाटचाल..... ९४

Scanned by CamScanner

आलोक : आजचे 'स्वास्थ्यहारक' समाजवास्तव

• डॉ. सुधीर भबूबान मोरे

प्रास्ताविक

आसाराम लोमटे हे आघाडीचे समकालीन मराठी कथाकार आहेत, त्याचबरोबर 'लोकसत्ता' या दैनिक वर्तमानपत्राचे ते परभणी येथील वार्ताहर आहेत. त्यांचे आजवर 'इडा पिडा टळो' (२००६), 'आलोक' (२०१०) हे कथासंग्रह प्रकाशित झाले आहेत. 'आलोक' या कथासंग्रहाला साहित्य अकादमी पुरस्कार (२०१६) प्राप्त झाला आहे. 'धूळपेर' (२०१७) हा त्यांचा लेखसंग्रह असून 'तसनस' ही त्यांची अलीकडे प्रकाशित झालेली कादंबरी आहे.

'दुष्काळ झळा : निवडणुकीच्या रंगीबेरंगी सतरंजीखाली दडवलेला कचरा' हा आसाराम लोमटे यांचा लेख २०१९ सालच्या एप्रिलमध्ये लोकसत्तेत प्रसिद्ध झाला. पुढे आसाराम लोमटे यांनी 'साधना'मध्ये दुष्काळावर ९ लेख लिहिले. हे लेख लिहिण्यापूर्वी आसाराम लोमटे ह्यांनी महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या भागांना भेटी दिल्या. जिथून पथ्य प्रदेशाची हद्द दिसते, अशा वरूड तालुक्यातल्या सातपुडा पर्वताच्या पायथ्याशी असलेल्या गावांपासून ते नेहमीच दुष्काळ सोसणाऱ्या माणदेशातल्या अनेक गावांपर्यंत या निमित्ताने ते फिरले. ४५-४६ अंशापर्यंत तडकलेल्या चटक्या भाजणीच्या उन्हात जगण्याचा संघर्ष करणाऱ्या व दुष्काळ सोसणाऱ्या आणि दुष्काळाशी दोन हात करणाऱ्या जनतेशी त्यांना संवाद साधता आला.

आसाराम लोमटे हे प्रत्यक्ष समाजात वावरत असल्यामुळे समाजातल्या अडीअडचणी, ताणेबाणे, वेदना, दुःख, दारिद्र्य, राजकारण या सर्वांचे अगदी जवळून निरीक्षण केलेले आहे. 'आलोक' या कथासंग्रहाचे शीर्षक याच अनुषंगाने येते. कथाकार आजूबाजूला ज्या सूक्ष्म पद्धतीने निरीक्षण करतो आहे, त्याच अनुषंगाने त्याच्या साहित्यातील आशयसुद्धा येताना दिसतो. 'आलोक'ला इंग्रजीत

Scanned by CamScanner

Perspective असे म्हणतात. यासाठी 'परीदर्शन' असाही शब्द वापरतात. दिसणारा, जाणवणारा असा एखादा भाग वर्णन करणे, चित्रित करणे हे एक आलोक किंवा परीदर्शन असते. उदा. एखाद्या समाजाचे अनेकविध बाजूंनी निरीक्षण करून, त्याचे नेमके स्वरूप चित्रित करणे हा त्या समाजाच्या परीदर्शन अगर पाहिलेल्या आलोक होईल. या अनुषंगाने आसाराम लोमटे यांचे कथालेखन येते.

'आलोक'मधील आशय

'आलोक' या कथासंग्रहात चिरेबंद, ओझं, खुंदळण, कुभांड, जीत, वळण अशा सहा कथा आहेत. आसाराम लोमटे आपल्या कथांमधून केवळ घटनाच सांगत नाहीत तर घटनेबरोबरच येणाऱ्या व्यक्तिरेखाटनाच्या माध्यमातून माणसांच्या वृत्ती-प्रवृत्तींवर भाष्य करतात. या वृत्ती-प्रवृत्तीवर माणसांचे वर्तन अवलंबून असते.

'चिरेबंद' या कथेत हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामात हुतात्मा बनल्याची नोंद असलेल्या आजोबांचा सन्मान स्वीकारण्यासाठी आलेल्या नातवाला घडलेल्या आजोबांच्या कर्तृत्वाची ही सत्यकथा आहे. प्रसादच्या मनात आजी आणि आजोबा यांच्याबाबत दोन प्रतिमा आहेत. पंत हे सावकार होते, लोकांच्या जमिनी हडपल्या म्हणून त्यांचा खून झाला अशी एक, तर दुसरी रझाकारांच्या विरोधात काम करत होते, त्यांच्या विरोधात लढणाऱ्याला बळ देत होते, म्हणून त्यांची हत्या झाली ही दुसरी प्रतिमा. आजीचेही तसेच. प्रसादच्या आईच्या मते, आजी खूप हट्टी आहे, स्वतःला जे वाटतं तेच ती करते. प्रत्यक्षात मात्र प्रसादला आजी अतिशय शांत, गंभीर, विचारी अशी दिसते. या साऱ्यांचा अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न प्रसाद करताना दिसतो. प्रसादला स्वतःच्या आईकडून आणि गावात आल्यावर काही लोकांकडून हे सारे संदर्भाचे धागे कळू लागतात. त्याची आजी चिरेबंदी वाडा सोडत नाही, ती चिवट आहे. नवऱ्याने शोषणातून सारा जमीन जुमला मिळविला आहे, याची तिला कल्पना आहे. ही आजीसुद्धा एकाकी तरीही चिरेबंद. प्रसादला मात्र हा पिढीजात वारशाचा वाडा, जमीनजुमला या कशाशीही नाते जोडून घ्यावे असे वाटत नाही. हे सारे शोषणातून एकवटलेले आहे, ही जाणीव त्याचा सदैव पाठलाग करते. तसे तो फक्त कुठेच म्हणत नाही; पण तशी हळूहळू त्याची धारणा पक्की होत जाते. काही मोजकेच दिवस थांबल्यानंतर तो एके दिवशी या चिरेबंद वाड्यातून बाहेर पडतो. या ठिकाणी गावात एखाद्या

Scanned by CamScanner

कुटुंबाकडे एकवटलेल्या सत्ता संपत्तीच्या हव्यासातून जन्माला आलेली शोषणाची रीत चित्रित झाली आहे.

'ओझं' ही या कथासंग्रहातील एक महत्त्वाची कथा आहे. आपल्यापेक्षा सात-आठ वर्षांनी मोठ्या; पण आत्महत्या केलेल्या शेतकरी भावाशी मुरलीधर प्राध्यापक भावाने केलेला संवाद असे कथेचे स्वरूप आहे. कथेत काहीही विलक्षण घडत नाही किंवा कुठेही धक्का देणारे प्रसंग नाहीत, तरीही अगदी पहिल्यापासून ही कथा उद्ध्वस्ततेचा एक भयाण अनुभव देते. थोरला भाऊ शेती पाहतो. धाकटा कुटुंबाला लागेल तशी मदत करीत राहतो. दोघा भावांचे भावबंध अतिशय मनोज्ञ येतात.

मुरलीला मुलीची चतुराची काळजी असते. तिने खूप शिकावं अशी त्याची इच्छा; परंतु ते जमत नाही. त्यामुळे तो कमालीचा दुखावला जातो. पावसा-अभावी वाया गेलेलं बियाणं, खासगी फायनान्स कंपनीकडून घेतलेलं कर्ज, त्यातच लागलेलं दारू पिण्याचं व्यसन असं सारं कथेत येतं. कुणाही संवेदनशील माणसाची झोप उडवण्याची ताकद या कथेत आहे. इतका हलवून टाकणारा, मनाच्या तळाशी सुरुंग लावणारा अनुभव आसराम लोमटे या कथेच्या माध्यमातून देतात.

'खुंदळण' ही डाव्या चळवळीतून प्रस्थापित राजकीय प्रवाहात आलेल्या दत्तराव या कार्यकर्त्याच्या घुसमटीची कथा आहे. 'जे बी पेरणीसाठी ठेवलं ते कधीच दळून खायचं नाही हा शिरस्ता लोकांनी पाळला, नसता दुष्काळाच्या तडाख्यातून बी वाचलं असतं का ? आपणही होतो एक बियाचं कणीस. किती दिवस आले-गेले, इतक्या वाहुटळी आल्या, किती हंगाम करपले तरी आपल्याला धक्का नव्हता. शेवटी आपण जात्यातून भरडून निघालोच. पीठ झालं आपलं. आता त्याचा होणार हुर्डा आणि आपल्याला कुणीही मळत राहणार, त्याला आता इलाज नाही.'[१] ह्या सुरुवातीच्या परिच्छेदातूनच कथेचे सूचन होते.

गावात आणि तालुक्याच्या राजकारणात मुख्य राजकीय प्रवाहापासून वेगळे राहून डाव्या चळवळीत काम करताना निवडणुकीच्या राजकारणात दत्तराव यांना कधी यश येत नाही, मात्र कौटुंबिक अडचणीच्या काळात प्रस्थापितांच्या कळपाकडे ओढला जातो, ते त्याला सामावून घेऊन मुलीच्या लग्नासाठी मदतही करतात; परंतु जिथे आपली वैचारिक नाळ जोडली आहे, त्या चळवळीपासून तुटल्यामुळे दत्तरावची अवस्था मोठी कठीण होते. नव्या कळपात मन रमत नाही

Scanned by CamScanner

आणि चळवळीतले जुने लोक भेटले की टोमणे मारतात, अशा परिस्थितीत पनाचा निश्चय करून तो ज्यांच्यापासून तुटलो त्या अण्णांना भेटायला जातो. त्यावेळी ते म्हणतात, 'दुसऱ्याच्या दावणीला चाऱ्यापाण्याची सोय झाली की लगेच पळतात. काही ठोसंच इतके हावरट की खुटा उपटून पळायची तयारी. मग जगता तरी कशाला ? माणसं पोट जगविण्यासाठी उन्हातान्हाचं राबतात. थोडं पाप केलं तरी पोट भरता येतं. काय गरज दिवस-रात्र रक्त ओकायची ? पण तसं नाही, काहीकरी माणसं दोन वेळच्या पोटभर जेवणासाठी रक्ताचं पाणी करतात. बाया दोन-दोन महिन्यांची चिल्ली-पिल्ली झोळणीत टाकून मरमर मरतात. काय गरजय त्यांना इतके पाप करण्यासाठी ? ही माणसं खंगून मरतील; पण कोणाच्या वळचणीला जाऊन उष्टंखरकं जगणार नाहीत. जे त्यांना कळतं ते तुम्हाला कळत नाही.'[२] बदलती राजकीय संस्कृती आणि आयुष्यभर तत्त्वनिष्ठ राहून केलेले राजकारण याचं दर्शन घडवणारी ही कथा आहे. विचारनिष्ठेपासून ढळलेल्या आणि अपराधी भावनेने ग्रासलेल्या दत्तारावं या कार्यकर्त्याचे भावविश्व अतिशय ताकदीने लोमटे यांनी विशद केले आहे.

'कुभांड' या कथेत गावातल्या राजकारणातून परस्परांचा काटा काढण्यासाठी सामान्य माणसाचा वापर कसा केला जातो याचे दर्शन घडते. गावातील सरपंच आणि मालपाटील या दोघांच्या सत्ता शर्यतीतून अंगणवाडी सेविका गवळणबाईच्या आयुष्याची कशी धूळधाण होते याचे चित्रण येते. सर्वसामान्य माणूस राजकारणी लोकांसाठी अतिशय स्वस्त झाला. कुठल्या घटनेचा कोण कशा पद्धतीने फायदा उठवेल हे आजच्या घडीला सांगता येत नाही, त्यामुळे आजची गावे ही या अनुषंगाने अतिशय स्फोटक झालेली आहेत. ग्रामसेवक, अंगणवाडी सेविका, जिल्हा परिषदेच्या शाळा, तलाठी या काम करणाऱ्या लोकांना राजकीय लोकांचा कधी बळी बनवला जाईल हे सांगता येत नाही.

'जीत' या कथेत ग्रामपंचायत सदस्याच्या मृत्युनंतरच्या पोटनिवडणुकीच्या निमित्ताने घडणाऱ्या राजकारणाचा वेध घेतला आहे. या ठिकाणी राजकारणाचा ढासळत गेलेला स्तर घटनांवरून कथेत स्पष्ट होतो. पैसा, दारू, भावनिक राजकारण या साऱ्याचा वापर करून सत्ता राखण्याचा प्रयत्न कशा पद्धतीने होतो, याचे चित्रण येते. नवऱ्याच्या अपघाती मृत्यूनंतर राजकारणात पडायचे नाही अशी म्हणणारी कौसाबाई शेवटी विरोधी पक्षाकडून अर्ज भरते आणि निवडूनही येते.

Scanned by CamScanner

'वळण' ही या कथासंग्रहातील अशीच आणखी एक महत्त्वाची कथा आहे. आसाराम लोमटे यांनी आपल्या कथांतून मराठवाड्यातील बदलत्या ग्रामीण जीवनाचा वेध घेतला आहे. शेळ्या घेऊन रानात जाणाऱ्या बापाची मुलगी प्रयाग, बापाची लाडकी पगन, आठव्या इयत्तेत शिकणाऱ्या प्रयाग उर्फ पगन या मुलीची ही कथा आहे. पगन शिष्यवृत्ती मिळालेली शाळेतली एकुलती एक मुलगी आहे. शिक्षणाची कमालीची ओढ आणि शिक्षणामुळंच आपलं भाग्य उजळणार आहे, याची समज आणि अंगभूत शहाणपणा तिच्याकडे आहे. वारंवार पडणारे दुष्काळ व या दुष्काळी परिस्थितीतही गरीब कुटुंबातील प्रयाग शिक्षणासाठी धडपडते आहे, तिला वाटेमध्ये अनेक अडचणी येतात; पण त्यावरती मात करत शिकू इच्छिते. ती आपल्या वडिलांना म्हणते, 'दादा मला शिकायचंय ! ह्यो रानचा कोंडवाडा नगं मला.'[३] यामधून तिच्या मनातील शिक्षणाविषयीचा प्रबळ आत्मविश्वास दिसून येतो. आज ग्रामीण जीवनात जी उदासीनता दिसून येते, त्याचा परिणाम म्हणून मुलं-मुली शिक्षणाकडे झपाटचाने वळले आहेत. त्यांना शिक्षणाशिवाय दुसरा कुठलाही पर्याय दिसत नाही. त्यातूनच ती त्याच्यासाठी धडपडत आहेत. आजचे शेतीचे वास्तव हे त्यांना लक्षात आल्यामुळे ती या व्यवस्थेकडे या दृष्टीने पाहते.

शेजारच्या गावात शाळेसाठी येणारी प्रयाग एकेदिवशी शाळेच्या वाटेवर घडलेल्या एका खुनाची साक्षीदार बनते आणि तिच्यासह तिच्या कुटुंबाचेही स्वास्थ्य हरवून जाते. प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करीत शिकणाऱ्या प्रयागच्या मार्गात अडथळे येतात आणि या साऱ्या भानगडीत तिची शाळाच बंद होण्याची पाळी येते. तिची शाळा सुरू राहण्यासाठी तिच्या अडाणी वडिलांनी केलेले शर्थीचे प्रयत्न, शिक्षकांनी केलेली मदत या साऱ्याचे चित्रण कमालीचा अस्वस्थ अनुभव देते.

आजचा काळ आणि भवताल यांमधील आशय घेऊन आसाराम लोमटे आपल्या कथांना आकार देताना दिसतात. समाजातील वास्तव अतिशय सूक्ष्मपणे हेरण्याची दृष्टी यांच्याकडे आहे, त्यामुळे कथांमधील व्यक्तिरेखा, त्यांचे जगणे हे सगळे अतिशय प्रत्ययकारीपणे आपल्यासमोर आशयाच्या रूपाने येताना दिसते.

'आलोक'ची भाषाशैली

आसाराम लोमटे यांच्या कथेची भाषाशैली ही अतिशय महत्त्वाची आहे. त्यांनी कथेसाठी विचारपूर्वक शैली निवडलेली आपल्याला दिसून येते. ते त्यांच्या

Scanned by CamScanner

भाषेबाबत म्हणतात, 'या पुस्तकातल्या कथांसाठी मी भाषेवर जास्त मेहनत घेतलेली आहे. पूर्णपणे ग्रामीण ढंगाची भाषा मी कधीच वापरत नाही. मी माझ्या वकुबाप्रमाणे भाषेची बऱ्यापैकी मोडतोड करण्याचा प्रयत्न करतो. 'आम्हाला तुपली भाषा समजत नाही', असे सांगणारे वाचक भेटत असल्याचा काही लेखकांना बऱ्याचदा अनुभव येतो. विशेषतः महानगरातल्या वाचकांची ही तक्रार असते. मला मात्र असा अनुभव नाही.'[४] याठिकाणी कथाकाराला जे म्हणायचं आहे ते वाचकांपर्यंत व्यवस्थितरीत्या पोहोचण्यासाठी भाषा हेच मुख्य माध्यम आहे आणि या माध्यमाचा खुबीने वापर केला तर त्याची परिणामकारकता जास्त असते. त्याच्यामुळे कथा ही वाचनीय होते. या संदर्भात ते म्हणतात, 'मी त्या भाषेतली वाचनीयता टिकवण्याचा प्रयत्न करतो. तसंच त्या सगळ्या परिसराचं वळण त्या भाषेला देण्याचा; पण नागर व ग्रामीण या दोन्ही भाषांची मोडतोड करून ती भाषा माझ्या पद्धतीने घडवण्याचा प्रयत्न करतो. त्यामुळे माझी भाषा दुर्बोध असल्याचं, अनाकलनीय असल्याचं, समजत नसल्याचं सांगणारं मला कोणी भेटत नाही.'[५] यावरून कथाकाराचे भाषाशैलीच्या संदर्भातील असणारे महत्त्व विशद होते.

चित्रमयता

आसाराम लोमटे यांच्या भाषाशैलीचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांच्या भाषेतून येणारी चित्रमयता. लोमटे कथेतील प्रसंग आपल्यासमोर प्रत्यक्ष उभा करतात. उदाहरणार्थ, 'चिरेबंद' या कथेतील पुढील वर्णन. 'समोरून एक भली मोठी दांडगी बाई येताना दिसली. आजवर इतकी दांडगी बाई मी पाहिली नव्हती, वय बरंच, कपाळ पांढरं फटफटीत म्हणजे विधवा असावी. आता उतारवयाकडे लागलेली; पण चालण्यातला जोम भलताच. तिने आजीला पाहिलं अन् थांबली. आजीही थबकली. घसा खाकरून ती बाई मोठ्याने थुंकली. पायातल्या चपलेनं जमीन रगडली अन् काहीतरी वाईटसाईट बोलून निघून गेली'[६] या ठिकाणी हा प्रसंग आपल्या डोळ्यांसमोर प्रत्यक्ष उभा राहतो. ही ताकद आसाराम लोमटे यांच्या भाषेत आहे, हे जाणवते.

प्रतिमासृष्टी

'आलोक'मधील प्रतिमासृष्टी हा एक स्वतंत्र निबंधाचा विषय होऊ शकतो, इतक्या विपुल प्रतिमा या कथासंग्रहात आलेल्या दिसून येतात. प्रतिमा म्हणजे चित्र, मूर्ती किंवा प्रतिबिंब होय. आपण जेव्हा एखादी वस्तू पाहतो तेव्हा

Scanned by CamScanner

आपल्याला त्याचे इंद्रीयगोचर स्वरूप जाणवते; परंतु ती वस्तू डोळ्यांसमोर नसताना आपण तिच्या रंगरूपाचे चित्र मनःचक्षुसमोर आणू शकतो. आपल्या मनःचक्षुसमोर येणाऱ्या या चित्राला मनोविज्ञानामध्ये प्रतिमा म्हणतात. विसदृश्य कल्पनांचा संयोग घडवून आणणे, भावनिक व्यामिश्रतेची यथार्थ अभिव्यक्ती करणे ही प्रतिमांची वैशिष्ट्ये ठरतात. या अनुषंगाने आसाराम लोमटे यांनी प्रतिमासृष्टी या ठिकाणी निर्माण केलेली आहे, ती अतिशय महत्त्वाची आहे. ही प्रतिमासृष्टी इंद्रियसंवेदनात्मक अनुभूतीची प्रतिती कशी देते यासाठी काही उदाहरणे आपल्या समोर ठेवतो.

'चिरेबंद' या कथेतील पुढील उदाहरण -

- पाऊस सारखा छपराची माती गळत असल्यासारखा भुरुभुरु गळतोय. (पृ.१०)
- कंदिलाची वात आळोखे पिळोखे देत जळते आहे. (पृ.१२)
- कुणीतरी ढकलून दिल्यागत मी दरवाजाबाहेर पाऊल टाकलं आणि पांढरा नंदी पाठीमागं लागल्यासारखा वेगानं पायऱ्या उतरत खाली आलो. (पृ.३१)

या शब्दांत कथा संपते. या ठिकाणी आलेली पांढऱ्या नंदीची प्रतिमा ही अघोरी संपत्तीचे सूचन करते.

'ओझं' या कथेतील

- गाडी ओढणाऱ्या बैलानं शिवळा-जोत्यातून मान काढून भर रस्त्यात गाडी सोडून जावं तसं तुझं निघून जाणं झालं. (पृ. ३३)
- तू गेलास आणि वहिनीच्या उभ्या जन्माचा उन्हाळा केलास. (पृ. ३३)

'खुंदळण' या कथेतील

- अश्या टिचऱ्या गोट्या आमच्या डावात नगं. (पृ. ५७)

या ठिकाणी दत्तारावचा मुलगा संजू बाहेर मुलांमध्ये खेळत असताना लिंबाजीचा मुलगा संतु आमच्या बरोबर खेळू नको हे सांगत असताना वरील विधान करतो. 'टिचरी गोटी' ही जी प्रतिमा आहे ती या ठिकाणी दत्तारावचे प्रस्थापित पक्षातील पक्षांतर करण्याच्या निर्णयावर केलेले हे भाष्य आहे. कार्यकर्त्याचे टिचलेपण त्यातून उठावदारपणे येते.

- आता कात टाकल्यावनी लागा बरं कामाला अन् इकडे तिकडे हिंडताना, गावात फिरताना आमच्यासंग राहत जा बर. असं पान्हा चोरनं बस झालं आता. (पृ. ५९)

या ठिकाणी दत्तारावं जरी प्रस्थापित पक्षात गेले असले तरी त्या ठिकाणी त्यांना

Scanned by CamScanner

काम करत असताना म्हणावे तितके सहजपण आलेलं नाही. या ठिकाणी जी प्रतिमा निर्माण केली आहे ती जनावर दूध देत असताना ज्या पद्धतीने नवीन पाणूस त्या ठिकाणी आला तर ते पान्हा आटवते किंवा चोरते. या ठिकाणीही अशान पद्धतीचे वर्णन करून दत्ताबाची मानसिकता स्पष्ट होते. वरील सर्व प्रतिमांमधून इंद्रियसंवेदनात्मक अनुभूतीची प्रतिती येते.

सूचकता

आसाराम लोमटे त्यांच्या कथांमध्ये अनेकदा आशयाच्या अनुषंगाने सूचकता दाखवतात आणि ही सूचकता प्रसंगानुरूप त्या ठिकाणी वाचकांना विचार करायला लावते.

'चिरेबंद' या कथेतील प्रसाद हा आपल्या मूळगावी गेलेला असताना शेतात जातो. त्यावेळी रस्त्यात भेटलेल्या एक व्यक्तीला गाडी ओळख करून देताना, 'हे पंतांचे नातू' अशी ओळख करून देतो. त्यावेळी ती व्यक्ती प्रसादकडे पाहून म्हणते, 'कशाला येतोस बाबा इकडं नुसता फुपाटाय... सगळ्या आयुष्याची पायपोळ व्हायची. जमिनीची तहान पंतालाही होती; पण जिवापेक्षा भारी असून काय कामाची ? त्यात पुन्हा तुमच्या जमिनी तशा. काटकिंजाळ केकताडात कशाला घालायचा हात ?'[७]

या ठिकाणी पंतांची जमिनीची हाव किंवा भूक सूचित होते. त्याचबरोबर पंताचा मृत्यू सुद्धा या जमिनीच्या वादातून झाल्याचे सूचन करते आणि भविष्यातही या जमिनीची अपेक्षा ठेवणे म्हणजे स्वतःचे मरण ओढवून घेण्यासारखं आहे, अशा पद्धतीचं सूचन या ठिकाणी होताना दिसते. या ठिकाणी जी प्रतिमा निर्माण केली आहे ती महत्त्वाची आहे, 'काटकिंजाळ केकताडात' ही जी प्रतिमा आहे याठिकाणी केकताडात मोठ्या प्रमाणावर साप वास्तव्याला असतात हे सूचन या ठिकाणी महत्त्वाचे होते

असेच आणखी एक 'चिरेबंद' मधील उदा. प्रसाद हा शेतातील गड्यांशी चर्चा करत असताना वादातील जमिनी ताब्यात घेण्यासंदर्भात व त्या नांगरण्याबाबत बोलतो. त्यावेळी तो गडी म्हणतो, 'मालक आता ह्या जमिनीमध्ये औत घालायचं म्हणजे जरूळातच हात घातल्यावानी हाय.'[८] या ठिकाणी हे सूचन आपल्याला लक्षात येते.

निवेदनशैली

आसाराम लोमटे यांच्या कथेतील निवेदनशैलीचा विचारही महत्त्वाचा

Scanned by CamScanner

ठरतो. कादंबरीप्रमाणे कथेतल्या निवेदकाला निवेदनातून वातावरण निर्मिती करण्यासाठी मोठा अवकाश उपलब्ध नसतो, कमी अवकाशात त्याला वातावरण निर्मिती करावयाची असते. इथे पात्रहाताळीकतेला जास्त वाव नसतो, त्यामुळे निवेदनशैली महत्त्वाची ठरते आणि त्या अनुषंगाने आसाराम लोमटे यांच्या कथेतील निवेदनशैली ही अतिशय प्रभावी परिणामकारक ठरताना दिसते.

समारोप

एकूणच आसाराम लोमटे वेगळ्या वाटेने जाऊन माणसांच्या मनाचा तळ गाठण्याचा प्रयत्न करतात आणि तो गाठता गाठता वाचकाच्या मनाचा तळ हलवून टाकतात. माणसांच्या जगण्याविषयी, नातेसंबंधांविषयी, त्यांच्या संघर्षाविषयी कमालीच्या आस्थेनं आणि आत्मियतेनं ते लिहिताना दिसतात. त्यांच्या कथा ह्या माणसाच्या अंत:करणापर्यंत जाऊन संवेदनशील वाचकाच्या मनात काही प्रश्न उपस्थित करतात, त्यांना अस्वस्थ करतात. ते आपल्या लेखनामागील भूमिका विशद करताना म्हणतात, 'बाजारात भलेही 'स्वास्थ्यकारक' जगण्याची उत्पादने भरमसाठ असतील; पण लेखकाने मात्र 'स्वास्थ्यहारक'च लिहावे. वाचून प्रश्न पडावा, झोप उडावी, अगणित भुंग्यांचे मोहोळ उठावे आणि त्याने वाचणारालाही दंश करावा असे लिहिण्यासाठी मी धडपडतो आहे.' अशा पद्धतीने भवतालात जाणवणाऱ्या वास्तवाला कवेत घेऊन त्याला कथात्मक रूप देऊन वाचकांना अस्वस्थतेचा अनुभव आसाराम लोमटे त्यांच्या कथांच्या माध्यमातून देतात.

संदर्भ

१) आसाराम लोमटे, आलोक, शब्द पब्लिकेशन, चौथी आवृत्ती, डिसेंबर २०१७, पृ. ५५.
२) तत्रैव, पृ. ७७, ७८.
३) तत्रैव, पृ. १५३.
४) मुक्त शब्द, जानेवारी २०१७, पृ. १२.
५) तत्रैव, पृ. १३.
६) आसाराम लोमटे, उनि, पृ. ११.
७) तत्रैव, पृ. ११.
८) तत्रैव, पृ. ३२.

Scanned by CamScanner

१) मुक्त शब्द, मार्च २०१७, पृ. ६१.

- डॉ. सुधीर बाबुराव सावंत,
सहायक प्राध्यापक (मराठी),
यशवंतराव चव्हाण शासकीय कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर
मोबा. : ९४२२०००६२२

★ ★ ★

फॉर्म ४ (नियम ८) अन्वये निवेदन

१. प्रकाशनाचे नाव : भाव अनुबंध
२. प्रकाशनाचे स्थळ : गुलबर्गा (कर्नाटक)
३. प्रकाशनाचा काळ : त्रैमासिक
४. प्रकाशनाची भाषा : मराठी
५. संपादक : श्री. सर्वोत्तम सताळकर
६. नागरिकत्व : भारतीय
७. मुद्रक व प्रकाशकाचे नाव व पत्ता :
श्री. भीमसेनराव माड्याळकर, अध्यक्ष
मराठी साहित्य मंडळ, स्टेशन बाजार,
गुलबर्गा ५८५१०२. (कर्नाटक)
८. नागरिकत्व : भारतीय
९. मुद्रणस्थळ : साई समर्थ प्रिंटर्स
दुकान क्र. ४ विठ्ठल हाईटस्, हिंगणे (खुर्द), पुणे ५१.
१०. मालकाचे नाव व पत्ता : मराठी साहित्य मंडळ, स्टेशन बाजार,
गुलबर्गा ५८५१०२. (कर्नाटक)

मी, सर्वोत्तम सताळकर जाहीर करतो, की वरील सर्व तपशील माझ्या माहिती व विश्वासाप्रमाणे खरा आहे.

गुलबर्गा
दि. २८-२-२०२२

सही/-
सर्वोत्तम सताळकर

Scanned by CamScanner

Journal Details

Journal Title (in English Language)	Bhor Anubhav (print only) (Current Title of Journal)
Journal Title (in Regional Language)	भोर अनुभव (print only)
Publication Language	Marathi
Publisher	Rajarshi Shahaji Mandal
ISSN	NA
E-ISSN	NA
Discipline	Arts and Humanities
Subject	Arts and Humanities (all)
Focus Subject	Literature and Literary Theory

Copyright © 2022 Savitribai Phule Pune University. All rights reserved. | Disclaimer

Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies SJIF2021=7.380 ISSN:2319-4766

झाडिया जमात: संशोधनात्मक वेध

डॉ. विशाखा संजय कांबळे

विभाग प्रमुख मराठी विभाग, वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था (मॉरिस कॉलेज) नागपूर-१ मोबाइल नं ९८५०१५०८६१

झाडिया जमात- संशोधनात्मक वेध याबाबत विचार करताना,डिसेंबर २०१२ ला दिवाळी अधिवेशनात झाडिया जमातीचा मोर्चा विधान भवन नागपूर येथे धडकला,हजारोच्या संख्येने झाडिया जमातीचे लोक सामील झाले होते,या जमातीला झाडिया,झाडया,झाडे,झारे,झोरिया, जाडी,झाडी,झारेया अशा विविधप्रकारे संबोधल्या जाते,या जमातीचा कोणत्याही शासकीय दस्तऐवजात नोंद नाही,या जमातीला वन्यजमातीत समाविष्ट करण्यात न आल्याने सरकारी धोरणांपासून पूर्णतःवंचित आहे.

झाडिया ही जमात प्राचीन आहे.गडचिरोली,चंद्रपूर व छत्तीसगड प्रांतातील घनदाट जंगलात वस्ती करणारी झाडिया जमात विभाजनापूर्वी चंद्रपूर जिल्ह्याची क्षेत्रफळदृष्ट्या महाराष्ट्रातील सर्वात मोठा जिल्हा म्हणून नोंद होती.२० ऑगस्ट१९८२ ला गडचिरोलीला जिल्ह्याचे स्थान प्राप्त झाले,या प्रांताला दंडकारण्य म्हणून प्राचीन काळात ओळखल्या जात असे,आज या प्रांताला झाडीपट्टी असं म्हणतात,गडचिरोली जिल्ह्याच्या पूर्वेकडील टेकड्या या ८ ताव उंच आहेत,त्यांची प्रकृती,संस्कृती,रूढी,रीती,परंपरा,गोत्रकुल-वंशकुल,आडनावे,गोंदण,साजशृंगार,लोकनृत्ये,लोकनाट्ये,जादूटोणा,कपोफ्ज,शिकार,मासे धरण्ये,शेती पद्धती,लग्न पद्धती,कुटुंब पद्धती,सामूहिक पद्धती,जन्मसंस्कार-मृत्युसंस्कार,इत्यादी वेगळ्या प्रकाराने आढळतात.

बीजशब्द: झाडिया,वन्यजमाती,गडचिरोली,प्रकृती,नैसर्गिकता.

प्रस्तावना

झाडिया जमात ही अतिशय प्राचीन असून नुकताच या जमातीचा शोध लागला. भारताच्या (जंबुद्वीप) भूगोलामध्ये यापूर्वी या जमातीचा उल्लेख आढळत नाही.या जमातीचे सांस्कृतिकीकरण, आर्थिकीकरण, सामाजिकता तसेच धार्मिक परंपरा व संस्कृती संदर्भात वेध घेताना;या जमातीचे भौगोलिक पर्यावरण व त्यांचे झाडीमधील वसतिस्थान कशाप्रकारचे आहे, या अनुषंगाने विचार करता येईल.

उद्देश-गडचिरोली जिल्ह्यातील घनदाट जंगलात राहणारा समुदाय;कधी द-याखो-यातून भटकंती करीत,तर कधी स्थायी होऊन आपले जीवन व्यतीत करीत आहे,यावर आजतागायत संशोधन झाले नाही.गेल्या काही वर्षापासून प्रस्तुत संशोधकानी या जमातीवर संशोधन केले.झाडिया(भारतातील झाडिया जमात:आरंभ व विकास प्रक्रिया)२६मार्च२०२१ ला प्रस्तुत संशोधनपर ग्रंथ साहित्य प्रसार केंद्र,नागपूर, यांनी प्रकाशित केला.या जमातीची समाजाला ओळख व्हावी,सरकारने दखल घ्यावी व त्यांना न्याय मिळावा या दृष्टीने घेतलेला संशोधनात्मक वेध.

व्याख्या-

१."झाडी-(स्त्री)१.जंगली झाडाझुडपांनी व्यापलेला प्रदेश, राई झाडांचा समुदाय

२.झाडोरा.झाडाझुडपांनी व्याप्त अशी अवस्था, निबिडता

३.झाडीपट्टी वाट (स्त्री),झाडी, जंगलातून जाणारी वाट."१

२."झाडी-(स्त्री)-झाडांचा दाट समूह,जंगल Athicket दे.प्रा.झाडी(मुबलक),झाड (लता गट नभ)ता,व झाडी मंडळ झाफळा=दाट झाडी"२

३."झाडी-(स्त्री)१.जंगली झाडाझुडपांनी व्यापलेला प्रदेश,२.राई,झाडोरा-वृक्षांनी व्यापलेला,४.चांदा व भंडारा हे महाराष्ट्रील जिल्हे."३

४."झाडी–(thani)मराठी की बोली व-हाडी(दे.)का उत्तरी-दक्षिणी चौदामे प्रमुख एक अन्य नाम."४

५."झाड –(पु.)कांबळ्याचा एक पट्टा,दोन्ही पट्टया एकत्र जोडून कांबळे होते."५

'झाडिया' ही जमात अतिप्राचीन किंवा आदिमानवाच्या काळातील आहे.हे त्यांच्या भौगोलिक पर्यावरणावरुन समजुन येते. भौगोलिकतेचा त्यांच्या जीवनमानावर जास्तीत जास्त परिणाम झाला,निसर्ग हा त्यांचा जीवनाधार आहे.त्यामुळे झाडिया व झाड यांचा निकटचा संबंध आहे.

"प्रागैतिहासिकतेत झाडिया जमातीचे अनेक रहस्य दडलेले आहेत.मानवांनी केलेली उत्क्रांती, या विकसनशील प्रक्रियेत या जमातीचे स्थान आहे. पुरातत्त्वाच्या दृष्टीने बघितले तर ही जमात आपल्याला प्राचीन आढळते."६ ही जमात प्राचीन काळात निसर्गात (झाडित)होती.आजही याच भागात आपले जीवन व्यतीत करीत आहे.

झाडिया जमातीचा प्रांत दंडकारण्य.नाग व गोर हे या वंशाचे प्रतिक आहे.घोडा हा प्राणी त्यांच्या शूरवीरतेचे प्रतिक आहे.त्यामुळे प्रत्येक गावाच्या वेशीवर घोडयाची मूर्ती आढळते.या जमातीत ४देव, ५देव, ६देव, ७देव, व १२देव मानल्या जातात,यामध्ये ७ देवाला महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.देव म्हणजे काय?तर गावाच्या वेशीवर ठेवण्यात येणारे दगड या दगडांना कोणताही आकार नाही अथवा त्यावर अन्य काही लावले नसते.यावरून हे लक्षात येते की,ही संस्कृती पाषाणयुगीन असावी.या जमातीत 'मातृसत्ताक पद्धती' रूढ आहे.गावातील मुखिया अथवा मुखियानी असते. सिंधू संस्कृतीच्या कालखंडात नागवंशीयामध्ये 'मातृसत्ताक पद्धती' अस्तित्वात होती. नागवंशीयाची एक शाखा द्रविड.या द्रविडांनी भ्रमणतीच्या काळात दंडकारण्यात वस्ती केली.

आर्थिक जीवन-अन्न,वस्त्र,निवारा ह्या मानवाच्या मूलभूत गरजा.झाडिया जमात या मूलभूत गरजा पूर्ण करू शकत नाही.घनदाट जंगलात भ्रमंती करणारा;कित्येक वर्षापासून निसर्गावर अवलंबून आहे.रानावनातून,जंगल-द-यातून,पहाड-टेकडी,नदी-नाले,यातून त्यांचा प्रवास.जे मिळेल ते खायचे व पुढील प्रवास करायचा. "'भूक' मानवाच्या उत्क्रांतीमधील महत्त्वपूर्ण बाब आहे.मानवी विकासाची जडणघडण यातूनच झालेली आहे.विकासाच्या नवनव्या वाटा तो शोधत गेला आणि मेंदूच्या रासायनिक क्रिया-प्रक्रियेतून मानवी जीवनाचे कंगोरे उलगडत गेला व आर्थिक जीवन विकसित होऊ लागले.झाडया जमातीने विकासाची परंपरा तशीच चालू ठेवली.शेती,उद्योगधंदे-व्यवसाय,व्यवहार-देवाणघेवाण,बेरोजगारी,मजूरव्यवस्था."७ शिकार करणे,पशुपालन करणे,जंगली फळे गोळा करणे,गोहपुले वेचणे-दारु काढणे,टोळी गोळा करणे-तेल काढणे,तेंदुपत्ता करणे,झाडण्या कापणे.विसुरल्या पकडणे,मारोमारी,यापासून त्यांचे पुरेसे भरणपोषण होत नाही.

वंशव्युत्पत्ती- झाडिया जमाती ही आदिम आहे.या जमातीत मातृसत्ताक पद्धती अस्तित्वात होती.सिंधू संस्कृतीच्या कालखंडात नागवंशीयामध्ये मातृसत्ताक पद्धती आढळते.या नागवंशीयानी एक शाखा द्रविड होय.आदिम असणा-या जमाती सैंधव कालखंडात राजकर्ते होते.या जमातीत स्त्रीचा दर्जा प्रमुख आहे.

झाडिया जमाती ही 'बुड्डीमाय'पासून तयार झाली आहे.साखरदेव(साखळदेव-तुंकलदेव)-बुड्डीमाय हे दोघे नवरा-बायको,काही वर्षानी ते वेगळे झाले,त्यांची मुले,जे बापाकडे (मूइतो)गेले ते नाडिया-मारिया-माडे व जे मायकडे(मारक्का)ते झाडिया-झारिया-झाडे.त्यामुळे झाडे-माडे भाऊ-भाऊ आहेत.

सांस्कृतिकता-झाडिया जमात लोकगीते,लोकनृत्य,लोकनाट्ये,या सांस्कृतिकतेचा वारसा जोपासत आहे. लग्नप्रसंगीचे गीत प्रसिद्ध आहे.स्त्रिया नवरीला उद्देशून म्हणतात-

"वारा वारा आदीवारम
आदिवारा पेनाडु मा मावोडा आच्छे
महावाली माउली मावोडा आच्छे
परमेसुनी तोडापुरिना सेवे आच्छे"८

गोंडी भाषेतील हे गीत आशयपूर्ण आहे "शिलावर्तुळ-हा कालखंड पूर्वपाषाण कालखंड होय.या काळात 'रेला नृत्य' हे अतिशय लोकप्रिय होते.दंडाला दंड पकडून हे नृत्य सादर केल्या जात असे "९ दंडार हे लोकनाट्य या जमातीत प्रसिद्ध आहे.

झाडिया जमातीचा मुख्य प्रश्न,"आम्ही या समाजाचा घटक आहोत का?"१० भारतातील एखादी जमात स्वतंत्र भारताचा एक भाग होऊ नये.ही या जमातीची मुख्य समस्या आहे.ते नागवंशीय असून भारताचे नागरिक आहेत.

संदर्भ-

प्र न जोशी-आदर्श मराठी शब्दकोश,विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी,पुणे,तृतीयावृत्ती,१९९२,पृ.३८५

कृ.पा.कुलकर्णी-मराठी व्युत्पत्तीकोश,सुभदा सारस्वत प्रकाशन,पुणे,तृतीयावृत्ती,१९९३,पृ.३५५ ३.द.ह.अग्निहोत्री-अभिनव मराठी शब्दकोश,किनस प्रकाशन,पुणे,भाग दुसरा,१९८५,पृ.५१७

गोलानाथ तिवारी-भाषा विज्ञान कोश,ज्ञान मंडल लिमिटेड,वाराणसी,माघ संवत,२०२०,पृ.२३४.

डाले कर्वे-भाषा इतिहास आणि भूगोल,१९६५,पृ.९१

विशाखा संजय कांबळे-झाडिया जमात,साहित्य प्रसार केंद्र,नागपूर,२०१६,पृ.२८.

तत्रैव,पृ.९१

तत्रैव,पृ.५१

विशाखा संजय कांबळे-दंडार,बहुजन साहित्य प्रसार केंद्र,नागपूर,२०२१,पृ.८५

विशाखा संजय कांबळे-झाडिया जमात,उर्वरित,पृ.७१

ISSN -0975-0290

अंधश्रद्धा

वर्ष - ३८
अंक - १२
मार्च. २०२२

जनसामान्यांच्या साहित्य * संस्कृती * कलाभिरुची संवर्धनारा वाहिलेली एकमात्र मराठी मासिक पत्रिका
रजिस्ट्रार ऑफ न्यूजपेपर्स फॉर इंडिया नवी दिल्ली र.नं.४३६५८/८४
पोस्टल रजिस्ट्रेशन नं. ए.एम.टी./आर.एन.पी./ १३६/२०२१-२३
AKSHAR VAIDARBHI-ISSN 0976-0296

अक्षरवैदर्भी

वर्ष–अडतीस : अंक–बारा
माघ/फाल्गुन शके १९४३

दि. १ मार्च, २०२२

॥ संस्थापक संपादक ॥
(स्व.) सुदाम सावरकर

॥ कार्यकारी संपादक ॥
डॉ. सुभाष सावरकर
फो.–०७२१-२९९०१४७, मो.९८६०४५१०७५
Email ID- subhashsudam@gmail.com

॥ संपादन साहाय्य ॥
डॉ.जीवकंठ गोपाल गेंढे ॥ डॉ.निरंजनमाधव अंजनकर

प्रकाशक : जनसाहित्य साधना, जनसाहित्य भवन, गणेश कॉलनी, अमरावती–५.
(रजि.नं.महा./१६१६/अम.वि.२६-१०-१९८६)
मुद्रक : नभ प्रकाशन, श्याम नगर,काँग्रेसनगर रोड, अमरावती.

–वर्गणीचे दर–
व्यक्तीसाठी – वार्षिक–रु.६००/–, त्रैवार्षिक–रु.१६००/–, पंचवार्षिक–रु.२७००/–
संस्थेसाठी – वार्षिक–रु.६००/–, त्रैवार्षिक–रु.१७००/–, पंचवार्षिक–रु.२८००/–

–बँक तपशील–
बचत खाते क्र. 51202200020989 खातेदार– सुभाष दामोदर सावरकर
IFSC No. CNRB0001083
बँकेचा पत्ता– कॅनरा बँक, सिटी कोतवाली समोर, जयस्तंभ चौक, अमरावती

वर्गणी पाठविण्याचा पत्ता– संपादक, अक्षरवैदर्भी, 'जनसाहित्य', प्लॉट नं.५३,
शिल्पकला कॉलनी, शेगाव–रहाटगाव मार्ग, वि.प.वि. उप डाकघर, अमरावती–४४४६०४
या अंकाचे देणगी मूल्य–रु.१००/–

अंतरंग

लेख–

- मानवसृष्टीच्या विकासक्रमात धर्माचे स्थान :
  भारतातील अवैदिक धर्म : जैन – डॉ. योगिता पिंजरकर ५

शोधनिबंध–

- नवकवी बा.सी.मर्ढेकरांचे– शिशिरागम :
  महायुद्धकालीन कवितेतील निरामयता– डॉ. विशाखा संजय कांबळे ५४

कथा –

- कुंभकर्णाचा वंशज– शोभा खानवलकर ९९

दोन स्मरणरंग –

- भेटून न भेटलेला 'मन्या' ओक– प्रोफेसर डॉ.शशिकान्त लोखंडे २३
- श्रीमती चंद्रकला भार्गव– डॉ. सूर्यनारायण रणसुभे ४९

रसग्रहण –

- संजीवनी बोकील यांच्या भाव-संवेदनांची बोलकी आत्मचित्रे
  -प्रा.मीनल येवले ३३

परीक्षण –

- ''भुईभेद' हरवत चाललेल्या खेड्याच्या पडझडीचे चित्रण– रमेश चिल्ले ४२

आत्मकथन–

- संघर्षाचा प्रवाही चालला-महेंद्र भास्कराव पाटील ६१

अक्षरवेदर्भी साहित्य सूची वर्ष २०२१–२२ ६६

पाच कविता–

शाश्वत वावर– चंद्रशेखर पटवर्धन (३१) लळा– डॉ. शंतनू चिंधडे (४८) माणूस– सुरेश खोब्रागडे 'दया' (६४) देश माझा... गीता अशोकराव नानवटकर /धाक!– विनय मिरासे 'अशांत' (६५)

शोधनिबंध

नवकवी बा.सी.मर्ढेकरांचे- शिशिरागम :

महायुद्धकालीन कवितेतील निरामयता

डॉ. विशाखा संजय कांबळे

सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख-मराठी विभाग, वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था(मॉरिस कॉलेज) नागपूर-१. भ्रमणभाष-९८५०१५०८६१

सारांश-

नवकवी बा.सी.मर्ढेकर-शिशिरागममधील: महायुद्धकालीन कवितेतील निरामयता... या अनुषंगाने विचार करताना, तत्कालीन कालखंड हा युद्ध, महायुद्ध, क्रांती, राज्यक्रांती यांनी जग पेटले होते. १ जानेवारी १८१८ नंतर महाराष्ट्रात पेशवाई संपुष्टात आली. भीमा कोरेगावच्या लढाईनंतर इंग्रजी सत्ता प्रस्थापित झाली. या स्थित्यंतराचे प्रतिबिंब मराठी वाङ्मयात उमटले. महात्मा जोतिबा फुले-क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या परिवर्तनवादी साहित्याने भारतात नवपर्व निर्माण झाले. इसवी सन १९१४ ते १९१८ हा काळ पहिल्या जागतिक महायुद्धाचा होता. त्यानंतर काही वर्षांतच इसवी सन १९३९ ते १९४५ या काळात दुसरे भयंकर प्रलयंकारी युद्ध झाले. जर्मनीने पोलंडवर १ सप्टेंबर १९३९ ला आक्रमक हल्ला केल्याने हे महायुद्ध सुरू झाले. चीन, रशिया, इंग्लंड, अमेरिका व जर्मनी, इटली, जपान इत्यादी दोस्त व अक्ष राष्ट्रे यात समाविष्ट झाली होती. भारताबरोबरच ७० देशांचे सैन्य यात सहभागी झाले होते. साम्राज्य विस्तार हा या दोन्ही महायुद्धाचा हेतू वा उद्देश होता. त्यात वित्तहानी तर झालीच; शिवाय ६ कोटींच्या जवळपास मनुष्यहानी देखील झाली.

स्वातंत्र्याचे हे अमृत महोत्सवी वर्ष. एकीकडे सामान्य माणसाच्या मुलभूत गरजा पूर्ण होत नाहीत; तर दुसरीकडे माणूस हा भौतिकवादी झालेला. मानवीमूल्ये, जीवनमूल्ये व नैतिकमूल्ये यांचा ऱ्हास झाला. याच पार्श्वभूमीवर बा.सी.मर्ढेकरांची नवकविता महत्त्वपूर्ण ठरते. शाश्वत मूल्यांची रुजवात त्यांनी आपल्या काव्यातून केली. प्रेम ही संज्ञा त्या काळातील मानवी जीवनातील निरामयता होती-

शिशिरर्तुच्या पुनरागमें
एकेक पान गळावया
कां लागतां मज येत असे
न कळे उगाच रडावया (शिशिरागम पृ.४)

कवीने यातून उदासीनता व निराशेचे भावबंध व्यक्त केले आहेत.

बीजशब्द- युद्ध, महायुद्धकाल, नवीनता, नवकाव्य, शिशिरागम, निरामयता, संज्ञाप्रवाह, चर्चा-

प्रस्तावना-

बा.सी.मर्ढेकर यांची कविता स्नेहबंधाचा ऋतूबंध अधोरेखित करताना दिसते. त्यांची कविता ही परंपरेशी परिवर्तन गुंफणारी कविता होती.

पानांत जीं निजलीं इथे
इवली सुकोमल पाखरें,
जातील सांग अता कुठे?
निष्पर्ण झाडिंत कांपरे! (शिशिरागम पृ.४)

ही पाखरे म्हणजे मानवी जीवनाचे प्रतीकरूप आहे. मानव-माणुसकी-मानवता हा दृष्टिकोन ठेवून त्यांनी काव्यलेखन केले. आपल्या काव्यलेखनातून यंत्रयुगीन वास्तवातील आंतरिक स्नेहबंधाची जाणीव करून दिली. त्यामुळेच त्यांना नवकाव्याचे जनक म्हणतात.प्रेमकाव्यातून त्यांनी काव्याचे अंतरंग व बाह्यांग बदलविले. 'शिशिरागम' पासून पाहिले तरी मर्ढेकरांच्या रचनेमध्ये शब्दांचे रूप, वाक्यांची मांडणी, विराम चिन्हांचा वापर, ओळींची रचना यांच्या बाबतीत आशयाशी संवादी असा वैशिष्ट्यपूर्ण व काटेकोर सांक्षेप बाळगण्याचा प्रयत्न आढळतो.[१]

कवी कुसुमाग्रजांची कविता याच कालखंडातीत... कुसुमाग्रजांच्या प्रतिभेला जेव्हा काव्याचे धुमारे फुटू लागले तेव्हा देश पारतंत्र्यात होता आणि या जाणिवेने त्यांची लेखणी अग्नीरस्त्यांकडे वळणे स्वाभाविकच होते. 'क्रांतीचा जयजयकार' म्हणतच ते आवेशाने बाहेर पडले. आस, बंदी, आवाहन, कोलंबसाचे गर्वगीत, अवशेष, जरा जग पूर्वेकडे, सात, जालीयनवाला बाग, शलाका इत्यादि कविता अग्नीचा वर्षाव करू लागल्या.[२]

शिशिर-शिशिरागम-

फेब्रुवारी महिन्याच्या आरंभापासून झाडांची पाने गळून पडतात. या नैसर्गिक

हालचालींमध्ये प्रत्येक माणूस नव्या शोधाच्या प्रक्रियेत असतो. कवी केशवसुत तुतारी या कवितेत म्हणतात...

जुने जाऊ द्या मरणालागुनि
जाळुनि किंवा पुरुनी टाका

या युक्तीप्रमाणे जुन्या हालचाली कधी तरी नव्याने प्रवेश करतात.नव तेज जुनं होणारच आहे. म्हणजेच नव्याने जुन्याला विसरायचं का? माणूस भौतिकवादाच्या कुंपणामध्ये गुरफटलेला व विलासी साधनांच्या प्रवाहात डुंबलेला आहे. तो नवे स्वीकारतो, त्याचे हार्दिक स्वागत करतो. परंतु त्याचे प्रमाण असते. कधी तिथेच विचारमूल्ये मानतो. शिशिरागम म्हणजेच नव्या ऋतूचे आगमन, स्वागत. नवकवी बा. सी. मर्ढेकर यांना दूरदृष्टी होती. त्यांच्या मनात निरंतर शल्य असायचं. प्रत्यक्ष निसर्गाच्या वातावरणात आनंद घेणारे आणि कवितेच्या माध्यमातून माणसांना आनंद देणारे असे ते मूल्यांकित कवी होते. त्यांनी वास्तववादाला नकार दिला नाही; तर भौतिकवादाचा अस्वीकार केला. शिशिरागम या कवितेत ग्रीष्मातील वाढते उन्ह, प्रेयसीचे अकल्पित विचारणे. या विचारांती आहे– त्यांनी आपल्या 'सुहास' नावाच्या प्रेयसीला स्मरून तिच्या डोळ्यातील आसवांच्या प्रदेशात म्हणजेच ऋतूंच्या हालचालीतील पाने गळण्याची प्रक्रिया–अशी सुंदर प्रतिमा वापरली आहे. कवी शिशिर ऋतूच्या आगमनाची वाट पाहात आहे. तर सुहास ही आवश्यक आहे आणि शिशिरही जवळच आहे. कवी म्हणतो...

फुलली असेल तुझ्या परी,
बागेतली बकुलावली;
वाळूत निर्झर–बासरी;
किति गोड ऊब महीतली! (शिशिरागम पृ. २०)

म्हणजे बागेतील बकुळ ही आता तुझ्यासारखी फुलली असेल– असा भाव इथे व्यक्त होतो.

निर्झरला प्रवाहित असणे आवडते. बासरीचा काय? वाळू ऊबदार असलेली कुणाला आवडत नाही? पक्ष्यांचे सारे थवे त्या ऊबदार वाळूत बसलेले दिसतात. अत्यंत सुकोमल असलेली पाखरमुद्रा या पानांवरून त्या पानांवर सहजपणे भटकत असतात. मग अशा ऋतूत पानं गळायला लागतात. निष्पर्ण झालेली झाडे पाखरांना स्पर्श करीत नाही.पाखरांना पानांची गरज असते.

शिशिरागमामधील वास्तविकता–

सूर कशाचे वातावरणी?
सळसळ पानांची? वा झरणी
खळखळ, ओहोटीचे पाणी?
किलबिल शिशिरी केविलवाणी? (शिशिरागम पृ.३)

कवीने या चार ओळींत चार प्रश्नचिन्हे निर्माण केली आहेत. शिशिरागम कवितासंग्रहातील ही पहिली कविता. किलबिल शिशिरी केविलवाणी? या ओळीतील आर्तता लक्षात घेण्यासारखी आहे.दुसऱ्या जागतिक महायुद्धानंतर कविमनाला उदासता, निराशा, वैफल्यग्रस्तता आली. या महायुद्धात झालेला मानवसंहार मन विषण्ण करणारा होता. त्यांनी ती परिस्थिती अनुभवली होती.

कुणास ठाउक डोळ्यां पाणी
व्यर्थ आणतां; नच गाऱ्हाणी
अर्थ; हासुनी वाचा सजणी.
भास! जरी हो खुपल्यावाणी. (शिशिरागम पृ.३)

शिरशिरागम हा कवितासंग्रह इ.स.१९३९ प्रसिद्ध झाला त्या सुमारास दुसऱ्या महायुद्धाला सुरुवात झाली.या कवितासंग्रहात एकंदर २० कविता आहेत. बा.सी.मर्ढेकर म्हणतात, शब्दांवर थोडी हुकूमत असली आणि लय तोंडवळणी पडली म्हणजे कविता लिहिणं फारसं कठीण नसतं. त्यापलीकडे काही पुढील लिखाणात आहे किंवा नाही हे वाचकच ठरविणार. त्यांचं मत अनुकूल पडलं नाही तर लेखकानं योग्य तो बोध घ्यावा,[1] असे मत त्यांनी व्यक्त केले आहे.

महायुद्धोत्तर,स्वातंत्र्यपूर्व काळातील परिस्थिती कवीने अतिशय भेदकपणे अधोरेखित केली आहे.

शिशिरागम या कवितेच्या दृष्टीने विचार करताना...अनेक शिशिर आले नि गेले, झाडाखाली पानांच्या पाचोळ्याचा जमलेला दाट थर बराचसा मातीत मिळून गेला.अनेक असहाय्य पान उत्तरवाऱ्याबरोबर उडत, गिरक्या खात, दिगंताला गेली' अशी परिस्थिती निर्माण झाली.

मर्ढेकरांच्याच मते खरोखर कलाकृतीमध्ये संवेदनाघटकांतून लयव्यूह निर्माण होत नाही; तर संवेदनाघटकांतील संवेदनानिष्ठ संबंधाच्या संबंधातून लयव्यूह निर्माणहोत असतो.[२]

निसर्ग आणि प्रेम

मंजुल पवनीं तरल लकेरी स्तब्ध करी पावलां,
सुचवा मार्ग कसा, जरी खुला?
सौंदर्याचे जगतावरती पसरे बघ चांदणें
राहिलें काय अता मागणें! (शिशिरागम पृ.६)

मानवी जीवनात प्रेमाला अद्वितीय असे महत्त्व आहे. मर्ढेकरांच्या कवितेतील अतिशय गाजलेल्या कवितेपैकी शिशिरागम ही कविता आहे. या कवितेत मर्ढेकर शिशिर ऋतूच्या आगमनाचे स्वागत करीत असताना त्याचे सुंदर वर्णन प्रस्तुत कवितेत करीत आहेत. निसर्ग आणि प्रेम यांचे नातेही अलौकिक आहे. त्या अनुरोधाने पाखरांच्या आणि निष्पर्ण झाडांचे चिंतन येथे मांडले आहे. शिशिराचे आगमन जणू काही प्रेमाचे आगमन होते की काय?-असाही संदर्भ कवितेत ते प्रगट करतात. या कवितेत निसर्ग आणि प्रेमाचा प्रकटीकरण भाव व्यक्त केला आहे. शिशिरागम या आरंभीच्या कवितासंग्रहात मरणाचा संदर्भ देणारी अतिशय सुंदर कविता त्यांनी लिहिली आहे. आकार किंवा आकृती हे शब्द व्यवहारात दृक्प्रत्ययाशी निगडित झालेले असल्यामुळे मर्ढेकर कलाकृतीतील आकृतिसंबंधी बोलतात तेव्हा कलाकृतीचा दिक् न्यायाने विचार करीत आहेत असे वाटते.[६] कवी म्हणतात-

पुसतों सुहास, स्मरूनिया
तुज आसवें, जरि लागले
एकेक पान गळावया
शिशिरर्तुच्या पुनरागमें (शिशिरागम पृ.४)

मर्ढेकरांच्या काव्यकर्तृत्वाला निर्विवाद मान्यता मिळाली ती १९६० नंतर. या काळात त्यांची कविता विवाद्य मानली जात होती. तिच्या विरुद्ध टीकेचा गदारोळ उडाला होता. पण अनेक नवे कवी नवकाव्याच्या वळणानेच निर्मिती करू लागले होते.[५] असे जरी असले तरी मर्ढेकरांनी मराठी समीक्षेला सौंदर्यशास्त्राचे पहिले धडे दिले. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर मर्ढेकरांच्या डोळस वास्तववादी भूमिकेचा 'अभिरुची', 'सत्यकथा' यांसारख्या प्रतिष्ठित मासिकांनी आग्रहपूर्वक स्वीकार केला. परिणामी मराठीत कलावादाने उचल घेतली. त्याची बाजू प्रभावीपणे मांडणारे प्रभाकर पाध्ये, माधव आचवल, वसंत दावतर, सुधीर रसाळ असे काही समीक्षक दिसतात. अतिशय गंभीरपणे मूलगामी म्हणू अशी या विषयाची मांडणी त्यांनी केली आहे.[६]

चंद्रकिरणांनो, तुम्हां
वाजते का कधी थंडी
स्वतःची? मध्यरात्री
हिवाळ्यांत हुडहुडी!
नाही ना? मीं म्हणूनच
लांबविले मरणाला;
गारठून जाल जेव्हा
चिता हवीशी शेगोटीला. (शिशिरागम पृ.१९)

भौतिकवाद-निर्माल्य-

बा.सी.मर्ढेकर यांच्या प्रस्तुत काव्यदृष्टीने विचार करताना...

नजर नाचरी नागसुंदरी विलासिनी रोखुनी
जरा जाताना हासुनी,
गालावरल्या गोड खळीने शराब जी सांडली
मुशाफिर-तृषा तिने भागली (शिशिरागम पृ.५)

निसर्गाचे वर्णन, भावोत्कटता, मांगल्य, पावित्र्य अशी निरामयता शिशिरागममध्ये आढळते.

तो विश्वनाटकगृहांतून या दिगंत
हास्य-ध्वनी दुमदुमून भरे हवेंत;
अन् रंगभूमिवरला जगतांत खास
गेलों विदूषक सुहास (शिशिरागम पृ.५)

१९४६ च्या आसपास एकूण मराठी साहित्यातच परिवर्तन झालेले दिसते. 'नवकविता', 'नवकथा' असे शब्दप्रयोग व त्यांची व्यवच्छेदक लक्षणे मांडण्यात येऊ लागली. मर्ढेकरांनी नवकविता आणि एकूणच साहित्याच्या स्वरूपासंबंधीचा विचार मांडला.[१] भारतीय समाज पुढील (स्वातंत्र्योत्तर) काळामध्ये विविध पातळ्यांवर-स्तरांवर, संभ्रमावस्थेत सापडला होता. त्या कालखंडातील परीस्थिती ही भयावह, भयंकर होती. सर्वसामान्य माणूस, त्याच्या होरपळलेल्या जीवनाची आर्तता, मनाला झालेल्या जखमा आणि दुखापती यांचे भेदकपणे चित्रण त्यांनी केले आहे.

आज वैज्ञानिक युगात जग जवळ आले. माणूस माणसापासून दुरावला गेला. या दोन अवस्थांतील अंतर अतिशय सूक्ष्मपणे 'नव'कवी बा.सी.मर्ढेकरांनी रेखाटले

आहे-

गेलो विदूषक जरी ठरुनी सुहास,
दान्ते-नि-शेक्स्पिअर-संगत आसपास
कोठे तरी, स्वमरणोत्तर भाग्यकाली!
हाही विचार न कमी मज शांतिदायी

निष्कर्ष -

नवकाव्याचे जनक बा.सी.मर्ढेकरांनी- (१) सर्वसामान्य माणसांच्या जीवनाचे मर्म ओळखले.

(२) कवितेच्या नव्या संकल्पना, नवे आशय, नवे विषय, नव्या प्रतिमा, नव्या कल्पना मांडल्या.

(३) काव्याचे आंतरिक व बाह्य रूप बदलविले :

(४) कवितेत शिशिरागम मधून वास्तवाची जाणीव करून दिली.

(४) संज्ञाप्रवाह-माणसाच्या सुप्त आणि अर्धसुप्त मनाचे भान आपल्या कवितेद्वारे आणले.

(६) भौतिकवादात शाश्वतमूल्ये, जीवनमूल्ये, मानवीमूल्ये, साहित्यमूल्ये ही चार मूल्ये आधारस्तंभ म्हणून होती.

(७) त्यांच्या कवितेतून वैफल्यग्रस्तता प्रगट होते.

(८) कविता म्हणजे प्रेम, त्याग, स्नेह, भावबंध, आत्मविलय.

(९) जागतिक महायुद्धकालीन कवितेत निरामयता आढळते.

संदर्भ -

(१) बाळ सीताराम मर्ढेकरांची कविता, श्री.पु.भा.भावे प्रकाशन गृह, मुंबई, पुनर्मुद्रण, १९९१, पृ.५. (२) विशाखा संजय कांबळे-वि.वा.शिरवाडकरांची नाट्यसृष्टी, देवयानी प्रकाशन, मुंबई, पृ.३२. (३) बाळ सीताराम मर्ढेकरांची कविता, बा.सी.मर्ढेकर, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, पुनर्मुद्रण, १९९१, पृ.१११. (४) बाळ सीताराम मर्ढेकरांची कविता, श्रीधर बाळकृष्ण रानडे, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, पुनर्मुद्रण, १९९१, पृ.११९. (५) द.भि.कुळकर्णी मर्ढेकरांचे सौंदर्यशास्त्र पुनःस्थापना, अमेय प्रकाशन, नागपूर, १९८२, पृ.३६७. (६) द.भि.कुळकर्णी मर्ढेकरांचे सौंदर्यशास्त्र पुनःस्थापना, अमेय प्रकाशन, नागपूर, १९८२, पृ.१२४. (७) प्रदक्षिणा-खंड, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पुनर्मुद्रण, २००४, पृ.१६-१७. (८) अरविंद वामन कुळकर्णी-साहित्यविचार, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, द्वितीयावृत्ती, १९९७, पृ.२१४-२१५. (९) शरणकुमार लिंबाळे-साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि.पुणे, २००७, पृ.७७.

॥ ८ ॥

अंधश्रद्धा

ISSN-0976-0296

वर्ष-३१

अंक-१,२,३

एप्रिल ते जून २०२२

प्रकाशन १ जून २०२२

जनसामान्यांच्या साहित्य * संस्कृती * कलाभिरुची संवर्धनास वाहिलेली एकमात्र मराठी वाङ्मयीन पत्रिका
रजिस्ट्रार ऑफ न्यूजपेपर्स फॉर इंडिया यांची विहीत र.नं.४३६१८/८४
पोस्टल रजिस्ट्रेशन नं. ए.एम.डी./आय.ए.पी./१३६/२०२१-२३
AKSHAR VAIDARBHI-ISSN 0976-0296

अक्षरवैदर्भी

वर्ष-एकोणचाळीस : अंक-एक, दोन, तीन
फाल्गुन शके १९४३ / चैत्र / वैशाख / ज्येष्ठ / आषाढ शके १९४४

एप्रिल / मे / जून २०२२

॥ संस्थापक संपादक ॥
(स्व.) सुधाम सावरकर

॥ कार्यकारी संपादक ॥
डॉ. सुभाष रामदास शेवडे
फो.-०७२१-२९१०१४७, मो.९८६०४९१०७५
Email ID-subhashevdam@gmail.com

॥ संपादक मंडळ ॥
डॉ. अविनाश गोपाळराव बोरकर ॥ डॉ. विजयकुमार पंढरीनाथ कोलारकर

प्रकाशक : अनसाहित्य सहवास, अनसाहित्य भवन, गणेश कॉलनी, अमरावती-५.
(प्रेस.रजि.ओ./१४१६/अम.वि.२६-१०-१९८६)
मुद्रक : रमा प्रकाशन, श्याम नगर, फ्रेजरपुरा रोड, अमरावती.

-वर्गणीचे दर-

वार्षिक - वार्षिक-रु.३००/-, त्रैवार्षिक-रु.६५०/-, पंचवार्षिक-रु.१०००/-
संस्थात्मक - वार्षिक-रु.६००/-, त्रैवार्षिक-रु.१५००/-, पंचवार्षिक-रु.२८००/-

-बँक तपशील-

बँक ऑफ इंडिया A/C No.512010100102989 खातेधारक-डॉ.प्रभाकर दामोदर सावरकर
IFSC No CNRB0005183
बँकेचा पत्ता, सिटी कोतवाली समोर, जगदंबा चौक, अमरावती

सर्व प्रकारचे पत्रव्यवहार करावा- संपादक, अक्षरवैदर्भी, 'जनसाहित्य', प्लॉट नं.५३, शिवाजीनगर कॉलनी,
सेमाडोह-एक्सटेन्शन पार्क, बि.प.वि. पो.ऑफिस, अमरावती-४
या अंकाची देणगी मूल्य-रु.१००/-

अंतरंग

चार लेख–

- मानवसृष्टीच्या विकासक्रमात धर्माचे स्थान:अवैदिक बौद्ध धर्म –डॉ. योगिता निंबरकर
- उ.रा.गिरी यांची भावसौंदर्याचे मंडलेली कविता–प्रा.मनील येवले २६
- सफला घळवळीचा इतिहास–प्रोफेसर डॉ.शशिकान्त लोखंडे ५४
- मराठी माया जगेल का?–श्रीकांत बिडवे साप्तनकर २२२

दोन शोधनिबंध–

- महाकवी भवभूति यांच्या उत्तररामचरितम् नाटकातील प्राकृतिकता –डॉ. विशाखा संजय कांबळे ८६
- नीलिन देशमुख व पवन नालट यांच्या कवितेतील काव्यमूल्य : एक शोध – प्रा.डॉ. शोभा रोकडे १३१

जातिधर्मांची गांदियाळी–

- 'स्वामिनी' विषयी थोडसे - डॉ. सुभाष सावरकर ३७

चार कथा –

- दारुवाली–डॉ. विशाल इंगोले १५
- गुपचूप गुपचूप–मनोहर म. भोसले ६३
- जॅपा–डॉ. निरंजन माधव ९४
- एक डाव–गालर गारीसे १२८

चार प्रतिक्रिया –

- 'अजून नवीन काही येईल...'–प्रा. दत्तात्रय का. चेके ६२
- सावित्रीबाईंच्या क्रांतिकार्याचे प्रतिबिंब : 'माळणगुणे' –डॉ. कैलास रा.दौंड १२५
- 'पुरुष वासनेच्या शोधात' –प्रशांत नामदेवराव ठोले १३४
- 'आंबेडकरी आणिबाणा आवरणभाग' – अल्पा हरिभाऊ किंवे १४०

दोन अनुवादकथा–

- रोमन गॉड्स– डॉ. नीलकंठ गोपाळ मेंढे ६२
- बाबा, मिथ, एंड, आधारस्तंभ!–अनिमेश जयंतराव देशमुख ६८

दोन ललित –

- नौ–जयश्री दाणी
- एकऽ बिंदू, झेलू जाई...–रवींद्र गजानन दे ८१

वैचारिक प्रतिक्रिया–

- हरिलाल हरिचंद्र– आनंद देशमुख १३२

सात कविता–

गणपुस - सुरेश ओढनसंडे 'सुरेश' (१०) परीस - राजेंद्र रंगराव पाटील (२५) सांज्यमिया- नीलकंठ गोपाळ मेंढे (३४) तुझी मैत्री - चंद्रशेखर पटवर्धन (८५) आरोपित- शिवप्र मिरासे 'अरोपित' (१२३) गाजघाट - दीपाली दातार (१२५) मृगजळ - डॉ.संभाजी निंबाळे (१८५)

आहे. नागपूर या नगराला पुरातत्त्वीय-प्राचीन वारसा लाभला आहे. "नाग नदीक वसलेले स्थान म्हणून नागपूर हे नाव प्राप्त झाले असावे. या भौगोलिक संज्ञेबरोब शहर नागवंशी शासनाने वसवलेले-अशी एक मान्यता आहे. या स्थानाचे नाग या मु पदाधरून वाकिचयी अनुमान केले जाते व या स्थानची प्रथम अखिलेखीय नोंद राष्ट्र राजा कृष्ण तिसरा यांच्या ताम्रपटात येते. पुढे दहाव्या शतकात 'नागपूर नंदिव अशा जोड नावाने प्रशासकीय विभागाची नोंद मिळते. नागवर्धन, नंदिवर्धन यातू नागपूर असे नाव रूढ झाले."[१] असा नागपूरचा उल्लेख आढळतो.

विदर्भाच्या मातीत वाङ्मयीन फुलण्याचा, संस्कृतिकतेचा व निसर्ग सौंदर्य सुगंध लाभला आहे. प्रादेशिक विविधांगी बोली या प्रांतात निर्माण झाल्या. झ बोली, पहारी बोली, कुणबी बोली, माडिया बोली, पोंडी बोली, परधानी बो चौगई बोली, पवारी बोली, वडारी बोली इत्यादि काही बोली या भागात आढळत विदर्भाच्या पश्चिमेकडील म्हणजे अमरावती, अकोला, वाशीम या जिल्ह्यांमध्ये वऱ्ह बोली, बुलढाणा जिल्ह्यात वऱ्हाडी-अहिराणी बोली, यवतमाळ जिल्ह्यात बं बोली बोलल्या जाते. विदर्भाच्या पूर्वेकडील भागात नागपूर (नागपुरी बोली), (व-हाडी बोली) इतर प्रांतात चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा, गोंदिया या प्रादेशि जिल्ह्यांपध्ये झाडीबोली-मोठ्या प्रमाणात ह्या बोली बोलल्या जातात. झाडीचा प्र पुरातत्वीय काळापासून आपले अस्तित्व अधोरेखित करताना दिसले. झाडी प्रदेश पूर्णपणे पर्जन्यवृष्टीचा प्रदेश आहे. या प्रदेशात ८७ टक्के जंगलाचा भाग जि जिल्ह्यामध्ये आहे. या भागाला तलावांचा प्रदेश असे म्हटले जाते. वैनगंगा, वर्ध वांगंग, पूर्णा, खोब्रागडी या पंचनदयांचा संगम या विभागी आहे. या प्रदेश निसर्ग पणीय, सौंदर्यपूर्ण वातावरण निर्माण करणारा प्रदेश आहे. या प्रदेशाची नैसर्ग स्वास्थ्यादाकरिता रोपित करीत आलेले, उंच डोंगर, हिरवी वनराई, वृक्षवेली, फळ-फ भौगोलिक स्थिती या अनुरोधाने प्रत्येक जिल्ह्याच्या लोकसंस्कृतीचा अभ्यास केल असे लक्षात येते येईल की, या प्रदेशात लोकनाट्य, नाटके, लोकगीत आणि लोकन यांचे रंजन आणि प्रबोधन अधोरेखित होताना दिसते. या प्रदेशातील संवादिक रू म्हणजे झाडीबोली. पुरातनकालीन येथील लोकमानसाचा लोकनाट्य, लोकगीत, लोकन यावर आधारित आहे. देवदेव हे प्राचीन लोकनाट्य विशेष लोकप्रिय आहे. जंगला फळे खाणे, प्राण्याचे मांस खाणे अशी उपजीविका पूर्वी होती. काही काळापासून शेत उदरनिर्वाह सुरू आहे. शेतीवर पुरेसे भागत नसल्याने त्यांना जंगलावर अवलंबून रा

लागतं. झाडीपट्टीतील या लोककलांचा प्रभाव तत्कालीन जनसमाजावर पडला. "दंडार हे अतिप्राचीन लोकनाट्य आहे. प्राचीनतेचा प्रदीर्घ वारसा या लोकनाट्याने सांभाळला. आदिमकाळाने या लोकनाट्याची उत्पत्ती केलेली आढळते."[१] यातूनच वाङ्मयनिर्मितीला प्रारंभ झाला हे नाकारता येणार नाही. हा प्रांत नैसर्गिक, भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, व राजकीयदृष्ट्या महत्त्वाचा आहे.

विदर्भाच्या पूर्वकडे झाडी, झाडीपट्टी हा प्रांत आहे. या प्रदेशातील पद्मपूर हे प्राचीन महाकवी नाटककार भवभूती यांचे जनास्थान म्हणून ओळखले जाते. पद्मपूर नगरामध्ये कृष्ण यजुर्वेदीय कश्यपगोत्रीय व पद्मपत्रिपावन, उदुम्बर उपाधी असलेल्या ब्राह्मण लोकांची वस्ती होती. कलाछंद या कुलात होता. वाजपेयी करणारे महाकवी होते. भट्टगोपाल भवभूतीच्या आजोबाचे नाव. आई जतुकर्णी, वडिल नीलकंठ. ज्ञानविधी गरुगुरूने त्यांना शिक्षित केले. त्यांची पैतृक संपतीच्या रूपात विद्वत्ता प्राप्त झाली होती. संपूर्ण शास्त्रात त्यांचे अलौकिकत्व होते. त्यांना व्याकरण-मीमांसा-न्यायशास्त्र ज्ञात होते. वेद, उपनिषद, वेदांत, व्याकरण, योग, सांख्य, तंत्र, जातक, धर्मशास्त्र, न्याय, मीमांसा, राजनीती, कामसूत्र, नाट्यशास्त्र इत्यादिद्वारे त्यांनी ज्ञानप्राप्ती केली होती. झाडीपट्टी हा प्रदेश भवभूतीच्या साहित्य कलाकृतीचा प्रांत होता. भवभूतीच्या पद्मपूर या प्रदेशाविषयी काही मते-

(१) "अस्ति दक्षिणापथे पद्मपुरं नाम नगरम्"[२]

(२) "प्रसिद्ध टीकाकार जगद्धर त्रिपुरारि पद्मपुर पद्मावती का पर्याय मानते हैं। दक्षिणापथ का प्रचलित अर्थ है दक्षिण भारत। स्वर्गीय डी.एस.वी. तेलंग ने अपने 'मालती माधव सार का विचार' नाम के ग्रंथ में यह सिद्ध किया है कि पद्मावती (आधुनिक पद्मपवा) भवभूति की जन्मभूमि थी।"[३]

(३) "राष्ट्रकूटांनी राजधानी भवभूतीचे जन्मस्थान पद्मनगर (आमगाव) जि. गोंदिया येथे होती."[४]

(४) "'भवभूतिर्नाम' इसमें नाम शब्द प्रसिद्धिद्योतक अव्यय है, इसलिए अधिकतर टीकाकारों ने 'भवभूति' प्रचलित नाम तथा 'श्रीकण्ठ' पैतृक नाम माना है। जैसे - 'श्रीकण्ठ इति... पैतृक का नामधेयमिदम्। भवभूतिरीति प्रसिद्धाभिधानः' (वीररावव)। इन टीकाकारों ने इस विषय में अपने मत की पुष्टि के लिए अनेक हेतु भी कल्पित कर लिए हैं, जैसे-(१) 'सांख्या पुनातु भवभूतिपदैर्गुणैः' इत्यादि कल्पित श्लोक से प्रसन्न होकर किसी राजा ने इन्हें 'भवभूति' इस उपाधि से सम्मानित किया।"[५]

महाकवी भवभूती–नाट्यनिर्मिती –

महाकवी भवभूतीच्या तीन प्रसिद्ध साहित्यकृती उपलब्ध आहेत. त्यामध्ये (१) मालतीमाधव (२) महावीरचरित (वीरचरित) (३) उत्तररामचरित – पहिल्या नाट्यकृतीतून तत्कालीन घटनांचा वेध, मालतीमाधव यांचे प्रेमसंबंध, विवाह तर नंतरच्या दोन नाटकांत रामायणातील राम आला आहे. श्रीरामचंद्र यांचे जीवन उत्तरार्धात वनवासातील जीवनचित्र रेखाटले आहे.

नाट्यकृतींची आशयगर्भता –

महाकवी भवभूतीचे महावीरचरित हे सात अंकांचे नाटक आहे. त्यात श्रीरामचंद्राच्या राज्याभिषेक व अनेक घटनांचे वर्णन विशद केले आहे. उत्तररामचरित भवभूतीच्या नाट्यकलांना लागून घेणे फार उपयोगी पडते. विशेष म्हणजे भवभूतीच्या सर्व नाटकांचे अवलोकन करण्यापूर्वी उत्तररामचरितम् या नाटकाचा आरंभ ते समाप्तीपर्यंत निर्वाह करण्यामध्ये सपर्थ आहेत. नाटकाचे स्वरूप, घटक, घटना, वातावरणनिर्मिती इत्यादि नाटकांत असलेल्या संपूर्ण बाबी, नाटकाचा शेवट सुखांत असल्यामुळे करुणरसाची प्रधानता सिद्ध करण्यात चढाओढ झाले आहेत. नाटकातील रसांचा विचार तुल्ला तोच्छाच महत्त्वपूर्ण ठरतो. उत्तररामचरितम् चा नाट्यकृतीमध्ये महाकवी भवभूती यांनी जीवनाचा संपूर्ण अभ्यास करून अभोरेखित केले आहे.

नाट्यकृतींची शैलीमयता –

महाकवी भवभूतीच्या नाट्यकृतींची शैलीमयता जीवनदर्शनाला आहे. 'महावीरचरित' या सात अंकांच्या नाटकामध्ये श्रीरामचंद्राचे जीवन पूर्वार्धाचे स्वतः शैलीने मांडले आहे. यामध्ये शृंगार रस, करुण रस व वीर रस समाविष्ट आहे. उत्तररामचरित ही नाट्यकृती सुखांत पद्धतीची आहे. यात श्रीरामचंद्राच्या राज्याभिषेक क्रियेचा नंतरचा भाग समाविष्ट आहे. करुण रसाने ओतप्रोत असलेले उत्तररामचरित नाटक आपल्याची निर्मिती विशेषतः असते; झाडी बोली प्राचीन आणि ऐतिहासिक आहे; महाकवी भवभूतीने जी नाट्यनिर्मिती केली, ती संस्कृतमध्ये होती. परंतु ते स्वतःच्या पूर्वापूर्वीच्या आपल्याने प्राकृतनेचा प्रभाव जाणवतो तो याप्रकारे–

"एको रसःकरुण एव निमित्तभेदाद्

भिन्नःपृथक्... (उत्तररामचरित ३/४७)"[५]

यातील 'एको' हा शब्द झाडी बोलीत आहे. अधोरेखित शब्दाव्यतिरिक्त इतर सर्व शब्द हे प्राकृत आहेत.

क्र.	संस्कृत काव्य	प्राकृत शब्द	ग्रंथाचे नाव	झाडी बोली शब्द-अर्थ	पृ.क्र
१.	एको रसःकरुण एव निमित्तभेदाद्	एको रसःकरुण विवर्तते	भवभूती-उत्तररामचरित् डॉ. गंगासागर राय-महाकवी भवभूति	एकी-एक, अद्वैत	६/४७ पृ.१४०
२.	र्वं अज्ञापयेत देवी	देवी	डॉ. गंगासागर राय-महाकवी भवभूति	देवी-माऊली	॥२॥ पृ.५
३.	ताअ,जणअ,पिता	ताअ,जणअ, पिता	शब्दरत्न	-	पृ.१९
४.	लौकिकानां	लौकिकानां	तत्रैव	लौकिकानां-लौकिक सगुरुण	॥१०॥ पृ.२१
५.	लोह,लोअ, लोअणा,लअण	लोह,लोल, लोअणा,लअण	तत्रैव	लोअण,लोअणां-लोकं	पृ.२४
६.	वन	वण	तत्रैव	वन-लांज	॥१४॥ पृ.३७
७.	पर	पर	तत्रैव	पर-पंख-अधिक	॥१५॥ पृ.३९
८.	तुल्य	तुल्य	तत्रैव	तुल्य-सम, तसोर	पृ.३८
९.	स्वयं, स्तव, नाहोदावः,कर, नये, भणति यया	स्वया, स्तव,महोत्सवः,नव, बले, भणइ यया	प्रतीक	- -	पृ.३९, पृ.४१ पृ.४५ पृ.४९ पृ.४६
१०.	सखाभीरुंका गोदावरी	सखाभीरु गोदावरी	तत्रैव	गिरि,गोदावरी	८/३८॥ पृ.४३
११.	जर्जरकपाः	जर्जरकपा	तत्रैव	जजंर	॥२९॥ पृ.४७

१३.	निशा,स्पर्श, विरह	निद्रा,स्पर्श, विरह	तत्पुरुष	-	पृ.५१ पृ.६२
१३.	ह्रस्व च: चरणा	चसा	तत्पुरुष	चस्ता- घोडासा	॥३२॥ पृ.६५
१४.	...यमादपि दण्डधरो ...तापयति	दण्डधरो तार	तत्पुरुष	दण्डधरो- दण्डारी-दंडारी तार-सांधाळ	॥११॥ पृ.१०८
१५.	दण्डकस्तं वने व:	दण्डकाव	तत्पुरुष	दण्डकाय वने- दण्डकारण्य	॥१३॥ पृ.११०
१६.	दण्डकारण्यपाणा:	दण्डकारण्यपाण	तत्पुरुष	दण्डकारण्यधाण	॥१४॥ पृ.१११
१७.	पुरा रम्य शैल:	पुरा, पूर	तत्पुरुष	पुरा-पूर्व,गांव	॥२७॥ पृ.१२७
१८.	रुतनु	पुरुतु	तत्पुरुष	रुतनु-सुंदर	॥१५॥ पृ.१२८
१९.	पीडित चिंतुर्ती जीवति शुक्लमा. संस्कार	पीडित चिन्तुद्धी जीवति शुक्लमा: संस्कार	तत्पुरुष	जीवति	पृ.४१८ पृ.४१६ पृ.४२८ पृ.४२१ पृ.४२४

आशयकर्ते भवभूती भवभूती यांच्या नाटकात विपुल प्रमाणात संस्कृत शब्द व शब्दरचना आढळते.

"पद्मपुराणा भवभूती सो.... नाटक दायां लिखला"

असे वर्णन अनुभवाला मिळते.

संदर्भ

(१) डॉ. विद्याधर संभाजी ढवळे –डाक्टरेट प्रबंधाचे मार्गदर्शन, संशोधन मार्गदर्शन केंद्र, नागपूर, २०१७, पृ.७. (२) अरुणचंद्र डॉ. पाठक (संपादक)–महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, नागपूर जिल्हा, भाग-१, इतिहास विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २००५, पृ.९. (३) डॉ.विद्याधर संभाजी ढवळे–दंडार, बहुजन साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर, २०१६, पृ.५. (४) भवभूती-मालती-माधव,

प्रस्तावना (५) म. य. मिराशी-स्टडीज इन इण्डोलॉजी, भाग १, पृ. २२-२५. (६) लांजेकर हिरामण (रगानंद)-सगीत झाडीपट्टी, विवेक प्रकाशन, नागपूर, २००६, पृ. ९४. (७) महाकवि-भवभूति प्रणीतं-उत्तररामचरितम्-डॉ. रमाकान्त त्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, संस्करण, पृ. १२. (८) डॉ. गंगासागर राय-महाकवी भवभूति, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी, द्वितीय संस्करण, १९९०, पृ. १४०. (९) डॉ. कृष्णचंद्र बोरकर-कागत सांग, झाडी बोली साहित्य मंडळ, साकोली, २००२, पृ. ६६.

❑ ❑ ❑

असोशी

अंतराला असीम लेवा, उमलुन यावा सरीसारखा
जीवनात आनंद फुलावा, चमचमणाऱ्या जरीसारखा

रक्तःमध्ये शिरलानही जळणाऱ्यांचे भान असावे
आयुष्याच्या सोन-पुस्तकी, दुःखितांचे गान असावे

मध-माशांसम गुंज असावे, श्वासांपरले मधु-कण वेचित
पराभवांच्या अटळ क्षणांना, आधीनेच करावे दुश्चित

जगण्यामधला विखार चुकुनी, कुठे कधी ना गुळी रमाया
हास्य-फुलांचा मृणाल पाउरा, वाणाक्षणाला सदा झालावा

डोळ्यांमधली रंग-लालसा, नैराश्याने कधि न शिवावी
हृदयामधली गंधशिपाला अश्रूंनी ना पुसली जावी

दिवसांच्या दारातुन जावे, स्वप्नांच्या मंतरल्या देशी
रमता-गमता, चित्त भिजावे, आयुष्याची होत असोशी

आयुष्याचे गाणे गाता, विरागुन जावे सप्त सुरांना
जगण्यासाठी शोधुन घ्यावे, अंतरातल्या व्यथा-पुरांना

– विनय मिरासे 'अशांत'
मोबाईल. ७.९४२०३६८२७५

ललित

जॅमर

डॉ. निरंजन महावत
'वर्षा' सहनिवास, २७, ८ सदाचार सोसायटी, दत्तवाडी, अमरावती रोड, नागपूर-२३

शिक्षण उपसंचालकांच्या कार्यालयातील आजची ही कितवी खेप?... मनातल्या मनात हिशेब केला. आकडा चौरसष्ठा वर गेला.... बस्स!.... आपल्या शिक्षकी पेशातील नोकरीची चौतीस वर्षे पूर्ण केल्याबद्दल खास प्रशिक्षण भत्ता मला मिळणार होता. 'विशेष श्रेणी' प्राप्त करायला एवढी कवायत पुरेशी आहे! मी मनातल्या मनात अतिशय खुशीत झालो. झपाझप चिंचा चढून वर गेलो, एकाच्या एक पायऱ्या सहा.... तिथे फक्त कार्यालयीन कर्मचारी नागरिकही... त्यामुळे चार्जिंगची कटकट नाही... पंखे चालू...

थोडा वेळ गेला. अवांतर वृत्तपत्रे, कुरकुरीत झालेला चहा, ... सरदेशपांडे गुरुजी, तलेजांचे मोलरीय, कॅल्कुलस, सिमेंटिंग, एक्स्ट्रा चार्ज... कर्मचाऱ्यांची वाचाळ, पुंजक चर्चा, बॉडीमेकर्सचे फोटो, ... कार्यालयातील ते गुलगुलीत चेहरे... स्वच्छ आरोग्याचे, आनंदी फोटो... सरकारी वेतनी गुटू, गोरेला पोकलेला, तहानली पोक्षलेले... एवढ्या वातावरणात अचानक आल्यासारखी ही गावची जत्रा वातावरण आनंदमयी होती. एखाद्या वस्तूला स्पर्श करून तिचे वैशिष्ट्य सांगणारे अंध... ते आपला मार्ग, रेटा, ... आणि ... हे सगळे पाहून, ते वातावरण अनुभवून मनातल्या मनात आनंदले होते, हरखले होते. ... होता आनंद मनात मावत नव्हता.

एकूणच 'आपले' वातावरण पाहण्याचा योगायोग बऱ्याच वर्षांनी आला होता. अनेकांना ओळखणारे होतात - अनेकांना ओळखणारे असतात. पण, आपल्या ओळखीच्या व्यक्ती, त्यांचे, आपले, एकमेकांचे नातेवाईक, मित्र-मैत्रिणी यांच्या भेटी होतात. ... आणि ... हे सगळे आपलेच होते. आपले, फक्त आपले...

थोडा हलकल्लोळ... थोडी खळबळ... पांढरे शुभ्र पोशाख घातलेले एक... त्यांच्या हातात मेजे, पेपरवेट, होल्ड, जर्नल्स, रजिस्टर्स यांचा फुलदाण्या. पोते, ... या दालनात ते आले